

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

NOVA VRSTA

3.(XXXVIII.) LETNIK 1967

1967

ZALOŽBA OBZINJA MARIBOR

ČASOPIS ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE

NOVA VRSTA
3. (XXXVIII.) LETNIK 1967

1967
ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

IZDAJA
ZDRUŽENJE VISOKOŠOLSKIH ZAVODOV V MARIBORU
V SODELOVANJU S PODRUŽNICO ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA V MARIBORU
UREJA S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA JOŽE KOROPEC

ČASOPIS ZA
SLOVENSKE
ZGODOVINSKE
RAZISKAVE

IZDAVA
V MARIBORU

1971
SLOVENSKE ZGODOVINSKE RAZISKAVE

SPOMINU

dr. FRANA KOVAČIČA,

USTANOVITELJA ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA V MARIBORU
IN DOLGOLETNEGA UREDNIKA ČASOPISA ZA ZGODOVINO
IN NARODOPISJE, OB STOLETNICI NJEGOVEGA ROJSTVA

Janko Glazer

FRANJO BAŠ IN ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Časopis za zgodovino in narodopisje je v delovnem programu Zgodovinskega društva v Mariboru bil osrednja točka. Bil je pobudnik za znanstveno delo, hkrati pa tudi vez med ustanovami, ki so iz Zgodovinskega društva izšle in so se pozneje osamosvojile (knjižnica, arhiv, muzej): iz njih naj bi Časopis rastel in kot društveno glasilo pod okriljem Zgodovinskega društva, matice vseh teh ustanov, vse združeval v enotno, dopolnjujočo se delovno skupnost. Zamisel take organske povezanosti, kakor jo je ob svoji sedemdesetletnici nakazal dr. Fran Kovačič, je bila vodilo tudi profesorju Bašu. Tako je razumljivo, da se je za Časopis zavzemal s posebno skrbjo in s posebno ljubeznijo. Bil je reviji eden glavnih sodelavcev in urednik, idejni usmerjevalec in skrbnik za njen obstoj, pa tudi navaden anonimni garač, če in kjer je bilo potrebno.

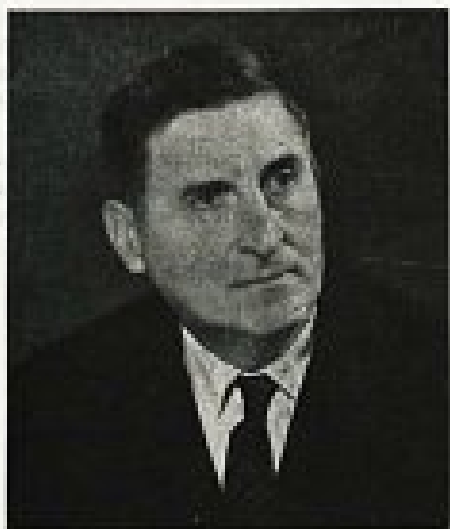
Ko je prišel v Maribor, je prvo večjo študijo (Maribor) objavil še v Geografskem vestniku, ki ga je malo prej sam pomagal ustanoviti. Sodelavec Časopisa je postal leta 1927 in od takrat naprej ni več letnika, v katerem ne bi bilo Baševih prispevkov. Razpon teh prispevkov je zelo širok: od geografsko narodopisnih in gospodarsko geografskih, ki še kažejo Baševo izhodišče iz geografije (Kóbarski hram 1928, Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini 1929, Maribor 1929, Historično-geografski razvoj Ptuja 1933, Izgoni na Dravskem polju 1937), preko obdelav gradiva s terena, predvsem arheološkega, ki so mu ga prinašale najdbe in izkopavanja, ter narodopisnega, s katerim se je srečaval na svojih poteh po severni Sloveniji (številna arheološka in narodopisna izvešja), do razprav na podlagi arhivskih virov, ki mu jih je zlasti v poznejših letih nudila delo v arhivu (K zgodovini narodnega življenja na Spodnjem Štajerskem 1931, Doneski k zgodovini Gornjegrajskega 1938, Radenska tlaka 1938, O Rečici kot trgu 1940). Razmišljanje o problematiki in delu Zgodovinskega društva samega mu je narekovalo monografiji Dr. Pavel Turner (1935) in Prelat dr. Fran Kovačič (1939), obe naslanjeni na gradivo v arhivu. Da poveže Časopis s tekočim dogajanjem, je vzel nase tudi zamudno delo kronista in poročevalca: pisal je nekrologe (zgoščene in ostro profilirane), sestavljal bibliografije, poročal o knjigah, društvih, ustanovah in zborovanjih; pri tem povečini ni ostajal samo kronist, ampak je poročila pogosto dopolnjeval z novim gradivom in novimi pogledi, nastopal pa tudi kot iniciator, npr. z zamisljo letnih zborovanj slovenskih zgodovinarjev (1938 in 1939). Vse to delo je razvidno iz Časopisa. Veliko pa je opravil tudi nevidnega, nezabeleženega dela — drobnega in zgolj formalnega (dopisovanje, urgence, korekture), pa tudi načelnega in bistvenega (prizadevanje za dvig kvalitete, pridobivanje novih sodelavcev). Za to zadnje ga je posebej usposabljal široko osebno poznanstvo, ki ga je imel po vsej Sloveniji, pa tudi izven njenih mej.

Poglavje zase je bila Baševa skrb za gmotno osnovo Časopisa. Društvena članarina, ki je hkrati bila naročnina za Časopis, je krila le neznamenit del izdatkov, razne podpore so bile majhne, nekoliko večja edino podpora mariborske mestne

občine — pomembna in odločujoča je bila dotacija banske uprave. Da je to dotacijo prejemalo društvo leto za letom, tudi v času krize v tridesetih letih, je bila predvsem Baševa zasluga. Z osebnimi informacijami o delu, pomenu in položaju Zgodovinskega društva in njegovega glasila je dosegel, da sta oba podbana tistih let, tako dr. Otmar Pirkmajer kakor dr. Stanko Majcen, z naklonjenostjo in razumevanjem podpirala društvena prizadevanja. Samo tako je bilo možno, da je Časopis tudi v času krize lahko nadaljeval svoje delo in je leta 1929 začel celo izdajati prilogo Arhiv.

Ko je po smrti dr. Kovačiča Baš bil izvoljen za predsednika Zgodovinskega društva in hkrati za urednika Časopisa, se je pomišljal. Prevzel je uredništvo šele, ko si je zagotovil proste roke. Hotel je kot urednik biti autonomen. Bil je pripravljen in celo želel je, da ima sourednika, ni pa maral, da bi se v uredniške posle vmešaval odbor. O programu, ki ga je kot urednik dal reviji, sem poročal v prvem letniku obnovljenega Časopisa (1965), zato tu tega ne bom ponavljal; vsebinsko je program bil Baševo delo, le malenkosti sva pri skupnem redigiranju dopolnila. Delo v uredništvu je v glavnem potekalo tako, da sva za gradivo skrbela dogovorno, vse poslane prispevke pa prebirala in ocenjevala oba, on navadno pismeno. Najine sodbe se niso vedno strinjale (na splošno je bil Baš manj strog), vendar si zaradi tega nikdar nisva prišla navzkriž. Bil je dostopen za stvarne argumente, glede področij, ki so po dogovoru in načrtu pripadala meni (literarna zgodovina, jezikoslovje, narodopisje), pa mi je sploh puščal popolno svobodo. Za literarno-zgodovinske prispevke je imel vedno odprta vrata, ker je literarna prizadevanja pri nas vrednotil kot integralni del naše narodne zgodovine. Tako ni bilo vzroka za nesoglasja, tem manj, ker sva glede osnovnih točk bila popolnoma istih misli: da naj revija kot pokrajinsko glasilo obravnava domačo problematiko, ki naj jo zajema čim širše in čim bolj vsestransko, in da naj bo kvalitetna tako po prispevkih kakor po opremi, h kateri sva štela tudi slikovna ponazorila.

Po osvoboditvi se je mariborsko Zgodovinsko društvo kot sekcija vključilo v Zgodovinsko društvo za Slovenijo, vprašanje njegovega glasila pa se v zvezi s tem ni razčistilo in je ostalo odprto. Pogoji za izdajanje pokrajinskega zgodovinskega časopisa v takratnih razmerah niso bili ugodni, finančna sredstva negotova, tudi oskrba s papirjem problematična. Bilo je, kakor je predvideval Baš naprej, ko mi je še med okupacijo, 6. decembra 1943, pisal v Srbijo, da je »zaskrbljen glede našega bodočega dela pri reviji«, ker bo po vojni »obnova v toliki meri zahtevala vse naše moči in sredstva, da bodo muze morale stopiti v ozadje«. Nič manj ali morda še bolj ko težave materialnega značaja so obnovo revije zavirali tudi drugi pomisleki: izrazita protizgodovinska usmerjenost takratne dobe, negotovost, kako reviji dati nov koncept oziroma, kako za uresničevanje novega koncepta najti sodelavce, kako pokrajinskemu glasilu zagotoviti primeren življenjski prostor v sistemu celotnega slovenskega zgodovinopisja. K temu je prišla še ponovna Baševa odsotnost iz Maribora, ko je bil zaposlen v različnih komisijah, v letih 1946 in 1947 v Beogradu, leta 1949 v Avstriji, v letih 1948 in 1949 tudi v Ptuj, kjer je vodil reorganizacijo mestnega muzeja. Tako se je vprašanje odlagalo in se končno, ko je spomladi 1950 Baš odšel iz Maribora v Ljubljano, sploh odložilo. V pismih, ki jih je za tem pisal iz Ljubljane, se je pač še ponovno spomnil Časopisa in obžaloval, da ga ni več; bal pa se je, da je čas za obnovo zamujen. Ko se je končno po dolgem presledku revija vendarle spet prebudila k življenju, Bašu, hudo prizadetemu od bolezni, ni bilo več možno, da bi pri tem sodeloval, kakor je bil navajen nekoč. Bil pa je vesel, ko je videl, da Časopis, ki mu je posvetil toliko dela in ljubezni, zopet živi; še bolj bi bil gotovo vesel, če bi bil dočkal jubilejni zbornik. V zadoščenje pa mu je lahko bilo, da si je obnovljeni Časopis nadel staro ime, saj je s tem bilo potrjeno in pozitivno ovrednoteno delo prednikov in s tem tudi njegovo delo.

OB ŽIVLJENJSKEM JUBILEJU PROFESORJA ILEŠIČA

8. junija 1967 je praznoval šestdesetletnico bogato ustvarjalne življenjske poti akademik in univ. profesor dr. Svetozar Ilešič — najvidnejša osebnost slovenske in jugoslovanske geografije ter znanstvenik mednarodnega ugleda.

Profesor Ilešič je začel pot univerzitetnega učitelja kot mlad asistent že pred 34 leti, vendar je dobilo njegovo pedagoško delo pravo globino in vrednost šele po osvoboditvi. Iz tega obdobja se ga radi spominjajo vsi, ki jim je ob vsebinsko bogatih predavanjih, živih seminarskih razpravah in številnih ekskurzijah s pedagoškim optimizmom, znanstveno izostrenostjo, prirojeno širino in globino duha ter človeško toplino posredoval osnove geografskega mišljenja ter jih uvažal v izredno široko tematiko moderne geografske znanosti. Hvaležni so mu za prav očetovsko razumevanje, za spodbudne pohvale, kritične pripombe in upravičene graje, saj so bile tudi slednje vedno dobronamerne. Odločujoč je Ilešičev delež pri vzgoji stotine srednješolskih profesorjev geografije in desetine ustvarjalnih raziskovalcev.

Nič manj pomembno ni delo profesorja Ilešiča v Geografskem društvu Slovenije, kjer je že 30 let skoraj nepretrgano eden vodilnih in najbolj aktivnih članov, ki je na vsako zborovanje slovenskih in jugoslovanskih geografov prihajal z novimi pobudami in tehtnimi prispevki. Nesporna je Ilešičeva zasluga, da smo jugoslovanski geografi že precej pred začetkom širših mednarodnih razprav o mestu in vlogi geografije dobili jasen dialektični odgovor na vprašanje o geografskem okolju ter mestu in vlogi geografske znanstvene misli pri njegovem proučevanju. S prodorno pisano in govorjeno besedo je odločilno pripomogel k danes pri nas absolutno prevladujočemu mnenju o enotni geografski znanosti.

Nad vse dragoceno je Ilešičevo znanstveno, strokovno in publicistično delo, ki obsega 43 znanstvenih razprav, 30 pomembnejših strokovnih člankov, 6 srednje- in visokošolskih učbenikov ter nad 170 ocen in prikazov. S tem delom ni ustvaril profesor Ilešič znanstvenega ugleda doma in v svetu samo sebi, temveč je odločujoče prispeval k vodilni vlogi slovenske geografije v državi in upoštevanju v svetu. V zadnjih letih je napisal nekaj dragocenih razprav s tematiko iz severovzhodne

Slovenije in tako spodbudil tudi druge, da so začeli raziskovati to doslej geografsko na splošno slabo obdelano slovensko pokrajino. Z zadnjo od teh razprav, ki je objavljena v tej številki našega časopisa, se uvršča akademik Ilešič med redne sodelavce obnovljenega Časopisa za zgodovino in narodopisje in tako nadaljuje tradicijo svojega očeta.

Ob življenjskem prazniku profesorju Ilešiču, ki ga s ponosom štejemo za svojega ožjega rojaka, geografi severovzhodne Slovenije in sodelavci Časopisa za zgodovino in narodopisje pristrčno čestitamo ter mu želimo še mnogo zdravih in ustvarjalnih let.

Vladimir Bračič

SEVEROVZHODNA SLOVENIJA IN NJENA REGIONALNA RAZČLENITEV

I. OPREDELITEV SEVEROVZHODNE SLOVENIJE KOT DRUŽBENOGEOGRAFSKE MAKROREGIJE

Ni slučaj, da tako radi govorimo posebej o tako imenovani Severovzhodni Sloveniji. Dovolj je za to razlogov v posebnih, subpanonsko-predalpskih geografskih potezih tega dela Slovenije, še več pa v posebnostih njegovega družbenega, gospodarskega in kulturnega razvoja. Posebni življenjski problemi Severovzhodne Slovenije se včasih še izraziteje oblikujejo zaradi njene precejšnje prostorske, pogosto pa tudi miselnostne odmaknjenosti od slovenskega osrčja v Ljubljanski kotlini.

To, kar imenujemo Severovzhodna Slovenija, pa pokrajinsko ni enovito. Nasprotno, vanjo se družijo še dokaj visoki, hriboviti ali celo gorati predalpski predeli, z druge strani pa sončne gorice in vmesne ravnine zahodnega subpanonskega obrobja. Edina prirodna vez, ki pokrajine Severovzhodne Slovenije nekako druži v enoto, je Drava s svojim porečjem. Zato bi lahko Severovzhodno Slovenijo imenovali tudi Spodnje slovensko Podravje, v primeri z Zgornjim slovenskim Podravjem, ki je v glavnem ostalo v mejah današnje Avstrije. Toda Severovzhodni Sloveniji ta vez njenega vodovja danes nedvomno ne določa več odločilno njene individualnosti. Veliko bolj ji jo določa njena današnja družbenogospodarska makroregionalna funkcija v okviru Slovenije in Jugoslavije. Kot makroregijo želimo v družbenogeografski regionalizaciji Slovenije in Jugoslavije označevati območje, na katerem izrazito in močno prevladuje prometni, pa tudi splošno gospodarski, upravni in kulturni vpliv močnejšega centra, večjega mesta, v našem primeru Maribora. Poleg Severovzhodne (ali Podravske) makroregije se nam pri tako zamišljeni makroregionalni družbenogeografski regionalizaciji SR Slovenije izluščita še dve makroregiji: Osrednjeslovenska ali Posavska (s središčem v Ljubljani) in Savinjska ali Celjska (s središčem v Celju), medtem ko dobršen del slovenskih pokrajin na Dolenjskem in drugje v Spodnjem slovenskem Posavju ter na Primorskem ni intenzivno vključen v območje neposredne privlačnosti Ljubljane, Maribora in Celja ter so nekatera velika mesta, ki jih makroregionalno tudi močno privlačujejo, celo zunaj meja SR Slovenije (Zagreb, Reka, Trst, gl. 3).

Ce smo torej podobno kot Osrednjeslovenski in Savinjski makroregiji tudi Severovzhodni ali Podravski makroregiji opredelili bistvo predvsem z močnim stekanjem družbenogospodarskih tokov v njenem središču, je seveda tudi več kot razumljivo, da se njeno ozemlje, podobno kot pri Ljubljani in Celju, ujema z ozemljem nekdanjega velikega okraja, kakršen je obstajal do ukinitve okrajev pred nekaj leti. Se več, mirne duše lahko trdimo, da kljub ukinitvi mariborskega okraja makroregionalna skupnost Severovzhodne Slovenije ni mrtva, da ima v marsičem še vedno skupni življenjski utrip in se ubada s skupnimi težavami in problemi.

Po drugi strani pa vendar dejstvo, da se ozemlje severovzhodne slovenske makroregije, ki je bilo do nedavna formalno utelešeno v ozemlju mariborskega okraja, ujema z zaključenim ozemljem Spodnjega slovenskega Podravja, nikakor ni slučajno. Zaka

Drava s svojimi pritoki (Mežo, Mislino, Dravinjo, Pesnico in še posebej Muro s Ščavnico) je tisti del svojega slovenskega porečja, kar ga je pripadlo Jugoslaviji, tako izoblikovala, da mu je skoraj predpisala njegovo nekdanjo in današnje družbenogeografsko povezovalno funkcijo. S svojim dolinskim omrežjem se je tako močno prilagodila dominantni alpski oziroma predalpski slemenitvi, v kateri se osnovna alpska tektonska zgradbena smer, potekajoča od zahoda na vzhod, križa in prepleta s tektonskim naglbanjem subpanonskega obrobnege sveta proti jugovzhodu, da je izklesala pokrajinsko plastiko, ki je v vseh zgodovinskih razdobjih lajšala prometno posredovanje in blagovno izmenjavo med višjim gorskim svetom na zahodu in nižjim goriško-ravninskim svetom na vzhodu. To funkcijo opravlja še danes. Pri tem pa je ob vzhodni meji gorskega sveta zadela s svojim prometnim omrežjem, ki ga je določilo njeno dolinsko omrežje, na že staro, pa v zadnjih stoletjih še posebno krepko oživljeno prometno žilo, ki vodi tod čez iz Podonavja vzdolž vzhodnega vznožja Alp čez pretržja v Vitanjsko-konjski gorski pregraji v Savinjsko dolino ter dalje skozi Ljubljansko kotlino in čez Postojnska vrata v Sredozemlje. S tem je bil v dobri meri pogojen nastanek močnega gravitacijskega, makroregionalnega središča nekje v mejnem pasu med hribovitim in nizkim delom Spodnjega slovenskega Podravja, ki je tako prepričljivo podčrtano v vlogi današnjega Maribora.

Zato tudi ni slučaj, da je do nekoliko očitnejšega neskladja med mejami porečja Drave in mejami naše makroregije, kakor so bile do nedavna začrtane v mejah mariborskega okraja, prišlo na severozahodu, kjer je vmes posegla avstrijsko-jugoslovanska državna meja, razen tega pa samo še ponekod na jugu, kjer sta se v reliefni plastiki in s tem v tradicionalnem lokalnem prometnem omrežju nekoliko zapletli in prepletli porečji Drave in Savinje oziroma njunih pritokov Mislino, Dravinje, Pake in Hudinje. Zato je bila npr. občina Slovenske Konjice, ki poleg svojega osrednjega ozemlja, pripadajočega Podravju, vključuje na obrobju tudi del savinjskega porečja (Vitanje), vključena, bolj ali manj zaradi tradicije, v meje »savinjskega« celjskega okraja in živi s celjsko makroregijo deloma še danes, čeprav je bila zlasti za njen ožji, konjski del ta pripadnost dokaj problematična. Z druge strani pa so vplivi privlačnosti Celja precej krepko zaznamovali onstran nekdanje meje med celjskim in mariborskim okrajem, oziroma onkraj razvodja med Pako in Mislino, v zgornji Mislinjski dolini.

II. POKRAJINSKA RAZČLENITEV SEVEROVZHODNE SLOVENIJE

Temeljna pokrajinska dvojnost makroregije

Ze zgoraj smo morali mimogrede podčrtati temeljno dvojnost, ki se kaže v značaju pokrajine v Severovzhodni Sloveniji, in to z dokaj ostro mejo. To je dvojnost, v kateri si stoji ta nasproti hriboviti predalpski svet na zahodu, ki smo ga ob pomanjkanju primernejšega imena začeli imenovati *Pohorsko* (ali *Predalpsko*) *Podravje*, ter nizki, ponekod gričevnati, drugod ravninski svet na vzhodu, ki ga lahko najprimerneje imenujemo *Nizko slovensko* (ali *Subpanonsko*) *Podravje*.

Pohorsko (ali *Predalpsko*) *Podravje* je pravzaprav nadaljevanje predalpskega sveta, ki se začne že na avstrijskem Koroškem in obsega tako tam kot ob naši meji ponekod še prave visokogorske višine (Svinja, Gólica, Peca). V visokogorske višine v širšem smislu, h katerim bi šteli ves svet nad zgornjo mejo stalnih kmečkih naselij in njiv, to je približno od višine 1300 m navzgor, pa sega ponekod v svojem osrčju tudi še samo Pohorsko Podravje (Uršlja, vršine Pohorja). V glavnem pa je Pohorsko Podravje vendar tipična predalpska, to se pravi sredogorska pokrajina. Toda od večine drugega našega alpskega in predalpskega sveta se po svoji vnanji podobi bistveno razlikuje. V njej prevladajo docela neapneniške kamenine, ki so drugje v našem alpskem in predalpskem svetu bolj ali manj le izjema. To so deloma starejši sedimentni skrilavci, ponajveč pa kristalasti skrilavci (gnajs) in prodornine (tonalit). Apnenec in dolomit se držita tu samo še v posameznih osamljenih, višjih zaplatah, zadnjih odrastkih Vzhodnih Karavank. Zato svet v Pohorskem Podravju ni samo nižji kot v večini naših alpskih pokrajin, temveč je tudi zložnejši, brez skalovitih strmin. To je pokrajina značilne menjave zložnih slemen in kop ter še posameznih strmih, osamljenih apneniško-dolomitskih gorá (Uršlja, Peca), pokrajina bujnega, danes pretežno iglastega gozda,

visoko v prisoje segajočih samotnih kmetij ter senčnih, slabo naseljenih grap in dolin, svet gozdarstva in gorskega kmetijstva, deloma še zelo primitivnega, ki je do nedavnega poznalo še požigalništvo v obliki »novin«, ki pa je za naprej v dosedanjih oblikah in ob nezadržnem odtoku mladih ljudi v svet brez prave perspektive. Doline je nekdanja kmečka naselitev zajeila in tam, kjer so širše ali razčlenjene v terase (Mislinjska dolina nad Slovenskim Gradcem, Dravska dolina pri Muti in Radljah ter nad Mariborom). Vendar so nekatere doline postale že pred stoletji otoki rudarske in obrtno-industrijske dejavnosti sredi gozdnega sveta z raztresenimi samotnimi kmetijami ter so svojo vlogo v moderni dobi še stopnjevale, bodisi zaradi svojih rudnih bogastev (Črna, Mežica z Žerjavom) ali pa zaradi obrtno-industrijske tradicije, ki je poleg starih krajevno-industrijskih krajev ali namesto njih (Prevalje, Guštanj) ustvarila nove, velikopotezne, moderne (Ravne). V najnovejši fazi industrijske revolucije pa je vrh tega osrednja vodna žila Pohorskega Podravja, Drava, postala hidroenergetska osnova, katere pomen sega daleč čez regionalne, pa tudi čez republiške okvire.

Nizko slovensko (ali Subpanonsko) Podravje je najizrazitejši del tistega tipičnega subpanonskega sveta, s katerim sega Slovenija na jugozahodno obrobje Srednjedonavske ali Panonske kotline. Označujejo ga vse tiste značilne poteze, ki so skupne vsemu našemu subpanonskemu svetu. Te poteze so tako geološko-geomorfološke kakor klimatske, posredno, kolikor relief in klima določata tudi prirodno okolje za kmetijstvo, pa tudi družbenogeografske. Vse to je že nizek svet, ki visi na panonsko stran, nekdanje dno Panonskega morja, ki so ga vode ponekod razrezale v valovite terclarne gorice, drugod pa globoko prekrile s kvartarnim prodrom, peski, ilovicami in glinami ter izobilikoval v obsežne ravnine. Za podnebje so značilne panonske, zmerno kontinentalne poteze (toplo poletje, suha in sončna zgodnja jesen, ostra zima) ter prirodno rastje panonskega tipa (hrast, kostanj, robinija). Gospodarsko-geografsko so to kraji intenzivnega poljedelstva, ki je povečini povezano z nič manj intenzivno živinorejo, marsikje, posebno po goricah, usmerjeno v komercialno specializacijo (sadje, vinograd). Zato je področje za agrarno podeželje sorazmerno gosto naseljeno ter za slovenske razmere še dokaj agrarno produktivno, po splošni produktivnosti pa v tistih svojih predelih, ki jih ni zajeila pomembnejša industrializacija — in takih je največ — precej zaostaja za marsikatero drugo slovensko pokrajino. Vsekakor je Nizko slovensko Podravje kot pokrajina, ki je večidel še agrarna, ne samo po zunanjem pokrajinskem videzu, temveč tudi po svoji družbenogospodarski strukturi v izrazitem nasprotju s Pohorskim Podravjem, kjer se kmetijstvo čedalje bolj umika pred industrijo, lesnim gospodarstvom in turizmom.

V Severovzhodni Sloveniji mejita torej druga na drugo dve pokrajini, ki sta si med seboj močno različni tako po svojem prirodnem kakor po svojem antropogenem geografskem okolju. Toda prav to njuno neposredno sosedstvo ter tradicionalne in moderne prometne žile, ki ju v vzhodno-zahodni smeri vežejo med seboj, so oplajale, kakor to velja za vse podobne primere in bolj ali manj tudi za vse čase, gospodarski razmah v mejnem pasu med njima. Saj je sam Maribor, ki leži v tem pasu, od srednjega veka naprej živel od tega, da je obviadal križišče potov, ki vežejo alpski zahod s panonskim vzhodom, s prečno podonavsko-sredozemsko zvezo, ki tu prečka Dravo. Z vaem svojim območjem vred je Maribor kot postojanka na podolžnih subalpsko-subpanonskih poteh posredoval izmenjavo proizvodov in splošne gospodarske stike med obrtno-gozdarskim gorskim Podravjem ter kmetijsko-vinogradniškim Nizkim Podravjem, in vse to se je, širše zajeto, vključevalo v okvir stikov med Alpami sploh in južnim delom Panonske kotline. Kaj je bolj naravnega, kot da je to mariborsko pokrajinsko stičišče, ki leži v osrčju spodnjega slovenskega Podravja, sorazmerno močno in hitro opodila tudi tako imenovana industrijska in vanjo vključena železniškoprometna revolucija, ki je posegla sem s severa in severozahoda že v drugi polovici 19. stoletja, posebno pa pred prvo svetovno vojno. Prav tako ni težko razumeti, da je to pokrajinsko stičišče ostalo žarišče novih industrializacijskih in urbanizacijskih, bolj na obrobju pa začetnih deagrarizacijskih procesov tudi potem, ko ga je z nastankom Jugoslovije državna meja odrezala od starejših žarišč srednjeevropske industrijske revolucije. Še več, v novem politično-geografskem položaju se je iz obrobne, sekundarnega žarišča navedenih procesov, žarišča, ki je več prejemale kot oddajalo, spremenilo v primarno žarišče, ki oddaja nove tokove in utripe svojemu še vedno močno agrarnemu vzhodnemu sosedstvu. Pri tem ga še podpira srečna okolnost, da je v času, ko se je zmagovito uveljavila ena

izmed najmlajših tehničnih faz Industrijske revolucije, hidroenergetska faza, našlo v svoji neposredni bližini, na Dravi, ki je doslej pošiljala skozenj samo svoje splave in druge vodne tovore, hidroenergetski vir prvega reda. Tudi ta faza širi svoje tipalke pred našimi očmi iz Pohorskega Podravja, kjer se je že intenzivno zakoreninila, navzdol v Nizko Podravje. Bistveno je prispevala k temu, da ožje območje Maribora še krepi svojo vlogo makroregionalnega središča za vse svobodno slovensko Podravje. To pa zahteva od nas, da to območje z njegovim makroregionalnim vplivnim območjem vred čim smotrnejše prostorsko urejamo in usmerjamo njegov nadaljnji razvoj.

Da bi ta razvoj uspešno urejali in usmerjali, pa je nujno potrebno dobro poznati njegovo pokrajinsko ali geografsko okolje. Med elementi tega okolja pa nikakor niso samo prirodne značilnosti pokrajine, temveč tudi vse tisto, kar je vanjo prinesla vsa dolga dosedanja družbenogospodarska dejavnost, ki lahko za nadaljnji razvoj regije pomeni prav tako kot prirodne možnosti ugodnost ali oviro.

Te geografske, tako prirodne kot antropogene možnosti za nadaljnji razvoj pa se v mejah Severovzhodne Slovenije od kraja do kraja močno spreminjajo. Zato si moramo našo makroregijo razčleniti še na manjše, v glavnem že na zunaj, v fiziognomiji pokrajine zaznavne pokrajinskogeografske ali fiziognomskogeografske enote.

Podrobnejša pokrajinska razčlenitev Pohorskega Podravja

Če hočemo po razlikah v zunanji podobi pokrajine in s tem v razmerah geografskega okolja, tako prirodnega kot antropogenega, razčleniti najprej Pohorsko Podravje na manjše pokrajinske enote, se nam pokaže, da to Podravje sestavljajo tako posamezna hribovja kot vmesne dolinske pokrajine, dva pokrajinska elementa, ki imata seveda tudi v življenju vsak svojo funkcijo, ki pa med seboj nista nikjer ostro omejena, marveč se prepletata oziroma v mejnih območjih prekrivata. Zato se tudi v shemi pokrajinske razčlenitve, ki mora računati tako z enim kakor z drugimi, njihova pokrajinskogeografska označba prepleta oziroma prekriva. Prav tako že pri tej označbi ne moremo mimo tega, da ne bi naznačili, kako so posamezni deli iste, v sebi po zunanjem videzu in notranjih razmerah enovite pokrajinske enote lahko v dosedanjem razvoju družbenogospodarsko težili na različne strani in kako lahko še močnejše teže v tem smislu v sodobnih družbenogospodarskih procesih, ki zajemajo njihov prostor.

Glavne pokrajinskogeografske enote, vsaka zase s svojim enovitim prirodnopokrajinskim in kulturnopokrajinskim značajem, bi se mogle za Pohorsko Podravje opredeliti po takile shemi, ki vključuje najprej gorske (hribovske), potem pa dolinske enote.

1. Pohorje. Osrednja pokrajina v tem delu Slovenskega Podravja, po katerem ta predel tudi označujemo, je Pohorje, predalpsko hribovje, kot glavni slovenski odrastek Osrednjih Alp zgrajeno iz kristalastih kamenin. Zaradi te svoje zgradbe je to zložno in zaobljeno hribovje, brez skalovitih pobočij, s širokimi uravnanimi vršinami, ki so deloma celo zamočvirjena (»jezera«). Vode izvirajo v visokih višinskih podoljih in se včasih s slapovi (»šumiki«) spuščajo čez bolj strma pobočja v doline. Svet je na široko obrastel z gozdovi, ki pa jih nekako do višine 1000 m prekinjajo številne jase s samotnimi kmetijami. Te kmetije, ki izvirajo iz poznega srednjega veka, deloma iz nekdanjih živinorejskih »švajg«, so v svojem dosedanjem načinu življenja in kmetovanja močno arhaične. Požiganje »novin« in oranje z ralom je od tod komaj izginilo. Druga, nekdanj važna oblika gospodarske izrabe pohorskega okolja, steklarstvo (glazutarstvo), je z industrijsko revolucijo sicer zamrla, vendar pa je zapustila v pokrajini nekatere sledove, na eni strani ostanke nekdanjih steklarskih naselij (»glazut«), ki so bodisi razpadla ali pa spremenila svojo funkcijo v kmetijsko ali turistično, po drugi strani spremembe v sestavi gozda, ki ga je nekdanje, z glazutarstvom povezano oglarstvo močno spremenilo v škodo nekdanjih listavcev in v korist iglavcev. Problemi sodobne izrabe pohorskega geografskega okolja so nadaljnja usoda samotnih kmetij, ki ne morejo več kot nekoč živeti zaprte same vase in s katerih beži mlajša delovna sila, nadalje smotrna izraba gozda, ki ji služi nagla izgradnja gozdnih cest, nadaljnji razvoj kamnolomništva, zraven tega pa pospeševanje dveh novih načinov izrabe okolja, ki jih je tudi na Pohorje prinesla najnovejša doba, to je turizma in hidroenergetike. Turizem, poletni in zimski, se je že razveseljivo intenzivno razmahnil, zlasti na skrajnem vzhodnem Pohorju, blizu Maribora, kaže pa, da se bo ugodno razvil tudi na zahodu, nad Ribnico. Ne velja pa to

za hidroenergetsko izrabo višinskih pohorskih voda v obliki višinskih akumulacijskih bazenov kot dopolnila hidroenergetskemu sistemu Drave. Saj je projekt na Lobjnici, prvi poskus te vrste, ostal na žaliost samo na papirju.

Pohorje lahko razdelimo dalje na Zahodno in na Vzhodno Pohorje. Zahodnemu Pohorju, nekako zahodno od zgornje Mislinje, dajejo značaj najvišji in najmanj obrasli vrhovi ter zato najboljši smučarski tereni, ki obetajo postati jedro turističnega območja, t. i. Ribniškega Pohorja. Vse gospodarske dejavnosti, tudi turistična in rekreacijska, se tu vežejo bolj na mislinjsko in mežiško kakor pa na mariborsko stran. Vzhodno Pohorje pa teži bodisi neposredno proti Mariboru, zlasti v turizmu, ali pa, z nekaterimi tipičnimi pohorskimi dejavnostmi, kakor sta lesno gospodarstvo in kamnolomništvo, proti Pohorskemu ali Dravinjskemu podgorju s središči v Konjicah z Zrečami in v Slovenski Bistrici. Najvzhodnejši del Pohorja, t. i. Mariborsko Pohorje, pa je izrazilo v znamenju intenzivne gradnje turističnih objektov in tako ena naših najčistejših turističnih pokrajin.

Čisto za posebno enoto Pohorja je treba šteti Pohorsko ali Ribniško-lovrenško podočje, pas nižjega, v terciarnih plasteh nekdanjega zaliva panonskega morja izoblikovanega sveta, ki se vleče po doigem čez severni del Pohorja od Dravske doline pri Fali na zahod. Podočje je nekakšen naravni hodnik v osrčje Pohorja, zato sta v njem zrasli stari krajevni središči Ribnica in Lovrenc, kjer so se na obrtni tradiciji zasnovali nekatere drobne industrije (kamnolomi, poljedelsko orodje itd.) in kjer so zelo ugodne turistične perspektive.

2. Obmejna Podravska hribovja. Severno od Dravske doline nad Mariborom in severno od spodnje Mežiške doline do avstrijske meje se širi osamljen hribovit svet, ki bi ga kot celoto najprimerneje označili kot Obmejna Podravska hribovja in se s tem izognili sporni razširitvi nekaterih imen, ki se, kakor se zdi, med ljudmi uporabljajo samo za posamezne njegove dele (Kozjak, Kobansko), na celoto. Obmejna Podravska hribovja so Kozjak kot njihov najboljšežnji del na vzhodu, Košenjak nad Dravogradom kot odrastek koroško-štajerske obmejne Góice in Strojna onstran Drave, severno nad Mežiško dolino. Hribovje je po svoji geološki (kristalasti) zgradbi, po svojih reliefnih lastnostih (zaobjeni zjožnosti), pa tudi po kulturni pokrajini, ki jo označujejo daleč odmaknjene, v svojem življenju še močno arhaične samotne kmetije, povsem podobno Pohorju. Zaradi svoje obmejne lege pa je prometno manj odprto, zato veliko bolj zaprto v svojo arhaičnost ter z vidika gospodarske, še posebno pa turistične perspektive mnogo manj obetajoče. Problem nadaljnje usode samotnih kmetij je tu zaradi bližine mariborskega in mežiškega industrijskega območja ter poživiljenega gospodarskega utripa v Dravski dolini še akutnejši.

3. Vzhodne Karavanke. Vzhodne Karavanke, najvišji del Pohorskega Podravja, so svet visokih, osamljenih apneniško-dolomitskih gor in pianot, strmo nasajenih na široke, zjožnejše podstavke iz skrilavcev in kristalastih kamenin. Mežiška dolina jih deli na dva gorska sklopa (Peco in Uršijo). Ker so zjožnejši podstavki osamljenih gora po vseh svojih potezah podobna pokrajina gozdov in samotnih kmetij kakor Pohorje in Obmejna Podravska hribovja, so v pasu stalnih naseljenosti tudi tu razmere geografskega okolja podobne kakor tam. Podobno kot na Pohorju pa je tu spet močnejši poudarek na možnostih višinskega turizma.

4. Vitanjsko-konjiško hribovje. To hribovje je nižje nadaljevanje Vzhodnih Karavank. Soteski Pake in Hudinje, pritokov Savinje, ki izvirata še na obronkih Pohorja, sta ga pretrgali na več delov, predvsem na Paški Kozjak in Konjiško goro. Ker sega tu apneniško-dolomitska sestava tudi v nižje lege, so hribi strmi, deloma skaovitvi, v precejšnjem nasprotju s sosednjim Pohorjem. Kmetij je zato v njih zelo malo, prevladuje povsem gozd, perspektive za kaj močnejšo izrabo tal pa so dokaj skromne.

5. Dravska dolina. Med dolinskimi pokrajinami Pohorskega Podravja je prva Dravska dolina med obmejnimi Vičem oziroma Dravogradom in Mariborom. Globoko in strmo je zajedena v osrednji kristalasti masiv Pohorskega Podravja. Pokrajinski značaj pa se v njej večkrat močno spremeni: širši deli doline, razgibane rečne terase s polji, vasi in starimi krajevnimi tržnimi naselji (Libešsko-viško podolje nad Dravogradom, Mučko-radeljska kotlina in Ruško podolje med Falo in Mariborom) se menjavajo z ožjimi debrskimi dolinskimi odseki (Vrata pod

Dravogradom, Brezenska dežela). Ravno zaradi teh ozkih debri Dravska dolina v predželezniški dobi ni vedno pomenila glavne prometne poti med Koroško in nizkim Podravjem. Šele železnica in v novejšem času z vrsto hidroenergetskih objektov pregrajena Drava ter moderna cesta so napravili iz nje osrednjo življenjsko žilo Pohorskega Podravja ter glavno prometno zvezo med jugoslovanskim (in avstrijskim) delom Koroške ter mariborskim makroregionalnim žariščem.

6. Mežiška dolina. Mežiška dolina je zajedena sicer počez čez gorske pokrajinske enote apneniško-dolomitskih Vzhodnih Karavank, kristalatega hribovja Strojne in Pohorja ter čez vmesno, s terciarnimi plastmi zapolnjeno Vzhodnokoroško podolje (v zahodnem delu imenovano tudi Hotujsko podolje). Vendar je ta prečna dolina s svojo rudarsko in fužinarsko tradicijo ustvarila pokrajinsko enoto zase. Njena osnova so današnji rudarski in industrijski obrati, ki so v dobi razmaha industrijske revolucije zrasi na stari rudarsko-fužinarski tradiciji (Crna, Zerjav, Mežica, Prevalje, Ravne). Med njimi so sicer nekateri v najnovejši dobi izgubili to svojo funkcijo (Prevalje), drugi pa so doživeli, še posebno v socialistični sedanjosti, prav poseben razmah (Ravne). Tako se je razvil sredi odročnega hribovja s samotnimi kmetijami ozek pas intenzivne industrijske pokrajine z ostrimi kontrasti med urbano-obrtnimi naselji iz predindustrijske dobe (stari Guštanj), anarhično zraslimi naselji iz starejšje kapitalističnoindustrijske dobe (Prevalje) ter moderno zasnovanimi socialističnimi delavskimi naselji (Ravne-Cečovje). Kot nenasitna črpalka je Mežiška dolina vsrkavala vase delovno silo z gorskih samotnih kmetij, pospeševala s tem razkroj teh kmetij in njihovih srenj, stopnjevala tamkajšnje socialno razslojevanje ter povzročila, da je v njenem gorskem zaledju vprašanje samotnih kmetij in njihovega agrarnega proletariata še posebno kočljivo.

7. Mislinjska dolina. Med Pohorjem in Vzhodnimi Karavankami se je v pokrajino Pohorskega Podravja zajedla Mislinjska dolina. V dolini, ki jo sestavljata široka, s kvartarnimi sedimenti vseh vrst zapolnjena in s terasastimi dobravami razgibana Zgornja Mislinjska dolina ali Slovenjgraška kotlina in ožja Spodnja Mislinjska dolina, se je razvil staro agrarno naselbinsko jedro s svoječasnim fevdalnim in krajevnim tržnim središčem v Slovenjem Gradcu. Star prometni preplih, ki veje tod čez iz Savinjske doline na Koroško, je ni nikdar pustil preveč v zatišju. Tudi danes sega sem gospodarski tok z obeh strani, s savinjske čez Vitanje in Velenje ter s podravske od Dravograda. Zato se je Slovenj Gradec opremil s solidno drobno industrijo, vsa dolina, zlasti zgornja, pa se je gospodarsko opirala na pohorske in karavanške gozdove ter se skuša opreti tudi na pohorski in karavanški turizem. Čez nizko razvodje proti zgornji Paki in od tod čez Doliško-vitanjsko podolje, ki vodi po nižjem terciarnem svetu v pohorska povirja Hudinje in Dravinje, je Mislinjska dolina kar živahno povezana tudi na celjsko (savinjsko) in konjiško (nizko podravsko) stran. Modernizacija ceste skozi sotesko Pake proti Veienju in nezadržna rast bližnjega velenjskega območja bosta ta vrata verjetno še bolj odprli.

Podrobnejša pokrajinska razčlenitev Nizkega slovenskega (Subpanonskega) Podravja

Kakor že rečeno, se v Nizkem slovenskem Podravju značilno menjavajo ravninske pokrajine z goriškimi. Ravninski pokrajini sta dve: Podravska ravnina in Pomurska ravnina. Med seboj ločita tri komplekse goriških pokrajin: Haloze in Dravinjsko-podpohorske gorice na jugu, Slovenske gorice med njima in prekmursko Goričko z osamljenim podajškom v Lendavskih goricah na severu.

Že v Pohorskem Podravju Drava sama ni edina žila, na katero bi se neposredno vezale vse pokrajine. Še manj velja to za Nizko Podravje. Saj tam teče vzporedno z njo na severovzhodu ne mnogo manj pomembna Mura. Zato bi vse Nizko slovensko Podravje lahko razdelili na Nizko Podravje v ožjem smislu ali Mariborsko-ptujsko Podravje in na Slovensko Pomurje, obsegajoče poleg Pomurske ravnine še Goričko z Lendavskimi goricami in tisti del Slovenskih goric, ki se oteka k Muri. Meja med njima v nizkem, zloženem goriškem svetu ni pokrajinsko nič kaj posebno markantna, pa tudi v življenju jo je močno zabrisala vse močnejša makroregionalna privlačnost Maribora, ki je zajela tako ožje Mariborsko-ptujsko Podravje kot Pomurje

ter potisnila v ozadje privlačnost krajevnih središč tako na podravski (Ptuj, Ormož) kot na pomurski strani (Murska Sobota, Gornja Radgona, Ljutomer).¹

Prehajamo k označbi posameznih ožjih pokrajinskih enot Nizkega slovenskega Podravja:

1. Podravska ravnina. To je obsežna ravnina, v katero se v obliki mogočnega napolninskega vršaja odpre Dravska dolina pod Mariborom. Navadno jo delimo dalje na Zgornje Dravsko polje in Ptujsko ali Spodnje Dravsko polje. Za Zgornje Dravsko polje označujemo ravnino ob Dravi od Maribora nekako do tam, kjer Drava med Ptujem in Borlom priteče z njenega severnega na njen južni rob. Mnogo ožji del ravnine, vzhodno od tod, navadno imenujemo Ptujsko polje.

Podravska ravnina je tipična predalpsko-subpanonska fluvio-glacialna prodnata ravan, ki jo na obrobju obkrožajo bolj mokrotni, ilovnato-glinasti nižinski predeli. Značilno je razvita zlasti v svojem večjem zahodnem delu, na Dravskem polju. Tam je suha prodnata ravan ob Dravi razčlenjena v terase, na zahodu, v Pohorskem podgorju in na jugozahodu, v Čretech, pa jo obkrožajo mokrotne gmajne, povečini logi, travniki in pašniki. Sredi suhe prodnate ravnine se drže še široki kompleks povečini iglastega gozda. Polja, ki segajo vanje in ki so se v zadnjem stoletju celo precej skrčila v prid gozda, pripadajo vsem, ki so razporejene v dolgih vrstnih tlorisih deloma vzdolž roba suhih dravskih teras med Mariborom in Ptujem, deloma na jugu ob robu Čreti, deloma pa bolj nepravilno, v gručah, v Pohorskem podgorju ob potokih, ki pritekajo s Pohorja in so umetno speljani v rahlo vzpete »izgone«. Zgornje Dravsko polje je torej agrarnogospodarsko razdeljeno med obdravske, občrške in »izgonske« vasi. Med njimi so zadnje, ki so najbližje Mariboru in prometnim žilam, ki vodijo iz njega proti jugu, že najbolj podlele urbanizacijskim oziroma suburbanizacijskim vplivom tako na znotraj kot po svojem zunanem videzu.

Vsa Podravska ravnina je po svojem prvotnem kulturnopokrajinskem značaju tipična subpanonska agrarna pokrajina s tradicionalnim, dokaj intenzivnim kmetijstvom, oprtim na žito, krompir in živinorejo, vendar ponekod z že staro nagnjenostjo k specializaciji (npr. v »Lukovi deželi« na Ptujskem polju). Do neke mere v nasprotju k večini drugih slovenskih subpanonskih pokrajin je bila Podravska ravnina že od nekdaj na močnem prometnem preplihu. Saj je na široko odprta na panonski vzhod, nekdanj v konjiško-rogaški gorski pregraji na jugozahod, po lahkih prehodih čez Slovenske gorice na sever ter po dolinah in podoljih Pohorskega Podravja na zahod. Zato je agrarna naseljenost tu že stara in gosta. Prometna važnost pokrajine je v starejšem času pripomogla k nadpovprečni vlogi Ptuja, medtem ko se je pozneje, še posebno v železniški dobi, čedalje bolj uveljavila osnovna prometna, pa tudi politična smer nekdanje Avstrije od Dunaja proti Trstu, s čimer se je težišče dokončno prestavilo v Maribor. S tipikami svojih industrijsko-urbanizacijskih vplivov, z dotokom in dnevnim pretakanjem delovne sile je Maribor najkrepkeje posegel na »izgonski« del Dravskega polja ob železnici in cesti v Pohorskem podgorju. Vendar je njegov vpliv segel tudi na ostalo Zgornje Dravsko polje. Posredno je sprožil nastanek Kidričevega, osamljene industrijske naselbine sredi ravninskih gozdov. Kako dominanten je deagrarizacijski vpliv Maribora, se vidi že na prvi pogled po tem, kako so vasi, čim bolj se oddaljujejo od njega proti jugovzhodu, ne samo na zunaj čedalje bolj čisto kmečke, temveč živijo v njih tudi še dokaj visok odstotek agrarnega prebivalstva. To velja še posebno za vasi na jugovzhodu Zgornjega Dravskega polja, ki so ostale še do danes pretežno agrarne, ker so pač daleč od Maribora, čeprav blizu Kidričevega. Še bolj velja to za vasi na

¹ Ta mekroregionalna gravitacijska enotnost pa še ne pomeni, da ne bi v njenem okviru svet ob Muri in svet ob Dravi vsak po svojih poteh težile proti Mariboru in da se meja med pomurskimi in podravskega občinskimi ne bi še vedno držala razvodnih stemen med Muro in Dravo. Tudi ne more izbrisati dejstva, da so kraji ob Muri, odkar je padla stara zaprta meja med avstrijskim in ogrskim delom nekdanje monarhije na tej reki, kljub še vedno močnim razlikam v življenju na obeh njenih straneh in kljub vsem lokalnim, podedovanim nasprotstvom in drobnemu ljubosumju med »Prieki« na desnem in »Prekmurci« na levem bregu, v okviru svoje po naravi začrtane skupne pokrajinske enotnosti zaživele v marsičem skupno življenje, tudi potem, ko je bila ukinjena njihova skupna političnopravna enota, murskosoboški okraj. Zato je tudi docela nerazumljiv odpor zoper skupno pokrajinsko ime Pomurje; da je tako ime potrebno, se vidi v tem, da se je udomačilo in se iz dneva v dan pojavlja in ponavlja. Smešno bi bilo v njem videti kako nevarnost za »individualnost« Priekov ali Prekmurcev in njihovih posebnih tradicij.

Ptujskem polju. Pa tudi Ptuj sam še ne more postati dosti več kot središče svoje najširše agrarne okolice, segajoče daleč v Slovenske gorice in v Haloze. Zato pa to vlogo zadnji čas močno krepi v skladu s tem, kako tradicionalno zasebno, posestno in parcelno skrajno razdrobljeno kmetijstvo na Podravski ravnini in v obdajajočih goricač čedalje bolj izgublja tla pod nogami v korist velikih arondiranih, moderno obdelovanih zemljiških kompleksov v okviru ustreznega agrokombinata.

K Podravski ravnini v mejah Slovenije pa spada še en manjši, od Ptujskega in Zgornjega Dravskega polja odmaknjeni drobci. To je svet med Ormožem in Središčem, ki obsega poleg ozkega pasu ravnine ob levem bregu Drave še značilno pleistocensko teraso nad njo. Pokrajinsko je močno zrasel s sosednjimi Ljutomersko-ormoškimi goricami. Zato svojega domačega imena nima, označujemo ga pa lahko za Ormoško Obdravje (prim. 6).²

2. Haloze. Na jugu obrobajo Zgornje Dravsko in Ptujsko polje terciarne gorice, ki se v svojem južnem delu, v smeri proti Boško-rogaški gorski pregraji, nadaljevanju apneniške Vitanjsko-konjiške pregraje, vzpno že v pravo hribovje. Za ta svet v celoti navadno uporabljamo ljudski naziv Haloze. Vendar se prave Haloze začno šele južno od Dravinje, zato moramo Spodnjo Dravinsko dolino šteti za posebno pokrajinsko enoto in prav tako nizko gričevnato pregrajo Savinsko, ki jo loči od Dravskega polja. Za Savinsko domačini uporabljajo tudi naziv Gora (po Ptujski gori). V pravih Halozah pa velja razlikovati Zahodne ali Zgornje Haloze med Dravskim poljem ter Bočem in Rogaško goro, kjer je svet višji (tudi nad 500 in 600 m) in bolj strm, zato tudi bolj gozdnat, manj naseljen in manj vinogradniški, ter Vzhodne ali Spodnje Haloze, segajoče tja do Zavrča ob hrvatski meji, ki so nižje, z močno prevlado slemen v višini do 320 m, imajo precej ugodnejše ekološke možnosti za vinsko trto ter so hkrati manj odmaknjene od glavne prometne poti, ki vodi od Ptuja ob Dravi navzdol. Zato je tam vinogradništvo posebno močno razvito in ni mogoče oporekati M. Bračiču, ki jih je s skrajnim severovzhodnim in najnižjim delom Zgornjih Haloz vred opredelil kot Vinorodne Haloze (11, 12).

Haloze so poleg Slovenskih goric naše najbolj tipično subpanonsko vinorodno območje. Slovenskim goricam so podobne po močno razširjenem vinogradništvu in po nekdanjem krepkem deležu zunanje zemljiške posesti, bodisi kmečke posesti Polancev z bližnjega Dravskega in Ptujskega polja, bodisi ptujskih meščanov, pa tudi lastnikov, ki so bivali v oddaljenih mestih. V primeri s Slovenskimi goricami pa je svet tu vendar v dobršni meri višji in bolj strm, zato se kmečki domačin ni mogel niti zdaleč tako trdno opreti na polje kakor tam, temveč je bil še bolj na milost in nemilost prepuščen izkoriščanju tujih vinogradniških posestnikov, hkrati pa vsem muhavostim vinogradniške konjunktore. Kmetije so tu zato hitreje propadale, položaj vinlčarjev in drugega agrarnega proletariata pa je bil še slabši kot v Slovenskih goricah, pa tudi vinogradništvo samo bolj zaostalo. Haloze so bile zato slovenska pokrajina z najbolj kričečimi socialnimi razmerami. Danes je nekdanja kapitalistična zemljiška posest prešla v okvir modernih socialističnih kmetijskih obratov, s čimer pa še ni rešeno vprašanje, kako zadržati v pokrajini delovno silo in ji zagotoviti ustrezne življenjske razmere.

3. Dravinske in Podpohorske gorice. Vinorodne terciarne gorice se iz Haloz nadaljujejo proti zahodu v Dravinskih in Podpohorskih goricah. Te gorice niso ugodnejše od Haloz, posebno od Zgornjih, samo po tem, da so nižje in zložnejše in dajejo tudi polju več prostora, temveč tudi po svojem položaju ob našem glavnem subpanonskem prometnem hodniku med Mariborom in Celjem. Zato niso tu samo manj priostrene podedovane agrarno-socialne razmere, temveč so posegli sem tudi ugodni deagrarizacijsko-urbanizacijski vplivi mariborskega industrijskega žarišča, pa tudi stara, značilna krajevnogospodarska središča, kakršna so Slovenska Bistrica, Poljčane in Konjice, so obdržala precej živahnosti. Med temi središči je zlasti Slovensko Bistrico zajel celo krepak val mlade podravske industrializacije. Da je pri tem bistveno sodelovala prometna živahnost, se vidi po tem, kako so v nasprotju s podpohorskimi središči podobna tradicionalna krajevna središča v Spodnji Dravinski dolini na robu Zgornjih

² Razlikovati kaže dobro pojem Obdravja, ki lahko pomeni samo svet neposredno ob reki, od pojma Podravja, ki pomeni ves svet, ki se odmakne k Dravi, je torej konkretizirani pojem za njeno porečje. Zato tudi pojem Pomurja ne more biti istoveten z ožjim pojmom Obmurja.

Haloz (Makole, Studenice) v železniški dobi povsem zamrla, kolikor jim ni nekaj pomagala bolj ali manj slučajno zrastle lokalna industrija (Majšperk).

4. Slovenske gorice. Podravsko ravan obrobajo na severu Slovenske gorice, naše najtipičnejše subpanonsko terciarno gričevje. Po svoji reliefni razčlenjenosti se dele na večji zahodni del (Zahodne Slovenske gorice) in na manjši vzhodni del (Vzhodne Slovenske ali Ljutomersko-ormoške gorice).

Za Zahodne Slovenske gorice je značilna osnovna slemenitev od severozahoda proti jugovzhodu. Povzročile so jo vode, ki so si zajedle svojo pot v smeri splošne tektonske nagnjenosti sveta proti jugovzhodu in imajo tudi v tem smislu nesimetrična rečja, to se pravi kratke pritoke z desne in dolge z leve strani. Glavni vodi sta Pesnica in Ščavnica, ki sta s svojima že v zgornjem toku dokaj širokima in v dnu zamočvirjenima dolinama zarežali v gorice dve široki in pomembni brazdi. Ščavnica se je celo tako močno zajedla nazaj, da je skrajni severozahodni del Zahodnih Slovenskih goric že skoraj odrezala od drugih ter jih oblikovala v samostojno pokrajinsko enoto (Radgonsko-kapelske gorice). Ker gre promet iz severnega dela goric in sosednje Pomurske ravnine zlasti od nastanka Jugoslavije dalje poprek čez gorice proti Mariboru, malo pa ga gre v osnovni slemenitveni smeri, sta pomenili Pesniška in Ščavniška dolina zlasti v svojem zgornjem toku precejšnjo prometno oviro, ob vsem toku pa ustvarjata težavne probleme ureditve vodnega odtoka in melioracij tal. Tam, kjer se dolini končata oziroma na široko odpreta proti Murskemu in Dravskemu polju, se začne Vzhodne Slovenske ali Ljutomersko-ormoške gorice, ki niso samo ožje, temveč imajo tudi precej drugačno pokrajinsko plastiko. Že spodnja dolina Ščavnice ter doline njenih pritokov se obrnejo v vzhodno smer, vzhodno od tod pa sploh prevlada v goricah zahodno-vzhodna slemenitev glavnega razvodnega slemenja, s tem pa tudi nanašajo pravokotna severno-južna smer stranskih slemen in grap, ki odplira lahke prehode čez gorice od Mure proti Dravi. Ta plastika je nedvomno močno prispevala k nastanku Ljutomera in Ormoža kot starih krajevnih središč.

Na splošno so Slovenske gorice na zahodu še dokaj visoke in dokaj gozdnate, na vzhodu, v Prlekiji, pa nižje in zložnejše. In medtem ko je na zahodu v samih goricah ponekod več polja in sadovnjakov kakor vinogradov, se na vzhodu močneje uveljavlja intenzivna vinogradniška pokrajina z nekdanjimi gospodskimi hrami in nekdanjimi vinčarijami, raztresenimi po slemenih in vrheh, z vinogradi po prisojeh nekako do višine 250 m navzdol, kjer prične nevarnost toplotnega obrata in pozeb, z gozdovi po osojeh, s travniki po širših dolinah ter z njivami po dolinskih terasah in zložnejših obronkih.

Poleg te drobne, s povsem krajevnimi prirodnimi razmerami povzročene pisanosti v kulturni pokrajini pa so se v Slovenskih goricah in njihovih dolinah izoblikovale tudi značilne mikroregionalne razlike, ki so jih povzročili deloma prirodni, deloma pa družbeni faktorji. Tako sta Pesniška in Ščavniška dolina pasova čisto poljedelskega, na povezavi z živinorejo zasnovanega gospodarstva, brez pomembnejše vloge vinogradništva, zato pa z močno socialno diferenciacijo med dokaj močnimi trdnimi kmetijami in slojem malih kmetov želarjev. To velja še prav posebno za dolino Srednje in Spodnje Ščavnice, ki pomeni pravzaprav zatok poljedelske pokrajine Murskega polja med pretežno vinogradniške gorice. Po drugi strani so se nekateri goriški predeli oblikovali v posebno intenzivna vinogradniška območja, kjer je nad kmečko vinogradniško posestjo marsikje do nedavna močno prevladovala tuja, meščanska, polfevdalna in cerkvena vinogradniška zemljiška posest z viničarsko delovno silo, predhodnik današnjih družbenih vinogradniških obratov. Vzrok za razvoj teh izrazito vinogradniških območij, ki so precej v nasprotju s sosednjimi, kjer je vinogradov le malo, je deloma v posebno ugodnih ekoloških razmerah, ki jih ravno veliko sodobno vinogradništvo prav posebno skrbno odbira, nič manj pa v bližini prometnih potov in mest (Maribora, Ptuj, Radgone, Ljutomera, Ormoža). Take najintenzivnejše in najkvalitetnejše vinogradniške pokrajine Slovenskih goric so Mariborske gorice, Ptujске gorice, Radgonsko-kapelske gorice in Ljutomersko-ormoške gorice. Vsekakor pa je treba tudi v tem močno vinogradniškem svetu Slovenskih goric v podrobnem razlikovati še med območji, kjer smo podedovali velike, moderno urejene nekmečke vinograde, in območji, kjer so prevladovali kmečki vinogradi. Tako se v Ljutomersko-ormoških goricah jasno razlikuje njihov vzhodni del (Jeruzalemske

gorice), kjer na stari nekmečki vinogradniški posestvi raste in se utrjuje moderna, terasirana vinogradniška pokrajina, od zahodnega dela (Zahodne Ljutomerško-ormoške gorice), območje nazadujočega kmečkega vinogradništva (prim. 6, 10).

Krajevnogravitacijsko Slovenske gorice kajpada niso enotne, temveč teže v glavnem na tri strani: na jugu proti Ormožu in Ptuj, na zahodu naravnost na Maribor in na severovzhodu, v Priekiji, v Pomurje. Razumljivo je seveda, da je neposredna privlačnost Maribora tako močna, da zasenči vse druge, tem bolj, ker poteka v to smer čez gorice moderna cesta, ki je oslabila, zlasti za vzhodni del goric, gravitacijo po železnici na Ormož.³

5. Pomurska ravnina. Ravnina ob Muri je po svojih prirodnih potezah na obeh straneh reke enaka. To je akumulacijska ravan Mure, ki jo na obrobju, posebno na široko na prekmurski strani, spremljajo pleistocenske terase, ponekod ugodne za polja, drugod vir surovine za opekarne ter na prekmurski strani (Puconci) tudi za pridobivanje kremenčevega peska. V podrobnem pa se, še posebno kar zadeva poseg človeka v pokrajino, kažejo v Pomurski ravnini značilne razlike. Glavno razliko je ustvarila nekdanja meja med avstrijskim in ogrskim delom habsburške monarhije, ki je potekala po Muri. Prekmurski ravnini je vtisnila na levem bregu Mure precej drugačne poteze, kakor jih kaže Mursko polje na levem bregu. Mursko polje je bilo v mejah Avstrije bližje vplivom živahnejših in takrat naprednejših gospodarskih dogajanj. Zemlja je bila zato tam prej intenzivno in dokaj sodobno obdelana, vasi pa so bile že po svojem videzu precej imenitnejše. Na prekmurski strani je bila agrarna produktivnost precej slabša, tam je ostalo več slabih pašnikov in host, življenje in gospodarstvo, ki smo ju tam podedovali, je bilo bolj zaostalo; večja je bila prometna osamljenost, močnejše drobljenje zemljiške posesti, krepkejše posledice dalj časa trajajočega in izrazitejšega fevdalnega režima, s tem v zvezi manjša navezanost kmeta na zemljo ter močna težnja po trajnem, posebno pa še po sezonskem izseljevanju. Na zunaj so posebno značilne velike prekmurske ravninske vasi, pogosto na dolgo razvlečene, skrite v zelenje, s svojimi koruznjaki, brajdami in gosmi zares tipično panonska vaška pokrajina. Ker so do nedavna ostale precej arhaične, je še bolj očitno, kako ob novih procesih družbene preobrazbe, sezonstva in deagrarizacije posebno hitro spreminjajo svojo podobo: nikjer drugje v Sloveniji, ne samo v agrarnih območjih, temveč tudi v močno deagrariziranih, se v starih vaških jedrih tako anarhično ne mešajo stare, s slamo krite kmečke hiše s hišami v različnih fazah modernizacije, celo najnovejših, ki bi jih drugod po Sloveniji po njihovi zunanosti šteli že med urbane, tu pa so po svoji funkciji dejansko še vedno kmečke.

V podrobnem pa kaže Prekmurska ravnina že po svojih prirodnih lastnostih precej razlik. Po dolgem se na njej med Goričkim in Muro vleče več po kakovosti tal različnih pasov. Najprej se pod ježo široke prekmurske pleistocenske terase, na kateri so se utrdile nekatere gospodarsko najtrdnjše prekmurske vasi, širi poplavno območje ob reki Ledavi, zbiralki voda z Goričkega, mokroten svet travnikov in pašnikov, samo deloma že v stadiju melioracij. Na jugovzhodu se ledavsko poplavno območje na široko združi z murskim, med njega in med Goričko pa se vrine pas bolj suhe ravnine. Osrednji del ravnine, južno od ledavskega poplavnega območja, ima v glavnem suho, prodnato in peščeno osnovo, zato je njen najintenzivnejše obdelani in naseljeni predel. V podrobnem so tla od kraja do kraja zelo različna, največ v skladu s tem, kako na debelo je ugodni plodni horizont prekrit z ilovnato odejo. Med suha tla se poleg tega tudi tu vpletajo mokrotnejša zemljišča ob značilnih ravninskih potokih (Dobel, Črnc, Mokoš), ki jih je človek že od nekdaj na vse mogoče načine preurejal in prestavljal njihove struge. Toda sklenjeno južno poplavno območje, ki ga zaliva že Mura, svet značilnih obrmurskih travnikov, logov in »šum«, se začne šele dalje na jugu. V svojem zahodnem delu je razmeroma ozko, ker je Mura tam že dalj časa regulirana, zato pa se močno razširi v spodnjem delu, proti Lendavi, kjer se na široko spoji z ledavskim. Tu je tako široko, da se tamkajšnje vasi (npr. vse tri Bistrice in obe prekmurski Polani) komaj zatečejo na rahlo vzpete pomole nekoliko bolj suhega sveta.

³ Kako pa te gravitacijske smeri nihajo s trenutnim stanjem v gradnji prometnih sredstev, se vidi po tem, da je dobršen del cestnega prometa iz Priekije proti Mariboru, odkar je modernizirana cesta Ljutomer-Ormož, znova spet raje zavil čez Ormož, izogibajoč se do nedavna nedodelani cesti med Radenci in Ljutomerskimi Križevci.

Ti po sestavi tal in vodnih razmerah precej različni podolžni pasovi Prekmurske ravnine pa vendar niso najprimernejši, da bi nanje oprli podrobnejšo pokrajinsko razčlenitev Prekmurske ravnine. Predvsem so predolgi, pa včasih tudi preozki, da bi se vasi držale samo enega izmed njih. Navadno se njihovo zemljišče vleče počez čeznje, na severu včasih še na pleistocensko teraso ali na prve obronke Goričkega. Zato je bolj v navadi in tudi bolj utemeljena pokrajinska razčlenitev Prekmurske ravnine na Ravensko, njen zahodni del, segajoč nekako do Sobote in še malo proti vzhodu, ter na Dolinsko, vzhodno od tod. Dolinsko je obsežnejše in v podrobnem pokrajinsko manj enovito. Zato bi v njem mogli razlikovati še nadalje: a) Bogojinsko-dobrovniško Dolinsko z velikimi vasmí, ki spremljajo, sledeč suhemu podgorskemu pasu, rob Goričkega in Ledavo z njenim poplavnim območjem severovzhodno od Murske Sobote; b) Osrednje Dolinsko v osrčju ravnine vzhodno od Sobote in c) Lendavsko Dolinsko, vzhodno od tod, s polji, ki jih ogrožajo poplave, s travniki, pašniki in šumami, z naselji Madžarov ter nekdanjih kolonistov Primorcev ter z neposrednim vplivom Lendave ter njene nafne industrije.

Ravnino na desnem, nekdanj štajerskem bregu Mure označuje ljudska govornica kot Mursko polje, čeprav bi po pomenu to ime, če ne bi bilo nekdanje avstro-ogrske meje, lahko označevalo vso Pomursko ravnino. Ravnina Murskega polja je ožja kot Prekmurska ravnina. Ožje je tudi redno, živo poplavno območje ob Muri. Za razporeditev vasi in njihovega zemljišča so važnejši stari, že davno opuščeni okljuki Mure, njene mrtve struge, ki preprežajo ravan zlasti v njenem spodnjem delu. Tudi pleistocenska terasa je tu precej ožja in manj razvita, skoraj vsa v gozdu; vasi je na njej malo, polja slabša kakor v ravnini; važna pa je za opekarništvo. Zato bi tu mogli še manj kakor na Prekmurski ravnini pokrajino razčleniti na posamezne dele po dolgem. Vendar pa bi Mursko polje počez razdelili na dva dela. Že ljudstvo označuje s tem imenom navadno samo njegov spodnji del, ki teži že v Ljutomer in se na široko spaja z dolino spodnje Ščavnice. Zaradi jasnosti ga kaže imenovati Spodnje Mursko polje, medtem ko gre precej ožjemu delu ravnine, ki se vleče mimo Radince proti Gornji Radgoni, ime Zgornje Mursko polje. Manjši del obmurske ravnine vzhodno od Ljutomera, v nadaljevanju Spodnjega Murskega polja, ki je bil svoj čas na ogrski strani, je v svoji socialnopolstni strukturi in s tem tudi v agrarni pokrajini podedoval od tedaj nekaj potez, ki bolj spominjajo na Medjimurje kot na sosednje Mursko polje. Zato so ga nekateri opredelili posebej kot Slovensko Medmurje (prim. 6).

Pri Gornji Radgoni sega neposredno do Mure skrajni severni izrastek Slovenskih goric, ki je bistveno prispeval k temu, da je tam ob murskem mostišču že zgodaj nastalo mesto Radgona. Ta izrastek loči Mursko polje od najzahodnejšega izseka slovenske Pomurske ravnine, od Apaškega polja⁴. Že po prirodi zarisano geografsko individualnost Apaškega polja, ki ga na severu izolira Mura z današnjo državno mejo, še posebej podčrtava njegova svojevrstna prebivalstvena struktura. Bilo je že zgodaj naseljeno z nemškimi prebivalstvom, pa je potem, ko je prišlo v meje stare Jugoslavije, doživelo nekaj dotoka slovenskih, največ prekmurskih naseljencev, v novi Jugoslaviji, po izselitvi Nemcev, pa je postalo docela območje kolonistov z vsemi peripetijami, težavami in kočljivimi vprašanji takšne kolonizacije.

6. Goričko z Lendavskimi goricami. Goričko, terciarno gričevje severno od Prekmurske ravnine, je svet sila zložitih, enoličnih oblik, v svojem večjem delu razčlenjen v grape in doline, potekajoče od severa na jug, na severovzhodu pa je plitvo uleknan proti vzhodu, v porečje Krke. Bolj kakor v Slovenskih goricah se tu uveljavljajo že najmlajši terciarni (pliocenski) sedimenti, zlasti pusti prod, ki se ga kaj rad drži borov gozd. Na splošno je sicer Goričko po svoji prirodní podobi podobno Slovenskim goricam; videz njegove kulturne pokrajine pa je precej drugačen. Ker je bila pokrajina v ogrski dobi prometno močno od rok, na obrobju Ogrske, ki je bila takrat še sama po sebi močno agrarna, zaostala, je vinogradništvo, ki ga je nekoč tudi tu bilo precej, propadlo, oziroma se po znani vinogradniški krizi ni več kaj pridalo obnovilo in moderniziralo. Zato je na Goričkem vinogradov danes malo, pa še kar jih je, so slabi, prevladuje šmarnica.

⁴ Čas je že, da dokončno izločimo iz našega imenoslovja nesrečno Apaško »kotlino« ali »dolino«, ki sta zašli k nam po zaslugi nespretnega prevoda iz francoščine ob priliki mirovniških pogajanj po prvi svetovni vojni (»Bassin d'Apacée«). Pokrajina tam pač nima nikakih lastnosti doline ali celo kotlinel.

Kmetijstvo je tudi sicer dokaj zaostalo in skuša trdovratno vztrajati pri tradicionalni polikulturi za dom. Kmečka posest je silno razdrobljena, zemlja izpostavljena eroziji, gozd, ki ga je precej, tudi bukovega, pa steljarjenju in degradaciji. Kmetije so globoko pasivne, zato pa je silno močno tradicionalno sezonsko izseljevanje, zadnji čas pa tudi stalen odtok mlajše delovne sile.

Podrobneje bi Goričko lahko razdelili na štiri dele. Zahodno Goričko, ki obsega povirje Ledave, je zelo gosto naseljeno, obdelanega sveta je veliko, tradicija odseljevanja pa je nekoliko šibkejša kot drugod. Srednje Goričko, ki obsega porečja Bodonskega, Mačkovskega in Martijanskega potoka, je mnogo bolj gozdnato. Severovzhodno Goričko, pripadajoče povirju Velike Krke, je s svojimi dolinami usmerjeno na vzhod in zato v vsem Prekmurju prometno najbolj odmaknjeno. Jugovzhodno Goričko, ki obsega porečja Male Krke, Kobiljanskega in Bukovniškega potoka, pa je svet, ki polagoma preide v ravnino ob spodnji Ledavi in Kobiljanskem potoku. Severovzhodno in Jugovzhodno Goričko sta zaradi svoje prometne odročnosti in obmejnega položaja dokaj v zastoju in že dolgo izhodišče močne depopulacije.

Lendavske gorice, osameli vzhodni odrastek prekmurskih goric ob državni meji tik nad Lendavo, so zaradi ugodnih peščenih tal, posebno pa zaradi bližine Lendave, ki je bila v ogrski dobi prometno bolj odprta proti Ogrski kakor drugo Prekmurje, obdržale oziroma obnovile svoje vinograde v občutno večjem obsegu kakor Goričko, čeprav se ti vinogradi po kakovosti tudi ne morejo primerjati z vinogradi v bližnjih Ljutomerskih goricah onstran Mure.

III. UVRSTITEV POKRAJINSKIH DELOV MAKROREGIJE SEVEROVZHODNE SLOVENIJE V NJENE DRUŽBENOGEOGRAFSKE MEZOREGIJE (SUBREGIJE)

Ceprav smo v pričujočem članku želeli podati predvsem shemo razčlenitve Podravske Slovenije na posamezne pokrajine z enovitimi pokrajinskimi značilnostmi, smo se vendar morali že sproti tu in tam dotakniti vprašanja, kam te pokrajine ali posamezni njihovi deli v svojem današnjem življenju teže. Zato ni na koncu odveč pregled o tem, kako se te pokrajine uvrščajo v glavna gravitacijsko-funkcijska območja oziroma družbenogospodarske mezoregije ali subregije (prim. 3, str. 106 do 113), ki sestavljajo Podravsko makroregijo. Take mezoregije bi bile tri: a) Koroška mezoregija; b) Mariborsko-ptujska mezoregija; c) Pomurska mezoregija.

Koroška mezoregija

Koroška mezoregija ali mezoregija zgornjega dela svobodnega slovenskega Podravja obsega ves zahodni, najvišji del Pohorskega Podravja. S svojim rudarstvom, industrijo in gozdnim gospodarstvom pomeni močno samostojno gospodarsko žarišče, prometno dokaj oddaljeno od makroregionalnega žarišča v Mariboru in funkcijsko ne posebno močno povezano z njim. Njegova mezoregionalna osrednja gravitacijska žila je zgornja Dravska dolina s hidrografskim in prometnim vozliščem pri Dravogradu. V podrobnem sestavljajo koroško mezoregijo še ožja družbenogeoграфска območja (submezoregije): a) Mežiška dolina, zaključeno območje rudarstva, industrije ter gozdno-planinskega gospodarstva z osnovno gravitacijsko žilo v dolini; b) Zgornja Dravska dolina s prometnim vozliščem pri Dravogradu, s starimi krajevnimi središči v Mučko-radeljski kotlini in z zgornjim sektorjem dravske hidroenergetske baze; c) Mislinjska dolina s svojo drobno industrijo, z močno podčrtanim lesnim gospodarstvom in s posebno prometno funkcijo (prehodi na savinjsko stran).

Mariborsko-ptujska mezoregija

Tej mezoregiji pripada srednji in spodnji del svobodnega slovenskega Podravja. Obsega nekako dva dela, ožje mariborsko mezoregionalno območje in ptujsko submezoregionalno območje.

1. Ožje mariborsko mezoregionalno območje. To območje obsega kraje, ki teže neposredno k Mariboru ter k železniškim in cestnim vozliščem pri Mariboru in južno

od njega (Pragersko, Slovenska Bistrica, Poljčane). Pripada mu ves vzhodni del Pohorskega Podravja, ki se še izrazito odpira na vzhod in jugovzhod, nadalje mu pripadajo Podpohorske in Dravinjske gorice, zgornja in srednja Dravinjska dolina z zahodnimi Halozami, zahodni, podpohorski ali »izgonski« del Dravskega polja, spodnja, razširjena Dravska dolina nad Mariborom (Ruško podolje) ter zahodni del Slovenskih gor.

Ožje mariborsko mezoregionalno območje bi lahko razdelili dalje na vrsto družbenogeografskih submezoregij, ki pa so zaradi dominantne vloge Maribora manj jasno individualizirane kakor v Koroški mezoregiji. Bile bi te: a) najožja submezoregija Maribora, obsegajoča mesto Maribor z njegovim močno urbaniziranim območjem; b) Ruško-falska submezoregija z jedrom v razširjeni Dravski dolini nad Mariborom in z zaledjem v Brezenski debri, na Kozjaku in v Ribniško-lovrenškem podolju; c) območje Zahodnih Slovenskih gor (Mariborskih gor) brez lastnega submezoregionalnega centra, z močno neposredno gravitacijo proti Mariboru, toda že zunaj njegovih izrazitih urbanizacijskih učinkov; d) območje Vzhodnega Pohorskega podgorja, obsegajoče jugozahodno Dravsko polje z delom Podpohorskih gor, kakor prejšnje brez lastnega submezoregionalnega centra, ki ga nadomešča neposredni gravitacijski in urbanizacijski vpliv Maribora; na jugu tega območja se neposredni vpliv Maribora značilno prepletajo z lokalnimi gravitacijskimi vplivi Ptuj s Kidričevim, Slovenske Bistrice in prometnega vozlišča pri Pragerskem; e) območje Južnega Pohorskega podgorja ob zgornji in srednji Dravinji, kjer sta tako agrarno gospodarstvo po dolinah in gričevju kakor tudi gozdno gospodarstvo jugovzhodnega Pohorja in Konjiške gore močno navezani na Dravinjsko podolje kot gravitacijsko os; ob tej osi se je na krajih, kjer se križa s tranzitnimi prečnimi potmi, razvilo več mikroregionalnih centrov (Poljčane, Konjice, Zreče), ki so zadnji čas dobili tudi nekaj drobne industrije; poleg makroregionalnega vpliva Maribora se tu močno pozna tudi že vpliv Celja, zato je velik del tega območja (občina Slovenske Konjice) spadal k celjskemu okraju, gravitacijska labilnost drugega njegovega dela pa se je pokazala v tem, da je administrativna razdelitev po osvoboditvi padala v njem iz skrajnosti v skrajnost: od svoječasne ustanovitve »tamponskega« okraja Poljčane k temu, da Poljčane niso niti več središče občine.

2. Ptujsko submezoregionalno območje. To območje, obsegajoče v glavnem ozemlje današnje ptujске občine, občuti sicer še močno privlačnost Maribora, ne samo makroregionalno (splošno »podravsko«), temveč tudi mezoregionalno. Vendar opravlja, čeprav skoraj samo v organizaciji agrarnega gospodarstva, še vedno tolikanj samostojno submezoregionalno funkcijo, da ga smemo v nekem smislu izločiti iz »ožjega« mariborskega mezoregionalnega območja. V mejah svojega ožjega, agrarnega torišča pa je Ptuj kot središče vendar tako močan, da povsem zasenči vsa druga krajevna središča. Tako npr. Spodnja dravinjsko-haloško območje sploh nima središča, ki bi se približevalo submezoregionalni vlogi, v mezoregionalni gravitaciji pa niha med šibkejšim Ptujem in močnejšim Mariborom. Tudi o Ormoškem območju, še čisto agrarnem in produkcijsko homogenem, bi težko rekli, da dosega submezoregionalno stopnjo. Ožja Ptujška submezoregija, obsegajoča Ptujsko polje s Kidričevim ter Ptujске gorice, pa je tako in tako neposredno navezana na Ptuj.

Pomurska mezoregija

Kakor smo poudarili že pri analizi pokrajinskih enot Nizkega Podravja, ne gre slovenskemu Pomurju kljub ukinitvi dosedanjega okraja odrekat določene življenjske. to se pravi gravitacijsko-funkcijske enotnosti, ki se kaže tudi na zunaj v še vedno tesnem sodelovanju pomurskih občin (pri čemer ima lahko vključevanje ne čisto »pomurske«, mnogo neposrednejše proti Mariboru usmerjene občine Lenart v to sodelovanje samo prehodni značaj). Vsekakor ne kaže čisto zgodovinski in danes socialno neopravičljivi pokrajinski enoti, ki jo imenujemo Prekmurje, pripisovati značaja moderne družbenogeografske regije katere koli stopnje. Saj tu celo današnje, še vedno zgodovinsko zasnovane občinske meje na Muri kažejo marsikje kričeče anahronistične poteze, kakršna je npr. neživiljenjska ločitev Petanjcev od Radencev, Dokležovja od Veržaja, Blatric od Ljutomera itd. Še manj je seveda mogoče t. i. »Priekljio« vkljub vsem njenim svetlim tradicijam in trdno zakoreninjenemu, sicer vsega spoštovanju vrednemu lokalnemu patriotizmu, vzeti za osnovo oblikovanja kakršne koli sodobne družbenogeografske

regije. Saj sloni njen pojem formalno samo na označbi narečja, ki mu niti meje niso jasno opredeljene, dejansko pa na lokalnih tradicijah, ki pa ne samo da ne morejo biti več glavni nosilec današnjih družbenogospodarskih funkcij v prostoru, temveč so pogosto celo z njimi navzkriž.

Kaj zajema pomurska mezoregionalna sfera, je komaj treba ponavljati: na nekdanji štajerski strani pomurski del Slovenskih goric z dolino Ščavnice, Mursko polje, Apaško polje, na prekmurski strani pa Ravensko, Dolinsko in Goričko. Močnega mezoregionalnega centra kljub do neke mere vodilni vlogi Murske Sobotne nima. Pač pa so se v njej razvili štirje jasni submezoregionalni centri (Murska Sobota, Lendava, Ljutomer in Gornja Radgona). Ti centri so po pravici sedeži današnjih občin, saj so te občine izraz realnega obstoja štirih družbenogospodarskih submezoregij: Osrednje prekmurske (ali Soboške), Vzhodnoprekmurske (ali Lendavske), Ljutomerske in Gornjeradgonske. Če smo poudarili realnost teh submezoregionalnih centrov, pa to še ne pomeni, da odrekamo makroregionalnemu vplivu Maribora dominantnost nad vsem Pomurjem, čeprav precej močnejšo na jugozahodu (v občini Gornja Radgona) kakor pa na skrajnem vzhodu (občina Lendava), kjer ne moremo zanikati močnega prepletanja z življenjskimi tokovi sosednjih območij Hrvaške.

GLAVNA NOVEJŠA (POVOJNA) DOMAČA GEOGRAFSKA LITERATURA O PODRAVSKI SLOVENIJI IN NJENIH POKRAJINAH

I. V okviru splošnih del o Sloveniji

1. A. Meilik: Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino. Slovenija II, 2. Ljubljana 1957.
2. S. Ilešič: Slovenske pokrajine. Geografski obzornik III, 2, 1956, str. 25—36.
3. S. Ilešič: Problemi geografske rajonizacije ob primeru Slovenije. Geografski vestnik XXIX—XXX, 1957/58, str. 83—140.
4. Fr. Planina: Slovenija in njeni kraji. Prešernova družba. Ljubljana 1964.

II. Posebej o Podravski Sloveniji in njenih pokrajinah

5. Fr. Baš: Prilombe k požigalništvu. Slovenski etnograf. Ljubljana VI—VII, 1954, str. 83—102.
6. B. Belec: Agrarna geografija Ljutomersko-ormoških gor. (Doktorska disertacija, v tisku.)
7. B. Belec: Antropogeografija vasi na spodnjem Murskem polju. Geografski vestnik XXVII—XXVIII, 1955/56, str. 132—175.
8. B. Belec: H geomorfologiji vzhodnih Slovenskih in Medjimurskih gor. Geografski zbornik SAZU V. Ljubljana 1957.
9. B. Belec: Morfologija Halož. Geografski zbornik SAZU VI. Ljubljana 1961.
10. B. Belec: Prispevek k zemljiškoposestni strukturi v Ljutomersko-ormoških gor. leta 1824 in 1961. ČZN, nova vrsta I, Maribor 1963, str. 103—114.
11. V. Bračič: Vinorodne Haloze. Obzorja, Maribor 1967.
12. V. Bračič: Vinorodne Haloze. ČZN, nova vrsta I, Maribor 1965, str. 115—138.
13. I. Gams: Agrarno-geografska analiza Ropoče. Geografski zbornik. Murska Sobota 1959, str. 122—134.
14. I. Gams: Človek na zemlji Slovenjegraške kotline. Geografski zbornik SAZU I. Ljubljana 1952, str. 33—74.
15. I. Gams: Geomorfologija in izraba tal v Pomurju. Geografski zbornik SAZU V. Ljubljana 1957.
16. I. Gams: Nekateri geomorfološki problemi Pomurja. Geografski zbornik. Murska Sobota 1959, str. 30—36.
17. I. Gams: Pohorsko Podravje, razvoj kulturne pokrajine. Dela Inštituta za geografijo SAZU V. Ljubljana 1959.
18. S. Ilešič: Die jüngerer Gewannfluren in Nordwestjugoslawien. Morphogenesis of the Agrarian Cultural Landscape. Geografiska Annaler XLIII. Stockholm 1961, str. 120—137.
19. S. Ilešič: Geografski oris bivše občine Videm ob Ščavnici. Geografski zbornik. Murska Sobota 1959, str. 150—158.
20. S. Ilešič: Glavne geografske poteze in problemi Pomurja. Geografski zbornik, Murska Sobota 1959, str. 5—28.
21. S. Ilešič: H geografiji agrarne pokrajine na prekmurskem Goričkem. Geografski vestnik XXXII, 1960, str. 97—110.
22. S. Ilešič: Pregled razvoja Murske Sobotne. Geografski zbornik. Murska Sobota 1959, str. 69—80.
23. S. Ilešič: Problemi Pomurja v geografski osvetlitvi. »Svet ob Muri«. Murska Sobota II, 1, str. 1—28.

24. Jeršič M.-Lojč J.-Olas L.-Vojvoda M.: Kmetijska proizvodnja in izraba tal v vasi Sebeborci v Prekmurju. Geografski vestnik XXXIV, 1962, str. 61-97.
25. Isti avtorji: The Village of Sebeborci on the Slovenian Fringes of the Great Pannonian Plain. V publikaciji »Land Utilization in East-Central Europe, Case Studies«. Geographia Polonica 5. Warszawa 1965, str. 215-234.
26. B. Kert: Vinogradniška pokrajina vzhodnih Mariborskih gor. Geografski vestnik XXVII-XXVIII, 1955/56, str. 87-121.
27. B. Kert: Geomorfologija severozahodnih Slovenskih gor. Geografski zbornik SAZU V. Ljubljana 1957.
28. Fr. Kolarič: Haloze. Razvoj zemljiškoposestnih odnosov v k. o. Gorta in Dežno v dobi od leta 1825 do 1874. Geografski vestnik XX-XXI, 1949/49, str. 121-152.
29. J. Medved: Druženogeografski razvoj Mežiške doline zadnjih sto let. (Doktorska disertacija, v tisku.)
30. J. Medved: Problematika gorskih kmetij ob primeru Tople. Geografski vestnik XXXIII, 1981, str. 127-152.
31. J. Medved: Spreminjanje agrarnega gospodarstva v gorskem svetu ob primeru Mežiške doline. Geografski vestnik XXXVII, 1965, str. 103-121.
32. J. Medved: Stopnje in vrste propadanja gorskih kmetij v Mežiški dolini. ČZN, nova vrsta I, Maribor 1965, str. 139-153.
33. L. Olas: Migracije Prekmurcev v štajerski deli Pomurja. Geografski vestnik XXXV, 1983, str. 15-34.
34. L. Olas: Razvoj in problemi sezonskega zaposlovanja prekmurskega prebivalstva. Geografski vestnik XXVII-XXVIII, 1955/56, str. 178-208.
35. L. Olas: Trajne migracije iz Sebeborca (Prekmurje). Geografski vestnik XXXII, 1960, str. 175-182.
36. M. Pak: Današnji gospodarski pomen izgonov na Dravskem polju. Geografski vestnik XXXVI, 1964, str. 75-79.
37. M. Pak: Druženogeografski razvoj Zgornjega Dravskega polja. (Doktorska disertacija, v pripravi za tisk.)
38. St. Polajnar: Morfološki razvoj v Podravlinju. Geografski zbornik SAZU V. Ljubljana 1957.
39. B. Sever: Razvoj prekmurkega vinogradništva. Geografski vestnik XXXIII, 1981, str. 61-92.
40. M. Sifrer: Geografski oris vasi Puconci in Bodonci. Geografski zbornik. Muraka Sobota 1959, str. 125-149.
41. M. Wraber: Gozdna vegetacijska slika in gozdnogojilni problemi Prekmurja. Geografski vestnik XXIII, 1951, str. 179-239.
42. M. Zgonik: Dravs kot hidroenergetski vir. Geografski vestnik XXVI, 1954, str. 147-156.
43. J. Zupančič: Preskrba Maribora z mlekom. Geografski vestnik XXV, 1953, str. 117 do 122.

SEVEROVZHODNA SLOVENIJA IN NJENA REGIONALNA RAZČLENITEV

Povzetek

Članek ima namen posredovati vsem, ki imajo posla z regionalno problematiko Severovzhodne Slovenije ali s praktičnim urejanjem njenega prostora, najbolj smiselno shemo njene regionalne razčlenitve tako z vidika fizlognomske pokrajinskih enot (pokrajinsko-fizlognomska regionalizacija) kakor z vidika družbenogospodarske gravitacije (druženogeografska regionalizacija).

V prvem poglavju opredeljuje članek Severovzhodno ali Podravsko Slovenijo kot družbeno-gospodarsko makroregijo s središčem pri Mariboru, kjer se križajo poti, ki posredujejo stike med zahodnim goratim predalpskim in vzhodnim gričevnato-ravninskim subpanonskim Podravjem s potjo, ki vodi ob vzhodnem robu Alp iz Podonavja proti Sredozemlju in prečka Dravo pri Mariboru. Ta center, ki so ga poživili že prvi valovi industrijske revolucije v začetku 20. stoletja, je svojo privlačnost še okrepi po prvi svetovni vojni, ko je postal eno glavnih žarišč industrializacije in urbanizacije na severozahodu Jugoslavije.

Drugo poglavje vsebuje shemo pokrajinske (fizlognomične) razčlenitve Severovzhodne Slovenije. Osnovni enoti sta pri tem Pohorsko (ali Predalpsko) Podravje in Nizko (ali Subpanonsko) Podravje. Pohorsko Podravje lahko dalje delimo na manjše pokrajinske enote, deloma hribovja, deloma doline in podolja: 1. samo hribovje Pohorje (spet razdeljeno na Zahodno in Vzhodno Pohorje ter na Pohorsko ali Ribniško-lovrenško podolje); 2. obmejna podravska hribovja severno od Drave oziroma Meže (Kozjak, Košenjak, Strojna); 3. apneniško-dolomitske hribovja severno od Drave oziroma Meže (Kozjak, Košenjak, Strojna); 4. vitanjsko-konjiško hribovje; 5. Dravsko Vzhodne Karavanke; 6. njihovo nižje nadaljevanje, Vitanjsko-konjiško hribovje; 7. Malinjsko dolino. Pokrajinske enote Nizkega dolina; 8. industrijsko-rudaroko Mežiško dolino; 9. Malinjsko dolino. Pokrajinske enote Nizkega dolina; 10. Podravska ravnina, razdeljena na Zgornje in Spodnje Dravsko slovenskega Podravja pa so: 1. Podravska ravnina, razdeljena na Zgornje in Spodnje Dravsko polje in Ormoško Obdravje; 2. vinorodne terlarne gorice Haloze južno od ravnine; 3. Dravinjske in Podpohorske terlarne gorice na zahodnem obrobju ravnine; 4. vinorodne Slovenske gorice severno od Podravske ravnine (razdeljene na Zahodne in Vzhodne ali Ljutomersko-ormoške); 5. Pomurska ravnina (razdeljena na Prekmurako ravnino ali Ravensko in Dolinsko na levem,

nekdanj ogrskem, in na Mursko ter Apaško polje na desnem, štajerskem bregu Mure); 6. terciarno gričevje Goriško severno od Prekmurske ravnine z osamljenim nadaljevanjem v vinorodnih Lendavskih gorcih.

V tretjem poglavju se skušajo naštet pokrajinski deli makroregije Severovzhodne Slovenije uvrstiti v njene družbenogeografske (gravitacijsko-funkcijske) mezoregije in submezoregije. Mezoregije so tri: 1. Koroška mezoregija, zahodni del Pohorskega Podravja z rudarstvom, industrijo, gozdnim in planinskim gospodarstvom, brez izrazitega skupnega mezoregionalnega centra, vendar pa sestavljena iz več submezoregij (Mežiška dolina, Zgornja Dravska dolina, Mislinska dolina); 2. Mariborsko-ptujska mezoregija, obsegajoča ožje, dokaj industrializirano in urbanizirano mariborsko mezoregionalno območje in pretežno agrarno ptujsko submezoregijo; 3. Pomurska mezoregija, pretežno agrarna, brez izrazitega mezoregionalnega centra, vendar pa z več submezoregionalnimi (Murska Sobota, Lendava, Ljutomer, Gornja Radgona).

LA SLOVÉNIE NORDORIENTALE ET SES SOUS-RÉGIONS

Résumé

L'article veut offrir à tous ces qui s'occupent des problèmes régionaux de la Slovénie nordorientale, surtout de l'aménagement de son espace, un schéma réel de sa régionalisation du point de vue de la physionomie du paysage (régions physionomiques) de même que du point de vue des fonctions socio-économiques, surtout de la gravitation (régions socio-économiques).

Dans le premier chapitre, la partie en question de la Slovénie qui correspond à peu près à la partie slovène du Bassin de la Drave, est tout d'abord qualifiée en tant que une macro-région socio-économique, groupée autour du centre macrorégional de Maribor, où les voies du contact entre les régions montagneuses préalpines à l'Ouest et les régions des plaines et collines subpannoniennes à l'Est s'entrecroisent avec la grande route menant, au pied des Préalpes, du Moyenne Danube (Vienne) vers la Méditerranée. Ce centre, poussé en avant déjà par les premières vagues de la révolution industrielle au début du XXe siècle, a renforcé sa force d'attraction surtout après la première guerre mondiale en devenant un des centres du rayonnement de l'industrialisation et l'urbanisation les plus importants dans la Yougoslavie nord-occidentale.

Le deuxième chapitre nous présente le schéma des régions physionomiques de la Slovénie nordorientale. Les sous-régions principales en sont la région montagneuse pré-alpine, nommée «Pohorsko Podravje» (la région du Bassin de la Drave autour les montagnes cristallines de Pohorje) et la région des plaines et collines subpannoniennes de «Nizko Podravje» (Bas Bassin de la Drave). La région montagneuse à son tour se compose de plusieurs sous-régions, formées soit par les montagnes soit par les vallées: 1. la région montagneuse de Pohorje même (sous-divisée en Pohorje occidental et oriental et la vallée tertiaire de Ribnica-Lovrenc); 2. les montagnes à la frontière autrichienne au Nord de la Drave ou de la Meža (Kozjak, Košenjak, Strojna); 3. les montagnes calcaires des Karavankes orientales; 4. leur prolongement vers l'Est dans la barrière montagneuse de Vitanje-Konjice; 5. la vallée de la Drave (base hydroénergétique); 6. la vallée industrialisée de la Meža; 7. la vallée de la Mislinja. Les sous-régions physionomiques de la basse région subpannonienne sont: 1. la Plaine de la Drave (sous-divisée en les plaines de Dravsko polje, Ptujsko polje et Ormoško Obdravje); 2. les collines viticoles de Haloze au Sud de la plaine; 3. les collines tertiaires de la vallée de la Dravinja et du pied de Pohorje, au bord occidental de la plaine; 4. les collines viticoles de Slovenske gorice au Nord de la Plaine de la Drave; 5. la Plaine de la Mura (divisée en partie autrefois austro-styrienne sur la rive droite et en partie autrefois hongroise sur la rive gauche de la rivière); 6. les collines tertiaires de Goričko (comprenant leur prolongement isolé, les collines viticoles de Lendava) au Nord de la plaine de la Mura jusqu'à la frontière hongroise.

Le troisième chapitre essaye de ranger toutes ses régions physionomiques dans le cadre d'un schéma des mésorégions et sous-mésorégions socio-économiques, classifiées et délimitées par leur fonctions de gravitation («nœuds»). On peut discerner trois mésorégions de ce genre: 1. la mésorégion carynthienne (comprenant la partie yougoslave de l'ancienne province de Carnythie, c'est-à dire la partie occidentale de «Pohorsko Podravje»), région de mines de plomb, de la métallurgie, de l'économie forestière et agricole alpine, sans un centre marqué mésorégional, mais composée de plusieurs sous-mésorégions (vallée de la Meža, haute vallée de la Drave, vallée de la Mislinja); 2. la mésorégion de Maribor et de Ptuj, embrassant la sphère mésorégionale de Maribor proprement dite, fortement industrialisée et urbanisée, ainsi que la sous-mésorégion agricole de Ptuj; 3. la mésorégion de Pomurje (Bassin de la Mura), en général agricole, sans un centre mésorégional prononcé, mais avec plusieurs centres sous-mésorégionaux (Murska Sobota, Lendava, Ljutomer, Gornja Radgona).

VZHODNI DEL HALOZ V LUČI CENILNEGA ZAPISNIKA GOSPOŠČINE BORL IZ LETA 1542

UVOD

Zgodovina nastanka gradu in gosposčine Borl je zavita v popolno temo. Sta bila mogoče grad in gosposčna tu že, ko so v začetku 10. stoletja vdrl v te kraje Madžari in vzhodni del Haloz pripojili svoji državi, ali so jo osnovali šele oni? Dejstvo je, da se pojavi ime gradu v listinah šele leta 1258 (12, 88).¹ Po Pircheggerjevemu mnenju bi naj bili iztrgali borlski okoliš Madžarom dravinjski gospodje, potem ko jih je Friderik Ptujski najbrž leta 1199 pri Veliki Nedelji premagal in jim odvzel »pusti in neobljude« ormoški kraj (10, 75). Isti avtor navaja listino iz leta 1245, s katero je ogrski kralj Bela podelil Borl v fevd Frideriku Ptujskemu (11, 13). Listinsko je tudi dokazano, da so imeli Madžari Borl za svojo last, saj so ga leta 1291 in 1337 zahtevali nazaj, vendar brezuspešno (12, 88).² Iz poznejših listin je mogoče ugotoviti, da je imela gosposčina Borl eksteritorialen položaj (sie sei »*gefreigrafet*« *gewesen*), tako da ptujski gospodje niso bili zanj dolžni služiti niti nemškemu niti ogrskemu kralju; desetina v žitu in vinu je pripadala samo njim (12, 88). Po izumrtju ptujskih gospodov je dobila borlsko gosposčino na osnovi delitvene pogodbe grofica Ana Schaunberg. Nato so se v letih 1464—1480 menjali štirje gospodarji — Montfort, Griebinger, cesar in Breuner. Zadnji ga je dobil od cesarja 23. decembra 1480 (12, 89). Leta 1481 je ogrski kralj Matija Korvin v vojni s cesarjem zavzel grad Borl in tako je prišla gosposčina skupno z ostalimi sosednimi pokrajinami za dobro desetletje zopet v sklop Ogrske. V teh bojih je bil grad močno poškodovan. Gosposčino je dobil najprej Viljem Fettauer, nato pa leta 1488 kraljev sorodnik Jakob Szekely, poveljnik v Ptuj in Radgoni (12, 89). Szekely je so gosposčino kasneje razdelil in delno razprodal. Iz časa njihovega gospodstva je ohranjen najstarejši dokument — cenilni zapisnik iz leta 1542. Ta dokument je toliko pomembnejši, ker za sedaj niso poznani borlski urbarji; njihova usoda je neznana. Ker je bila posest borlske gosposčine strnjena in skoraj brez tuje vmesne posesti, so zelo redki tudi drugi dokumenti, ki bi nam povedali kaj o življenju v teh krajih v starejših obdobjih. Cenilni zapisnik iz leta 1542 je torej skoraj edini, ki nam veliko govori o takratni upravni razdelitvi, krajevnih imenih in poseljenosti, imenih podložnikov in njihovem gospodarjenju.

Gosposčina Borl je bila v poznem srednjem veku na Stajerskem zaradi svojega obmejnega položaja, dolgoletne eksteritorialnosti, strjenosti ozemlja in velikosti edinstvena ter izjemna. Iz imenovanega cenilnega zapisnika lahko ugotovimo, da je kot strnjeno ozemlje obsegala haloško vinorodno gričevje vzhodno od razvodnice med potokoma Rogatnica in Psičina (Tajna) ter nekaj vasi onstran Drave na spodnjem Ptujskem polju. Južna in vzhodna meja je potekala po takrat verjetno že močno ustaljeni slovensko-hrvaški jezikovni meji, današnji republiški meji. Zunaj tega strnjeneega ozemlja navaja cenilni zapisnik po pet podložnikov v Podgorcih pri Veliki Nedelji³ in v Zgornji Bresnici nad Podgorci⁴; dalje sedem podložnikov v Novi vasi pri Ptuj (Minichs darff) ter trinajst podložnikov in mlin v Miklavžu na Dravskem polju (zu Sencdt Nyctaf). Po današnjih izmerah katastrskih občin, ki obsegajo kraje, navedene

v cenilnem zapisniku, je merilo takratno strnjeno ozemlje gosposčine na ozemlju Haloz 9413 ha.

Listinsko dokazano so imeli nekaj direktne posesti v okviru strnjenega ozemlja borlske gosposčine le ptujski gospodje, po njihovem izumrtju pa deželni knezi. Ta posest je ležala na skrajnem vzhodu v završkem okolišu. Tako je imel po Starzerjevih navedbah Andrä Herbersdorfer v letih 1443—1452 6 hub onstran Drave na Madžarskem (*»enhalb der Drau auf dem Ungarischen«*) v naseljih »Goritzen und Dobra oder im Aich« z gornino in desetino (13, 137). V drugih listinah iz tega obdobja so navedeni imetniki hub in dvorcev z gornino in desetino v Dobrovi ali Dobrawi in v Goritzen⁶.

Cenilni zapisnik gosposčine Borl iz leta 1542 hrani v deželnem arhivu v Gradcu. Skupaj z nekaterimi drugimi cenilnimi zapisniki je povezan v sveženj (Fascikel 8) in ima v registru cenilnih zapisnikov številko 91. Cenilni zapisnik gosposčine Borl je del popisa celotne posesti Szekelyjev, ki se začenja na prvi strani s popisom ormoških meščanov (*»Purger der Stat Fridau«*). Listi velikosti 30,5×12 cm so oštevilčeni samo na eni strani in praviloma popisani na obeh straneh. Prvotna paginacija dela cenilnega zapisnika, kjer popisuje gosposčino Borl, se začenja s številko 141 in je slabo vidna. Kasneje je bila z drugo pisavo in črnilom spremenjena. Nove številke so pisane čez prvotne. Prvi list nosi številko 161, zadnji pa 241. Zapisnik bi naj torej obsegal 80 listov oziroma 160 strani, vendar je le 78 listov in tako 156 strani, ker lista številka 200 in 235 manjkata. Številko 209 nosita dva lista, zato pa ni lista številka 210. Povsem nepopisan je list 229, dalje neoštevilčena stran lista 177 in oštevilčena stran lista 206. Popisovalec je popisal na vsaki strani praviloma po 3—4 podložnike z njihovim imetjem, na nekaterih straneh pa sta popisana samo dva, pri popisu osebenjkov pa jih je tudi 5 in celo 8. Na straneh, kjer so popisani sogorniki z vinogradi, jih je navedenih praviloma 8—10, ponekod pa tudi samo po 5. Na vsaki strani je spodaj seštevek ocenjenih vrednosti posameznih podložnikov. Med listi je nekaj lističev s kasnejšimi pripisi. Pisani so praviloma z drugo pisavo in črnilom. Večina teh lističev ni prilepljena ali drugače pričvrščena, zato ni mogoče vedno ugotoviti, kateremu podložniku je pripis namenjen.

Popisovalec in cenilec Michel Erssynger je najprej popisal in ocenil graščino in njeno neposredno posest (list 161 in oštevilčena stran lista 162). Na neoštevilčeni strani lista 162 je začel s popisom in cenitvijo podložnikov in njihovega imetja ter zaključil na neoštevilčeni strani lista 217. Na oštevilčeni strani lista 218 začne s popisom sogornikov ter ocenitvijo njihovih vinogradov (*»Vermerkt die Waingürt perp«*) in konča na oštevilčeni strani zadnjega, tj. 241 lista. Na neoštevilčeni strani zadnjega lista je povzetek cenitve s podpisom popisovalca in cenilca.

Iz tehničnih razlogov — obsežnost cenilnega zapisnika, težave pri originalni transkripciji — dokumenta ne objavljamo v originalu, temveč v skrajšani in tehnično sprejemljivejši obliki (tabelarni pregledi po naseljih), vendar tako, da dokument ne bo izgubil svoje dokumentarne in pripovedne vrednosti ter da bomo lahko dobili pregledno in stvarno sliko takratnih razmer.

Za vzorec, kako je popisal in ocenil posameznega podložnika Erssynger in kako ga bomo prikazali v naši razpravi, naj služi teh nekaj primerov.

<i>Michel Iwanzeulzsch ist sein Haus geschätzt</i>	pro 15 ff	15 k ⁷
<i>Oxen zwei</i>	pro 7 ff	7 k
<i>Khle 4</i>	pro 8 ff	8 k
<i>Zwo junge Khle</i>	pro 1 ff	1 k
<i>Drai junge Oxen</i>	pro 4 ff	4 k
<i>Schwain 7</i>	pro 2 ff	2 k
<i>Auf 4 tabrech pow Velld</i>	pro 4 ff	4 k
<i>Auf 6 mad wissmat</i>	pro 8 ff	6 k
<i>Ain Holz zu den Haus gehert</i>	pro 3 ff	3 k
<i>Suma 46 krajcerjev 3 hellerje</i>		
<i>Abgang zur fieh 3 krajcarje 5 hellerjev</i>		

<i>Andre Gnischakh ist sein Haus geschätzt</i>	pro 4 ff	4 k
<i>Oxen zwei</i>	pro 7 ff	7 k
<i>Khle 4</i>	pro 8 ff	8 k

njliv in travnikov. (Zaradi poenostavitve bomo v prihodnje pri njivah navajali namesto »dnine« kar orale in enako pri travnikih. Torej npr. 5 oralov njiv in travnikov namesto za 3 »dnine« njive in 2 kosca travnika.) Pri tem pa so zanimivi primeri (npr. Zavrč), ko ima kmet več oralov njiv, a nobenega travnika, pri tem pa poln hlev goveje živine. Primeri majhnih kmetov z dosti živine in narobe, velikih kmetov s sorazmerno malo živine, so dokaj pogosti, pač znamenje dobrega ali slabšega gospodarja, ali pa tudi posledica nesreče pri živini.

Za klasifikacijo vinogradov smo lahko upoštevali samo ocenjeno vrednost, ki je najbrž bila določena predvsem po velikosti vinograda, čeprav ne moremo povsem izločiti vpliva drugih elementov (starost, lega, splošno stanje) na določitev cenilne vrednosti. Zavedajoč se te pomanjkljivosti, smo ocenili za majhen tisti vinograd, ki je bil ocenjen do 8 ff, za srednje velik, če je bil ocenjen na 9—20 ff, in za velik tistega, ki je bil ocenjen nad 20 ff.

POPIS IN OCENITEV GRAŠČINSKEGA IMETJA

Iz uvoda zapisnika zvemo, da je bil tačas lastnik gosposčine Borl gospod Lucas Zakhel ter da je bila cenitev opravljena leta 1542. Z obzidjem obdana, a precej trhla graščina je bila ocenjena na 800 ff, pristava pod gradom z njivami, travnikom in vrtom pa na 150. Dravo kot »*fray wasser*« so ocenili na 20 ff, na njej plavajoči mlin pa na 40 ff. Graščina je imela 4 večje vinograde (200 ff), gozd (60 ff) in dva ribnika (50 ff). Vinogradi so bili najbrž v današnjem Velikem vrhu, kjer so bili graščinski vinogradi vse do leta 1945. Omenjeno graščinsko hosto je nedvomno iskati v gozdnem kompleksu nad Dravo med Borlom in Zavrčem. Ribnika sta bila v gornjem delu doline potoka Belice, saj sta tu jezova še danes dobro vidna in je naselje v tej dolini že takrat dobilo po teh ribnikih tudi ime »*Thaicht darff*« — danes Medribnik. To je bila dominikalna posest na ozemlju Haloze.

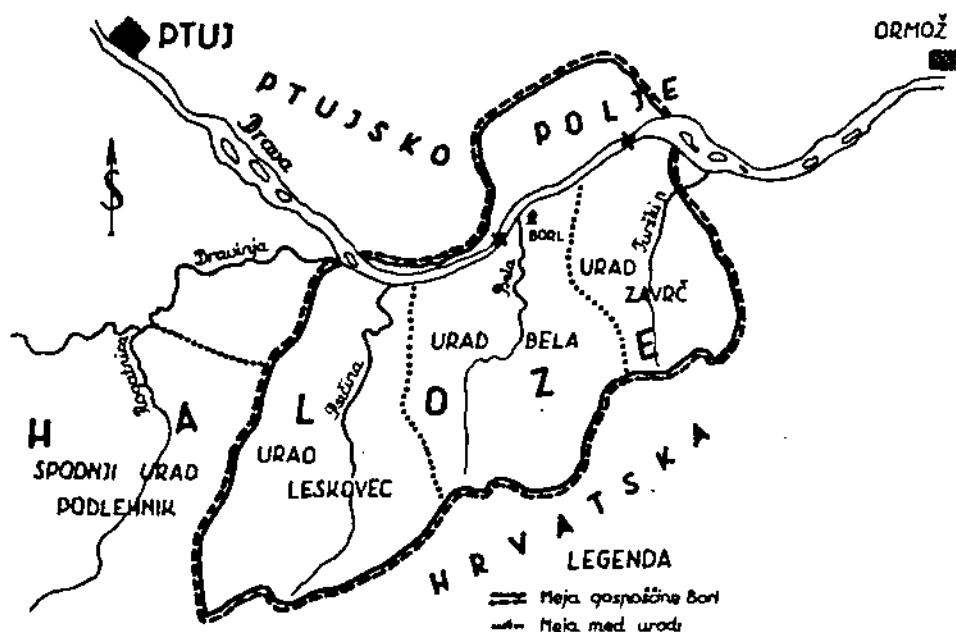
Onkraj Drave na Ptujskem polju je bila v Muretincih pristava (*Mayrhoff*) s hlevom, skednjem, vrtom, njivo in travnikom (200 ff). Blizu pristave je bil tudi slabo uporaben ribnik, ki pa je bil kljub temu visoko ocenjen (300 ff)⁸. V vasi Gajevcu je bil opuščen gosposki dvorec (100 ff), ki je bil do leta 1472 last vitezov Pesničarjev (*Pösnitzer*).

Na Dravi sta bila dva broda, eden pri Zavrču (»zum Sauerizsch«) in drugi pod gradom Borl. Završki brod, kjer je bila tudi mitnica, je bil ocenjen na 32 ff, tisti pod gradom pa samo na 8 ff. Po teh podatkih smemo sklepati, da je žel takrat glavni promet prek Drave pri Zavrču, torej po sledi nekdanje rimske ceste. Tu pa je bil hkrati tudi mejni prehod, zato so pobirali mitnino. Brod pri Zavrču je bil v prometu do leta 1864. Uporabljali so ga predvsem kmetje iz Gajevc, Formina in Gorišnice, ko so hodili h goricam v Haloze, zadnja leta pa tudi učenci višjih razredov osemletke iz završkega okoliša, ki so obiskovali šolo v Gorišnici. Brod pod gradom Borl je bil bolj lokalnega pomena. Od konca preteklega stoletja je na njegovem mestu lesen most, na danes zelo prometni medrepubliški cesti Maribor—Ptuj—Varaždin—Zagreb.

Cenilec je k drugemu graščinskemu imetju prištel še vrednost sodišča na gradu Borl (100 ff). Tako je znašala skupna cenilna vrednost gosposčine 2058 funtov fenigov.

POPIS IN OCENITEV KMETOV PODLOŽNIKOV TER OSEBENJKOV NA OBMOČJU URADA ZAVRČ

Cenilec je začel s cenitvijo kmetov podložnikov na neoštevilčeni strani lista 162, brez navedbe imena naselja. Z vso gotovostjo pa smemo trditi, da je to takratni Sauerizsch, današnji Zavrč. Popisovalec je namreč v vseh primerih najprej navedel kraj, kjer je bil sedež urada — »*amta*« z upravnikom (*amtman*), in v Zavrču je tudi kasneje bil vedno sedež urada. Poleg tega je kot prvi naveden župnik Gašper (cerkev stoji v Zavrču), drugi upravnik Matjaž, dalje je tu še Andrej iz Zavrča in končno bi nam že prej omenjeni Zavrč sicer manjkal.

Strnjena posest gosposčine Bori je leta 1542 obsegala ves vzhodni del Haloz in dve vasi na Ptujem polju

V temeljnem urbarju gosposčine Zavre iz leta 1630 je kraj imenovan Sauritsch Dorf z devetimi podložniki, v terezijanskem (leta 1758) in franciscejskem katastru (leta 1824) pa samo Sauritsch.

Zavre

Tabela 2

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinogradi		kraj	kategorija posestva		
		hiše	voli	m. volli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	župnik Gašper	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	32	Goričak	—	
2.	upravnik Matjaž	15	5	—	1	0	—	4	—	4	—	4	4	40	Goričak	s	
3.	Matjaž Zigman	8	4	—	—	5	—	4	10	—	2	11	—	—	—	v	
4.	Peter Tomb(a)	4	4	—	—	4	—	3	8	—	—	4	—	2	20	Drenovec	m
5.	Habjan Zuran	1/2	2	—	—	—	—	—	4	—	—	—	—	1	20	Orastovec	k
6.	Luka Lončarič	2	—	—	—	2	—	2	—	—	—	6	—	1	11	Hrastovec	s
7.	Vid Goglah	1	2	—	—	2	—	—	5	—	—	6	—	2	20	Goričak	s
8.	Ivan Kolenko	9	—	—	1	4	—	—	6	2	—	5	5	1	22	Goričak	v
9.	Andrej Lončarič	11	4	2	—	5	—	12	1	2	—	6	—	2	55*	Hrastovec	s
10.	Andrej iz Zavreča	10	—	—	—	4	—	4	5	1	—	3	—	1	17 1/4	Goričak	m
11.	Andrej Gnilšek	4	2	—	—	4	—	3	6	2	—	4	—	3	50 1/4	Goričak	m
		23	2	2	2	39	—	20	60	8	8	49	5	19	288 1/4		

Če odštejemo župnika Gašperja, ki ni bil kmet podložnik, je bilo v Zavre 10 podložnikov, od tega 1 kočar, 3 majhni, 4 srednji in 2 velika kmeta. Domačije so bile različne velikosti, saj jih je cenilec ocenil od 1/2—15 ff. Samo 3 kmetije niso imele volov in samo kočar ni imel krave. Skupno so imeli 85 glav goveje živine, oziroma povprečno vsak podložnik 8,5, od tega 2,5 vola in 3,9 krave. Samo ena domačija ni imela svinj, sicer pa vsaka povprečno po 6. Kočar ni imel nobene zemlje, vsaka kmetija

pa poprečno po 5,5 njive. Najmanj 3 in največ 11. Preseneča, da je imela pri tako številnem govedu travnike samo ena kmetija. Poprečna vrednost podložnikovega imetja brez vinograda je znašala 35,5 ff, največ 69 (upravnik) in najmanj 10,5 ff. Med sogorniki nismo mogli najti le enega kmeta, in ker je prav ta imel največje posestvo, se nam zdi to neverjetno. Sicer pa je imel vsak kmet praviloma na bližnji vinski gorici poprečno po 1,7 vinograda, najmanj enega in največ štiri. Po naši klasifikaciji so bili 3 vinogradi veliki, ostalih 16 pa srednjih. Prevladovali so torej srednje veliki vinogradi. Samo en sogornik je imel vinograd »mit aller zugeherung«. Zavrčanci so imeli vinograde predvsem v Gorlčaku (6) in Hrastovcu (3).

Khunickh Dorff — Gabérje

Tabela 3

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinogradi		kraj	kategorija posestva		
		hiše	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Peter Geč	9	—	—	—	3	—	—	6	1	—	5	3	1	11	Hrastovec	s
2.	Viljem	2	—	—	—	2	—	—	4	—	—	5	3	1	5	Hrastovec	s
3.	Peter Geč	10	4	—	—	2	—	2	2	2	—	6	5	2	27*	Hrastovec	v
4.	Tomaž Geč	1/2	2	—	—	2	—	1	5	—	—	4	3	1	5	Hrastovec	s
		6	—	—	—	9	—	3	17	3	—	20	14	5	48		

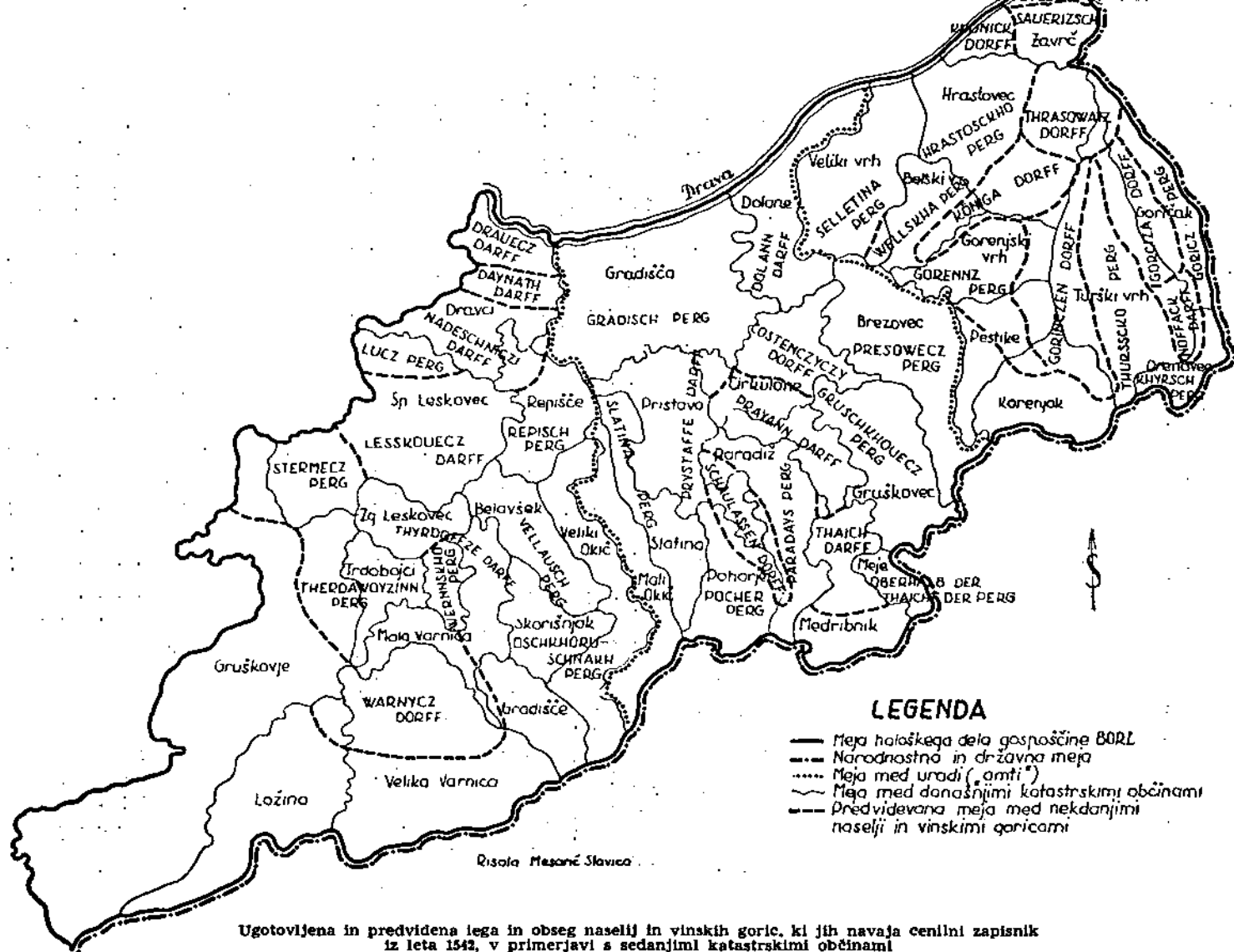
Srednjeveški Khunick Dorff postavljamo na mesto današnjega naselja Gabérje, ki leži zahodno od Zavrča na območju katastrske občine Zavrč. V že omenjenem temeljnem urbarju iz leta 1630 je kraj imenovan Konige Dorff s šestimi podložniki, v terezijanskem katastru Gaberie Berg s sedmimi podložniki, medtem ko je leta 1824 naselje že vključeno v katastrsko občino Zavrč. Historično-geografsko lokacijo Khunich Dorffa utemeljujemo z imenom Geč, ki je omenjeno tudi leta 1630 in je med ljudmi še danes znano kot nekdanje staro ime. Dalje z lego vinogradov v sosednem Hrastovcu, kjer jih imajo kmetije iz Gabérja še danes. In končno iz vrstnega reda naštevavanja krajev v treh omenjenih dokumentih — cenilni zapisnik, temeljni urbar in terezijanski kataster. Prevladujoče ime Geč nas navaja k misli, da se je naselje, ki blaga po obliki lahko označil tudi kot razloženi zaselek, razvilo iz prvotne samotne kmetije (leži namreč med gozdnimi površinami nad Dravo) in da je torej bilo takrat še sorazmerno mlado. Po velikosti posestva in pripadajočih vinogradih bi lahko ocenili domačijo tretje naštetega Petra Geča kot matično.

Med štirimi kmetijami so 3 srednje in 1 velika. Njiv imajo poprečno nekaj manj (5 oralov) kot njihovi na pleistocenski terasi bivajoči sosedje Zavrčanci, zato pa imajo vsi travnike. Kljub temu je le 18 glav goveje živine, ali na domačijo poprečno 4,5 glave, od tega samo 2,25 krave. Tudi pri poprečju svinj so na slabšem, saj jih je samo 4,25 na posestnika. Po velikosti so kmetije precej izenačene, njihova ocenjena vrednost pa močno različna. Dva vinograda sta bila majhna, trije pa srednje veliki. Pri enem je bil vrh s tiskalnico in kletjo oziroma pripadajoča zemlja.

Thrasowaz Dorff

Tabela 4

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinogradi		kraj	kategorija posestva		
		hiše	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Ožbald Hrenko	1	—	—	—	2	—	3	3	—	—	3	3	1	8	Turški vrh	s
2.	Štefan Viztumb	5	2	—	—	1	—	1	6	2	—	5	2	1	41*	Hrastovec	s
3.	Jakob Kelemenič	11	4	—	—	3	—	3	3	1	—	5	9	—	—	—	v
4.	Miha Kral	11	2	—	—	2	—	2	12	—	—	7	10	1	23*	Turški vrh	v
5.	Martin Cerne	9	4	—	—	4	—	3	10	1	1	6	2	2	43	Goričak	s
6.	Habjan Car	1	—	—	—	2	—	1	—	—	—	3	1	2	16*	Turški vrh	m
		12	—	—	—	14	—	13	34	4	1	29	28	7	131		

Naselja Thrasowaz Dorff nismo mogli točno določiti. V urbarju iz leta 1630 je navedeno kot Hraschoff Dorff, v poznejših dokumentih pa ni več omenjeno. Ker so imeli kmetje vinograde v Turškem vrhu, Hrastovcu in Goričaku, je močno verjetno Thrasowaz Dorff iskati na ozemlju, kjer se danes stikajo tri katastrske občine — Hrastovec, Goričak in Turški vrh, tj. ob sotočju obeh Turških potokov. Torej na ozemlju, v katerega središču nastaja v naših dneh nov upravno-gospodarski mikrocenter završkega okoliša (krajevni urad, dom kulture, trgovina, gostilna, gasilski dom) ob cesti, ki meji k.o. Goričak in Hrastovec. Novo nastajajoče naselje, kjer bi naj stali tudi nova šola, zdravstveni dom in stanovanjska hiša za učitelje ter občinske uslužbenke, še nima posebnega imena.

Med šestimi kmetijami sta bili dve veliki, tri srednje in ena majhna. Dve sta imeli izredno majhne domačije. Poprečno so imele skoraj po pet oralov njiv in travnikov. K temu sorazmerno visokemu poprečju pa prispevata predvsem veliki kmetiji, ki sta imeli po 9 in 10 oralov travnikov. Skupno so imeli 39 glav goveje živine, pri tem pa tretjino telet in poprečno po 2,3 krave na gospodarstvo. Preseneča sorazmerno veliko število vprežne živine — 12 volov in 4 konji. Svinjskih repov so imeli poprečno po 5,6 in le na majhni kmetiji jih ob cenitvi ni bilo. Poprečna cenilna vrednost kmetije je znašala 36 ff. Tudi tu pri enem od velikih kmetov nismo mogli ugotoviti vinograda. Drugi so jih imeli, in sicer 3 majhne in 4 velike. Trije so imeli pri vinogradu tudi vrh (zidanico).

Goriza Dorff — Goričak

Tabela 5

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinogradi		kraj	kategorija posestva		
		hiše	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Jurko Zagorc	1½	—	—	—	1	—	—	4	—	—	4	8	1	11	Drenovec	s
2.	Peter Sparavec	11	4	—	2	3	—	—	6	2	—	3	6	1	10	Goričak	v
3.	Martin Slepec	2	—	—	2	2	—	1	6	3	—	3	5	2	15	Goričak	s
4.	Anatol Zagorc	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2	—	—	—	m
5.	Pavel Semeršak	2	—	—	—	3	—	1	1	1	—	2	6	2	22	Goričak	s
		4	—	4	9	—	2	17	8	—	—	15	22	6	58		

Naselje Goriza Dorff, ki je v urbarju iz leta 1630 navedeno kot Goritzen, obsega po vsej verjetnosti skupno s takratnim Goritz Pergom današnji Goričak. Poleg samega imena nas v tej trditvi utrjuje lega vinogradov, ki so jih kmetje imeli v neposredni bližini ali celo v okviru posestva. Zelo verjetno je celo, da se je ime Goriza raztegalo še na območje današnjega Drenovca, saj je to enotno sleme in obsega sedanja katastrska občina Drenovec njegov manjši južni del, ki se končuje ob slovensko-hrvaški meji.

Kot že omenjeno, menimo, da je bila direktna posest ptujskih gospodov v Goritzen⁹ — Goričaku.

Z izjemo enega kmeta so imeli vsi majhne domačije. Med petimi kmetijami je bila ena velika, tri srednje in ena majhna. Slednja ni imela nobene živine in tudi vinograda nismo mogli ugotoviti. Sicer pa je tu na pobočju njiv že manj, poprečno samo po 3 orale, zato pa več travnikov, ki so bili verjetno, tako kot še danes, v dolini ob Turškem potoku. Goveje živine ni bilo prav dosti, zato pa preseneča število konj. Z izjemo Jurka Zagorca, ki je imel prašičke, so imeli vsi večje svinje. Poprečna vrednost posestva je znašala 24 ff, kar je doslej najnižji popreček. Med vinogradi sta bila dva majhna in štirje srednji, vendar tudi ti pri spodnjem koncu vrednostne lestvice.

Noffack Darff

Tabela 6

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinogradi		kraj	kategorija posestva		
		hiše	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Jurij Sepec	2	—	—	—	2	—	1	4	—	—	4	5	1	7	Goričak	v
2.	Jakob Srinar*	3	—	—	—	4	—	—	8	—	—	2	6	2	32*	Turški vrh	s
3.	Gašper Petkovič*	10	—	—	—	3	—	1	4	—	—	4	6	2	42*	Turški vrh	v
4.	Matejko Herko	3	—	—	—	2	—	1	2	—	—	2	3	1	8	Turški vrh	m
5.	Gregor Kajnih	9	—	2	—	3	—	—	4	1	—	2	4	3	68*	Turški vrh	a
		—	—	—	—	12	—	5	24	1	—	15	23	9	157		

Tudi Noffack Darffa ne moremo z vso gotovostjo locirati. Po legi vinogradov in zaporedju navedbe kraja postavljamo navedene kmetije na vzhodno pobočje slemena Turškega vrha, torej nasproti Goriza dorffu. V Završkem urbarju iz leta 1630 je kraj naveden kot Nowaken Dorff. V krstni in poročni knjigi župnije sv. Nikolaja v Zavrču pa je zapisano, da se je 18. junija 1692 poročil ženin, ki je bil doma iz Nowasklgo verha. V dokumentih iz poznejše dobe imena tega kraja ni več zaslediti, pa tudi med ljudstvom se ni ohranil spomin nanj.

Med petimi kmetijami sta dve velikli, dve srednji in ena majhna. Tri kmetije so imele tudi rustikalni gozd. Stanje njiv in travnikov je podobno kot v sosednjem naselju Goriza Dorff, pobočnih njiv je manj — poprečno tri orale, dolinskih travnikov je več — poprečno za 4,6 kosce. Pri sorazmerno velikih travnih površinah je doslej najmanj goveje živine, skupno 17 glav, od tega 12 krav ali poprečno na kmetijo 2,4. Vprežne živine, ki smo je imeli že v obravnavanih naseljih sorazmerno mnogo, tu skoraj ni, saj je popisani en sam konj. Od devetih vinogradov sta bila dva majhna, dva srednja in pet velikih, vsaka kmetija je imela poprečno po 1,8 vinograda. En srednji kmet je imel celo tri velike vinograde. Pri vseh treh večjih vinogradniških posestvih je bila tudi klet s stiskalnico oziroma druga zemlja.

Gorinzen Dorff — Gorenjski vrh (del)

Tabela 7

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov											Vinogradi		kraj	kategorija posestva	
		hiše	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki	število			vrednost
1.	Ambrož Gašperič*	15	2	1	—	4	—	—	14	1	—	5	4	4	46	Gorenjski vrh	a
2.	Blaž Gašperič	8	2	—	1	5	—	—	12	1	—	3	3	2	24	Turški vrh	s
3.	Martin Nigavec	5	—	—	—	2	—	1	—	—	—	3	3	3	51	Gorenjski vrh	a
4.	Jurij Gotliš	8	—	—	—	4	—	—	3	—	1	5	4	1	17	Turški vrh	s
5.	Gregor Kajnih	9	—	2	—	3	—	—	4	1	—	2	4	1	10 ¹ / ₂	Turški vrh	s
6.	Mate Forah	9	2	—	1	3	—	1	6	—	1	6	4	1	18	Gorenjski vrh	v
7.	Habjančič Vorah	10	—	1	—	4	—	—	5	1	—	4	4	1	10	Gorenjski vrh	s
8.	Blaž Padarič	8 ¹ / ₂	1	2	—	2	—	1	4	—	—	4	4	—	—	—	s
9.	Jakob Gašperič	8	2	—	—	4	2	—	13	—	—	4	3	3	34	Goričak	s
10.	Stefan Liš	7	—	—	—	1	—	1	—	—	—	3	3	1	5	Goričak	s
11.	Miha Ivančovič*	15	2	3	—	4	2	—	7	—	—	4	8	2	23 ¹ / ₂	Turški vrh	v
12.	Miha Petkovič*	10	4	3	—	5	—	2	13	—	—	8	8	2	22*	Turški vrh	v
13.	Jure Kelemenič	8	2	2	—	3	—	2	8	1	—	8	8	—	—	—	v
14.	Martin Benedikovič	15	—	—	1	4	—	—	4	1	—	4	3	2	33*	Turški vrh	a
15.	Gasper Kelemenič	9	—	2	—	3	—	—	5	1	—	4	8	1	15	Turški vrh	v
16.	Martin Svajnpersak*	18 ¹ / ₂	—	2	—	2	—	1	4	1	—	4	15	2	24*	Turški vrh	v
		17	18	3	53	4	9	102	8	2	89	80	26	329 ¹ / ₂			

Gorinzen Dorff je pod istim imenom ter s 15 podložniki in 7 osebenjki naveden v urbarju iz leta 1630. Povsem zanesljivo lahko naselje postavimo na jugovzhodno pobočje današnjega Gorenjskega vrha in Pestik ter na zahodna pobočja Turškega vrha, torej na svet, ki spremlja dolino zahodnega kraka Turškega potoka. Po vsej verjetnosti se je takratni Gorenz Perg, današnji Gorenjski vrh, raztezal tudi na današnje Pestike in mogoče celo na današnji Korenjak. K prvi misli nas še posebej navaja ugotovitev, da v terezijanskem katastru sploh ni naveden Gorenjski vrh, temveč samo Pestike (*Pestickenberg*) s 93 gorniki. Toliko vinogradniških parcel pa Pestike niti danes nimajo. Torej je združil sestavljavec katastra pod ime Pestickenberg domačije Pestike in Gorenjski vrh. Za naš primer pa je verjetna nasprotna uporaba. V že omenjeni krstni in poročni knjigi je župnik v letih 1691—1694 večkrat napisal, da so bili otroci rojeni oziroma neveste in ženini doma iz Gorenjskega vrha.

Kmetje so imeli na splošno velike domačije, saj je bila le ena ocenjena na 5 ff, kar 10 domačij pa na 9 ff in več. To se povsem sklada z velikostjo posestev, med katerimi ni niti kočarjev niti majhnih kmetov, temveč po 8 srednjih in velikih kmetij. Poprečna kmetija ima po 4,3 orale njive in 5 oralov travnikov, torej skupno poprečno 9,3, kar da po naši kategorizaciji v poprečju veliko kmetijo. Temu primerno je tudi stanje goveje živine, ki so je imeli skupno 104 glave, ali poprečno po 6,5 na gospodarstvo, med temi po 3,3 krave. Številčno je močna tudi vprežna živina, saj pride poprečno na gospodarstvo po 1,5 odraslega vola in konja, z mlado vprežno živino (mladi voli in žrebeta) pa v poprečju skoraj na tri. Svinj ob popisu niso imeli samo na dveh kmetijah, sicer pa poprečno po 6,4. Ob takšnem stanju je tudi poprečno ocenjena vrednost posestva z 38,2 ff doslej najvišja. Štirje veliki kmetje so imeli tudi rustikalni gozd. Pri dveh kmetih nismo mogli ugotoviti vinograda, medtem ko so jih drugi imeli 1—4, ali poprečno na kmetijo po 1,8. Po velikosti so prevladovali srednje veliki vinogradi, ki jih je bilo med 26 kar 21, ostalih pet je bilo majhnih. Le trije kmetje so imeli vinograd »mit aller zugeherung«. Gorizen Dorff je bilo gospodarsko trdno naselje.

Konniga Dorff — Kojuhovina

Tabela 8

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinogradi		kraj	kategorija posestva		
		hiše	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Avguštin Gurtlih*	10	4	—	—	5	—	1	6	1	—	5	5	4	80*	Turški vrh	v
2.	Župan Stefan	5	—	—	—	2	—	—	3	2	—	3	3	2	18	Turški vrh	s
3.	Lenart Zuran	8½	—	—	—	2	—	—	7	—	—	2	2	3	24	Belaki vrh	m
4.	Tomaž Opernah	½	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2	2	1	10	Hrastovec	m
5.	Miklavž Hrenko*	10	—	2	—	3	—	—	8	—	—	4	4	1	32	Goričak	s
6.	Matjaž Koncljan	2	—	—	—	1	—	1	—	—	—	4	4	1	15	Belski vrh	s
7.	Matejko Verdos*	15	—	2	—	5	—	—	8	2	—	8	8	4	45*	Hrastovec	v
8.	Blaž Kramar*	8	—	—	—	5	—	2	8	—	—	2	2	2	28	Belski vrh	m
9.	Stefan Silec*	5	—	—	—	2	—	—	—	—	—	4	4	1	8	Belski vrh	s
			4	4	—	28	—	4	37	5	—	33	34	19	259		

Tudi za določitev lokacije Konniga Dorff bomo morali uporabiti že znano metodo. V tem okolišju nam ostaja poleg dolin dveh Turških potokov prosta samo še dolina potoka brez imena med Gorenjskim vrhom in Hrastovcem, danes znana pod imenom Kojuhovina ali Kojuhovje. Sedaj so vse starejše kmetije naslonjene na iztekajoče se rebri Belskega vrha in Hrastovca ter imajo vinograde v višjih legah obeh današnjih katastrskih občin, travnike pa ob potoku. Nekdanji štirje vinogradi v Belskem vrhu in dva v Hrastovcu, torej neposredno nad dolino, ostali pa na nasproti ležečem Turškem vrhu, nas prepričujejo, da je postavljena lokacija pravilna.

V temeljnem urbarju gosposčine Zavrč iz leta 1630 je po zaporedju kot zadnje haloško naselje naveden Khonginhove Dorff s petimi podložniki in štirimi

osebenjki, med katerimi sta Žuran in Berdos, imeni, ki ju poznamo tudi iz cenilnega zapisa. V terezijanskem katastru kraj ni naveden, pač pa je nekajkrat omenjen v župnijski krstni in poročni knjigi v letih 1692—94 kot Konigha, Konuhniga, Konuhouiga in Koyuhowiga. Menimo torej, da lahko s precejšnjo gotovostjo trdimo, da je nekdanji Konniga Dorff današnja Kojuhovina, ki leži v katastrskih občinah Belski vrh in Hrastovec.

Velikost domačij je močno različna, saj so bile ocenjene od $\frac{1}{2}$ —15 ff. Tudi po velikosti in gospodarski moči se kmetije razlikujejo. Dve kmetiji sta bili veliki, z močno čredo živine in s po štirimi vinogradi, štiri kmetije so bile srednje in dve majhni. Prvoimenovani Avgustin Gurtlih je po skupno ocenjeni vrednosti vsega imetja (136 ff) doslej najmočnejši kmet. Skupno število goveje živine je 38 ali povprečno na gospodarstvo 4,2. Svinj niso imeli ob cenitvi trije, sicer pa povprečno po štiri. Površine njiv in travnikov so si skoraj enake, povprečno pa je imela kmetija po 3,6 orala njiv in 3,7 travnika. Pet kmetij je imelo rustikalne gozdove, ki so bili v poprečju ocenjeni na 3 ff. Vinogradi so bili v glavnem srednje veliki, bilo jih je 8, velikih je bilo 5 in majhnih 8. Štiri kmetije so imele samo po enega, dve veliki kmetiji pa celo po štiri. Povprečno je imela kmetija po 2,1 vinograda. Oba velika kmeta sta imela pri vinogradu tudi vrh. Ze na tem mestu želimo opozoriti na župana Štefana, saj je župan sedaj prvič omenjen. O problemu županov in njihovi vlogi bomo povedali več v zaključnem delu razprave.

Dolleyinna Darff — Dolenja vas

Tabela 9

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinogradi		kraj	kategorija posestva		
		hiše	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Franc Dermasta*	10½	—	—	—	2	—	—	4	—	—	6	8	2	18	Hrastovec	v
2.	brodnik Matejko	8	—	—	—	5	—	1	4	—	—	9	4	2	13	Veliki vrh	v
3.	Arne Krištof	5	—	—	—	2	1	—	2	—	—	3	1	1	5	Belski vrh	m
4.	Andrej Černiga*	10	—	4	—	10	—	2	20	—	—	6	2	3	43*	Hrastovec	s
5.	Ahac Gazivoda	3	—	—	—	2	—	—	—	—	—	4	—	2	15	Hrastovec	m
		—	4	—	—	21	1	3	30	—	—	28	15	10	94		

Dolleyinna Darff je navedena kot zadnje naselje na območju urada Zavrč. Brodnik Matejko ter priimek Gazivoda, pa tudi Krištof nas usmerjajo proti Dravi, kjer je bil pri Zavrču brod. Nedvomno moremo iskati kmetije ob Dravi, zelo verjetno tam, kjer je še danes ob Dravi in cesti pod gradom skupina kmetij, ki pa nimajo več lastnega krajevnega imena ter spadajo v katastrsko občino Zavrč. Ime Delejna oziloma Dolenja vas je sprejemljivo in možno, saj leži naselje ob Dravi pod Zavrčm. Da je kasneje prevladalo ime Zavrč, je povsem razumljivo, saj je bil tam sedež urada in kasneje grad samostojne gosposčine, ki je privzela po kraju ime. V urbarju iz leta 1630 in terezijanskem katastru ime Dolleyinna Darff ni omenjeno. Lega vinogradov, s katero smo si sicer pomagali, nam tu ne more povedati kaj več kot to, da je naselje ležalo v završkem okolišju.

Kmetov je bilo pet, od teh dva velika, en srednji in dva majhna. Njiv so imeli povprečno po 5,8 oralov, skupno pa osnovnih površin nad 8 oralov. Dva kmeta sta imela rustikalni gozd. Pri sorazmerno močnih gospodarstvih in visokem številu goveje živine (29 glav) ni nobene odrasle vprežne živine. Poprečje števila krav (4,2) in svinj (6) dviguje kmet Černiga z desetimi kravami in 20 svinjami (svinje so bile pretežno velike, ker so ocenjene na 10 ff). Med desetimi vinogradi je bilo pet srednjih in pet majhnih. Z izjemo enega kmeta, ki je imel samo en, in še to majhen vinograd, so imeli drugi po dva. Toda le eden je imel pri vinogradu vrh.

Zap. št.	Ime in prilimek	Število živine, njiv in travnikov										Vlnogradl		kraj		
		hiše	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebeta	njive	travniki		število	vrednost
1.	Irgovec Luka	18	—	—	—	4	3	—	9	2	—	3	—	1	35*	Turški vrh
2.	Jurij Kovačič	16	—	—	—	6	—	—	6	—	—	3	—	3	51*	Turški vrh
3.	Štefan Lisko	5	2	—	—	4	—	—	2	1	—	2	—	1	13	Hrastovec
4.	Habjan Songoš	4	—	—	—	2	2	—	5	1	—	4	—	—	—	—
5.	Ožbald Padarlič	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	8	Hrastovec
6.	Jakob Fijan	3	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	18	Hrastovec
7.	Urban Marlin	3	—	—	—	2	—	—	3	—	—	—	—	1	8	Goričak
8.	Venko Ilec	4	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	10	Goričak
9.	Ivan Marinko	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	8	Goričak
10.	Miha Ilec	4	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	1	18	Goričak
11.	Peter Zebec	3	—	—	—	—	—	—	4	—	—	1	—	1	17	Goričak
12.	Janžek	8	—	2	—	—	8	—	8	—	—	3	1	—	—	—
13.	Elenuro Gregorin	7	—	—	—	2	—	—	3	—	—	1/2	1	3	23*	Turški vrh
14.	Peter Clrtei	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	13	Turški vrh
15.	Miha Kral	7	—	—	1	5	—	—	9	—	—	2	—	2	16 1/2*	Turški vrh
16.	čevljar Emerik	5	—	—	1	2	—	—	1	—	—	—	—	1	8	Turški vrh
17.	Abraham Kral	5	—	—	—	3	—	—	4	—	—	1	—	1	21	Turški vrh
18.	sedlar Tomaž	7	—	—	—	3	—	2	3	—	—	2	2	2	16*	Turški vrh
19.	Jurč Liš	3	—	—	—	3	—	2	6	—	—	2	—	1	31	Gorenjski vrh
20.	Vdova Gera	3	—	—	—	3	—	—	—	—	—	2	2	1	10	Gorenjski vrh
21.	Pauško	5	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	1	15	Belski vrh
22.	Vlndiš	4	—	—	—	3	—	—	8	—	—	2	1	1	8	Veliki vrh
23.	Peter Murko	10	—	—	—	1	—	—	2	—	—	1	—	1	17	Veliki vrh
24.	Jurko Košina	—	3	—	—	—	—	—	3	—	—	2	1	2	35	Hrastovec
25.	Ivan Sabolec	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	17	Turški vrh
26.	Lukač Kapelnik	3	—	—	—	2	—	—	3	—	—	1	2	1	9	Turški vrh
27.	Jurij Pavlič	—	—	—	—	1	—	4	5	—	—	—	—	1	10	Goričak
28.	Emerik Semersak	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	1	11	Goričak
29.	Venko Cerne	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	1	8	Drenovec
30.	Sebastijan Gentiš	—	—	—	—	2	—	—	4	—	—	—	—	1	6	Drenovec
31.	Gal Marlin	2	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—
32.	Peter Marlin	—	—	—	—	—	1	—	3	—	—	—	—	1	14	Goričak
33.	lončar Pavel	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	5	Goričak
34.	Jurij Globočar	—	—	—	—	2	—	—	3	—	—	—	—	1	26*	Turški vrh
35.	Elizabeta Kukec	9	—	—	—	1	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
36.	Tomaž Paplč	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	1	8	Belski vrh
37.	Jurko	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	3	Veliki vrh
38.	Urša Hvalec	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	7	Hrastovec
39.	Mate Kurvilca	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	4	45	Belski vrh
40.	Blaž Vogrin	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	3	22	Belski vrh
41.	Peter Turk	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	14	Belski vrh
42.	Matejko Dermast	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	7	Belski vrh
43.	Martin Martinčevič	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	17*	Hrastovec
44.	Andrej Širnc	—	—	—	—	2	—	—	2	—	—	—	—	1	29	Veliki vrh
45.	Martin Košina*	velja zanj in za njegovo služinčad										—	—	1	10	Veliki vrh
		5	2	2	78	18	12	99	3	—	32 1/2	10	54	661		

Popisu in ocenitvi podložnih kmetov sledi na oštevilčeni strani lista 173 popis osebenjkov (*»Vermerkt die Fraylait«*), ki so živeli na območju urada Zavrch. (Popisovalec je tudi pri drugih dveh uradih osebenjke pripisal na koncu popisa posameznega urada.) Bilo jih je 45, več kot na vsem ostalem, površinsko nekajkrat večjem ozemlju gosposčine. Žal niso navedena naselja, kjer so bivali. Njivske in travniške površine v nobenem primeru niso večje od štirih oralov, torej ne presegajo površin, ki smo jih mi ocenili za kočarske. Več kot polovica (25) jih sploh nima njiv, medtem ko jih ima travnike samo sedem. Prav toliko jih ima tudi oboje. Šest jih ima samo po en oral

njive. Domačija v povprečju ni dosti manjša kot pri kmetih, pri tem pa prav majhnih domačij sploh ni (npr. $\frac{1}{2}$ ali 1 ff). 17 osebenjkov ali 37% sploh nima domačije. Ti so stanovali pri drugih ali pa v zgradbah pri vinogradih. Pri majhnih ornih površinah je prav razumljivo, da vprežne živine skoraj nimajo. Pri desetih sploh ni krav, pri 12 pa samo po ena. 19 jih nima tudi svinj. Prav zanimivo je ugotoviti, da tudi pri osebenjkih ni koz ali ovac, ki so sicer zvest spremljevalec kmečke siromaščine. Prav tako je zanimivo, da imajo razen štirih vsi vinograde, nekateri celo po tri. Po velikosti je pet vinogradov velikih, 25 srednjih in 24 majhnih. Pri sedmih vinogradih je popisovalec napisal »mit aller zurgeherung«, in to celo pri dveh, katerih lastnika nimata lastne domačije. Vinogradi so bili raztreseni po vseh vinogradniških slemenih med vinogradi domačih kmetov.

Skupna cenilna vrednost prvih dveh navedenih je presegla 70 in celo 80 ff in sta tako po vrednosti med velikimi kmetijami. Po imenih smo za nekatere lahko ugotovili tudi posebno poklicno dejavnost, tako imamo trgovca (Khramar), čevljarja (Schuester), sedlarja (Satler) in lončarja (Lonzar).

Da bi dobili kompleksno podobo nekdanjega urada Sauerizsch, ki se danes povsem pokriva z ozemljem današnjega krajevnega urada Zavrč, bomo kar tu navedli vlnske gorice in sogornike, ki so imeli tam vinograde.

Goricz Perg — Goričak

Tabela 11

Vinograd				Vinograd					
Zap. št.	Ime in priimek	število	vrednost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število	vrednost	Kraj bivališča posestnika
1.	upravnik Matjaž	4	40	Zavrč	22.	Emerik Semeršak	1	11	osebenjek Z.
2.	Vid Goglah	2	20	Zavrč	23.	Bartol Benedikovič	1	8	osebenjek Z.
3.	Ivan Kolenko	1	22	Zavrč	24.	Peter Marin	1	14	osebenjek Z.
4.	Andrej iz Zavrča	1	17 $\frac{1}{4}$	Zavrč	25.	lončar Pavel	1	5	osebenjek Z.
5.	Andrej Gnilšek	3	50 $\frac{1}{2}$	Zavrč	26.	Benedikt Peček	1	11	osebenjek Z.
6.	Martin Černe	2	43	Zavrč	27.	Mate Mošič	2	15*	Muretinci
7.	Peter Sparavec	1	10	Thrasowaz d.	28.	Mate Peček	1	10	Muretinci
8.	Martin Slepec	2	15	Goričak	29.	Jurko Kolenko	1	18*	Gajevci
9.	Pavel Semeršak	2	22	Goričak	30.	Gregor Novak	1	32*	
10.	Jurij Sepec	1	17	Goričak	31.	Stefan Solenik	1	16*	
11.	Jakob Gašperič	3	34	Noffak d.	32.	Miha Krajnc	1	4	
12.	Stefan Liš	1	5	Gorenjski vrh	33.	Avguštin Kilavec	1	4	
13.	Miklavž Hrenko	1	32	Gorenjski vrh	34.	Miha Gregorič	1	28*	
14.	župnik Gašper	2	32	Kojuhovina	35.	Miklavž Sahajaš	1	32*	
15.	Urban Marin	1	8	Zavrč	36.	čevljar Andrej	1	9	
16.	Venko Ilc	1	10	osebenjek Z.	37.	Filip Kerevič	1	12	
17.	Ivan Marinko	1	8	osebenjek Z.	38.	Gregor Vlašnic	1	12*	
18.	Miha Ilc	1	18	osebenjek Z.	39.	Emerik Galovič	2	23*	
19.	Peter Zebec	1	17	osebenjek Z.	40.	čevljar Klemen	1	10	
20.	Jurč Liš	1	31	osebenjek Z.	41.	Valentin Sahajaš	1	8	
21.	Jurč Pavlič	1	10	osebenjek Z.					

Khysch Perg — Drenovec

Tabela 12

Vinograd				Vinograd					
Zap. št.	Ime in priimek	število	vrednost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število	vrednost	Kraj bivališča posestnika
1.	Peter Tomb	2	20	Zavrč	5.	Stefan Cebulo	1	42*	
2.	Jurko Sigorc	1	11	Goričak	6.	Stefan Bezjak	1	12	
3.	Venko Černe	1	8	osebenjek Z.	7.	Stefan Slopec	1	28 ¹ / ₄ *	
4.	Sebastijan Gentiš	1	8	osebenjek Z.	8.	Miha Celar	1	9	

Vinograd			Vinograd		
Zap. št.	Ime in priimek	število vrednost Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število vrednost Kraj bivališča posestnika
1.	Ožbald Hrenko	1 8 Thrasowaz d.	23.	čevljar Emerik	1 8 osebenjek Z.
2.	Miha Kral	1 23* Thrasowaz d.	24.	Abraham Kral	1 21 osebenjek Z.
3.	Habjan Car	2 18* Thrasowaz d.	25.	sedlar Tomaž	2 16* osebenjek Z.
4.	Jakob Srinar	2 32* Noffak d.	26.	Ivan Sabolec	2 17 osebenjek Z.
5.	Gašper Petkovič	2 42* Noffak d.	27.	Lukač Kapeinik	1 9 osebenjek Z.
6.	Mate Herko	1 8 Noffak d.	28.	vдова Helena	1 13
7.	Gal Pijanec	3 68* Noffak d.	29.	Emerik Sinek	1 10
8.	Martin Nigavec	2 14 Gorenjski vrh	30.	Viriabauš	1 8
9.	Jurč Gotliš	1 17 Gorenjski vrh	31.	Jurij Globočar	1 28* osobenjek Z.
10.	Gregor Kajnih	1 10 ¹ / ₄ Gorenjski vrh	32.	Gašper Santani	1 18*
11.	Miha Ivancovič	2 23 ¹ / ₂ Gorenjski vrh	33.	Ožbald Car	1 5
12.	Miha Petkovič	2 22* Gorenjski vrh	34.	Miklavž Unger	1 10 Gajeveci
13.	Martin Benedikovič	2 33* Gorenjski vrh	35.	Pavel Ivancovič	1 30*
14.	Gašper Kelemenič	1 15 Gorenjski vrh	36.	Peter Kovačič	1 29 ¹ / ₂ *
15.	Martin Svajnpershak	2 24* Gorenjski vrh	37.	Jurij Sokortič	1 10*
16.	Avguštin Gurtiš	4 80* Kojuhovina	38.	Mate Duršak	1 18*
17.	župan Stefan	2 18 Kojuhovina	39.	Gašper Sabolec	1 10
18.	trgovec Luka	1 35* osebenjek Z.	40.	Primož Kukec	1 10
19.	Jurij Kovačič	3 51* osebenjek Z.	41.	Peter Siraž	1 13
20.	Eleuro Gregorin	3 23* osebenjek Z.	42.	Stefan Vok	1 12
21.	Peter Cirtel	1 13 osebenjek Z.	43.	Martin Habjanič	2 18*
22.	Miha Kral	2 16 ¹ / ₂ * osebenjek Z.	44.	Gregor Galec	1 3

Hrastosckho Perg — Hrastovec

Tabela 14

Vinograd			Vinograd		
Zap. št.	Ime in priimek	število vrednost Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število vrednost Kraj bivališča posestnika
1.	Habjan Zuran	1 20 Zavrch	26.	Klemen Forstnerič	1 8 Muretinci
2.	Lukač Lončarič	1 11 Zavrch	27.	vдова Jurija Vlašine	1 8* Muretinci
3.	Andrej Lončarič	2 55* Zavrch	28.	Jurko Srena	1 23* Muretinci
4.	Peter Geč	1 11 Gaberje	29.	Janže Petrič	1 3 Muretinci
5.	Viljem	1 5 Gaberje	30.	Pavel Paradž	1 25* Muretinci
6.	Peter Geč	2 27* Gaberje	31.	župan Sebastijan	1 18 ¹ / ₂ * Gajeveci
7.	Tomaž Geč	1 5 Gaberje	32.	Jurko Vietum	1 15 Gajeveci
8.	Stefan Vietum	1 41* Thrasowaz d.	33.	Stefan Hrovat	1 7 Gajeveci
9.	Tomaž Opernah	1 10 Kojuhovina	34.	Gregor Paradž	1 25* Gajeveci
10.	Matejko Verdos	4 45* Kojuhovina	35.	Jurij Makater	1 9 Gajeveci
11.	Franc Dermasta	2 18 Zavrch	36.	Jurij Affatar	1 3 Gajeveci
12.	Andrej Černiga	3 43* Zavrch	37.	Venko Vever	1 3 Gajeveci
13.	Ahac Gazivoda	2 15 Zavrch	38.	Urban Sahajaš	1 2 ¹ / ₂ Gajeveci
14.	Stefan Lisko	1 13 osebenjek Z.	39.	Primož Zapotok	1 18* Gajeveci
15.	Ožbald Padarič	1 8 osebenjek Z.	40.	Ambrož Martincovič	1 18* Gajeveci
16.	Jakob Fijan	1 18 osebenjek Z.	41.	Benedikt Bezjak	1 4 Gajeveci
17.	Jurko Košina	2 25 osebenjek Z.	42.	kovač Miha	1 12* Piacarovec
18.	Urša Hvalec	1 7 osebenjek Z.	43.	Matej Kranjec	1 28* Borovec
19.	Neža	1 8	44.	Gregor Kobenar	1 5 ¹ / ₂
20.	Helena Cirtel	1 7	45.	Sebastijan Germiš	1 4
21.	Martin Martincovič	1 17* osebenjek Z.	46.	Mihov sin Mate	2 40*
22.	župan Mate	2 16 ¹ / ₂ Muretinci	47.	Tomažev sin Andrej	1 9
23.	Gregor Kendek	1 18* Muretinci	48.	Jurij Novak	1 9 Moškanjci
24.	Miha Kendek	1 20* Muretinci	49.	Tomaž Vogrin	1 15
25.	Pavel Kendek	1 10 Muretinci	50.	Arne Kajnih	1 15*

Tabela 14

Vinograd					Vinograd				
Zap. št.	Ime in priimek	Število	vrednost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	Število	vrednost	Kraj bivališča posestnika
51.	Andraž Sunaj	1	14 ¹ / ₂		71.	vдова Valentina	2	23	Dolane
52.	Avguštin	1	10*		72.	kovač Andrej	4	18	Dolane
53.	župan Marlin	1	18		73.	Andrej Hvalec	2	23	Dolane
54.	Mate Vrabi	2	17*		74.	Matejko Gaiec	1	8	Dolane
55.	Mihov sin Lovrenc	1	17	Stojnci	75.	Peter Kelc	2	42	Dolane
56.	starega župana sin Jurko	2	13*	Stojnci	76.	Stefan Antolič	2	20	Dolane
57.	Filip Kamič	1	12		77.	Blaž Lovrek	1	18	Pristava
58.	Gregor Prašiček	1	9	Stojnci	78.	Matej Habjančič	1	14	
59.	Matej Slopec	1	8		79.	Miha Habjančič	1	12	Pristava
60.	Vid Geč	1	5		80.	vдова Urša	2	28	osebenjek B.
61.	čevljar Pongrac	1	4		81.	vдова Požar	1	10	osebenjek B.
62.	Urban Puiko	1	15		82.	Antolič Vorih	1	8	osebenjek B.
63.	Matej Gutwajn	2	25*	Dravci	83.	Valentin Riharič	1	17	osebenjek B.
64.	upravnik Stefan	2	41*	Cirkulane	84.	Voglerjeva hči Speta	1	10	osebenjek B.
65.	Martin Vogler	1	18	Dolane	85.	Blaž Škorta	1	8	osebenjek B.
66.	Tomaž Majcenovič	2	34	Dolane	86.	Jakob Lorencič	2	18	Mala vas
67.	Lukač Majcenovič	2	41*	Dolane	87.	Jurij Peček	2	15	Gajevci
68.	Florijan Kelc	2	30*	Dolane	88.	Ofetov sin Miklavž	1	18	
69.	Jure Herobec	1	17	Dolane	89.	Lovrenc Majnik	2	28	
70.	Matej Jurgec	1	43*	Dolane	90.	Matej Nerat	1	18	
					91.	Domitor	1	20	Piscarovci

Welskha Perg — Belski vrh

Tabela 15

Vinograd					Vinograd				
Zap. št.	Ime in priimek	Število	vrednost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	Število	vrednost	Kraj bivališča posestnika
1.	Lenart Zuran	9	24	Kojuhovina	15.	Tomaž Affatar	1	40	
2.	Matej Koncijan	1	15	Kojuhovina	16.	Gregor Vikek	1	42	
3.	Blaž Kramar	2	29	Kojuhovina	17.	Jurko Kranjc	1	20	
4.	Stefan Silec	1	8	Kojuhovina	18.	vдова Agata	1	5	
5.	Arne Kristofl	1	5	Zavrč	19.	Ambrož Affatar	1	9	
6.	Pauško	1	15	osebenjek Z.	20.	Emerik Siegec	1	25	
7.	Tomaž Papič	1	8	osebenjek Z.	21.	Juri Solina	2	23	
8.	Mate Kurvtica	4	45	osebenjek Z.	22.	Juri Droš	1	8	
9.	Blaž Vogrin	3	22	osebenjek Z.	23.	Venko Grilin	1	4	
10.	Favei Moderšprah	1	11		24.	Juri Jurgec	2	24	
11.	Peter Turk	1	14	osebenjek Z.	25.	Janža Santafi	1	8	
12.	Matejko Dermast	1	7	osebenjek Z.	26.	župan Miha	2	22	
13.	Valentin Jurgec	1	30	Muretinci	27.	Mate Vidovič	2	7	
14.	Blaž Solina	1	25		28.	Mate Siobec	1	3	

Selletina Perg — Veliki vrh

Tabela 16

Vinograd					Vinograd				
Zap. št.	Ime in priimek	Število	vrednost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	Število	vrednost	Kraj bivališča posestnika
1.	brodnik Mate	2	13	Zavrč	5.	Andrej Sirne	1	23	osebenjek Z.
2.	Vindis	1	8	osebenjek Z.	6.	Martin Košina	1	15	osebenjek Z.
3.	Peter Murko	1	17	osebenjek Z.	7.	Miha Virtalo	1	8	
4.	Jurko Cirtalič	1	3	osebenjek Z.	8.	Ribič Jurij	1	21	Cirkulane

Tabela 16

Vinograd				Vinograd					
Zap. št.	Ime in priimek	število	vrednost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število	vrednost	Kraj bivališča posestnika
9.	Venko Riki	2	27	Cirkulane	23.	Janžek Koplč	2	27	
10.	Andrejev sin Arne	1	3	Cirkulane	24.	Zuranov sin Marko	1	8	
11.	Matjažev sin Lovrenc	1	10	Dolane	25.	kovač Ruprecht	1	13	
12.	Jurij Sercaio	1	14	Dolane	26.	Lukač Uran	1	16	Stojnci
13.	Arne Rekitnik	2	29		27.	Pavel Vrabi	1	7	Stojnci
14.	Lovrenčev sin Gregor	2	42		28.	Urban Prelec	1	9	Stojnci
15.	Benedikt Markovič	2	33		29.	Rozmanov sin Avguštin	1	15	Stojnci
16.	Juričin sin Lenart	1	20		31.	Benedikt Virkič	1	14	
17.	Benedikt Ploskar	1	18		32.	Tomažev sin Klemen	1	8	
18.	Jakob Bregant	1	8		33.	Rozmanov sin Andrej	1	8	Stojnci
19.	Tomaž Panič	1	8		34.	Gašper Voienko	1	13	Stojnci
20.	Janžek Modšprah	1	6		35.	Jurij Vampar	1	22	
21.	Urban Kos	2	12						
22.	Peter Čeh	1	6						

Gorenncz Perg — Gorenjski vrh

Tabela 17

Vinograd				Vinograd					
Zap. št.	Ime in priimek	Število	vrednost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	Število	vrednost	Kraj bivališča posestnika
1.	Ambrož Gašperič	4	44	Gorenjski vrh	7.	Juričin	1	12	Moškanjci
2.	Blaž Gašperič	3	51	Gorenjski vrh	8.	vdova Špeta	1	20	
3.	Mate Vorah	1	16	Gorenjski vrh	9.	Jurijev sin Andrej	1	13	
4.	Habjanič Vorah	1	10	Gorenjski vrh	10.	Gregor	1	4	
5.	vdova Gera	1	10	osebenjek Z.	11.	Geronesin kmet Pavel	1	20	
6.	Benedikt Galec	1	10						

Razen enega so vsa imena vinskih gorici še danes ohranjena in so po njih že pri izdelavi franciscejskega katastra imenovali katastrske občine. Le nekdanji Sella-tina Perg se imenuje sedaj Veliki vrh, Zeletina pa je še vedno ohranjeno le-dinsko ime v katastrski občini Belski vrh.

Ze pri obravnavi posameznih naselij in poizkusu njihove lokacije smo ugotovili, da se večina imen naselij do danes ni ohranila. V završkem urbarju iz leta 1630 so vsa še ohranjena, le Koniga Dorff je napisan kot Khonginhove Dorff. V terezijanskem kataslu iz leta 1758 pa sta od vseh krajevnih imen iz leta 1542 navedena samo še Zavrc in Khunich Dorf kot Gaberic-Berg. Pri izde-lavi franciscejskega katastra leta 1824 je dal ime katastrski občini samo Zavrc.

Za imena vinskih gorici iz leta 1542 smo že povedali, da so se ohranila do danes vsa razen enega (Sella-tina). V urbarju iz leta 1630 je zraven prejšnjih omenjen še Ko-reniak, v terezijanskem katastru pa še Verhovez Berg, Neusaz Berg in Pestiken Berg et Jeshero Berg. Za Neusaz in Jeshero Berg danes nihče več ne ve in tudi na franciscejski indikacijski mapi nista označena. Po zaporedju navedbe bi mogli Neusaz Berg iskati ob slovensko-hrvaški meji na ozemlju današnje katastrske občine Korcnjak, Jeshero Berg pa prav tako ob meji na ozemlju današnje katastrske občine Pestik. Vrhovec je zaselek na območju katastrske občine Hrastovec.

Zap. št.	Naselje	Podložniki															
		vseh	k	m	s	v	njive	travniki	gozd	vinograd	vol	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje
1.	Sauerlitzsch	10	1	3	4	2	63	5	—	19	23	2	1	39	—	20	60
2.	Khunickh Dorff	4	—	—	3	1	20	14	—	5	6	—	—	9	—	3	17
3.	Thrasowaz Dorff	6	—	1	3	2	29	28	—	7	12	—	—	14	—	13	34
4.	Goriza Dorff	5	—	1	3	1	15	22	—	6	4	—	4	9	—	2	17
5.	Noffack Dorff	5	—	1	2	2	15	23	3	9	—	—	—	12	—	5	24
6.	Gorinzen Dorff	16	—	—	6	6	89	80	4	26	17	16	3	53	4	9	102
7.	Korniga Dorff	9	—	3	4	2	33	34	5	19	4	4	—	26	—	4	37
8.	Dollaynna Dorff	5	—	2	1	2	26	15	2	10	—	4	—	21	1	3	30
		80	1	11	28	20	272	221	14	101	66	28	8	183	5	59	321
	Osebenjki	45					33	10	—	54	5	2	2	76	16	12	99
	Skupaj	105					305	231	14	155	71	30	10	261	21	71	420

Srednjeveški urad Zavrch je obsegal 8 naselij s 60 kmeti podložniki in 45 osebenjki. K temu moramo prišteti še završkega župnika Gašperja.

Med 60 podložnimi kmetijami je bilo 20 velikih, 28 srednjih in 11 majhnih ter samo en kočar. Skupno so imeli 272 oralov (»dnin«) njiv in za 221 koscev travnikov. V poprečju je torej na gospodarstvo odpadlo 4,5 orala njive in 3,7 travnika. Poprečna velikost osnovnih površin je torej obsegala 8,2 orala, kar je po naši klasifikaciji na meji med srednjo in veliko kmetijo. V štirih naseljih kmetje sploh niso imeli rustikalnih gozdov, v ostalih štirih pa od 34 gospodarstev le 14. Kolikor smo mogli s primerjavo imen ugotoviti, samo 5 gospodarstev ni imelo vinograda, medtem ko so imela ostala v poprečju skoraj po dva. Prav tako moramo ugotoviti, da so imeli le redki kmetje vinograd »mit aller zurgeherung«. Po naši klasifikaciji je bilo 26 ali četrtina vinogradov majhnih, 59 ali 60% srednjih in 16 velikih. Prevladovali so torej srednje veliki vinogradi.

Skupno so imeli ob popisu 349 glav goveje živine, kar da v poprečju skoraj 6 glav na gospodarstvo. Krav so imeli 183 ali v poprečju 3 na gospodarstvo. Skoraj presenetljivo mnogo je bilo vprežne živine — volov in konj, saj je pri 138 glavah prišlo v poprečju na gospodarstvo 2,3 vse vprežne živine oziroma 1,6 odrasle. Tudi s svinjami niso bili na slabem, na gospodarstvo je odpadlo poprečno po 5,2 repa. Krave niso imeli ob popisu samo pri dveh, svinj pa ne pri devetih hlišah.

Zraven osmih naselij s kmeti podložniki je obsegal urad Zavrch še 7 vinskih gor, kjer je imelo vinograde 258 sogornikov. Od skupnega števila sogornikov je bilo 55 kmetov in 41 osebenjki ter župnik Gašper doma iz območja urada Zavrch. Skupno torej komaj in 41 ali 37,6%. Ti so imeli od skupnega števila 347 le 155 vinogradov, kar znaša 44,7%, 87 ali 37,6%. Ti so imeli od skupnega števila 347 le 155 vinogradov, kar znaša 44,7%. Neposredni domačini Zavrčanci torej niso imeli niti polovice vseh vinogradov, med sogorniki pa so bili številčno močno v manjšini. Kolikor smo mogli ugotoviti, je bilo med sogorniki v uradu Zavrch še 27 kmetov iz sosednega haloškega urada Bela in eden celo iz urada Leskovec. Skupno so imeli 42 vinogradov. Če prštejemo k domačinom iz završkega urada še te haloške sogornike in njihove vinograde, potem dobimo 125 haloških sogornikov s 197 vinogradi. Haložanov sogornikov je torej bilo v završkem uradu 48,4% in so imeli 56,7% vseh vinogradov.

Pri teh ugotovitvah se samo po sebi postavlja vprašanje: kdo in od kod so bili drugi sogorniki? Žal smo zaradi pomanjkanja ustreznih dokumentov to lahko ugotovili le za nekatere. Tako smo lahko ugotovili skoraj za vse kmete podložnike gosposčine Borl iz Muretlinc in Gajovec, da so imeli v Haložah vinograde. Iz cenilnega zapisnika ostalega imetja Szekelyjev, ki je bil narejen istega leta, smo ugotovili s primerjavo imen nekaj sogornikov tudi v drugih vaseh Ptujškega polja (Moškajnci, Borovci). Iz cenilnega zapisnika gosposčine Vurberg, tudi ta je bil narejen leta 1542, smo nadalje ugotovili 9 sogornikov iz Stojnc (Stayndorf). Stojnci so namreč takrat še pripadali Vurbergu. Pa tudi v samem cenilnem zapisniku gosposčine Borl je popisovalec enkrat

napisal v opombi »Schmid von Plazerdorf«. In res smo našli tega kovača Miho med popisanimi podložniki v Placerju oziroma Placarovcih. Nekateri priimki sogornikov v Beiskem vrhu so enaki tistim, ki so še danes ohranjeni v Bukovcih, Markovcih in Novi vasi (npr. Solina).

Iz navedenih ugotovitev in dejstva, da so v terezijanskem in franciscejskem katastru navedeni sogorniki doma iz vseh bližnjih vasi na Ptujskem polju, lahko z gotovostjo trdimo, da so ostali sogorniki, ki nam jih ni uspelo identificirati, kmetje s polja — Polanci. Ti so torej imeli že takrat med sogorniki na območju urada Zavrč številno večino in okrog 43,3 % števila vinogradov.

Po podatkih franciscejskega katastrskega elaborata je imelo posest v Hrastovcu 108, v Beiskem vrhu 102, Velikem vrhu 64, Turškem vrhu 10, Gorenjskem vrhu 11 in v Goričaku 4 kmetov doma iz vasi na Ptujskem polju, medtem ko v Drenovcu ni bilo še nobenega (25, 123).

Med sogorniki, ki jim v Goričaku in Drenovcu nismo našli kraja bivališča, smemo iskati tudi kmete iz vasi Dobrove, saj so imeli tam vinograde v letih 1758 in 1824 pa vse do odprave viničarskih odnosov v letu 1954.

258 sogornikov v završkem uradu pa pomeni tudi 61 % vseh sogornikov na območju haloškega dela boriške gosposčine. Završki okoliš je torej bil že od najstarejših dob vinogradniško najbolj razvit del Haloz. K temu so nedvomno prispevale izredno ugodne ekološke razmere, ki sodijo po danes znanih podatkih med najboljše med evropskimi rajoni gojitve tako imenovanih vin severnega tipa (25, 52).

POPIS IN OCENITEV KMETOV PODLOŽNIKOV IN OSEBENJKOV NA OBMOČJU URADA BELA

Potem ko je cenilec na polovici oštevilčene strani 177. lista končal s popisom in cenitvijo osebenjkov z območja urada Zavrč, je pustil prazno tudi neoštevilčeno stran 177. lista in tako poudaril, da končuje popis enega in začenja na novem listu popis podložnikov drugega urada. To je urad Wöll a ali Bela, ki je dobil svoje ime po potoku Bell, ki izvira ob slovensko-hrvaški meji in se izliva v Dravo tik pod škalo iz litotamnjskega apnenca, na kateri stoji grad Borl. Območje nekdanjega urada Bela se skoraj povsem sklada z območjem današnjega krajevnega urada Cirkulane, šolskega okoliša osnovne šole Cirkulane in župnije sv. Barbare. Od nekdanjega završkega urada obsega današnje območje krajevnega urada le del nekdanjega Selletina Perg, sedanji Veliki vrh.

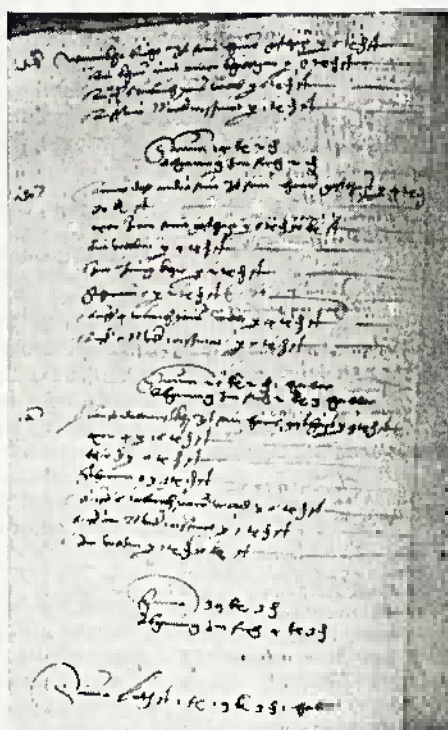
Costenczyczy Dorff — Gossetniza — del Cirkulan

Tabela 19

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njlv in travnikov										Vinograd		kraj	Kategorija posestva		
		hiša	voll	m. voll	biki	krave	junice	teleta	svinje	konjl	žrebata	njlve	travniki			število	vrednost
1.	upravnik Stefan	18	2	—	—	4	6	—	20	1	—	6	6	2	41*	Hrastovec	v
2.	ribič Jurij	6	—	—	—	4	2	—	9	—	—	6	5	1	21	Veliki vrh	v
3.	Jakobov sin Matjaž	5	—	—	—	2	—	2	6	—	—	3	2	1	8	Gradišča	m
4.	Venko Riki	5	—	—	—	1	—	1	—	—	—	6	1	2	27	Veliki vrh	s
5.	Andrejev sin Arne	4½	2	—	—	—	2	—	5	1	—	4	5	1	3	Veliki vrh	v
6.	Luka Dolenski	9	4	—	—	3	—	—	8	1	—	6	1	1	35	Gradišča	s
7.	Jurij	5	—	—	—	2	—	2	7	1	—	4	3	2	21	Gradišča	s
8.	Jurij Antolin	11	2	—	—	3	—	—	2	1	—	4	1	1	11	Gradišča	m
		10	—	—	—	19	10	5	57	5	—	39	24	11	188		

Kot prvo je navedeno naselje Costenczyczy Dorff, ker je tu bil doma upravnik urada Stefan. Naselje, katerega ime že dolgo ni več ohranjeno, bi naj bila v terezijanskem katastru iz leta 1758 omenjena Gossetniza. S primerjavo imen

v terezijanskem in franciscejskem katastru postavljamo Gosset n1 zo z veliko verjetnostjo na današnje ozemlje severovzhodnega dela katastrske občine Cirkulane, tj. na obrobje tistega dela široke doline Bele, ko se ta ponovno obrne proti severu. V protokolih in na indikacijski mapi franciscejskega katastrskega elaborata so ti predeli označeni z imeni C r e d t (Čret) in D o u g o (Duga). Tu je še danes nekaj starih večjih kmetij.

Neoštevilčena stran lista 178,
na katerem so popisani 3 podložni kmetje
iz naselja Costenczyczy Dorff

Verjetno je k naselju Costenczyczy Dorff pripadala tudi kakšna kmetija s pleistocenske terase, na kateri je danes strnjena vas Cirkulane, upravno-gospodarski mikrocenter današnjega krajevnega urada Cirkulane. Cenilni zapisnik iz leta 1542 namreč imena Cirkulane ne omenja. Dobrih 200 let kasneje so v terezijanskem katastru (leta 1758) kot tretje naselje v uradu Bela navedene Zirkolany s samo tremi podložniki. Po imenih podložnikov smo lahko ugotovili, da so bile te kmetije na ozemlju današnjega naselja Cirkulane. Ta dejstva nas navajajo k misli, da je ime Cirkulane nastalo šele po letu 1542, torej potem, ko so nedaleč od prvotne cerkvice sv. Katarine postavili še kapelo sv. Barbare.¹¹ Da bi bila stvar še bolj zapletena, je v urbarju gosposčine Zavrč iz leta 1630 na drugem mestu, takoj za Zavrčem, Zierkovlan Dorf s petimi podložniki. Njihova imena niso podobna niti tistim iz leta 1542 niti tistim iz leta 1758. So Cirkulane podobno kot Dravel iz območja urada Leskovec spadale takrat k završki gosposčini? Ime je tako posebno, da ga je malo verjetno iskati kje drugje. O Cirkulanah ali podobnem imenu pa v završki gosposčini v nobenem poznejšem dokumentu ni več sledu. Po vsem tem lahko dokaj trdno postavimo, da naselja Cirkulane leta 1542 še ni bilo in da je ozemlje današnje vasi (ne katastrske občine) Cirkulane zelo verjetno spadalo k naselju Costenczyczy Dorff ali pa mogoče k naselju Prayann Darff.

Naselje Costenczyczy Dorff je štelo 8 podložnih kmetij, od katerih so bile 3 velike, 3 srednje in 2 majhne. Njilvske površine so bile precejšnje, saj odpade na eno gospodarstvo povprečno skoraj po 5 oralov, medtem ko je travnikov manj, povprečno za 3 kosce. (Nekateri travniki so v tem delu k. o. Cirkulane še danes močno

vlažni in ob močnejših padavinah poplavljeni.) Poprečna velikost kmetije je torej na meji med srednjo in veliko. Vinograd so imeli vsi kmetje. Med 11 vinogradi je bil 1 majhen, 6 srednjih in 4 veliki. Upravnik Štefan je imel svoja dva vinograda »mit aller zurgeherung« v precej oddaljenem Hrastovcu v završkem uradu. V primerjavi s sorodnimi nižinskimi predeli je govejc živine sorazmerno malo, na gospodarstvo poprečno po 5,5 glave, od tega 2,4 kravc. Pri enem od velikih kmetov v času popisa niso imeli krave. Prav tako pri enem od srednjih kmetov ni bilo svinj, sicer pa so jih imeli drugi poprečno na gospodarstvo po 8. K temu visokemu poprečju bistveno prispeva 20 svinjskih repov v hlevu upravnika Štefana. (Po ocenitvi sodeč so bili to pretežno majhni prašički.) Posamezni kmetje so imeli precej vprežne živine, skoraj vsi zraven volov še konja. Upravnikovega konja je ocenil popisovalec za boljšega, saj ga je v nasprotju z drugimi navadnimi konji imenoval »Ross«. Verjetno je služil za jahalnega konja.

Dolann Darff — Dolane

Tabela 20

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinograd		kraj	Kategorija posestva		
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Martin Vogler	6	2	—	—	4	3	—	—	1	—	6	4	1	16	Hrastovec	v
2.	Martin Majcenovič	3	—	—	—	3	3	—	—	—	—	4	2	1	6	Brezovec	s
3.	Matjažev sin Lovrenc	9	2	—	—	3	1	—	5	1	—	3	2	1	10	Veliki vrh	m
4.	Juri Sercalo	3 1/2	—	—	—	2	1	—	3	—	—	3	3	1	14	Veliki vrh	s
5.	Tomaž Majcenovič*	9	—	—	—	3	4	—	8	1	—	4	2	2	34	Hrastovec	s
6.	Luka Majcenovič	16	2	—	—	3	4	—	4	2	—	9	4	2	41*	Hrastovec	v
7.	Florjan Kelc	12	2	3	—	4	3	—	13	—	—	3	2	2	30*	Hrastovec	m
8.	Valentin Kelc	9	3	1	—	3	—	—	6	1	—	6	4	1	16	Brezovec	v
9.	Matjaž Kelc	9	—	—	—	6	3	—	10	1	—	4	4	3	41	Brezovec	s
10.	Jurij Herobec	4	—	—	—	3	—	—	3	—	—	3	3	1	17	Hrastovec	s
11.	Matjaž Jurgec	25	2	—	—	6	1	—	10	1	—	4	4	1	43*	Hrastovec	s
12.	Valentinova vdova	6	—	—	1	3	—	—	5	—	—	3	2	2	23	Hrastovec	m
13.	Kovač Andrej	9	—	3	—	4	2	—	16	—	—	2	2	4	16	Hrastovec	m
14.	Andrej Hvalec	5	2	—	—	2	—	2	4	—	—	4	3	2	25	Hrastovec	s
15.	Matejko Galec	5	—	—	—	3	—	3	4	—	—	3	3	1	6	Hrastovec	s
16.	Peter Kelc	9	—	4	—	3	—	—	12	2	—	4	5	2	42	Hrastovec	v
17.	Štefan Antolič	6	—	—	—	2	—	6	5	—	—	3	3	2	20	Hrastovec	s
18.	tesar Primož	7	—	—	—	3	—	1	4	—	—	5	3	1	9	Gruškovec	s
		15	11	1	60	25	12	112	10			75	55	30	409		

V primeru Dolann Darff gre povsem nedvomno za današnje naselje in katastrsko občino Dolane, za naselje, kjer so se kmetije razporedile po suhi, ilovnati pleistocenski terasi na levem bregu spodnjega dela doline potoka Bela. V današnji katastrski občini Dolane, ki na severu široko meji na Dravo, je grad Borl, tu je bil nekoč brod in je danes most čez Dravo. Zraven imena samega nam potrjujejo pravilnost lokacije še rodbinska imena (npr. Majcenovič) in lega vinogradov. Leta 1758 je bilo v Dolanah (Dollendorf) 12 podložnih kmetov, leta 1824 pa 14.¹²

Izmed 18 kmetlj. so bile 4 velike, 10 srednjih in 4 majhne. Ker so Dolane izrazito nižinsko naselje, razporeženo po položni pleistocenski terasi, bi pričakovali večje njivske in še večje travniške površine, tako pa je prišlo na gospodarstvo poprečno po 4,1 orala njiv in samo za 3 kosce travnika. Samo ena kmetija je imela rustikalni gozd. Vse kmetije so imele vinograd, v poprečju vsaka celo po 1,6. Majhnih vinogradov je bilo 6, srednjih 19 in velikih 5. Srednja cenilna vrednost vinograda je znašala 13,6 ff.

Goveje živine so imeli skupno 126 glav ali poprečno na gospodarstvo 6,9, od tega skoraj polovico krav. Polovica kmetov je imela vprežno živino, v večini primerov zraven para volov še konja. Tudi svinj je v poprečju precej, po 6,4 na gospodarstvo. V času popisa jih niso imeli pri enem velikem in srednjem kmetu.

Dolane so bile gospodarsko nadpoprečno močno naselje.

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinograd		kraj	Kategorija posestva		
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Tomaž Vogler	9	2	—	—	3	—	3	8	—	—	8	8	2	45	Gradišča	v
2.	Venko Vogler	8	2	—	—	5	—	1	—	—	—	6	5	1	21	Gradišča	v
3.	Miha Plesko	5	—	4	—	2	—	2	—	1	—	3	4	1	17	Gruškovec	s
4.	Crissan Gnllski	11	2	—	—	4	—	1	10	—	—	4	5	3	89	Gruškovec	v
5.	Miha Richter	7	2	—	—	3	—	2	3	—	—	3	3	1	24	Brezovec	s
6.	Gregor Gavez	9	4	—	—	1	8	—	1	12	—	3	2	3	45	Gruškovec	m
7.	Juri Prašina	13	—	2	—	2	—	1	4	—	—	8	4	1	25	Gruškovec	v
8.	Vid Fajfer	6	—	—	—	5	—	2	13	—	—	2	2	2	42	Gruškovec	m
9.	Habjan Strnski	12	4	—	—	4	4	—	6	2	—	2	5	2	63	Gruškovec	s
10.	Juri Letonja	4	—	—	—	1	—	1	3	—	—	2	2	1	16	Pohorje	m
		18	8	1	34	4	14	65	3			37	38	17	367		

Kakor je bilo lociranje Dolan enostavno, tako smo pri naselju Prayann Darff zopet v težavah, ker v poznejših dokumentih imena tega naselja ni več in se ni ohranilo niti v ljudskem izročilu. Zopet si bomo morali pomagati s primerjavo priimkov podložnih kmetov med leti 1542, 1758 in 1824, torej med podatki cenilnega zapisnika, terezijanskega in franciscejskega katastra ter lego vinogradov. Po tej metodi postavljamo Prayann Darff na južni in jugozahodni del današnje k. o. Cirkulané ter na spodnji del obeh pobočij severnega dela doline potoka Belice; to je ozemlje, ki pripada danes pretežno katastrski občini Medribnik, delno pa tudi katastrski občini Gruškovec. S primerjavo priimkov in lego vinogradov v navedenih treh dokumentih ugotavljamo, da sta na mestu nekdanjega Prayann Darffa v terezijanskem katastru navedeni naselji Gnllnu-Gnilla ter Seriany-Serianny (v obeh različnih popisih je transkripcija nekoliko različna). Nobenega od teh imen ni zaslediti v franciscejskem katastrskem elaboratu (niti v župnijskih knjigah), pa tudi med ljudstvom ti dve imeni nista poznani. V Gnllnu je bilo župnišče, ki spada danes k Cirkulanam. Prayann Darff je imel 1542. leta 10 podložnih kmetov, medtem ko jih je bilo 1758. leta v Gnllnu 5 in v Seriany 7, skupno torej 12.

Med prayandorskimi podložniki so bili 4 veliki, 3 srednji in 3 majhni kmetje. Poprečno je odpadlo na kmetijo po 3,7 orala njiv in 3,8 travnikov. Njivskih površin torej precej manj kot v sosednem Costenczyczy Dorffu. Vinograde so imela vsa gospodarstva, poprečno celo po 1,7. Prevladovali so veliki vinogradi, saj jih je bilo med 17 kar 12. Ostali so bili srednje velikosti. Večina jih je bila v Gruškovecu, torej neposredno nad kmetijami. Nihče ni imel gozda in tudi vinogradi so brez »zurpeherung«.

Govce živine so imeli 75 glav ali kar 7,5 glave na gospodarstvo. Številni so bili voli (16 + 6). Krave so imela vsa gospodarstva, v poprečju po 3,4. Pri dveh hišah v času popisa niso imeli svinj, sicer pa poprečno po 8. Zanimivo je, da je imel eden od majhnih kmetov 5 krav in 13 svinj, ki so bile po višini cenitve res svinje.

Thalcht Darff — Medribnik

Tabela 22

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinograd		kraj	Kategorija posestva		
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki			število	vrednost
1.	Lovrenc Ilec	5/3	—	—	—	1	—	2	3	—	—	2	5	1	23	Gruškovec	s
2.	Tomaževa vdova	5	—	—	—	3	—	—	4	—	—	2	1	1	16	Meje	m
3.	Matej Kristof	7/3	2	—	—	4	—	1	6	—	—	4	8	2	40	Meje	v
4.	Matjaž Požar	8	2	—	1	2	—	1	8	—	—	3	3	2	45	Meje	s
5.	Peter Požar	9	—	—	1	4	—	—	7	—	—	2	4	2	60	Meje	s
		4	—	2	14	—	4	28	—	—	—	13	21	8	184		

Nekdanje naselje Thaicht Darff je obsegalo gornjo dolino potoka Belice oziroma južni del današnjega naselja in katastrske občine Medribnik, torej tisti del, kjer so res bili grajski ribniki. V terezijanskem katastru je naselje imenovano Z w i s c h e n D e u c h t e n. Imelo je 6 podložnikov.

Thaicht Darff je imel 5 podložnih kmetov; 1 velikega, 3 srednje in 1 majhnega. Njivskih površin so imeli manj, nekaj več travnikov. Gozda ni imel nihče, pač pa vsi vinograde, pretežno po dva, in to na obmejnih Mejah (Oberhalb der Thaycht der Perg). 5 je bilo velikih in 3 srednji.

Kljub dokaj obsežnim travnikom so imeli sorazmerno malo goveje živine, poprečno na gospodarstvo 4,8 glave. Pa tudi s svinjami so bili na slabšem od sosedov.

Schaulassen Dorff

Tabela 23

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinograd		Kategorija posestva			
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebeta	njive	travniki		število	vrednost	kraj
1.	Filip	3	—	—	—	2	2	—	6	—	—	1	—	1	16	Pohorje	k
2.	Crissan	9	2	—	1	6	—	—	6	—	—	2	6	2	42	Pohorje	s
3.	Benediktov sin Lovrenc	4	—	2	—	1	—	1	4	—	—	2	3	1	17*	Pohorje	m
4.	Gregor Papeš	4	—	—	—	2	—	—	3	—	—	2	2	1	13	Pohorje	m
5.	Primož Kristovič	12	—	1	—	4	—	1	4	—	—	—	2	2	50	Meje	k
6.	Matjaž Mraz	3	—	—	—	5	—	—	13	—	—	—	2	2	17	Paradiž	k
7.	Miha	2½	6	—	—	2	—	—	4	—	—	3	6	1	16	Paradiž	v
8.	Peter Mraz	3	—	—	—	3	3	—	6	—	—	3	5	1	14	Paradiž	s
9.	Lukač Bračovec	9	—	—	2	3	2	—	9	—	—	4	9	2	26	Paradiž	v
		6	3	3	28	7	3	59	—	—	—	17	35	13	211		

Zopet smo pred problemom kam postaviti naselje Schaulassen Dorff, saj ga ne omenja noben kasnejši dokument. Tudi primerjava priimkov nam tu ne da nobenega odgovora. Edina orientacija, ki pa se je že doslej pokazala dokaj trdna, je lega vinogradov. Po štirje so na Pohorju in Paradižu. Po tej orientaciji smemo postaviti Schaulassen Dorff v dolino brezimenega potoka, ki teče med zahodnim slemenom Paradiža in Pohorjem, torej na spodnji del zahodnega pobočja zahodnega slemena Paradiža (Mali Paradiž) in vzhodno pobočje Pohorja. Ta brezimeni potok mejl danes katastrski občini Paradiž in Pohorje, spodnji del doline pa spada v katastrsko občino Pristava.

Ozka in zamočvirjena dolina ter skoraj strma pobočja niso najbolj ugodni za napravo njivskih površin in tako ugotavljamo v tem naselju doslej najmanjše poprečne njivske površine, komaj 1,9 orala. Dva podložnika sploh nista imela njivskih površin, primer, ki smo ga doslej ugotovili samo enkrat pri kmetu podložniku, sicer pa pri osebenjkih na območju Zavrča. Travnjskih površin je enkrat več kot njivskih. Tudi število kočarjev je v Schaulassen Dorffu najvišje, saj so trije ali tretjina, zraven njih sta še po dva majhna, srednja in velika kmeta. Rustikalnega gozda ni imel nihče. Vinograde so imela vsa gospodarstva. Prevladovali so srednje veliki vinogradi, ki jih je bilo 9, zraven njih pa še 4 veliki.

Največji dom je imel kočar Kristovič (Cristofflitsch), ki je mogoče prišel v Schaulassen Dorff iz Thaicht Dorff Medribnika, ker je tam družina Cristoff, naš kočar pa ima svoj vinograd na Mejah, kjer ga ima tudi družina Cristoff. Najmanjši dom je imel eden od velikih kmetov.

Goveje živine so imeli skupno 51 glav ali poprečno po 5,8 na gospodarstvo. Pri tem je opazno, da so bili vsi trije kočarji le malo pod povprečjem. Vprežne živine je sorazmerno malo, konj pa sploh niso imeli. Svinj so imeli po 6,5 rilca na gospodarstvo, pri tem pa največ kočar Mraz. Njegovih 13 svinj je bilo velikih.

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov											Vinograd		kraj.	Kategorija posestva	
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebeta	njive	travniki	število			vrednost
1.	Venko Gološa	12	2	—	—	6	—	4	6	1	—	4	4	2	36	Paradiž	s
2.	Blaž Kolednik	11	2	—	1	6	2	—	10	1	—	3	5	2	38	Paradiž	s
3.	Primož Hrenko	3 1/2	—	—	—	5	—	—	—	—	—	3	3	1	12	Gradišča	s
4.	Benedikt Žuran	9	—	2	—	5	—	2	5	1	—	3	6	1	50	Slatina	v
5.	Benedikt Prosovec	10	2	—	1	5	3	—	20	2	—	8	13	6	99	Paradiž	v
6.	Jurij Arneč	3	—	2	—	1	—	—	—	—	—	2	2	1	2	Paradiž	m
7.	Blaž Lovrek	4	—	—	—	3	—	1	3	—	—	4	3	1	16	Hrastovec	s
8.	Matjaž Stumberger	9	—	—	—	1	4	—	4	—	—	5	5	1	25	Paradiž	v
9.	Jakob Bezjak	3	—	—	—	3	3	—	4	1	—	2	1	1	13	Gradišča	m
10.	Filip	5	—	—	—	—	—	5	7	—	—	4	7	1	15	Slatina	v
11.	Miha Marjaš	6	2	—	—	4	4	—	12	—	—	4	4	1	22	Gradišča	s
12.	Tomaž Herzog	5 1/2	—	—	—	3	2	—	3	—	—	2	2	2	35	Gruškovec	m
13.	Luka Rihter	13	4	—	1	6	—	—	13	—	1	4	3	1	23	Brezovec	s
14.	Blaž Kurjak	5	2	2	—	3	—	1	12	—	—	3	4	1	11	Brezovec	s
15.	Miha Habjančič	3	—	—	—	4	—	1	7	—	1	3	3	1	12	Hrastovec	s
														1	10	Gruškovec	s

14 7 3 59 16 14 121 6 2 56 68

Prystaffe Darff, ki sodi med največja naselja, je nedvomno današnje naselje in k. o. Pristava. Zraven ozemlja današnjega naselja je obsegala Prystaffe Darff zelo verjetno še zahodni del današnje katastrske občine Cirkulane. Ta del je v terezijanskem katastru naveden kot posebno naselje Vaidofzen, zabeležen pa tudi na indikacijski mapi in v protokolih franciscejskega katastra. Leta 1758 je imelo naselje Vaidofzen (Vajdovec) pet podložnikov, Pristowa pa sedem. K tej misli nas navaja primerjava priimkov. V terezijanskem katastru je navedeno še naselje Terdentinzen s sedmimi podložniki. V franciscejskem katastrskem elaboratu tega imena ni več zaslediti in tudi sicer se ni ohranilo. To naselje je postavljeno vsaj deloma na ozemlje nekdanje Prystaffe Darff, sicer pa na pobočje v dolino zahodnega Gradiškega potoka, torej na ozemlje današnje katastrske občine Gradišča. Prystaffe Darff je imela 1542. leta 16 podložnikov, Pristowa, Terdentinzen in Vaidofzen pa leta 1758 skupno 20 podložnikov. Primerjava priimkov in lega vinogradov v letih 1542 in 1758 nas utrjuje v prepričanju o pravilnosti naše domneve.

Med 16 podložniki so bili 4 veliki, 9 srednjih in 3 majhni kmetje. Med velikimi kmeti je Benedikt Prosovec, ki je sploh največji kmet na haloškem ozemlju borlske gosposčine, saj je bilo njegovo imetje ocenjeno skupno z vinogradi na 176 1/2 ff. Imel je največje njivske in travniške površine, največje število in obseg vinogradov, k temu pa še 10 glav goveje živine, 20 velikih svinj in par konj. Večji kmet Filip pa ni imel v času popisa niti krave niti druge odrasle goveje živine. Sicer so imeli kmetje poprečno po 3,6 orala njiv, za 4,2 kosca travnikov in z izjemo imenovanega Prosovca pretežno po 1 vinograd. Vinogradi, med katerimi so bili 4 veliki, 19 srednjih in 1 majhen, so večina ležali na sosednjih goricah. Presenečata le dva vinograda v precej oddaljenem Hrastovcu in dejstvo, da popisovalec prav pri nobenem vinogradu ni zapisal »mit aller zurgeherung«. Tudi rustikalnega gozda ni imel nihče.

Skupno so imeli 115 glav goveje živine ali v poprečju po 7,1 na gospodarstvo, od tega 59 krav ali na gospodarstvo po 3,7. Svinj ob popisu nista imela dva kmeta, drugi pa skupno 121 ali po 8,6 rilca na gospodarstvo. Po višini cenilne vrednosti svinj je mogoče reči, da so imeli pristavski podložniki v glavnem odrasle svinje.

Prystaffe Darff je zadnje vaško naselje na območju urada Bela, zato je popisovalec tudi tu dodal še »Die Fray laytte«.

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov											Vinograd		kraj
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebeta	njive	travniki	število	
1.	Habjan Pulko	3	—	—	—	1	—	1	2	—	—	—	1	14	Gradišča
2.	Luka Forko	4	—	—	—	4	—	—	—	—	—	1	1	21	Gradišča
3.	Jurij Marjaš	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	20	Gradišča
4.	Lenart Hamikar	3	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	13	Gradišča
5.	Jurij Krai	3	—	—	—	3	—	—	3	—	—	—	1	12	Gradišča
6.	vdova Urša	3	—	2	—	4	—	—	7	—	—	2	2	26	Hrastovec
7.	vdova Požar	2	—	—	—	3	—	—	—	—	—	1	1	10	Hrastovec
8.	Gregor Majcenovič	2	—	—	—	—	—	2	—	—	—	1	1	12	Gradišča
9.	Antonič Vorih	2	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	1	9	Hrastovec
10.	Valant Rihterič	3	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	17	Hrastovec
11.	Valant Korenjak	3	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	1	15	Brezovec
12.	Voglerjeva hči Špeta	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—
13.	Blaž Skorta	2	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	2	1	6
14.	Andrej Visin	2	—	—	—	1	—	1	—	—	—	—	1	12	Gruškovec
15.	Valant Bezjak	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	2	10	Gruškovec
16.	Petrov sin Benedikt	3	—	—	—	4	—	—	7	—	—	1	3	25	Meje
17.	Lenart Ivančič	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	20	Meje
		—	2	—	33	—	8	19	—	—	—	8	3	21	245

Prvo, kar lahko ugotovimo, je, da je bilo na območju urada Bela samo 17 osebenjkov, saj župnika Mihe¹³, ki ga je popisovalec tu priključil, ne gre šteti mednje, in da je to število komaj dobra tretjina števila osebenjkov na območju urada Zavrč. V nasprotju z završkimi osebenjki, med katerimi jih kar 17 ni imelo lastnega doma, ga tu nima samo Voglarjeva hči Špeta (Elizabeta), ki tudi nima vinograda, temveč samo kravo s teletom. Domovi so majhni, saj je bil samo eden ocenjen na 4 ft. Njivske površine jih je imelo pet, travniške pa samo 2. Ob tej ugotovitvi pa moramo takoj pristaviti, da so imeli vsi razen Špeta vinograde, nekateri celo po dva in eden trl. Vinograde lahko na osnovi naše klasifikacije razdelimo na 1 velikega, 17 srednjih in 3 majhne. Pri vinogradih je stanje podobno kot v uradu Zavrč.

Govejo živino zastopajo skoraj izključno krave. Trije jih niso imeli, zato pa štirje celo po 4. Le štirje so imeli svinje, tako da je tudi pri tem podobnost z završkimi osebenjki.

Če bi njihove domove locirali v bližino vinogradov, kar je pri podložnih kmetih pravilo, potem bi rekli, da jih je prvih trinajst stanovalo v bližini gradu Borl in da so najbrž bili hlapci in dekle ter druga služinčad.

Tudi tu bomo priključili pregled sogornikov po vinskih gorica¹⁴h v zaporedju, kot je navedeno na straneh cenilnega zapisnika od neoštevilčene strani lista 228 do oštevilčene strani lista 235. Vmes pa je list 229 na obeh straneh prazen, lista 233 pa sploh ni.

Presowetz Perg — Brezovec

Tabela 26

Zap. št.	Ime in priimek	Vinograd		Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	Vinograd		Kraj bivališča posestnika
		št. v. vrednost					št. v. vrednost		
1.	župnik Miha	4 44		Pray. - Med.	6.	Luka Rihter	1 23		Pristava
2.	Martin Majcenovič	1 6		Dolane	7.	Blaž Kurjak	1 11		Pristava
3.	Valentin Keic	1 16		Dolane	8.	Valentin Korenjak	1 15		Pristava
4.	Matjaž Keic	3 41		Dolane	9.	Klemen Kranjec	1 4		Stojenci
5.	Miha Rihter	1 24		Pray. - Med.	10.	Ikalec Habjan	1 20		

Gruschckhowetz Perg — Gruškovec

Tabela 27

Vinogradi				Vinogradi					
Zap. št.	Ime in priimek	število	vrtnost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število	vrtnost	Kraj bivališča posestnika
1.	tesar Primož	1	9	Dolane	9.	Tomaž Hercog	2	35	Pristava
2.	Miha Plesko	1	17	Pray. - Med.	10.	Geronime Kurjak	1	10	Pristava
3.	Cristan Oniški	3	69	Pray. - Med.	11.	Andrej Visin	1	12	Pristava
4.	Gregor Gavez	3	45	Pray. - Med.	12.	Lukač Milošič	1	9	
5.	Juri Prašina	1	25	Pray. - Med.	13.	Valentin Bezjak	2	10	Pristava
6.	Vid Fajter	2	42	Pray. - Med.	14.	Gregor Bezjak	1	6	
7.	Habjan Strnski	2	63	Pray. - Med.	15.	Gregor Črednik	2	19	Najdešnica
8.	Lovrenc Ilc	1	23	Medribnik	16.	Filip Potočnik	1	20	Najdešnica

Oberhalb der Tchaycht der Perg — Meje

Tabela 28

Vinogradi				Vinogradi					
Zap. št.	Ime in priimek	število	vrtnost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število	vrtnost	Kraj bivališča posestnika
1.	Tomaževa vdova	1	16	Medribnik	5.	Primož Kristovič	2	50	Schaul. - Pri.
2.	Mate Krištof	2	40	Medribnik	6.	Petrov sin Benedikt	2	26	Pristava
3.	Matjaž Požar	2	45	Medribnik	7.	Lenart Ivančič	1	20	Pristava
4.	Peter Požar	2	60	Medribnik	8.	Milošev sin Avguštin	1	12	

Pocher Perg — Pohorje

Tabela 29

Vinogradi				Vinogradi					
Zap. št.	Ime in priimek	število	vrtnost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število	vrtnost	Kraj bivališča posestnika
1.	Filip	1	16	Schaul. - Pri.	4.	Crissan	2	42	Schaul. - Pri.
2.	Gregor Emeršič	1	7	Schaul. - Pri.	5.	Gregor Papeš	1	13	Schaul. - Pri.
3.	Benediktov sin Lovrenc	2	17*	Schaul. - Pri.	6.	Juri Leionja	1	16	Pray. - Med.

Paradays Perg — Paradiž

Tabela 30

Vinogradi				Vinogradi					
Zap. št.	Ime in priimek	število	vrtnost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število	vrtnost	Kraj bivališča posestnika
1.	Matevž Mráz	2	17	Schaul. - Pri.	6.	Venko Kokloča	2	36	Pristava
2.	Miha Gnilšek	1	21		7.	Blaž Koletnik	2	38	Pristava
3.	Miha	1	16	Schaul. - Pri.	8.	Benedikt Prosovec	6	99	Pristava
4.	Peter Mráz	1	14	Schaul. - Pri.	9.	Jurij Arnet	1	2	Pristava
5.	Lukač Bračovec	2	23	Schaul. - Pri.	10.	Matjaž Stumberger	1	25	Pristava

Vinogradi			
Zap. št.	Ime in priimek	število vrednost	Kraj bivališča posestnika
1.	Benedikt Žuran	1 50	Pristava
2.	Filip	1 15	Pristava

Vinogradi			
Zap. št.	Ime in priimek	število vrednost	Kraj bivališča posestnika
3.	Stefan Bezjak	1 12	
4.	Andrej Petrovič	1 21	Leskovec

Gradisch Perg — Gradišča

Vinogradi				Vinogradi					
Zap. št.	Ime in priimek	število	vrstnost	Kraj bivališča posestnika	Zap. št.	Ime in priimek	število	vrstnost	Kraj bivališča posestnika
1.	Jakobov sin Matjaž	1	9	Cost. - Cirk.	18.	Andrej Kajnih	1	13	
2.	Luka Dolenski	1	35	Cost. - Cirk.	19.	Mate Gorjan	1	3	
3.	Juri Hostnik	2	21	Cost. - Cirk.	20.	Filip Cernkovič	2	21	Dravci
4.	Juri Antolin	1	11	Cost. - Cirk.	21.	Juri Zapotok	3	32	Dravci
5.	Tomaž Vogler	2	45	Pray. - Med.	22.	Ambrož Aberdolo	1	13	Dravci
6.	Venko Vogler	1	21	Pray. - Med.	23.	Habjan Aberdolo	2	23	Dravci
7.	Primož Hrenko	1	12	Pristava	24.	Gregor Puiko	2	22	Dravci
8.	Jakob Bezjak	1	13	Pristava	25.	Lovrenc Zapotok	3	27	Dravci
9.	Miha Marjaš	1	22	Pristava	26.	Andrej Celter	1	9	Tajna
10.	Fabjan Puiko	1	14	Pristava	27.	kovač Štefan	1	8	Tajna
11.	Lukač Forko	1	21	Pristava	28.	Filip Koren	1	12	Tajna
12.	Juri Marjaš	2	20	Pristava	29.	Valentin Zilavec	2	32	
13.	Lenart Hamikar	1	13	Pristava	30.	Ferenc Avguštin	1	10	
14.	Juri Krevl	1	12	Pristava	31.	Srakov sin Andrej	1	9	
15.	Gregor Majcenovič	1	12		32.	Ruprecht Alerin	1	16	
16.	kovač Peter	1	32		33.	Jeronime Krajnc	1	7	
17.	Lukač. Hodnik	1	10		34.	Mate Gucec	1	16	

Tudi na območju urada Bela so se ohranila do danes vsa imena nekdanjih vinskih gor, medtem ko so imena nekaterih naseelij zatonila v pozabo. Od starih imen naselij se je ohranila polovica: Doiann Darff — Doiane, Thaicht Darff — Medribnik in Prystaffe Darff — Pristava. K temu je nedvomno pripomoglo dejstvo, da je dolina potoka Bela širša in da jo na levem bregu spremlja precej široka pieistocenska terasa, kjer sta nastali naseiji Pristava in Dolane, prvo v gornjem, drugo v spodnjem delu doline. Med njima leži danes k. o. Cirkulane, ki obsega dele nekdanjih naseelij Costenczyczy Dorff in Prayann Darff. Po grajskih ribnikih, ki so bili v gornjem delu doline potoka Belica, imenovano naselje Medribnik je raztegnilo svoje ime na vso dolino.

Costenczyczy Dorff, ki je v terezijanskem katastru imenovana Gosetniza, v franciscejskem katastru ni več omenjena. Pač pa se v terezijanskem katastru pojavi naselje Zirckoianny, ki da v franciscejskem katastru ime katastrski občini. Že v terezijanskem katastru nista več omenjeni Prayann Darff in Schaulassen Dorff, pač pa se na njihovem mestu pojavijo imena Vaidofzen, Terdentinzen, Gniila (Gnilno) in Seriany (Serianny). Od teh imen je v protokolih in na mapi franciscejskega katastra omenjeno samo naselje Vaidofzen. Danes pa je tudi to ime popolnoma pozabljeno. Vaidofzen leži danes v k. o. Cirkulane.

Po franciscejskem katastru je bilo območje nekdanjega urada Wölia (6 naseelij in 7 vinskih gor) razdeljeno na 13 katastrskih občin — Brezovec, Cirkulane, Doiane, Gradišča, Grušovec, Medribnik, Meje, Mali Okič, Paradiž, Pohorje, Pristava in Siatina. Iz nekdanjega urada Sauerizsch pa je bil priključen še Veliki vrh (nekdanji

Selletina Perg). Pregled nam pove, da se je ohranilo vseh sedem imen nekdanjih vinskih goric ter tri imena naselij. Novi imeni sta Cirkuiane in Mali Okič. Ime Oekitsch se prvič omenja v terezijanskem katastru na območju urada Leskovec (32 podložnikov). Delitev na Veliki in Mali Okič je bila opravljena šele v času nastanka franciscjskega katastra, ko je pripadel Mali Okič v območje urada Beia, Veliki pa v območje urada Leskovec. Tako še danes spada Mali Okič v območje krajevnega urada Cirkuiane, Veliki Okič pa v območje krajevnega urada Leskovec. (Med dvema vojnoma so ob komasaciji starih občin odvzeli k. o. Veliki Okič 80 ha in jih dodali k. o. Mali Okič.

Razvoj je podoben kot na območju završkega urada, le da tu iz že omenjenega razloga imena vinskih goric niso popolnoma prevladala, čeprav so se vsa ohranila. O razvoju posejitve pa veljajo seveda tudi za to območje ugotovitve, ki smo jih navedli pri završkem uradu.

Urad Beia — Pregledna tabela

Tabela 33

Zap. št.	Naselje	Podložniki													
		k	m	a	v	njlve	travniki	gozd	vinograd	voll	m. voll	biki	krave	junice	teleta
1.	Costenczyczy Dorff	8	—	2	3	3	39	24	—	11	10	—	19	10	5
2.	Dolann Darff	18	—	4	10	4	75	55	1	30	15	11	60	25	12
3.	Prayann Darff	10	—	3	3	4	37	38	—	17	18	6	1	34	4
4.	Thalcht Darff	5	—	1	3	1	13	21	—	8	4	—	2	14	—
5.	Schaulassen Dorff	9	3	2	2	2	17	35	—	13	8	3	3	28	7
6.	Prystatte Darff	18	—	3	9	4	58	88	—	24	14	7	3	59	18
		88	3	15	30	18	239	241	1	103	67	27	10	214	84
	Osebenjki	17					8	3	—	25	—	2	—	33	—
	Skupaj	83					246	244	1	128	87	29	10	247	84

Po številu podložnih kmetov je bil urad Wöila nekoliko močnejši od urada Sauerizsch, saj jih je imel 66, torej 6 več. Med njimi so bili 3 kočarji, 15 majhnih, 30 srednjih in 16 velikih kmetov. Previadovala so torej srednje velike kmetije. Poprečno je imel podložnik po 3,6 orala njiv in enako površino travnikov. Rustikalni gozd je imel en sam kmet. Vinograde smo ugotovili pri vseh. Večina je imela po enega ali dva, Prosovec iz Pristave pa jih je imel celo šest. V poprečju je imel vsak po 1,5 vinograde. Samo pri petih vinogradih je cenilec zapisal »mit aller zurgeherung«. Od 103 ugotovljenih vinogradov je bilo 6 majhnih, 61 srednjih in 34 velikih. Največ velikih vinogradov so imeli kmetje iz Prayann Darffa.

Na območju celotnega urada so imeli 433 glav goveje živine ali na gospodarstvo poprečno po 6,5. Na vsako gospodarstvo je prišel poprečno po en odrasel vol in po 3,2 krave. Vse vprežne živine pa je prišlo na gospodarstvo poprečno po 2 glavi. Krave nista imeli v času popisa le dve gospodarstvi. Svinj je bilo precej, saj je odpadlo na gospodarstvo poprečno po 6,6 rilca. Svinj niso imeli ob popisu pri sedmih hišah.

V primerjavi z završkim uradom so imele kmetije v uradu Beia v poprečju za 1 ora manj osnovnih površin, manj rustikalnih gozdov, a tudi manj in slabše vinograde. Imeli pa so v poprečju na gospodarstvo več goveje živine in več svinj.

Na sedmih vinskih goricah na območju urada Beia je imelo vinograde 66 sogornikov. To pa je komaj tretjina števila sogornikov na završkih goricah. Med 88 sogorniki nismo mogli doočiti kraja bivališča za 17 sogornikov ali 20%. Pri tem pa domnevamo, da gre v Paradižu pri Mihi Gnilšku in Mihi za isto osebo. Priimek Gnišek je v tem predeju ohranjen še danes. Prav tako menimo, da gre tudi na Mejah pri Mioševem sinu Avguštinu za domačina. Kje iskati dva Bezjaka, gruškovega Gregorja in slatinškega Štefana? Mogoče sta tudi ta dva domačina. Kakorkoli že, ugotovimo lahko, da so bili med sogorniki na vinskih goricah na območju urada Beia domači kmetje močno v večini. Samo za enega sogornika smo lahko zadržno ugotovili, da je bil iz Stojnc — vasi na Ptujskem polju. Za 11 sogornikov v Gradiščah pa lahko domnevamo, da so bili iz vasi na Ptujskem polju. Kakšna razlika v primerjavi z razmerjem na območju urada

Zavrč! Tudi 262 let pozneje, to je razvidno iz franciscejskega katastra, v Pohorju in Slatini ni bilo še nobenega sogornika s Ptujkega polja, v Gradiščah, ki ležijo ob Dravi, pa jih je bilo že 43, tj. štirikrat več!

Podatki nam govorijo, da je bilo vinogradništvo na območju urada Bela manj razvito, čeprav ekološke razmere niso bistveno slabše kot v završkem okolišju.

POPIS IN OCENITEV KMETOV PODLOŽNIKOV TER OSEBENJKOV NA OBMOČJU URADA LESKOVEC¹⁴

Cenilec je končal popis in cenitev kmetov podložnikov in osebenjkov na območju urada Bela na oštevilčeni strani lista 190. Na neoštevilčeni strani je popisal samo župnika, tako da je večina te strani prazna. Tudi tu je s to praznino označil prehod na območje drugega urada. Na oštevilčeni strani lista 191 začenja s popisom in cenitvijo naselja, v katerem je živel upravnik.

Lesskhouecz Darff — Leskovec

Tabela 34

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, nrtv in travnikov												Vinograd		kraj	Kategorija posestva
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebeta	nrtve	travniki	število	rednost		
1.	upravnik Matjaž	30	2	—	1	6	—	7	22	1	1	4	6	3	42	Trdobojecl	v
2.	Stefan Zavec	3	2	—	—	2	2	—	6	—	—	4	3	1	10	Trdobojecl	s
3.	upravn. brat Tomaž	16	2	—	—	11	3	2	12	—	2	4	4	3	36	Trdobojecl	s
4.	Jakob Lisjak	9	—	—	—	3	—	2	6	—	1	3	2	2	32	Trdobojecl	m
5.	Stefan Lisjak	3	—	—	—	2	—	—	1	—	—	2	3	1	7	Trdobojecl	m
6.	Blaž Habjančič	5	2	—	—	5	—	—	9	—	1	3	2	3	33	Trdobojecl	m
7.	Pavlov sin Luka	5	2	3	—	2	—	—	5	—	—	4	3	1	15	Berinjak	s
8.	Luka Goričak	11	3	—	—	4	8	—	6	—	2	2	2	1	12	Berinjak	m
9.	Mihov sin Primož	2	—	—	—	2	—	3	5	—	—	3	3	—	—	—	s
10.	županov sin Jernej	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	3	2	1	5 1/2	Berinjak	m
11.	Janže Bezjak	5	—	—	—	4	—	1	4	—	—	2	4	1	3	Berinjak	s
12.	Mihov sin Pankrac	6	—	3	—	1	—	—	3	—	—	2	3	1	16	Skorišnjak	m
13.	stari Miha	9	2	2	—	3	—	—	10	—	1	4	6	4	46	Skorišnjak	v
14.	Andrej Petrovič	6	2	—	—	5	—	2	6	—	2	2	3	1	21	Slatina	m
15.	Miha Petrovič	6	—	—	—	2	—	2	6	—	—	2	2	1	9	Skorišnjak	m
16.	županov sin Andrej	7	—	—	—	6	—	—	12	—	1	2	4	1	19	Skorišnjak	s
		17	8	1	59	11	19	117	1	11	47	52	25	315			

Lesskhouecz Darff postavljamo na dokaj široko, počasi se dvigajočo pleistocensko teraso na levem bregu potoka Psičina, ki je dajala ugodne možnosti za naselitev. Tu je danes naselje Spodnji Leskovec, medtem ko je Zgornji Leskovec v zgornjem delu doline ob potoku Psičini, kjer so kasneje zgradili cerkev sv. Andraža, ki je bila sprva podružnica župnije sv. Katarina. Ob cerkvi so verjetno že v 18. stoletju postavili tudi dvorec. V zadnjih sto letih pa se je tam razvil agrarno-upravni submikrocenter s šolo in sedežem stare občine Sv. Andraž v Haložah in današnjega krajevnega urada Leskovec. Delitev na Spodnji in Zgornji Leskovec je bila izvedena šele v času nastanka franciscejskega katastra, saj je v terezijanskem katastru omenjen samo še Leskovec z 18 podložnimi kmeti. O tem, da je nekdanji Lesskhouecz Darff res z vso verjetnostjo mogoče postaviti na mesto današnjega Spodnjega Leskovca, nas prepričuje tudi dejstvo, da so bili kmetje iz »Leskovecz« sogorniki ptujskih samostanov na vinski gorici v Ljubstavi (»Perkrecht zu Lubstawa«), ki meji na Spodnji Leskovec. V urbarju iz leta 1440—1448 so navedeni: župan Pavel »von Leskovecz«, Kapitan (»Capitan«), Brumec, Premprišak, Marin Premprišak, Janže, Murko, Martin Obram in njegov brat. Skupno torej devet sogornikov iz Leskovca, ki so morali dajati 13 veder gorninskega vina (23, 292).

Upravnikov dom je bil velik, saj je ocenjen na 30 ff, kar je največ v haloškem delu gosposčine. (Više je bila ocenjena samo še ena domačija v Muretincih — 38 ff). Pri hiši je bil tudi mlin (6 ff) poleg tistega na Dravi pri Borju, ki je bil neposredna last borlskega gospodarja, edini na vsem ozemlju gosposčine. To pa nam tudi pove, da je bila upravnikova domačija ob potoku.

Po naši klasifikaciji je bilo med 16 kmetijami 8 majhnih, 6 srednjih in 2 veliki. Na kmetijo je odpadlo poprečno po 3 orale njiv in 3,2 travnika. Vinograda nismo mogli ugotoviti pri enem srednjem kmetu, sicer pa so imeli drugi poprečno po 1,5 vinograda. Po velikosti sta bila samo 2 vinograda majhna, 22 je bilo srednje velikih in samo 1 je bil velik. Rustikalnega gozda ni imel nihče.

Goveje živine so imeli skupno 115 glav ali 7,5 glave na gospodarstvo. Krave so imeli vsi, največ upravnikov brat, sicer pa poprečno po 3,7, kar spada med najvišje poprečke. Svinj je bilo skupno 117, kar da poprečje 7,3 na gospodarstvo. Nobene ni imel županov sin Jernej, zato pa upravnik kar 22 (mlin!). Upravnik je imel tudi jezdnega konja (»Ross«).

Warnycz Dorff — Varnica

Tabela 35

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov											Vinograd		Kategorija posestva		
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki	število		vrtnost	kraj
1.	Miha Kozel	3	—	—	—	2	—	1	7	—	—	3	2	1	13	Berinjak	m
2.	Matjaž Kozel	3	2	—	1	2	—	—	—	—	—	2	3	2	18 1/2	Berinjak	m
3.	Klemen Kozel	3	—	—	—	2	—	—	—	—	—	1	2	1	10	Berinjak	m
4.	Blaž Kozel	3	—	—	—	3	—	3	7	—	1	2	3	3	32	Berinjak	m
5.	Primož Forstnerič	3	6	—	1	3	—	—	12	—	1	1	3	2	26	Berinjak	m
6.	Miha Kozel	6	4	—	—	2	—	—	14	—	2	3	5	2	31	Berinjak	s
7.	Lovrenc Vidovič	6	—	—	—	2	—	2	5	—	2	2	4	1	20 1/2	Berinjek	s
8.	Pankrac Gorčak	3	—	—	—	4	2	—	9	—	—	3	6	1	9 1/2	Berinjek	v
9.	Andrej Vidovič	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	2	4	1	9	Berinjak	s
10.	Andrej Kmetec	5	2	—	—	7	—	4	—	—	1	2	4	4	31 1/2	Berinjak	s
11.	Gregor Deci	6	—	—	—	4	3	—	16	—	1	4	6	3	31 1/2	Trdoboje	v
12.	Filip Bratec	3	—	—	—	4	—	3	3	—	—	2	4	1	16	Trdoboje	s
13.	Ulrich Mager	4	—	2	—	3	1	3	9	—	—	1	2	1	21	Trdoboje	m
14.	Andrej Kozel	3	—	—	—	6	—	2	12	—	—	1	1	4	32	Berinjak	k
15.	Miha Guzeprask	3	—	3	—	2	—	—	7	—	—	1	1	1	17	Berinjak	k
16.	Pevel Kozel	2 1/2	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	1	1	7	Berinjak	k
		16	5	2	50	6	19	101	—	16	30	51	29	327 1/2			

Nekdanjo Warnycz Dorff je nedvomno mogoče istovetiti z današnjo Varnico. Pri tem pa se zastavlja vprašanje, ali je obsegalo takratno naselje obe današnji Varnici — Veliko in Malo. Velika Varnica — Gross Warniza in Mala Varnica — Klein Warniza sta navedeni že v terezijanskem katastru. Mala Varnica je takrat navedena v skupini bolj nižinskih naselij, Velika pa v skupini bolj višinskih naselij. Mala je imela 23, Velika pa 32 podložnikov. S primerjavo prilimkov iz cenilnega popisa, terezijanskega in franciscejskega katastra lahko ugotovimo, da je nekdanja Warnycz Dorff predvsem današnja Velika Varnica. Za takšno tolmačenje govori tudi večina vinogradov na bližnjem Berinjaku. Prevladujoč priimek Kozel nam govori, da je bilo osnova naselju združeno gospodarstvo.

Prevladovala je majhna posest, saj so bili med 16 podložniki 3 kočarji, 6 majhnih kmetov, 5 srednjih in 2 velika kmeta. Precejšnje število velikih kmetij v času franciscejskega katastra je torej pripisati kasnejšim krčitvam višjih gozdnatih predelov ob meji. Na ozemlju naselja so ozke grape in strma pobočja, ki so manj primerna za njive, tako je tudi poprečje velikosti njivskih površin komaj 1,9 orala na gospodarstvo, kar je najnižje poprečje od vseh naselij. En kočar sploh ni imel njive. Nekoliko boljše s travniki, saj jih je imeio vsako gospodarstvo poprečno po 3,2 orala. Rustikalnega

gozda ni imel nihče, pač pa vsako gospodarstvo vlnograd, poprečno celo po 1,8. Vlnogradl so bili pretežno srednje veliki, saj jih je bilo od 29 kar 18 srednjih, 9 majhnih in samo 2 velika. Zanimivo je, da je imel eden od kočarjev štiri vlnograde.

Goveje živine so imeli v nekdanji Varnici skupno 98 glav ali poprečno po 6,1 na gospodarstvo. Krav so imeli pri vseh hišah poprečno po 3,1. Eden od majhnih kmetov je imel 8 volov, to je največ med vsemi podložniki borlske gosposčine. Svinj niso imeli v času cenitve pri petih gospodarstvih, med temi sta tudi dve srednje veliki kmetiji. Skupno so imeli 101 svinjski rilec ali poprečno po 9,1 na tista gospodarstva, ki so svinje imela, na vse pa poprečno po 6,3. Po višini cenilne vrednosti lahko ugotovimo, da so bili to v glavnem manjši prašički.

Thyrdoffze Darff

Tabela 38

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinogradi		Kategorija posestva			
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	število		vrednost	kraj	
1.	Gregor Jelen	5	—	3	—	4	—	1	10	—	1	3	3	1	7½	Trdobojevi	s
2.	Andrej Kmetec	4	—	—	—	4	—	—	4	—	—	2	—	1	16	Trdobojevi	k
3.	Jurij Gajzer	3	—	—	—	4	—	—	9	—	—	2	1	1	11	Trdobojevi	m
4.	Peter Drevenšek	5	—	—	—	5	—	1	13	—	—	2	3	—	—	—	m
5.	Matjaž Drevenšek	7	—	—	—	5	—	2	9	—	—	2	4	5	32	Trdobojevi	s
6.	Martin Kozak	5	—	—	—	4	—	2	12	—	—	2	4	1	7	Trdobojevi	s
7.	Crisan Ilec	3	—	—	—	3	—	—	9	—	—	4	2	2	24	Trdobojevi	s
8.	Jakob Švolič	8	2	—	—	5	—	—	8	—	—	3	5	1	22½	Trdobojevi	s
9.	Lenart Svebenšak	8	—	—	—	3	—	2	8	—	—	1	1	1	13	Trdobojevi	k
10.	Klemen Merc	8	—	—	—	5	—	3	10	—	—	2	—	1	15	Trdobojevi	k
11.	Anatol Kmetec	4	—	—	1	8	—	—	8	—	—	3	4	2	25½	Trdobojevi	s
12.	Andrej Merc	3	2	—	—	2	—	—	8	—	—	1	2	1	14	Trdobojevi	m
13.	Anatol Declin	8	—	—	—	2	—	3	7	—	—	2	2	3	22	Trdobojevi	m
14.	Gregor Habjanič	8	—	—	4	6	—	2	19	—	—	2	3	2	31½	Skarišnjak	m
		4	3	5	60	—	16	122	—	1	21	34	23	241			

Naselje z imenom Thyrdoffze Darff v nobenem od poznejših znanih dokumentov ni več omenjeno. Tudi ljudsko izročilo ne ve za takšno ime. Primerjava prilimkov podložnikov, navedenih v cenilnem zapisu s priliki iz terezljanskega in franciscejskega katastra nas navaja k temu, da postavljamo nekdanji Thyrdoffze Darff na ozemlje današnje katastrske občine Mala Varnica in deloma še na ozemlje današnje katastrske občine Zgornji Leskovec. Da je to edino možna lokacija, nas prepričuje tudi lega vlnogradov, saj so vsi v neposredni bližini. Thyrdoffze Darff lahko torej povsem zanesljivo postavimo za predhodnika današnje Male Varnice.

Thyrdoffze Darff so imele 14 podložnikov, Mala Varnica jih je imela po podatkih terezljanskega katastra 23, medtem ko je bilo leta 1963 19 domačih posestnikov. Manjše število v zadnjem času lahko pripišemo naši domnevi, da je ob izdelavi franciscejskega katastra dobila novo formirana katastrska občina Zgornji Leskovec tudi nekaj posestnikov iz naselja Mala Varnica.

V naselju je prevladovala manjša posest, saj so med 14 podložniki bili 3 kočarji, 5 majhnih in 6 srednjih kmetov, velikega kmeta pa nobenega. Pri tem pa so imeli nekaj več njiv kot sosedje v Veliki Varnici, saj je odpadlo na gospodarstvo poprečno 2,2 orala njiv, zato pa manj travniških površin, samo po 2,4 orala. Tudi tu niso imeli rustikalnih gozdov. Vlnograda nismo mogli ugotoviti samo pri enem majhnem kmetu, medtem ko je imel eden celo pet vlnogradov. 13 vlnogradov je bilo majhnih, 9 srednjih in samo 1 je bil velik.

Goveje živine so imeli skupno 98 glav, od tega 60 krav. Tako je odpadlo na gospodarstvo poprečno po 6,3 goveje živine in 4,3 krave, to pa je v poprečju največ krav na gospodarstvo v vseh naseljih. Pri tem pa so med tistimi, ki so imeli pet in več krav, pretežno kočarji in majhni kmetje. V odnosu na takšno število goveje živine je izredno

malo volov. Tudi po številu svinj so bili Tirdovčani s poprečkom 9,4 na gospodarstvo na vrhu lestvice. Bili pa so to pretežno majhni prašički. Thyrdoffze Darff so tudi edino naselje, kjer so imeli koze. Peter Drevenšek jih je imel 14, Matjaž Drevenšek 8, Martin Kozak 12 in Jakob Švilič 5. Skupno torej 39 koz.

Drawecz Darff — Dravci

Tabela 37

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinograd		kraj	Kategorija posestva		
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebeta	njive	travniki			število	vrednost
1.	Matjaž Guetwain	27	—	—	—	1	—	3	6	1	—	4	4	2	25*	Hrastovec	s
2.	Matjaž Petrovič	13	—	—	—	3	—	2	6	1	—	3	3	2	26	Berinjak	s
3.	Filip Cernkovič	14	4	—	—	3	—	2	9	1*	—	6	4	2	21	Gradišča	v
4.	Jurij Zapotok	16	4	—	—	5	—	5	12	1	—	4	5	3	32	Gradišča	v
5.	Ambrož Aberdolo	6	—	3	—	3	—	3	7	—	—	5	4	1	13	Gradišča	v
6.	Habjan Aberdolo	10	—	2	—	3	—	—	6	1	—	2	3	2	23	Gradišča	m
7.	Gregor Pulko	5	—	1	—	3	—	2	5	—	—	2	3	2	22	Gradišča	m
8.	Jakob Kodrojma	3	—	—	—	1	—	2	—	—	—	2	2	1	7	Berinjak	m
9.	izpiralec zlata Simon	2	—	—	—	2	—	1	2	—	—	2	1	—	—	—	m
10.	Lovrenc Zapotok	25	4	1	—	4	—	1	12	2	—	3	3	3	27	Gradišča	s
		12	7	—	—	29	—	21	65	7	—	23	32	16	196		

Do sedaj našeta naselja na območju urada Leskovec ležijo v zgornjem in srednjem delu doline potoka Psičina. Drawecz Darff, to so današnji Dravci, pa ležijo na terasi, ki se z ostrim robom dviga nad Dravo. Spodnji del naselja leži v neposredni bližini izliva potoka Psičine v Dravo.

Večina domačij je bila nadpoprečno velika, saj jih je šest ocenjenih na 10 in več ff. 4 kmetije so bile majhne, 3 srednje in 3 velike. Njiv so imeli poprečno po 3,3 orala na gospodarstvo. Skoraj enako (3,2) tudi travnikov. Vinograda ni imel samo eden, večina pa po dva. Večina je imela vinograde v Gradiščah, to je na drugi strani doline na ozemlju urada Beja. Med 18 vinogradi je bilo 17 srednjih in 1 majhen. Guetwain je imel vinograd »mit aller zurgeherung« celo v dobri dve uri hoje oddaljenem Hrastovcu. Podložnik, ki ni imel vinograda, je bil izpiralec zlata (Goldwascher). Drava je zlatonosna reka in se je po pripovedovanju starejših v preteklosti več ljudi občasno ukvarjalo z izpiranjem zlata iz dravskega peska.

Goveje živine so imeli skupno 69 glav ali poprečno 6,9 na gospodarstvo. Sorazmerno mnogo je bilo volov, pri treh hišah kar po 4 odrasli. Krav so imeli pod splošnim poprečjem. Izredno je število konj. Svinj niso imeli pri enem od majhnih kmetov, sicer pa poprečno po 6,5 na gospodarstvo.

Daynath Darff — Tajna

Tabela 38

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinograd		kraj	Kategorija posestva		
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebeta	njive	travniki			število	vrednost
1.	Matejko Fister	4	—	—	—	2	—	3	—	—	—	3	3	1	15	Repišče	m
2.	krojač Stefan	5	—	—	—	3	—	2	5	—	—	3	5	1	6	Gradišča	s
3.	Andrej Celter	3	—	—	—	6	—	—	9	—	—	4	3	1	9	Gradišča	s
4.	Filip Koren	4	—	—	—	4	—	1	—	—	—	6	3	1	12	Gradišča	v
5.	Peter Vogler	3	—	—	—	2	—	1	6	—	—	2	2	1	5	Repišče	m
6.	Mate Konus	5	—	—	—	2	—	1	3	—	—	3	3	1	5	Repišče	s
7.	čevljar Jurko	3	—	—	—	—	—	1	3	—	—	4	1	—	—	—	m
8.	Tomaž Vidovič	9	—	2	—	4	—	2	4	—	—	3	2	1	7	Berinjak	m
		—	2	—	—	23	—	11	29	—	—	26	20	7	61		

Daynath Darff je današnja Tajna blizu izliva Psičine v Dravo. Med osmimi podložniki je bil 1 velik kmet, 3 srednji in 4 majhni. Njiv so imeli v poprečju po 3,5 ora in na kmetijo, travnikov pa le po 2,5. Vinograda nismo ugotovili pri čevljarju Jurku, ki tudi ni imel krave. Drugi so imeli vsak samo po en vinograd, kar je najmanj od vseh naselij, saj so jih celo osebenjki imeli v poprečju več. 4 vinogradi so bili majhni, 3 pa srednji, a še ti bliže majhnim kot velikim.

Tudi pri živini so bili podložniki v Tajni pod splošnim poprečjem. Goveje živine so imeli na gospodarstvo po 4,5 glave, krav le 2,9. Vošev sploh niso imeli, pač pa precej telet. Konj ni bilo. Orali so jim torej najbrž sosedje iz Dravec in Najdešnica. Svinj niso imeli pri dveh hišah, med njima je tudi edina velika kmetija. Po poprečju števila svinj na gospodarstvo je Tajna s 3,6 na predzadnjem mestu, saj smo jih manj ugotovili le v Goriza Dorffu v završkem uradu.

Nadeschnicz Darff — Najdešnica

Tabela 39

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov											Vinograd		kraj	Kategorija posestva	
		hiša	voli	m. voli	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	črabeti	njive	travniki	število			vrednost
1.	Jurij Koren	6	2	—	—	3	—	3	6	—	—	3	4	1	14	Repišče	s
2.	Tomaž Herak	6	2	—	—	6	4	—	12	1	—	4	3	1	3	Repišče	s
3.	Habjan Vogler	3	2	—	—	3	—	2	6	—	—	3	3	1	3	Berinjek	s
4.	Janže Koren	10	4	—	—	6	—	2	12	1	—	4	3	1	16	Repišče	s
5.	Gregor Črednik	7	4	—	—	6	—	—	10	—	—	2	3	2	19	Skorišnjak	m
6.	Venko Sekirnik	3	—	2	—	3	2	—	5	—	—	2	2	1	13	Repišče	m
7.	Mihalko Bezjak	2	—	—	—	2	3	—	5	—	—	4	3	1	9	Repišče	s
8.	Filip Potočnik	6	—	2	—	5	3	—	7	—	—	3	6	1	20	Skorišnjak	v
9.	Martin Gašperič	8	—	2	—	4	—	2	8	—	—	3	3	—	—	—	s
10.	Janžek Bezjak	8	—	2	—	4	—	—	4	—	—	3	2	1	2	Repišče	m
11.	Mihov sin Crissan	5	4	—	—	5	—	2	14	—	—	2	3	3	31	Repišče	m
12.	Gregor Cafuta	10	4	—	—	5	—	4	13	—	—	3	3	1	21	Belavšek	s
13.	Andrej Cafuta	6	1	—	—	5	—	2	6	1	—	4	5	2	22	Belavšek	v
14.	Primož Črednik	4	4	—	—	2	—	2	—	—	—	4	6	2	20	Strmec	v
15.	Jurij Goričak	6	4	—	—	2	—	—	6	—	—	2	3	1	20	Strmec	m
16.	Miha Goričak	4	1	—	—	4	—	1	4	—	—	3	2	—	—	—	m
17.	Andrej Mlaker	10	2	1	—	5	—	2	13	1	—	3	11	2	21½	Trdobojci	v
18.	Janže Potočnik	3	—	—	—	2	—	—	7	1*	—	6	6	1	15	Strmec	v
19.	Jernej Lisjak	2	—	—	—	2	—	—	2	—	—	2	4	1	5	Belavšek	s
		34	9	—	—	74	12	22	134	5	—	60	75	22	250½		

Naselje Nadeschnicz Darff danes splošno ni več znano. Le posamezni starejši ljudje v naselju Soviče se spominjajo starega imena Najdešnica. V terezijanskem katastru je navedena Nadeschniza s samo 3 podložniki, medtem ko je imelo sosednje naselje Sowitsch 5 podložnikov. Naselje Nadeschnicz Darff je obsegalo današnje naselje Sovič, kjer je bilo jedro naselja. Med zgradbami na kmetiji Cafuta (ime je ohranjeno skozi 400 let) je ohranjen še danes del nekdanje graščinske shrambe (skladišča). Po vsej verjetnosti je tam bil župan. Zraven današnjega naselja Sovič so po vsej verjetnosti pripadale k Nadeschnicz še kmetije na desnem bregu Psičine, ki so danes v k. o. Repišče, in pa kmetije v dolini potoka Jurošak. Zakaj se je ime tako močnega naselja, kot je bilo Nadeschnicz Darff, kasneje popolnoma izgubilo in se uveljavilo ime Sovič, ni mogoče ugotoviti. V tem primeru namreč ni prevladalo ime vinske gorice. Sicer pa je zanimivo, da so vsa tri naselja v spodnjem delu potoka Psičina v obdobju od 1542—1758 nazadovala. Tako so imeli Dravci 1542. leta 10 podložnikov, 1758. leta pa samo 5. Tajna je imela 1542. leta 8 podložnikov, leta 1758 pa samo enega. (Tu lahko prištejemo še 2 podložnika iz Redkelhoffa, ki ga navaja terezijanski kataster med Tajno in Sovičem). Najdešnica je imela 1542. leta 19 podložnikov, leta 1758 pa samo 3, h katerim pa lahko prištejemo še 5 podložnikov v Soviču.

Skupno je torej bilo v času izdelave cenilnega zapisnika v teh naseljih 37 podložnikov, v času izdelave terezijanskega katastra pa na istem območju v štirih oziroma petih naseljih samo 16 podložnikov.

Med 19 podložniki v Nadeschnicz Darffu je bilo 5 velikih, 8 srednjih in 6 majhnih kmetov. V poprečju so imeli na gospodarstvo po 3 orale njiv in 4 orale travnikov. Vinograda nismo ugotovili pri dveh, večina drugih je imela po enega. Po velikosti so bili 3 vinogradi majhni, 18 srednjih in 1 velik. Nihče ni imel pri vinogradu vrha. Rustikalni gozd so imeli trlje.

Goveje živine je bilo 151 glav ali poprečno po 8 glav na gospodarstvo. Volov niso imeli samo pri treh hišah, pri šestih pa so imeli po štiri. S konji so bili mnogo na slabšem. Krave so bile pri vseh domačijah, v poprečju po 3,9. Pri vsaki hiši je bilo poprečno po 7 svinj. Pri eni hiši jih niso imeli.

Nadeschnicz Darff je zadnje naselje v uradu Leskovec trikrat zadnje v haloškem predelu gosposčine Borl. Cenilec je tudi tu dodal še »Die Fraylaith«, ki so živeli na območju urada Leskovec.

Die Fraylaith — osebenjki

Tabela 40

Zap. št.	Ime in priimek	Število živine, njiv in travnikov										Vinograd		kraj	
		hiša	voli	m. voli	biči	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata	njive	travniki		število
1.	Matjaž Merc	3	—	—	1	3	—	—	6	—	—	—	1	9	Trdoboje
2.	Pavel Vidovič	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	6	Trdoboje
3.	Lukač Potočnik	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	11	Trdoboje
4.	Petrov sin Blaž	2	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	1	3	Jurošak
5.	Martin Satler (sedlar)	3	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	1	14	Jurošak
6.	Martinov sin Pavel	4	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7.	Janžekov sin Miha	2	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	1	5	Trdoboje
		—	—	—	1	19	—	—	6	—	—	—	1	6	50

Število osebenjkov na območju urada Leskovec močno zaostaja za prejšnjima uradoma (Zavrč 45, Bela 17, Leskovec 7). Zelo verjetno je to mogoče pripisati predvsem manjši intenzivnosti vinogradniške proizvodnje ter dejstvu, da gosposčina v tem delu ni imela svoje neposredne posesti in drugega lmetja.

V nasprotju z završkimi in podobno z osebenjki iz urada Bela so imeli leskovski vsi svoj dom, kl pa je bil, sodeč po cenilni vrednosti, majhen, saj je bil le eden ocenjen na 4 ff. Nobeden ni imel lastne njive in samo eden za enega kosca travnika. Eden ni imel vinograda, ostalih šest pa samo po enega. Od šestih vinogradov so bili po naših kriterijih 3 majhni in 3 srednje veliki. Prav presenetljiva pa je ugotovitev, da je imel Petrov sin Blaž majhen rustikalni gozd.

Nobeden od 19 kmetov v Nadeschnicz Darffu ni imel blka, imel pa ga je osebenjek Matjaž Merc, ki je med leskovskimi osebenjki imel edini tudi svinje. (Med završkimi osebenjki je imela svinje večina.) Krave so imeli vsi, večina celo po več glav.

Vollausch Perg — Belavšek

Tabela 41

Zap. št.	Ime in priimek	Vinogradi		Kraj bivališča posestnika
		Število	vrednost	
1.	Gregor Cafuta	1	21	Najdešnica
2.	Jernej Cafuta	2	22	Najdešnica
3.	Jernej Lisjak	1	5	Najdešnica

**Oschkhoruschnak Perg —
Skorišnjak Tabela 42**

Zap. št.	Ime in priimek	Vinogradi		Kraj bivališča posestnika
		število	vrednost	
1.	Mihov sin Pankrac	1	18	Leskovec
2.	stari Miha	4	48	Leskovec
3.	Miha Petrovič	1	9	Leskovec
4.	županov sin Andrej	1	19	Leskovec
5.	Gregor Habjančič	2	31½	Thy.-Var.

**Therdawoyzenn Perg —
Trdobojci Tabela 43**

Zap. št.	Ime in priimek	Vinogradi		Kraj bivališča posestnika
		število	vrednost	
1.	upravnik Matjaž	3	42½	Leskovec
2.	Stefan Zavec	1	10	Leskovec
3.	upravnikov brat Tomaž	3	38	Leskovec
4.	Jakob Lisjak	2	32	Leskovec
5.	Stefan Lisjak	1	7	Leskovec
6.	Blaž Habjančič	3	33	Leskovec
7.	Gregor Deci	3	31½	Varnica
8.	Filip Bratec	1	18	Varnica
9.	Ulrich Mager	1	21	Varnica
10.	Gregor Jelen	1	7½	Varnica
11.	Andrej Kmetec	1	18	Thy.-Var.
12.	Juri Gajzer	1	11	Thy.-Var.
13.	Matevž Drevenšek	5	32	Thy.-Var.
14.	Martin Kozak	1	7	Thy.-Var.
15.	Cristan Jelen	3	24	Thy.-Var.
16.	Jakob Švolič	1	22½	Thy.-Var.
17.	Lenart Švolensak	1	13	Thy.-Var.
18.	Klemen Merc	1	15	Thy.-Var.
19.	Anatol Kmetec	2	25½	Thy.-Var.
20.	Andrej Merc	1	14	Thy.-Var.
21.	Anatol Declin	3	22	Thy.-Var.
22.	Martin Gašperič	2	32	Thy.-Var.
23.	Andrej Mlakar	2	21½	Najdešnica
24.	Mate Merc	1	9	osebenjek
25.	Pavel Vidovič	1	8	osebenjek
26.	Luka Potočnik	1	11	osebenjek
27.	Janžev sin Miha	1	5	osebenjek
28.	Jernej Božnar	1	9	
29.	Jernej Jelen	1	9½	

**Wernnskho Perg — Berinjak
Tabela 44**

Zap. št.	Ime in priimek	Vinogradi		Kraj bivališča posestnika
		število	vrednost	
1.	Pavlov sin Luka	1	15	Leskovec
2.	Lukač Goričak	1	12	Leskovec
3.	županov sin Jernej	1	3½	Leskovec
4.	Janže Bezjak	1	9½	Leskovec
5.	Miha Kozel	1	13	Varnica
6.	Matjaž Kozel	2	18½	Varnica
7.	Klemen Kozel	1	10	Varnica
8.	Blaž Kozel	3	32	Varnica
9.	Primož Foršnerič	2	28½	Varnica
10.	Miha Kozel	2	31	Varnica
11.	Lovrenc Vidovič	1	20½	Varnica
12.	Pankrac Goričak	1	9½	Varnica
13.	Andrej Vidovič	1	9	Varnica
14.	Andrej Kmetec	4	21½	Varnica
15.	Andrej Kozel	4	32	Varnica
16.	Miha Guzeprask	1	17	Varnica
17.	Pavel Kozel	1	7	Varnica
18.	Matjaž Petrovič	2	18	Dravci
19.	Jakob Kodrajna	1	7	Dravci
20.	Tomaž Vidovič	1	7	Tajna
21.	Habjan Vogler	1	3	Najdešnica

**Stermetz Perg — Strmec
Tabela 45**

Zap. št.	Ime in priimek	Vinogradi		Kraj bivališča posestnika
		število	vrednost	
1.	Primož Črednik	2	20	Najdešnica
2.	Juri Goričak	1	20	Najdešnica
3.	Janže Potočnik	1	15	Najdešnica

**Lucz Perg — Jurošak
Tabela 46**

Zap. št.	Ime in priimek	Vinogradi		Kraj bivališča posestnika
		število	vrednost	
1.	Petrov sin Blaž	1	3	osebenjek
2.	Matej Sotler	1	14	osebenjek

Vinogradi

Zap. št.	Ime in priimek	število	vrstnost	Kraj bivališča posestnika
1.	Matejko Fister	1	15	Tajna
2.	Peter Vogler	1	5	Tajna
3.	Mate Kombr	1	5	Tajna
4.	Juri Koren	1	14	Najdešnica
5.	Tomaž Herak	1	3	Najdešnica
6.	Janže Koren	1	18	Najdešnica
7.	Venko Sekirnik	1	13	Najdešnica

Vinogradi

Zap. št.	Ime in priimek	število	vrstnost	Kraj bivališča posestnika
8.	Mihalko Bezjak	1	9	Najdešnica
9.	Janžek Bezjak	1	2	Najdešnica
10.	Mihov sin Crissan	3	31	Najdešnica
11.	Lukač Fridaver	1	6	
12.	Janže Kolar	1	6	
13.	Miha Zorčič	1	6	
14.	Gregorjeva vdova	1	3	

Imena vseh sedmih vinskih goric iz leskovškega urada so se ohranila skozi štiri stoletja do danes. Štiri od njih — Belavšek, Skorišnjak, Trdobojci in Repišče so leta 1824 dale ime takrat zasnovanim katastrskim občinam. Berinjak in Strmec sta naselji v k. o. Zgornji Leskovec, medtem ko je Jurošak naselje v k. o. Spodnji Leskovec. Tako lahko ugotovimo, da so se ohranila v vseh treh uradih vsa imena vinskih goric.

Od šestih imen naselij so se ohranila do danes štiri. Povsem pozabljeno je ime Thyrdoffze Darff, medtem ko vedo za Najdešnico — Nadeschnicz Darff vsaj še nekateri stari ljudje, sicer pa je tudi to ime pozabljeno.

Urad Leskovec — Pregledna tabela

Tabela 48

Zap. št.	Naselje	Podložniki																	
		štev.	k	m	s	v	njive	travniki	gozd	vinograd	voli	m. voli	biki	krave	junice	telea	svinje	konji	žrebata
1.	Lesskovecz Darff	16	—	6	6	2	47	52	—	25	17	6	1	59	11	19	117	1	11
2.	Warnycz Dorff	18	6	6	5	2	30	51	—	29	13	5	2	50	6	19	101	—	6
3.	Thyrdoffze Darff	14	3	5	6	—	31	34	—	23	4	3	5	60	—	18	132	—	1
4.	Drawecz Darff	10	—	4	3	3	22	32	—	16	12	7	—	29	—	21	65	7	—
5.	Daynath Darff	6	—	4	3	1	26	20	—	7	—	2	—	23	—	11	29	—	—
6.	Nadeschnicz Darff	19	—	6	3	5	60	75	3	22	34	9	—	74	12	22	134	5	—
		63	3	33	31	13	229	284	3	124	83	34	6	295	29	108	576	13	20
Osebenjki		7					—	1	1	6	—	—	1	19	—	—	8	—	—
Skupaj		90					229	235	4	130	83	34	9	314	29	108	584	13	20

Urad Leskovec je obsegal sredi 16. stoletja 6 naselij s 83 kmečkimi podložniki in 7 osebenjki. Tako je bil po številu podložnih kmetij med tremi uradi najmočnejši. Med 83 kmečkimi podložniki je bilo 18 velikih, 31 srednjih in 33 majhnih kmetij ter 6 kočarjev. Skupno so imeli 229 oralov njiv in za 264 koscev travnikov, ali na gospodarstvo poprečno po 2,8 orala njiv in 3,2 orala travnika. Poprečno gospodarstvo je torej obsegalo 6,0 oralov osnovnih površin, to pa je po našem klasifikacijskem sistemu na spodnji meji srednje velike kmetije. Rustikalni gozd so imeli samo 3 podložni kmetje, vsi trije iz Najdešnice. Po naših ugotovitvah samo 6 gospodarstev ni imelo vinograda, med njimi sta dve srednji in 4 majhne kmetije. Mogoče so ti kmetje imeli vinograde na območju sosednega urada Podlehnik, ki je pripadal ptujskima samostanom? Kot smo že ugotovili, so v urbarju iz leta 1440—1448 v Ljubstavi navedeni sogorniki iz Leskovca. Skupno so kmetje in osebenjki imeli 130 vinogradov, pri tem pa osebenjki samo po enega. Poprečno je imelo vsako gospodarstvo 1,5 vinograda oziroma po 1,6 tista gospodarstva, ki so vinograd imela. Po velikosti smo vinograde ocenili: 35 majhnih, 90 srednjih in 5 velikih. Pri nobenem vinogradu ni ocenjevalec napisal »mit aller zurgelherunge«.

Goveje živine so imeli leskovški podložniki skupno 557 glav, tako da je prišlo na gospodarstvo poprečno po 6,7 glave. Tudi tu so bile najštevilnejše krave, ki jih je bilo ocenjenih 295. Na gospodarstvo je torej prišlo poprečno po 3,5 krave. Samo pri eni hiši niso imeli krave. Samo v enem naselju niso imeli odraslih volov, sicer pa je prišel na gospodarstvo poprečno po 1 vol. Svinj niso imeli v času popisa pri 10 hišah, sicer pa je prišlo poprečno po 7 svinjskih rilcev na eno gospodarstvo oziroma po 8 na tista gospodarstva, ki so svinje imela. Posebnost so koze pri 4 gospodarstvih v Thyrdoftze Darff.

Zraven 6 naselij je bilo na območju urada Leskovec še 7 vinskih goric s 77 sogorniki, ki so skupno imeli 130 vinogradov. Med sogorniki smo lahko ugotovili 65 domačih kmetov in 6 osebenjkov, skupno torej 71 domačinov, medtem ko nam za 6 sogornikov ni uspelo ugotoviti, od kod so bili doma. 10 podložnih kmetov iz leskovškega urada je imelo vinograde na območju sosednega urada Bela, eden pa celo na območju urada Zavrč. Če smemo oceniti tistih 6 sogornikov, za katere nam ni uspelo ugotoviti, kje so doma, za tuje sogornike (mogoče so bili doma iz sosednih krajev, ki so spadali pod Videm, ali pa so bili celo z druge strani Drave, torej Polanci), potem lahko rečemo, da je bilo na območju urada Leskovec v primerjavi z drugima uradoma malo tujih sogornikov. Tudi leta 1824 jih je bilo po podatkih franciscejskega katastra samo 22, od tega 9 kmetov s Ptujkega polja. V Repiščah leta 1542 nismo mogli ugotoviti bivališča 4 sogornikov, leta 1824 so bili v Repiščah samo 4 sogorniki nedomačini, vsi štirje Polanci, dva iz Nove vasi in po eden iz Markovec in Bukovec. Kraji na območju leskovškega urada so bili prometno odročni. Iz sosednih vasi Ptujkega polja je bilo mogoče priti sem le s čolnom prek Drave. Zato so sicer bližnji (takoj prek Drave) podložniki iz Markovec imeli takrat in tudi v poznejših časih, vse do danes, vinograde na gorica urada Bela, kamor je vodila dobra cesta in je bil pri Borlu prek Drave brod.

SPLOŠEN PREGLED HALOŠKEGA DELA GOSPOŠČINE BORL

Obseg in krajevna imena

Ker smo doslej že podrobneje ugotovili in ocenili stanje po posameznih naseljih in skupno za območja treh uradov, nam preostane, da naredimo še skupno podobo pokrajine, pregledamo celoto in napravimo primerjave ter nekatere sklepe.

Haloški del gosposčine Borl je kot strnjeno ozemlje obsegal 20 naselij in 20 vinskih goric; to je prostor, ki pripada danes 35 katastrskim občinam — 1 Zavrč, 2 Goričak, 3 Drenovec, 4 Turški vrh, 5 Pestike, 6 Korenjak, 7 Gorenjski vrh, 8 Hrastovec, 9 Belski vrh, — 10 Veliki vrh, 11 Brezovec, 12 Dolane, 13 Cirkulane, 14 Gruškovce, 15 Medribnik, 16 Meje, 17 Paradiž, 18 Pohorje, 19 Pristava, 20 Gradišča, 21 Slatina, 22 Mali Okič, — 23 Veliki Okič, 24 Belavšek, 25 Skorišnjak, 26 Gradišče, 27 Mala Varnica, 28 Velika Varnica, 29 Trdobojci, 30 Zgornji Leskovec, 31 Spodnji Leskovec, 32 Repišče, — 33 Dravel, — 34 Gruškovje in 35 Ložina. Katastrske občine od 1 do 9 spadajo danes v območje krajevnega urada Zavrč, od 10 do 22 v območje krajevnega urada Cirkulane; od 23 do 32 v območje krajevnega urada Leskovec; k. o. Dravci (33) spada v območje krajevnega urada Videm in zadnji dve k. o. pripadata območju krajevnega urada Podlehnik. Območja krajevnih uradov Zavrč, Cirkulane in Leskovec se pokrivajo z območji predvojnih velikih občin ter s sedanjimi šolskimi okoliši in župnijami. Po katastrskem stanju iz leta 1963 meri to ozemlje 9413,61 ha.

Pri podrobni obravnavi posameznih v cenilnem zapisniku navedenih naselij in vinskih goric smo poizkušali opraviti historičnogeografsko lokacijo. Pri vinskih goricah nam je to brez težav uspelo, medtem ko smo lahko pri nekaterih naseljih to delo opravili le z manjšo ali večjo verjetnostjo. Ne glede na to dejstvo nam je podoba razmestitve naselij in s tem takratne poseljenosti vendar precej jasna. Od današnjih naselij — katastrskih občin leta 1542 še niso omenjena imena Korenjak, Pestike, Cirkulane, Okič, Gradišče, Gruškovje in Ložina. Z izjemo Cirkulan so vsa ta naselja ob slovensko-hrvaški meji in na meji med posameznimi uradi. Korenjak in Pestike sta na meji med uradoma Zavrč in Bela, Okič na meji med uradoma Bela in Leskovec, Gruškovje in Ložina pa na meji med uradoma Leskovec in Podlehnik (Spodnji urad). Zadnji je pripadal haloškemu

imetju ptujskih samostanov — minoritskega in dominikanskega.¹⁵ Naselji Pestike in Korenjak, oziroma vsaj njihovi imeni, sta najbrž nastali šele v kasnejši dobi, kot smo to že skušali obrazložiti. Podobno je z naseljem Okič. V cenilnem zapisniku je Okič verjetno obsežen v naselju z imenom Slatina ali pa strmo sleme sploh še ni bilo naseljeno, saj je tudi današnja naselitev omejena skoraj izključno na vršino, kjer pa takrat stalne kmečke naselitve pravioma še ni bilo.

Preseneča nas odsotnost naselja in današnje katastrske občine Gradišče¹⁶, saj so naselja s tem imenom praviloma stara naselja, ki bi naj bila »brez dvoma nastala v bližini predslavonskih«, kot pravi M. Kos (21, 188). V terezijanskem katastru je naselje omenjeno kot *Gradiſche* in je imelo 8 podložnikov. Današnja naselitev je izrazito naslonjena na vršino okrog 350 m visokega in ozkega slemena.

Današnji k. o. Gruškovje in Ložina obsegata višji svet, ki spada po Belčevem sistemu uravnav v Halozah pretežno v IV. nivojsko skupino (okoli 460 m) in dosega celo V., tj. 500 m (27, 178). Ze ime Ložina ter ledinsko ime Krčevine v k. o. Gruškovje opozarjata na krčenje gozdov in tako na poznejšo poselitev. Povsem verjetno so ti višji in strmi obmejni predeli, kjer je še danes 50 in celo nad 50 odstotkov vseh površin pod gozdom, bili poseljeni šele v 17. stoletju, prav intenzivno pa verjetno šele v drugi polovici 18. stoletja. K tej misli nas navaja dejstvo, da je v terezijanskem katastru navedeno pri uradu Leskovec naselje Gruškovje s 8, Mezinec z 9 in Oten z 9 podložniki, skupno torej 24 podložnikov. Ta tri naselja so bila leta 1824 obsežena v katastrsko občino Gruškovje, ki meri 1074 ha in je daleč največja v tem delu Haloz. Po podatkih franciscanskega katastra je bil leta 1824 v k. o. Gruškovje 201 posestnik. Da so doživeli višji predeli ob slovensko-hrvaški meji kasnejšo poselitev, ki je bila posebno intenzivna šele v 18. stoletju, ugotavlja za Halozam sorodne predele gornjega porečja Bednje tudi Crkvenčič (26, 114). Ložina, ki je cenlini zapisnik ne omenja, je v terezijanskem katastru omenjena z 11 podložniki, leta 1824 pa je imela že 45 posestnikov. Misli, da bi navedeni obmejni predeli pripadali v 16. stoletju sosednim hrvaškim gosposčinam (npr. gosposčini Trakošćan), se nam ne zdi sprejemljiva, saj gre za povsem slovenske kraje, kjer so razširjeni priimki, ki so znani v sosednih naseljih. Prav tako pa se je nedvomno tudi v tem predelu takrat že povsem trdno začrtala narodnostna meja po razvodnici med haloškimi potoki in pritoki Bednje.

Cenilec Erssynger je dosledno k vsakemu imenu naselja dodal še -dorff ali -darff. (Razlika mora biti povsem slučajna, saj ni mogoče ugotoviti kakšne konkretne osnove za razlikovanje.) V završkem začetnem urbarju iz leta 1630 je ta oblika še vedno ohranjena, le da samo kot -dorff ali -dorff. V terezijanskem katastru sta z dostavkom -dorff označeni samo še dve naselji. — Dollandorff (Dolane) in Draſzendorff (Dravci). V slovenščini ni v tem delu Haloz oblikovano z -vas nobeno krajevno ime.

Podobno je bil cenilec dosleden tudi pri imenih vinskih gor, kjer je dodajal -perg. Tako je dosledno pisal tudi sestavljavec terezijanskega katastra za gosposčino Zavrt, medtem ko na ozemlju gosposčine Borl (urad Bela in Leskovec) sestavljavec terezijanskega katastra omenja samo Draſſzenberg in Lubstavaſberg. Od nekdanjih 20 vinskih gor s -perg se je ohranilo do danes slovenski vrh samo v štirih primerih — Belski vrh, Gorenjski vrh, Turški vrh in Veliki vrh. Nekdanje naselje Nooffak darff, ki je danes povsem pozabljeno, je bilo v krstni in poročni knjigi župnije sv. Nikolaja v slovenski obliki imenovano samo enkrat, in še takrat kot — »vrh« in ne vas. (Naselja z vrh najdemo zopet nad Dravinjo — Dravinjski vrh, Majski vrh in še zahodnje Rodni vrh. Vse na ozemlju nekdanjega Spodnjega urada — Podlehnik.)

Med imeni naselij najdemo tudi stanovniška imena na -jane. Eno med njimi se je ohranilo do danes — Dolane (Dolann darff), medtem ko je drugo zatonilo v pozabo — Prayann darff, ki bi ga mogoče lahko poslovenili v Brajane. Za Cirkulane smo povedali, da se pojavijo šele v završkem začetnem urbarju iz leta 1630 kot Zierkou-lane dorff, nato pa v terezijanskem katastru kot Zierkolany. Tudi pri naselju Dollaynna darff — Dolenja vas ob Dravi pri Zavrtu, ki je omenjeno samo v cenilnem zapisniku, bi lahko rekli, da imamo vsaj deloma opraviti s stanovniškim imenom na -jane, kot pravita Dermelj in Bezljaj (22, 178). Pri teh stanovniških imenih naselij omenimo še potok Bela — Wölla, ki ga starejši prebivalci imenujejo Belana. Sosedje pa imenujejo prebivalce tega območja Belani.

Pluralna stanovniška imena na -ci, ki so tako značilna za sosednje pokrajine — Ptujsko polje, Slovenske gorice in tudi Hrvaško Zagorje — so v tem delu Haloz redka. Poznamo samo dva primera: Dravci — Drawecz darff in Trdobojci — Therdawoyzen perg —, oba na območju urada Leskovec, tj. v zahodnem delu gospodštine.

Precej je imen naselij, ki so v zvezi z rastlinstvom: Drenovec — Kirschen perg, Hrastovec — Hrasstossackho perg, Brezovec — Presovecz perg in Gruškovec — Gruschkhovecz perg. Kasneje se jim priključijo še Gruškovje — Gruschkowie.

Krajevna imena Belavšek — Vellausch perg, Skorišnjak — Oschkhoruschnakh perg, Jurošak — Lucz perg in Berinjak — Wernnschko perg ter kasneje še Korenjak — Koreniak perg in Vajdovec — Valdozfen kažejo na naselja, ki bi mogla dobiti ime od enega samega posestnika ali njegove domačije. Pri tem pa menimo, da je ime Goritak — Gorizc perg verjetno nastalo od gorica, tj. vinograd. Domačini namreč izraza vinograd sploh ne uporabljajo, temveč samo gorica.

Imena naselij, ki so bila oblikovana v zvezi s položajem kraja, smo že navedli, to so vrhi. Knjim pa je treba prišteti še Medribnik — Thalht darff in Meje — Oberhalb der Thalht der perg, kasneje Nameach.

Nekaj imen naselij se končuje tudi na -ica: Varnica — Varnycz dorff, Najdešnica — Nadeschnicz darff, Gosetnica — Costenczyczy dorff, kasneje Gosetniza. Od treh se je do danes ohranilo le prvo. Imeni s sufiksom -iče sta le dve: Soviče — Sowitsch in Artiče — Artitsch. Obe sta omenjeni šele kasneje.

Pregled krajevnih imen nam kaže, da moremo Haloze uvrstiti med slovenske pokrajine, ki so bile »naseljene že v obdobjih starejšega naseljevanja oziroma neposredno po tem, to je, ko se je začela doba prvega kolonizatoričnega izgrajevanja« (21, 188).

RAZVOJ POSELTITVE TER OBLIKA NASELIJ IN ZEMLJIŠKE RAZDELITVE

Dve vrsti krajevnih imen smo ugotovili v cenilnem zapisniku, eno s pristavkom -dorff ali -darff in drugo s pristavkom -perg. Prva smo imenovali naselja, ker so tu bivali podložni kmetje, druga vinske gorice, kjer so imeli domači haloški in drugi sogorniki vinograde. Imena vinskih goric so se nam vsa ohranila, zato nam historičnogeografska lokacija ni delala nobenih težav. Povsem drugače je pri imenih naselij; ohranila so se le nekatera. Ker pa nam je kljub temu uspelo večino naselij vsaj približno locirati, smo dobili tako osnovno podobo razdelitve naselij ter tako pregled poselitve pokrajine.

Prvotna naselitev v tem delu Haloz je zajela pleistocenske terase, ležeče ob srednjem in spodnjem toku potokov (povsod na levem bregu), ter sončna pobočja, kjer so se posamezne kmetije s svojimi domačijami naslonile na anamorfno izoblikovane mikroterase stranskih reber ali na nekoliko dvignjen iztek slemen. Naselja na pleistocenskih terasah so vsa ohranila svoja imena — Zavrč, Dolane, Pristava, Leskovec, Dravci. Izgubilo se je le ime naselja Najdešnica, ker je bilo naselje razbito in so posamezni deli pozneje dobili svoja imena (npr. Soviče) ali pa so bile posamezne kmetije vključene v sosedna naselja oziroma katastrske občine.

Imena vseh naselij, ki so obsegala prisojni pobočni prostor praviloma dveh sosednih slemen (izjema je le Varnica), so zatonila v pozabo, ker se je ime vinske gorice, ki je dajala najpomembnejši pridelek, raztegnilo sčasoma tudi na sorazmerno daleč vsaksebi ležeče pobočne kmetije. Tako potekajo sedaj meje katastrskih občin, ki so praviloma tudi meje naselij, po jarkih in potokih. Vinska gorica je uveljavila svoje ime in potisnila druga v pozabo. Najlepše se nam ta proces kaže na območju nekdanjega urada Zavrč, kjer je od starih imen naselij ostalo le ime na pleistocenski terasi ležečega Zavrča, ki leži poleg tega blizu Drave in dokaj odrezan od vinskih goric.

Višji predeli prisojnih pobočij slemen so bili zasajeni z vinsko trto. Ime vinske gorice je bilo omejeno predvsem na te vinogradniške površine, tj. na samo vršino in

zgornji pobočni prostor. Iz cenilnega zapisnika je razvidno, da na vinski gorici ni bilo podločnih kmetov, temveč samo sogorniki. To pa pomeni, da takrat v Halozah kot izrazito vinorodni pokrajini stalne kmečke naselitve na vinski gorici med vinogradi še niso dovoljevali podobno kot drugod v vinorodnih pokrajinah. Iz nekaterih študij o gorskem pravu vemo, da v starejših obdobjih pri vinogradih niso dovoljevali graditi kakršnokoli stavbo, ki bi med drugim omogočila tudi naselitev. Pravico, da lahko zgradijo pri gorici zgradbo s kietjo in stiskalnico, so vztrajno zahtevali meščani, ki so imeli v bližnjih goricah svoje vinograde. Pa tudi oddaljeni kmetje so bili najbrž zainteresirani za takšno pravico. Tako navaja Mell, da je kralj Friderik 8. nov. 1445 dovolil, da si lahko v mariborski okolici postavi pri vinogradu »vsak prelat, gospod, plemič, meščan in kmet klet in stiskalnico, ker je to po drugih delih Štajerske po gorskem pravu navada in potreba (28, 31). Ker je cenilec Erssynger tudi pri cenitvi vinogradov na haloških goricah napisal »mit aller zurgeherung« in »mit Press und Keller«, je to dokaz, da so pri vinogradih že bile zgradbe, čeprav takrat še zelo redke. So bile vsaj deloma tudi že naseljene z osebenjki? So imeli mogoče nekateri osebenjki svoje skromne kočice postavljene na vršini na vinski gorici? Mogoče je oboje in celo za verjetno moremo sprejeti takšno stanje, saj smo ugotovili, da nekateri osebenjki niso imeli svojega doma, imeli pa so kravo, svinjo in svoj lastni vinograd. Dolenc pravi, da so imeli osebenjki nalogo, »da so obdelovali vinograde svojih gospodarjev, za kar so dobivali stanovanje in deloma njive in vrtove, da so si no njih pridobivali živeže zase in za svoje. Imeli so tudi pravico, da hodijo na dno drugam, da si nekaj prislužijo« (30, 232). Kakorkoli že, eno lahko trdimo: vršine slemen v dobi nastanka cenilnega zapisnika stalno sploh še niso bile naseljene s podložnimi kmeti, temveč mogoče le z maloštevilnimi družinami osebenjkov, ki jih lahko imamo vsaj za predhodnike, če že ne za začetnike viničarjev.

Na vršinah haloških vinskih goric je torej sredi 16. stoletja bilo le malo stanovanjskih hiš in vinskih hramov — zidanic, ki jih v Halozah imenujejo vrh. Prava tipična vinogradniška razložena siemenska naselja, S i d a r i t s c h jih je imenoval »Kettensiedlungen des Weinbaugebietes« (15, 33), ki so danes tako značilen in bistven element haloške vinogradniške pokrajine, so se razvila šele v poznejšem obdobju. Ta razvoj smemo postaviti predvsem v 18. stoletje, saj je današnja naseljtvena podoba Haloza v glavnem že postavljena v času nastanka franciscejskega katastra. Prav iz podatkov franciscejskega katastrskega elaborata in S c h m u t z o v e g a topografskega leksikona lahko ugotovimo, da so bile vršine tistih vinskih goric, kjer so imeli večino vinogradov kmetje s Ptujkega polja, sicer gosto posejane z vinskimi hrami — vrhi, pri tem pa je bila večina teh zgradb nenaseljenih. Tako je bilo npr. v Velikem vrhu od 71 zgradb naseljenih samo 26 in v Belsem vrhu od prav tako 71 zgradb naseljenih samo 24. V tistih predelih, kjer se je kasneje močneje uveljavila meščanska posest, so poleg skromnih viničarskih koč zrastle za haloško pokrajino tuji gospodski hrami (npr. Hraštovec).

Razporeditev in velikost naselij ter število sogornikov na vinskih goricah nam kažejo, da pokrajina ni bila enakomerno naseljena in da tudi vinske gorice niso bile enako intenzivno zasajene z vinsko trto. Zelo redko ali celo sploh neposeljeni so bili predeli ob slovensko-hrvaški meji, kar še posebej velja za nekoliko višji južni del pokrajine. Rekli smo že, da so ti močno gozdnati kraji bili intenzivneje poseljeni šele v 18. stoletju.

Najbolj intenzivno je bilo vinogradništvo v ekološko najbolj ugodnih predelih završkega urada. V ieskovškem uradu je bilo vinogradništvo osredotočeno na dveh siemenih — Trdobojci in Berlinjak, ki se še danes ostro ločita z deležem vinogradov med drugimi površinami.¹⁷ Intenzivnosti vinogradniške proizvodnje pa niso botrovale samo ugodnejše ekološke razmere, temveč predvsem tudi bližina oziroma oddaljenost od Ptujkega polja. V južnih, od Ptujkega polja oddaljenih predelih so imeli vinograde na vinski gorici samo domači kmetje. Kot smo ugotovili, v povprečju po 1,5 vinograda. Na vinskih goricah, ki so bliže Ptujskemu polju, pa so imeli vinograde tudi kmetje z vasi na Ptujskem polju. Kot smo pri podrobni obravnavi završkega urada že ugotovili, so bili tam po številu celo v večini.¹⁸

Že iz doslej povedanega lahko postavimo, da so imela naselja v haloškem delu gospodštine Borl obliko razloženih naselij. Ta trditev velja tudi za tista naselja, ki so

nastala na položnih pleistocenskih terasah, kjer bi se zaradi reliefnih razmer sicer lahko razvila tudi naselja strnjene oblike. Naselja na pleistocenskih terasah so vse do danes obdržala obliko razloženosti, le da so s kasnejšimi novimi zgradbami nastale vnies skupine po nekaj hiš, ki bi jih lahko ocenili za raztresene zaselke. Druga naselja so sestavljale kmetije, ki so nastale na položnem izteku slemen ali pa na stranskih rebrih. Pri slednjih so se domačije namestile na anamorfno izoblikovanih mikroterasah. Te kmetije so bile često druga od druge toliko oddaljene, da bi jih lahko imenovali celo samotne kmetije. Nekatere od teh pobočnih kmetij, ki danes obsegajo celotno stransko reber, torej tudi na obojni strani ležeči gozd, smemo šteti za najstarejše. Z veliko verjetnostjo smemo med te najstarejše kmetije šteti vse tiste kmetije, ki so imele v času cenitve tudi rustikalni gozd.

Vinorodne Haloze so zraven Lendavskih goric med slovenskimi vinorodnimi pokrajinami edine, kjer se na slemenski vršini ni razvila niti strnjena vas niti pravi zaselek. In ne samo to. Do pred sto leti sploh ni bilo pravega vaškega naselja, saj so bila tudi farna središča le izrazite »Kirchengruppen«, kot je imenoval S i d a r i t s c h cerkev z župniščem, šolo in še kakšno zgradbo (15, 40). Ta farna središča so se začela razvijati v upravno-agrarne mikrocentre z minimalnim deležem čistega kmetijskega prebivalstva šele na prelomu stoletja. Nobeno od teh farnih središč pa se ni moglo gospodarsko razviti tako, da bi s svojim vplivom seglo v sosednjo dolino in postalo tako širše regionalno središče.

Na prvotno obliko, razvoj in današnje stanje poljske razdelitve so vplivali prirodni faktorji pokrajine, predvsem relief in klima, ter njen zgodovinski razvoj. Haloze so znane po svoji izraziti reliefni razgibanosti, ki jih bistveno loči od umirjenih Slovenskih goric. Slemena potekajo v razne smeri, druga na drugo vzporedno, prečno in celo pravokotno. Njihova pobočja so vzdolž nagiba živahno razrezana z grapami in jarki, med njimi pa so krajši grebeni oziroma rebri. Tako je geomorfno pogojena živahna menjava smeri in nagibov površinskih ploskev, s tem pa hitro se menjajoča lokalna mikroklimatska ekspozicija in pretrganost agrarnoprodukcijskih površin. Le na nekaterih bolj vzporedniško potekajočih slemenih dajejo prisojna pobočja dobre možnosti za večje kmetijske površine, ki so v danih razmerah postale prvovrstne vinogradniške površine.

V tako razgibanem reliefu in z njim pogojenih raztrganih kmetijskih površinah je lahko nastal kot prevladujoča oblika zemljiške razdelitve le celek. V obdobju, ki nam ga razkriva cenilni zapisnik, so ob izraziti obliki razloženih naselij nedvomno prevladovali celki zaprtega in razloženega tipa. Starejše večje kmetije, ki obsegajo vso stransko reber, imajo še danes obliko razloženega celka. Na pleistocenskih terasah so prevladovali odprti in razloženi celki. V poznejšem razvoju je marsikateri celek na rebro zajel še vinograd in tako obsegal del pobočja od doline do vršine. Na kasneje izkrčenih in poseljenih višjih predelih najdemo celke, ki so se raztegnili po slemenski vršini in segajo često po obeh pobočjih do potoka ali jarka v dolini. Pri delitvi takšnega celka so nastali progasti celki. V obeh primerih je domačija na vršini.

Kot druga oblika poljske razdelitve se nam kažejo vinogradniške grude, ki so bile sorazmerno velike na vinskih goricah na območju završkega urada in praviloma manjše v drugih predelih. Te grude je zemljiški gospod razdelil na vinogradniške delce in jih dodelil svojim podložnikom ter podložnikom sosednih gospočin — kmetom s Ptujkega polja. Takšni vinogradniški delci se vlečejo po prisojnem pobočju navzdol, tako da so široko odprti soncu. Ali je že takrat, tj. v času nastanka cenilnega zapisa, pripadala tem vinogradom tudi druga zemlja, žal ne vemo. V poznejšem obdobju je bilo to pravilo in tako je S i d a r i t s c h opisal tak vinogradniški delec, ki ga je imenoval »Weingartenstreifenflur«, takole: »Zgoraj stoji hiša s kletjo, pod njo se vleče po pobočju navzdol vinograd in spodnji del, katerega obsevanje je za vinsko trto že premajhno, je uporabljen kot njiva ali pašnik, del kot gozd« (15, 20). Takšna vinogradniška gruda, ki obsega prisojno stran slemena v vsej njegovi dolžini, razdeljena na vinogradniške delce, se nam je ohranila do danes v Belskem vrhu. Posamezen vinogradniški delec, katerega lastnik je kmet s Ptujkega polja, meri v Belskem vrhu poprečno 0,51 ha, sam vinograd pa 0,27 ha. Dominikalni vinogradi so imeli obliko blokov.

Haloški del borske gosposčine je bil upravno razdeljen na 3 urade: *Saueritsch* — Zavrč, *Wölla* — Bela in *Lesskhouecz* — Leskovec. Vsak od teh treh uradov je obsegal ozemlje, ki ga odmakal eden od treh potokov — Turški potok, Bela in Psičina. Meja med uradi je potekala po razvodnicah med navedenimi potoki.

Urad Zavrč je obsegal 8 naselij s 60 podložnimi kmeti in 45 osebenjki ter 7 vinskih gorc z 258 sogorniki; urad Bela 6 naselij s 66 podložnimi kmeti in 17 osebenjki ter 7 vinskih gorc z 88 sogorniki; urad Leskovec pa 6 naselij s 83 podložnimi kmeti in 7 osebenjki ter 7 vinskih gorc s 77 sogorniki.

Na čelu urada je bil »*ambtman*« — upravnik ali oskrbnik. Po naši klasifikaciji je bil završki upravnik srednji kmet, druga dva pa sta bila velika kmeta. Iz cenilnega zapisnika lahko povzamemo, da so uživali upravniki samo po eno kmetljo. Kakšne so bile njihove pravice in dolžnosti, iz cenilnega zapisnika ni razvidno. Po vsej verjetnosti so opravljali dolžnosti gospodarskega organa, ki je v svojem službenem območju »*pazil predvsem na pravilno plačevanje dolžnih davčin in dajatev ter nadziral opravljanje drugih služnosti zemljiškemu gospodu*« (14, 210). So mogoče dobivali za posel in trud od vsakega podložnika po 1 dan robote in 1 kupljenik prosa kot stoletje prej njihov sosed v spodnjem uradu — Podlehniku? Čeprav je znano, da upravniki niso izvrševali povsod in vedno tudi funkcij nižjega sodstva, so naši upravniki ta posel zelo verjetno opravljali, ker se je med ljudstvom obdržal do današnjih dni za predsednika občine domač naziv »*rihtar*«.

Upravnikom so pomagali tudi uradniki nižje vrste, kot so sodini, pisarji, biriči, lovci, gozdarji in drugi. Ali so tudi naši upravniki — završki Matjaž, belanski Štefan in leskovski Matjaž — imeli takšne pomočnike, koliko in katere, iz cenilnega zapisnika ni mogoče ugotoviti. V dveh sosednjih naseljih na območju urada Bela zasledimo po enkrat ime Richter. Je bil to sodin, ali mogoče celo »*rihtar*« — župan? Tudi ime »*Forstnerizsch*« je nedvomno izpeljano iz Forstner, torej gozdar. Verjetno, da so takšni uradniki nižje vrste v času nastanka cenilnega zapisnika še bili, vendar so bili priimki že tako močno uveljavljeni, da je cenilec Erssynger zapisal priimek in ne funkcije.

Posebne vrste nižji upravno-gospodarski organi v vaseh na Slovenskem so bili župani (*supanus*). »*Po imenu in izvoru se vežejo na starostovenske župane, starešine združeno urejenih vasi*« (14, 210). Naloga županov je bila, da so kmetje redno opravljali tlako in oddajali dajatve, bili so posredniki med kmeti in gosposko, imeli pa so tudi pravico soditi manjše spore. Župana je volila soseska iz svoje srede, potrditi pa ga je moral zemljiški gospod. Od 13. stoletja dalje so začeli župani izgubljati svoje pravice in s tem tudi veljavo.

Ta proces propadanja županstva je viden tudi iz cenilnega zapisnika gosposčine Borl, saj je župan omenjen samo v *Konrigo Dorff* — Štefan Supan, srednji kmet. Zapisan pa ni na prvem, temveč šele na drugem mestu. Poleg župana Štefana sta v *Lesskhouecz Darffu* omenjena dva županova sina — Jernej in Andrej. To je vse, kar lahko zremo o županih v dvajsetih naseljih haloškega dela borske gosposčine. Če so župani takrat še bili, je bila njihova veljava tako nepomembna, da jih cenilec sploh ni omenil. Županske pravice so že prešle na upravnika urada, kar je bilo pri strnjemem ozemlju brez druge vmesne posesti lahko mogoče. K tej ugotovitvi nas naveda dejstvo, da je cenilec v Muretincih (*Meretlnzen Darff*) in Gajevcih (*Gayouez Darff*), vaseh na spodnjem Ptujskem polju, ki sta spadali v okvir strnjene posesti gosposčine Borl, napisal na prvo mesto župana (v Muretincih Mate Supan in v Gajevcih Sebastijan Supan, oba velika kmeta). Prav tako je na prvem mestu napisan župan tudi v Novi vasi pri Ptuj (Minichs Darff — Gregor Supan) in v Miklavžu pri Mariboru (*Zu Sannndt Nyela* — Blaž Supan), tudi oba velika kmeta. V naseljih, ki niso spadala v območje uradov, se je torej županstvo še obdržalo kot »*posebne vrste organ zemljiškega gospostva*« (18, II-244). Stoletje prej je mogoče v urbarijih ptujskih samostanov ugotoviti v 21 naseljih sosednjega urada Podlehnik še 7 županov, od katerih so nekateri uživali po 2 hubi ali bili sicer delno oproščeni dajatev. Med sogorniki na vinskih goricah tega urada pa je naštetih celo 18 županov. Županstvo in njegov pomen sta torej v enem stoletju močno nazadovala.

Spytošna gospodarska silka in prebivalstvo

Podrobna gospodarska podoba posameznega podložnika in naselja je razvidna iz tabelarnih pregledov in našega komentarja teh tabel. Prav tako je dan pregled gospodarstva v posameznem uradu kot upravno-gospodarski enoti. Za zaključek bomo prikazali gospodarstvo vseh treh uradov oziroma haloškega dela boriske gosposčine kot celote.

Haloški del gosposčine Borl — kmetje

Tabela 49

Zap. št.	Ime urada	število	Podložniki				njive	travniki	gozd	vinograd	voll	m. voli	biki	krave	junice	telea	svinje	konji	žrebeta
			k	m	s	v													
1.	Zavrč	60	1	11	28	20	272	221	14	101	68	28	6	183	5	59	321	33	11
2.	Bela	66	3	15	30	18	239	241	1	103	87	27	10	214	64	51	442	24	2
3.	Leskovec	63	8	33	31	13	229	284	3	124	83	24	8	295	29	108	576	13	20
Skupaj		209	10	59	89	51	740	726	18	328	218	89	26	692	94	216	1341	70	33

V vzhodnem delu Halož, ki so pripadale borlski gosposčini, je bilo leta 1542 skupno 209 podložnih kmetov in 69 osebenjkov. Med podložnimi kmeti je bilo po naši klasifikacijski strukturi 10 kočarjev, 59 majhnih, 69 srednjih in 51 velikih kmetov. Večina kočarjev in majhnih kmetov je bila na območju urada Leskovec, medtem ko je bila večina velikih kmetov na območju urada Zavrč. Srednjih kmetov je bilo skupno 42,5%. Haloški kmečki živelj je bil torej že močno razslojen.

Kmetje so imeli skupno 740 oralov (»dñin«) njivskih površin in 726 oralov (za 726 koscev) travnikov, ali poprečno na gospodarstvo po 3,54 orala njive in 3,5 orala travnika. Poprečna kmetija je torej imela 7 oralov odločilnih kmetijskih površin, kar jo uvršča v skupino srednje velike kmetije. Med posameznimi uradi pa so bile precejšnje razlike, saj je imela na območju urada Zavrč poprečna kmetija 8,2 orala odločilnih kmetijskih površin, na območju urada Bela 7,2 orala in na območju urada Leskovec le 5,9 orala. Na območju urada Zavrč je bilo predvsem več njivskih površin (poprečno po 4,5 orala na kmetijo). Tudi rustikalnih gozdov so imeli daleč največ završki kmetje, skoraj vsaka četrta kmetija. Vinograda nismo mogli ugotoviti pri enajstih podložnikih, med temi pri petih na območju urada Zavrč. To pripisujemo netočnemu popisovanju oziroma netočnemu pisanju prilmkov in imen, kar je onemogočilo identifikacijo, ker se nam zdi prav nemogoče, da bi v tem vinogradniško tako intenzivnem območju tudi veliki kmetje ne imeli vinograda. Sicer pa je imelo vsako gospodarstvo poprečno po 1,56 vinograda — na območju urada Zavrč 1,68, na območju urada Bela 1,56 in na območju urada Leskovec 1,49. Po velikosti vinogradov pa niso bili na prvem mestu sogorniki iz urada Zavrč, temveč njihovi sosede Belani, ki so imeli 61% vseh velikih vinogradov, medtem ko so jih imeli leskovski sogorniki le 9%.

Urbar borlske gosposčine nam ni dostopen, zato ne moremo natančneje določiti, kaj so haloški podložniki pridelovali na njivah. Ker pa nasploh velja, da se poljedelstvo v tistih časih v različnih okoliših ni posebno razlikovalo in tudi ni doživljalo hitrejših sprememb, lahko porabimo podatke iz 100 let starejših urbarjev ptujskih samostanov za haloški urad Podlehnik — spodnji urad. Iz teh urbarjev je razvidno, da so na njivah gojili razna žita — pšenico, rž, oves in proso. Nedvomno pa so poleg njih pridelovali še repo, bob in zelje ter lan, saj je bila stara haloška noša iz lanenega platna, pa tudi pri desetini se omenja lan.

Skupno število vinogradov in podatek, da je imel poprečno vsak podložnik po 1,56 vinograda, nam govori, da je bilo vinogradništvo v tem delu Halož nasploh, v završkem uradu pa še posebej, za tisti čas močno razširjeno in da mu je veljala posebna skrb. Gotovo je bilo vino tržno blago in so ga Haložani prodajali ptujskim vinskiim trgovcem, ki jim je bilo najbrž prav haloško vino glavni predmet trgovine. Kot je znano, so ptujski vinski trgovci takrat prodajali vino predvsem na Koroško in še naprej. Vino je bilo prav gotovo tudi glavna dajatev, ki jo je bil haloški podložnik-sogornik dolžan dajati svojemu zemljiškemu gospodu.

O sadjarstvu nam cenilni zapisnik ne pove nič. Verjetno velja za tisti čas tudi za ta del Halož splošna ugotovitev — »sadjereja je bilo malo razvita...« (18, II-288), saj so celo leta 1824 v franciscejskem katastru ugotovili le nekaj 10 hektarjev sadovnjakov. Skoraj zagotovo pa so bile že v času cenilnega zapisnika domačije obdane s sadnim drevjem, med katerim je vsaj pozneje, mogoče pa že tudi takrat, prevladovala sliva, saj se je za sadno drevje okrog hiše do danes ohranilo domače ime »slivjak«, čeprav že zdavnaj prevladuje drugo sadno drevje. Zelo pogosto in čislano drevo je bil nekoč oreh.

Goveje živine so imeli podložni kmetje na območju haloškega dela borlske gospodarske skupne 1339 glav ali poprečno po 6,4 glave na gospodarstvo. Če preračunamo to govejo živino na GVŽ (glava velike živine — po Blohm), znaša skupna vrednost goveje živine 1145,6 GVŽ ali poprečno po 5,5 GVŽ na gospodarstvo. Leta 1964 je prišlo v tem delu Halož na gospodarstvo poprečno samo po 1,28 GVŽ (25, 240), na Ptujskem polju 2,44 GVŽ, v dolini Pesnice 3,84 GVŽ in na Dravskem polju 2,62 GVŽ (podatek velja za tisti del pokrajinske enote, ki pripada občini Ptuj) (36,22 in 23). Ta primerjava seveda ni povsem točna, saj je gotovo bila takrat živina, ki je živela predvsem od paše, po teži slabša od današnje, vendar pa nam nedvomno kaže, da je bila govedoreja nekoč zelo močno razvita in da je danes v hudi krizi. O tem nas bodo še posebej prepričali podatki o številu krav. Skupno so jih imeli podložni kmetje 1542. leta 692 ali poprečno po 3,3 na gospodarstvo. Krave niso imeli v času cenitve le pri petih gospodarstvih. Leta 1964 niso imeli krave pri približno tretjini gospodarstev, pri tistih, ki pa so krave imeli, pa poprečno samo po 1,3 (25, 239). Poprečno so imeli na gospodarstvo najmanj krav v območju urada Zavrč (3) in največ na območju urada Leskovec (3,5). Takšen odnos opazimo tudi pri vsej goveji živini. Iz teh podatkov lahko povzamemo: v uradu Zavrč so gospodarstva bistveno večja, a imajo manj živine kot v uradu Leskovec, kjer so precej manjša, in dalje, kjer je vinogradništvo bolj intenzivno in število vinogradov večje, tam je živine manj in narobe.

Kar precej so imeli volov, poprečno po enega na gospodarstvo. Skupaj z mladimi voli pa poprečno celo po 1,5 na gospodarstvo. Leta 1964 je prišel 1 vol na 5 gospodarstev. Torej so nekdanje njive predvsem orali, danes pa jih mnogi prekopavajo z motikami. Tudi število konj se nam zdi za tisti čas precej visoko, saj pride konj v poprečju na vsako tretje gospodarstvo. Leta 1964 je prišel poprečno po 1 konj na vsako dvanajsto gospodarstvo, večje od treh hektarjev, sicer pa komaj na vsako dvanajsto gospodarstvo. Mogoče so uporabljali konje tudi za prevažanje vina?

Svinj so imeli skupno 1341 rilcev ali poprečno po 6,4 na gospodarstvo. V času izdelave cenilnega zapisnika niso ugotovili svinj pri 28 gospodarstvih ali 12,4%. Številke nam kažejo, da so Haložani gojili takrat tudi sorazmerno dosti svinj, nedvomno pa precej več kot danes, ko smemo poprečje na gospodarstvo zmanjšati na polovico. Ob sorazmerno majhnih njivskih površinah najbrž svinj niso mogli hraniti samo z njivskimi pridelki, temveč so jih zelo verjetno predvsem pasli tudi po gozdovih, kjer je bil hrast mnogo bolj razširjen kot danes. Hrastov in bukov žir pa sta odlična hrana za prašiče.

Omenili smo že, da je cenilec popisal pri štirih kmetih v Thyrdoffze Darffu 39 koz. Drugod jih torej niso imeli. Tudi ovce niso omenjene, kar nas preseneča, saj so nedvomno izpričani uskoki, ti pa so povsod, kjer so se naselili, po tradiciji iz svoje domovine uvedli ovčerejo. Vzrok za to, da ni več koz, ovac pa sploh ne, smemo iskati v močnem poudarku na vinogradništvu, v vinogradniških pokrajinah pa koze in ovce niso nikjer razširjene. Pri tem pa je zanimivo, da so jih v manj intenzivno vinogradniškem zahodnem delu Halož gojili več, saj je iz že omenjenih urbarjev ptujskih samostanov razvidno, da so med dajatvami večkrat omenjeni kozlički. Kováčič pa navaja celo, da imenujejo sosedje Zetalcane še vedno »kozarje« (17, 95). Isti avtor sklepa iz dajatev, »da so Haložani takrat redili mnogo ovac in koz... in... da je bilo goveje živine takrat v gornjih Haložah zelo malo« (17, 95). Vprašanje je, ali je Kovačičeva trditev upravičena, vsekakor pa se nam kaže močna razlika med sosednjima uradoma in v stoletnem obdobju.

Ceprav cenilec ni popisal in ocenil kokoši, smemo reči, da so jih nedvomno gojili. In če se ozremo po dajatvah, ki jih omenjata urbarja ptujskih samostanov, kjer so kopuni, piščeta in jajca pogosti in kar številni, lahko postavimo, da je bilo perutnine

precej. Takrat še toliko bolj verjetno, ker so bile domačije praviloma precej oddaljene od vinogradov. Sedaj imajo na srednjih kmetijah poprečno po 11 kokoši. Skoraj gotovo so gojili tudi čebele, saj jim je med nadomeščal sladkor.

Sklepajoč po pridelkih in ljudskem izročilu so bili v prehrani starih Haložanov pomembni razni močniki (»župe«), bob, repa, zelje, sir in mleko ter posušeno meso. Kruh je bil bolj redek gost, saj ga je manjkalo vedno, vse do današnjih dni.

Haloški del gosposčine Borl — osebenjki

Tabela 50

Zap. št.	Ime urada	število osebenj- kov	njive	travniki	gozd	vinograd	voll	m. voll	biki	krave	junice	teleta	svinje	konji	žrebata
1.	Zavrč	45	33	10	—	54	5	2	2	78	16	12	99	3	—
2.	Bela	17	6	3	—	25	—	2	—	33	—	8	19	—	—
3.	Leskovec	7	—	1	1	6	—	—	1	19	—	—	6	—	—
Skupaj		69	39	14	1	85	5	4	3	130	16	20	124	3	—

Velika večina osebenjkov (65 %) je živela na območju urada Zavrč, to je tam, kjer je bilo tudi 258 ali 61 % vseh sogornikov in 347 ali 58 % vseh vinogradov. Ker grajski na območju Zavrča poleg urada in broda z mlinico niso imeli druge posesti in dejavnosti in ker 18 završkih osebenjkov ni imelo svojega doma, a so imeli krave in svinje, sklepamo, da so vsaj nekateri živeli v zgradbah pri vinogradih in da so pomagali lastnikom le-te obdelovati. Tako bi naj bili, kot smo že ugotovili, med temi osebenjki prvi viničarji, ki jih je bilo tu leta 1754 ugotovljenih 26 (12, 93). V začetku 17. stoletja omenjajo viničarje tudi v drugih predelih Stajerske razni vlrji, ki jih navajajo Žebot, Straka in drugi.

Osebenjki na območju urada Bela in Leskovec so imeli vsi svoje hiše razen Voglerjeve hčerke Špete iz urada Bela. Med završkimi osebenjki so bili nekateri zelo premožni, saj so imeli velike domove, precej živine in po več vinogradov. Med njimi so bili tudi obrtniki. Njiv so imeli skupno samo 39 oralov. Od 45 završkih osebenjkov jih je imelo njive samo 19, od 17 v uradu Bela samo 5, na območju Leskovca pa osebenjki niso imeli njiv. Še manj so imeli travniških površin. 10 osebenjkov je imelo 14 oralov travnikov. Kljub temu pa so imeli skupno 178 glav goveje živine, od tega 130 krav. Ob ocenitvi ni imelo krav 14 osebenjkov, od teh 11 iz završkega urada. V poprečju je imel vsak osebenjek po 1,9 krave, kar je več, kot je današnje poprečje za tisti dve tretjini gospodarstev, ki imajo krave. Svinje je imelo samo 30 osebenjkov (25 v Zavrču, 4 v Beli in 1 v Leskovcu).

Z izjemo šestih osebenjkov so imeli vsi vinograde, nekateri celo po tri. Med vinogradi so prevladovali srednje veliki, saj jih je bilo okrog 60 %, medtem ko je bilo velikih vinogradov od skupnega števila 81 le 6. V završkem uradu je imelo 7 osebenjkov pri vinogradu tudi vrh (*mit aller zurgeherung*).

Obrtna dejavnost po podatkih cenilnega zapisnika ni bila kdove kako razvita, saj smo mogli ugotoviti po dva čevljarja in sedlarja ter po enega kovača, krojača, lončarja in tesarja. Predli in tkali so verjetno kar doma, druge obrtniške izdelke pa so kupovali v Ptuj, kjer so prodajali vino. Tako je bilo še v preteklem stoletju in tudi danes ni bistveno drugače.

Zraven mлина na Dravi, ki je bil last zemljiškega gospoda, je imel mlin samo še leskovški upravnik. Mlin na Dravi je služil verjetno bolj kmetom iz vasi na Ptujskem polju, kjer je bilo več njiv in zato več žita. Haložani so svojih nekaj mernikov žita mleli sami z žrnjami, ki so bile do nedavno doma pri vsaki haloški hiši in so »pele« običajno v zgodnjih jutranjih urah.

Vse imetje haloških podložnikov gosposčine Borl je bilo po cenilnem zapisniku ocenjeno na skupno vrednost 12.819 funtov fenigov in 15 krajcarjev, od tega so bili vinogradi ocenjeni na 5469 funtov fenigov in 30 krajcarjev. Ocenjena vrednost vinogradov znaša 42,6 % skupne ocenjene vrednosti vsega imetja podložnikov. Skupna

vrednost vsega imetja podložnih kmetov je bila ocenjena na 11.173 funtov fenigov in 30 krajcarjev, skupna vrednost vsega imetja osebenjkov pa na 1615 funtov fenigov in 45 krajcarjev. V nekaterih naseljih na območju urada Zavrč in Bela je bila skupna ocenjena vrednost vinogradov podložnih kmetov višja od vsega drugega njihovega imetja. Ocenjena vrednost vinogradov osebenjkov je bila v imenovanih uradih celo precej višja od ocenjene vrednosti drugega imetja. Skupna ocenjena vrednost vsega imetja podložnikov je znašala na območju urada Zavrč 4572 funtov fenigov in 45 krajcarjev, na območju urada Bela 4276 funtov fenigov in na območju urada Leskovec 3970 funtov fenigov in 30 krajcarjev. Poprečna ocenjena vrednost imetja podložnih kmetov je bila najvišja na območju urada Bela (59 ff) in najnižja na območju urada Leskovec (46 ff).

Haloški del gosposčine Borl — sogorniki

Tabela 51

Zap. št.	Urad	Sogorniki						Vinogradi od tega imajo v posesti			
		domači		tujl		skupno št.	domači		tujl		
		vsi št.	št.	%	št.		%	št.	%	št.	%
1. Zavrč		253	125	48	133	52	347	197	57	150	43
2. Bela		88	66	78	12	22	130	116	89	14	11
3. Leskovec		77	71	92	6	8	117	111	95	6	5
Skupaj		423	262	63	151	37	594	424	71	170	29

Sogorniki, pridelovalci haloškega vina, zaslužijo našo posebno pozornost. Vseh smo ugotovili 423, torej skoraj dvakrat več kot podložnikov. Po naših ugotovitvah, ki pa niso povsem točne, je bilo 262 ali 63% sogornikov domačinov, tj. tistih, ki so bivali v Halozah, in 151 ali 37% sogornikov, ki so bili doma na Ptujem polju, mogoče pa je bil med njimi tudi še kakšen mešan. Med sogorniki s Ptujem polja je bilo nekaj podložnikov gosposčine Borl iz vasi Muretinci in Gajevci, večina pa so bili podložniki drugih gosposčin (Ormož, Ptuj, Vurberg). V završkem uradu so tuji sogorniki številčno drugih gosposčin. Več jih je bilo v Belskem vrhu, Velikem vrhu in Hrastovcu. Vinogradniška posest kmetov s Ptujem polja se je v kasnejših stoletjih še povečala, tako da sta leta 1824 med 124 posestniki v Belskem vrhu 102 kmeta s Ptujem polja, v Velikem vrhu pa med 77 posestniki 64 kmetov s Ptujem polja. Polanskim kmetom so se pozneje priključili kot sogorniki še meščani in tako so imeli tuji lastniki leta 1824 v Velikem vrhu 85% vseh vinogradniških površin.

Največ vseh in tudi daleč največ tujih sogornikov je bilo na vinskih goricah urada Zavrč, torej tam, kjer so najugodnejše ekološke razmere za vinsko trto in kjer je bil tudi dostop kmetom s Ptujem polja najlažji — brod pri Zavrču in pri Borlu. Čeprav so imeli tuji sogorniki v završkem uradu številčno večino, so imeli domači sogorniki večje število vinogradov. Tuji sogorniki so namreč imeli v večini primerov le po en vinograd.

Tuje lastništvo nad haloškimi vinogradi, ki se je posebno razmahnilo v drugi polovici 19. stoletja ter ustvarilo množično viničarstvo in socialno bedo, se je torej zelo verjetno v Halozah začelo že z ugotovitvijo fevdalnega reda v tej pokrajini oziroma potem ko so okrog leta 1200 pokrajino iztrgali Madžarom.

Prebivalstvo haloškega dela gosposčine Borl je po etnični sestavi bilo pretežno slovensko. To nam kažejo priimki. Mnogi od njih so se ohranili do danes, kot npr. Bratec, Brodnik, Brodnjak, Drevenšek, Gavez, Gnilešek, Hvalec, Hrenko, Ilec, Jurgec, Kajnih, Kelc, Kmetec, Kolednik, Kolenko, Koren, Korenjak, Kozel, Lisjak, Majcen, Marin, Merc, Mlakar, Murko, Potočnik, Vogler in Zavec, če navedemo nekaj najbolj množičnih.

Med priimki je precej takšnih, pri katerih je uveljavljena patronimika na -ič, ki je sicer lastna priimkom pri Hrvatih in Srbih — npr. Gašperič, Habjančič, Ivančič, Kri-

stovič, Lončarič, Majcenovič, Martincovič, Petkovič, Petrovič in Vidovič. Mogoče gre za priseljenca iz sosednih hrvaških pokrajin, posebno iz Zágorja, mogoče pa le za močan sosedni vpliv. Nedvomno pa nam 6 Bezjakov (Wessyakh, Wyssyakh) priča o priseljencih. Ma l pravi, da pomeni ime Bezjak štajerskim Slovencem prebivalca Zágorja oziroma priseljenca iz okolice Varaždina, ki so jo takrat nazivali Bezjačlja (37, 83).

Podoben vpliv sosednega Zágorja se pozna tudi v priimkih na -ski, kot npr. Dolenski, Gnillski, Strnski. Zanimivo pa je, da se priimki te vrste niso obdržali, temveč so se ohranila tovrstna imena kot stara hišna imena, kot npr. Strnski, Celinski, Graberski, Hrastinski, Humski itd.

Imena Štumberg(er), Mager in Gajzer (Gaisser) so tujega izvora. Zanimivi so priimki Car, Kral, Hercog, Papeš, ki so se kot priimki in hišna imena ohranili do danes.

Med priimki so mnogi, ki so izpeljani:

a) iz krstnih imen: Antol — Antolič; Arne — Arnec; Benedikt — Benedikovič; Gašper — Gašperič; Gal — Galec, Galovič; Gregor — Gregorin; Habjan — Habjanič, Habjanič; Ivan — Ivančič, Ivancovič; Krištof — Kristoflič, Kristovič; Martin — Martincovič; Pavel — Pavlič; Peter — Petrovič;

b) iz poklica ali stanu: lončar — Lončarič; Forstner (gozdar) — Forstnerič; brodnik — Brodnik, Brodnjak; Pfeifer (piskač, žvižgavec) — Fajfer; Richter (sodin, župan — »rihtar«) — Rihtarič; kovač — Kovač, Kovačič;

c) po kraju: potok — Potočnik, Zapotok; mlaka — Mlakar; gorica — Goričak.

Cenilec Erssynger je dosledno pisal najprej ime in nato priimek oziroma poklic ali stan. Le v nekaj primerih je napisal samo krstno ime. Večkrat je napisal npr. Mihov sin Andrej (*»Andre des Michel Sun«*). Mogoče pri takšni domačiji priimek še ni bil utrjen, ali pa je zaradi očetove bolezni, starostne onemoglosti ali česa podobnega hubo opravljal že sin.

Med krstnimi imeni prevladujejo stara svetniška imena. Največ podložnikov je nosilo ime Jurič — Jurko (25), Andrej, Miha, Matjaž, Peter, Martin (12), Blaž, Tomaž, Štefan, Gregor (10), Jakob, Luka ali Lukač, Filip (6), Mateko in Primož. Imena Ahac, Avguštin, Florian, Simon in Urban so navedena samo po enkrat. Prav tako je nosil danes na Štajerskem zelo razširjeno ime Franc samo en podložnik. Med imeni ni ne Jožefa ne Antona. Imeni Ulrich in Vilhelm nakazujeta tujca, ali vsaj njihov vpliv. Se skriva za imenom Abraham mogoče Žid? Starih slovenskih imen, ki jih navajajo še urbarji ptujskih samostanov — Cvetko, Nedeljko, Stojan — ni več zaslediti. Med redkimi ženskimimi imeni so Gera, Helena, Neža, Špeta in Urša.

Na območju haloškega dela borlske gosposčine je živel 209 družin podložnih kmetov in 39 družin osebenjkov. Pri kmečkih družinah lahko pričakujemo poprečno vsaj po 5 članov, pri družinah osebenjkov pa nekaj manj (mogoče 4), ker so bili med njimi tudi samci (npr. Voglerjeva hči Špeta). Po teh podatkih bi naj bilo živel leta 1542 na celotnem ozemlju okrog 1300 prebivalcev, na območju urada Zavrch, ki se je ujemal z območjem župnije, pa 480. Straka navaja iz podatkov o štetju komunikantov po župnijah iz leta 1544—45, da je živel v župniji Zavrch 488 prebivalcev (39, 35). Naš račun je torej zelo točen. Aritmetična gostota je znašala 14 ljudi na km².

Obdelava cenilnega zapisnika gosposčine Borl iz leta 1542 potrjuje in dopolnjuje glede starejše slovenske naseljenosti v Halozah podobo, ki nam jo je dal M. Kos v svoji razpravi *»Haloze po ptujskih urbarjih iz 15. stoletja«*. Še bolj dokazuje prevladujočo gospodarsko vlogo vinogradništva, kaže njegovo različno razširjenost ter osvetljuje doslej ne dovolj jasen začetek vinogradniške posesti kmetov s Ptujskega polja v Halozah. Povsem nov in drugačen pogled pa odpira na stanje živinoreje, ki ni bila malo pomembna, kot je bilo mogoče sklepati po doslej znanih podatkih, temveč je bila, prav nasprotno, izredno močno razvita. Po odločilnih kmetijskih površinah ugotovljena velikostna struktura podložnih kmetov kaže, da je bil haloški kmečki živelj takrat že doka neenoten oziroma zelo razslojen.

¹ »(der von Agrim) vorht sich nicht kleine, anz für Ankensteine kom er geflohen«. Listina iz leta 1291 — »umb das haws Ankenstein waz der chrieg nicht chlain« — in še »Borlyn sine Ankensteine castrum« — Obe imeni — nemško Ankenstein in madžarsko Borlyn — bi naj pomenili brod ali prevoz čez reko.

² Zahn navaja v citiranem delu iz listine: »castrum — in partibus Hungarie situm, in ungarico Bornyl dictum«.

³ Po Zahnovih navedbah je kraj prvič omenjen leta 1442 kot »in der Goritzen«, nato pa kot Podgorizen.

⁴ Po Zahnu je naselje prvič listinsko znano iz leta 1318 kot an der Brezzentz (niderhalb Pettawwe); nato iz leta 1322 kot die Brezznicz, der Brezznitzerperg in iz leta 1486 že kot Ober Breschnitz, Nyder Presnitz.

⁵ Po Zahnu je kraj listinski prvič omenjen leta 1382 kot s. Nicla; nato leta 1394 kot s. Nicla niderhalb Marchpurg in leta 1471 kot dorf s. Nicla zu Prun vnder Marchpurg. Kraj je omenjen tudi v sodnem dokumentu iz Herbersteinskega arhiva, ki navaja kot sporno naselje »der Hof st. Nikolaus auf dem Draufeld mit 14 Huben und einer Mühle«.

⁶ Dobrova ali Dobrawa je današnja hrvaška vas Dubrava, ki leži ob cesti, po kateri poteka republiška meja. Zahn navaja tudi ime »Dobrohe enhalb der Tra« iz leta 1482 (2, 152). Goritzen pa smemo z vso gotovostjo vsaj deloma postaviti na ozemlje današnje katastrske občine Gorenjski vrh.

⁷ ff = funtov fenligov; k = krajcarjev; en funt fenlig = 80 krajcarjev; en krajcar = 4 fenige; en fenig = 2 helerja. Če seštejemo »Suma« in »Abgang«, dobimo vsoto krajcarjev ob strani, a ta je številčno enaka vsoti cenline vrednosti v funtih fenligih.

⁸ Sinova Lukasa Zakha Mihael in Jakob sta si leta 1574 gosposčino Borl razdelila. Tako je med drugim dobil Jakob tudi prilstavo v Muretincih. Slabo gospodarstvo je bilo vzrok, da je leta 1652 posest prišla v roke grofa Maksa Herbersteina, ki jo je še istega leta zamenjal za neko drugo posest z nemškim križarskim redom iz Velike Nedelje. Križarji so tu zgradili gradič, ki stoji še danes (5, 75).

⁹ Po Zahnovih navedbah je kraj prvič omenjen leta 1442 kot »in der Goritzen«, nato pa ponovno 1462 »an Goritzen niderhalb Ankensteine«.

¹⁰ Pri življi je navedeno število, pri njivah in travnikih število oralo, pri gozdu in vinogradu število.

¹¹ Cerkvica sv. Katarine bi naj bila kot prva v tem delu Haloze postavljena že leta 1290, medtem ko so kapelo sv. Barbare postavili verjetno leta 1545. Listinsko je cerkevica sv. Katarine prvič omenjena leta 1475 v oglejskem zapisniku »S. Catharina filialis ecclesie sub ecclesia parrochiali S. Viti prope Pettha« in dve leti kasneje »Vicarius s. Catharina in Littore Dravi Wölle prope Angkesteine« (25, 67). Leta 1542 je tu že bila župnija, saj je v cenlinem zapisniku naveden tudi »Herr Michel Pfarrer zu saint Chatharine«.

¹² V zadnjih 100 letih je doživelo naselje svojevrsten proces gospodarskega propadanja, ki je podrobno opisan v študiji: V. Bračič: Vinorodna Haloze. ČZN I, 1965, str. 130—138.

¹³ Župnišče »mit der zurgeherunge« je bilo ocenjeno na 20 ff, 4 vinogradi v Brezovcu pa na 44 ff.

¹⁴ Urad se je v starejšem obdobju verjetno imenoval po potoku Prčina podobno kot sosedni urad po potoku Bela. Pirchegger namreč tolmači iz listinske navedbe iz konca 15. stoletja »Amt in der Pseitz mit selnem Zugehör« Pseitz kot slovensko Prčino, torej urad Prčina (12, 90).

¹⁵ Ptujška samostana sta dobila od ptujskih gospodov velik del haloških goric leta 1399 v užitek, po izumrtju ptujskih leta 1438 pa v trajno last. Tako so v letih 1440—1448 nastali tudi urbarji, ki jih navajamo med literaturo.

¹⁶ Gradišče je naselje ob slovensko-hrvaški meji, medtem ko je naselje Gradišča nad Dravo.

¹⁷ Leta 1935 so vinogradi v k. o. Trdoboju zavzeli 25 % vseh površin in so bili tako Trdobojski po deležu vinogradniških površin na drugem mestu. Pred njimi je bil le Bejski vrh z 29 % vinogradniških površin (25, 180).

¹⁸ Leta 1935 so imeli tuji lastniki v 9 katastrskih občinah završkega okoliša 85 % vseh vinogradniških površin (25, 161).

VIRI, GRADIVO IN POMEMBNEJŠA LITERATURA

1. Cenlini zapisnik gosposčine Borl iz leta 1542 (Gülterschätzung). Hranil ga Stelmärkisches Landesarchiv Graz. (V prihodnje kratica StLA.)
2. Cenlini zapisnik gosposčine Vurberg iz leta 1542. StLA.
3. Cenlini zapisnik drugega imetja Szekelyjev iz leta 1542. StLA.
4. Temeljni urbar gosposčine Zavrč iz leta 1830. StLA.
5. Terezijanski katastrski elaborat za gosposčino Borl in Zavrč. Podatki iz leta 1758. StLA.
6. Krstna in poročna knjiga župnije sv. Nikolaja v Zavrču od leta 1691—1767. Župnijski urad Zavrč.
7. Arhiv gosposčine Zavrč. StLA.
8. Protokoli in mape franciscanskega katastra za proučevano ozemlje. Državni arhiv SR Slovenije v Ljubljani.
9. Joseph von Zahn: Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893.
10. Hans Pirchegger: Geschichte der Steiermark 1282—1740. Graz-Wien-Leipzig 1931.

11. Hans Pirchegger: Die Herren von Pettau. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark, 42 Jahrgang. Graz 1951.
12. Hans Pirchegger: Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte. München 1952.
13. A. Starzer: Die Lehen in Steiermark von 1421 bis 1546. Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen.
14. Milko Kos: Zgodovina Slovencev od nastitve do petnajstega stoletja. Ljubljana 1955.
15. Dr. Marian Sidaritsch: Geographie des bäuerlichen Siedlungswesens im ehemaligen Herzogtum Steiermark. Graz 1925.
16. Dr. Franz Miklosich: Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slawischen. Wien 1854.
17. Dr. Fr. Kovačič: Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptuj. ČZN X, 1913.
18. Bogo Grafenauer: Zgodovina slovenskega naroda I, II. Ljubljana 1964, 1965.
19. Dr. Jos. Gruden: Slovenski župani v preteklosti. Donesek k starejši socialni zgodovini. Ljubljana 1918.
20. Dr. Jos. Mantuani: Dr. Jos. Gruden, Slovenski župani v preteklosti. Carniola VII, 1916.
21. Milko Kos: Haloze po ptujskih urbarjih iz 15. stoletja. Zgodovinski časopis XIV. Ljubljana 1960.
22. D. Mertelj-F. Bezlej: Slovenska krajevna imena na -jane. Jezik in slovstvo VI, 1961.
23. Hans Pirchegger und Wolfgang Sittig: Die mittelalterlichen Urbare der Minoriten und Dominikaner in Pettau. Die mittelalterlichen Stiftsurbare der Steiermark. I. Teil — Seckau, Pettau. Wien 1955.
24. Prof. dr. Fran Kovačič: Slovenska Stajerska in Prekmurje. Zgodovinski opis. Ljubljana 1926.
25. Vladimir Bračić: Vinorodne Haloze. Agrarno-socialni problemi s posebnim ozirom na vinicarstvo. Doktorska disertacija (tipkopi). Maribor 1964.
26. Ivan Crkvenčić: O agrarnoj strukturi gornje Bednje. Geografski glasnik. Zagreb 1961.
27. Borut Belec: Morfologija Haloz. Geografski zbornik SAZU VI. Ljubljana 1961.
28. Anton Meil: Das steirische Weinbergrecht und dessen Kodifikation im Jahre 1543. Wien-Leipzig 1928.
29. Carl Schmutz: Historisch-Topographisches Lexikon von Steiermark I—IV. Graz 1822—1823.
30. Metod Dolenc: »Gorske bukve« v izvirniku, prevodih in priredbah. AZU. Pravni spomeniki slovenskega naroda I. Ljubljana 1940.
31. Sergej Vilfan: Od vinskega hrama do bajte. Slovenski etnograf 1952. Ljubljana 1952.
32. Svetozar Ilesič: Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem. SAZU. Razred za prirodoslovne in medicinske vede. Institut za geografijo. Ljubljana 1950.
33. Vladimir Klemenčič: Problemi gospodarskegeografske klasifikacije slovenskih naselij. Geografski vestnik XXXII.
34. Cene Malovrh: O metodi geomorfološke analize gorate pokrajine z vidika ekonomske, posebej agrarne geografije. Geografski vestnik XXIX—XXX. Ljubljana 1956.
35. Dr. Georg Blohm: Angewandte landwirtschaftliche Betriebslehre. Stuttgart 1957.
36. J. Šmalcelj in J. Butinar: Kmetijstvo občine Ptuj. Ciklostilirana študija. Ptuj 1965.
37. Dr. Jos. Maš: Uskočke seobe i slovenske pokrajine. Beograd 1934.
38. Rudolf Andrejka: Doneski k postanku in razvitku rodbinskih imen v Selški dolini. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo. Letnik XX, zvezek 1—4. Ljubljana 1939.
39. Manfred Straka: Die Bevölkerungsentwicklung der Steiermark von 1528 bis 1762 auf Grund der Kommunikantenzählungen. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Graz 1961.
40. Anton Melik: Stajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino. Ljubljana 1957.
41. Anton Melik: Slovenija. Geografski opis I. Ljubljana 1963.

VZHODNI DEL HALOZ V LUČI CENILNEGA ZAPISNIKA GOSPOŠČINE BORJ IZ LETA 1542

Povzetek

Vzhodni del Haloz obsega mlado terciarno gričevje z zelo ugodnimi ekološkimi razmerami za pridelavo vin severnega tipa. Za starejšo zgodovino te pokrajine nimamo skoraj nobenih podatkov in sta nam tako zavita v popolno temo tudi nastanek gradu in gosposčine Borj, ki je v do sedaj znanih listinah prvič omenjena šele leta 1256. Okrog leta 1000 je ozemlje pripadalo Hrvatski, nato do okrog 1200 Madžarski, pozneje pa je bilo več sto let sporno in je imelo eksteritorialen položaj. Gosposčina Borj (nemško Ankenstein, madžarsko Borneyl oziroma Boriyn, oboje naj pomeni prehod čez reko) je bila v poznem srednjem veku na Stajerskem zaradi svojega obmejnega položaja, dolgoletne eksteritorialnosti, strnjenegega ozemlja ter velikosti edinstvena in izjemna. Njen urbar nam ni dostopen (usoda je neznana), zato nam je cenilni zapisnik iz leta 1542 še posebej dragocen dokument. Hrani ga Steiermärkisches Landesarchiv Graz (Fascikel 8).

Iz tehničnih razlogov smo pri objavi cenilnega zapisnika uporabljali obliko tabelarnih pregledov po naseljih in vinskih gorcih. Pri hiši je navedena cenilna vrednost v funtih fenigih, pri živini (voli, mladi voli, bikli, krave, junice, teleta, svinje, konji in žrebeta) njihovo število, pri njivah število »dnin« (orajov) in pri travniških število potrebnih koscev (orajov). Pri vinogradih je navedeno najprej število, nato pa še cenilna vrednost v funtih fenigih. Podložne kmete smo

razporedili v štiri skupine na osnovi skupnega obsega njiv in travnikov — kočar (k), majhen kmet (m), srednji kmet (s) in velik kmet (v).

Domnikalna posest je obsegala zraven graščine še 2 pristavi in opuščen gosposki dvorec, 4 velike vinograde, večjo gozdno celoto, 3 ribnike, mlin in 2 broda na Dravi.

Haloški del gosposčine je obsegal strnjeno ozemlje, ki je merilo okrog 9413 ha z 20 naselji in prav toliko vinskih goricami; to je ozemlje, ki pripada danes 35 katastrskim občinam. Do danes so se ohranila vsa takratna imena vinskih goric, medtem ko se je ohranilo samo 9 imen starih naselij. V večini primerov je prevladovala kasnejša ime bližnje vinske gorice. Cirkularne v centlinem zapisniku še niso omenjene, čeprav jih običajno navajamo kot primer naselja s stavnovniškim pridevkom -jane, to pa so po pravilu stara naselja.

Ostra delitev naselij in vinskih goric nam dokazuje, da se je prvotna naselitev usmerila na pleistocenske terase in sončna pobočja, kjer so se posamezne kmetije običajno naslonile na anamorfno izoblikovane mikroterase stranskih reber ali na nekoliko dvignjen iztek slemen. Kmetije so bile praviloma daleč vseksebi, tako da bi jih marsikje lahko imenovali samotne kmetije, sicer pa so bila to široko razložena naselja z zemljiško razdelitvijo v obliki razloženega kmetija ali zaprtega celka. Na slemenskih vršinah so bile redke zgradbe s kletjo in stiskalnico — »vrhi« (večina jih je bila v završnem predelu), v katerih so zelo verjetno že bivali posamezni osebenjki — vinčarji. Današnja, za Haloze tako značilna razložena naselja po slemenskih vršinah so torej sorazmerno mlada. Na vinskih goricah je bil uveljavljen vinogradniški delec. Pokrajina ni bila enakomerno naseljena in tudi vinske gorice niso bile enako intenzivno zasajene. Slabo posejjeni ali sploh neposejjeni so bili višji predeli ob slovensko-hrvaški meji.

Pokrajina je bila upravno-gospodarsko razdeljena na 3 urade z upravniki na čelu. Zupani so že povsem izgubili svojo nekdanjo veljavo, saj je omenjen samo eden.

V haloškem delu boriške gosposčine je bilo 209 podložnih kmetov in 69 osebenjkov. Poprečna kmetija je imela 7 oralov odločilnih kmetijskih površin. Med podložnimi kmeti je bilo 10 kočarjev, 59 majhnih, 89 srednjih in 51 velikih kmetov. Razloženost je bila v Halozah že takrat močna in bistveno večja kot na sosednjem Ptujem polju.

Le pri enajstih podložnih kmetih in šestih osebenjkih nismo mogli ugotoviti vinogradniških površin, sicer pa so imele vsako gospodarstvo poprečno po 1,58 vinograda. Prevladovali so srednje veliki vinogradi. Vinogradništvo je imelo prevladujoč gospodarski pomen. O sadjarstvu ne zveemo iz centlinega zapisnika nič, prav tako ne o njivskih kulturah.

Vseh sogornikov je bilo 423, sogornikov Haložanov pa 262. Sogornikov kmetov iz vasi na Ptujem polju je bilo 151 ali 37%. Vinogradniška posest kmetov s Ptujkega polja je torej v Halozah zelo stara. Verjetno je nastala z utrditvijo fevdalnega sistema v teh krajih oziroma potem, ko so te kraje okrog leta 1200 iztrgali Madžarom.

Povsem nov pogled pa nam daje centlini zapisnik na stanje živinoreje. Na gospodarstvo je prišlo poprečno po 6,4 glave goveje živine (od tega 3,3 krave) in 6,4 svinje, kar daje po Bionhu 5,5 GVZ. To pa je štirikrat višje poprečje od leta 1864 v Halozah in višje kot kjerkoli na Štajerskem. Ovac sploh niso gojili, koze pa samo štirje kmetje v enem naselju. Živinoreja je bila torej zelo pomembna in ne narobe, kot smo sklepali po doslej znanih podatkih.

Primki, ki so bili takrat že povsem uveljavljeni, kažejo na etnično slovensko pokrajino a precej zaznavnimi vplivi sosednih hrvaških pokrajin oziroma uskokov (patronimika na -ič in nekaj Bezjakov). Imen, ki bi kazala na druge priselence, skoraj ni. Starih slovenskih imen (kratnih) ni zaslediti, prav tako pa tudi ne danes na Štajerskem zelo razširjenih imen Jožef in Anton.

Potrjeno in dopolnjeno je dosedanje mnenje o tem, da so Haloze pokrajina starejše slovenske naseljenosti, ki ni doživljala, podobno kot sosedne Slovenske gorice, močnejših migracijskih gibanj. V obravnavanem delu Halož je živel leta 1542 okrog 1200 prebivalcev.

DER ÖSTLICHE TEIL VON HALOZE IM LICHT DES GÜLTSCHEZÜTZUNGSPROTOKOLLS DER HERRSCHAFT BORL AUS DEM JAHRE 1542

Zusammenfassung

Der östliche Teil von Haloze umfaßt ein jungterziäres Hügelland mit sehr günstigen ökologischen Bedingungen für den Weinbau des nördlichen Typs. Für die ältere Geschichte dieser Gegend haben wir fast keine Daten, und ist so die Entstehung des Schlosses und der Herrschaft Borl, die in den bisher bekannten Urkunden zuerst im Jahre 1258 erwähnt wird, in vollständiges Dunkel gehüllt. Um das Jahr 1000 gehörte dieses Gebiet zu Kroatien, dann bis 1200 zu Ungarn, später war es strittig und exterritorial. Die Herrschaft Borl (deutsch Ankenstein, mährisch Boryni bzw. Boryn, beides soll die Überfuhr über den Fluß bedeuten) war im späten Mittelalter in der Steiermark wegen ihrer Grenzlage, ihrer langjährigen Exterritorialität, ihres geschlossenen Gebiets und ihrer Größe einzigartig und eine Ausnahme. Ihr Urbar ist uns nicht zugänglich (sein Schicksal ist unbekannt), darum ist uns das Gültzuschätzungsprotokoll aus dem Jahre 1542, das im steiermärkischen Landesarchiv Graz (Faszikel 8) aufbewahrt wird, noch ein besonders kostbares Dokument.

Aus technischen Rücksichten benützten wir bei der Veröffentlichung des Gültzuschätzungsprotokolls die Form tabellarischer Übersichten nach Ansiedlungen und Weinbergen. Bei Häusern ist der Preis in Pfunden und Pfennigen, bei Tieren (Ochsen, Jungochsen, Stiere, Kühe, Kalbinnen, Kälber, Schweine, Pferde und Fohlen) ihre Zahl, bei Feldern die Zahl der »Baufelder« (Joche) und bei Wiesen die Zahl der erforderlichen Mahden (Mad-Wismad) erwähnt. Bei Weingärten ist

zuerst die Zahl erwähnt, dann der Schätzungswert in Pfunden und Pfennigen. Die Untertanen teilten wir auf Grundlage des Gesamtausmaßes ihrer Felder und Wiesen in vier Gruppen ein: Häusler (k), Kleinbauern (m), Mittelbauern (s), Großbauern (v).

Das Herrschaftsgut umfaßte außer dem Schloß noch zwei Meierhöfe und einen öden Edelmannssitz, vier große Weingärten, eine größere Waldeinheit, drei Teiche, eine Mühle und zwei Flußüberführungen an der Drau.

Der in Haloze gelegene Teil des Herrschaftsbesitzes umfaßte ein geschlossenes Gebiet, dessen Ausmaß 9413 ha mit 20 Ansiedlungen und ebensoviel Weinbergen betrug; dies ist ein Gebiet, das heute 35 Katastergemeinden angehört. Bis heute erhielten sich alle damaligen Namen der Weinberge, während sich nur 9 Namen der alten Ansiedlungen bewahrten. In den meisten Fällen überwog später der Name des nächsten Weinberges. Cirkulane wird im Schätzungsprotokoll noch nicht erwähnt, obwohl wir Cirkulane gewöhnlich als Beispiel mit dem Einwohnersuffix -jane anführen, was nach der Regel alte Ansiedlungen sind. Die scharfe Teilung der Ansiedlungen und der Weinberge beweist uns, daß sich die erste Besiedlung auf die pleistozänen Terrassen und die sonnigen Abhänge beschränkte, wo sich die einzelnen Bauernhöfe gewöhnlich auf die anamorph gebildeten Mikrotterrassen der seitlichen Abhänge oder den etwas erhobenen Auslauf der Berg Rücken anlehnten. Die Bauernhöfe waren in der Regel weit voneinander entfernt, so daß man sie manchmal leicht als Einzelbauernhöfe bezeichnen könnte, im übrigen waren dies aber breit auseinandergelegte Ansiedlungen mit Grundverteilung in Form einer aufgeteilten oder geschlossenen Einheit. Auf den Berg Rücken befanden sich wenige Gebäude mit Keller und Presse (*vrhla); der größere Teil davon war im Gebiet von Zavrč, in welchem sehr wahrscheinlich schon die ersten Freileute-Weinzerl wohnten. Die heutigen, für Haloze so charakteristischen Weinbergketten-siedlungen sind also verhältnismäßig jung. In den Weinbergen war die Weingartenstreifenflur in Gebrauch. Die Gegend war nicht gleichmäßig besiedelt und auch die Weinberge waren nicht gleich intensiv mit Weinstöcken angepflanzt. Spärlich besiedelt waren die Gebiete an der slowenisch-kroatischen Grenze.

Die Gegend war in verwaltungs-wirtschaftlicher Hinsicht auf drei Ämter mit Amtmännern an der Spitze aufgeteilt. Die Zupane (Bürgermeister) hatten schon vollständig ihre einstige Geltung verloren, es wird ja nur ein einziger erwähnt.

Auf dem Besitz der Herrschaft Borl lebten im Gebiet von Haloze 209 Untertanen und 69 Freileute. Der durchschnittliche Bauernhof hatte 7 Joch Felder und Wiesen. Unter den Untertanen gab es 10 Häusler, 59 Kleinbauern, 89 Mittelbauern und 51 Großbauern.

Die soziale Differenzierung der bäuerlichen Elemente war in Haloze schon damals sehr stark und wesentlich größer als auf dem nachbarlichen Ptujsko polje. Nur bei 11 Untertanen und 8 Freileuten konnten wir keine Weinbergflächen feststellen, sonst hatte jede Wirtschaft durchschnittlich 1,58 Weingärten. Es überwogen mittelgroße Weingärten. Der Weinbau hatte eine vorherrschend landwirtschaftliche Bedeutung. Vom Obstbau erfahren wir aus dem Schätzungsprotokoll nichts, ebensowenig vom Ackerbau.

Berggenossen gab es 423, darunter 262 Berggenossen aus Haloze. Berggenossen-Bauern aus den Dörfern auf dem Ptujsko polje gab es 151 oder 37%. Der Weingartenbesitz der Bauern von Ptujsko polje ist also in Haloze sehr alt. Wahrscheinlich entstand dieser Besitz gleichzeitig mit der Festigung des feudalen Systems in diesen Gegenden, bzw. nachdem man diese Gebiete um 1200 den Ungarn entrissen hatte.

Einen ganz neuen Einblick gestattet uns aber das Schätzungsprotokoll in bezug auf die Lage in der Viehzucht. Auf eine Landwirtschaft kamen durchschnittlich 6,4 Stück Rinder (davon 3,3 Kühe) und 6,4 Schweine, was nach Blohm 5,5 Großvieheinheiten ergibt. Das ist ein viermal höherer Durchschnitt des Jahres 1964 in Haloze und höher als irgendwo in der Steiermark. Schafe wurden nicht gezüchtet, Ziegen aber nur bei vier Bauern in einer Ortschaft. Die Viehzucht war also sehr bedeutend und nicht umgekehrt, wie man nach bisher bekannten Daten geschlossen hatte.

Die Familiennamen, die sich damals schon ganz geltend gemacht hatten, weisen auf eine ethnisch slowenische Landschaft mit ziemlich bemerkbaren Einflüssen der nachbarlichen kroatischen Gegenden, bzw. der Uskokon (Patronymika auf -ič und einige Bezjaks). Namen, die auf andere Zugewanderte hinweisen würden, gibt es fast nicht. Alte slowenische Namen (Taufnamen) sind nicht aufzufinden, ebenso auch nicht die in der Steiermark heute so verbreiteten Namen Josef und Anton.

Bestätigt und ergänzt ist die bisherige Meinung darüber, daß Haloze eine Landschaft einer älteren slowenischen Besiedlung ist, die nicht wie die nachbarlichen Slovenske gorice stärkere Migrationen erlebte.

Im behandelten Gebiet von Haloze lebten im Jahre 1542 rund 1300 Einwohner.

POHORSKI GOZD MARIBORSKE MEŠČANSKE SRENJE

Nekdanja mariborska meščanska srenja je imeela tudi gozd na Pohorju. V sicer zelo okrnjenem mariborskem mestnem arhivu je najti precej podatkov, ki morejo dopolniti omembe te meščanske posesti v dosedANJI literaturi.

Gozd je bil dodeljen meščanom v uporabo gotovo že zelo zgodaj. V mariborski mestni knjigi² se med 1513 pogorelimi listinami ne omenjajo privilegiji o podelitvi srenjskih zemljišč, navaja se le privilegij, ki je pridrževal uporabo teh zemljišč izključno meščanom. Da pa so imeli meščani za pohorski gozd poseben privilegij, ki je ob požaru leta 1513 pogorel, izpričujejo dokazni členi,³ ki so jih 1529 meščani predložili štajerskemu vicedomu. Edina določnejša izjava meščanov o starosti te njihove posesti, ko leta 1672⁴ trdijo, da je gozd njihov že najmanj tristo let, zelo verjetno ni pretirana.

Že v prvih dveh navedbah iz 16. stoletja⁵ je opisan obseg gozda. Zavzemal je na pohorskem pobočju nad Gornjim Radvanjem in Pekrami območje štirih jarkov, katerih imena Pattuetschitz, Khossar, Murco in Khrumpach se navajajo že v omenjenih prvih zaplsih iz 16. stoletja in tudi v vseh poznejših opisih meja gozda, žal pa jih ni v mapah franciscejskega katastra. Po skici gozda iz leta 1808 ali 1809⁶, ki so jo predložili meščani v zadnji pravdi za gozd, sta vzhodna in zahodna meja gozda potekali od radvanjske graščine oziroma Peker naravnost v poldnevniški smeri tik pod pohorski greben, ki ga je zahodna mejna črta dosegla nekoliko pred bolfenško cerkvico, ki se tudi sicer ki ga je zahodna mejna črta dosegla nekoliko pred bolfenško cerkvico, ki se tudi sicer večkrat omenja v opisih tega odseka meje meščanskega gozda. Za poznejšo usodo te meščanske posesti je pomembno dejstvo, da ni imela na nobeni strani povezave z drugo meščansko zemljo. Mariborčani so morali odvažati les iz gozda po poteh, ki so vodila čez srenjska zemljišča gornjeradvanjskih in pekrskih vaščanov, ki so kot mejaši motili meščane v njihovi gozdni posesti vsaj že od začetka 16. stoletja.

Mejo svojega gozda so meščani označevali z običajnimi znamenji: mejnimi križi in v debela mejnih dreves zabiti žebelji ali vrezanimi črkami. Od časa do časa so to mejo obhodili in znamenja obnavljali. Teh obhodov niso prirejali vsako leto; kot se zdi, so si obhodi sledili v precejšnjih časovnih razmikih. V virih so omenjeni obhodi iz let 1524⁷, 1671 — ta je bil opisan v mestni knjigi⁸ — 1717⁹ in zadnji med 1768—1770¹⁰; letnice se zaradi razhajanj v pričevanjih o njem ne da določiti. Med obhodom leta 1717 in zadnjim obhodom sta bila še dva, za katera pa ni najti nobene časovne navedbe. Meščani so na to pomembno opravilo odhajali v velikem številu, obhoda leta 1761 se je po besedah opisa v mestni knjigi udeležila vsa srenja, isto bi mogli sklepati za 1717, ko vir navaja, da je prišlo v gozd tristo meščanov. Le na zadnjem obhodu je bilo meščanov komaj kakih 40 do 50. Obširen opis obhoda leta 1671 — pohorski gozd je bil v tedanjem štiri dni trajajočem obhodu vse mestne gmajne na vrsti prvi dan — nas pouči o poteku te meščanske svečanosti. Meščani so bili oboroženi in vodeni po vojaško, mestni sodnik jim je bil za stotnika, imeli pa so tudi poročnika in zastavnika, v sprevodu so bili tudi godbeniki in zastave. Pri obnavljanju znamenj so meščani na enem mestu ob zvokih godbe streljali v saivah, zastavonoša pa je zamahoval z mestno zastavo. Prav posebno naj bi si mejo vtisnili v spomin tudi mladi rod, ki naj bi to posest nasledil, zato so morali dečki, ki so jih vzeli s seboj, na nekem mestu ugrizniti v žebelj na mejnem drevesu, pri bolfenški cerkvi jim je poročnik razdelil raznobarvne

svilene trakove, nato pa dal vsakemu še zaušnico. V bolfeški cerkvi so opravili meščani pobožnost, vračajoč se pa so pod Pohorjem imeli skupno kosilo. Z izjemo prvega je ob vseh znanih obhodih prišlo do prerekanj z mejaši, zlasti s šentpavelskim samostanom kot lastnikom falskega in limbuškega gospostva, in s pekrskimi ter gornjeradvanjskimi kmeti. Do oboroženih spopadov s sosedi, ki so jih imeli meščani med obhodom drugih delov svoje posesti leta 1671, pa ob obhodih gozda ni prišlo.

Pri ocenitvi pomena tega gozda za kritje meščanskih potreb po lesu je treba upoštevati, da so mogli Mariborčani verjetno že zelo zgodaj kupovati les tudi na mestnem pristanu. Gotovo so si ga mnogi raje tam nabavljali, kot da bi sami sekali v svojem oddaljenem srenjskem gozdu in les potem prevažali v mesto, pri čemer so imeli tisti, ki niso vsega dela opravili saml, še stroške za drvarje in za najete vprege. Kdaj so začeli meščani izrabo gozda na Pohorju zaradi te druge možnosti oskrbe z lesom opuščati, ne vemo, vsaj na začetku 17. stoletja pa jim je bil pohorski gozd že bolj rezerva v sili, po kateri so posegli po požarih, ko niso mogli dobiti nikjer drugod potrebnega gradbenega lesa za obnovo svojih domov, v hudih zimah, ko je Drava zamrznila in splavi niso prhljali, ob epidemijah, ko so se splavarji mesta ogibali; redno je iz srenjskega gozda mesto nabavljalo les le za meščanski špital in za reveže.¹¹ Že iz leta 1672¹² je ohranjen podatek, da so meščani sekanje v gozdu že dalj časa opuščali, tedaj je namreč lastnik meščanske hiše v Mariboru, radvanjski graščak Reinler, poslal svoje podložnike po les v gozd, da bi meščanska posestna pravica ne zapadla. Med zadnjo pravdo za gozd so meščani saml priznavali¹³, da so v drugi polovici 18. stoletja v svojem gozdu prav malo sekali, ker se jim je pač bolj izplačalo kupovati les na Pristanu; iz gozda so se z njim oskrbovali le tisti, ki so imeli lastne vprege; posredno pa je posest gozda bila le še v prid vsem, ker dobavitelji lesa niso mogli navljati cen.¹⁴ Gotovo so meščani vse bolj neradi hodili v gozd po les tudi zaradi pogostih sporov s pekrskimi in gornjeradvanjskimi kmeti, ki so jih ovirali pri sekanju in odvažanju lesa. Značilno je, da so si za zadnje sekanje med letom 1770 in 1772 najeli za drvarje vojake.¹⁵

Od koristl, ki so jih imeli meščani od gozda, se v prvem viru, ki o tem izpoveduje na pričevanjih slonečih dokaznih členih iz 1529, omenjata le pravica do sekanja in do paše. Vir iz leta 1672¹⁶ je v tem oziru najizčrpnější; meščani v njem navajajo pravico do sekanja, do paše, do žganja apna, do nabiranja žira, do oglarjenja, imeli pa so še druge, nenavedene pravice. Izraba gozda v vse te namene sicer ni izpričana, gotovo pa meščani v gozdu niso le sekali. Obrtniki, ki so potrebovali oglje, so imeli svoje kope tudi v tem gozdu, 1630 jo je imel kovač Witman¹⁷, 1671 se omenja »stara kopa«¹⁸. Žganje apna v gozdu se omenja 1676¹⁹, podoba pa je, da so meščani oglarjenje in žganje apna omejevali, da se zaloga lesa ne bi izčrpala. Paše v gozdu in žirove paše za svlnje meščani, ki so imeli srenjske pašnike tudi bliže mesta, gotovo niso redno izkoriščali, vendar je, kot kaže, tudi niso zlahka prepuščali proti zakupni pekrskim in gornjeradvanjskim kmetom, ki jim je bilo to še 1676 posebej prepovedano. V 18. stoletju pa so kmetom proti primerni zakupni paši že dovoljevali, tako po omembi iz leta 1730 gornjeradvanjskim kmetom, vendar le v določenem delu gozda²⁰, pekrskim kmetom pa so meščani okoli polovice 18. stoletja dovoljevali, da gonijo svinje v žir, morali pa so jim zato dajati po eno kuro in dva kopuna letno.²¹

To svojo posest so morali meščani vsaj že od začetka 16. stoletja dalje, ko so ohranjeni prvi viri o njej, braniti pred tuji posegi. Gozd si je lastilo mariborsko gospostvo, vanj pa so predvsem vdirali kmečki mejaši. Deželno knežje mariborsko gospostvo je bilo v 15. stoletju zastavljeno,²² zastavni imetniki so si začeli lastiti tudi pohorski gozd, češ da spada k zastavljenemu uradu. Gozd pa je bil tudi od mesta precej oddaljen, kmetje iz Pekar in Gornjega Radvanja so ga zato mogli skrivoma izkoriščati: prav pekrski kmetje, ki so bili podložniki mariborskega gospostva, so mogli za to dobiti tudi dovoljenje svoje gosposke, ki je meščanom posest gozda odrekala.

Prvo znano pravdo za gozd so morali meščani voditi s Katarino, vdovo po Adamu Swekhowitzu, ki je bila zastavna imetnica mariborskega gospostva vsaj med leti 1525 in 1534. S to gospo so se meščani tudi sicer precej prepirali. Ker je imela v zastavi deželno-knežje gospostvo, si je lastila nasproti mariborskim meščanom pravice mestnega gospoda, ki pa jih ji je vicedom leta 1525 v razsodbi spora med njo in meščani odrekel in pribil, da mesto ni podrejeno uradu, ki ga Swekhowitzova upravlja.²³ Meščani so Swekhowitzovi tudi zamerili, da je med turško vojno leta 1529 pobegnila na varno v »gore proti Konjicam«, oba gradova v mestu pa pustila brez posadke, tako da so ju

morali posesti in stražiti meščani. V pritožbi cesarju so Mariborčani Swekhowitzovo tedaj obdolžili celo dopisovanja s turškimi poveljniki.²⁴ Že 1523 pa se je začel med meščani in graščakinjo spor za gozd. Swekhowitzova je tedaj svojim pekrskim podložnikom dovolila sekati v meščanskem gozdu, meščani pa so se pritožili pri vicedomu. V svojih dokaznih členih iz leta 1529²⁵, ki jih je potrdilo 70 prič (37 prič je bilo mariborskih meščanov, druge so bili graški, ptujski in slovenjebistriški meščani, kmetje iz mariborske okolice, en plemič in dva duhovnika), so meščani opisali obseg gozda, navedli, da so imeli zanj poseben privilegij, ki pa jim je ob požaru 1513 pogorel, da so meje gozda zaznamovane in da meščanske posesti gozda do tedaj še nihče ni kršil. Pravdo je zavlačevala Swekhowitzova, ki ni prihajala na vicedomove naroke. 1530 so se meščani obrnili še na cesarja, pritožbo so mu predložili v avdienci na Dunaju.²⁶ Graščakinja pa je v pritožbi Dolnjeavstrijski komori odrekala vicedomu pristojnost v sporni zadevi in trdila, da spada pohorski gozd v njej zastavljeni mariborski urad. Kralj Ferdinand je vicedomu januarja 1532 ukazal, naj spor odloči, da bi mogli meščani gozd ponovno izkoriščati, upošteva pa naj zastavne pravice Swekhowitzove. Ne glede na končni izid spora pa mora Swekhowitzova dati Mariborčanom iz gozda les, ki ga potrebujejo za obnovo svojega pred kratkim pogorelega mesta.²⁷ Ko nato maja 1532 Swekhowitzova ni prišla tudi na zadnji narok, ki ga je določil vicedom po ukazu komore, so Mariborčani pravdo dobili. Vicedom jim je priznal polno in izključno posest gozda, graščakinja pa jim je morala povrniti pravdne stroške.²⁸

Meščani so potem imeli v svojem gozdu mir vse do 1615, ko je pravdo zanj obnovil baron Ivan Jakob Khisl, tedaj še zastavni imetnik, od 1620 pa lastnik mariborskega gospostva.²⁹ Khisl je trdil, da je gozd last mariborskega gospostva in je izposloval pri dolnjeavstrijski komori komisijo, ki naj zadevo odloči. Komisijski ogled gozda, opravljen maja 1616, se je, kot se zdi, izšel v korist meščanov, Khisl pa je dosegel, da je bil januarja 1617 ponovljen. Nova komisija, v kateri je bil tudi vicedom, je gozd prisodila graščaku, Mariborčanom pa je zapretila z visoko globo za vsak nadaljnji poseg vanj. Ti pa niso odnehali. V obsežni pritožbi nadvojvodi Ferdinandu so zahtevali, da se komisijski odlok razveljavi. Sklicevali so se na vicedomovo razsodbo v nekdanji pravdi med njimi in Swekhowitzovo, na zasluge, ki si jih je mesto pridobilo med »turško, ogrsko in beneško vojno«, na škodo, ki jo je utrpelo ob številnih požarih, na mnogo večji pomen, ki ga ima za vladarja in deželo ob tako pomembnem prehodu ležeči Maribor, od vasi Pekre, ki bi se z mestu odvzetim gozdom okoristila.³⁰ Uspeh te meščanske pritožbe ni znan, res pa so mogli Mariborčani na to sprožiti pred vicedomovim uradom pravdo proti pekrskim Khislovim podložnikom, ki so 1618 posekali nekaj sto dreves v pohorskem gozdu in jih odpeljali v mariborsko graščino. V spomenici³¹, ki sta jo na razpravo, razpisano na 10. april 1619,³² vzela s seboj njihova pooblaščenca, so meščani svojo pravico do gozda utemeljevali z razlogi iz svoje pritožbe nadvojvodi, dolžili so Khisla, da se hoče na njihov račun odškodovati za neki drugi gozd, ki je vpisan v reformiranem urbarju mariborskega gospostva, ki pa so si ga verjetno prisvojili njegovi pekrski podložniki. Nadaljnji potek pravde ni znan, tekla je še 1621, ko pa se je že iskalo pot poravnave, ker sta se sprti stranki naveličali dolgotrajne in drage pravde in so tudi tedanji nevarni časi narekovali pomirjenje.³³ Ohranjen je prepis izvlečka iz sejnega zapisnika mestnega sveta o posvetovanju med odborom »šestih«, četrtimi mojstri in nekaterimi k posvetovanju pritegnjenimi zastopniki meščanske srenje, ki je bilo 24. maja 1621. »Šesti« so tedaj zastopnikom srenje nasvetovali, naj se Khislu v gozdu odkaže kraj, od koder bi smel jemati les za potrebe gradu.³⁴ Tako je bil najden temelj za poravnavo, ki je bila sklenjena prvega oktobra istega leta.³⁵ Khislu in njegovim naslednikom je bilo dovoljeno sekati v gozdu, toda le za grajske potrebe, pekrskim podložnikom pa je bilo izkoriščanje gozda prepovedano. Oba pogodbenika sta se obvezala na vzajemno obrambo gozda pred posegi tretjih.

Gospostvo pa se ni ravnalo po pogodbi. Ko so pekrski kmetje septembra 1630 razkopali mariborskemu kovaču Witmanu oglarsko kopo, mu odvzeli orodje in živež ter njega in njegove delnarje pretepli, jih mariborsko gospostvo ni kaznovalo. Na tožbo Mariborčanov je Stajerska dvorna pravda nato obsodila tedanjo mariborsko graščakinjo Marijo Khisl, da mora povrniti škodo, ki so jo kovaču prizadejali njeni pekrski podložniki.³⁶ Ti pa so s svojimi posegi v gozd nadaljevali, kot je razvidno iz izjave mariborskih meščanov 17. oktobra 1642, v kateri so predlagali sklenitev prave pogodbe o gozdu z mariborskim gospostvom, po kateri bi to imelo še druge pravice poleg sekanja,

vaščanom Peker bl pa izkoriščanje gozda moralo biti še vnaprej prepovedano.³⁷ Gospodstvo pa na te ponudbe Mariborčanov ni pristalo, nastajali so novi spori. Tako je 1665 grofica Ana Marija Khisl obtožila radvanjskega graščaka Reinlerja, ki je imel v Mariboru meščansko hišo, da jo je oškodoval, ko je 1664 s svojimi podložniki in meščani odvažal les iz gozda.³⁸

Naslednji mariborski graščak, grof Ivan Jakob Khisl, pa je izposloval novo komisijo v zadevi gozda. Meščani so poskušali pri cesarju doseči, da bi bila komisija razpisana za 25. oktober 1672 odpravljena ali vsaj odložena,³⁹ nakopali pa so si le cesarjevo grajo, ker na komisijo niso prišli.⁴⁰ Obenem je prišlo do novih spopadov v gozdu. Mariborčani, ki so ga 1671 tako svečano obhodili, so bili namreč v njem skoraj prenehali sekati. Da bi jim posestna pravica ne zapadla, je 1672 začel v gozdu sekati njihov someščan, radvanjski graščak Reinier. Njegove podložnike pa so v gozdu napadli pekrski kmetje, jim odvzeli orodje in vprego, les pa odpeljali, češ, ker so meščani sekanje opustili, naj ne seka tudi Reinier.⁴¹ Ob tem času so pekrski kmetje tudi posekali stara mejna drevesa meščanskega gozda. Leta 1673 so Mariborčani za oboje zahtevali odškodnino od graščaka.⁴² Ob tej zaostritvi spora so začeli posredovati od notranje avstrijske vlade določeni komisarji. Meščani, ki so imeli po mnenju samih komisarjev mnoga pomembna dokazila o svojih izključnih pravicah do gozda, so na vztrajno prigovarjanje komisarjev končno le odstopili od pravde in so privolili v poravnavo, ki je bila skienjena v Mariboru 2. junija 1676⁴³ in jo je 29. julija istega leta potrdil tudi cesar.⁴⁴ V poravnalni pogodbi so meščani odstopili od vseh svojih zahtev po odškodnini, le radvanjskemu graščaku je moral grof Khisl vrniti orodje, ki so ga 1672 zaplenili v gozdu njegovih pekrskih podložniki. Pravica do soužitja gozda je bila mariborskemu gospodstvu priznana v enakem obsegu kot ob prvi poravnavi iz leta 1621, iz njega je smelo spravljati le kurivo za potrebe gradu, pravico do paše in žirove paše v njem so imeli le meščani. Gospodstvo se je tudi zavezalo, da bo v gozdu opustilo žganje apna in oglarjenje. Pekrskim kmetom je bil dostop v gozd prepovedan, prav tako jim je bilo prepovedano nadlegovati meščane, ko vozijo iz gozda les po običajnih poteh skozi Pekre, kar naj jim oboje grof javno oznani v navzočnosti meščanov. Pogodba je določala, da mora grof k sojenju svojih pekrskih podložnikov, ki bi kljub prepovedi sekali v gozdu, pritegniti meščanske zastopnike in da pripade meščanom polovica zneska dosojene globe. Tiste svoje podložnike, ki bi kršili meščansko pravico paše in žirove paše v gozdu, mora grof izročiti v sojenje meščanom. Gospodstvo in mesto sta se pogodila tudi o skupni obrambi gozda pred drugimi gospodstvi in njihovimi podložniki, prijetim storilcem naj bi skupno sodila in si delila zneske iz glob na polovico.

Kmalu pa se je pokazalo, da meščanom tudi ta pogodba ni mogla zagotoviti mirnega užitka gozda, pekrski kmetje so jih še naprej ovirali pri vožnji skozi vas. Da bi se ognila oživitvi starega spora, sta mesto in gospodstvo poskusila s svojevrstno rešitvijo, ohranjen je nedatiran osnutek pogodbe med mestom in mariborsko graščakinjo, grofico Eleonoro Rosenberg, roj. Khisl, hčerko in naslednico Ivana Jakoba Khisla, po kateri bi gospodstvo mestu prodalo dve kmetiji v Pekrah, da bi potem mogli meščani voziti les iz gozda skozi Pekre po svojih tleh in bi se tako izogibali spopadam s Pekrcani.⁴⁵

Potem ko je bil spor zaradi gozda med meščani in mariborskim gospodstvom poravnan s pogodbo iz leta 1676, pa so se obnovili spori za gozd z drugimi gospodskimi mejaši. Že ko sta meščanom ob obhodu gozda 1671 prišla na pot do bolfenške cerkvice nasproti upravitelja šentpavelskih gospodstev Fale in Limbuša, je falskega upravitelja, ki je trdil, da obhod za samostan ne more ustvariti nobenega prejudica, mestni sodnik zavrnil z izjavo, da meščani v svojem gozdu sosednim gospodstvom ne priznavajo nobenih pravic. Vnovič so si meščani nakopali jezo teh gospodskih mejašev z obhodom meje gozda leta 1717. Šentpavelski samostan je kot lastnik limbuškega gospodstva zatožil Mariborčane pri Notranjeavstrijski vlad, da so med obhodom vdrli v njegov gozd in tam v znamenje svoje domnevne posesti streljali v salvah, mahali z mestno zastavo in vrezovali v drevesa mejna znamenja.⁴⁶ 1719 sta se proti meščanom zaradi kršitev meje v pohorskem gozdu pritožila pri štajerskem deželnem upravitelju še vetrinjski samostan in radvanjski graščak Tschänder.⁴⁷ Ta spor se je zavlekel do 1730, ko je vetrinjski opat pristal na ponudbo mariborskega magistrata, da se na kraju spora sestanejo zastopniki samostana in mesta in se dogovorijo o poravnavi. V pismu je opat poudaril, da mora magistrat pokazati v zadevi dobro voljo, pretveze in izgovore naj meščanska srenja opusti, če noče, da bi se pravda nadaljevala.⁴⁸ Izgleda, da je

septembra 1730 prišlo do poravnave, čeprav je ohranjen le osnutek pogodbe.⁴⁹ Po njej naj bi bili Mariborčani odstopili radvanjskim kmetom in njihovim gospodstvom vetrinjskemu samostanu, radvanjskemu gospodstvu in limbuški župniji večino spornega dela gozda od radvanjske gmajne navzgor do bolfenskega kolovoza, tudi v delu spornega gozda, ki bi ostal mestu, pa naj bi smeli radvanjski kmetje pasti in gnati svinje na žirovo pašo. V zameno pa naj bi bili meščani dobili pravico voziti les iz svojega gozda skozi radvanjski gozd in vas, kar naj bi bil njihov glavni pogoj za poravnavo.

Trideset let pozneje, ko so poskušali meščani ponovno uveljaviti svojo pravico do gozda, se njihove priče niso mogle spomniti, da bi po teh dogodkih meščani še kdaj sekali v gozdu. Verjetno pa so to nekajkrat še poskušali, tako 1776, ko so jih pekrski kmetje takoj spet pregnali, menda celo z dovoljenjem mariborskega graščaka Brandisa, ki so mu meščani tedaj zagrozili s tožbo zaradi neizpolnjevanja pogodbe iz leta 1676.⁵³ Prav tako meščani tudi ob naložbi jožefinskega katastra niso povsem pozabili na svoj gozd. Ta je bil 1787 sicer res izmerjen kot posest gornjeradvanjske in pekrske srenje, vendar je mestni gradbenik takoj protestiral, ker mu ni bil sporočen čas meritve, magistrat pa si je januarja 1788 pridržal dokazovanje o meščanski posesti gozda za pozneje.⁵⁴

Decembra 1802 pa se je izkazalo, da se zadeva za meščane ne bo tako gladko iztekla. Gubernij, ki mu je kresija poleti 1802 predložila spis o sporu, je gozd prisodil kmetom, meščanom pa zapretil s hudimi kaznimi za vsak nadaljnji poseg vanj. Poučil jih je o možnosti, da začnejo pravdo za gozd pred sodiščem, a jim je z opozorilom, da za posest gozda nimajo nobenih zakonitih dokazil, že vnaprej jemal upanje na uspeh v pravdi. Meščane je kresija, ko jih je obvestila o odločbi gubernija, tudi opozorila, da pravnih stroškov ne bi mogli kriti iz mestne btagajne, ampak bi jih morali plačati sami.⁵⁷ Preden so začeli pravdo, so meščani sklenili poskusiti še s prizivom na cesarja. Maja 1803 so priziv prijaviili,⁵⁸ iz ohranjenih mestnih spisov pa ni razvidno, ali so ga tudi vložili; ker so začeli pravdo šele pet let kasneje, moremo sklepati, da so se pri cesarju pritožili, niso pa uspeli.

Decembra 1808 so meščani vložili pri deželni pravdi v Gradcu obtožnico proti vaščanom Peker in Gornjega Radvanja. Kot dokazila za svojo pravico do gozda so uporabili zapis v mestni knjigi o obhodu meje 1671, prav tako v mestni knjigi prepisano pogodbo z mariborskim gospostvom iz 1676, in po pričevanjih sestavljene dokazne člene. Toženi vaščani so v svojem ugovoru⁵⁹ izpodbijali veljavnost starih meščanskih dokazil, ki niso ustrezala zahtevam novega sodnega reda. Tako so za obhod meje 1671 navedli, da ni dokazan, ker zapis o njem v mestni knjigi ni podpisan; tudi če bi bil dejansko izveden, bi predstavljal le samovoljno dejanje, ki ne more dokazovati posesti obhopenega gozda. Pogodba iz 1676 ni mogla prizadeti kmečke pravice do gozda, graščak jo je sklenil brez pooblastila svojih podložnikov, ki zanjo niti vedeli niso, še manj bi pa mogla vezati Pekrčane, ki so bili podložni drugim gospostvom. Kmetje so v svojem ugovoru tudi zanikali, da bi dokazni členi iz obtožnice govorili meščanom v prid. Z enkratnim sekanjem med 1770 in 1772, ki ga ti členi dokazujejo, si meščani niso mogli gozda priposestevovati, že tedaj so kmetje vsiljivce iz gozda pregnali. Od meščanskih prič so zavračali kot pristransko zlasti bivšega pekrskega rihtarja, ki se je s sovaščani spril in je bil ob času pričevanja v mestni službi kot nadzornik Pristana. Proti meščanskim dokaznim členom so kmetje postavili svoje in so v njih dokazovali nemoteno izkoriščanje gozda daleč nazaj prek za priposestevovanje predpisanega tridesetletnega roka. Navedli so, da je bil gozd izmerjen na lme kmetov ob naložbi jožefinskega katastra, da so nanj 1809 kmetje plačali prisilno posojilo, da jim je 1802 priznal posest gozda gubernij in da iz vsega tega izhaja, da je tudi pred oblastjo gozd veljal za kmečko lastnino. Kmečki ugovor so s svojimi izjavami podprli tudi vsa tri gospostva obtožencev — mariborsko, radvanjsko in Vetrinjski dvor. Zatrjevala so, da njihov gornjeradvanjski in pekrski podložniki nimajo razen tega nobenega drugega gozda, če bi se jim ga odvzelo, bi prišli na beraško palico, gospostva bi bila ob dajatve s teh kmetlj, država pa ob davke. Na ugovor kmetov so meščani vložili repliko, od katere pa v mestnem arhivu ni ohranjen noben izvod ali osnutek. Iz duplike Pekrčanov in Gornjeradvanjanov, ki so jo ti vložili januarja 1812, je posneti, da so meščani v repliki vztrajali pri dokazilih iz svoje obtožnice, le svoje dokazne člene so podprli s še eno prič. Kmetje so v svoji dupliki podkrepili razloge iz ugovora.⁶⁰ 9. marca 1812 sta obe stranki svoje spise inrotullrali,⁶¹ 14. julija istega leta pa je sodišče obvestilo Mariborčane, da so pravdo izgubili. Ker so meščani 8. avgusta 1812 prijaviili priziv, jim je Deželna pravda sporočila razloge, zaradi katerih je razsodila proti njim:⁶² ker je bila vaščanom Peker in Gornjega Radvanja posest gozda priznana z odločbo gubernija iz leta 1802 že po upravni poti, jim je pred sodiščem ni bilo treba dokazovati, nasprotno bi pa morali dokazati svojo pravico do gozda Mariborčani. Njihovim dokazilom pa sodišče ni moglo priznati veljavnosti, zato je meščansko tožbo zavrnilo, oprostilo pa je meščane plačila pravnih stroškov, ker je priznalo, da so si mogli pogodbo iz 1676 z nekaj upravičenosti razlagati v svoj prid.

30. avgusta 1812 so meščani vložili še priziv na Notranjeavstrijsko apelacijsko sodišče.⁶³ V njem so očitali prvolinstančnemu sodišču, da je presojalo njihova dokazila z vso zahtevnostjo sodobnega postopka, kar je nedopustno, ker gre za več sto let stare dokumente, pri katerih je treba upoštevati razmere ob njihovem nastanku. Zavračali so uporabo načeta o zastaranju posesti, kot dobri gospodarji so z zalogo lesa v gozdu varčevali, za kar se jih ne more kaznovati z odvzemom gozda. Kmečke posesti gozda tudi ne gre izvajati iz dejstva, da je bil ob jožefinskem katastru izmerjen na njihovo ime. Tedaj komisijam ni bilo treba predložiti izkazov o lastnini, radvanjsko gospostvo

kot okrajna gosposka pa je bilo svojim podložnikom seveda naklonjeno in jih je zato zapisalo kot lastnike. Plačilo prisilnega posojila za gozd leta 1809 ne more obveljati kot razlog v korist kmetov, ker je tačas pravda že tekla in so vaščani, spet ob podpori radvanjskega gospostva, na ta način hoteli pač pridobiti še eno prednost. Tudi s prizivom meščani niso uspeli. 9. novembra 1812 jih je Deželna pravda obvestila, da je prizivno sodišče 27. oktobra potrdilo osporavano razsodbo in da morajo nasprotnikom povrniti stroške, ki so jih ti imeli v apelacijskem postopku.⁶⁴

Pohorski gozd je bil tako za meščane dokončno izgubljen. Ker ga pa že dolgo niso več izkoriščali, je bil bolj prizadet njihov ponos kot njihovo gospodarjenje. Za domnevo, da je mesto prav zato, da si meščani opomorejo po izgubi gozda, razparceliralo svojo tezensko gmajno, v virih ni opore. Na pravdo, s katero so gozd izgubili, so Mariborčani, kot kaže, kmalu pozabili; tudi R. G. Puff, ki je dobrih trideset let po njej pisal zgodovino mesta, je ni zabeležil. Pohorski gozd se tudi v mestnih arhivalijah poslej nikoli več ne omenja.

OPOMBE

¹ R. G. Puff, Marburg in Steiermark, seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, Gratz 1847. II. 74, 101, 106, 108, 148–149, 151. G. Majcen, Kratka zgodovina Maribora, Maribor 1925. 61. Fr. Baš, Maribor I Historično geografski razvoj, GV II, 1928. 146–141, 144. Isti, Maribor v preteklosti, Vodnik po Mariboru, Ljubljana 1932. 51–52, 54. Isti, Kulture v Mariboru v začetku XIX. stoletja, Mariborski koledar 1932, Maribor 1932. 51. Isti, Topografska dinamika Mariborskega polja, Kronika slovenskih mest I, 1934. 322–323.

² Original z vpisi od 16.–18. stoletja in prepis iz 19. stoletja sta v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. V Pokrajinskem arhivu v Mariboru je reprodukcija originala, ki je bila izdelana 1. 1842. Opis knjige pri F. Bischoff, Rechthandschriften im steiermärkischen Landesarchive, B K St Gqu VI, 1869. 139–140.

³ Pokrajinski arhiv v Mariboru, fond Mestna občina Maribor, fasc. Občinsko imetje, ovoj Pohorski gozd (PAM, ..., Pohorski gozd), Dokazni členi mariborske mestne srenje o gozdu na Pohorju iz 1. 1528.

⁴ PAM, ..., Pohorski gozd, Priziv meščanov na cesarja z dne 20. okt. 1872.

⁵ Glej op. 3. Mariborska mestna knjiga, f. 107 nove foliacije.

⁶ PAM, ..., Pohorski gozd, Skica gozda v pravnem spisu 1808–1812.

⁷ Glej op. 3.

⁸ Mariborska mestna knjiga, f. 470–471 nove foliacije. V povzetku tega opisa pri Puffu, Marburg in Steiermark etc. 148–149 je nekaj napak, ker je Puff nekatera mesta v tekstu napačno brai. Tako v tekstu ni omenbe, da bi se obhod začel »rano jutraj«, poročnik ni »Trantschitsch«, ampak »Träschitsch«, ime enega od mestnih svetnikov ni »Sindach«, ampak »Seydach«, drugega ne »Rauner«, ampak »Reinier«. Dalje se obhoda niso udeležili le najstarejši »Ätteste« meščani, ampak (poleg funkcionarjev mestne samouprave) tudi drugi »andern« meščani. Nikjer v tekstu se ne omenja stari rimski grob. »Teessen« v tekstu ni lastno ime, ampak občno ime za gozdček (prim. Unger, Steirischer Wortschatz, Graz 1903. 151). Velika stena v gozdu se ne navaja z imenom Beia peč. Te napake so tudi v povzetkih obhoda pri ostalih avtorjih, ker opisa niso brali v mestni knjigi, ampak so ga posneli po Puffu.

⁹ PAM, ..., Pohorski gozd, Pritožba šentpavelskega samostana proti mariborskim meščanom 1. 1717.

¹⁰ PAM, ..., Pohorski gozd, Zapisnik pričevanja nekaterih meščanov o pohorskem gozdu 19. avg. 1801, Zapisnik o zastišanju prič v pravdi mariborskih meščanov proti občinama Pekre in Gornje Radvanje 4. nov. 1809.

¹¹ PAM, ..., Pohorski gozd, Osnutek pritožbe mariborskih meščanov nadvojvodi Ferdinandu 1. 1817.

¹² PAM, ..., Pohorski gozd, Pritožba mariborskih meščanov proti grofu Ivanu Jakobu Khisiu 20. sept. 1873.

¹³ Glej op. 10.

¹⁴ PAM, ..., Pohorski gozd, Osnutek pripomb mariborskih meščanov k dupliki pekrskih in gornjeradvanjskih kmetov v pravdi za pohorski gozd 1808–1812.

¹⁵ Glej op. 10.

¹⁶ PAM, ..., Pohorski gozd, Osnutek pisma mariborskih meščanov cesarju 20. okt. 1872.

¹⁷ PAM, ..., Pohorski gozd, Prepis razsodbe štajerskega deželnega upravitelja proti Mariji Khisi ok. 1. 1830.

¹⁸ Glej op. 8.

¹⁹ Mariborska mestna knjiga, Poravnava med mariborskimi meščani in grofom H. J. Khisiom 2. jun. 1870, fol. 477–478 nove foliacije.

²⁰ PAM, ..., Pohorski gozd, Osnutek pogodbe med mariborskimi meščani, vetrinjskim opatom in radvanjskim graščakom z dne 23. sept. 1730.

²¹ Glej op. 11.

²² H. Pirchegger navaja v svoji razpravi Die Herrschaft Marburg, ZHV St 43, 1932, 14–55 in v delu Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Güten, Städte und Märkte,

- München 1982, 20, da je bilo mariborsko gospostvo od 1487 v zakupu, kmalu nato pa je bilo zastavljeno. V pod op. 11 navedenem osnutku pritožbe mariborskih meščanov proti baronu H. J. Khisiu pa se omenja, da je bilo gospostvo zastavljeno že od 1456, originalu pritožbe so meščani priložili tudi prastari seznam devetih lastnikov zastavljenega gospostva, ki so se zvrstili od l. 1456 do časa, ko je bilo nekoč na začetku 16. stoletja zastavljeno Adamu Swekhowitzu.
- ¹⁶ Mariborska mestna knjiga, razsodba vicedoma Boifenka Grassweina 30. dec. 1525, fol. 130—131 nove foliacije.
- ¹⁷ Glej op. 11.
- ¹⁸ Glej op. 3.
- ¹⁹ Glej op. 11.
- ²⁰ PAM, ..., Pohorski gozd, Prepis ukaza krajia Ferdinanda dunajski komori 12. jan. 1532.
- ²¹ PAM, ..., Pohorski gozd, Prepis vicedomove razsodbe v pravdi med mariborskimi meščani in Katarino Swekhowitz z dne 24. maja 1532. Tekst je vpisan tudi v mariborski mestni knjigi na fol. 15'—16 nove foliacije.
- ²² H. Pirchegger, Die Herrschaft Marburg, ZHV St. 43, 1932. 36.
- ²³ Glej op. 11.
- ²⁴ PAM, ..., Pohorski gozd, Spomenica mariborskih meščanov v pravdi proti baronu Ivanu Jakobu Khisiu l. 1619.
- ²⁵ PAM, ..., Pohorski gozd, Reverz o predaji vicedomovega vabila na razpravo 10. apr. 1619.
- ²⁶ PAM, ..., Pohorski gozd, Osnutek pogodbe med baronom Ivanom Jakobom Khisiom in mariborsko občino l. okt. 1621. Ohranjen je v treh inačicah, ki se med seboj le malo razlikujejo.
- ²⁷ PAM, ..., Pohorski gozd, Izvleček iz mestnega sejnega zapisnika 24. maja 1621.
- ²⁸ Glej op. 33.
- ²⁹ Glej op. 17.
- ³⁰ PAM, ..., Pohorski gozd, Osnutek izjave mariborske občine o pohorskem gozdu z dne 17. okt. 1642.
- ³¹ PAM, ..., Pohorski gozd, Potrdilo mariborske občine z dne 2. jan. 1666.
- ³² Glej op. 4.
- ³³ PAM, ..., Pohorski gozd, Pismo cesarja Leopolda I. mariborskim meščanom z dne 23. nov. 1672.
- ³⁴ PAM, ..., Pohorski gozd, Dogodek je opisan na listku, ki je priložen prepisu pisma mariborskih meščanov grofu Ivanu Jakobu Khisiu z dne 20. sept. 1673.
- ³⁵ PAM, ..., Pohorski gozd, Prepis pisma mariborskih meščanov grofu Ivanu Jakobu Khisiu z dne 20. sept. 1673.
- ³⁶ Glej op. 15.
- ³⁷ Mariborska mestna knjiga, Prepis cesarske potrditve 2. jun. 1676 sklenjene poravnave med mariborskimi meščani in grofom Ivanom Jakobom Khisiom, fol. 478 nove foliacije.
- ³⁸ PAM, ..., Pohorski gozd, Nedatiran osnutek pogodbe med meščani in grofico Eleonoro Rosenberg roj. Khisi o prodaji dveh kmetij v Pekrah mariborskim meščanom.
- ³⁹ Glej op. 9.
- ⁴⁰ PAM, ..., Pohorski gozd, Pismo štajerskega deželne upravitelja mariborskim meščanom z dne 15. sept. 1719.
- ⁴¹ Koroški deželni arhiv v Celovcu, Herrschaft Stift Viktring, Akten Fasc. XV Nr. 393, Fol. 5, 5'.
- ⁴² Glej op. 20.
- ⁴³ PAM, ..., Pohorski gozd, Prepis pisma mestnega sindika Menza grofu Brandisu 3. febr. 1766 je 11. priloga k ugovoru pekrskih in gornjeradvanjskih kmetov na tožbo mariborskih meščanov pred Deželno pravdo z dne 27. jan. 1810.
- ⁴⁴ Glej op. 10.
- ⁴⁵ Glej op. 10.
- ⁴⁶ PAM, ..., Pohorski gozd, Prepis pisma mariborskih meščanov grofu Brandisu 23. okt. 1778 je 12. priloga k ugovoru pekrskih in gornjeradvanjskih kmetov na tožbo mariborskih meščanov pred Deželno pravdo z dne 27. jan. 1810.
- ⁴⁷ PAM, Pond Mestna občina Maribor, fasc. Obrt, trgovina, mitnina, ovoj Mitnina 1580—1788, Gsnutek dopisa mariborskega magistrata kresiji z dne 26. jan. 1786.
- ⁴⁸ PAM, ..., Pohorski gozd, Inventar mariborskega občinskega imetja 31. okt. 1800.
- ⁴⁹ PAM, ..., Pohorski gozd, Gsnutek dopisa mariborskega magistrata kresiji 14. nov. 1801.
- ⁵⁰ PAM, ..., Pohorski gozd, Dopis kresije mariborskemu magistratu 11. dec. 1802.
- ⁵¹ PAM, ..., Pohorski gozd, Izvleček iz sejnega zapisnika mariborskega občinskega sveta 27. maja 1803.
- ⁵² PAM, ..., Pohorski gozd, Ugovor pekrskih in gornjeradvanjskih kmetov na tožbo mariborskih meščanov pred Deželno pravdo z dne 27. jan. 1810.
- ⁵³ PAM, ..., Pohorski gozd, Duplika pekrskih in gornjeradvanjskih kmetov v pravdi za pohorski gozd 1808—1812.
- ⁵⁴ G tedaj veljavnem postopku prim. S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1961. 408.
- ⁵⁵ PAM, ..., Pohorski gozd, Razlogi razsodbe Deželne pravde v pravdi za pohorski gozd med mariborskimi meščani ter pekrskimi in gornjeradvanjskimi kmeti 1808—1812.
- ⁵⁶ PAM, ..., Pohorski gozd, Priziv mariborskih meščanov proti razsodbi Deželne pravde z dne 30. avg. 1812.
- ⁵⁷ PAM, ..., Pohorski gozd, Dopis Deželne pravde mariborskim meščanom z dne 9. nov. 1812.

Povzetek

Avtor dopolnjuje s podatki iz mariborskega mestnega arhiva omembe pohorskega gozda nekdanje mariborske meščanske srenje v dosedANJI literaturi. Potem ko se na osnovi razpoložljivega gradiva dotakne vprašanj o izvoru te posesti, o njeni lokalizaciji in o njenem pomenu za meščane ter navede ugotovljive mejne obhode, zasleduje potek boja, ki so ga morali Mariborčani bojevati za ta gozd vse do tedaj, ko so ga na začetku 19. stoletja izgubili. Zaradi gozda so bili meščani od začetka 16. stoletja večkrat v sporu z zastavnimi imetniki, pozneje pa z lastniki bivšega deželnoknežjega gospostva Maribor, dokler ni bila 1878 končno sklenjena pogodba, po kateri je gospostvo sicer dobilo pravico sokati v gozdu — a samo za potrebe gradu, moralo pa se je obvezati, da bo meščanski gozd šteli predvsem pred svojimi pekrskimi podložniki. Ta kompromis pa meščanom ni prinesel obetanege olajšanja v njihovem boju s kmečkimi mejaši iz Pekar in Gornjega Radvanja, ki so neprestano posegali v to meščansko posest. Dejstvo, da so meščani dokazano vsaj že od začetka 17. stoletja dalje začeli opuščati sekanje v gozdu, ker so si mogli les oskrbeti tudi na svojem dravskem pristanu, je kmete pri tem le spodbujalo. Poskusi meščanov, da bi tudi za ceno odstopa posameznih delov gozda in proti prepustitvi postranskih hasnovanj v gozdu kmetom dosegli, da bi ti njihovo posest spoštovali, so se izjalovili; zlasti v drugi polovici 18. stoletja so kmetje meščane v gozdu napadali in jih iz njega izganjali, kadarkoli so se v njem pojavili. V jožefinskem katastru je gozd vpisan že na ime kmetov. Ko so meščani na začetku 19. stoletja skušali ponovno uveljaviti svojo posest gozda, so doživeli neuspeh najprej po upravni, nato pa še po sodni poti; 1812 je bil ta del njihove stare srenjske posesti zanje dokončno izgubljen in priložen v last pekrskim in gornjeradvanjskim kmetom.

DIE WALDALLMENDE DER MARIBORER BÜRGER AM POHORJE

Zusammenfassung

Der Verfasser vervollständigt mit Daten aus dem Mariborer Stadtarchiv die bisherigen Erwähnungen der einstigen Mariborer Waldallmende am Pohorje in der Literatur. Nachdem der Autor an Hand des vorhandenen Materials die Fragen über den Ursprung dieses Besitzes, über seine Lokalisierung und seine Bedeutung für die Bürger behandelt, und die feststellbaren Gemeinbereinigungen aufzählt, verfolgt er den Verlauf des Kampfes der Bürger um diesen Wald, bis sie ihn Anfang des 19. Jahrhunderts verlieren. Um diesen Wald mußten die Bürger seit Anfang des 16. Jahrhunderts mehrere Male mit den Pfandinhabern und später mit den Besitzern der kaiserlichen Herrschaft Maribor streiten, bis im Jahre 1878 ein Vertrag abgeschlossen wurde, laut welchem die Herrschaft zwar das Recht des Holzschlages im Walde bekam — doch nur für die Bedürfnisse der Burg, sie mußte sich aber zur Beschützung des bürgerlichen Waldes, vor allem gegen Übergriffe ihrer Untertanen aus dem Dorfe Pekre verpflichten. Dieser Kompromiß brachte aber den Bürgern nicht die erhoffte Erleichterung im Kampfe gegen die bürgerlichen Anrainer aus Pekre und Gornje Radvanje, die ununterbrochen in den städtischen Wald eindrangen. Der Umstand, daß die Bürger wenigstens vom Anfang des 17. Jahrhunderts an den Holzschlag im Walde zu unterlassen begannen, weil sie sich mit Holz auch an ihrer Lend an den Holzschlag im Walde zu versorgen konnten, hat die Bauern dazu nur noch ermuntert. Die Versuche der Bürger auch um den Preis der Abtretung einzelner Waldteile oder gegen die Überlassung der Nebennutzungen im Walde an die Bauern zu erreichen, daß diese ihren Besitz respektierten, schlugen fehl; besonders in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts griffen die Bauern die Bürger im Walde an und jagten sie, sobald sie sich im Walde zeigten. Im josephinischen Kataster ist der Wald schon auf den Namen der Bauern geschrieben. Als die Bürger im Anfang des 19. Jahrhunderts ihren Besitz des Waldes von neuem durchzusetzen versuchten, scheiterten sie zuerst im Verwaltungs-, dann aber auch im Gerichtswege. 1812 ging ihnen dieser Teil ihres alten Gemeindebesitzes endgültig verloren und wurde gerichtlich den Bauern von Pekre und Gornje Radvanje zuerkannt.

Jan Sedivý

IZ ZGODOVINE MARIBORSKE KLASIČNE GIMNAZIJE

II

Mariborski gimnaziji gre zasluga, da je postal Maribor pomembno slovensko kulturno žarišče. Iz nje so izšli narodni buditelji, veliki znanstveniki, pomembni kulturni delavci, proti koncu njenega obstoja pa tudi odločni borci proti okupatorju in narodni heroji. Gimnazija jim je razvijala, oplajala, brusila, pravilno usmerjala in potencirala umske sposobnosti. Navduševala je mlade sinove slovenskega naroda za slovensko in jugoslovansko stvar tudi tedaj, ko je bil učni jezik do leta 1889 v vseh razredih samo nemški. Ob teh slovenskih izobražencih so se razbijala vsa germanizatorična prizadevanja kakor morski valovi ob čerih in kljub vsemu ogromnemu pritisku nemških nacionalistov in vladnih krogov Avstro-Ogrske ni bilo mogoče zgraditi nemškega mostu niti do Maribora, a kaj šele do Adrije. Brez uspehov bivših mariborskih slovenskih gimnazijcev na raznih delovnih področjih bi bila slovenska kultura siromašnejša, boj proti okupatorju manj učinkovit, kulturni napredek počasnejši, ves politični razvoj pa bolj provincialen, manj pa občaslovenski in jugoslovanski.

Značilne poteze ali delni življenjepisi ravnateljev in nekaterih izrazitih, pa tudi povprečnih in podpovprečnih osebnosti med profesorji obeh narodnosti te gimnazije prikazujejo vsaj v medlih obrisih sliko razmer, v kakršnih so živeli, se vzgajali, izobraževali, proti koncu njenega obstoja pa se razvijali v borce za svobodo in proti okupatorju mariborski slovenski gimnazijci.

Ravnatelji:

1. P. Ernst Apfalter (1758—1766)
2. P. Peter Halloy (1768—1773)
3. Johann Wango (1775—1776)
4. Johann Ringauf (1776—1806)
5. Josef Grimm (1806—1812)
6. Leon Esenko (1812—1829)
7. Janez Kerpan (1829—1836)
8. P. Ulrich Speckmoser (1837—1845)
9. Friedrich Rigler (1845—1851)
10. Johann Kurz (1851—1853)
11. Emanuel Herbek (1854—1857)
12. Adolf Lang (1857—1869)
13. Johann Gutscher (1869—1883)
14. Dr. Artur Steinwenter (1883—1892)
15. Dr. Peter Stornik (1892—1899)
16. Julij Glowacki (1899—1911)
17. Dr. Josip Tominšek (1911—1932)
18. Martin Mastnak (1932—1945)
19. Ivan Mravljak (1945—1946)

20. Jože Košar (1948—1947)
21. Danica Glinšek (1947—1948)
22. Bogomir Stupan (1948—1949)
23. Ivan Mravljak drugič (1949)
24. Konrad Stražar (1949—1951)
25. Jože Košar drugič (1951—1959)

KRATICE

- DS — Dom in svet
 HGM — Historia gymnasil Marburgensis
 IMG — Izvestje mariborske gimnazije (Programm, nekaj let Jahresbericht des k. k. Gymnasiums in Marburg)
 J — Jutro
 LMS — Letopis slovenske Matice
 MZ — Marburger Zeitung
 S — Slovenec
 SBL — Slovenski biografski leksikon
 SG — Slovenski gospodar
 S. J. — Societatis Jesu = D. J. (Družbe Jezusove) = jezuit
 SN — Slovenski narod
 SP — Süddeutsche Post
 ZMS — Zbornik slovenske Matice

P. ERNST APFALTRE (1758—1766)

Od ravnatelja jezuitske gimnazije, kakor je bila v začetku mariborska, se je zahtevalo obširno znanje, dober stik z mladino in velike pedagoške sposobnosti. Včasih je moral nadomestovati obolelega profesorja v vseh predmetih v katerem koli razredu po več mesecev. Njegova dolžnost je bila, da je stalno nadziral pouk zlasti mlajših profesorjev in jim dajal po potrebi pedagoška in metodična navodila. Jezuitski red se je zavedal, da more biti samo najspособnejši dovolj dober za vodjo kolegija in obenem za ravnatelja gimnazije, ki se je ustanjavljala v tako težavnih okoliščinah skoraj 140 let. Maribor je veljal za slovensko ozemlje in zato so pošiljali vanj skoraj samo take jezuite, ki so vsaj dobro obvladali slovenščino, če že niso bili Slovenci. Gotovo je skušal red postaviti vsaj za prvega vodja kolegija in za prvega ravnatelja gimnazije vplivnega domačina.

Tem zahtevam je ustrezal p. Ernst Apfaltrer¹. Rodil se je v Ljubljani 19. junija 1701. Karl Sommervogel² v svojem obširnem delu napačno navaja 1707 za letnico njegovega rojstva, ker je nejasno in slabo vidljivo zadnjo številko 1 prebral za 7. Apfaltrer je izhajal iz ugledne plemiške baronske rodbine. Gimnazijo je končal v Ljubljani, kjer se je v slovenskem okolju in med slovenskimi sošolci gotovo dobro naučil slovenščine. V jezuitski red je stopil 27. oktobra 1718. Po dveletnem noviciatu je študiral eno leto v Leobnu, tri leta filozofijo v Gradcu, štiri leta bogoslovje na Dunaju in eno leto cerkveno pravo zopet v Gradcu. Najprej je poučeval na gimnazijah v Gradcu in Steyru, nato filozofijo in bogoslovje v raznih kolegijih. Več let je bil predstojnik kolegija (superior) v Passauu, Gradcu, Sopronu in Steyru. Tak vsestransko razgledan mož, ki je poučeval najprej na gimnazijah in nato na univerzi, iz plemiškega rodu, kar je tedaj zelo dvigalo ugled, z znanjem slovenščine, rojen v srcu slovenskega ozemlja in s temeljitim poznavanjem razmer je postal v svojih zrelih letih ravnatelj mariborske gimnazije. Ko se ga je lotila bolezen, je leta 1766 v svojem 85. letu odstopil mesto še bolj učenemu in slavnemu p. Petru Halloyu. Umrl je v Steyru 14. oktobra 1767.¹

Jezuitski kolegij v Mariboru je bil takoj po njihovem prihodu leta 1757 popolnoma organiziran, še preden so si zgradili novo hišo in gimnazijo na Glavnem trgu. Poleg superiorja in gimnazijskega ravnatelja Apfaltrerja je bil določen za jutranjega slovenskega pridigarja in duhovnega voditelja (sprituala) gimnazijcev p. Anton Purgstall, sorodnik p. Adalberta Purgstalla, ki je s svojo dediščino omogočil mariborski kolegij gimnazijo. Rodil se je 21. julija 1708 v Karlovcu in umrl v Ljubljani 5. septembra 1771. Dolžnost jutranjega pridigarja in slovenskega misijonarja po slovenskih župnijah je prevzel Primož Lavrenčič (Primus Laurenzhilz), ki se je rodil 3. junija 1703 v Vipavi. V Mariboru ni dolgo deloval, ker je tu umrl že 10. avgusta 1758. Slovenski katehet, ki

je poučeval ob nedeljah v cerkvi nepismene ljudi verouk, in obenem slovenski misijonar je bil p. Blaž Zaplatnik (Blasius Szaplatnigg). Rodil se je v nam nepoznanem kraju 29. januarja 1724 in je umrl leta 1784.

Med prvimi profesorji se javlja p. Ernst Steinberger, ki je učil gramatiko in sintakso. Rodil se je 8. januarja 1722 v Ormožu. Gimnazijo je končal leta 1740 v Varaždinu. Ko je 14. oktobra istega leta stopil v jezuitski red, se omenja, da popolnoma obvlada nemški, slovenski, hrvatski in latinski jezik. Po končanih študijah je učil na gimnazijah v Zagrebu, Varaždinu, Požegli in od 1758 v Mariboru, kjer je umrl 18. februarja 1760. Nemški je tudi priimek p. Jožefa Häsla (Häsl, Häsel), ki je poučeval na začetku mariborske gimnazije v prvih dveh razredih in je sam navedel slovenščino za svoj materni jezik. Rodil se je 14. ali 24. (prva številka je v izvirniku skoraj nečitljiva) novembra 1733 v Celju. Gimnazijo je obiskoval v Ljubljani in Gradcu. V jezuitski red je stopil 17. oktobra 1752. V Mariboru je učil dvakrat. Najprej je bil profesor na gimnaziji v letih 1758 in 1759. V letih 1760 in 1761 je poučeval v Varaždinu. Ko je nato končal v Gradcu bogoslovje, je bil v šolskem letu 1765/66 zopet profesor mariborske gimnazije. Več časa kot profesor je deloval kot slovenski pridigar v Ljubljani (1766—1770), v Trstu (1770—1772) in v Gorici (1772—1773). Kdaj in kje je umrl po razpustu jezuitskega reda, ni mogoče ugotoviti.³

Ce že ni bil Slovenec, je gotovo dobro znal slovensko neduhovnik Karl Anspacher. Preden je leta 1749 stopil v jezuitski red, je bil v Ljubljani mizar in pozneje organist. V mariborskem kolegiju je opravljal službo ekonoma, nakupovalca in najbrž tudi kuharja. Pri svojih opravilih je prihajal stalno v stik s slovenskim kmetijskim prebivalstvom in bi se moral naučiti slovenščine v Mariboru, če je že ne bi znal kot Ljubljancan. Nemški katehet in misijonar za nemške župnije je bil v kolegiju p. Ignacij Liesganigg, rojen 5. februarja 1723 v Gradcu. Umrl je leta 1787. Razen njega so bili vsi ostali člani jezuitskega kolegija v Mariboru ali Slovenci ali pa so dobro govorili slovensko, ni pa izključeno, da se je naučil slovenščine tudi Liesganigg.

Opombe

¹ *Catalogus professorum quatuor votorum Provinciae Austriae Societatis Jesu a V. septembris anni 1731.* — Rokopis. *Catalogus personarum, officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu.* — Izhaja v tisku letno od 1715. — *Examina candidatorum scholasticorum.* Rokopis, folio. — 1. knjiga obsega leta 1726—1746, 2. knjiga pa leta 1746—1773. — ² *Carlos Sommervogel S. J., Bibliothéque de la Compagnie de Jesu.* — 12 knjig. Paris-Brüssel, 1890—1930. — ³ Osebná kartoteka jezuitov Avstrijske provincije pred ukinitvijo reda leta 1773, sestavljena v zadnjem desetletju. — Vsa omenjena dela so v arhivu provincialata Avstrijske jezuitske provincije na Dunaju, Dr. Ignaz Seipel-Platz 1. — Zahvaljujem se provinciškemu arhivarju g. dr. Antonu Pinskerju S. J. na Dunaju za blagohotno naklonenost in pomoč pri iskanju gradiva o jezuitih, ki so poučevali na mariborski gimnaziji.

P. PETER HALLOY (1766—1773)

Leta 1766 je postal predstojnik mariborskega jezuitskega kolegija in obenem tudi gimnazijski ravnatelj Peter Halloy, mož izrednih sposobnosti. Rodil se je 6. aprila 1707 v belgijski pokrajini Namur, ki je spadala tedaj pod Avstrijo. Šele 15 let star je stopil na Dunaju v jezuitski red in začel študirati gimnazijo. Še pred koncem svojih študij je izdal komaj 22-leten na Dunaju knjigo o postanku in rodoslovu družine Stahrenberg z genealoškimi tabelami in z grbi (*Origo et genealogia Stahrenbergiana cum tabulis genealogicis et insignibus aeri incisis. Viena 1729*). Dosegel je čast doktorja filozofije in nato je predaval matematiko, fiziko in filozofijo v jezuitskih kolegijih v Trnavi na Slovaškem, na Dunaju in v Gradcu, pa tudi eksperimentalno fiziko in matematiko na Terezijanski akademiji na Dunaju. Tam je bil nekaj časa tudi ravnatelj fizikalnega muzeja in zvezdarne. V matematiko je uvažal v Gradcu tudi jezuitske pripravnike (novice). Od tod ga je poslal red leta 1766 v Maribor, kjer je bil do ukinitve reda ravnatelj gimnazije in superior jezuitskega kolegija, v Mariboru pa je ostal še tudi pozneje vse do svoje smrti 23. julija 1789.¹ V Gradcu je izdal leta 1742 in 1743 v dveh knjigah delo *Artificia physica selecta ex tomo II et III Magisterii naturae et arcis Francisci de Lannis S. J.*, leta 1754 pa knjigo *Dialogi tres de celeritate gravium*,

quos finxit inter celeberrimos Mathematicos et Physicos e S. J. de Lannis, Riccioli et Calfati.²

V rokopisu zapuščena dela pričajo, da se je temeljito ukvarjal s fiziko, mehaniko, pa tudi s čim sodobnejšim poukom aritmetike in geometrije (1. *Sciatericum horizontale* tum horizontale quam particulare geometrice descriptum. 2. *Nova methodus Arithmeticae et Algebrae*. 3. *Novum principium Mechanicae*. 4. *Novum horologium sciatericum*. Kakor zanimanje za zgodovino, tako si je ohranil do smrti tudi smisel za poezijo. V rokopisu se je namreč našla tudi daljša pesnitev iz njegovih starejših let (*Duodecim florum corona ethica. Carmen elegiacum*).³

Opombe

¹ Johann Stoeger, *Scriptores Provinciae Austriae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora*. Viennae et Ratisbonae 1856. — ² J. C. Poggendorff, *Biographisch-literarisches Handwörterbuch zur Geschichte der exacten Wissenschaften*. Leipzig I., 1859. — ³ Izpisek iz jezuitskega arhiva avstrijske jezuitske province Wien I, Dr. Ignaz-Seipel-Platz 1.

JOHANN WANGO (1775—1776)

Z razpustom jezuitskega reda leta 1773 je izgubil Maribor tako težko pridobljeno gimnazijo že po 15 letih njenega obstoja. Njegovi meščani so napeli vse sile in niso prej mirovali, dokler je po dveh letih niso zopet dobili. Tudi pod državno upravo so bili v začetku profesorji sami bivši jezuiti, ker drugih ni bilo. Zaradi varčevanja je država namestila za vseh šest razredov le tri. Od leta 1779 so učili tudi profesorji iz reda piaristov in pozneje še benediktincev. Našli in pritegnili so jih sami jezuiti, ki so skušali najti čimveč opore pri drugih redovih, da bi z njihovo pomočjo čimprej dosegli obnovo svojega reda. Sposobni prejšnji jezuitski superior in bivši gimnazijski prefekt (ravnatelj) Peter Halloy je ostal v Mariboru tudi še po letu 1773 in je povezoval bivše jezuite v celoto vse do svoje smrti 23. julija 1789.

Prvi profesor, ki ni bil duhovnik, je bil Valentin Höflich, ki je bil nameščen na mariborsko gimnazijo leta 1790. Popolnoma v svetne roke je prišel ta zavod postopoma v prvi polovici 19. stoletja.

Jurij Matjašič trdi v svoji Zgodovini mariborske gimnazije, ki je izšla leta 1858 v jubilejnem izvestju ob njeni stoletnici, da je bil njen prvi ravnatelj po podržavljenju Franc Wango. Brez dvoma je moral biti bivši jezuit, saj drugih profesorjev tedaj ni bilo. Toda Katalog avstrijske jezuitske province, ki od leta 1715 do razpusta reda točno navaja vse jezuite, pozna le p. Johanna Wanga.¹ Franc tudi ne more biti njegovo krstno ime, ker ga jezuiti za razliko od drugih redov zadrže tudi po vstopu v red. Pomota v Katalogu je izključena, mogoča pa je pri Matjašiču, ki ne navaja vira, iz katerega je vzel ta podatek. Po ukinitvi reda so pri nekaterih bivših jezuitih podatki nepopolni. Tako je skoraj gotovo, da Matjašičev podatek drži le s popravkom krstnega imena.

Johann Wango se je rodil 25. novembra 1724 v Neumarktu v Zgornji Štajerski. Kje je študiral gimnazijo, ni znano. Filozofijo je končal v Gradcu po treh letih z naslovom magister. Nato je stopil 14. oktobra 1745 v jezuitski red. Po dveletnem noviciatu je še študiral eno leto v Leobnu. Zdi se, da so se jezuiti po noviciatu pripravljali najprej še eno leto na posebni šoli za gimnazijski pouk, zakaj poučevali so že na gimnaziji. Preden so se posvetili študiju bogoslovja. Tako je Wango učil na gimnaziji v Passauu od leta 1748 do 1751, na graški pa od 1757 do 1761. V Celovcu je študiral filozofijo od 1762 do 1764, bogoslovje pa v Ljubljani od 1766 do 1773. V Celovcu in Ljubljani je imel priložnost naučiti se slovenskega jezika, ki jo je izrabil že zaradi stikov z ljudstvom. Znanje slovenskega jezika in končano bogoslovje ga je šele usposobilo, da so ga bivši jezuiti predlagali za ravnatelja mariborske gimnazije. Umrl je v Gradcu leta 1799.

Opombe

¹ *Catalogus personarum, officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu*, od 1715 dalje. — *Catalogus professorum quatuor votorum Provinciae Austriae Societatis Jesu a V. septembris anni 1731*. — Carlos Sommervogel S. J., *Bibliothèque de la Compagnie de Jesus*. Paris — Brüssel 1890—1930. Podatki se med seboj dopolnjujejo.

Težko je dognati pravi vzrok, zakaj je bil Johann Wango ravnatelj mariborske gimnazije samo eno leto po podražavljenju zavoda (1775—1776). Morda je moral prevzeti to dolžnost samo začasno, dokler se ne bi našla primernejša oseba. Jezuitski red je upal na obnovo in je bil zato tajno organiziran tudi po razpustu, dasi ni smel sprejemati novincev. Če se mu ni zdel Wango dovolj sposoben za to mesto, ga je skušal on zamenjati, saj je bilo redi mnogo na tem, da je ravnatelj vsestransko izobražen in ugleden mož, ki si zna vsepovsod ustvarjati prijatelje, ker je razpust reda povzročil marsikje nezaupanje do jezuitov in zelo ostro presojanje njihovega delovanja. Taka nadpovprečna osebnost je bil Johann Ringauf. Poleg klasičnih jezikov je obvladal še pet živih. Kot zrel mož je bil razgledan in je odrasel skoraj v enakih narodnostnih in političnih razmerah, kakor so bile v Mariboru.

Rodil se je v Celovcu 2. avgusta 1739, kjer je končal tudi gimnazijo in prvo leto liceja. V tem mestu so tedaj tudi Nemci govorili jezik slovenske okolice. Če ni bil Slovenec in če se že prej ni naučil slovenskega jezika, se ga je moral v gimnaziji od slovenskih sošolcev. V Gradcu je končal licej in 14. oktobra 1757 stopil na Dunaju v jezuitski red. Po dveletnem noviciatu je študiral eno leto v Györu na Ogrskem, kjer je imel prilliko seznaniti se vsaj pasivno z madžarskim jezikom. V šolskem letu 1760/61 je proučeval na Dunaju »jezike«, s čimer je menda mišljeno natančnejše poglobljanje v staro grščino. Naslednji dve leti se je ukvarjal na dunajski univerzi z matematiko. Nato je učil eno leto prva dva gimnazijska razreda v Judenburgu, eno leto pa v Dunajskem Novem mestu (Wiener Neustadt) na gimnaziji tretji in četrti razred. V letih 1765 do 1769 je končal v Gradcu bogoslovje in bil leta 1768 posvečen. Enoletno končno preizkušnjo pred sprejemom v red je prebil na Slovaškem. Ni dvoma, da se je naučil tudi slovaščine. Za jezike je moral biti posebno nadarjen, drugače mu red ne bi dal priložnosti za učenje madžarskega in slovaškega jezika v redovnih hišah sredi teh narodov. Z znanjem dveh slovanskih jezikov ga je red lahko poslal za profesorja matematike v kajkavski hrvatski Zagreb (1770—1772), saj je bila slovenščina zelo sorodna tedanjemu zagrebškemu govoru. Zadnje leto pred ukinitvijo reda je učil v Gradcu staro grščino.¹

Pod Ringaufovim vodstvom se mariborska državna gimnazija ni mnogo razlikovala od prejšnje jezuitske. Profesorji so bili praviloma duhovniki, vzgajali so v verskem duhu in učili vsak v svojem razredu tudi verouk, ker je bil pouk razreden. Enako kot prej so hodili ob raznih praznikih vsi gimnazijci k obhajilu in dijaška Marijina družba je veljala kot prej za močno, a prostovoljno vzgojno sredstvo. Zaradi varčevanja je država nastavila za vseh šest razredov samo tri profesorje. Čisto v jezuitskem duhu so se morali naučiti gimnazijci vse predpisane snovi res temeljito. Zato so jo pogosto ponavljali, utrjevali in bili ocenjeni najprej na mesečnih izpitih. Na polletnih in letnih izpitih so javno pokazali znanje, ki so si ga pridobili v prvem polletju in nato v vsem šolskem letu, obenem pa so se vadili tudi v lepem in jasnem izražanju pred javnostjo. Gojilo se je tekmovanje med razredi in posameznimi skupinami razreda. Ob koncu šolskega leta so počastili najboljše dijake na javni svečanosti tako, da se je pred branjem njihovih imen trobentalo in bobnalo.

Ravnatelj (prefekt) Johann Ringauf ni našel dovolj razumevanja za šolske zadeve v tedanjem mariborskem župniku in dekanu Jožefu Otlču, ki je bil tedaj direktor (nadzornik) gimnazije. Takoj pa je navezal živahne stike z delavnim Jožefom Frauenbergerjem, slovenskim mestnim kaplanom in pridigarjem. Dosegel je celo, da je bil Frauenberger imenovan za prefektovega namestnika. V očeh vsega Maribora in njegove okolice je zelo zrastle ugled slovenskega kaplana in Slovencev sploh, ko je Frauenberger kot gimnazijski podravnatelj večkrat zelo uspešno nadomestoval v gimnaziji po nekaj dni kakkega obolelega profesorja ne le v nižjih, marveč tudi v višjih razredih. Morda pa je oba družila tudi ista slovenska narodnost in isti materni jezik.²

Jezuitje so se trudili za skorajšnjo obnovo svojega reda in so jo tudi pričakali. Četudi niso imeli naraščaja, so vendar skušali držati čimveč svojih postojank. Jezuiti so bili potrebni tudi drugod in Ringauf v začetku šolskega leta 1779/80 ni mogel več zasesti vseh profesorskih mest s člani svojega reda. Le peti razred je zadržal Josef Grimm, šestega pa Slovenec Janez Lašič, oba bivaša jezuita, druge razrede pa so prevzeli

piaristi.³ Lašič je kot profesor najvišjega razreda priredil takoj na začetku pouka svečano kosilo za ravnatelja in druge profesorje,⁴ da bi se tako ustvaril čimbolj prijateljski odnosi med piaristi in bivšimi jezuiti.

Ringauf je kmalu izposloval profesorja za vsak razred. Toda če so hoteli profesorji stanovati v gimnaziji, kakor je bila tedaj navada in potreba, je bila stavba premajhna. Posrečilo se mu je dobiti za dograditev gimnazije iz nekdanjega jezuitskega premoženja v državnem verskem skladu 30.700 goldinarjev, druge stroške pa je prevzela občina.⁵

Vneto si je prizadeval, da bi usposobil svoje dijake za dobre govornike in za take izobražence, ki bi znali spretno predajati svoje znanje tudi drugim. Zato je izrabil vsako priložnost, da so že nižješolci javno nastopali ob raznih slovesnostih. V metodiki pouka pa so se vadili četrto- in petošolci, ko so včasih ob torkih in četrtekli imeli nastope v normalki.⁶

Skušal je razumeti mladino in tudi svoj čas. Dajal ji je prosto, da je mogla videti in doživeti razne zanimive dogodke. Tako ni bilo pouka 11. januarja 1782, ko je odhajal iz Maribora ruski prestolonaslednik, poznejši car Nikolaj I., ki je na potovanju prenočil v gradu pri grofu Brandisu.⁷ Prav tako so imeli gimnazijci prosto v ponedeljek, 18. marca 1782, popoldne, ko je pričakoval ob cesti v mesto ves Maribor z okolico papeža Pija VI., ki je bil tudi gost v gradu grofa Brandisa. Naslednje jutro, na Jožefovo, je maševal v grajski kapeli, nato se je pokazal z balkona ogromni množici in okrog osme ure je nadaljeval pot proti Dunaju v spremstvu grofa Kolbenza. Naslednje leto, 10. februarja 1783, je bil ves Maribor vržen s tira, ko je potovalo na Dunaj in se zaustavilo za nekaj časa v Mariboru odposlanstvo maroškega sultana na osmih vozech. Vse je hotelo videti rjave in črne ljudi in tudi gimnazijci ta popoldan niso imeli pouka.⁸ Mariborčane pa je užalilo, da se je cesar Jožef II. na potovanju zaustavil pri njih 23. marca 1784 le kratek čas in si ogledal samo vojaško šolo, ne pa gimnazije, na katero so bili tako ponosni. Iz Maribora se mu je zelo mudilo, v Gradcu pa je mogel ostati celih šest dni.⁹

Spretni prefekt Ringauf je skušal ohraniti duha nekdanje jezuitske gimnazije, četudi je Jožef II. v začetku šolskega leta 1783/84 razpustil Marlinje družbe in odpravil skupno obhajilo ob raznih praznikih.¹⁰ Tem bolj pa je prilagajal svoj zavod novim razmeram v zunanostih in nepomembnih stvareh. Tako je po dunajskem in graškem primeru ukazal dijakom pozimi pred poukom odložiti plašče. Počitnice so bile prej od sredine septembra do 2. novembra, leta 1787 pa jih je prestavil na čas od 29. junija do 31. avgusta, kakor je želel Jožef II. Tako je ostalo še eno leto po smrti tega cesarja, od leta 1792 do revolucije 1848 pa so bile zopet po starem.¹¹

Veliko mero sposobnosti in iznajdljivosti je dokazal ravnatelj Ringauf s tem, da je dosegel, da je postal po smrti mestnega župnika Jožefa Otiča direktor mariborske gimnazije nekdanji jezuitski gojenec dr. Andrej Kavčič, tedanji mariborski mestni župnik in okrožni dekan, in to prav za vlade Jožefa II., ki duhovščini ni bil naklonjen. V instrukcijah za gimnazije iz leta 1781 se namreč izrecno poudarja, da morejo biti direktorji gimnazij samo okrožni glavarji.¹² Ko si je Jožef II. prizadeval ponemčiti vse avstrijske narode, je sam postavil leta 1788 izjemoma mariborski gimnaziji na čelo, ne da bi se zavedal, za direktorja buditelja narodne zavesti dr. Kavčiča, ki je kmalu za vedno spodkopaval s pomočjo državnih slovenskih štipendij med mariborskimi slovenskimi gimnazijci Jožefove ponemčevalne težnje. To dejstvo še bolj potrjuje mnenje, da je bil Ringauf Slovenec, četudi ni svoje narodnosti obešal na veliki zvon.

Kako prijazen duh Slovencem je vel na mariborski gimnaziji prav v dobi Jožefa II. pod ravnateljem Ringaufom, je najboljši dokaz gimnazijski profesor Štefan Becker, piarist iz Günzburga v Švici. Kot trdi Nemec se je prav v tem času naučil v Mariboru tako dobro slovenskega jezika, da je mogel pridigovati v slovenščini leta 1791 dvakrat v Kamnici, pri St. Petru (v Malečniku) pri Mariboru kot slavnostni govornik in večkrat celo v mariborski slovenski (zdaj frančiškanski) cerkvi. S tem je v Mariboru in okolici zelo dvignil ugled in veljavo slovenskega jezika.¹³ V takem ozračju v gimnaziji in v mestu je mogel govoriti drugošolec Jožef Emenz v soboto, 18. julija 1791, na slavnosti ob koncu šolskega leta v gimnaziji o odlikah in koristih slovenskega jezika.¹⁴ Gotovo mu je ta govor nasvetoval, popravil in dopolnil, če ne po tedanji navadi tudi sestavil

kak gimnazijski profesor, seveda z znanjem prefekta. Tako so bila po smrti Jožefa II. tla pripravljena za genialni načrt dr. Andreja Kavčiča.

Pri potovanju skozi Maribor se Jožef II. ni posebno zmenil za to mesto in njegovo okolico. Zato je pri Mariborčanih še bolj kot drugod naraščalo sovraštvo do njega in njegovih reform. Slovenske gorice so kazale vedno večji odpor sploh do vsega, kar je bilo državno, in niso hotele več pošiljati svojih sinov v državno gimnazijo, ki ji je pretil zato propad. V tem pa so valovi francoske revolucije pljuskali vedno močneje. V bližajoči se vojni s Francozi je bil vladi nujno potreben uradniški in slovenski duhovski kader. Daljnovidni dr. Andrej Kavčič je bistroumno izbral zadrego vlade za državne slovenske štipendije. Pogoj zanje je bil izpit iz slovenskega jezika pri dr. Kavčiču, spričevalo pa sta morala podpisati dva slovenščine zmožna profesorja. S tem je dobil slovenski jezik na mariborski gimnaziji pomemben položaj, od tod so odsljed izhajali narodni buditelji.¹⁵

Ni nam znano, kako se je posrečilo prefektu Ringaufu in dr. Kavčiču doseči ta na videz majhen, v resnici pa izredno pomemben uspeh. V zgodovini se najde mnogo primerov, da neznatni dogodki in malo pomembne osebe botrujejo zelo važnim stvarim. Brez dvoma je imela pri tem uspehu velike zasluge Ana Brandenau, žena okrožnega glavarja Josefa Brandenaua. Zakaž nikdar ne prej in ne pozneje, marveč samo v letu razglasitve državnih slovenskih štipendij, je slavila mariborska gimnazija po Ringaufovi odredbi s pouka prostim dnevom 28. julija 1794 god žene okrožnega glavarja, ki tedaj ni bil niti gimnazijski direktor, ampak je to bil še vedno dr. Kavčič.¹⁶

Slovenske štipendije so bile prvič razdeljene 22. avgusta 1794, a z gubernijsko odločbo z dne 15. oktobra 1794 je bil namesto dr. Kavčiča imenovan za direktorja mariborske gimnazije okrožni načelnik Josef Brandenau. Brez vzroka tudi ni zavlačevanje izpita iz slovenščine, ki je bil vendar pogoj za štipendijo, a vendar je bil prvič opravljen šele 9. septembra 1795 za tiste, ki so jo že dobili, in za tiste, ki so zanj na novo prosili. Ringaufu pač ni bilo lahko ustvariti si močno zaledje in preprečiti prepoved, da bi se slovenski izpiti opravliali pri tistem dr. Kavčiču, ki so mu pravkar odvzeli položaj gimnazijskega ravnatelja in s tem tudi vso pravico do gimnazije.

Že samo slovenske štipendije so zagotovile Ringaufu in dr. Kavčiču mesto v zgodovini slovenskega naroda. Skromni Ringauf je pod vplivom nemškega profesorja Josefa Wartingerja zapustil v oporoki tudi vso svojo veliko in dragoceno knjižnico mariborski gimnaziji. Tako je nastala v Mariboru leta 1807 prva znanstvena knjižnica, ki jo je bogatil v začetku samo prof. Wartinger iz Gradca, pozneje pa tudi znameniti narodno zavedni izobraženci in pisci ter znanstveniki, ki so izšli iz te gimnazije.

Lep spomin si je postavil Ringauf z zdravstvenim zavarovanjem siromašnih dijakov mariborske gimnazije že leta 1808, ki je prvo take vrste v svetu. V resnici je bilo namenjeno slovenskim gimnazijcem, kajti nemški gimnazijci so bili sinovi mariborskih meščanov, ki so v boleznih imeli oskrbo in nego doma, a slovenski dijaki so bili s kmetov in so gladovali, prezebali in se stiskali v vlažnih stanovanjih siromašnih dijaških gospodinj. V boleznih so bili dijaki prepuščeni milosti in nemilosti svojih stanodajalcev in dobroti usmiljenih src. V oporoki je postavil za glavnega dediča mariborsko bolnišnico z obvezo, da imajo v njej bolni revni mariborski gimnazijci brezplačno oskrbo in zdravljenje. Licitacija njegove zapuščine je bila kmalu po njegovi smrti 11. septembra 1808. Ni znano, za kakšno ceno je bila prodana. V gimnazijskih uradnih spisih ni o tem nič omenjeno, ker se zadeva ni tikala gimnazije. V oporoki pa ni bilo določeno, da bi se zapuščina naložila kot glavnica in bi se uporabljala samo obresti. Bolnišnica je mogla svobodno razpolagati s tem denarjem in je to pravico brez dvoma tudi v polni meri uporabljala, saj je draginja zaradi francoskih vojn naglo naraščala. V izvešju mariborske gimnazije za leto 1860 je tudi poročilo o Ringaufovi ustanovi. V njem je omenjeno, da je znašala 1. junija 1821, ko se je je torej v 15 letih že mnogo porabilo, še vedno 3722 gld. in 7½ krajcarjev, kar bi tedaj ustrezalo 112 mesečnim plačam gimnazijskega ravnatelja ali 370 mesečnim ali skoraj 31 letnim plačam tedanjega šolskega služitelja. Leta 1860 je ostalo od te zapuščine še 1047 gld. in 8 krajcarjev. Še leta 1842, ko so že stroški zelo narasli, se je plačalo za hrano, oskrbo, zdravniško pomoč, zdravila in za bivanje v bolnišnici na dan 20 krajcarjev ali za pet dni 1 gld., a pri tem je še imela bolnišnica majhen prebitok. Veliki del mariborske bolnišnice in njenega inventarja je torej iz zapuščine prefekta Ringaufa.

Brezplačno zdravljenje siromašnih mariborskih gimnazijcev pa ni nalagalo mariborski bolnišnici skoraj nikakih bremen. Nalezljive otroške bolezni so bile med dijaki redke, ker so bili zanje že prestari. Nezgod skoraj ni bilo, saj še smučanja niso poznali, drsanje in drugi športi pa še niso zajeli dijakov, in cestni promet ni zahteval žrtev. Med gimnazijci je sicer kosti jetika, a to večinoma le med slovenskimi kmetjskimi dijaki, ki so šli domov umirat, ko jih je bolezen onesposobila za študij. Gimnazijski ravnatelj Adolf Lang se je bal, da bo bolnišnica zaradi velikih potreb uporabila vso Ringaufovo zapuščino in se bo nato branila izpolnjevati svojo obvezo. Izrabiti je velik ugled mariborske gimnazije, ki ji ga je zelo dvignila svečana proslava stoletnice leta 1858 in se je začel pogajati za preostalih 1047 gld. in 8 krajcarjev, ne da bi načel vprašanje obresti in obresti na obresti. Leta 1859 je bil sklenjen sporazum, da se ta denar spremenil v gimnazijsko Ringaufovo ustanovo kot stalna glavica. Z letnimi obrestmi 52 gld. 22 krajcarjev so se odslej plačevala zdravila, ki so jih prejemale mariborski siromašni gimnazijci brezplačno, a prebitek naj bi ostal bolnišnici.

Stroški za ta zdravila so bili nizki in so znašali skoraj vedno manj kot 20 gld. na leto, včasih pa samo 6 gld., a leta 1883 le 5 gld. 67 krajcarjev. Iz prebitka je gimnazija dajala podpore bolnim dijakom tudi že tedaj, ko še jim ni bilo potrebno zdravljenje v bolnišnici, saj sta stradanje in prezebanje povzročila marsikatero bolezen. Bolnišnica namreč prebitka ni zahtevala, ker je pozabila na Ringaufovo ustanovo. Tako je imela odslej gimnazija nekako izpopolnjeno popolno zdravstveno zavarovanje siromašnih dijakov.

Zgodovinski študij je opozoril primarija mariborske bolnišnice dr. Arturja Mallyja na Ringaufovo ustanovo. Spoznal je, da se je ta ustanova od leta 1859 uporabljala nezakonito proti volji ustanovitelja. Gimnazija se je vdala in izročila bolnišnici 1047,08 gld. glavice in 1209,41 gld. obresti in prebitka na zdravilih, torej skupno 2258,49 gld. Ta vsota je ustrezala ceni velikega kmetjskega posestva. S to rešitvijo je prevzela mariborska bolnišnica zopet obvezo brezplačnega zdravljenja siromašnih dijakov mariborske klasične gimnazije.¹⁷

Tako je torej Ringauf preskrbel slovenskim siromašnim mariborskim gimnazijcem brezplačno socialno zdravstveno zavarovanje, obenem pa v zelo veliki meri pripomogel k rasti in napredku mariborske bolnišnice. Umrl je 25. junija 1806 v Mariboru, kjer je 30 let opravljal službo gimnazijskega ravnatelja.¹⁸

Opombe

¹ Catalogus personarum, officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu; od l. 1739 dalje. — Catalogus professorum quatuor votorum Provinciae Austriae Societatis Jesu a V. septembri anni 1731. Rokopis. — Examina candidatorum scholasticorum. Rokopis za l. 1726—1773. — Carlos Sommervogel S. J. Bibliotheca de la Compagnie de Jesus. Paris — Brüssel 1890—1930. — "Diarium Gymnasii Marburgensis str. 13, 20, 23. rokopis. — "Diarium 23. — "Diarium 30. — "Diarium 33. — "Diarium 41. — "Diarium 59. — "Diarium 61. — "Diarium 96. — "Diarium 93. — "Diarium 114. — "Liber ordinationum gymnasia Marburgensis, 229. rokopis. — "Diarium 105 a. — "Diarium 180 a. — "Več o tem v razpravi J. Sedivý, Prvi izpiti iz slovenščine na mariborski gimnaziji v Jezik in slovstvo 1964, str. 200—202 in v razpravi J. Sedivý, Posledica in pomen mariborskih slovenskih štipendij, Istotam str. 266—269. — "Diarium 112 a. — "Več o tem v razpravi J. Sedivý, Mariborska bolnišnica in gimnazijski ravnatelj Ringauf v Zborniku splošna bolnišnice v Mariboru, Maribor 1959, str. 52—57. — "Diarium 358.

JOSEF GRIMM (1806—1812)

Ko je umrl leta 1806 gimnazijski ravnatelj Johann Ringauf, je bil že razrešen okrožni glavar baron Anton Spiegelfeld, ki je bil obenem tudi gimnazijski direktor (nadzornik), novi pa še ni prevzel službe. Zato je Johann Pohlner kot namestnik okrožnega glavarja imenoval za začasnega ravnatelja mariborske gimnazije bivšega jezuita Josefa Grimma, do tedaj profesorja retorike.

O Josefu Grimmu (tudi Grim, Grimb) imajo jezuitski viri pri provincialatu avstrijske province na Dunaju malo podatkov, verjetno zato, ker je bil posvečen v duhovnika leta 1773, ko je bil razpuščen jezuitski red, in še ni končal zadnje jezuitske preizkušnje. Bil je nemškega rodu iz Gornje Štajerske. Gimnazijo je končal v Leobnu. Kdaj in kje se je rodil, ni znano. Leta 1782 je vstopil v jezuitski red in tedaj je moral biti star

najmanj 17 let. Tako lahko skiepamo, da se je rodil med leti 1742 in 1744. Dveletni noviciat je prebil v Trentinu na Slovaškem. Tam se je mogel in se je gotovo tudi naučiti slovaškega jezika, saj so se jezuiti vedno skušali čimbolj približati ljudstvu. V noviciatu tudi poleg učenja jezikov drugi študij šolskih predmetov ni dovoljen. Eno leto je študiral v Szakolczu, kjer se je najverjetneje pripravil za profesuro. Iz tega madžarskega kraja je prišel leta 1765 v Gradec, kjer je študiral filozofijo do leta 1768. Po tedanji navadi so mladi jezuiti še nekaj let poučevali na gimnaziji, preden so šli študirat bogoslovje, da so si še mogli premisliti in izstopiti. Grimm je od leta 1768 do 1770 učil na celovški gimnaziji. Kakor v Mariboru so tudi v Celovcu vstopali v gimnazijo sinovi slovenskih kmetov, ki niso obvladali nemščine. Znanje slovenskega jezika mu je bilo za uspešno delo nujno potrebno. Grimm je prinesel iz Slovaške gotovo toliko znanja slovaščine, da se je mogel hitro priučiti tudi slovenščine. Nato je od leta 1770 študiral bogoslovje v Gradcu in ga je končal do razpusta jezuitskega reda.¹

Kdaj je bil Grimm nameščen na mariborski gimnaziji, viri ne poročajo. Vemo le, da je v šolskem letu 1779/80 že učil v prvem gimnazijskem razredu, od 1780 do 1806, do svojega imenovanja za ravnatelja, pa v višjih razredih.² Za ravnateljem največjo čast, pouk v najvišjem razredu, ki se je tedaj imenoval retorika, je moral doseči šele, ko je bil prejšnji profesor retorike Jurij Oblak 24. januarja 1798 premeščen v Gradec.³ Diarji namreč poroča, da je profesor retorike Grimm pridigoval na božično noč 1798 v sedanji mariborski stolnici na novi maši prejšnjega profesorja Josefa von Morlina, kajti ta je kot vdovec, ki je imel že preskrbljenega sina in hčer, v svojem 50. letu postal duhovnik in so ga počastili s tem, da so mu dali za pridigarja samega profesorja retorike.⁴

Grimm je dovolj poznal mladino, da je uvidel, da bučne in dramatične slavnosti ob koncu šolskega leta ne ustrezajo več duhu časa. V soglasju z novim okolišnim glavarjem in gimnazijskim direktorjem baronom Johannom Grimschitzem je določil, da se odpravi zvonjenje s šolskim zvoncem, bobnanje in trobentanje na sklepni slovesnosti. Določil je, da grofica Brandis pripne kolajne na prsi najboljših učencev.⁵

Začasni prefekt Grimm je bil imenovan za stalnega šele, ko je po opravljenem upravnem in organizacijskem delu v začetku šolskega leta pokazal svoje sposobnosti. Profesorjem in dijakom ga je predstavil 25. novembra 1806 v imenu obolelega direktorja njegov odposlanec Dohler v gimnazijski dvorani s kratkim nagovorom s katedra, okrašenega z baldahinom.⁶ Direktor Grimschitz je prvič obiskal gimnazijo šele 27. januarja 1807, ko so razpravljali na konferenci, kako bi uvedli namesto razrednega predmetni pouk. Naslednjega dne je nadziral tudi vse profesorje.

Kako naklonjeni so bili Slovencem ne samo prefekt Grimm, ampak pod vplivom slovenskih štipendij tudi profesorji in celotno dijaštvo, tudi nemško, se vidi iz tega, da so se na povabilo župnika Rudolfa Reiterja udeležili vsi gimnazijci s prefektom in z vsemi profesorji telovske procesije v nedeljo po telovem v slovenski mariborski župniji, dasi so imeli svojo procesijo že na telovo.⁷

Ko se je 22. avgusta 1807 pripeljal v Maribor cesar Franc I., je dosegel prefekt Grimm, da si je cesar ogledal tudi gimnazijo s knjižnico. Grimm in profesorji so cesarju dokazovali, da so prostori premajhni za gimnazijo, odkar je morala odstopiti nekaj učilnic in celo spalnic osnovni šoli. Izrazili so željo, da bi se osnovni šoli sezidala nova stavba.⁸ Pod vplivom mariborskega dekana dr. Andreja Kavčiča in prefekta Grimma so izrabili ugledni mariborski meščani pod vodstvom grofa Brandisa ugodno priložnost in izročili cesarju pismo prošnje, da bi se prenesel sedež lavantinske škofije iz St. Andraža na Koroškem v Mariboru,⁹ kar se je zgodilo po zaslugi škofa Slomška šele čez 50 let.

V šolskem letu 1807/8 se je uvedel predmetni pouk. Po treh tednih pouka je bil opravljen prvi sprejemni izpit za prvi gimnazijski razred. Ni bil pred začetkom šolskega leta, ker Grimm ni hotel sprejemati učencev samo na osnovi njihovega znanja, temveč je hotel dati možnost tudi profesorjem, da presodijo v tem času njihovo pripravljenost in zavzetost za delo.¹⁰

Predmetni pouk je v začetku naletel na težave, ker še ni bilo vseh učbenikov. Zato je lahko bil mesečni izpit mariborskih prvošolcev za december šele 25. januarja 1808.¹¹

Novi prefekt je odpravil tudi slovesnost ob koncu polletnih izpitov. Dijakom so razdelili izkaze, imena odličnjakov pa so bila prebrana po razredih.¹²

Izpiti čez snov vsega leta odslej niso bili več obvezni, marveč častni. Na konferenci pod predsedstvom direktorja Grimschitza so sklenili, da se pripuste k tem izpitom samo tisti gimnazijci, ki imajo iz vseh predmetov vsaj prav dobro oceno.¹³ Namesto prejšnjih kolajn so razdelili na koncu pouka v navzočnosti direktorja Grimschitza najboljše dijakom nagrade.¹⁴

Francoske vojne so odjeknile tudi v gimnaziji. Nadvojvoda Ivan je prišel 2. julija 1808 v Maribor in snubil domobrnce tudi med gimnazijci. Prijavilo se jih je 59. Na direktorjev ukaz je moral prefekt Grimm poslati za kazen k vojakom dva petošolca in celo starejšega prvošolca Pavla Vingoša.¹⁵ Dijaki so odrinili z drugimi bataljoni štajerskih domobrancev na Koroško pod poveljstvom grofa Thurna, ne da bi se sprijeli s Francozi, ker je bil prej sklenjen mir.

Pohodi francoskih čet skozi Maribor so mnogo dijakov tako preplašili, da so begnili domov. Ko so 27. maja 1809 Francozi zasedli mesto, so morali plačati meščani zaradi nekega požara 25.000 gld. kazni. Druge francoske čete pa so odvzele meščanom skoraj vso živino.¹⁶

Vojna bremena so zelo oslabilila denarno moč mariborske občine. Vzdrževanje gimnazije ji je postalo breme in prav pri prosveti je hotela varčevati. Zato se je spustila v jeseni 1810 v pogajanja z benediktinci iz St. Pavla na Koroškem, da bi prevzeli mariborsko gimnazijo. Le-ti bi to storili, če bi občina prej obnovila gimnazijsko Alojzijevo cerkev, ki je bila spremenjena za vlade Jožefa II. v skiadišče, in če bi občina prej nadzidala gimnazijski stavbi še drugo nadstropje, kjer bi bila stanovanja benediktincev. Mestni svet se je ustrašil teh izdatkov in je omahoval in zavlačeval odgovor, v tem času pa so prevzeli benediktinci že celovško gimnazijo.¹⁷

Uspešno utrudljivo delo na gimnaziji je Grimmu zagrenila zlobna izmišljena obtožnica proti njemu, ki jo je predal v začetku šolskega leta 1809/10 okrožnemu glavarju Grimschitzu profesor Valentin Kos.¹⁸ Grimmov položaj je bil tem težji, ker je izgubil oporo v svojem vplivnem prijatelju dr. Andreju Kavčiču, ki je odšel v oktobru 1807 za kanonika v Gradec. Grimm se je moral zagovarjati pri okrožnem glavarju, ki mu ni bil več naklonjen. Tedaj pa je izročil mariborski mestni župan Johann Kugelmayer Grimschitzu z dokazi podprto obtožnico proti prof. Kosu, kjer ga je razkrinkal in dokazal Grimmovo nedolžnost. Toda ta obtožnica bi se izgubila ali pa obtičala v kakem predalu, ko je ne bi budno spremljal Kugelmayer. Kljub temu pa obramba ni uspela. Kosu se ni nič zgodilo, a dvorna študijska komisija na Dunaju je 28. julija 1812 popolnoma nepričakovano razrešila prefekta Grimmerja in mu določila pokojnino v znesku 600 gld letno.¹⁹

Tako je moral Grimm zapustiti gimnazijo prav tedaj, ko se je mogla po njegovi zaslugi razširiti, ker je bila nova zgradba osnovne šole končana in je ostala po njeni izselitvi gimnazija sama v svojih prostorih. Slovesnost na koncu šolskega leta je bila popolnoma pod vplivom odhoda priljubljenega prefekta. Kot v nekak protest sta prof. Humer in petošolec Georg Mally spesnili vsak svojo odo v čast upokojenemu prefektu in ju natisnjeni razdelili vsem udeležencem proslave.²⁰

Opombe

¹ Catalogus personarum, officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu; od 1740 dalje. — Examina candidatorum scholasticorum. — Rokopis za leta 1735–1773. Carlos Sommervogel, S. J., Bibliothèque de la Compagnie de Jesus. — Paris-Brüssel 1890–1930. — ² IMG 1858, 108. — ³ Diarium 171 a. — ⁴ Diarium 181 a. — ⁵ Diarium 362. — ⁶ Diarium 364. — ⁷ Diarium 378. — ⁸ Diarium 380. — ⁹ Diarium 382–383. — ¹⁰ Diarium 385. — ¹¹ Diarium 389. — ¹² Diarium 393. — ¹³ Diarium 400. — ¹⁴ Diarium 422. — ¹⁵ Diarium 396–398. — ¹⁶ Diarium 415. — ¹⁷ IMG 1858, 98. — ¹⁸ Diarium 423. — ¹⁹ Diarium 451. — ²⁰ Diarium 488.

V mariborski študijski knjižnici je ohranjen edini izvod te pesnitve prof. M. Humera:

Admodum Reverendo Domino
Josepho Grimm
Caesareo Regi Gymnasii Marburgensis
Praefecto emerito
MDCCCKII
M. H.

Ergo scholis abis? Eheu fatumi quique doloris
 Supremus gradus est, non rediturus abis.
 Vox etenim alloquitur moerentem extrema juventam
 Unumque ingeminat illa paterna Vaie!
 Non lacrimas oculi possunt cohibere cadentes
 Et genitus retinet, quae cupit edere amor.
 Ut vultus nostros, animos si ita cernere posses
 Perspiceres, noster qui ardeat erga te amor.
 Omnibus in vultu moeror sedet: aspice vultus
 Vir bone; certe suae pignora mentis habent.
 Non laetos semperque alacres jam cernere vultus
 Jam subsidenti fas erit ore frui:
 Non roseo pendere iterum dicentis ab ore
 Et pasci verbis instituique tuis;
 Non nostrum coecos os abjurgabit amoenum
 Nec manus errore puniet illa patris:
 Non prompto veniet nunc subsidio studiosis
 Pauperibus supplex jam manus illa tua.
 Eheu! cui miti spirant praecordia sensu
 Vir bonus abripitur tempus in omne scholis.
 Ut bonitas illius sic et gratia sancto
 Spargitur adspectu, perpetuusque favor
 Nos miseros! quam nulla diu sibi gaudia constant,
 Quam facile in vento dissipat illa dolor!
 Nunc resonante scholas juvenes moerore replete
 Et gemitus gratos indicat ille animos!
 Verbis sat dignas cum nunquam solvere grates
 Mens possit, semper plena erit illa tui.
 Interea memor haec meritorum charta tuorum
 Duret et effigiem pendeat ante tuam.
 Vive diu felix! omnes pro munere tanto
 Dicere sic jussit, qui ardet amor.

Velepospötvovanemu gospodu Jožefu Grimmu,
 zaslužnemu prefektu cesarsko kraljeve gimnazije v Mariboru

Odhajajš toraj iz šole? Oh, kako kruta usoda! In kar je najbolj boleče,
 odhajajš, ne da bi se kdaj vrnil.
 Kajti tvoj očetovski glas poslednjič nagovarja žalostno mladino
 in ponavlja edino: zbogom!
 Oči ne morejo zadrževati potokov solza in žalost onemogoča
 izraziti to, kar želi ljubezen.
 Ko bi mogli videti naša srca, kakor vidiš naše obraze, bi
 spoznal ljubezen, ki gori zate.
 Vsem je na obrazu žalost: poglej obraze, plemeniti mož, prav
 gotovo so na njih vidni dokazi ljubezni, ki je v srcih.
 Ne bo nam več dano gledati tvojih veselih in vedno živahnih oči,
 nič več se opajati ob tvojih ustih.
 Ne bomo več mogli s pogledi viseti na tvojih rožnatih ustih
 in uživati ter se izobraževati ob tvojih besedah, kadar bi govoril.
 Tvoj prijetni glas ne bo več grajal zaslepijenih med nami,
 tvoja očetovska roka ne bo več kaznovala krivde.
 Tvoja milo proseča roka ne bo poslej več mogla brez
 omahovanja priskočiti na pomoč revnim študentom.
 Gorje! Vriega moža, ki mu v prsih bije nežno čuteče srce,
 za vedno trgajo od šole.
 Dobrota, ljubeznivost in naklonjenost venomer sevajo
 z njegovega častitljivega obraza.
 Oh, mi nesrečniki! Kako kratkotrajno je vsako veselje,
 kako zlahka ga žalost razsuje v veteri!
 Sedaj pa, mladeniči, z glasnim žalovanjem napolnite šolo
 in ta žalost pač razodene hvaležnost vaših src!
 Ker pa srce nikakor ne more z besedami v dovoljni meri
 izraziti zaslužene zahvale, bo za vedno polno hvaležnosti do tebe.
 Ta pesem pa, pomnik tvojih zaslug, naj večno živi in
 visi pred tvojo podobo!
 Živi dolgo in srečno! To željo nam vsem narekuje
 ljubezen, ki gori v nas, v znak hvaležnosti za tvoje
 neprecenljive usluge.

Prevedel prof. Ciril Miklič

Josef Grimm je bil upokojen sicer 28. oktobra 1812,¹ vendar pa je še vodil gimnazijo do prihoda novega ravnatelja Leona Esenka dne 13. novembra 1812. Grimm ga je prijazno sprejel. Stori mu je celo to uslugu, da je spremljal Esenka, ko se je še naslednjega dne predstavil okrožnemu glavarju baronu Johannu Grimschitzu kot direktorju in mariborskemu župniku in okrožnemu dekanu kot poddirektorju gimnazije. Gotovo tega ne bi storil, če bi Esenko spietkaril proti njemu in bi skriv njegove predčasne upokojitve. V ponedeljek, 15. novembra 1812, je direktor baron Grimschitz uradno uvedel novega prefekta v službo vprilo vseh profesorjev in dijakov.²

Esenko je vodil mariborsko gimnazijo v dobi zadnjih odločilnih vojn z Napoleonom in po njegovem končnem porazu, ko je Metternichov absolutizem strahoval narode. V začetku Esenkovega ravnateljavanja je papež Pij VII. obnovil leta 1814 jezuitski red. Bilo je pričakovati, da bo skušal jezuitski red zopet prevzeti vodstvo in pouk na mariborski gimnaziji, ki jo je osnoval, ji zgradil poslopje in ji opremil kabinete in knjižnico, vendar se to ni zgodilo.

Primek Esenko je gotovo nastal iz Jesenko. V Gradcu in Mariboru so ga pisali z dvema ss, da bi se tako preprečila v duhu nemškega pravopisa napačna izgovarjava Ezenko. V Mariborskem škofijskem arhivu se navaja njegov priimek dosledno le z enim s.

O Esenkovem življenju imamo le malo podatkov. Rodil se je leta 1753, a kje, nam ni znano. V duhovnika je bil posvečen leta 1776.³ Bil je iz reda piaristov ali pavlincev,⁴ ki so imeli na slovenskem ozemlju samostan edino v Trstu. Zato je bil Esenko rojen nekje na Primorskem. Po razpustu tega samostana je vstopil v minoritski red.⁵

Natančneje nam opisuje Esenka p. Mansuetus Zangerie, provincial štajerske province reda minoritov, katera je imela tedaj sedež v Celju. V dopisu iz Celja z dne 11. avgusta 1793 odgovarja sekovski (graškemu) škofu na naročilo, da bi poiskal primerno osebo za župnika mariborske slovenske (zdaj frančiškanske) župnije. Zangerie poroča, da je našel primerno osebo. Bil bi to Leon Esenko iz razpuščenega piaristskega samostana v Trstu. V isti zadevi je Esenka predlagal že štajerskemu deželnemu obilstvu (Landesstelle), ker ima Esenko vse za to mesto potrebne lastnosti. Je trdnega in neoporečnega značaja, star okrog 40 let, dobrega zdravia in močne konstitucije. Pridobil si je doktorat graške univerze in obvlada poleg italijanščine in francoščine tudi slovenščino. V Gradcu je bil slovenski spovednik.⁶

V Gradcu je bil v tej dobi vedno kak Slovenec, ki je opravljal službo slovenskega spovednika. Iz tega in iz njegovega slovenskega priimka sledi, da je bil Esenko slovenske narodnosti. Razume se, da je bil kot graški doktor popoinoma več tudi nemškega jezika, saj brez njegovega znanja bi bil v Mariboru nemogoč. Če mariborski gimnazijski spisl in graški škofijski šematizem ne omenjajo njegovega doktorskega naslova, še iz tega ne sledi, da ga ni imel. Redovniki jezuitskega in piaristskega reda namreč ne navajajo doktorskega naslova.

Esenko ni sprejel ponujenega mesta mariborskega župnika slovenske župnije; kot redovniku šolskega reda piaristov mu je bil bolj pri srcu profesorski poklic. Od leta 1793 je bil humanitetni profesor na gimnaziji v Trstu do leta 1810,⁷ ko je bil premeščen na gimnazijo v Celju. Celjski uradni viri ga hvalijo kot najboljšega profesorja na zavodu. V mestu ob Savinji je ostal le dve leti,⁸ dokler ni bil imenovan za prefekta v Mariboru. V miru, brez posebnih problemov in težav, je vodil mariborsko gimnazijo do globoke starosti, kar dokazuje, da so ga smatrali za zelo sposobnega za to mesto.⁹ Napačen je podatek šematizma sekovske škofije za leto 1830, da je bil v tem letu še prefekt mariborske gimnazije. Pomota je nastala verjetno na ta način, da so bili podatki napisani, ko je še bil na tem položaju, pozneje pa so jih med tiskom pozabili popraviti. V pokoj je stopil ob koncu šolskega leta 1828/29, ko je bil star že 75 let. Odselil se je 14. oktobra 1829 v Gradec,¹⁰ kjer je umrl v visoki starosti 88 let 17. septembra 1841.¹¹

Opombe

¹ Diarium 466. — ² Diarium 468—469. — ³ Personalstand der Geistlichkeit des Bistums Seckau für das Jahr 1842, 87. — ⁴ Red piaristov ali pavlincev je ustanovil v Rimu Jožef Calasanza leta 1597. Posveča se predvsem vzgoji mladine. (Herders Konversationslexikon 1906, VI, 1502.) — ⁵ Schema-

tismus für Steyermark und Kärnten für das Jahr 1817. Grätz 1817, str. 362; Essenko Leon, Priester aus dem Minoriten Orden. — ' Skofjski arhiv v Mariboru pod št. F 28 f 18/19. — ' Izpisek iz arhiva sekovske škofije v Gradcu. — ' J. Orožen, Zgodovina celjske gimnazije, 4. — ' Tedanji gimnazijski profesorji se niso z rednimi študiji pripravili za svoj poklic. Med njimi najdemo duhovnike, doštudirane pravnike in absolvente filozofije (poznejši 7. in 8. gimnazijski razred). Prvič je bilo treba delati za nezasedeno mesto izpit, ki je bil lažji za nižje ali grammatikalne razrede in težji za višje ali humanitetne. Bivši jezuiti in piaristi so bili oproščeni tega izpita. — " Historia gymnasil Marburgensis za leto 1829. — " Personalstand 1842, 87.

JANEZ KERPAN (1829—1836)

Upokojeni prefekt mariborske gimnazije Leon Esenko je zapustil Maribor 14. oktobra 1829 in odšel v Gradec. Začasno vodstvo je prevzel katehet Aleksander Herzog. Študijska dvorna komisija je imenovala 10. oktobra 1829 za mariborskega prefekta Janeza Kerpana, do tedaj prefekta v Kopru. Novo službeno mesto je nastopil 25. novembra 1829. Gimnazijski direktor je bil tedaj okrožni glavar Otto Friedrich, njegov namestnik pa Matija Lešnik, okrožni dekan in mariborski mestni župnik.¹ Zdi se, da je Kerpan zapustil Koper po prošnji, ker so mu tam postala tla prevročja. Že po naravi hladen in nepristopen je odbijal s svojo preveliko in pikolovsko natančnostjo. Kljub dobri volji ni našel primerne metode za odnos do profesorjev in dijakov.

V Mariboru je najprej trčil ob profesorja Antona Zupančiča, ki je bil v novembru 1820 premeščen v Maribor. V Celju je Zupančič učil Slomška, mu budil narodno zavest in ga navedel k pisanju v slovenskem jeziku. V Mariboru je res postal zanikr in je rad pil, toda Kerpanove ostre besede z očitkom lenuštva so budile v Zupančiču samo odpor in jezo.

Ko je mladi mariborski suplent dr. Rudolf Puff dobil mesto stalnega profesorja v Kopru, ni ostal tam dolgo. Kot rojen Štajerec je zelo težko prenašal burjo in si je želel zopet Maribor. V začetku leta 1832 je zamenjal službeno mesto s prof. Zupančičem, ki je bil sit Kerpana in njegovih stalnih očitkov in ovajanj. Odslej je stresal Kerpan svoje pikolovstvo, sitnobo in jezo na dr. Puffa. Menda ni imel noben tedanji avstrijski srednješolski profesor tako temeljitega in vsestranskega znanja in toliko izpltov kot dr. Puff, a ravnatelj ni mogel razumeti Puffove širokosrčnosti in velike razgledanosti, ki sta včasih prekoračili ozkosrčno pojmovane predpise. Kerpan je Puffu preprečil vsako kariero in še oblatil osebno čast njemu in ženi. Profesorji in dijaki so si oddahnili, ko je stopil leta 1836 v pokoj, najbrž na mig od zgoraj.²

Tudi o Kerpanu imamo malo podatkov. Rodil se je 9. decembra 1787 v Mirni pri Gorici. Tam Nemcevi ni bilo in tudi njegov priimek kaže na slovenski rod. Če ni bil že Ringauf slovenskega rodu, je bil Kerpan drugi slovenski ravnatelj mariborske gimnazije, toda svoje slovenske narodnosti ni niti prikrival niti je poudarjal. Kot upokojeni gimnazijski ravnatelj je živel v Ptuj, le v letih 1843 in 1844 je opravljal službo grajskega duhovnika na gradu Borlu ob Dravi niže Ptuja.³ Umrli je v Ptuj 2. julija 1871.⁴

Opombe

¹ Historia gymn. Marb. za leto 1829. — ' Več o tem v poglavju o dr. Rudolfu Puffu v naslednji številki. — ' Prepis iz sekovskega škofjskega arhiva v Gradcu. — ' Nekrologij, Maribor 1939, str. 47.

P. ULRICH SPECKMOSER (1837—1845)

Odločbo Študijske dvorne komisije o upokojitvi Janeza Kerpana z dne 25. oktobra 1836 je odposlalo štajersko namestništvo z aktom z dne 11. novembra 1836 in jo je naslovnik prejel sredi novembra. Naslednika mu je imenovala po dolgem iskanju primerne osebe šele 18. marca 1837. Odločila se je za zrelega in izkušenega vzgojitelja Ulricha Speckmoserja, benediktinca z 31 leti službe iz samostana Admonta na Gornjem Štajerskem. Direktor mu je bil okrožni glavar Ignaz Marquet, njegov namestnik pa okrožni dekan in mariborski župnik Jožef Pihler.¹

Novega prefekta je čakala neprijetna naloga, da popravi gimnazijsko poslopje. Volk je namreč uničil strop v prvem in drugem nadstropju. Zaradi popravil se je moral

izseliti iz svojega stanovanja v gimnaziji, učenci nižjih razredov pa so imeli pouk izmenoma od začetka pomladi do konca junija 1838 v gimnazijski dvorani in knjižnici.²

Rodil se je 2. aprila 1781 v Stegmühlu v Zgornji Štajerski. Osnovno šolo, gimnazijo in bogoslovje je končal v Admontu, kjer je bil njegov oče vodja samostanske kovačnice. Tu je tudi stopil v benediktinski red in zamenjal svoje krstno ime Alojz z redovniškim Ulrik. Po prvi maši in po končanih bogoslovnih študijah se je posvetil profesorski službi. Od leta 1806 do 1837 je bil profesor višjih razredov na akademski gimnaziji v Gradcu, kjer je od 1808 do 1812 predaval na liceju tudi grščino, leta 1814 pa še latinsko filologijo. Mnogo se je ukvarjal s poezijo, še več pa z botaniko. Zaradi raziskovanj na njenem področju je često potoval. Kot botanik je užival sloves v strokovnih krogih. Ustvaril si je herbarij z 11.000 primerki, ki ga je tako kot svojo bogato knjižnico zapustil admontskemu samostanu. Zgodovinski viri ga hvalijo in trde, da je bil skrben in dober oče dijakom, profesorjem iskren prijatelj in priljubljen v vsem mestu. Dasi so mu oslabele oči, je opravljal ravnateljske posle vestno, požrtvovalno in humano. Zadnjih pet mesecev pred smrtjo ga je napadla nagla tuberkuloza. Ko se je tej bolezni pridružilo še gnojenje mehurja, je umrl 4. maja 1845.³

Opombe

¹ Historia gymn. Marb. za leto 1836/37. — ² Isto za leto 1837/38. — ³ Isto za leto 1844/45. —

FRIEDRICH RIGLER (1845—1851)¹

Mariborskemu gimnazijskemu ravnatelju Ulrichu Speckmoserju je naša študijska dvorna komisija na Dunaju leta 1845 zelo dobrega naslednika med profesorji domačega zavoda v osebi Friedricha Riglerja, nekdanjega Speckmoserjevega učenca na gimnaziji v Gradcu. Bil je prvi ravnatelj na tej šoli, ki ni bil duhovnik. Imel je isto nadzorstvo kot njegov prednik. Okrožni glavar vlitez Ignac Marquart je ostal direktor, okrožni dekan in mestni župnik Josip Pihler pa njegov namestnik.²

Rigler se je rodil 3. januarja 1798 v Neubergu na Zgornjem Štajerskem, kjer je bil njegov oče nadzornik veleposestev. Ko je oče napredoval za nadzornika vseh državnih posestev v Koroški in Kranjski, se je preselil leta 1805 z družino v Celovec. Tam je Friedrich obiskoval osnovno šolo in prva dva razreda gimnazije. Leta 1810 je razred gimnazije, ki so jo leta 1803 prevzeli benediktinci iz Admonta. Nanj je posebno vplival in ga za vse življenje navdušil za latinske in grške klasike blagi profesor Ulrich Speckmoser, poznejši mariborski ravnatelj. Dasi ga je odslej učil matematiko izredno strogi Hartnid Dorfmann, ki se ga je večina dijakov zelo bala, je imel vsako leto boljše ocene in v šestem razredu se je priril med vsemi odličnjaki na prvo mesto. Najboljši odličnjak je ostal tudi na filozofski fakulteti. Nato je zapustil Gradec in se posvetil po tedanjem načinu višjih študijev pravnemu in državnoznanskemu študiju najprej na Dunaju, nato pa v Gradcu. Tudi na univerzi se ni izneveril starim klasikom in je ves prosti čas posvetil njim. Tako je bil edino on sposoben, da je mogel na graškem liceju leta 1822 nadomestovati obbolelega prejšnjega svojega profesorja Justa Zedlerja na stolici za estetiko in za latinsko in grško literaturo. Leta 1823 je prevzel izpraznjeno mesto suplenta na mariborski gimnaziji. Za gimnazijskega profesorja tedaj niso zahtevali posebne izobrazbe na univerzi. Kdor je končal pravno fakulteto, se je mogel zaposliti na gimnaziji in delati na njej posebni tako imenovani konkurzni izpit. Rigler ga je naredil še istega leta med enajstimi kandidati najbolje in tako je postal stalen profesor na mariborski gimnaziji. Mladina je dobila v njem izvrstnega in priljubljenega učitelja, ki jo je uspešno navduševal za študij in za klesanje lastnega značaja, profesorji pa ljubeznivega, dobrohotnega in požrtvovalnega tovariša, ki je stalno spopolnjeval svoje globoko in obširno znanje.³

Ko je po dvaindvajsetih letih profesorske službe prevzel vodstvo mariborske gimnazije, so mirno delo na zavodu kmalu vznemirili revolucionarni dogodki leta 1848. Vest o marčni revoluciji na Dunaju je nenavadno razburila tudi Mariborčane. Pretili so neredi in ropi trgovin, ker so si ljudje razlagali svobodo kot čas, ko ne veljajo

nobeni zakonl. Mestna občina je pozvala prefekta Riglerja, naj se dijaki višjih gimnazijskih razredov pod vodstvom svojih profesorjev nemudoma prijavijo v narodno gardo, ki bi varovala red in mir. Vanjo je Rigler poklical tudi zrelejše učence nižje gimnazije. Toda služba pri narodni gardi in vojaške vaje v dobi splošnega vrenja so rodile med dijaki prevzetnost in razbrzdano, ki ji celo energični profesor dr. Rudolf Puff kot poročnik narodne garde ni bil vedno kos. Zato je ravnatelj na koncu šolskega leta zabranil za naslednje leto razen šestošolcem vsem drugim gimnazijcem vstop. Nato je notranje ministrstvo dovolilo stopiti v narodno gardo samo tistim dijakom, ki so dovršili devetnajst let.⁴

Ko je okrožni glavar vitez Ignac Marquart slovesno objavil 28. aprila 1848 pred mariborsko mestno hišo na Glavnem trgu, da je cesar Ferdinand izdal ustavo, je tudi vsa gimnazija prisostvovala tej slovesnosti. Le malo pa jih je vedelo, kaj pomeni beseda ustava; večina je menila, da je nastopil čas nebrzdane svobode. Zato se duhovi niso pomirili in zaradi vznemirljivih izgrediv proti koncu maja 1848 je zaprosil profesorski zbor mariborske gimnazije pri deželnem predsedništvu v Gradcu za pooblastilo, da sme predčasno končati pouk, če bi to zahtevale krajevne razmere. Glede na ta pooblastila se je šolsko leto končalo namesto sredi septembra že 28. julija brez svečane razdelitve nagrad. Učenci tudi niso dobili običajnega tiskanega seznama učencev »Juventus«, ki je navajal imena učencev ob koncu šolskega leta, ne pa profesorjev, in sicer po lokaciji tako, da je bil v vsakem razredu najboljši učenec na prvem mestu in njemu so sledili glede uspeha ostali po vrstnem redu, a odlični in prav dobri učenci so bili še posebej naznačeni.⁵

Revolucija leta 1848 je vplivala tudi na šolstvo in je prinesla zahtevo po reformi zlasti srednjega in visokega šolstva v Avstriji. Komaj osnovano ministrstvo javnega pouka na Dunaju, ki se je kmalu nato pa do razpada Avstro-Ogrske imenovalo ministrstvo za bogočastje in uk, je objavilo poleti 1848 načrt, ki daje slutiti v kratkem orisu poznejše srednješolske reforme. Po njem se združijo gimnazija, ki je imela od leta 1819 šest razredov, s filozofskima tečajema (razredoma) v tistih mestih, kjer so bile univerze, ali pa s samostojnimi dveletnimi filozofskimi učnimi zavodi v ostalih deželnih glavnih mestih, ki so jih navadno imenovali liceje. V mestih z univerzo ali licejem se je prejšnja gimnazija takoj spremenila v popolno osemrazredno, ki se je dellla v štirirazredno nižjo in štirirazredno višjo. V drugih krajih so ostale nepopolne šestrazredne gimnazije, če ni občina prevzela stroškov za stavbo, kabinete in učila za razširjenje zavoda.

Ravnatelj Rigler je s svojim velikim vplivom in z dobrimi osebnimi stiki dosegel pri mariborski mestni občini, da je obljubila na lastne stroške preskrbeti prostore, opremo in učila za 7. in 8. razred. Ker v gimnaziji ni bilo prostora in se ni dalo do začetka pouka nič zgraditi, je najel ravnatelj za naslednje šolsko leto sobo v zasebni hiši zraven svoje šole. V njo je premestil drugi razred, da je tako našel prostor za sedmi razred v gimnazijski zgradbi. Tako je odprlo prosvetno ministrstvo z odlokom z dne 29. avgusta 1849 začasno na mariborski gimnaziji samo sedmi razred.⁶

Ne malo truda je stalo Riglerja, da je omeščal mestni svet, da je prešel od obljub k dejanjem. Obstoj popolne gimnazije je bil odvisen od denarnih prispevkov mariborskega mesta. Ko je mestna občina odobrila stroške za nadzidavo gimnazije, kar je stalo 2429 gld. in 58 krajcarjev, je postal sedmi razred stalen. Pogoji za osmi razred so bila zopet denarna sredstva. Ravnatelj Rigler je s pomočjo mariborskega mestnega župana nabral med meščani za učila in za opremo fizikalnega kabineta visoko vsoto 617 gld. 10 krajcarjev prostovoljnih prispevkov in tedaj se je dal omeščati tudi mariborski mestni svet, da je odobrila za gimnazijo še 3000 gld. v treh zaporednih obrokih po 1000 gld. Tako se je z ministrskim odlokom z dne 11. julija 1850 po Riglerjevi zaslugi v šolskem letu 1850/51 spremenila mariborska gimnazija v popolno osemrazredno.⁷

Profesorški zbor mariborske gimnazije je razpravljal že v počitnicah 1848 na več konferencah o novem učnem načrtu. Misli so se kresale zlasti ob predlogih profesorja verouka Jurija Matjašiča, Slovencem naklonjenega dr. Rudolfa Puffa in ravnatelja Riglerja. Na zadnji seji 16. avgusta 1848 je zaprosil profesorski zbor prosvetno ministrstvo, da sme naslednje leto učiti po svojem začasnem učnem načrtu, če prosvetno ministrstvo še ne bi objavilo do tedaj svojega. Tako se je tudi zgodilo, ker je prejela

mariborska gimnazija začasni učni načrt od ministrstva šele 5. avgusta 1849, torej čez leto dni.⁸

Pod vodstvom ravnatelja Riglerja je predlagal mariborski profesorski zbor, včasih pa tudi Rigler sam, več sprememb v tem učnem načrtu, ki jih je ministrstvo upoštevalo in včasih uvedlo tudi na drugih zavodih. Rigler je bil naklonjen predlogom v korist slovenskemu narodu in je gojil prijateljske stike z različnimi slovenskimi narodnimi buditelji.⁹

Svoj odnos do Slovencev je jasno izrazil v nemškem pismu z dne 15. avgusta 1849 prof. Ivanu Macunu, ki je prav tedaj pripravil izbor slovenske in jugoslovanske književnosti z naslovom Cvetje jugoslovansko. Prvi in edini zvezek z imenom Cvetje slovenskega pesništva je izšel v Trstu na 383 straneh leta 1850, Rigler vprašuje Maruna, ali mu je zamočlal pripravljane svojega izbora zato, ker ni Slovenec, in poudarja, da je »Nemec, ki želi duševni napredek tudi slovenske mladine in mu je mnogo na tem, da dobi tudi slovenski del mariborske gimnazije v roke knjigo, ki v svojem pesniškem in proznem delu ustreza koristim, potrebam in kulturni stopnji mojih mladih Slovencev«.¹⁰

Zato ni čudno, da je Rigler vsestransko podprl predlog profesorja Jurija Matjašiča, naj se uvede na mariborski gimnaziji pouk slovenskega jezika, obvezen za Slovence, neobvezen pa za Nemce. Ministrstvo je predlog sprejelo, dovolilo pa je tudi, da se smejo uvesti kot neobvezni predmeti petje, risanje, nemška stenografija in moderni živi jeziki, če so zanje na voljo učitelji in denarna sredstva. Na mariborski predlog je razveljavilo tudi vladno odločbo z dne 7. junija 1793, da morajo imeti židovski sinovi za sprejem v gimnazijo dovoljenje deželne vlade. Odpravilo je deželnega direktorja gimnazij in njegovi posli so se razdelili med gimnazije in deželno predsedništvo (pozneje cesarsko namestništvo). Kjer je gimnazija, odslej ni več direktorja, ki je bil do tedaj nekaj nadzornik nad vodjem gimnazije. Prejšnji prefekt se odslej imenuje ravnatelj, a beseda direktor pomeni od tega časa naprej isto kot ravnatelj.

Začasni novi učni načrt ministrstva se je uvažal pod Riglerjem od šolskega leta 1849/50 v prvih dveh razredih takoj, v ostalih pa postopoma. Razširil se je pouk grščine, zgodovine, zemljepisa in matematike, na novo pa so se uvedli predmeti: slovenski in nemški jezik, prirodopis, fizika in filozofska propedeutika (logika in psihologija). S tem nemški jezik, prirodopis, fizika in filozofska propedeutika (logika in psihologija). S tem se je pomnožilo število tedenskih ur. Prva dva razreda sta imela odslej 24, ostali pa se je pomnožilo število tedenskih ur. Prva dva razreda sta imela odslej 24, ostali pa se je pomnožilo število tedenskih ur. Prva dva razreda sta imela odslej 24, ostali pa se je pomnožilo število tedenskih ur. Za Slovence je postala slovenščina obvezen predmet z dvema tedenskima urama in so tako imeli Slovenci dve uri več pouka, za druge dijake pa je bila slovenščina neobvezna. Odslej je veljal predmetni pouk; vsak razred je dobil razrednika, da bi se posebno brigal za razred in skrbel tudi za dobro disciplino. Deželna šolska uprava (Landesschulbehörde) je izdala za dijake posebna disciplinska pravila. Že v maju 1849 je bila razpuščena akademska legija in odslej ni smel noben študent in noben gimnazijec stopiti v narodno gardo ali ostati v njej.¹¹

Tudi v upravi so nastale spremembe. Z 19. januarjem 1850 so prenehali gubernij, okrožni uradi in okrajna oblastva, a z 20. januarjem 1850 je začelo delovati c. kr. namestništvo, s 1. februarjem pa okrajna glavarstva.¹²

Leta 1849 začeta reforma avstrijskega šolstva se ni mogla zadovoljiti z začasnim učnim načrtom. Treba je bilo predvsem rešiti problem učenja jezikov. Klasična jezika sta dobila v novi gimnaziji drugačne naloge, še važnejše pa je postalo vprašanje, kakšno mesto naj zavzame v pouku nemški jezik s književnostjo. Na mariborski gimnaziji so morali v končnem učnem načrtu jasno določiti tudi stališče do slovenskega jezika, saj so imeli slovenski dijaki na zavodu večino. Nujna zahteva časa je bila, da mu oblast določi število tedenskih ur in podrobni učni načrt in da se reši vprašanje, ali naj postane tudi učni jezik v nekaterih predmetih. Rigler je imel najboljšo voljo urediti jezikovni pouk času primerno in pravično. V tem oziru pa še ni bilo nikjer v Avstriji dovolj izkušenj. Kot izvrsten pedagog je bil najhujši nasprotnik vsakega eksperimentiranja v šoli; to ni nikjer tako škodljivo kot prav pri vzgoji in pouku. Zato ga je vlekló, da bi si temeljito ogledal srednje šolstvo v Nemčiji, kjer so imeli že dalj časa reformirane gimnazije, o katerih je toliko slišal. Zlasti je želel pro- učiti šolstvo v Pruski Šleziji in v Saksii, kjer so bili učenci v narodnostnem oziru mešani kot v Mariboru.

Prosvetno ministrstvo je cenilo pedagoško in šolsko organizatorno delo Friedricha Riglerja in mu je dalo v marcu 1850 priznanje s tem, da ga je imenovalo za prvega stalnega novega direktorja mariborske gimnazije. Ta počastitev ga je ožujala, da je zaprosil za študijsko štipendijo za Nemčijo, ki mu jo je ministrstvo tudi podelilo. Z njo je študiral delo in ustroj nemških gimnazij od 16. julija do 19. avgusta 1850. Svoja opažanja, izkušnje in važne pogovore s priznanimi teoretičnimi in praktičnimi pedagogi je vestno beležil v svoj dnevnik.

Najprej je na poljskem narodnostnem ozemlju spoznal razmere na gimnaziji v Ratiboru. Tamkajšnji ravnatelj Mehlhorn mu je kot posebni strokovnjak za staro grščino vzbudil zanimanje predvsem za pouk tega predmeta. Več dni je hospital pri pouku na gimnaziji v Gliwicu, kjer je z ravnateljem Kabathom in profesorjema dr. Spilllerjem in Heimbrodom obravnaval tudi nemško-poljske odnose na tem zavodu. V mestu Opoli ga je uvedel profesor Pescha v probleme matematičnega pouka. Tudi v Briegu je njemu dodeljeni prof. Kaiser rajši razpravljal o pouku klasičnih jezikov in o drugih temah kot o razmerju nemščine do poljskega jezika na gimnaziji. V mestu Neisse so mu ravnatelj Zastra in profesorja Schneeweiß in Kastner omogočili več dni prisostvovati v raznih razredih pouku nemščine in klasičnih jezikov. Posebno temeljito se je seznanil s šolskimi razmerami v Wrocławu (Breslau). Ravnatelj evangeličanske gimnazije dr. Wissowa in katoliške Krömer sta mu omogočila podroben vpogled v delo svojih zavodov. Nikjer pa ni našel gimnazije s poljskim učnim jezikom.

Rigler je vedel tudi za lužiskosrbski narodič. Zanimalo ga je, kako je na njegovem ozemlju rešeno narodnostno vprašanje v srednjem šolstvu. V Gorlicah ni našel nikogar na gimnaziji in zato je tem večjo skrb posvetil gimnaziji v lužiskosrbskem kulturnem središču v Budyšinu. Lužiskosrbski jezik je bil tudi za dijake tega naroda samo neobvezen predmet v dveh tečajih, ki so mu določili le po dve tedenski uri. Učna moč ni bila kvalificirana in zato je bil uspeh zelo skromen. Mariborski ravnatelj pa tudi ni opustil ugodne priložnosti, da je spoznal delo in šolsko organizacijo gimnazij v velikih nemških kulturnih središčih v Leipzgu in Dresdenu.

Odnosi Nemcev v šolskih stvarih do poljskega in lužiskosrbskega naroda v Pruski Šleziji in Saški ga niso zadovoljili. Zato je bil tembolj radoveden, ali in kako je rešeno narodnostno vprašanje v srednjem šolstvu med Čehi v Avstriji. Na poti iz Dresdena se je zaradi tega ustavil še za nekaj dni v Litoměřicah, v Pragi, Olomoucu, Brnu in tudi na Dunaju, kjer je živel v nekaterih meslinah delih skoraj strnjeno zelo mnogo Čehov.

Na svojem študijskem potovanju se je mudil Rigler po več dni na 18 gimnazijah in razpravljal s 37 pedagogi, ki so sloveli bodisi kot pisci ali kot zelo dobri šolski praktiki. V svojih beležkah pa pravi, da ni našel zadovoljivega odgovora na vprašanje, kako bi najbolje uredil na svoji gimnaziji razmerje med slovenskim in nemškim jezikom, da se vsi strinjajo v tem, da morajo slovenski izobraženci bolje obvladati svoj materin jezik kot preprosto ljudstvo. Najti ga tudi ni mogel. Na vseh teh zavodih je prišel namreč v stik samo z nemškimi ravnatelji in profesorji, ki niso mogli razumeti narodnostnega prebujanja slovanskih narodov. Vsi so podcenjevali Slovane in sodili, da je nemški jezik Slovanom edini ključ do svetovne omike. Prepričevali so ga, da Slovani ne odklanjajo popolnoma nemških gimnazij, češ da so jim le koristne, ker nato v znanju nemščine pogosto presegajo celo Nemce same. Tako je študijsko potovanje v precejšnji meri vplivalo, da se Rigler kljub dobri volji ni mogel dvigniti v narodnostnem oziru nad svojo nemško okolico. Zato ni predlagal višji oblasti, da bi uvedla na mariborski gimnaziji slovenščino za učni predmet vsaj v nekaterih predmetih v posebnih oddelkih za Slovence, da se je zavedal, da se Slovenci samo pri dveurnem tedenskem pouku slovenščine ne morejo naučiti niti najnujnejše potrebnih strokovnih izrazov raznih strok obrti, znanosti in umetnosti.¹³

Modro vodstvo mariborske gimnazije v zelo težavnih časih, zlasti pa temeljito poročilo o študijskem potovanju je opozorilo ministrstvo, da bi mogel ta mož še koristneje izkoristiti svoje sposobnosti na širšem področju. Zato je bil 8. maja 1851 imenovan za člana novega štajerskega deželnega šolskega sveta in za nadzornika gimnazij v Štajerski, Koroški in Kranjski. Ko je bil 19. maja v Mariboru razrešen, se je preselil v Gradec. Na mariborski gimnaziji je deloval kot profesor in ravnatelj 28 let. Mari-

borska mestna občina ga je v znak hvalečnosti imenovala ob odhodu za svojega častnega meščana.

Začasno vodstvo mariborske gimnazije je prevzel najstarejši profesor Georg Mally. Ni mu bilo lahko pripraviti profesorjev in dijakov na zrelostni izpit, ki je bil po novem učnem načrtu to leto prvič 9. in 10. septembra 1851 pod predsedstvom prejšnjega ravnatelja Riglerja. Še težja naloga za novega vršilca ravnateljskih dolžnosti je bila izdaja prvega tiskanega šolskega poročila. Odslej je namreč morala vsaka avstrijska gimnazija izdati vsako leto tiskano poročilo o delu preteklega šolskega leta, v njem pa vsaj eno znanstveno razpravo profesorja tega zavoda.¹⁴

Gradec je obhajal 40-letnico Riglerjeve šolske službe 11. novembra 1863 s slovesno baklado in s čestitanjem odličnih osebnosti. Njegova slabotna postava je kmalu nato tako podlegla močnemu kašlju in nočnem brez spanja, da ni več mogel opravljati službe. Ko je 21. aprila 1864 stopil v pokoj, ga je cesar Franc Jožef I. povišal v dedni plemiški stan. Umrl je v Gradcu 24. septembra 1867.¹⁵

Opombe

¹ SBL II, 101. — V. v. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, zv. 26, 153–156. — Festprogramm des k. k. Gymnasiums in Marburg. 1859, 100–102, 111. — Dr. Jožef Pajek, LMS 1860, 226. — "Historia gymnasil Marburgensia (dalje HGM) za leto 1844/45. — "HGM str. 58. — Dr. Richard Peinlich, Friedrich Adler von Rigler. Ein Lebensbild. Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums zu Graz. 1868, 30–32. — "HGM 1847/48. — "Isto. — "IMG 1851. — "Isto. — "HGM 1847/48. — "Dr. Fran Dešić, ZMS 1904, 131–133; 1905, 201. — K. Glaser, Ivan Macun, DS 1901, 715. — "DS 1901, 715. — "IMG 1851. — "Ordinationes scholasticae gymnasil Marburgensis, 8. jan. 1850. — "R. Peinlich, F. Rigler, str. 32–37. — "IMG 1861. — HGM 1850/51. — "R. Peinlich, F. Rigler, str. 35, 30.

JOHANN KURZ (1851–1853)

Najstarejši član profesorskega zbora Georg Mally ni dolgo opravljal ravnateljskih dolžnosti, ko je odšel prejšnji ravnatelj Johann Rigler v Gradec na višje mesto. Komaj je Mally opravil vse težavno delo za nove spremembe ob koncu šolskega leta, je bil 28. avgusta 1851 imenovan za začasnega ravnatelja mariborske gimnazije profesor istega zavoda Johann Kurz. Latinsčina in grščina sta bila njegova strokovna predmeta, ki ju je učil zanimivo in uspešno v osmem razredu še po tem imenovanju.¹

Znal je izposlovati denarna sredstva, da so se mogli poučevati kot neobvezni predmeti štajerska zgodovina, petje, risanje in lepopis.² Od revolucije sta profesorja Jurij Matjašič in Davorin Trstenjak poleg verouka poučevala še brezplačno slovenščino v vseh razredih. V začetku šolskega leta 1852/53 sta svečano izjavila ravnatelju, da bosta poučevala ta predmet samo še do konca prvega polletja. Ravnatelj je našel sredstva in na njegov predlog je bil za pouk slovenščine nameščen kot suplent duhovnik Božidar Raič (Matija Relch), ki je nastopil službo v začetku drugega polletja, in sicer 3. marca 1853.³

V šolskem letu 1852/53 se je poučevala štajerska zgodovina kot neobvezen predmet v vsej Štajerski samo na mariborski gimnaziji, kjer je vložil v njen pouk mnogo truda prof. Georg Mally. Prav to je navedlo deželnega arhivarja Josefa Wartingerja v Gradcu, da je izposloval za mariborsko gimnazijo za tekmovanje v štajerski zgodovini še drugo srebrno kolajno. Ena z veržico je veljala za prvo, druga brez nje pa za drugo darilo. Odslej je prejemale mariborska gimnazija dve enaki srebrni kolajni, ki sta obe veljali za prvo nagrado.⁴

Mariborska gimnazija se je ponašala, da je bil Johann Kurz že njen drugi ravnatelj, ki je bil v dobi dveh let imenovan za šolskega svetnika in deželnega šolskega nadzornika. Kajti 4. aprila 1853 je bil imenovan na ta položaj, 11. aprila pa bil razrešen na mariborski gimnaziji, da je lahko odšel na novo službeno mesto v Salzburg, kjer so spadale v njegovo delovno območje zraven gimnazij tudi osnovne šole.⁵ V Mariboru je opravljal ravnateljske posle zopet Georg Mally, a tokrat čez eno leto.

Johann Kurz je bil sudetski Nemec, pravičen tudi Slovencem. Rodil se je v vasi Sieldorf v Češki 22. aprila 1806. Po končani filozofski fakulteti na Dunaju je bil tam privatni učitelj, dokler ni bil 10. septembra 1832 nameščen na mariborski gimna-

ziji. Po osmih letih je odšel 10. aprila 1841 za humanitetnega profesorja v Celje. Po štirih letih se je 15. septembra 1845 vrnil na isto službeno mesto v Maribor.⁵

Opombe

¹ Historia gymn. Marb., 59. — IMG 1852, 12. — ² IMG 1852, 15. — ³ Hist. gymn. Marb., 61. — ⁴ HGM., 65—66. — ⁵ IMG 1853, 23. — ⁶ Hist. gymn. Marb., 84.

EMANUEL HERBEK (1854—1857)

Novi začasni ravnatelj Emanuel Herbek je prišel iz Jindřichovega Hradca na Češkem, kjer je bil tudi mestni občinski odbornik. Veljal je za geološkega strokovnjaka in državni geološki zavod na Dunaju ga je imenoval za svojega dopisnega člana.¹ Od začasnega vodja mariborske gimnazije Georga Mallyja je prevzel posle 30. aprila 1854.²

Dobro leto po njegovem prihodu je bila z ministrskim odlokom z dne 18. septembra 1855 mariborska gimnazija dokončno priznana za popolno z osmimi razredi.³ Tako je mogel tem lažje izposlovati leta 1856 od cesarja 11 nagrad, leta 1857 pa 13 za tiste učence vseh razredov, ki so se odlikovali v lepem vedenju in šolskem uspehu.⁴ Zagotovil je denarna sredstva za neobvezne predmete. In tako se je leta 1856 uvedel pouk italijanščine, petja in nemške stenografije.⁵ Znan prijatelj mariborske gimnazije prof. Josef Wartinger, deželni arhivar v Gradcu, je določil leta 1855 iz svojih sredstev posebno denarno nagrado za tistega abiturienta, ki je pokazal največje znanje stare grščine.⁶

Ravnatelj Herbek je spoznal izredne sposobnosti in veliko požrtvovalnost Janeza Miklošiča, brata slavnega slavista, učitelja petja na normalki, in ga je pritegnil za učitelja neobveznega petja na gimnaziji. Miklošič je kmalu ustvaril dober pevski zbor.⁷ Na pobudo prof. dr. Adalberta Svobode in ravnatelja je bil 23. decembra 1855 s sodelovanjem članov graškega gledališča koncert v mestnem gledališču v korist gimnazijskega podpornega društva. Na njem je prvič nastopil tudi gimnazijski pevski zbor pod vodstvom Janeza Miklošiča. Koncert je tako uspel, da je bilo 218 gl. 23. krajcarjev čistega dobička.⁸

Naslednji koncert je bil 12. maja 1856, tudi v mariborskem mestnem gledališču, s sodelovanjem članov graškega gledališča. Uspeh ni bil manjši ne po umetniški ne po denarni strani in je ustvaril 213 gl. 29 krajcarjev čistega dobička. Ti uspehi so spodbudili Miklošiča, da je začel pripravljati zbor za samostojen nastop.⁹

V počitnicah leta 1856 je dal ravnatelj odstraniti drvarnico, ki je zakrivala dvorano, pa tudi svinjake. Drva so spravljali odslej v klet pod hišnikovim stanovanjem, ki ga je vrnila občina gimnaziji, in so ga spremenili v učilnico, prav tako tudi sobo ob knjižnici.¹⁰

Herbeka je vleklo v domače kraje. Ta želja se mu je kmalu izpolnila. Cesar ga je imenoval 15. aprila 1857 za ravnatelja gimnazije v Brnu. To je bila zadnja odločba, ki jo je dobila mariborska gimnazija prek deželne šolske oblasti (Landesschulbehörde). 29. maja 1857 je bila ta ustanova odpravljena. Šolstvo je bilo od zdaj podrejeno c. kr. štajerskemu namestništvu v Gradcu. Herbek je vodil gimnazijo v Brnu le kratek čas. V domovino je prišel pravzaprav le umret. Že 20. maja 1859 je obhajala mariborska gimnazija zanj zadušnico v Alojzijevi cerkvi.¹¹

Opombe

¹ IMG 1857, str. 12. — ² IMG 1854, str. 15. — ³ HGM 1855/56, str. 59. — ⁴ IMG 1857, str. 21. — ⁵ IMG 1857, str. 22. — ⁶ IMG 1855, str. 13. — ⁷ IMG 1858, str. 13. — ⁸ IMG 1858, str. 14—15. — ⁹ IMG 1858, str. 15. — ¹⁰ HGM 1855/58, str. 73. — ¹¹ IMG 1859, str. 48.

ADOLF LANG (1857—1869)

Novi ravnatelj Adolf Lang ni bil v Mariboru nepoznan, saj je bil v začetku šolskega leta 1851/52 nameščen kot suplent na mariborski gimnaziji za pouk latinščine in grščine, učil pa je tudi lepomisli. Tu je ostal dve leti in je dosegel v službi stalnost.¹

Rodil se je 9. marca 1823 na Dunaju kot sin policijskega ravnatelja Johanna Langa. Na Dunaju je končal gimnazijo, filozofske študije in leta 1849 tudi pravo. Prav tedaj se je začela tudi reforma univerze. Filozofija ali licej se je pridružil gimnaziji kot 7. in 8. razred. Ustanovila se je posebna filozofska fakulteta, ki ni bila kot prej pogoj za druge fakultete, marveč je samostojno vzgajala gimnazijske profesorje in znanstvene delavce. Tako se je Lang po končanem pravu pripravil še za gimnazijskega profesorja. V juliju 1851 je napravil izpiti za jezikovni pouk na nižji gimnaziji. Po dveh letih službovanja v Mariboru je dosegel 3. oktobra 1853 premestitev na gimnazijo v Bratislavo, da je bil tako bliže Dunaju. Ko je 1. maja 1854 naredil na Dunaju še izpit tudi za pouk na višji gimnaziji, se mu je posrečilo, da je 14. avgusta 1854 zasedel izpraznjeno mesto profesorja na terezijanski akademiji na Dunaju. Čez tri leta je bil 8. avgusta 1857 imenovan za stalnega ravnatelja mariborske gimnazije.²

Novega ravnatelja je čakala težka naloga, da pripravi dostojno proslavo stoletnice gimnazije. Že samo zunanja slovesnost je zahtevala mnogo dela in truda. Še več skrbi je povzročilo obširno jubilejno izvedbe, ki naj bi prikazalo stoletni razvoj zavoda in s strokovnimi razpravami uveljavilo ugled zavoda tudi v znanstvenem svetu.

Zunanja proslava 31. julija 1858 v viteški dvorani mariborskega gradu je vzbudila pozornost zaradi primerne programa in odlične izvedbe, še bolj pa zato, ker se je prvič slišala slovenska beseda na gimnazijski javni prireditvi. Profesor Davorin Trstenjak je v slovenskem jeziku v slabih verzih, a s tem večjim zanosom poudarjal preročitelske dolžnosti in slavil Franca Miklošiča, Stanka Vraza in Antona Kremlja, ki so izšli iz tega zavoda. Njegov epilog obsega 10 kitic po 9 verzov, le zadnja jih šteje 14. V četrti kitici pravi:

»Skrbeti moramo, da ljudstvo naše
Se bode izobrazilo sploh lepše;
In to je mogoče v jeziku,
Ki ga govori pri domači mizi,
U katerem molim u svetliščih božjih,
U katerem poje po goricah sladkih,
In v katerem toži Bogu svoje toge.
Tak jezik naš čediti in učiti
Je dolžnost sveta nam po Bogu dana.
Nazaj pogledajte, koliko slavnih možev
Je naše učilišče, ktere ga ml
Obhajamo stoletnico veselo —
Koliko slavnih možev je rodilo,
Ki sedaj so Slovincem čast in dika
In proslavljajo materinščino drago.«

Ta proslava je ustvarila priložnost, da je pred izbranim občinstvom v grajski dvorani prvič zadonela slovenska pesem na javni prireditvi v Mariboru. Pod vodstvom Janeza Miklošiča je zapel gimnazijski pevski zbor »Zvonikarjevo«, ki ji je dodal še hrvatsko budnico »Ustanimo, zora pucal!«³ Ko je naslednje leto obhajala gimnazija 10. novembra 1859 v mariborski grajski viteški dvorani stoletnico rojstva Friedricha Schillerja, je imela slovenščina na gimnazijski proslavi že domovinsko pravico. Po svečanem prologu, ki ga je sestavil prof. dr. Rudolf Puff, podajal pa petošolec Burkhard Jüttner, je predaval prof. dr. Adalbert Svoboda o življenju in delu velikega pesnika, nato pa se je zvrstilo nekaj najlepših Schillerjevih pesmi v nemškem izvirniku, v slovenskem prevodu pa sta jih recitirala šestošolca Jakob Trstenjak in Ivan Macun. Gimnazijski pevski zbor pod vodstvom Janeza Miklošiča je zapel nekaj nemških in tudi slovenskih pesmi. Na koncu je dobil sedmošolec Gregor Spengler za najboljši pesniški poskus v nemškem jeziku na zavodu v tem letu za nagrado krasno vezan izvod zbranih Schillerjevih del. Enako nagrado je prejel šestošolec Jože Lajh za najboljši pesniški proizvod v slovenščini.⁴

Navdušenje je vzbudilo ravnateljevo obvestilo, da je neimenovani dobrotnik poslal zavodu dve državni zadolžnici iz leta 1858 po 100 gl. s kuponi. Pet odstotne letne obresti naj bi se porabile kot Schillerjeva ustanova za nagrado dveh višjiegimnazijcev, in sicer

ena za najboljši pesniški prozvod v nemškem, druga pa v slovenskem jeziku. Traja naj tako dolgo, dokler se bodo na tej gimnaziji brali in proučevali grški, latinski in nemški klasiki. Slovenska Schillerjeva ustanova je vse do prve svetovne vojne spodbujala in navajala slovenske gimnazijce, da so se vadili lepega pismenega izražanja v materinem jeziku, in je imela večji pomen za Slovence kot za Nemce, ki so imeli tedaj že visoko razvit knjižni jezik.⁵ Nekaj pomembnih slovenskih kulturnih delavcev, med njimi tudi pesnik Janko Glazer, so več ali manj tudi sad te ustanove. Besedilo ustanovne listine ter sam namen in obseg ustanove pričajo dovolj jasno, da ni bil neimenovani mecen nihče drug kot blagi starček Josef Wartinger. Leta 1860 je ravnatelj 29. julija zadnjič podelil Wartingerjevo nagrado za najboljše znanje stare grščine, in sicer srebrno kolajno v vrednosti 20 gld.⁶ Naslednje leto ob tem času Wartinger že ni bil več med živimi. Njegov spomin je počastil leta 1861 ministrski koncipist dr. Franz Pichler s tem, da je kot Wartingerjevo nagrado daroval srebrno kolajno za tretjega zmagovalca na tekmovalstvu iz štajerske zgodovine.⁷

Škof Slomšek je takoj po prenosu škofijskega sedeža v Maribor pokazal gimnaziji svojo naklonjenost. V gimnazijski cerkvi je imel 1. oktobra 1859 sam mašo in pridigo, ki jo je dal na ravnateljevo prošnjo natisniti. Čisti dobiček je namenil za vzdrževanje te cerkve. Složno sodelovanje med Slomškom in ravnateljem je trajalo še naprej. Oba je neprijetno zadelo, da je moral Slomšek na vladni ukaz poslati leta 1860 Božidarja Raiča z gimnazije na deželo, ravnatelj pa je moral odpustiti Lipeža, oba sta bila namreč nasproti višji oblasti brez moči. Nobenega od njih pa ni ta pritisk spravil z začetane poti.⁸

Kakor v znamenje protesta je odločil ravnatelj Lang, da so se vsi profesorji in dijaki z njim na čelu udeležili 23. aprila 1861 pogreba zdravnika dr. Josipa Šubica, ki ni bil nikdar ne učenec ne profesor tega zavoda, ampak je po revoluciji leta 1848 samo poučeval nekaj časa slovenščino na celjski gimnaziji.⁹

Mariborski zavedni Slovenci so si v tem času ustvarili svoje zbirališče v Slovanski čitalnici, ki so si jo ustanovili 14. julija 1861 po prizadevanju čeških inženirjev Emana Chlocholovška in Jedličke, ki sta bila v službi v delavnicah Južne železnice v Mariboru. V prvi njen odbor je bil izvoljen tudi profesor Josip Šuman.¹⁰ Njen član je bil tudi Slomšek.

Prav zaradi preganjanja Raiča in Lipeža je pokazal Slomšek leta 1861 svoje posebno zanimanje za gimnazijo. Bil je 8. in 9. avgusta 1861 navzoč pri ustni maturi, in ves Maribor je govoril o tej počastitvi gimnazijskih maturantov. Sam je tudi nadziral verouk na gimnaziji 12. decembra istega leta, dasi je imel to dolžnost eden izmed kanonikov.¹¹ Naslednje leto se je udeležil 31. julija 1862 gimnazijske proslave ob koncu šolskega leta v grajski viteški dvorani, ko je imel poslovilni govor v nemškem jeziku abiturient Ivan Svarčnik, v slovenskem pa njegov šolski tovariš Jože Lajh. Nagrade dijakom je razdelil sam Slomšek. Gimnazijski pevski zbor je zapel nekaj nemških in slovenskih pesmi. Slomšek še tedaj pač ni slutil, da ga bo že 27. septembra istega leta mrtvega spremila vsa gimnazija na pokopališče.¹²

Mnogo skrbi je povzročila ravnatelju londonska svetovna razstava leta 1862, katere se je udeležila tudi mariborska gimnazija. Gradivo je pripravljalo poleg ravnatelja 9 profesorjev in 18 dijakov. Poleg drugih stvari je poslala gimnazija šolska izvestja let 1851 do 1861, šolske naloge iz latinščine, grščine, nemščine, slovenščine in matematike, a tudi po en zvezek nemških in slovenskih pesniških poskusov. Tako se je videlo, da študira na njej kljub nemški obleki in nemškemu učnemu jeziku zavedno in delavno slovensko dijaštvo.¹³

Vodilni mariborski Slovenci so se zavedali, da medsebojno dobro poznavanje ustvarja mostove med sosednjimi narodi, ki so koristni za obe strani. Zato so želeli, da se čimveč Nemcev nauči slovenščine. Tako je neki neznani dobrotnik dal leta 1862 ravnatelju na voljo nagrado za učenca nemške narodnosti, ki v neobveznem tečaju slovenskega jezika pokaže najboljši uspeh. Prejel jo je sedmošolec Sixtus Jelouschegg von Fichtenau.¹⁴ Leta 1865 je dal denar za enako nagrado odvetnik dr. Ferdinand Dominkuš.¹⁵ Izredno nagrado za eminentno znanje slovenščine pa je prejel leta 1864 sedmošolec Karel Glaser, poznejši profesor, prevajalec in slovstveni zgodovinar. Ime darovalca te nagrade je ostalo anonimno.¹⁶

Celovski škof še leta 1883, v dobi II. vatikanskega koncila, ki je toliko naglašal enakost in bratstvo vseh narodov, ni pustil brati v svoji škofiji pastirskega lista vseh avstrijskih škofov v priložnosti 1100-letnice prihoda bratov Cirila in Metoda med Slovane, mariborska, tedaj na zunaj nemška gimnazija z nemškim ravnateljem pa je 6. julija 1883 slovesno obhajala njuno tisočletnico v Alojzjevi cerkvi. O pomenu slovanskih apostolov je pridigal profesor verouka Tomaž Lempl, maševal pa je znani narodnjak kanonik dr. Lovro Vogrin. Gimnazijski pevski zbor slovenskih in nemških dijakov je pel slovensko mašo Janeza Miklošiča, ki je to delo uglašil na besedilo Viktorja Lipeža. Sodelovala sta v zboru tudi učitelj glavne šole Jože Vobič in prof. Josip Šuman, ki je pel solo s svojim naravnost očarljivim tenorjem.¹⁷

Vsepovsod po Sloveniji so to leto slavili Cirila in Metoda in s tem zelo uspešno dvigali narodno zavest med mlačnimi Slovenci, a največja slovesnost je bila 8. avgusta 1883 v Mariboru v Brandhofu. Udeležilo se je okrog 5000 ljudi, med njimi tudi mnogo Nemcev.¹⁸

Po zaslugi slovenskih kmetijskih gimnazijcev, ki so po marljivosti in znanju znatno prekašali nemške meščanske sinove, pa tudi po prizadevanju ravnatelja Langa je cesar Franc Jožef I. s svojim odlokom z dne 28. januarja 1883 povzdignil mariborsko gimnazijo v zavod II. stopnje, kar je pomenilo visoko odlikovanje, ker jih je bila ogromna večina III. stopnje, v I. stopnji pa je bilo le nekaj gimnazij, kakor npr. akademska gimnazija na Dunaju, staromestna v Pragi in gimnazija v Kremsmünstru. Posledica tega povišanja je bila, da se je profesorjem znatno zvišala plača, namreč za 105 gld. letno, kar je znašalo pri posameznikih od ene osmine do ene petine plače.¹⁹ Odslej so na njej mogle učiti res prvovrstne učne moči. Tako je v šolskem letu poučeval na zavodu kot suplent Maks Pleteršnik (1840—1923), ki je izdal leta 1894 in 1895 v dveh delih znameniti Slovensko-nemški slovar, ki je ostal dolga desetletja zakonik slovenskega pravopisa in pravorečja. Ravnatelj Lang je zapazil njegove izredne sposobnosti in ga imenoval v izvestju²⁰ »eine vielversprechende Lehrkraft«.

Težke skrbi je povzročil ravnatelju nameravani skupni izlet višjiegimnazijcev 1. maja 1888 v Arvež (Ehrenhausen) blizu Špilja (Spielfeld) na avstrijski strani sedanje jugoslovansko-avstrijske meje. Zastavonoša naj bi nosil na čelu štajersko deželno belo-zeleno zastavo. Ker je bil Nemec, jo je okrasil s hrastovim listjem. Ko so se zbrali in so Slovenci to opazili, je nekdo zakričal: »Ali ne vidite hrastovih listov, simbola Nemcev? Naš simbol je lipa. Kdor od Slovencev gre za to zastavo, je izdajalec.« Slovenci so se izločili in šli na svoj izlet, Nemci pa so po odhodu Slovencev šli na Feiberjev (zdaj Mariborski) otok in k Sv. Urbanu. Ravnatelju se je posrečilo zadevo mirno izročiti pozabi. Nemška »Marburger Zeitung« pa se je hudovala, da še vedno dobiva kosilo pri nemški družini tisti slovenski dijak, ki je s svojim vzklikom povzročil razbitje skupnega izleta, z njim pa je deležno te dobrote še 14 revnih dijakov, predvsem Slovencev. Ni ji prav, da nemški sin te družine ni hotel izdati imena omenjenega slovenskega dijaka, četudi mu je bilo dobro znano.²¹

Slovenščina je ohranila mesto, ki si ga je priborila na sklepni slovesnosti, tudi tedaj, ko je po Slomškovi smrti včasih razdeljeval nagrade škof Jakob Stepischnegg, ki se je imel za Nemca. Leta 1884 je gimnazijski zbor pel nemške in slovenske pesmi, četudi ga ni več vodil Janez Miklošič. Govori abiturientov sicer niso bili več v navadi, a poznejši leksikograf in tedanji četrtošolec Franc Wiesthaler je navdušeno recitiral pesem Jovana Vesela Koseskega »Kdo je mar«?²²

V tej dobi je veljala mariborska gimnazija tudi zunaj slovenskih mej za pomembno slovensko kulturno središče. Bolgarski pisatelj H. J. Danov je podaril mariborski gimnazijski knjižnici tri bolgarske knjige (H. J. Danov, Bukvar. Plovdiv 1884; — J. Grujev, Osnova za bolgarska gramatika. Plovdiv 1882; — D. Vojnikov, Kratka bolgarska historija. Wlen 1881).²³

Cim bolj se je prebujala med Slovenci narodna zavest, tem težje so prenašali narodnostne krivice. Slovenski poslanci v štajerskem deželnem zboru so vložili 19. septembra 1888 interpelacijo, ki so jo brali vsepovsod, zlasti tudi mariborski slovenski dijaki. Poslanci poudarjajo, da živi na Spodnjem Štajerskem 400.000 Slovencev in med njimi 1 % Nemcev in 5 % takih Slovencev, ki zaradi nemških šol ne znajo pisati v slovenščini, drugih 94 % pa je čisto slovensko prebivalstvo, ki govori samo slovenski jezik.

Mnogi Nemci kljub temu niso mogli razumeti slovenskih upravičenih zahtev po narodnostni enakopravnosti in po zedinjeni Sloveniji in so zasovražili Slovence. »Slovenski narod« poroča, da je neki profesor na mariborski tedaj dvorazredni realni zmerjal slovenske učence z: »Sle, bindischer Krobot!« Trdi, da je med nami mnogo profesorjev, ki Slovence zmerjajo z: »Windischer Esel, Trottel, Hund!«²⁴ Strasti nekaterih nemških prenapetnežev so tako narastle, da so zamerili ravnatelju, zakaj ni preprečil, da so leta 1868 prejeli nagrade za najboljši uspeh skoraj sami Slovenci, dasi je bila taka razdelitev pravična. Slovenski dijaki so čutili potrebo, da se še bolj strnejo. V Slovanski čitalnici so si osnovali svojo godbo, ki je večkrat nastopala na prireditvah in žela mnogo priznanja. Nestrpni Nemci so se razburjali, da je ravnatelj ni prepovedal in kaznoval dijakov.²⁵

Še bolj jih je vznemirilo, da se je z ravnateljevim dovoljenjem izvajala 23. maja 1869 v gimnazijski cerkvi pri šolski službi božji nova štiriglasna slovenska maša Janeza Miklošiča za moški zbor. Dirigiral je sam komponist in gimnazijskemu zboru so pomagali tudi najboljši pevci z učiteljskega.²⁶ Nekak slavnosten odgovor so dali Nemci na svečani proslavi ob koncu šolskega leta 31. julija 1869. Pod vodstvom šestošolca Franca Achatza so se sami brez gimnazijskega zbora naučili in nato v gimnazijski cerkvi izvajali Gänsbacherjevo nemško mašo.²⁷

Nestrpnost je dosegla tako mero, da je nekateri maturanti niso mogli krotiti niti ob slovesu. Na valeti mariborskih gimnazijskih maturantov leta 1869 je nastal hud spor med Nemci in Slovenci, ki je prenehal šele, ko so enega Nemca s silo odstranili iz dvorane.²⁸

Na ta način je ravnatelju Langu vedno bolj gorelo pod nogami, saj je število njegovih sovražnikov med mariborskimi Nemci vse bolj narasčalo. V Gradcu je na odločilnih mestih vladalo sovraštvo do Slovencev in do Nemcev, ki so jim bili pravični. Tudi v ministrstvu kneza Karlosa Auersperga ni imel zagovornikov. Njegova usoda je bila zapečatená. Zato se je ob koncu šolskega leta 1868/69 »čutil prisiljenega, da se je odrekel svojemu položaju«, kakor sam pravi v izveščju za leto 1870. Tedaj je bilo v Avstriji skoraj nemogoče, da bi stalni ravnatelj šel na nižje mesto navadnega profesorja. Ker ni ničesar zakrivil in ga po zakonu ne bi mogel nihče odstraniti pred penzijo z ravnateljskega mesta, so ga prisilili, da se je moral prostovoljno odpovedati svojemu položaju, in nato je bil premeščen za profesorja na realni gimnaziji v III. okraju na Dunaju.

Gimnazijsko izveščje piše o njem, da je bil vesten, nepristranski in pomirljiv. Če so nastali spori med njim in profesorji, je sam napravil prvi korak za spravo. Mladino je znal vzgajati z ljubeznijo in z očetovsko dobroto. Za svoje delovanje je želel nehvaležnost in sovraštvo posebno tam, kjer bi upravičeno pričakoval hvaležnost.²⁹ Umrl je na Dunaju 4. januarja 1897 kot deželni šolski nadzornik in dvorni svetnik.³⁰

Opombe

- ¹ IMG 1852, ; IMG 1853, . — * IMG 1870, 85—88. — * IMG 1858, . — * IMG 1859, . — * IMG 1860, 37—39. — * IMG 1862, 41. — * IMG 1863, 52. — * IMG 1863, 36, 38. — * IMG 1861, 47. — * J. Vošnjak, Spomini. Ljubljana 1905, 25. — * IMG 1862, 61. — * IMG 1862, 81. — * IMG 1862, 61—62. — * IMG 1860, 40; IMG 1863, 52; Historija gymn. Marb. 90—100. — * IMG 1865, 53. — * IMG 1865, 67. — * IMG 1863, 56—57. — * SG 21. 7. 1861. — * Historia za l. 1862/63. — * IMG 1865, 66. — * MZ 4. 5. 1868. — * IMG 1865, 67. — * IMG 1865, 57—60. — * SN 23. 7. 1869. — * SN 24. 11. 1870. — * IMG 1869, 72. — * SN 3. 6. 1869. — * SN 23. 9. 1869. — * IMG 1870, 65—68. — * IMG 1897, 51.

JOHANN GUTSCHER (1889—1883)

Po odhodu ravnatelja Adolfa Langa leta 1889 je vodil gimnazijo čez počitnice najstarejši član proforskega zbora Nemec Josef Essl, sposoben pedagog, ki je bil priljubljen pri profesorjih in dijakih. Štajerski deželni šolski svet ni mogel imenovati novega ravnatelja, ker je imel to pravico samo cesar. Mnogo Mariborčanov je želelo imeti na tem mestu Essla stalno. Kakor bi se v Gradcu bal, da bi se to moglo zgoditi, so takoj v začetku šolskega leta 1869/70 postavili za začasnega ravnatelja nemškega ustavoverca Johanna Gutscherja. S tem so mu utrdili položaj tudi na Dunaju, ker bi bila izredno redka izjema, da bi dvor odklonil podpis stalnosti, če je bil kdo že začasni

ravnatelj, kar se je redko dogajalo. In res je cesar Franc Jožef I. imenoval 24. februarja 1870 Gutscherja za stalnega ravnatelja mariborske gimnazije. Na Dunaju pa so bili nekateri odločilni krogi naklonjeni Esslu, ki bi najbrž postal ravnatelj, če jih ne bi prehitel z nepričakovano in zvito potezo štajerski deželni šolski svet. Kot v tolažbo je bil nato imenovan Essl z ministrskim odlokom za okrajnega šolskega nadzornika za mesto Maribor celo štiri dni pred Gutscherjem.¹

Johann Gutscher se je rodil v Premstättenu blizu Gradca 27. avgusta 1827 v kmetijski hiši, kjer je bilo mnogo otrok. Osnovno šolo je obiskoval doma, tedaj šest-razredno gimnazijo pa je končal leta 1846 v Gradcu. Z dveletno filozofijo, poznejšim 7. in 8. razredom gimnazije, si je v revolucionarnem letu 1848 utrl pot na univerzo. Tri leta je študiral na graški univerzi pravo in napravil potrebne izpite, nato pa je predsedal na jezikoslovje. Posvetil se je latinščini, grščini in nemščini. Leta 1853 je bil pomožni učitelj na akademski gimnaziji v Gradcu, naslednje leto pa je postal suplent. Čutil je, da si v dobi reorganizacije vsega avstrijskega šolstva še ni pridobil dovolj znanja za dobrega profesorja. Zato je v Gradcu poleg pouka poslušal na univerzi filološka predavanja. V želji, da se čimbolj izpopolni v stroki, se je odpravil še na dunajsko univerzo, ko mu je prosvetno ministrstvo odobrilo suplentsko plačo za leti 1855 in 1856. Po izpitu se je vrnil na akademsko gimnazijo v Gradcu in 27. maja 1857 dobil stalnost v službi. V Gradcu pa ni ostal dolgo. Že 29. septembra istega leta je nastopil novo službeno mesto na mariborski gimnaziji, kjer je ostal do svoje starosti.²

Latinščino, grščino in nemščino je poučeval skoraj vedno samo v višjih razredih. Bistroumni in pravični ravnatelj Lang mu je dodelil samo dvakrat prvi razred, kjer še kmetiski fantje niso obvladali nemškega jezika.³

V Mariboru večina meščanov ni ugodno sprejela njegovega imenovanja za začasnega ravnatelja. Do začetka februarja 1870 so mu na stanovanju trikrat pobili šipe, misleč, da bodo zato dobili drugega.⁴

Gutscher se je naslanjal na vsenemško orientirane ustavoverce v profesorskem zboru. Ni jih bilo mnogo, a bili so vplivni. Josef Schaller je bil politični veljak in predsednik, Karl Rieck tajnik, telovadni učitelj Rudolf Marki pa načelnik nemškega telovadnega društva (Marburger Turnverein).⁵ V njem so se zbirali najbolj nestrpni nemški nacionalisti. To je bilo v času, ko je Avstrija v boju za prvenstvo v Nemčiji podlegla in je postala Prusija vodilna nemška država. Tudi v francosko-pruski vojni se je zmagal že od začetka nagibala odločno na prusko stran. Prusi so obnovili nemško cesarstvo.

V takem ozračju so bile 1. marca 1871 v Mariboru nadomestne občinske volitve. Udeležba je bila izredno slaba. Večina mariborskih meščanov se ni hotela javno politično opredeliti in je čakala na nadaljnji razvoj dogodkov, storila pa sta to gimnazijski ravnatelj Gutscher in gimnazijski profesor Rieck, ki je malo prej postal urednik lista »Marburger Zeitung«. Kandidirala sta za nemške ustavoverce, kakor so se tedaj imenovali nemški nacionalisti. Od 263 volilnih upravičencev jih je glasovata komaj ena sedmina, namreč 36. Gutscher je bil izvoljen v občinski svet s 33 glasovi, profesor Rieck pa s 32.⁶

Zmaga Prusije nad Francijo in obnovev nemškega cesarstva sta preplašili dvor in povečali zahteve avstrijskih nenemških narodov, naj se Avstrija preuredi v državo, pravično vsem njenim narodom, med nacionalističnimi avstrijskimi Nemci pa je naraščalo prizadevanje po združitvi z Nemčijo, ki bi po njihovem mnenju edina mogla zaježiti slovansko nevarnost. Profesor Rieck je tedaj prišel na misel, da bi s časnikom v slovenskem jeziku širil med štajerskimi Slovenci omalovaževanje in zanikanje slovenskega naroda in poveličevanje vsega, kar je nemško. S takim širjenjem nemške narodne zavesti med Slovenci je hotel čimbolj pospešiti ponemčenje slovenskega ljudstva. Za novo leto 1871 so izdali mariborski nemški nacionalisti v 6000 izvodih »Svobodnega Slovenca«, ki ga je uredil profesor Rieck ob pomoči tistih nemških dijakov, ki so boljše obvladali slovenski jezik kot on. Tako sodelovanje dijakov pri političnem listu je bilo sicer tedaj prepovedano, toda ravnatelj Gutscher je zatisnil oči. Poskus pa se ni posrečil. Javili so se namreč le štirje naročniki.⁷

Slovenski izobraženci niso mogli z veseljem sprejeti nemškonacionalnega gimnazijskega ravnatelja Gutscherja, saj je prav nekaj dni prej izšel v »Marburger Zeitung« članek »Graz und selne nationale Haltung«, ki je hudo žalil slovenski narod in obenem

razkril nemške načrte. Med drugim piše: »Slovenci se morajo zavedati, da žive na izredno pomembni poti Nemcev k Trstu, izhodišču na Jadran, in da so jim tu ovira. Zato se morajo prilagoditi nemškim zahtevam. Slovenci so le narodnostni drobci. Jezik majhnega naroda onemogoča tudi geniju, da bi vplival na človeštvo in si pridobil svetovno slavo. Samo večmilijonski narodi rode dovolj talentov in nekaj genijev in le mnogoštevilni narod si more razviti samostojno kulturo. Narodič enega milijona si ne more z lastnimi duševnimi silami ustvariti niti dobre visoke šole.«⁸

Med francosko-prusko vojno je bil imenovan 12. aprila 1870 poljski grof Alfred Potočki za avstrijskega ministrskega predsednika. Slovenci so od njega mnogo pričakovali. V Mariboru so bili nekateri slovenski profesorji mnenja, da je prišel čas, ko morajo Slovenci jasno povedati svoje zahteve. Josip Šuman in Janko Pajk sta 11. avgusta 1870 sestavila spomenico, ki sta jo še podpisala profesor verouka dr. Franc Žager in Janez Majciger. Na osnovi ustavnih in zakonitih določil, statističnih podatkov ter pedagoških in metodičnih načel zahtevajo ustanovitev samostojne slovenske nižje gimnazije v Mariboru poleg tedanje nemške in odklanjajo slovensko-nemške vzporednice kot neprimerno polovično rešitev. Ko so poslali spomenico prek deželnega šolskega sveta ministru prosvete, so bili prepričani, da so dokazi tako tehtni, da jih ne bo mogoče ovreči.⁹

Spomenica je močno odjeknila v Mariboru in po vseh slovenskih krajih. Slovenski učenci višjih razredov gimnazije so kmalu nato izročili ravnatelju prošnjo, naj se pomnoži število učnih ur slovenščine.¹⁰ Deželni poslanec dr. Jože Vošnjak pa je že 26. avgusta vložil interpelacijo v štajerskem deželnem zboru, v kateri je citiral del te spomenice. Ko se zahvaljuje vladi, da je sklenila ustanoviti na pravni fakulteti graškega vseučilišča tri stolice s slovenskim učnim jezikom, vprašuje vladu, ali hoče pri vseh sodiščih in političnih uradih Spodnje Štajerske uvesti slovenščino kot uradni jezik? Ali hoče ustanoviti v Mariboru samostojno nižjo gimnazijo s slovenskim učnim jezikom, na gimnazijah v Celju in Ptujju pa uvesti slovenski učni jezik? Ali hoče uvesti na mariborskem učiteljski slovenski učni jezik in ustanoviti v Ljubljani pravno akademijo s slovenskim učnim jezikom?¹¹

Prav v tem času se je mudil v Gradcu prosvetni minister Karl Stremayr. Dr. Vošnjak in dr. Ferdinand Dominkuš sta zaprosila pri njem za sprejem. Zahvalila sta se mu za ustanovitev treh slovenskih stolic na pravni fakulteti v Gradcu in mu pojasnila želje glede srednjih šol in mariborskega učiteljskega. Minister ju je poslušal, spraševal, se razgovarjal in poudaril, da hoče vlada izvesti vsa zakonita določila o narodni enakopravnosti.¹²

Zahvalila pa sta se mu prezgodaj. Cesar je res ukazal z najvišjim sklepom 27. julija 1870 obnoviti nekdanjo slovensko pravno stolico na vseučilišču v Gradcu s tremi katedrami, a slovenskih predavanj v začetku novega šolskega leta vendar ni bilo. Na Dunaju so namreč vedeli, da se Kranjci ne ogrevajo za slovenska pravna predavanja v Gradcu v strahu, da bi bila s tem potisnjena v ozadje zahteva po pravni akademiji v Ljubljani. Ko je šel neki poslanec ob začetku predavanj k Stremayru, mu je minister Stremayr odgovoril, da se predavanja niso začela, ker državni zbor ni potrdil kredita zanje. Cesar je dovolil sicer 3600 gld. za slovenska pravna predavanja, toda s pridržkom, da te stroške potrdi še državni zbor, kateremu pa do tedaj še ni nihče predložil te zadeve.¹³

Spomenica je razburila mariborske nemške nacionaliste. V svojem glasilu »Marburger Zeitung« so opozorili Slovence, da Maribor še dolgo ni Ljubljana. Zagotavljali so, da mariborski meščani ne bodo dopustili, da bi se uničila nemška gimnazija in spodbili njeni temelji, češ da so s svojo požrtvovalnostjo omogočili, da se je razširila v osemrazredno. Ne bodo dovolili, da se namesto nemške gimnazije osnuje slovenska s slovenskim učnim jezikom, kjer bi se gazila nemška kultura, nemška miselnost in nemška narodna zavest.¹⁴ Clankar je hotel doseči čim večji odpor nemških Mariborčanov proti slovenski nižji gimnaziji in jih je strašil z razpustom nemške gimnazije ter namenoma izkrivljal dejstva, saj je spomenica zahtevala le slovensko nižjo gimnazijo poleg popolne nemške. Tudi profesorji graške univerze so se bali slovenskih stolic na pravni fakulteti in so vložili pismen protest, »da bi se ohranil nemški značaj univerze.«¹⁵

Mariborski slovenski dijaki so našli v spomenici novega poguma za delo zunaj šole. V počitnicah so priredili 11. septembra 1870 veselico na Cvenu pri Ljutomeru.¹⁶ V trg so se pripeljali s svojo godbo in s svojim pevskim zborom. Predpoldne so peli v cerkvi Miklošičevo slovensko mašo. Na poti proti Cvenu so jim prišli naproti cvenski fantje na konjih in v vasi so jih sprejeli s streljanjem možnarjev. Prireditve so se udeležili tudi verženski tržani, oblečeni v svoje starodavne uniforme trških strelicev. Mariborske slovenske gimnazije je povabil ljutomerski župnik dr. Anton Klementič, znani narodnjak in govornik na ljutomerskem taboru leta 1868. Ravnatelj Gutscher si slovenskih dijakov ni upal kaznovati, saj je bil na čelu vlade grof Potočki, ki je imel nalogo, da pomiri dva naroda, ne pa da išče priložnost za nove narodne spore.

Odstej so mariborski slovenski gimnazijci v počitnicah večkrat javno nastopali brez vsakega dovoljenja. Odkar po neprijetnem dogodku leta 1868 ni bilo več skupnih gimnazijskih majskih izletov, so slovenski višjegimnazijci včasih svoj majski izlet povežali tudi s prireditvijo.

Pod vodstvom prof. Janka Pajka in prof. Martina Valenčaka so napravili 2. maja 1872 izlet v Ptuj. V imenu čitalnice sta jih pozdravila in sprejela dr. Anton Gregorič in Wegschneider. Med dijake je prišel tudi nekdanji in prvi profesor slovenščine na mariborski gimnaziji Božidar Raič, župnik pri Sv. Barbari v Haložah. Navduševal jih je za delo za narod.¹⁷ Kmalu nato je dobil ptujski okrajni glavar od vlade ukor, ker ni prepovedal Božidarju Raiču govoriti na izletu.¹⁸

Naslednje leto so šli 1. maja 1873 zopet peš v Ptuj, kjer so jih slovenski narodnjaki prijazno sprejeli. Po kosilu v čitalnici so imeli koncert slovenskih pesmi na griču blizu mesta.¹⁹ Na izlet v Fram 2. maja 1874 pa so pritegnili tudi slovenske učiteljske-nike. Tedaj so se Slovenci kot majhen narod čutili močne in pogumne le kot veja velikega slovanskega drevesa ali pa v senci ogromne Rusije. Tako so dijaki zapeli v Framu tudi rusko himno. Ravnatelj bi jih gotovo prijavil, a bilo bi mu zelo nerodno, ko bi se z njegove gimnazije slišale na višjem mestu samo neprijetne zadeve, saj se je komaj rešil mučne zadeve prof. dr. Andreja Wretschka.²⁰

Deželni šolski nadzornik Karl Holzinger je namreč v aprilu 1873 tri tedne raziskoval in razčiščeval moralne prestopke tega profesorja.²¹ Večini gimnazijskih profesorjev je namreč že presedala Wretschkova oholost in oblastnost, še teže pa so prenašali njegovo črnenje, natolcevanje in ovajanje kolegov. Nadzorniku Holzingerju so izročili pismeno izjavo, da so zaradi dr. Wretschka razmere na zavodu nevzdržne in so naj temu napravi konec s tem, da ga premesti s te gimnazije.²² Dr. Wretschko je bil res premeščen v oktobru 1873, toda v Brno,²³ tako da to v resnici ni bila kazen, marveč povišanje. Njemu kot nemškutarju in velikemu slovenskemu protivniku je bil namreč zelo naklonjen sekijski načelnik in prosvetnem ministrstvu na Dunaju dr. Ficker, ki je takoj po nastopu Lasser-Auerspergove vlade zopet ponemčil srednje šole na Kranjskem, kolikor je bilo to mogoče. Na nasvet dr. Wretschka in poslancev dr. Brandstet-terja in Seldta je dr. Ficker s pomočjo ministra Stremayra odstranil Šumana in Pajka z mariborske gimnazije. Dr. Ficker se je zameril tudi nemškim vplivnim krogom in na njihove pritožbe ga je moral Stremayr proti svoji volji odstraniti iz prosvetnega ministrstva.²⁴

Ko bi bil ravnatelj Gutscher sprožil preiskavo proti slovenskim dijakom, bi bili gotovo ostro kaznovani. Saj je bilo nekaj let pozneje zaradi petja ruske himne v Celju izključeno 5 maturantov, 30 pa jih je moralo odsedeti večurni šolski zapor (karcer).²⁵ Toda v tem primeru bi se Slovenci gotovo lotili v časopisju Wretschkove zadeve, a nemškim nacionalcem bi bilo vse prej kot v korist, če bi se to umazano perito pralo v javnosti ali pred sodiščem. Gutscherju tudi ni kazalo načenjati vprašanja posebnih slovenskih majskih izletov.

Cim bolj je vlada pritiskala Slovence, tem bojevitejši je postajal tudi ravnatelj Gutscher. Svojo nestrpnost je zlasti pokazal pri šolskem majskem izletu leta 1875. Odkar ni bilo več skupnih izletov, je nemški izlet vedno bolj hiral in je nekaj let sploh izostal, kar ni delalo časti Nemcem. Leta 1875 so se nemški gimnazijci združili za izlet z učiteljskimi in realčani. Nanj so se pripravljali vse leto s pevskimi vajami, ne da bi imeli zanje dovoljenje od ravnatelja. Kakih štirinajst dni pred izletom so sporočili ravnatelju kraj, kamor so bili namenjeni.

Tudi Slovenci so se pripravljali na izlet s petjem z dovoljenjem ravnatelja. Kakor Nemci so tudi oni sporočili ravnatelju kraj, a ravnatelj je želel skupen izlet z Nemci, ki pa so hoteli imeti svojega zaradi priprav z učiteljskimi in reakčani. Slovenci so navedli ta razlog proti skupnemu izletu. Zdelo se jim je, da ga je upošteval. Toda takoj nato je Slovincem prepovedal zaporedoma tri kraje, ki so jih navedli. Ni dovolil nadaljnjih slovenskih pevskih vaj in je zagrozil Slovincem, da bo namesto izleta pouk, če ne gredo z Nemci. Tik pred izletom je sklical konferenco 29. aprila 1875, da kaznuje slovenske gimnazijce, ki so bili pred veliko nočjo v gostilni. Nemški tovariši so se tudi večkrat pregrešili v tem smislu, saj tedaj še ni bilo kina in so se ljudje shajali v gostilni, toda njih ni nihče kaznoval. Tedaj pa je dobilo 12 slovenskih gimnazijcev za ta prestopke šolski zapor, ki je imel za posledico plačanje šolnine. Odsedeti so ga morali prav 1. maja.²⁶

O tej zadevi je poročal »Slovenski narod«. Ravnatelj je hotel izvedeti ime dopisnika. Ko ga ni iztaknil, je zagrozil nekemu osumljenemu maturantu in njegovim tovarišem, da jih bo vrgel pri maturi.²⁷ Gutscherju se je posrečilo mirno speljati majski dijaški izlet v šolske struge šele leta 1877. Pod njegovim vodstvom so priredili gimnazijci obeh narodnosti skupen izlet 26. maja 1877 v Slovensko Bistrico, kjer so jim tamkajšnje gospe pripravile zakusko. Nemci so popustili toliko, da sta bila oba jezika enakopravna. Peli so slovenske in nemške pesmi. Ravnateljev sin Johann Gutscher je imel nemški, maturant Alojz Krajnc pa slovenski govor.²⁸

Mariborski politični razvoj je vplival, da je bil ravnatelj Gutscher popustljivejši. Kot član mestnega sveta je Gutscher tudi politično deloval. Ni pa imel sreče, saj sta bila prav njegova somišljenika iz ustavoverne stranke napravila sramoto vsemu Mariboru. Poslanec Fritz Brandstetter, bivši oficir in vodilni mariborski politik, je ponarejal menice in zakrivil več goljufij. Sodišče ga je 28. septembra 1876 obsodilo na pet let težkega zapor. Tudi drugi politični veljak njegove stranke, Konrad Seidl, je poveril javni denar in se izognil zaporu le s tem, da je s svojimi somišljeniki poravnal primanjkljaj.²⁹

Pristranskost in krivičnost Lasser-Auerspergovе vlade se je jasno pokazala leta 1878 v ukinitvi gimnazije v Kranju z izgovorom, da ima v štirih razredih le 90 učencev, ni pa nehala vzdrževati nemške gimnazije v nemškem jezikovnem otoku Kočevju, četudi je imela le 30 učencev.³⁰ Gimnazija v Kranju je bila Stremayru trn v peti, ker je bila slovenščina v prvih razredih z ministrskim odlokom z dne 20. septembra 1873 učni jezik v nekaterih predmetih. A minister Stremayr pa je ob odprtju novega poslopja ljubljanske realke 14. oktobra 1874 izjavil v središču slovenskega ozemlja: »Ta učni zavod je nemški, in sicer zato, da bi se temu narodu odprla pot zunaj njegove ozke domovine.«³¹

Tako ravnanje pri vrhu je spodbujalo k nezakonitostim prenapete nemške nacionalce na odločilnih položajih v notranjosti države. Tako se je mariborska občinska oblast nezakonito vmešala tudi v cerkvene zadeve v čisto nedolžni kulturni zadevi. V ponedeljek, 24. junija 1878, naj bi se slovesno odkril spomenik škofu Slomšku. Odbor za postavitve tega spomenika se je zavedal, da ga fanatični mariborski mestni očetje ne bi dovolili v mestu in zato ga je postavil v stolnici, kjer ga politična oblast ni mogla prepovedati. Tik pred začetkom slovesnosti pa je prepovedal mestni župan dr. Matthias Reiser vsak nagovor pri spomeniku in vsako pridigo o Slomšku, češ da mora kot predstojnik mesta paziti, da se ne bi hiša božja zlorabljala za politične demonstracije. Slovenski gimnazijci so tudi nameravali sodelovati pri slovesnosti, a ker bi bila v cerkvi, jim po tedanjih predpisih ni bilo potrebno nobeno dovoljenje. Tako jim je to prepovedal mestni župan, ne da bi se Gutscher na zunaj vmešal v to zadevo. Kanonik Franc Kosar pa je kljub prepovedi vendar imel slavnostno pridigo o Slomšku.

Okrajni glavar in mestni župan sta prepovedala Slomškovo proslavo popoldne tudi v čitalnici. Občni zbor odbora za postavitve spomenika in proslava sta odpadla, vendar so bili vsi prostori čitalnice in vrt polni. Godba je svirala slovenske napeve in vrstile so se pesmi ljubljanskih pevcev.³² Zaradi dopisa »Slomšek in policija« je bil »Slovenski narod« 27. junija 1878 zaplenjen.³³

Nemški dijaki so si osnovali kljub strogim šolskim predpisom na mariborski gimnaziji društvo Alemanija, ki je bilo vsenemško in protilavstrijsko usmerjeno. Ponoči

so razgrajali, prihajali v gostilne in kavarne in silili goste, da so morali stoje poslušati vsenemško himno »Die Wacht am Rhein«.³⁴ Ker so se pritožbe vedno bolj množile, je ravnatelj moral proti njim ukrepati. Nekaj jih je dobilo šolski zapor (karcer) zaradi razgrajanja, Alemano in njihovo protiavtstrijsko miselnost pa je zamočal (v začetku maja 1882). Namenoma je speljal zanimanje prav v nasprotno smer. Nekdo je obdolžil pri namestništvu v Gradcu mariborske slovenske gimnazije protiavtstrijskega delovanja. Sam okrajni glavar je prišel v gimnazijo in zasliševal nekaj slovenskih dijakov, medtem pa so bile na njihovih stanovanjih hišne preiskave. Niti zasliševanja niti hišne preiskave pa niso mogle odkriti nikake krivde, sum pa je ostal.

Nato so se slovenski poslanci pritožili pri prosvetnem ministru proti Gutscherju in zahtevali odstranitev vseh, ki nastopajo kot pruski agitatorji. Prosvetni minister je res vrgel Slovincem majhno kost s tem, da je kaznoval Gutscherja.³⁵ Z ministrskim odlokom ga je 17. septembra 1883 premestil v Gradec za profesorja na I. gimnazijo.³⁶

Gutscherja je zelo zadelo, da je bil dodeljen na I. državno gimnazijo v Gradcu kot direktorjev pomočnik, bil pa v resnici le profesor, ki je zavodu peto kolo. Srce mu je začelo nagajati in že po dveh letih je moral zapustiti šolo. Upokojen je bil 15. septembra 1885, toda pokoj je užival le kratko. Že čez nekaj mesecev ga je 18. januarja 1888 zadela kap in ga priklenila na posteljo. Sicer je še okrevail, toda prejšnja duševna in telesna svežost se mu nista vrnila. Ko ga je skoraj natanko čez leto dni 15. januarja 1887 zopet zadela kap, ji je podlegel. Na mariborski gimnaziji je deloval 28 let, in sicer 14 let kot ravnatelj.

Na mariborski gimnaziji je posvetil posebno skrb Podpornemu društvu. V veliki meri je njegova zasluga, da se mu je dvignilo premoženje za 4300 gld. Deloval je tudi v mariborski podružnici Uradniškega društva, ki mu je bil osem let predsednik. Kot član mestnega sveta si je iz nemških nacionalnih ozrirov vneto prizadeval, da se je osnovala v Mariboru nemška dekliška meščanska šola, ki je pomagala ponemčevati slovensko mladino.

Našel je čas tudi za literarno delovanje. V gimnazijskem mariborskem izveštvju je priobčtil leta 1884 razpravo »Ali je Platon spisal Meneksenov dialog?« (»Ist Plato der Verfasser des Dialoges Menexenos?«) Leta 1888 in 1889 je izdal v istem izveštvju seznam znanstvenih razprav v avstrijskih gimnazijskih izveštjih od leta 1851 do 1887.³⁷

Opomba

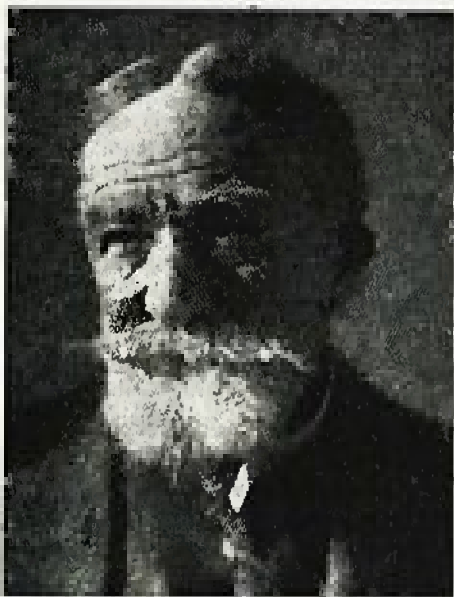
¹ IMG 1870, 87. — ² Historia gymnasil Marburgensis, str. 75. — ³ IMG 1887, 29–31. — ⁴ IMG, poglavja Šolske vesti (Schulnachrichten) 1857/58–1882/84. — ⁵ SN 5. 2. 1870. — ⁶ MZ 5. 12. 1870. — ⁷ SN 3. 3. 1871. — ⁸ SN 17. 1. 1871. — ⁹ MZ 9., 11., 13., 18. februarja 1870. — Ponatis iz Augsburger allgemeine Zeitung 1870, št. 17. in 18. — ¹⁰ SN 13. 8.; 29. 9.; 1. in 4. 10. 1870. — ¹¹ MZ 30. 12. 1870. — ¹² in ¹³ SN 30. 8. 1870. — ¹⁴ SN 20. 8. in 4. 10. 1870. — ¹⁵ SN 19. 1. 1871. — ¹⁶ MZ 30. 12. 1870. — ¹⁷ SN 24. 11. 1870. — ¹⁸ SN 4. 5. 1872. — ¹⁹ SN 14. 5. 1872. — ²⁰ SN 8. 5. 1873 in 14. 5. 1873. — ²¹ SN 9. 5. 1874. — ²² SN 23. 4. 1873. — ²³ SN 28. 4. 1873. — ²⁴ SN 28. 8. 1873. — ²⁵ SN 7. 10. 1873. — ²⁶ SN 1. 3. 1879. — ²⁷ SN 5. 3. 1875. — ²⁸ SN 14. 5. 1875. — ²⁹ SN 2. 8. 1877. — ³⁰ SN 23. 9., 28. 9., 27. 9., 29. 9., 30. 9., 1. 10. in 5. 10. 1878. — ³¹ SN 7. 7. 1878. — ³² SN 18. 10. 1874. — ³³ SN 22., 23. in 25. 8. 1878. — ³⁴ SN 28. 8. 1878. — ³⁵ SP 8. 5. 1882. — ³⁶ SP 8. 5. 1882. — ³⁷ IMG 1884, 27. — ³⁸ IMG 1887, 30–40 in SG 20. 1. 1887.

Dr. ARTHUR STEINWENTER (1883–1892)

Novi ravnatelj dr. Arthur Steinwenter ni bil v Mariboru neznan, saj je kot mlad profesor učil na mariborski gimnaziji. Kot suplent na deželni višji realki v Gradcu je zaman čakal na mesto stalnega profesorja, ker so bila vsa zasedena. V šolskem letu 1873/74 pa se je izpraznilo mesto njegove stroke na mariborski gimnaziji. Prosil je zanj in ga dobil. V svojih predmetih in v nemščini¹ je bil dobra moč in ni bil nikomur krivičen. Zaporedoma je vodil dvakrat osmošolce na maturo. Tudi Slovincem je bilo žal, ko se je vrnil leta 1875 v Gradec za stalnega profesorja na I. državni gimnaziji. Slovenski maturanti so ga hvalili, da na zrelostnem izpitu ni bil Slovincem nenaklonjen in krivičen kot nekateri profesorji prejšnjega leta, ampak dober in prijazen.²

Rodil se je 21. novembra 1850 v Gradcu v uradniški družini. Osnovno šolo je obiskoval v Ljubljani, gimnazijo z maturo pa je končal v Gradcu. Na filozofski fakulteti graške univerze je študiral zgodovino, zemljepis in filozofsko propedeutiko. Po uspešnih izpilih je učil na graški višji realki svoje predmete v letih 1871 do 1873. Po dveletnem službovanju je bil premeščen po prošnji na I. državno gimnazijo v Gradcu. Poleg francoščine je obvladal tudi slovenščino v govoru in pisavi in tako ga je doletela čast, da je postal ravnatelj mariborske gimnazije.³

Posle je prevzel 7. oktobra 1883.⁴ Kot ravnatelj je moral učiti le 6 tedenskih ur. Vsako leto si je izbral logiko in psihologijo v sedmem in osmem razredu. Bal se je, da bi se preveč odtujil svoji sloki zgodovini in zemljepisu in zato ju je vedno učil v enem razredu, začel s pelm, ki ga je nato vodil do mature.⁵

Največ se je ukvarjal z domačo zgodovino. Mariborski javnosti se je predstavil kol novi ravnatelj v izvešlju leta 1884 z lepo razpravo na 41 straneh z naslovom »Iz življenja šlajerskega deželnega glavarja Hansa Ungnada« (Aus dem Leben des sleirischen Landeshauptmannes Hans III. Ungnad-Weißenwolf von Sonneck). Še bolj je zanimala zlasti Mariborčane njegova razprava v mariborskem gimnazijskem izvešlju leta 1887, v kateri je na 25 straneh opisal sultana Sulejmana II. pred Mariborom leta 1532 (Sultan Suleimann II. vor Marburg 1532). Leta 1889 je prineslo isto izvešlje »Epizodo iz življenja grofa Nikolaja Zrinskega« (Eine Episode aus dem Leben des Gräfen Niklas von Zriny). Manj zanimiv je v islem izvešlju njegov dinastični slavospev cesarju Francu Jožefu I. (Zur Erinnerung an das vierzigjährige Regierungs-Jubiläum Sr. Majestät des Kaisers Franz Josef I.).

Ko je dr. Arthur Steinwenter nasloplil službo ravnatelja mariborske gimnazije, so se čutili Sloveni zlasti v srednjem šolstvu zelo zapostavljene. Po uradnem ljudskem štetju iz leta 1880 je imela Avstro-Ogrska 37,788.000 prebivalcev, in sicer Avstrija 22,144.000, Ogrska pa 15,642.000. V Avstriji ni bilo Nemcev niti polovica, marveč le komaj okrog 10,000.000, vendar je njihovo srednje šolstvo štel 102 gimnazij, dasi bi mu po številčnem stanju pripadalo le 74. Čehi so sicer imeli 33 svojih gimnazij, Slovaki pa niti ene. 3,290.000 Poljakov je imelo 21 poljskih gimnazij, po številčnem stanju pa bi jih morali imeti 24; enako število Rusinov pa le eno. Srbov in Hrvatov je bilo v Avstriji več kot Poljakov in Čehov, toda le v štirih gimnazijah je bila srbohrvaščina učni jezik. Italijanov so našli uradno 680.000, a v resnici jih je bilo znatno manj, vendar so se mogli ponašati s štirimi italijanskimi gimnazijami, a 1,220.000 Slovencev,

ki jih je bilo torej dvakrat več kot Italijanov, ni bilo vredno niti ene slovenske gimnazije, četudi bi jim pravilna razdelitev morala dodeliti osem popolnih gimnazij.⁵

Skromni Slovenci niso zahtevali niti ene popolnoma slovenske gimnazije, marveč samo slovenske vzporednice v nižji gimnaziji v Mariboru, Celju in Gorici. To pravico jim je leta 1880 odobril državni zbor, ko je sprejel tako imenovane dr. Vošnjakove resolucije. Toda ko je dr. Steinwenter tri in pol leta po njih sprejetju postal ravnatelj mariborske gimnazije, je bilo še vse po starem. Slovenski poslanci so kot člani vladne večine glasovali za Taaffejevo vlado, ki so ji bili zelo potrebni zaradi njene plče večine v parlamentu, toda dobili so le slovenske vzporednice na Kranjskem, a še zanje je izjavil prosvetni minister Conrad, da so samo za poskušnjo, češ da se bo videlo šele tedaj, ko bodo prišli dijaki iz slovenskih vzporednic četrtega razreda v nemško višjo gimnazijo, ali so se naučili dovolj nemškega jezika, da bodo mogli slediti nemškemu pouku.⁶

V finančnem odseku in v parlamentu so slovenski poslanci vedno znova zahtevali, da vlada izpolni sprejete Vošnjakove resolucije, toda minister Conrad je vedno našel kak jalov izgovor. Leta 1885 je izjavil, da se vladi ne zdi potrebno ustanoviti slovenske vzporednice v Mariboru, Celju in Gorici, ker se nobena štajerska ali goriška šolska oblast ni izjavila za to spremembo.⁷ Tak ministrov odgovor je bil v resnici zasmehovanje, saj je prav on postavil na vseh teh gimnazijah nemške ravnatelje, a štajerski deželni volilni red je bil sestavljen tako, da Slovenci kot tretjina prebivalstva v deželi niso imeli niti enega odbornika v deželnem šolskem svetu, ki je odločal o šolstvu.

Minilo je že šest let, da so bile izglasovane Vošnjakove resolucije, a še vedno se niso začele izvajati. Ljubljanski »Slovenski narod« je tedaj zapisal: »Doselej politika naših poslancev ni bila slovenska, ampak le kranjska. Izvenkranjski slovenski poslanci, ki jih je sicer manj kot kranjskih, zastopajo dve tretjini Slovencev, nimajo razloga podpirati vlado. Grof Hohenwart, v čigar klub so stopili slovenski poslanci, kljub vsej svoji veličini in kljub prijateljstvu z ministrskim predsednikom Taaffejem ni nčesar izposloval za Slovence. Za nas je velika ovira, da se kranjski poslanec preveč ozirajo nanj, namesto da bi pomagal tovarišem, ki zastopajo dve tretjini zatiranega istega naroda. Tako je vlada mnogo manj prisiljena storiti kaj za izvenkranjske Slovence.«⁸

Ko so se zlasti štajerski slovenski poslanci naveličali večnih praznih obljub in izgovorov, so sestavili spisek svojih najnujnejših zahtev in jih pod vodstvom grofa Hohenwarta predložili Taaffeju. Dasi ko Slovenci izvolili grofa Hohenwarta za svojega poslanca v mnenju, da bo več dosegel za Slovence s svojim vplivom ko kdo drugi, je vendar predstavil Hohenwart slovenske poslance Taaffeju omalovažujoče, kakor bi hotel namigniti, naj jim zahtev ne izpolni, z besedami: »Ti gospodje vam hočejo izraziti neke želje!«⁹

V dobri, ko so bili slovenski poslanci del vladne večine, so se zbrali člani nemških telovadnih društev (»turnerji«) v Gradcu in so izjavili, da odločno protestirajo proti temu, da bi se ozemlje južno od Drave nazivalo slovensko. Sami ministrski predsednik grof Taaffe pa je izjavil leta 1886 v državnem zboru: »V nemških deželah, kakor je Štajerska ali Gornja Avstrija, se ne zahteva od uradnikov drug jezik kot nemški.«¹⁰

Najbolj energičen zagovornik slovenskih vzporednic na gimnazijah zunaj Kranjske je bil dr. Lavoslav Gregorec. Leta 1887 je zaklical v državnem zboru: »Starozakonski patrijarh Jakob je služil za Rahelo sedem let in jo je tudi dobil. Slovenski poslanci služijo vladi tudi že sedem let, a o slovenskih vzporednicah še vedno ni ne duha ne sluha. Sedanja vlada nam ni dala niti tega, kar smo že imeli pod Bachovim absolutizmom. Nasilno raznarodovanje se mora naposled končati s propadom Avstrije.«¹¹

V takih razmerah ni čudno, če si ravnatelj dr. Steinwenter ni upal predlagati, naj bi se učenci ločili po narodnosti v nižjih razredih, kjer jih je bilo tako treba razdeliti v oddelke zaradi velikega števila. Če bi se vsaj nekaj predmetov za slovenske učence poučevalo v slovenščini, bi bili uspehi mnogo večji. Previdno je ubral drugo pot. Pri sprejemu slovenskih učencev je poudarjal, da imajo dve do tri ure tedensko manj pouka tisti, ki se vpišejo za Nemce.¹²

Namesto slovenskih vzporednic je prosvetno ministrstvo zvišalo število teden-
skih ur nemščine v prvem razredu mariborske gimnazije na štiri ure.¹³ V višjih raz-

redih pa je bilo za Slovence pri matematiki pravo mesarsko klanje. Profesor Jakob Hirschler je naravnost besnel proti Slovencem, in sicer samo zaradi njihove slovenske narodnosti, kakor je sam javno in odkrito poudarjal v razredih.

Šolnina je bila tedaj na različnih gimnazijah različna. Kakor bi hotelo ministrstvo Mariborčane zvesti in razdražiti, jo je dvignilo za vsak semester na 15 gld., kar je ustrezalo stroškom za hrano in stanovanje dijaka za en mesec.¹⁴

Energični nastopi dr. Lavoslava Gregorca in grožnja slovenskih poslancev z opozicijo so nazadnje dosegli vsaj delni uspeh. Niso se izpolnile Vošnjakovke resolucije v celoti, marveč samo mariborska klasična gimnazija je dobila slovenske vzporednice, preteklo pa je še precej časa in bilo je potrebno še mnogo bojov, preden sta jih dobili tudi gimnaziji v Celju in Gorici. V šolskem letu 1889/90 so se slovenski dijaki vpisali v prvi razred že v slovenski oddelek.¹⁵

Ravnatelj dr. Steinwenter je bil slovenskim vzporednicam in slovenskim dijakom pravičen. Krotil je tudi prof. Hirschlerja, kolikor je bilo v njegovih močeh. Žrtvoval je nesebično mnogo truda in časa, da se je zgradila nova gimnazija. Preden je bila zgrajena, je bil imenovan za ravnatelja akademske gimnazije v Gradcu. Dijaki so se zbrali po pouku 13. julija 1892 v največji sobi stare gimnazije. Prav Slovenci so hoteli pokazati svojo ljubezen do njega. Po uvodnih besedah prof. dr. Jožefa Pajka mu je govoril prav iz srca v slovo v imenu dijaštva osmošolec Josip Hohnjec. Pri popoldanski konferenci istega dne se je ravnatelj dr. Steinwenter poslovil tudi od profesorskega zbora.¹⁶

Zdi se, da mu je trmasti in Slovencem skrajno sovražni in krivični prof. Hirschler zagrenil življenje v Mariboru. Krivice z nemške strani so vzbujale odpor in vodile tudi mnogo Slovencev v skrajni nacionalizem. Tako mu je postalo ravnateljjevanje težko breme, ker je hotel biti pravičen na obe strani. Zanj je pomenilo veliko razbremenitev, ko je kot zadnji ravnatelj nemškega rodu zapustil mariborsko gimnazijo. Na graški akademski gimnaziji je ravnateljval 17 let. Stalni močni glavobol ga je prisilil, da je stopil leta 1909 v pokoj.¹⁷

Kakor pozneje njegov drugi naslednik Glowacki z botaniko, tako se je dr. Steinwenter do smrti ukvarjal z zgodovino. Zemljepis ga je zanimal manj. Le v mladosti je napisal za mariborsko gimnazijsko izvestje razpravo o porečju Nila. Najbolj marljivo je sukal pero, ko je bil v pokoju. Njegovi spisi še zdaj niso zastareli, ker so sad temeljitega proučevanja virov v graškem deželnem arhivu. Nekateri izmed njih se tičejo tudi naše zgodovine.

V zgodovino starega veka sega njegova razprava »Titus Flavius Vespasianus« v izvestju graške akademske gimnazije leta 1876. V mlajših letih se je zanimal za zgodovino avstrijskih srednjeveških vladarjev. Njegovi »Prispevki k zgodovini Leopoldincev« so izšli v 58. zvezku časopisa Archiv für österreichische Geschichte leta 1879, »Študije k zgodovini Leopoldincev« pa v isti reviji v 63. zvezku leta 1881. Zanimal ga je tudi Ernest Železni, ki se je dal leta 1414 zadnjič ustoličiti za koroškega vojvodo v slovenskem jeziku. O njem je pisal leta 1879 v časopis Heimgarten. Gradivo k zgodovini vzhodne Štajerske za časa deželnega glavarja Hansa Ungnada v letih 1530—1541 je izšlo v časopisu »Beiträge zur Erforschung steiermärkischer Geschichtsquellen« v 19. zvezku leta 1883. Pereče vprašanje je bila avstro-ogrska nagodba in dr. Steinwenter je za boljše razumevanje sedanosti posegel v preteklost. V »Heimgartenu« je priobčil leta 1921 članek »Državna pogajanja z Ogrsko v davnih časih«.

Štajerska je mnogo trpela zaradi turških vpadov. O obrambnih ukrepih štajerskega deželnega zbora proti Turkom in krucem leta 1605 je razpravljaval v časopisu »Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark« (dalje ZHV) 1918. O pomladanskem vpadu krucov leta 1605, ki jih imenuje hajduke, je prinesla ZHV 1919 temeljito razpravo. O njihovem jesenskem vpadu leta 1605 v Štajersko se prijetno bere v »Heimgartenu« 1922. »Štajerska in mir v Žitvaru« leta 1608 se imenuje prispevek v »Archivu für österreichische Geschichte« leta 1915. Kot dolgoletni vzgojitelj pa ni zanemarljivo tudi pedagoških problemov. Leta 1910 je zagledala beli dan v Gradcu brošura »Paedagogica Austriaca«. V ZHV 1913 najdemo njegovo razpravo o generalnem intendantu Hansu Francu Neuhausu iz 16. stoletja, v letniku 1922 pa o neplačanih dajatvah živeža meščanov Lipnice (Leibnitz).¹⁸

Stajersko zgodovinsko društvo ga je imenovalo za svojega častnega člana.¹⁹ Četudi njegov glavobol ni prenehal, je dočakal starost 89 let. Umrl je v Gradcu 14. decembra 1939.²⁰

Opombe

¹ IMG 1874, 67—68. — IMG 1875, 49. — ² SN 13. 8. 1874. — ³ ZHV 1940, 88. — ⁴ IMG 1884, 81. — ⁵ IMG 1883—1892. — ⁶ SP 10. 12. 1885 in 18. 8. 1885. — ⁷ SN 19. 2. 1884. — ⁸ SN 5. 2. 1885. — ⁹ SN 24. 9. 1888. — ¹⁰ SN 10.—12. 9. 1885. — ¹¹ SN 13. 5. 1887. — ¹² SN 23. 5. 1887. — ¹³ SG 25. 3. in 1. 4. 1886. — ¹⁴ IMG 1885, — ¹⁵ SN 10.—12. 9. 1885. — ¹⁶ SN 13. 5. 1887. — ¹⁷ SN 23. 5. 1887. — ¹⁸ SG 25. 3. in 1. 4. 1886. — ¹⁹ IMG 1885, 83. — Odlok ministrstva prosvete št. 4409 z dne 29. 8. 1889. — ²⁰ IMG 1892, poglavje Ravnateljstvo slovo. — ²¹ ZHV 1940, 88. — ²² ZHV 1940, 87. — ²³ ZHV 1940, 98. — ²⁴ ZHV 1940, 86.

Dr. PETER STORNIK (1892—1899)

Komaj se je prejšnji ravnatelj dr. Arthur Stelnwenter 22. julija 1892 uradno poslovil od mariborske gimnazije, je že zasedel njegovo mesto 30. julija istega leta novi ravnatelj dr. Peter Stornik.¹ Mudilo se je, ker je bilo treba še v počitnicah pripraviti vse potrebno za selitev iz stare gimnazijske zgradbe na Glavnem trgu v novo poslopje ob parku na oglu sedanje Mladinske in Tyrševe ulice, da bi se mogel pouk redno začeti kljub selitvi.²

Dr. Peter Stornik je bil po rodu slovenski Korošec. Rodil se je 20. novembra 1848 v Lešah pri St. Jakobu v Rožu, kjer je bil doma tudi slovenski slovničar in književni organizator Anton Janežič (1828—1889). Osnovno šolo je obiskoval Stornik v St. Jakobu, gimnazijo v Celovcu pa je končal z maturo 30. julija 1867. Profesor slovenščine mu je bil njegov ožji rojak Anton Janežič, ki je vzbudil v njem tudi slovensko narodno zavest. Na željo staršev je stopil po maturi v celovško bogoslovje. Ker pa ni čutil pravega nagnjenja za duhovniški poklic, je po enem letu izstopil in se vpisal na filozofsko fakulteto graške univerze, kjer se je posvetil študiju matematike in fizike. Iz bogoslovja je prinesel zanimanje za filozofijo, zgodovino in slovenščino in tako je razen obvezne nemščine poslušal predavanja tudi iz teh predmetov. Profesor slovenščine in slavistike na graški univerzi mu je bil mladi dr. Gregor Krek (1840—1905).

Po sedmem semestru univerzitetnih študij je delal tri rigoroze in je bil 1. junija 1872 proglašen za doktorja filozofije. Nato se je pripravil doma na profesorski izpit, ki ga je uspešno opravil 11. julija 1873 iz matematike in fizike. Izpit iz nemščine in slovenščine mu je dal pravico za pouk v vseh srednjih šolah z nemškim in slovenskim učnim jezikom.³

Ko je bil dr. Stornik imenovan v začetku šolskega leta 1874/75 za stalnega profesorja na gimnaziji v Beljaku (Villach), so se obradovali slovenski Korošci, da so dobili na ta zavod prvega slovenskega profesorja. Upali so, da bo zdaj mogoče misliti tudi na pouk slovenščine na tej gimnaziji, ki jo obiskuje tudi precejšnje število slovenskih dijakov.⁴

Iz Beljaka je bil dr. Stornik premeščen za profesorja na državno gimnazijo v 11. okraju na Dunaju. Nemška žena in žejša po napredovanju sta mu vedno bolj omajali slovensko narodno zavest, ki je ni upal nikjer več kazati in navajati, zlasti od tedaj, ko je prišel na mariborsko gimnazijo. Zato ni čudno, da je imea otvoritev novega gimnazijskega poslopja 18. septembra 1892 bolj nemški značaj kot v zadnjem času pod popolnoma nemškimi ravnatelji. Prej se je vedno slišala na gimnazijskih slovesnostih slovenska beseda in je zadonela slovenska pesem, a ob tej slavnosti je bilo vse samo nemško.⁵

Cesarski namestnik v Gradcu baron Guido Kübeck von Kübau si je hotel ogledati novo gimnazijo in se prepričati, kako uspevajo in kako znanje v nemščini imajo učenci slovenskih vzporednic, ki so se uvedle s šolskim letom 1889/90. Obiskal je zavod 25. maja 1893 in bil pri pouku skoraj v vseh razredih.⁶

To nadzorstvo slovenskih vzporednic po samem cesarskem namestniku je preplašilo slovenske profesorje. Jasno jim je bilo, da si želijo nacionalistični Nemci čim slabši uspeh slovenskih dijakov v nemških razredih višje gimnazije in da jih bodo nacionalistični nemški profesorji ocenjevali čim strože, da bi tako prikazali škodljivost slovenskih vzporednic in bi jih ministrstvo lahko zaprlo. V tem primeru pa ne bi moglo biti niti govora o tem, da bi se odprle slovenske vzporednice še v Celju in Gorici.

Zato so slovenski profesorji v slovenskih vzporednicah mariborske gimnazije temeljito prereševali slovenske dijake. Prof. Ivan Mravljak poroča, da se je vpisalo leta 1893 v slovensko vzporednico njegovega 1. b razreda 67 slovenskih prvošolcev. Ob božiču jih je zaradi neznanja nemščine imelo 11 slabo oceno v nemških predmetih kakor v nemščini, zemljepisu in prirodoopisu in bi po tedanjih predpisih morali plačati visoko šolnino 15 gld. Ker je starši niso zmogli, saj je presegala stroške za hrano in stanovanje za en mesec, so morali izstopiti. Od drugih 55 prvošolcev jih je končalo IV. b razred samo 19, torej le ena tretjina.⁷

Ravnatelj dr. Stornik je svojo učno obveznost šest tedenskih ur izpolnil prvo leto s poukom matematike v nemškem tretjem in četrtem a razredu. Že naslednje leto pa je prevzel pouk zemljepisa v slovenski vzporednici prvega razreda. Ta predmet je delal slovenskim prvošolcem s kmetov velike preglavice zaradi nemškega učnega jezika, ki ga niso obvladali. Dr. Stornik jim je pomagal s pedagoško spretnostjo in z dobroto prebroditi te težave. Odslej se je vedno žrtvoval za te slovenske neboljčnike in si je pridržal pouk zemljepisa v slovenskem prvem razredu, dokler je bil na zavodu. Dvakrat je učil tudi fiziko v slovenski vzporednici četrtega razreda, da bi čimbolj pripravil slovenske četrtošolce na popolnoma nemški pouk v višji gimnaziji.⁸

Znanstvenih, organizacijskih in političnih ambicij ni imel. Ljubil je šolo in živel z njo ter se duševno izživil samo v svojem poklicu. Vse poslovanje je bilo točno, natančno in pravočasno. V vsaki stvari je zahteval red in skušal biti vsem pravičen. Profesorjem je bil prijazen in očetovski. Za vsakega dijaka je skrbel kot za svojega otroka. Pazil je, da je bil vsak dijak v vseh tedanjih šestih konferenčnih obdobjih brez nerove vprašan v vseh predmetih, če je bil slab, tudi po večkrat. Masovnega spraševanja v zadnji uri ni trpel, še manj pa pismeno spraševanje v predmetih, ki nimajo šolskih nalog. Redno je zasledoval redovalnice. Če je kak srednje nadarjen učenec dobil nezadostno oceno, ga je poklical v pisarno in skušal ugotoviti vzrok neuspeha. Po potrebi je pri slovenskih dijakih apeliral tudi na narodno zavest: »Vi niste dober Slovenec, ker se ne učite. Vsi Slovenci se dobro učijo.«⁹

Večkrat je nadomeščal v slovenskih vzporednicah kakoga obolelega profesorja. Nekoč je s povzdignjenim glasom rekel v razredu sedanjega magistra Franca Minafika: »Ostanite vedno zvesti Slovenci!«¹⁰ V pisarni je govoril s slovenskimi profesorji večkrat slovensko. Škofijski pisarni je poslal 16. marca 1897 lastnoročni slovenski uradni dopis. Nazivali so ga Nikodem. Svetopisemski Nikodem je namreč ponoči prišel h Kristusu, da ga nihče ne bi videl in slišal. Kot pobožen človek je ob nedeljah pri takratni obvezni šolski maši vedno bral iz debelega molitvenika. Slovenske dijake je stalo mnogo truda in zvitosti, preden so ugotovili, da je bil molitvenik slovenski.¹¹

Stornikove šolske sposobnosti in njegova vdanost poklicu in šoli so našle priznanje v višjih šolskih oblasteh. S cesarsko odločbo je 26. marca 1899 napredoval za deželnega šolskega nadzornika srednjih šol na Štajerskem in Kranjskem. Vodstvo gimnazije je izročil do nastopa novega ravnatelja seniorju prof. Janezu Majcigerju, svoje slovenske knjige pa je že prej podaril knjižnici mariborske gimnazije.¹²

V pokoj je stopil oktobra 1905 in se preselil v Bejjak, kjer je 28. januarja 1919 podlegel pljučnici.¹³

Opombe

⁷ IMG 1892, 50. — ⁸ IMG 1893, 60. — ⁹ Njegov lastni Curriculum vitae. — Spričevalo c. kr. znanstvene izpitne komisije kandidatov za gimnazijski pouk z dne 11. julija 1873, št. 2073 P. Oboje v nemščini v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. — ¹⁰ SN 12. 5. in 5. 9. 1874. — ¹¹ IMG 1892. — ¹² IMG 1893. — ¹³ Prof. Ivan Mravljak, Moji spomini. Rokopis v Studijski knjižnici v Mariboru. — ¹⁴ IMG 1893—1899, poglavje Šolske vesti. — ¹⁵ Jos. Kavčič, kaplan v p., Ruše, Izjava 18. 10. 1957. — ¹⁶ Mr. Franc Minafik, Maribor, Izjava 16. 10. 1960. — ¹⁷ Prof. Ivan Bogovič, Maribor, Izjava 19. 4. 1957 in njegovl rokopiati Spomini. — ¹⁸ IMG 1899, 43. — ¹⁹ Sporočilo župniškega urada St. Jakob v Bejjaku.

JULIJ GŁOWACKI (1899—1911)

Šoli vsega predanega ravnatelja dr. Petra Stornika je zamenjal s cesarsko odločbo z dne 13. avgusta 1899 Julij Głowacki, posle pa je prevzel od seniora prof. Janeza Majcigerja, ki je po Stornikovem odhodu štiri mesece vodil mariborsko gimnazijo.

Uvajanje na novo službeno mesto mu ni delalo težav, ker je bil že štiri leta ravnatelj samostojnih razredov nižje gimnazije v Celju.

Izposloval mu je to mesto pri prosvetnem ministru grofu Bytantu tedanji državni poslanec in poznejši kranjski deželni glavar Fran Šuklje. Z Glowackim se je sprtjal, ko sta oba službovala kot profesorja v Gorici.

Glowacki se je rodil 18. junija 1846 v Idriji. Njegov oče je bil Poljak, ki je našel službo pri idrijskem rudniku, mati pa je bila Slovenka iz Idrije.

Osnovno šolo je končal v Idriji, gimnazijo je obiskoval v Ljubljani v letih od 1857 do 1865, ko jo je končal z maturo. Najprej se je vpisal na fiziozofsko fakulteto

univerze v Graecu, kjer je poslušal predavanja iz prirodnopisa, fizike in matematike. Zaradi boljših profesorjev pa se je že drugo leto preselil na Dunaj, kjer je na tamkajšnji univerzi študiral iste predmete.

V šolsko službo je stopil že v šolskem letu 1870/71 brez strokovnih izpitov. Tedaj se je mogel samo z izpitom iz pedagogike in metodike zaposliti kot neizprašan suplent na gimnaziji v Gorici, naslednji dve leti pa je služboval na tamkajšnjem učiteljskišču. V Gorici se je bliže seznanil s prof. Franom Erjavcem, ki je tedaj imel že več znanstvenih del s področja živalskega. Erjavec je vplival na Glowackega, da se je temeljito posvetil znanstvenemu raziskovanju na področju rastlinstva. Mučila pa ga je skrb za usposobljenost izpit. Kljub temeljitemu znanju ga je navdajal nekak strah pred izpitom in je vedno menil, da še ni dovolj pripravljen. Izpit je bil tista mora, ki je odvedla Glowackega iz Gorice. Namesto da bi se mogel kot Erjavec posvetiti samo znanstvu, je moral delati predvsem za izpit. Zato je hotel biti bliže univerzi, da bi se tem lažje pripravil. Tako ga je služba zanesla na I. državno gimnazijo v Graecu.

Za Julija Glowackega je bilo usodno, da ni živel dalje skupaj s profesorjem Franom Erjavcem, s katerim je navezal v Gorici tesne prijateljske in znanstvene stike. Oba sta zelo ljubila naravo in znala brati iz knjige prirode, oba sta imela iste znanee in z Erjavcem je Glowacki tudi rad zahajal v slovensko družbo. Erjavec je tako močno

vplival na svojega mlajšega tovariša, da se Glowacki v Erjavčevi bližini gotovo ne bi izneveril svojemu narodu.

Glowackemu je preteklo že deset let od vpisa na univerzo, ko je leta 1875 napravil izpite in se usposobil za pouk prirodnopisa v vseh gimnazijskih razredih, iz matematike in fizike pa za nižjo gimnazijo. Ker v Gradcu ni bilo prostega mesta za stalnega profesorja njegovih predmetov, se je pobrigal za tako mesto na deželni nižji gimnaziji v Ptuj, kjer je ostal deset let. Po prošnji je bil leta 1885 premeščen v Leoben na Gornjem Štajerskem. Tudi tam je ostal deset let. Od leta 1895 do 1899 je bil ravnatelj samostojnih slovenskih nižjih razredov celjske gimnazije. Od tod se je leta 1899 povzpел na višje mesto ravnatelja mariborske gimnazije. Ko jo je vodil 12 let, si je nabral že 40 službenih let. Ob koncu šolskega leta 1910/11 je stopil v pokoj in se preselil v Gradec. Tam je umrl 18. maja 1915. Mariborska gimnazija je ob smrti počastila njegov spomin z zadušnico, izvestje za šolsko leto 1915/16 pa je prineslo nekrolog z lepo fotografijo.⁵

Njegov prednik dr. Stornik je uredil upravo in vodstvo šole tako vzorno, da mu ravnateljski posli v teh varnih kolosekih niso jemali mnogo časa. Včasih ga ni bilo v šolo po več dni. Redko je nadziral profesorje, še redkeje so ga videli dijaki na hodnikih. Če je tedaj zalotil med gimnazijci kako nerednost, se je močno razburil in vpil, da je odmevalo po vsem poslopju.⁶

Bolj kot šola ga je zanimala živa priroda. Spoznaval jo je z mikroskopom, z ekskurzijami in s potovanji. Avstrijsko prosvetno ministrstvo mu je omogočilo z denarno podporo znanstveno potovanje v Dalmacijo in Črno goro, pozneje pa še v Bosno in Hercegovino.⁷ Zlasti v zadnjih dveh pokrajinah je imel bogato znanstveno žetev.

Večina njegovih znanstvenih del se peča z mahovi in lišaji naših krajev. V znanstvu se je pojavil z razpravo o lišajih Kranjske in Primorske leta 1869 z naslovom *Beitrag zur Kenntnis der Flechtenflora von Krain und Küstenland*.⁸ V Gorici je dobro spoznal lišaje v okolici tega mesta in jim posvetil razpravo *Prodromus einer Flechtenflora von Görz*.⁹ Ptujška leta so bila za njegove študije posebno rodovitna. Leta 1876 je objavil tehtno študijo *Übersicht über den heutigen Stand der Frage vom Wesen der Lichenen*.¹⁰ Presenetljiva pa je z metodičnim člankom, ker se ni prej ne pozneje literarno udeleževal na tem področju, ki nosi naslov *Über den Unterricht der Mineralogie an Mittelschulen*.¹¹ Zanimale so ga tudi ribe kraja, kjer je deloval, kakor kaže razprava *Die Fische der Drau und ihres Gebietes*.¹² Dobrih deset let pozneje je zopet pisal o ribah v razpravi *Die Fische der Save und des Isonzo*,¹³ vendar se je zoologiji posvečal le izjemoma. Že štiri leta prej so izšli v Gradcu njegovi *Beiträge zur Kenntnis der Kryptogamenflora in Steiermark. I. Pteridophyten, II. Brand- und Rostpilze, 1892. III. Ein neuer Rostpilz, 1893*.¹⁴

Sad proučevanja mahov tedanjih avstrijskih primorskih pokrajin je *Beitrag zur Laubmoosflora der österreichischen Küstenländer*.¹⁵ Bosni so posvečeni *Bryologische Beiträge aus dem Okkupationsgebiete. I. 1906. — II. 1907. — III. 1907*¹⁶ in *Ein Beitrag zur Moosflora von Bosnien*.¹⁷ V Mariboru so ga seveda zanimali mahovi najbližje okolice, kakor priča *Die Moosflora des Bachernegebirges*.¹⁸ Od tod je razširil svoje proučevanje na zahod in objavil *Ein Beitrag zur Kenntnis der Laubmoosflora von Kärnten*.¹⁹ Kmalu nato je obdelal v tem oziru Julijske Alpe v razpravi *Die Moosflora der Julischen Alpen*²⁰ in dve leti pozneje še Savinjske Alpe v podobnem delu *Die Moosflora der Steiner Alpen*.²¹

V mladosti je pripravljajl Floro slovenskih dežel v slovenskem jeziku in jo je ponudil Slovenski matlici.²² Na matični seji 18. decembra 1878 so razpravljali o tej ponudbi. Glowacki je tedaj že izgotovil velik del rokopisa in ga poslal prof. Franu Erjavcu v pregled. Odbor je ponudbo načelno sprejel in določil, da bi šlo delo verjetno leta 1880 v tisk.²³ Ni nam znano, zakaj ni izšlo. Objavil ga je prof. dr. Leopold Poljanec po njegovi smrti kot 4. zvezek *Poljudno-znanstvene knjižnice v Ljubljani* leta 1912 z naslovom *Flora slovenskih dežel*. Ključ za določevanje cvetnic in praprotnic, ki po slovenskih deželah divje rasto ali pa se splošno goje. Sestavil Julij Glowacki, uredil L. Poljanec. Žal je delo ostalo torzo.

Glavno področje njegovega raziskovanja je bila botanika, zlasti sistematika in biologija kriptogam. Odkril je več neznanih gliv, lišajev in mahov in nekateri izmed njih so dobili po njem svoja imena.²⁴

Noben gimnazijski ravnatelj na slovenskih tleh razen dr. Tomiška in dr. Westra ni tako dobro poznal slovenskih pokrajin in jih tudi sam prehodil kot ravnatelj Glowacki. Gimnazijska pisarna mu je bila predvsem študijska soba in prirodopisni laboratorij. Nejevoljen je bil, če ga je kdo motil tudi v najnujnih zadevah v urah, ki jih ni določil za sprejem strank. Kakor je bil njegov prednik dr. Stornik v prvi vrsti šolnik, tako je Glowacki žrtvoval večino svojih sil in sposobnosti predvsem prirodopisnemu raziskovanju. Kolikor se je dalo, je zvalil šolske posle na ravnateljeve pomočnike, ki so se hitro menjavali.²⁵ Najprej mu je bil pomočnik, tajnik in blagajnik obenem prof. Jos. Holzer, nato prof. Georg Malr, za njim prof. Alfred Fink in nazadnje od leta 1905 prof. dr. Maks Hoffer, a vsak izmed njih je imel poleg tega obilnega dela še polno učno obveznost.²⁶

Glowacki se je izogibal vsega, kar bi mu moglo kvariti za študij in raziskovanje potreben mir. Šolski stroj mu je tekel mirno, ker so mu dali pravičen zagon in organizacijo prejšnji ravnatelji. Ponemčil se je ne le zaradi kariere in pod vplivom svoje žene, marveč se zdi, da tudi zato, da bi imel v službi mir pred nemškimi višjimi uradi. Mogel je tudi pričakovati, da se bo s svojimi nemškimi razpravami in deli bolj uveljavil, če ga bodo smatrali za Nemca. V pisarni je govoril slovensko samo s tistimi profesorji, ki so bile močne osebnosti, kakor: Franc Jerovšek, Janko Kočan, Jakob Kavčič, dr. Karel Verstovšek in drugi, nikdar pa ne zunaj pisarne. Z dijaki, ki so prišli z njim v uradni stik, je govoril navadno le nemško.²⁷

Ko se je po proslavi na koncu šolskega leta 1909/10 zgasil pri njem petošolec Janko Glazer, da dvigne tako imenovano Schillerjevo nagrado, ki mu je bila priznana, je Glowacki njegov slovenski nagovor prekinil, češ da je uradni jezik nemški. Giede izplačila pa je naročil, naj pride drugič, ker je za tisti dan blagajno že zaklenil. Tako je tista nagrada ostala nedvignjena, kajti Glazer je ravnateljevo ravnanje občutil kot žaltev in po nagrado sploh ni več šel.²⁸

Proslavi 150-letnice gimnazije leta 1908 je dal Glowacki v glavnem nemško obeležje in je prišla slovenska beseda zelo malo do veljave. Tudi za slavnostnega govornika je določil nemškega nacionalca prof. Friedricha Knappa,²⁹ četudi so bili slovenski gimnazijci skoraj v dvetretjinski večini, ker jih je bilo ob koncu šolskega leta 290 ali 64,43 %, Nemcev pa le 163 ali 35,57 %.³⁰ To krivico je skušal Glowacki deloma popraviti z Jubilejno dijaško štipendijo c. kr. drž. gimnazije v Mariboru, ki jo je ustanovilo ravnateljstvo te šole leta 1908 v spomin na 150-letnico zavoda in v spomin na 60-letnico vlade cesarja Franca Jožefa I. Zbralo bi se naj 5000 kron in obresti bi naj podelilo vsako leto c. kr. namestništvo v Gradcu izmenično slovenskemu in nemškemu dijaku na predlog profesorskega zbora. Slovenske štajerske visoke osebnosti so takoj prispevale lepe vsote v ta namen. Mariborski stolni prost Karel Hribovšek je daroval 100 K, dr. Pavel Turner 50 K, dr. Ivan Zolger 50 K, dr. Franc Lukman 50 K, dr. Ivan Rudolf, odvetnik v Konjicah, 50 K, sekcijski načelnik dr. Janko Babnik 20 K, prof. dr. Matija Murko 20 K, Nemci pa razmeroma malo zato, ker je bilo določeno, da mora dobiti štipendijo vsako drugo leto Slovenec.³¹ Tako Glowacki do svoje smrti zaželeno glavniice ni dosegel in pozneje je misel za to štipendijo zaspala.³²

V začetku 20. stoletja so se začeli mariborski gimnazijci tajno organizirati po svetovnem nazoru. Temu je dalo povod narodno-radikalno dijaštvo. Na občnem zboru 28. oktobra 1902 so se narodni radikali pod vodstvom poznejših jugoslovanskih ministrov dr. Gregorja Žerjave in dr. Alberta Kramerja polastili slovenskega akademskega društva Slovenije na Dunaju in začeli vneto organizirati tudi srednješolsko dijaštvo, ter so od leta 1904 izdajali tudi svoje glasilo za študente in dijake z imenom Omladina.³³ Na počitniški sestanek štajerskega radikalnega dijaštva v Rušah 14. julija 1906 so povabili tudi mariborske gimnazijce, ki so se odzvali v lepem številu. Za predsednika zborovanja je bil izvoljen tedanji jurist Aliberi Kramer, bivši učenec celjske gimnazije. Na sestanku so obsodili štajersko slovensko politično sloga in zahtevali ločitev duhov po svetovnem nazoru, poudarjali pa so, naj bi bila medsebojna ideološka borba dostojna in ne taka kot na Kranjskem.³⁴

Glasilo Omladina je z nekim protiverskim člankom povzročila organizacijo katoliško narodnega dijaštva na mariborski gimnaziji. Članek je napisal mariborski semeniščan Peter Plohl, tedaj šestšolec. Spomladi leta 1907 se je spustil zaradi tega članka v ostro debato tedanji osmošolec Marko Kranjc, ki je imel močno zaslombo v semen-

ščanih drugega in tretjega razreda. Kranjc je tedaj za podeželske odre prevajal dramske komade iz nemščine in širil med dijaki Zoro, glasilo katoliškega slovenskega dijaštva. Uspešna diskusija, v kateri je Plohl popolnoma pogorel, mu je omogočila ustanovitve organizacije katoliško mislečega dijaštva. Zanimivo je, da so bili nekateri najbolj strastni in vodilni radikalci v dijaškem semenišču, čeprav so širili protiverske ideje. Marko Kranjc je navdušil za svoje društvo sposobnega organizatorja Vinka Munda in narodnega radikalca Martina Avšiča, vzornega, izredno nadarjenega in vplivnega semeniščana, ki je potegnil za seboj Posavčane, kar je pomenilo veliko pridobitev. Skoraj vsi Posavčani so bili namreč že od doma radikalci. Kajti narodno radikalno gibanje je našlo med ljudstvom največ zaslombe v štajerskem Posavju, kjer je izdajal priljubljeni odvetnik dr. Ivo Benkovič radikalski tednik Posavsko stražo. Ko pa je mladi dr. Anton Korošec potegnil dr. Benkoviča v svoj tabor, je izgubilo radikalno gibanje v Posavju svojo prejšnjo najmočnejšo oporo.

Naslednje leto po odhodu Marka Kranjca so vodili katoliško misleče dijaštvo mariborske gimnazije v šolskem letu 1907/8 brata Janko in Lujo Koser iz Juršinec pri Ptujju in Alojzij Rezman iz Poljčan. Ob božičnih in velikonočnih počitnicah so prihajali predavat na poti domov ali pa ob vrnitvi v Gradec ali na Dunaj tedanji visokošolci, kot poznejši dr. Ogrizek, dr. Hodžar, dr. Mirko Božič in lenarški zdravnik dr. Kramberger. Ta organizacija je obstajala do prve svetovne vojne, ko ji je bil za časa balkanskih vojn predsednik v šolskem letu 1912/13 poznejši celjski arhidiakon Franc Tovornik, zadnje leto pred prvo svetovno vojno pa Konrad Kolšek, ki je padel v tej vojni.³⁵

Svobodomiselnost mariborsko dijaštvo v začetku ni bilo formalno tako dobro organizirano kot katoliško narodno. Ni imelo predsednika in odbora. Vodil ga je od šolskega leta 1903/4 Niko Vrabl. Ko je zvedel, da izhaja Omladina, jo je naročil in širil med gimnazijci in učiteljskimi. Obenem je bil poverjenik Ljubljanskega zvana ter Slovenske in Hrvatske matice. Pod njegovim vplivom so se opredelili njegovi somišljeniki za narodne radikalce. Ob sobotah popoldne so se zbirali v kletnih prostorih Narodnega doma, v tako imenovanem Peklu in često so skupaj brali tudi hrvatske knjige. Nerazumljive besede jim je objasnjeval Vrabl. Zbiral je tudi člane Počitniške zveze. Po njegovem odhodu na univerzo leta 1907 sta vodila mariborsko, narodno radikalno dijaštvo poznejši ljubljanski odvetnik dr. Milan Lemež in celjski odvetnik dr. Alojz Goričan.³⁶ V šolskem letu 1910/11 so izgubili narodni radikalci že skoraj vse pristaše v dijaškem semenišču, četudi semeniški ravnatelj Josip Zidanšek ni bil naklonjen katoliško narodni organizaciji. Zlasti je nerad videl, da so prihajali na sestanke tudi zunanji dijaki, nesemeniščani. Prof. dr. Francu Lukmanu pa je onemogočil, da bi ustanovil od oblasti dovoljeno, cerkveno dijaško Marijansko kongregacijo.³⁷

Slovenski organizirani visokošolci obeh smeri so izdajali za počitnice potovalni listini. Pri vsakem okraju so bile našteje zanimivosti in nato so sledila imena vseh organiziranih visokošolcev in srednješolcev z natančnim naslovom. Kdor je imel pri imenu zvezdico, je vzel potujočega dijaka brezplačno na prenočišče in hrano za en dan, če se je izkazal s to listino.³⁸

Ravnatelj Glowacki je vedel in tudi moral vedeti za prepovedano dijaške organizacije, saj je prihajalo mesečno več desetih Omladin in Zore, pa tudi Ljubljanskega zvana in Doma in sveta po pošti na mariborsko gimnazijo, a tudi potovalni listini sta izhajali v tisku. Vendar pa se nikomur ni skrivil niti las vse do šolskega leta 1910/11. Tedaj pa je prijavil ptujski gimnazijski ravnatelj mariborskemu gimnazijskemu ravnateljstvu, da sta prišla organizirati narodno radikalno dijaštvo mariborska osmošolca Franc Dečko in Maks Kovačič. Na konferenci so nastopili proti njima nemški profesorji v strnjeni fronti, junji somišljeniki v profesorskem zboru pa si ju niso upali braniti. Pogum je upadel celo energičnemu gromovniku Francu Jerovski. Odločno ju je zagovarjal samo njun idejni nasprotnik dr. Anton Medved. Oba sta bila izključena, vendar je Medvedov zagovor omilil kazen vsaj najboljšemu odličnjaku Maksu Kovačiču na ta način, da je imel pravico delati ob koncu šolskega leta maturo kot privatist; prav dobri učenec Franc Dečko jo je napravil v Gorici, Maks Kovačič pa v Mariboru.

Če bi hotel, bi Glowacki mogel speljati ob tej zadevi razgovor na konferenci v to smer, da bi nemški profesorji sami odkrili delovanje obeh slovenskih tajnih

gimnazijskih društev in mnogo sposobnih slovenskih gimnazijcev bi moralo zapustiti zavod. Spretno je vodil zaslišanja in spravi na konferenci zadevo naglo z dnevnega reda in tako ni imel nikdo niti prilike, da bi posegel v ozadje tega problema.³⁹

Kot visokošolec na Dunaju je bil Glowacki član slovenskega akademskega društva Slovenije in pozneje tudi njen starešina.⁴⁰ V Gorici je predaval slovensko v čitalnici 11. marca 1873.⁴¹ Kot profesor je poleg svoje skupine pozneje še opravil izpit iz slovenščine.⁴² Tudi v Ptujju je predaval slovensko pri učiteljskem društvu v marcu 1884.⁴³ Prof. dr. Ljudevit Pivko se mu je ob nastopu službe v začetku šolskega leta 1906/7 predstavil in se z njim razgovarjal slovensko, kakor je sam omenil pri pouku slovenščine. Niku Vrablu kot sedmošolcu je Glowacki dovolil, da je smel na ples v mariborsko čitalnico in se je z njim razgovarjal slovensko.⁴⁴ Na obisku pri ravnatelju Glowackem se je Šuklje leta 1900 sam prepričal, kako strastna nemška nacionalistka je bila njegova žena in kako odločilno je vplivala v družini v narodnem oziru. Prav zaradi nje je povabil Glowackega zvečer na vrt Narodnega doma, kjer sta ga pričakovala dr. Pavel Turner in Šuklje.⁴⁵ Glowacki ni zahajal niti v nemško družbo niti v Narodni dom in zato je vzbudil splošno začudenje, ko se je tam pojavil.⁴⁶

Kakor njegov rojak prof. Karel Dežman, poznejši kustos ljubljanskega muzeja, se je Glowacki ponemčil v zrelih letih. Največ je pripomogla k temu njegova žena. Izhajala je iz rodovine, ki se je delila v zavedno slovensko in bojevito nemško vejo. Svoje nemštvo je hotela čim bolj poudariti; zato je prestopila v Lutrovo evangeličansko vero, ki je veljala tedaj pri nas za nositeljico najbolj borbenega nemškega duha. Organizirala je mariborsko evangeličansko gospejno društvo, ki ji je ob smrti objavilo osmrtnico v nekaterih nemških časnikih.⁴⁷ Sin Maks je obiskoval kot Nemec nemške gimnazijske vzporednice v Mariboru in je leta 1921 spremenil v Avstriji svoj slovanski priimek ter se preimenoval v Maksa Wolfa.⁴⁸ Ravnatelj Glowacki pa ni nikdar Slovencev zaničeval, ni jim škodoval in se ni proti njim boril kot ponemčeni Dežman. S svojim pravičnim in Slovencem tajno naklonjenim ravnateljevanjem ter s prirodoisnim raziskovanjem vsega slovenskega ozemlja je zapustil kljub narodnemu uskožtvu lep spomin med Slovenci.

Opombe

- ¹ IMG 1900, 42–43. — ² Fran Šuklje, *Sodobniki mali in veliki*. Ljubljana 1933, 220. — ³ SBL I., 222. — IMG 1912, 3–5. — ⁴ SN 19. 5. 1915. — ⁵ IMG 1912, 3–5. ⁶ Jožef Kavčič, kaplan v p., Ruše, izjava 17. 10. 1957. — ⁷ IMG 1912, 5. — ⁸ IMG 1912, 4. — ⁹ Abhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien, 1889. — ¹⁰ Izvestje državne relike v Gorici, 1871. — ¹¹ Izvestje ptujske gimnazije 1. 1878. — ¹² Prav tam 1. 1881. — ¹³ Prav tam 1. 1885. — ¹⁴ Izvestje nižje gimnazije v Celju 1. 1896. — ¹⁵ Schriften des naturwissenschaftlichen Vereines für Steiermark, 1892 in 1893. — ¹⁶ IMG 1902. — ¹⁷ Abhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien 1808 in 1907. — ¹⁸ Österreichische botanische Zeitschrift, Wien 1909. — ¹⁹ IMG 1908. — ²⁰ Jahrbuch des naturhistorischen Museums von Kärnten, Klagenfurt 1908. — ²¹ Kot pod ²² 1. 1910. — ²³ Carinthia II. Klagenfurt 1912. — ²⁴ LMS 1978, 214. — ²⁵ LMS 1978, 233. — ²⁶ SBL I., 222. — ²⁷ Prof. Franc Jerovšek, Maribor, izjava 7. 6. 1932. — ²⁸ IMG 1903–1911. — ²⁹ Kot pod ³⁰. — ³¹ Ravnatelj prof. Janko Glazer, Maribor, izjava 19. 4. 1967. — ³² IMG 1908, 95–100. — ³³ IMG 1909, 122. — ³⁴ IMG 1909, 51. — ³⁵ IMG 1912–1915. — ³⁶ Prof. Ivan Mravljak, Maribor, Spomini. Rokopis v študijski knjižnici v Mariboru. — ³⁷ Omladina IV (1907/8, 81–84. — ³⁸ Vinko Munda, župnik, Kamnica, izjava 13. 1. 1957. — ³⁹ Ravnatelj Niko Vrabl, Maribor, izjava 19. 1. 1967. — ⁴⁰ V. Munda, izjava 13. 4. 1959 in lastni spomini. — ⁴¹ Kot pod ⁴². — ⁴³ Prof. Franc Bračun, Maribor, izjava 17. 4. 1959 in N. Vrabl, izjava 20. 1. 1967. — ⁴⁴ Spomenica ob 25-letnici akademskega društva Slovenija na Dunaju. Ljubljana 1894, 139. — ⁴⁵ SN 12. 3. 1873. — ⁴⁶ IMG 1912, 3. — ⁴⁷ SG 9. 3. 1884. — ⁴⁸ Kot pod ⁴⁹. — ⁵⁰ F. Šuklje, *Sodobniki*, 224. — ⁵¹ Kot pod ⁵². — ⁵³ Kot pod ⁵⁴. — ⁵⁵ Tagespost, Graz, 25. 11. 1921.

DR. JOSIP TOMINŠEK (1911–1932)

Na veliko razočaranje in nejevoljo dr. Josipa Šorna je bil 12. novembra 1911 imenovan za ravnatelja mariborske gimnazije dr. Josip Tominšek¹, ki je bil že eno leto prej ravnatelj gimnazije v Gorici. V vsej Avstriji je bil edini tako mlad gimnazijski ravnatelj. Vse spletko² proti njegovemu imenovanju³ so bile zaman in tako je 18. decembra 1911 prevzel ravnateljske posle iz rok dr. Šorna.⁴

Rodil se je 4. marca 1872 na Slatini med Bočno in Gornjim Gradom trdnemu kmetu, ki je bil gospodarsko dovolj močan, da je mogel izsolati poleg Jožeta še Franca, ki je postal ugleden odvetnik in priznan planinec v Ljubljani. Jože je leta 1892 odlično

končal gimnazijo z maturo v Celju. V Gradcu je študiral slavistiko in klasično filologijo v letih 1892—96. Istočasno se je usposabljal v telovadbi in napravil leta 1895 izpit za učitelja telovadbe na srednjih šolah. Leta 1896 se je zaposlil kot izprašan suplent v Kranju, kjer je ostal do leta 1904. V tem času je leta 1898 promoviral v Gradcu za doktorja filozofije. Mislil je na profesuro za klasične jezike na univerzi in zato je kot mlad doktor spopolnjeval svoje znanje še eno leto na univerzi v Berlinu. Udeleževal se je tudi strokovnih znanstvenih počtniških tečajev klasične filologije v Jeni, Gradcu in na Dunaju.

Od leta 1904—1910 mu je dajala I. državna gimnazija v Ljubljani poklicno delo, ki pa ni bilo edino, saj je bil tedaj že znana osebnost v slovenskem kulturnem življenju. Leta 1910 je šel za ravnatelja gimnazije v Gorlco, da bi pripravil slovenske in italijanske vzporednice, kar se mu je posrečilo v zadovoljstvo Slovencev, Nemcev in Italijanov.⁵

Takoj po prihodu v Maribor se je dr. Tominšek močno uveljavil tudi v svojem poklicu. Kot zastopnik srednješolskih profesorjev je bil imenovan za člana štajerskega deželnega šolskega sveta v Gradcu. Enako ga je doletela čast prvega nadzornika telovadbe na srednjih šolah Kranjske, Primorske, Istre, Dalmacije in italijanskih šol Tirolske.⁶

V pokoj je stopil 1932 in nato živel v Mariboru do leta 1943, ko mu je bombardiranje uničilo stanovanje z dragoceno knjižnico in korespondenco. Preselil se je v Celje, kjer je ostal skoraj do smrti.⁷ Več let se je boril z rakom v požiralniku in je užival hrano po cevi. Ko se mu je stanje zelo poslabšalo, so ga odpeljali v sanatorij Emono v Ljubljani. Tam je umrl 22. marca 1954, pokopali pa so ga v Celju kot celjskega častnega občana na občinske stroške.⁸

Vse, ki so prišli s Tominškom v stik, je presenečala njegova marljivost in pridnost, pa tudi ekspeditivnost. Zjutraj je bil že ob pol sedmih med prvimi v gimnaziji, dasi je imel do stanovanja 20 minut. Ko so ponoči že skoraj povsod ugasnile luči, je bila ravnateljeva soba še razsvetljena. Delo za šolo mu je vzelo precej časa, saj je takrat opravljal vse posle sam s profesorjem pomočnikom, ki je imel zato le 16 ur tedensko pouka. Do konca prve svetovne vojne mu je bil pomočnik dr. Johann Mühlbacher, v Jugoslaviji pa nenavadno spretni prof. Janko Leskošek, živi upravni leksikon.

Pisarna je bila dr. Tominšku delovna soba za vso njegovo dejavnost na različnih področjih, kjer je povsod dal celega moža.

Ni bil le nadzornik za telovadbo, ampak je tudi sam telovadil od mladih let do starosti in večkrat tudi pisal o telesnovzgojnih vprašanjih. Na njegovem zavodu je bila telovadba resna stvar. Ob koncu šolskega leta so gimnazijci javno nastopali s prostimi vajami. Vsi so imeli enake bele srajce in kratke črne hlače. Kakor nemški »turnerjem« je dal za Avstro-Ogrske gimnazijsko telovadnico na voljo Sokolu in pozneje tudi Orlu. Ko je avstrijska vlada tik pred prvo svetovno vojno uvedla strelske vaje za osmošolce, je povezal tekme v streljanju z gimnazijskim telovadnim nastopom.

Pri streljanju so se maturanti seznanili s puško in obenem uvedli v vojaško življenje, kar jim je pozneje olajšalo vojaško službo. Ko je Avstriji v prvi svetovni vojni primanjkovalo borcev, je začela klicati k vojakom že fante od 18 let naprej, a mlajših po zakonu ni mogla. Našla pa je zvičajno rešitev. Vabila je mlade fante od 16. do 18. leta, naj se uče streljanja in vojaških spretnosti že pred vojaščino, da jim bo pozneje lažje pri vojaki. Starejši rezervni podčastniki so učili te mlade strelce (Jungschützen) kot pri vojaki po večjih središčih na deželi in v mestih. Tudi na mariborski gimnaziji se jih je prijavilo k mladim strelcem lepo število. Ko so bili za silo izurjeni, jih je dala vojaška oblast zapriseči, preoblekla jih je v vojaške uniforme in jih poslala kot prostovoljce na fronto.

Dr. Tominšek je vneto sodeloval s prof. dr. Francem Kovačičem pri protialkoholnem društvu Sveta vojska celo kot odbornik. Prav tako je bil delavni odbornik mariborskega Zgodovinskega društva, ki je izdajalo znanl. Časopis za zgodovino in narodopisje.

Balkanske vojne so zanesle med Slovence močan val navdušenja za balkanske Slovence. Tudi dijaki so naskrivaj izražali svoja čustva. V dijaškem semenišču nasproti gimnaziji so se zbirali enkrat mesečno tajno organizirani katoliškonarodni dijaki, med njimi so bili tudi nesemeniščani. Njih pevsko-glasbeni odsek »Davorija« je na sestankih sviral na tamburice srbsko, črnogorsko in bolgarsko himno. Kar ni bilo tožnika, ni bilo tudi sodnika, a dr. Tominšek za take tedaj nezakonite zadeve ni vedel in ni hotel vedeti. Kaj podobnega kot katoliškonarodnemu bi se seveda moglo očitati tudi svobodnomiselnemu slovenskemu dijaštvu, ki se je zbiralo v kleti Narodnega doma.⁹

Dr. Tominšek je bil od otroških let vnet planinec, saj obdaja visoko hribovje njegovo rojstno hišo od vseh strani. Že kot gimnazijec je preplezal večino Savinjskih planin. Kot profesor v Kranju in v Ljubljani je spoznal vse slovenske vrhove. Tak navdušen planinec širokega obzorja je urejeval »Planinski vestnik« 33 let (1908—1941). Dvignil ga je na zavidno višino in ga uveljavil zunaj mej naše domovine.

Mnogo smisla je imel za glasbo in petje. Na gimnaziji je ustanovil leta 1913 orkester 30 glasbenikov pod vodstvom mladega dirigenta šestošolca Leopolda Pahorja.¹⁰ Med vojno je leta 1916 omogočil v Alojzjevi cerkvi orgelski koncert nemškemu šestošolcu Josefu Winterhalterju, ki je izvajal svoje kompozicije.¹¹ Glasbena matica v Mariboru si ni mogla izvoliti boljšega predsednika. Med obema vojnama jo je vodil 12 let. V tem času je prevzela Glasbena matica brez velikih podpor vodilno vlogo v mariborskem glasbenem življenju. Ustanovila je glasbeno šolo, s svojim pevskim zborom pa je nastopala zelo uspešno tudi v tujini v mestih z visoko razvito glasbeno kulturo in z glasbeno zahtevnim občinstvom. Nekaj časa pred prvo svetovno vojno je bil tudi tajnik odbora Slovenske matice za nabiranje slovenskih narodnih pesmi in napevov. Sam jih je nabral nad 10.000. Še v 81. letu starosti je objavil v »Slovenskem etnografu« leta 1953 razpravo o nabiranju slovenskih narodnih napevov.¹²

V slavistiki ga je zelo zanimal Prešeren. Prvi med slovenskimi slavisti se je uprl teoriji dr. Avgusta Zlgona in dr. Josipa Puntarja o matematični arhitektoniki v Prešernu. Ko je spoznal leta 1913 iz maturitetne slovenske naloge pesnika Janka Glazerja, poznejšega mariborskega profesorja in knjižničarja, da je prišel samostojno do enake obsodbe matematične arhitektonike, je navezal z njim ožje stike.¹³ Kot odbornik Slovenske matice je pred prvo svetovno vojno v veliki meri soodločal o načrtu njenih knjižnih izdaj. Leta 1909 ji je uredil Bleiweisov zbornik. Mencingerjevim Izbranim spisom, ki jih je izdala Slovenska Matica v petih zvezkih od leta 1911 do 1928, je napisal življenjepisni in slovstvenozgodovinski uvod in opombe z razlagami. Težko je najti slovensko revijo od »Ljubljanskega zvoza« in »Doma in sveta« do »Časo-

plsa za zgodovino in narodopisje», v kateri ne bi dr. Tominšek sodeloval. Mnogo strani bi zahtevalo že samo golo naštevanje njegovih člankov in razprav, ki jih je nad 800.

Ko je ljubljanski škof dr. Anton Jeglič ustanovil v Št. Vidu pri Ljubljani leta 1905 prvo popolnoma slovensko gimnazijo, ki se je v šolskem letu 1912/13 razrastla v osemrazredno z maturo, tedaj se je nazorno čutila potreba slovenskega učbenika za staro grščino. To vrzel je izpolnil dr. Tominšek, ko je leta 1908 izdal Grško slovnico in Grško vadnico,¹⁴ kakor je leta 1906 izšla izpod njegovega peresa Latinska slovnica. a leta 1920 Ksenofontov grško-slovenski slovar.

Pri pouku klasičnih jezikov je bil moderen. Potegoval se je, da bi postal pouk teh predmetov v gimnaziji bolj življenjski. Zelel je, da se latinščina in grščina ne bi omejili samo na klasične pisce, ampak naj bi segli dalje, vsaj v srednji vek.

Avstrijska vojna napoved Srbiji je povzročila gimnazijskemu ravnatelju velike skrbi. Vojaška oblast je takoj zasegla čez počitnice prazno dijaško semenišče, kjer je imelo brezplačno oskrbo 80 dijakov njegove šole. Večina jih je pustila čez počitnice zimske suknje, tople obleke in posteljno perilo kot navadno in kovčih na podstrešju, a vse to je kmalu izginilo. Vojaštvo se je polastilo tudi nasproti ležeče gimnazije, in je komaj rešil fizikalni in kemijski kabinet in svojo pisarno. Streho svojemu zavodu je našel dr. Tominšek v tedanji realki, kjer je sedaj I. gimnazija, pomagati pa si je moral s tedaj nenavadnim popoldanskim poukom. Ko je 24. maja 1915 izbruhnila tudi vojna z Italijo, je vojaška oblast zasegla še realno in ravnatelj je našel gimnaziji pribežališče v poslopju sedanje posebne šole v Razlagovi ulici 16, a gimnazija je bila zopet obsojena na popoldanski pouk. V tej stavbi je ostala do konca vojne.¹⁵

Po majniški deklaraciji leta 1917 so se sprostile prej zadržane sile med Slovenci. Za glasbo izredno nadarjen šestošolec Milko Voglar, poznejši profesor glasbe, je ustanovil od svojih sošolcev Slovenski dijaški oktet s Francem Krambergerjem in Lojzetom Ferlanom na čelu. Pevske vaje je imel dvakrat tedensko na stanovanju pevovodjevega očeta prof. Franca Voglarja v sedanji Aškerčevi ulici 3. Četudi je bilo po disciplinskih pravilih prepovedano, je oktet večkrat prepeval v gostilni Narodnega doma, kjer so se shajali major (poznejši general) Rudolf Maister, dr. Fran Rosina, prof. Franc Jerovšek, prof. Franc Voglar, poslanec dr. Karel Verstovšek idr. Na svečnico 2. februarja 1918 je priredil oktet samostojni pevski koncert v Narodnem domu za slovo Slovincem letnika 1900, ki je moral tedaj k vojakom. Ravnatelj dr. Tominšek je koncert dovolil in se ga je na povabilo tudi sam udeležil, dasi je bil neke vrste slovenska demonstracija.¹⁶

Mariborski slovenski gimnazijci so si kmalu po majniški deklaraciji v začetku šolskega leta 1917/18 ustanovili skupno nadstrankarsko tajno organizacijo. Iz nje je zrastle v drugi polovici oktobra 1918 poseben dijaški svet, ki bi naj po potrebi naglo ukrepal v perečih vprašanjih. Imel je 7 članov. Vsaka svetovnonazorna skupina je določila po tri svoje zastopnike. Sestavljali so ta odbor poznejši dr. Igor Rosina, univ. prof. dr. Vladimir Kralj in Janko Peče za svobodomiselne dijake, prof. dr. Peter Kovačič, ravnatelj škofijskega arhiva Jakob Richter in prof. Jan Šedivý za katoliško-narodno skupino, a univ. prof. dr. Anton Slodnjak kot nevtralec. Ob propadu Avstro-Ogrske je zahteval ta dijaški svet 28. oktobra 1918 od ravnatelja dr. Tominška 29. oktobra pouka prost dan, ko so bile napovedane v časopisju velike narodne manifestacije v Ljubljani. Dijaški svet je istočasno zahteval tudi poslovenjenje mariborske gimnazije.¹⁷

Dr. Tominšek je presojal položaj drugače kot slovenski dijaki in glede mirovnih pogajanj ni bil pretiran optimist kot večina Slovencev in celo mnogo vodilnih slovenskih politikov. Dijaški svet tudi ni pomislil na to, da mariborski nemški gimnazijci ne morejo odgovarjati za krivice nemških avstrijskih vlad in njihovih nacionalističnih uradnikov. Ravnatelj dr. Tominšek se je zavedal, da poslovenjenja gimnazije ni mogoče izvršiti čez noč in da je koristneje ravnati premišljeno, s polno odgovornostjo in zakonito. Zato ni pristal na zahteve dijaškega sveta, ki je nato proglasil dijaški štrajk za 29. oktober, četudi še ni vedel, da bo ta dan proglašena v Zagrebu in Ljubljani država Slovencev, Hrvatov in Srbov.

Večina slovenskih gimnazijcev, vsaj večjih, je bila o vsem obveščena, najmanjše in pa Nemce sta prestregla pred šolo v sedanji Trubarjevi ulici tedanji osmošolec Peter Kovačič, v zgornji Gosposki ulici pa sedmošolec Jan Šedivý. Na vsej šoli sta veljala za resna in zanesljiva in zato so jima manjši in nemški dijaki verjeli, da ni

pouka ta dan. Tako so se tudi od razpada Avstro-Ogrske zbežali večji nemški gimnazijci pridružili štrajku, na katerega niso bili pripravljeni. Zato je štrajk popolnoma uspel.

Slovenski dijaki so se zbrali v mestnem parku, kjer je govoril Peter Kovačič in še nekaj osemošolcev o razpadu habsburške monarhije, o novi državi Jugoslaviji in o zahtevi, da se naj posloveni mariborska gimnazija. K besedi se je oglasil tudi visokošollec Fakin, ki je študiral v Zagrebu. Med prepevanjem himn in borbenih slovenskih in hrvatskih pesmi so odšli nato na Slomškov in Tomšičev grob.¹⁸

Dijaški štrajk je močno odjeknil v vsem Mariboru. Nemški nacionalisti so se po prvi zbežanosti zopet ojunčili že naslednji dan. Začele so se nemške demonstracije in ponoči Slovenci niso bili varni na ulici. S soške fronte so se valile množice zlasti madžarskega in nemškega vojaštva, ki bi mogle ogroziti mirno slovensko prebivalstvo. Dijaštvo je s štrajkom opomnilo mariborski Narodni svet, da se ni več obotavljal in čakal na razvoj dogodkov, ampak je vzel iniciativno v svoje roke in kmalu prevzel vso oblast, tudi vojaško.

Ravnatelj dr. Tomišek je po štrajku zaprl gimnazijo do nadaljnjega in obvestil o tem deželni šolski svet v Gradcu, ki je Tomiškov postopek odobril. Pouk se je zopet začel 13. novembra. O resnem delu ni bilo govora, ker je zlasti nemške profesorje in diake dušila negotovost. Nemški profesorji so v šoli največ razpravljali o političnem položaju. Dijaški svet je zopet večkrat obiskal ravnatelja dr. Tomiška in mu predložil svoje zahteve. Predlagal je reformo gimnazije. Klasičnima jezika naj bi se določilo manj ur, zato pa naj bi se njun pouk moderniziral. Uvedli naj bi se zahodnoevropski jeziki in še sociologija. Počitnice ob vseh svetnikih naj bi se podaljšale za en dan, da bi mogli na grobove tudi dijaki, ki imajo zelo daleč do prometnih sredstev.¹⁹ Ta zahteva je bila tembolj pereča, ker je španska gripa ob koncu vojne zahtevala vsepovsod zelo mnogo žrtev.

Razprave o reformi šolstva so dale ravnatelju priložnost, da je zavlačeval poslovenjenje gimnazije na svojo roko in pričakal, da se je tega vprašanja lotila odgovorna zakonita višja oblast.

V Ljubljani je prevzela državne posle Narodna vlada, za šole se je ustanovilo poverjenilstvo za uk in bogočastje in višji šolski svet, toda posl niso vsi stekli takoj in brezhibno. Narodna vlada je prevzela naše šolstvo 16. novembra 1918. Energična in ekspektivna dr. Karel Verstovšek kot poverjenik in njegova desna roka prof. dr. Leopold Poljanec sta v rekordnem času reorganizirala in poslovenila srednje, meščansko in osnovno šolstvo. V Maribor je prišel 29. novembra 1918 odlok Narodne vlade o šolstvu. Ravnatelj Tomišek je že naslednji dan izdal oglas, da se s 1. decembrom 1918 odpre popolna osemrazredna gimnazija s slovenskim učnim jezikom kot temeljni zavod in ostane v gimnazijskem poslopju. Tem temeljnim slovenskim razredom se priključijo osem vzporednic z nemškim učnim jezikom za učence nemške narodnosti. Nemške vzporednice se izselijo v poslopje sedanje posebne šole v Razlagovi ulici 16. Vodstvo obeh zavodov je bilo izročeno dotedanjemu ravnatelju dr. Josipu Tomišku, upravo dnevnih poslov nemških vzporednic pa prof. Friedrichu Knappu.²⁰

Ko so se 1. decembra 1918 zbrali tudi nemški dijaki v gimnazijski zgradbi, da se presele v svoje poslopje, so se slovenski dijaki zahvalili nemškim profesorjem za ves trud, nemški dijaki pa so se zbrali na dvorišču in tam je izjavil eden izmed njih, da se bodo zopet vrnili z godbo in pesmijo. Nato so mirno odšli.

Ni pa bilo mogoče čez noč posloveniti realke, saj je bilo število slovenskega dijaštva na tej šoli zelo majhno, od profesorjev pa je bil Slovenec samo profesor Verouka Ivan Bogovič. Narodna vlada je zato odločila, da se bo realka poslovenjala postopoma od prvega razreda navzgor, nemška pa ukinjala tudi postopoma. Dr. Tomišek je dobil nalogo, da organizira prvi razred. Pregovoril je nekaj prvošolcev svoje gimnazije za prestop na realko. Ker jih ni bilo dovolj, je pozval starše za naknadno prijavo in opravil s njimi sprejemne izpite. Že 6. decembra 1918 se je začel pouk v prvem razredu slovenske realke, ki mu je dodelil dr. Tomišek v sporazumu z nadzornikom dr. Poljancem nekaj svojih najspasobnejših profesorjev.

Tako je vodil dr. Tomišek tri šole: osemrazredno slovensko gimnazijo, osemrazredno nemško in še prvi razred slovenske realke.²¹

Dijaki nemške gimnazije in nemške realke pa so v sporazumu z nemškimi mariborskimi voditelji imeli tajno organizacijo, naperjeno proti slovenski upravi in vladi. Obmejno poveljstvo je že 18. januarja 1919 opomnilo nemško gimnazijo, da nemška mladina hujska proti Slovencem in da v tem duhu deluje tudi v svoji tajni organizaciji. Ob prihodu mednarodne komisije v Maribor 27. januarja 1919 se je to jasno pokazalo. Takrat je nemško dijaštvo, s svojimi profesorji demonstriralo proti Slovencem in povzročilo izgrede. Zato je Narodna vlada takoj zaprla nemško gimnazijo, odpustila večino nemških profesorjev in jih zamenjala s slovenskimi. Pouk na nemški gimnaziji se je nadaljeval 31. marca 1919 v večini razredov, ob koncu aprila pa v polnem obsegu. Šolsko leto se je redno končalo z maturo v osmem razredu.

Nemške tajne dijaške organizacije pa niso prenehale. Višji šolski svet je 11. aprila 1919 prepovedal nošnje enotnih čepic, ki so jih nosili nemški dijaki, in naročil preiskave glede tajnega dijaškega društva Germania in drugih nemških burševskih organizacij. To stalno rovarjenje nemških organizacij med dijaštvom je bilo vzrok, da je višji šolski svet z odločbo z dne 16. junija 1919 po koncu šolskega leta ukinil vse nemške vzporednice. Tedaj se je razšlo 170 dijakov teh nemških vzporednic.²²

Vodstvo realke je prevzel 23. septembra 1919 kot ravnatelj Jakob Zupančič,²³ pisec matematičnih učbenikov za višje razrede srednjih šol, ki je v svoji knjižici »Mariborski parki« določil imena grmičevju in drevesom v mariborskih parkih. Tako je dr. Tominšek po uspešni organizaciji dveh drugih šol vodil zopet samo klasično gimnazijo.

Po stavki je bil s slovensko gimnazijo v Jugoslaviji dosežen trenutni glavni cilj enotne organizacije mariborskih slovenskih gimnazijcev. V ospredje so stopila zdaj idejna in svetovnonazorska vprašanja. Najprej so se organizirali katoliškonarodni dijaki, ki so imeli sestanke brez dovoljenja šole in semeniškega ravnanstva v semenišču. Kmalu je sledila še cerkvena dijaška marijanska kongregacija pod vodstvom prof. dr. Jožeta Jeraja. Katoliški tabor je stal na modernem stališču dialoga. Zato je dovolil predvojnemu semeniščanu Francu Žgeču, ki je bil poslan na rusko bojišče kot mladi strelec (Jungschütz) in se vrnil iz ruskega ujetništva kot prepričan in goreč komunist, da je mogel v predavanju kakor v organizaciji tako v marijanski kongregaciji objasniti svoje komunistične nazore. Ko se je pod vodstvom poznejšega odvetnika dr. Igorja Rosine in poznejšega univ. prof. dr. Vladimira Kralja ustanovila leta 1919 organizacija naprednega, svobodomiselnega dijaštva, jo je na ustanovnem občnem zboru v Narodnem domu pozdravil tudi zastopnik katoliškega dijaštva. Zdel je, da bi vsak tabor spoštoval prepričanje dijakov iz drugega tabora. V skupnih zadevah naj bi šli vedno skupno. Medsebojna borba idej naj bo vedno dostojna in humana, odnos med obema taboroma naj ne bodo nikdar sovražni.

Kdaj in kako so se organizirali komunistični dijaki, ni bilo znano dijakom zunaj njihovega kroga. Med komunisti so se odlikovali Franc Žgeč, Jože Hermanko in Jože Karba že leta 1919, pozneje pa Bratko Kreft in drugi. Jože Karba je nastopil v jeseni leta 1919 pri uri nemščine v osmem razredu s propagandnim komunističnim govorom, ki je trajal vso uro. Prof. Leskošek nas je po uri naprosil, naj nikomur o tem ne govorimo, in pri tem je ostalo.

V dijaške vrste pa sta posegali tudi množični telovadni društvi Sokol in Orel; obe sta našli med gimnazijci mnogo naraščaja in članstva.

Jugoslavija je prinesla v gimnazijo tudi to novost, da so dekleta postale redne učenke. Prej so bile samo privatistke, ki so sicer hodile redno v šolo, izpite pa so delale na koncu polletja in šolskega leta. V odmoru niso smele na dvorišče ali na hodnik, ampak so se zbirale v posebni sobi, kar je bilo mogoče, ker jih je bilo zelo malo, v posameznih razredih dve ali tri. Dotok ženske mladine je naglo naraščal, vendar pa se je ravnatelj dr. Tominšek vztrajno branil profesorice. Šele Silvi Antič se je posrečilo prebiti železni obroč. Ko se je prepričal, da je zelo dobra moč in da ima tudi v najvišjih razredih kot mlada profesorica izvrstno disciplino, je ženska enakopravnost zmagala tudi v profesorskem zboru mariborske klasične gimnazije.²⁴

Ko je v diktatorskem režimu kralja Aleksandra v Sloveniji dobila velik vpliv in oblast Kramer-Zerjavova politična skupina, je udarila zlasti v srednjem šolstvu po nasprotnem taboru. Vsepovsod po slovenskih srednjih šolah so odpuščali in ponekod metali na cesto profesorje z družinami v času hude gospodarske krize, ko se je bilo zelo težko, kje zaposliti. Na klasični gimnaziji ni bil tedaj nihče odpuščen. V splošno

zadovoljnost je ravnateljaval dr. Tominšek na klasični gimnaziji v Mariboru do svoje upokojitve in užival povsod veliko spoštovanje in ugled.

Ni lahko doumeti, kako je znal tako izvrstno gospodariti s časom in ga tako dobro izrabiti, da je zmogel vse to ogromno šolsko, jezikoslovno, literarnokritično, literarno-zgodovinsko in organizatorno delo kijub temu, da je vneto skrbel za svojih osem otrok in jih pomagal vzgajati ženi.²⁵

Opombe

¹ IMG 1912, 28. — ² SN 23. 11. 1911. — ³ SN 30. 11. 1911. — ⁴ IMG 1912, 27. — ⁵ Planinski vestnik 1952, 132—133. — ⁶ IMG 1912, 28. — ⁷ Kot pod ⁸. — ⁹ Lastna opažanja in Slovenski poročevalec 23. 3. 1954, Večer 4., 23. in 25. III. 1954. — ¹⁰ Lastni spomini. — ¹¹ IMG 1913, 77—78. — ¹² IMG 1916. — ¹³ Večer 23. in 25. 3. 1954 in kot pod ¹⁴. — ¹⁵ Izjava Janka Glazerja 9. 12. 1956. — ¹⁶ S 28. 2. in 4. 3. 1932. — ¹⁷ Lastni spomini. — ¹⁸ Izjava Franca Krambergerja, Maribor 4. 3. 1967. — ¹⁹ Izjava Jakoba Richterja, ravnatelja škofijskega arhiva v Mariboru 18. 1. 1967. — ²⁰ Enaka izjava inž. Jožeta Kšela v Mariboru 21. 1. 1967. — ²¹ Lastni spomini. — ²² Netočna so izvajanja Lojzeta Udeta o tem štrajku v razpravi Boj za Maribor in štajersko Podravje v Zgodovinskem časopisu Ljubljana 1961 str. 78. — ²³ Kot pod ²⁴. — ²⁵ J. Richter, izjava 18. 1. 1967 in lastni spomini. — ²⁶ Izvestje mariborske klasične gimnazije za šolska leta 1918—1930, 4. — ²⁷ Kot pod ²⁸ str. 4—5. — ²⁹ Stoletnica I. gimnazije v Mariboru 1859—1950, str. 10 in kot pod ³⁰, str. 5. — ³¹ Kot pod ³², str. 5. — ³³ Kot pod ³⁴, str. 18 in lastni spomini. — ³⁵ Lastni spomini in opažanja.

MARTIN MASTNAK (1932—1945)

Po upokojitvi dr. Josipa Tominška je vodil ravnateljske posle senior profesor-skega zbora dr. Anton Doiar, izvrstna učna moč, ki je bil v bojih za severno mejo adjutant generala Maistra. V Mariboru so zato splošno pričakovali, da bo dr. Dolar Tominškov naslednik. Toda zaradi dobrega poznanstva celjskega profesorja Martina Mastnaka iz dijaških let z ministrom dr. Albertom Kramermem, ki je tedaj poleg dr. Gregorja Žerjava odločal o političnih zadevah Slovenije, je bil v začetku šolskega leta 1932/33 imenovan za ravnatelja mariborske klasične gimnazije Martin Mastnak.¹

Rodil se je 12. novembra 1879 v zaseliku Sedini pri Dramijah v kmetijski družini. Med osmimi otroki je bil peti. Imel je pet bratov in dve sestri. Osnovno šolo je obiskoval v Dramijah. Preden je vstopil v gimnazijo, so ga posilili starši za eno leto na celjsko gimnazijsko pripravnišnico, da bi dopolnil znanje podeželske šole in se vsaj za silo izuril v nemškem jeziku. Gimnazijo z maturo je končal v Ceiju, nato pa je študiral klasično filologijo na Dunaju, kjer je tudi diplomiral.

Profesorско službo je nastopil kot suplent v Gorici na gimnaziji. Tam je dosegel tudi stalnost v službi in profesorski naslov. Ko je v prvi svetovni vojni izbruhnila tudi vojna med Avstrijo in Italijo, je moral zapustiti ogroženo in bombardirano Gorico. Za nekaj časa si je našel zaposlitev na gimnaziji v Trstu, toda vojni dogodki so ga kmalu prisilili, da je moral z družino tudi od tod in okušati grenko begunsko življenje. Leta 1918 je prišel na celjsko gimnazijo, kjer je ostal do imenovanja za ravnatelja mariborske klasične gimnazije.²

Politiki so se v njem zmotili. Duh humanistične gimnazije ga je tako prekrasil z duhom humanitete, človekoljubja, da ni mogel biti kot ravnatelj izvrševalec sile, ki ne sprašuje po pravici in krivici. Ne eksponent stranke, ampak skrben in dober oče je bil ravnatelj Mastnak. Z nasmeškom in z zamahom roke je šel preko majhnih napak, nerodnosti in nerednosti kakor dijakov tako profesorjev. V dijakih je videl bodoče zrele može na raznih področjih. Tudi pri slabih dijakih in profesorjih je iskal njihove dobre strani in jih skušal razumeti. Zelo strogih kazni ni maral.

Tako so si privoščili osmošolci leta 1933 prvoaprilske potegavščino. Posrečilo se jim je priti do oglasne knjige. V njo so napisali poziv dijakom za predstavo v kinu istega dne. Po vseh razredih so zbrali denar in se pripravili na odhod na predstavo zadnje šolske uro, toda za njo v kinu nihče ni vedel. Nekateri profesorji so zahtevali strogo kazen za ves razred, toda ravnatelj Mastnak je vzel zadevo za duhovito šalo, ki je opozorila profesorje in dijake, da mora biti profesor vedno kritičen in da je potrebno preverjati podatke.³

Dr. Tominšek je zapustil Mastnaku dobro urejeno dediščino z izbranim profesorskim zborom. Skoraj polovica se ga je literarno in kulturno udeleževala. Vse je kazalo, da bo imel na šoli udobno in mirno življenje. Toda na političnem nebu Evrope

so se zbirali vedno temnejši oblaki. Hitler je vedno bolj grozil in divjal. Kot Sokol že od mladih nog je Mastnak zdaj še povečal svoje delo pri nacionalnih društvih in se udeleževal tudi kot odbornik mariborske sokolske župe. Ko je postal Sokol s posebnim jugoslovanskim zakonom državna organizacija in mu je stopil na čelo sam prestoionaslednik Peter, nekateri katoliško misleči profesorji niso hoteli vstopiti. Najbolj odločno pa se je upri prof. Franc Bračun, Sokol od svoje mladosti. Ravnatelju je vrnil svojo sokoisko legitimacijo in izjavil, da izstopa iz Sokoia in vanj ne vstopi, dokler bo prisilna državna organizacija in ne svobodno društvo. Ravnatelj je znal zaščititi svoje profesorje, da niso imeli slabih posledic.⁴

Tedaj so bila obvezna tako imenovana vzorna predavanja. Enkrat v letu si je profesor določil dan, ko so prišli na njegovo uro ravnatelj in profesorji njegove ali sorodne stroke. Po uri je bila razprava in se je napravil zapisnik v posebno knjigo. Pri tej priložnosti so hoteli osmošolci nazorno pokazati, da so nezadovoljni s profesorjem, ki se je premaio pripravljaj in dajal malo in še to suhoparno v predmetu, ki jih je zanimal in ni bilo zanj učenika. Pri spraševanju so namenoma dajali vsi napačne odgovore tudi v stvareh, ki jih zna vsak preprost človek. Ravnatelj je šel preko zadeve kakor da je ni bilo in zapisnik je bil sestavljen tako, da ni bila v njem vsa resnica, pa tudi nobena laž. Profesorja so dovolj opomnili dijaki in tudi maturanti so se s tem pomirili, ker so bile odslej ure mnogo boljše.

Ko je Hitler prevzel oblast v Nemčiji, je hotel predvsem zatreti lužiške Srbe. Počitniška zveza mariborske gimnazije se jih je spomnila. Priredila je posebni lužiskosrbski večer v gimnazijski dvorani. Pevski zbor šestošolca Miheliča je zapei nekaj lužiskosrbskih pesmi v izvirniku, tudi lužiskosrbski prevod slovenske znane pesmi Slišala sem ptičko pet, zapela je kuku. Siedile so med predavanjem recitacije umetnih in narodnih pesmi v izvirniku in v slovenskem prevodu med predavanjem pisca teh vrstic, ki je dal kratek prerez skozi kulturno zgodovino in literarni razvoj lužiskih Srbov. Ko je prišel kmalu nato kot begunec neki dijak iz Budyšina, smo mu preskrbeli v Mariboru zaposlitev.⁵

Od Hitlerja je po priključitvi Avstrije pretila najprej in največja nevarnost Češkoslovaški. Če bi se dobro držala in bi si Hitler skrbel na njej nekaj zob, si ne

bi upal tako kmalu napasti Jugoslavije. Češkoslovaška se je podobno kot Francija spreminjala v močno trdnjavo. Tudi profesorji mariborske gimnazije z ravnateljem na čelu so prispevali znatne zneske za oborožitev Češkoslovaške.

Cez nekaj dni je Hitler zasedel Jugoslavijo in mnogo se nas je razpršilo na vse strani. Okupator ga je izgnal v Jagodino (Svetozarevo) v Srbijo. Tam je v začetku pomagal gimnazijskemu ravnatelju, a 1. decembra 1941 ga je okupatorska srbska vlada upokojila na osnovi posebnega okupacijskega zakona, ker je imel že nad trideset let službe.⁶ Po koncu vojne se je vrnil v Celje, kjer je nekaj časa poučeval na prvi gimnaziji, nato pa ga je upokojila slovenska vlada v Ljubljani. Z ljubeznijo je negoval vrt in se posvetil svojim ljublim čebelarjem. Rak mu je začel izpodjedati prej vedno tako zdravo telo. Umrl je v celjski bolnišnici 2. aprila 1958.⁷ Profesor Janko Orožen mu je posvetil leta 1958 v izveštvju celjske gimnazije topel nekrolog.

Nasploh se je tedaj mislilo, da je naša usoda tesno povezana s Češkoslovaško. Razen dijakov trgovske šole in državnega učiteljskega se je skoraj vse drugo dijaštvo učilo češkega jezika. Z dovoljenjem in s podporo ravnatelja Mastnaka je bilo več tečajev neobveznega predmeta češčine v gimnaziji. Prihajali so tudi dijaki iz drugih šol. Vsak razred je bil premajhen. Ni bil to samo moderen in živahen pouk češkega jezika po novi metodi. V uro je bilo vpleteno v majhnih dozah tudi prikazovanje češke borbe proti hitlerjanstvu.⁸

V marcu 1941 so se začeli nemški državljani skupinsko seliti iz Maribora, da bi se tako izvajal moralni pritisk na Jugoslavijo. Napetost je zlasti naraščala v razredih, kjer je bil kak hitlerjanec, vendar se nikomur ni skrivil las. Tik pred izbruhom vojne so dijaki pred začetkom vsake ure začeli spontano peti vse tri himne.⁹

Klasična gimnazija⁷ v Mariboru je imela 1. aprila 1941 v 16 oddelkih 737 dijakov in dijakinj. Učilo jih je 35 rednih učnih moči in še nekaj iz drugih zavodov, ki so na tej gimnaziji dopolnjevali svojo učno obveznost. Šolo je vodil ravnatelj Martin Mastnak, ki je stanoval v ravnateljevem naravnem stanovanju v pritličju gimnazije. Slovenski pouk je prenehal 5. aprila 1941.

V naslednjih dveh mesecih je okupator popolnoma reorganiziral šolo in jo prekrstil v Kernstock-Oberschule po nemškem pesniku Ottokarju Kernstocku, ki je bil rojen v Mariboru na Slovškem trgu, kjer je gostilna Verzel. Pouk v nemškem jeziku se je začel 18. junija 1941 in čez dva meseca se je 14. avgusta končalo šolsko leto 1940/41. Od 264 učencev jih je bila komaj petina tistih, ki so obiskovali gimnazijo v Jugoslaviji. Večina so imeli otroci nemških priseljencev. V učnem načrtu klasične gimnazije zadnja leta ni bilo več nemškega jezika in so bili zaradi tega njeni učenci izključeni v začetku od nemške srednješolske izobrazbe. V osmih razredih brez vzporednic je poučevalo 15 učnih moči, šolo je vodil zagrizen Nemec Richard Porsche. Na šoli je bilo strogo povedano spregovoriti slovensko besedo.

V jeseni leta 1941 se je začel pouk 6. oktobra in je trajal do 28. junija 1942. V tem šolskem letu je število dijaštva naraslo na 162 fantov in 220 deklet. Prirastek gre skoraj izključno na račun obeh prejšnjih mariborskih slovenskih gimnazij, kjer so se dijaki učili tudi nemščine. Večina jo je vsaj teoretično dobro obvladala, nekateri pa pod vplivom doma tudi praktično, kar jim je ugledilo pot v okupatorsko šolo.

V šolskem letu 1942/43 se je zavod razdelil v deško Kernstock-Oberschule für Jungen in v dekliško Hugo-Wolf-Oberschule für Mädchen. Kernstock-Oberschule je imela osem razredov; prvih pet razredov je bilo moških, drugi trije pa mešani. Hugo-Wolf-Oberschule so obiskovale deklice od 1. do 5. razreda. Obe šoli je vodil Richard Porsche. Učilo je na obeh šolah skupno 15 moških in 6 žensk v 13 oddelkih. Med 448 dijaki obeh razredov je navedlo slovensko narodnost 23 fantov in 24 deklet. Pouk je trajal od 3. septembra 1942 do 6. julija 1943.

Kernstock-Oberschule je narasla v šolskem letu 1943/44 na devet oddelkov z 278 učenci, med katerimi jih je 17 priznalo slovensko narodnost, Hugo-Wolf-Oberschule pa se je povečala na 6 razredov z 224 učenkami in 34 med njimi se je priznalo za Slovenke. Pouk je trajal na papirju od 16. septembra do 12. julija 1944, v resnici pa ga je bilo le malo. Od začetka leta 1944 so postajala zavezniška bombardiranja vedno pogostejša. Primanjkovalo je tudi učnih moči, ker so vse vsaj na pol sposobne poklicali k vojakom. Oba zavoda s 15 oddelki je vodil dr. Franz Kleindienst, pravičen in nepristranski mož.

Število dijaštva se je povečalo zlasti v šolskem letu 1944/45 v obeh zavodih na 807. Kernstock-Oberschule je imela 10 oddelkov, Hugo-Woif-Oberschule pa 6, obe šoli skupaj pa je 16 učnih moči. Pouk se je začel 7. septembra 1944 in je trajal do 28. marca 1945. Ves december in januar sta bili šoli zaprti zaradi pomanjkanja kuriva, a tudi v drugih mesecih je bilo bore malo šolskega dela zaradi bombardiranj. Za veliko noč je večina vzela daljši izredni dopust in se ni več vrnila. Ker je odšel tudi dr. Kleindienst, je vodili obe šoli dr. Fritz Endres, edini moški na zavodu. Med petimi ženskami sta ostali do začetka maja tudi obe sestrī Arneiz, hčeri slovenskega profesorja dr. Ivana Arneiza in njegove nemške žene, Vera Arneiz in Jutta Arneiz, por. Koier.

Opombe

¹ Njegova lastna izjava v Celju dne 17. 10. 1947. — ² Letno poročilo 1. gimnazije v Celju za šolsko leto 1937/38, ob 150-letnici gimnazije, str. 24 in J 10. 1. 1942. — ³ Lastni spomini. — ⁴ Izjava prof. Franca Bračuna takoj po dogodku in še 18. 5. 1946. — ⁵ Lastni spomini. — ⁶ Kakor pod ¹ in ². — ⁷ Isto letno poročilo, str. 25. — Poglavlje »Klasična gimnazija za okupacije« je sestavil prof. Ivan Mravljak na osnovi uradnih dokumentov.

IVAN MRAVLJAK (1945—1946 in 1949)

Zadnji ostanke nemške posadke v Mariboru so bili vlasovski Ukrajinci, ki so ščitili nemško vojsko na umiku. Vlasovci so zapustili Maribor 9. maja 1945 okrog 7. ure zjutraj. Približno ob dveh popoldne istega dne je vkorakala bolgarska konjenica, ki je ostala tu še nekaj dni. Te čete niso poznale naših razmer in so naše povsod samo nemške napise. Zato jih ni bilo mogoče prepričati, da niso prišle v sovražno ozemlje, ampak med Slovence. Ob koncu maja je zasedel mesto tako imenovani trofejni bataljon III. armade, ki je takoj začel z delom za obnovo.

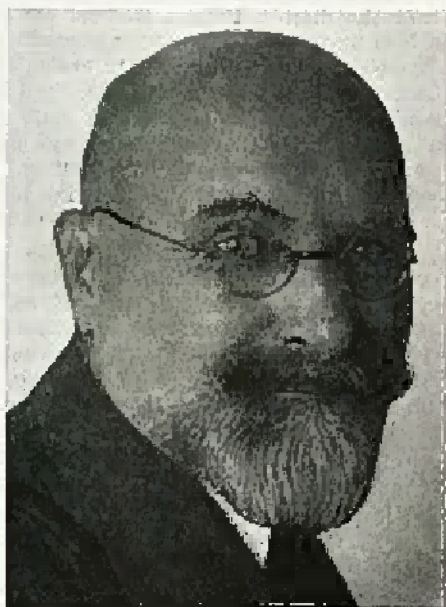
Kakor po prvi svetovni vojni je bilo treba v Mariboru tudi po drugi organizirati slovenske srednje šole na novo, in da so bile težave zdaj večje zaradi zavezniških bombardiranj. Tudi nepoškodovanim hišam in šolam so popokale šipe na oknih. Obnova srednjega šolstva je zahtevala mnogo znanja in izkušenj, pa tudi organizacijskih sposobnosti. Ni bilo namreč mogoče izpolnjevati samo kakih starih instrukcij ali novih navodil od zgoraj, saj jih v najpomembnejših in izrazito mariborskih zadevah sploh ni bilo. Treba je bilo reševati čisto zelo zamotane zadeve po lastni iznajdljivosti in na lastno odgovornost.

Ministrstvo za prosveto slovenske vlade v Ljubljani je imenovalo vse profesorje na novo s posebnimi odločbami. Že 12. junija 1945 so prišli štirje člani novega profsorskega zbora v Maribor z nalogo, da bi organizirali mariborske srednje šole, in sicer Stanko Bunc, Ivan Kos, Ivan Mravljak in Ivan Zupančič. Razen Mravljaka nobeden ni imelkušenj v upravi in vodstvu gimnazije, in zato je glavno delo čakalo Mravljaka, ki je bil imenovan za delegata. Ministrstvo bi težko našlo primernejšo in sposobnejšo osebo za ta odgovorni posej, saj je bil Mravljak že od leta 1930 do 1941 pomočnik ravnatelja mariborske I. gimnazije; sestavljal je urnike, vodil tajniške in blagajniške posle, v vseh upravnih zadevah pomagal ravnatelju in ga včasih tudi nadomestoval, a vse to pri polnem številu ur in brezplačno tudi tedaj, ko je zavod narastel na 35 oddelkov. In res je predvsem po Mravljakovi zaslugi stekei v Mariboru srednješolski stroj v brezhiben pogon.

Ivan Mravljak se je rodil 8. avgusta 1881 v trgu Vuzenici ob Dravi, kjer sta imela oče Anton in mati Julijana gostilno. Bilo je to v času močne germanizacije slovenskega ozemlja. Vuzenica je imela utrakvistično osnovno šolo. Prvi razred je imel večinoma slovenski pouk, v drugem razredu je že prevladovala nemščina, od tretjega dalje pa je bil učni jezik samo nemški. Šola je upravljala narodno zavedni in glasbeno nadarjeni nadučitelj Gregor Pojanec. Pri njem se je Ivan učil tudi igrati na gosli in klavir. Pojanec ga je tudi pripravil za sprejemni izpit na gimnazijo.

Ko je vstopil leta 1893 v mariborsko gimnazijo, je bila že eno leto v novem poslopju v sedanji Mladinski ulici, kamor se je preselila iz stare zgradbe na Glavnem trgu. V utrakvistični osnovni šoli si ni mogel pridobiti dovolj znanja v slovenskem knjižnem jeziku in je te vrzeli zamašil šele v slovensko-nemških vzporednicah nižje gimnazije. Od tretjega razreda je imel sicer slovenščine samo dve tedenski uri namesto

prejšnjih treh, toda tudi v verouku, latinščini in matematiki je bil učni jezik slovenski. V višjih razredih je bil pouk razen slovenščine popolnoma nemški, toda slovenski dijaki so tedaj budno zasledovali slovensko književnost in mnogo brali, pogosto pa celo tekmovali med seboj v lepem in pravilnem izražanju v slovenskem jeziku. V vseh višjih razredih je obiskoval kot neobvezen predmet francoščino. Preden je končal gimnazijo, je že dobro obvladal francoščino. Maturo je napravil leta 1901. Od 67 slovenskih in 40 nemških prvošolcev jih je opravilo maturo le 17 Slovencev in 10 Nemcev, 12 Slovencev pa je prišlo iz drugih zavodov.

Po maturi je odslužil vojaščino pri 7. koroškem polku, ki je imel garnizijo v Graecu. Tu je uspešno končal šolo za rezervne oficirje in se vadil v vojnih spretnostih pri 2. bosensko-hercegovskem polku, ki je bil tudi nastanjen v Graecu.

Pod vplivom petčlanske družine Oskarja pl. Pistorja, podravnatelja Južne železnice na Dunaju, ki je hodil k njegovim staršem na letni odmor, se je odločil za študij na Dunaju. Študiral je latinščino in francoščino. Pozneje je napravil še izpit iz grščine. Vstopil je takoj po vpisu na univerzo v slovensko visokošolsko društvo Slovenijo. V njej je besnel boj med mladinci, ki jim ni ugajalo, da so visokošolska društva samo podružnice političnih slovenskih strank in pri tem zanemarjajo narodne koristi posebnost v obmejnih slovenskih krajih. Svoje gibanje so imenovali narodnoradikalno. Na burnem občnem zboru 28. oktobra 1902 so narodni radikali nastopili s svojim programom in večina slovenljanov ga je sprejela. Maloštevni zagovorniki starih tradicij, po katerih naj bi bila visokošolska društva predvsem zabavni klubi, so izstopili iz Slovenije in ustanovili društvo Sava. Za visokošolskih let se je seznanil z dr. Ivanom Prijateljem, z dr. Nikom Zupaničem, z Otonom Župančičem, dr. Rajkom Nahtigalom, z glasbenim umetnikom Karlom Jerajem in njegovo ženo Vido ter s Cankarjevo prijateljico Štefko Löffler.

Večkrat se je oglašal tudi pri Pistorjevih. Njegov sin Oskar, priznan slikar in odličen portretist, se je medtem zaljubil v dobro vzgojeno hčer slovenskega veleposestnika Verdnika iz vuzeniške okolice in se proti volji staršev z njo poročil. Družinsko gnezdo si je ustvaril v oglu razpadlega vuzeniškega gradu, ki ga je dal popraviti po svojem umetniškem okusu. Iz Vuzenice se je vozil v Celovec, kjer je imel svojo zasebno slikarsko šolo. Portretiral je tudi Mravljakove starše in več znanih slovenskih osebnosti. Postal je ne samo nemški, marveč tudi naš umetnik. Ivana Mravljaka je

vezalo s slikarjem Oskarjem Pistorjem (rojenim na Dunaju 19. nov. 1865, umrlim v Vuzenici 10. maja 1928) pristržno prijateljstvo vse do njegove smrti.

Mravljak se je hotel čimbolj izpopolniti v francoskem jeziku in spoznati francosko kulturo sredi Francije same. Zato je leta 1905 obiskoval tečaj francoskega jezika za tujce na univerzi v Parizu. Profesorjev francoskega jezika je bilo tedaj v Avstro-Ogrski malo in tako se mu je posrečilo dobiti profesorsko štipendijo avstrijskega prosvetnega ministrstva za spopolnjevanje v francoskem jeziku. Tako je leta 1912 študiral v Ženevi.

Ko je bil Ivan Mravljak na univerzi, je njegov oče Anton uspešno branil severno slovensko mejo v svojem okolišu. Kot slovenski župan občine Vuzenice (245 Nemcev in 1440 Slovencev), ki je razen zagrizenega nemškutarskega trga obsegala več zavednih slovenskih naselij v okolici, je brzdal oblastne nemškutarske in maloštevilne nemške tržane, dasi sta pomemnevni društvi Südmark in Schulverein vedno bolj pritiskali. Sodeloval je pri ustanovitvi in nato pri delu slovenske hranilnice in posojilnice, ki je osvobodila Slovence nemškega gospodarskega pritiska. V njegovi gostilni so se vršile slovenske prosvetne prireditve, politična zborovanja in zaupni sestanki. Na svojem mestu je vztrajal do nenadne smrti v januarju 1919. Ob izbruhu vojne leta 1914 ga je ščitil in reševal zapora vuzeniški stražmojster Prašnikar, ki je bil zaveden Slovenec.

Ivan Mravljak je v študentskih letih sodeloval v počitnicah vneta pri ljudski prosveti. Nastopal je z domačim glasbenim sekstetom, z ljudskimi igrami, s pevskeimi točkami in s predavanji v Vuzenici, na Muti, v Marenbergu (Radlje), v Vuhredu, Ribnici na Pohorju, v Breznu in Lehnu pri Ribnici. Slovenski visokošolci tedanjega marenberskega okraja so se shajali v gostoljubni hiši ge. Pahernik. S poznejšim zadrugarjem Milošem Štiberjem, s pravnikom Leonom Brunčkom, z gozdnim inženirjem Franjem Pahernikom in učiteljem Antonom Hrenom ter s požrtvovalnimi Urbančičevimi dekletki so reševali obmejne kraje nemških kieseč.

Po končanih študijah je bil nameščen v začetku šolskega leta 1911/12 za suplenta na mariborski gimnaziji. Na tem zavodu ni bilo tedaj zanj dovolj tedenskih učnih ur; zato je moral dopolnjevati učno obveznost s poukom francoščine na mariborski realki. V počitnicah leta 1912 se je v Ženevi izpopolnjeval v znanju francoščine. Tudi kot profesor se je udeleževal kot član in odbornik Ciril-Methodove družbe in je marljivo sodeloval pri Planinskem društvu in pri Sokolu. Maribor do zedinjenja leta 1918 ni imel slovenskega gledališča. Zato je bilo tem važnejše delovanje slovenskega Dramatičnega društva, ki je našlo v Mravljaku vso podporo. Na proslavi 500-letnice zadnjega ustoličenja koroškega vojvoda v slovenskem jeziku meseca aprila 1914 v mariborskem Narodnem domu je nastopil na odru obenem s svojo ženo Liziko, roj. Knez.

V napetem ozračju začetka počitnic 1914 po umoru nadvojvode Franca Ferdinanda je živel z ženo doma v Vuzenici. V soboto 25. julija, ko je zvečer iztekla dvodnevni ultimati Avstro-Ogrske Srbiji, se je pojavil v očetovi gostilni strasten nemškutar Mohorko, zastopnik mariborskega petrolejskega podjetja, in začel izzivati profesorja z veleizdajo. Profesor je Mohorko pograbil in ga nasilno odstranil iz gostilne. Ob izbruhu vojne je bil profesor Mravljak kot rezervni avstrijski poročnik mobiliziran že prvi dan. Ko se je po tedanjih predpisih odjavil poveljniku orožniške postaje, mu je stražmojster Prašnikar sporočil, da je mobilizacija prihranila obema zelo neprijetno zadevo. Na zahtevo mariborskega državnega pravdnika bi ga namreč moral aretirati in odvesti v mariborske zapore. Prašnikar je pokazal pozivnico za aretacijo in svetoval Mravljaku, naj čimprej izginje, in res se je še isti dan odpeljal v svoje mobilizacijsko mesto Hercegnovi. Dodelili so ga 37. črnovojniškemu bataljonu, ki je stražil črnogorsko mejo. Tu je ostal v relativno mirnem zatíjju vse do 5. januarja 1916, ko je vsa pehota začela prodirati proti Črni gori in ji je avstrijska vojna mornarica pripravila pot z obstreljevanjem črnogorskih postojank. Mravljakova skupina je prodirala pod poveljstvom polkovnika Lotspeicha, rojaka iz Rimskih Toplic. Po padcu Lovčena 12. januarja 1916 je brigada nadaljevala pohod do Danilovgrada. Tam se je 25. januarja 1916 srečal s prijateljem prof. dr. Ljudevitom Plvkom, torej istega dne, ko je bila na Cetinju podpisana kapitulacija Črne gore.

Po prihodu v Hercegnovi je prof. Mravljak po mariborskem odvetniku dr. Vladimiru Serncu tožil Mohorka zaradi denunciacije. Zadeva je prišla pred sodišče peterice, v katerem sta bila dva sodnika Slovence. Zadeva se je razvijala ugodno za Mravljaka,

vendar mu je odvetnik v imenu sodišča svetoval poravnavo, toda Mravljak nanjo ni pristal. Sodišče se ni upalo omalovaževati častnika na bojišču, a tudi Mohorka se ni upalo obsoditi, saj ga je ščitil državni pravdnik. Iz zagate se je izvil tako, da je proglasilo Mohorka za neprištevnega in ga poslalo za nekaj časa v umobolnico v Feldhof pri Gradcu. Po nastanku Jugoslavije se je Mohorko odselil v Gradec. Za nemške okupacije je prišel zopet v Maribor, da je pomagal pri iztrebljanju slovenstva, obenem pa si je v Framu prikrbel zaplenjeno slovensko posestvo.

Sredi marca 1916 je bil Mravljak premeščen na rusko bojišče. Kmalu je dosegel, da so ga imenovali za učitelja na vojaški šoli za rezervne oficirje v ozadju bojišča in 1. marca 1918 so ga povišali v stotnika.

V začetku oktobra 1918, tri tedne pred razpadom italijanske fronte, so ga na prošnjo ravnatelja dr. Tominška s pomočjo Mravljakovih osebnih zvez odpustili iz vojaške službe in dodelili mariborski gimnaziji. V tem času so naglo dozorevali dogodki, ki so kazali, da se bodo uresničile zahteve majniške deklaracije. Samozavest Slovencev je stalno naraščala. Propad Avstro-Ogrske so hoteli slovenski gimnazijci proslaviti, obenem pa so zahtevali takojšnje poslovenjenje gimnazije. Ko je ravnatelj dr. Josip Tominšek odbil te zahteve deputacije slovenskih gimnazijcev, so organizirali 29. oktobra 1918 dijaški štrajk, ki je popolnoma uspel.

Dr. Tominšek je nato gimnazijo zaprl za nedoločen čas in predlagal deželnemu šolskemu svetu v Gradcu, da ostane zavod zaprt 14 dni.

Prof. Mravljak se je stavil novo imenovanemu generalu Rudolfu Maistru na voljo in že 3. novembra je bil zaposlen v mariborskem štacijskem (mestnem) poveljstvu. Po generalovih navodilih, često samo po geslih, je brez vsakega vzorca sestavljal prva slovenska povelja. Skrbel je z aktivnim stotnikom (kapetanom) Edvardom Vavpotičem, da so stalni transporti madžarskih vojakov z razpadle italijanske fronte potekali mirno in brez zastanka, bodisi da se je vojaštvo vozilo po železnici ali preplavilo ceste z vozovi in konji. Treba jih je bilo razorožiti, da ne bi mogli z orožjem strahovati mirnega prebivalstva. Ko je 9. novembra prevzel dolžnost mestnega poveljnika major Franc Cvirni, je bil rezervni stotnik Mravljak njegov namestnik.

Redni pouk na gimnaziji se je začel 13. novembra in prof. Mravljak se je vrnil v šolo, vendar je še nekaj časa v prostih popoldnevih pomagal pri delu na mestnem poveljstvu. Na gimnaziji je ostal le do konca šolskega leta 1918/19. Mlada Jugoslavija je namreč potrebovala prvovrstne moči na novo ustanovljeni slovenski realki, ki bi se naj postopoma širila, nemška pa odmirala. V dogovoru z nadzornikom dr. Leopoldom Poljancem je ravnatelj dr. Tominšek odstopil prof. Mravljaka v avgustu 1919 temu zavodu. Na tej šoli je Mravljak ostal tudi tedaj, ko je prosvetno ministrstvo po osemdesetih letih spremenilo mariborsko sedemletno realko v šolskem letu 1936/37 v osemrazredno realno gimnazijo.

Zlasti v začetku slovenski realčani niso bili varni pred besnimi izpadi nemških realčanov, ki so od tretjega razreda dalje prevladovali na vsem zavodu, ker so za Avstro-Ogrske le redki Slovenci pošiljali svoje sinove v realko. Začasni vodja realke, prof. Ivan Bogovič, je le z veliko težavo vzdržal na šoli potrebno mirno ozračje. Ko je prosvetno ministrstvo imenovalo 3. oktobra 1919 za stalnega ravnatelja prof. Jaka Zupančiča (1919–1932), se je z odmiranjem nemških razredov položaj vedno boljšal.

V zimi 1919/20 je povabil okrajni glavar dr. Vodopivec prof. Mravljaka v podkomisijo za določitev severne meje. Proučeval je sektor okrog Sv. Duha na Ostrem vrhu in pripravil načrte v merilu 1 : 50.000. V začetku septembra 1920 je šel kot poznavalec terena s predsednikom jugoslovanske obmejne komisije, z generalom Pliverićem, in z uglednimi osebnostmi slovenjegraškega okraja na koto 1367, zahodno od Pernic in 5 km vzhodno od kozjaškega Košenjaka. Tam se je zbrala mednarodna teritorialna komisija pod predsedstvom angleškega polkovnika Cravena, da razišči, kateri državi naj pripade soboška kotlina iz zemljepianega in gospodarskega ozira. Veje posestnika Jelen in Kresnik sta predložila komisijski po Mravljaku v francoščini sestavljeno prošnjo, da se priključi ta kotlina Jugoslaviji. Ko je avstrijski zastopnik zahteval, da se priključi da se priključi ta soboška kotlina, ki je bila pred šestdesetimi leti za Slomška še popolnoma avstrijska, ga je prof. Mravljak dobro utemeljeno in stvarno zavrnil. Tedaj pa mu je šepnil general Pliverić, da je vprašanje soboške kotline že rešeno v Ljubljani. Komisija

je 12. novembra 1920 res dodelila to ozemlje Avstriji. Poslanec dr. Korun je decembra 1920 v poslanski zbornici napadel zaradi tega ljubljansko vlado.

Za Živkovićeve diktature je prosvetni minister leta 1932 zamenjal gimnazijske ravnatelje na Štajferskem z novimi osebnostmi. Tudi prof. Mravljaku so ponudili mesto mariborskega gimnazijskega ravnatelja, a je ponudbo odklonil.

Kmalu potem, ko je Hitler prevzel oblast v Nemčiji, se je začutila v obmejnih slovenskih krajih močna nemška propaganda. Kakor je pozneje zaupno zvedel od dr. Milača, sreskega načelnika v Dravogradu, je bil prof. Mravljak že leta 1935 na spisku vuzeniškega kulturbunda med najnevarnejšimi njegovimi nasprotniki.

Tik pred Hitlerjevim napadom na Jugoslavijo je zatekel Mravljaka kot rezervnega jugoslovanskega kapetana na realni gimnaziji poziv na orožne vaje. Vojaška oblast ga je napotila v Jastrebarsko na Hrvatskem. Ko je Kvaternik 10. aprila 1941 proglasil NDH in je Mravljak izvedel, da ga je doma v Mariboru že petkrat iskal gestapo, je zbežal čez Gorjance v Ljubljano, kjer je učil na I. gimnaziji od leta 1941 do 1945.

Komaj so zadnji ostanki nemške vojske zapustili Maribor, je začela ljudska oblast misliti na obnovo slovenskega srednjega šolstva v Mariboru, saj so začeli od vseh strani prihajati nekdANJI gimnazijci od partizanov, iz izgnanstva, izseljenstva in ujetništva, ki zaradi vojnih dogodkov še niso končali gimnazije. Kot delegat je začel že 14. junija s prvimi profesorji vpisovanje v tečajno gimnazijo, ki naj bi s strnjenim učnim načrtom v kratkem času nadomestila borcem, izgnancem in ujetnikom iz bivše klasične in realne gimnazije izgubljena šolska leta. V prvem tednu se jih je prijavilo 520. S poukom pa se ni moglo začeti, ker je še imelo vojaštvo zasedeni klasično in I. realno gimnazijo, a drugod ni bilo prostora, saj je bil velik del Maribora porušen. Primanjkovalo pa je še tudi profesorjev. Polagoma so se vračali od vseh strani tudi nekdanji profesorji in vojaška oblast je izpraznila klasično gimnazijo. Tako se je začel pouk v tečajni gimnaziji za 717 učencev in učenk 31. julija 1945 v poslopju klasične gimnazije za bivše učence obeh gimnazij.

Na začetku pouka je prišel iz Ljubljane iz prosvetnega ministrstva načelnik prof. Viktor Smolej. Na množičnem sestanku vsega dijaštva na dvorišču klasične gimnazije je obrazložil smernice in potek prehodnih šolskih let in razčistil nejasnosti. V prostorih prosvetnega oddelka okrožnega odbora OF v Mariboru je bila 24. avgusta 1945 konferenca vseh delegatov srednjih šol mariborskega okrožja. Načelnik Viktor Smolej je tam izjavil, da se odpreta v jeseni v Mariboru klasična in realna gimnazija, meščanske šole pa se bodo spremenile v nižje gimnazije, da se tako osnuje enotno srednje šolstvo.

Pri organizaciji srednjega šolstva se je pojavila velika težava v tem, da ni bilo mogoče dobiti nikakih slovenskih učbenikov. Niso jih imeli ne dijaki ne profesorji. Mravljak se je peljal dvakrat na lastne stroške v Ljubljano, obiskal ravnatelje vseh šestih srednjih šol in pri njih izmoledoval nekaj učbenikov za svojo šolo. Ko mu je prof. Viktor Petkovšek sporočil v zasebnem pismu z dne 14. julija 1945, da so tečaji v Ljubljani ne trimesečni, ampak le šesttedenski, je delegat Mravljak na lastno odgovornost organiziral tečajne razrede tudi v Mariboru za šesttedenski študij.

Od 6. do 20. septembra 1945 je bil v Ljubljani tečaj za zgodovinarje, da jim da nove smernice za pouk. Iz Maribora so se udeležili tečaja Simon Milač, Ladislav Mlakar in Jan Sedivý.

Uradni list z dne 12. septembra 1945 je razglasil, da se obnovita v Mariboru klasična in mešana realna gimnazija. Redno šolsko leto za redne učence se začne 15. oktobra 1945. Toda napovedani so bili že tečajni izpiti za 20. oktober 1945 v devetih skupinah po 20 prijavilencev. Zgradba I. realne gimnazije na Jugoslovanskem trgu je bila sicer izpraznjena 12. septembra, toda zaradi poškodb od bombardiranj je bilo nujno potrebno mnogo popravil. Streha je natekala, okrog 1000 okenskih šip je manjkalo in mnogo okenskih okvirov je bilo polomljenih. Zato je delegat Mravljak predlagal ministrstvu, naj se začne v Mariboru redni pouk šele 5. novembra. Ministrstvo je ta predlog sprejelo s pripombo, da se formalno odpro mariborske srednje šole s skupno proslavo 15. oktobra 1945. Proslava je bila v unionski dvorani. V tem času je že dobro stekla tečajna gimnazija in tedaj je delegat Mravljak v glavnem končal svojo nalogo. Na tečajni gimnaziji je bilo opravljenih 476 dopolnilnih in 373 razrednih izpitov. Ivan Mravljak je bil z odločbo z dne 18. oktobra 1945 imenovan za vršilca dolžnosti ravnar-

telja klasične gimnazije, prof. Ivan Lovše pa brzojavno za ravnatelja mešane realne gimnazije. Tako se je zdaj mešana realna gimnazija ločila od klasične, tečajna gimnazija pa je še dalje imela na klasični gimnaziji streho in z njo skupnega ravnatelja. Za klasično gimnazijo se je prijavilo 205 rednih učencev in učenk, na tečajni pa jih je bilo 705. Na klasični gimnaziji je bilo premalo prijavljencev za tri najvišje razrede. Zato je profesorski zbor sklenil na predlog ravnatelja Mravljaka, da se v njih začne redni pouk tedaj, ko bo sedaj vpisane prijavljence dohitelo dovolj veliko število učencev iz tečajnih razredov, za drugih pet razredov pa se je začel redni pouk 5. novembra 1945. Zadnja skupna konferenca vseh treh gimnazij je bila v poslopju klasične gimnazije 15. novembra 1945. Med konferenco je nenadoma prišel v zbornico prosvetni minister dr. Ferdo Kozak, ki je po konferenci odgovarjal na vprašanja in se zanimal zlasti za mladinsko organizacijo dijaštva.

Pouk na tečajni gimnaziji se je končal 18. decembra 1945. Ravnatelj Mravljak je nato razporedil izpite do konca januarja 1946. Z 31. decembrom 1945 se je tečajna gimnazija osamosvojila. Pouk je imela še nadalje v klasični gimnaziji, vodil pa jo je kot delegat prof. Konrad Stražar.

Ravnateljske dolžnosti je opravljal Ivan Mravljak do začetka šolskega leta 1946/47, ko je postal ravnatelj klasične gimnazije prof. Jože Košar. Naslednja leta so se ravnatelji hitro menjavali. Sredi počitnic, v avgustu 1949, je bil imenovan za ravnatelja zopet Ivan Mravljak. Opravil je vpis učencev za šolsko leto 1949/50 in nato prostovoljno odložil mesto. Na klasični gimnaziji je ostal Mravljak nato kot profesor do 28. februarja 1950, ko je stopil v pokoj. Tudi kot upokojenec še dolgo ni hotel pretrgati stikov z mladino in s šolo. Več let je še poučeval honorarno latinščino na raznih šolah.

Opombe

Podatke sem črpal iz uradnih listin in iz naslednjih rokopisov Ivana Mravljaka: ¹ Naša šola za okupacije. — ² Obnova naše šole od 9. maja do konca 1945. Oba hrani Državni arhiv v Mariboru. ³ Iz življenja slovenskega visokošolca pred prvo svetovno vojno. — ⁴ Moji spomini. Oba hrani Študijska knjižnica v Mariboru. — Uporabili sem tudi izjavi Ivana Mravljaka z dne 23. in 28. decembra 1968 ter zajemal še iz svojih opažanj in spominov.

DANICA GLINŠEK (1947—1948)

Edina ravnateljica mariborske klasične gimnazije je bila vedno ljubezniva in prijazna Danica Glinšek. Ravnateljske posle je prevzela od ravnatelja Jožeta Košarja v septembru 1947, ko je odšel v Ljubljano za načelnika v ministrstvo prosvete LRS.

Rodila se je 11. oktobra 1900 v Stanošini pri Novi cerkvi. Osnovno šolo je obiskovala v Št. Juriju pod Donatom, meščansko šolo pa v letih 1912—1915 najprej v Ptuj in nato v Ljubljani. Vse štiri letnike z maturo je končala na učiteljišču v Škofji Loki leta 1920. Že v novembru 1922 je napravila usposobljenostni izpit v Ljubljani. Kot

Izvrstna učna moč je bila leta 1926 poslana študirat na filološko-historični odsek pedagoške visoke šole v Zagrebu. Po štirih letih je napravila diplomski izpit iz nemškega jezika in književnosti ter narodne književnosti in jezika v Zagrebu. Tudi proforski izpit je naredila v Zagrebu.

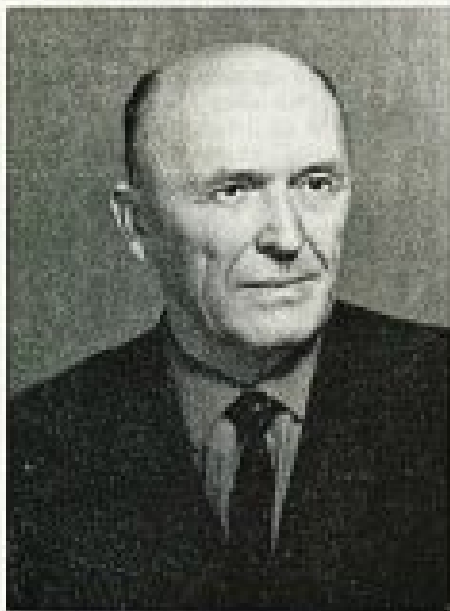
Službo je nastopila 15. septembra 1920 kot učiteljica na osnovni šoli v Rogaški Slatini. Tu in v bližnjem Sv. Križu pri Rogaški Slatini je službovala do odhoda na pedagoško visoko šolo v Zagrebu leta 1926. Po diplomskem izpitu na tej šoli leta 1930 je dobila mesto na učiteljskišči v Kastvu nad Sušakom, leta 1932 pa je bila premeščena na državno žensko učiteljskišče v Maribor. Ko sta se državno moško in žensko učiteljskišče združili v državno učiteljsko šolo, je ostala na njej do okupacije leta 1941. Kmalu nato je bila izseljena v Srbijo in tam nameščena na gimnaziji v Zaječaru.

Po koncu vojne je vodila najprej nižjo gimnazijo v Rogaški Slatini od 14. oktobra 1945 do 4. marca 1947, ko jo je ministrstvo za prosveto LRS postavilo za vršilko dolžnosti ravnatelja učiteljskišča v Mariboru, a že v septembru istega leta je bila po službeni potrebi premeščena za vršilko dolžnosti ravnatelja klasične gimnazije v Mariboru. Vajena doslej dela na učiteljskišči, ki ga je poznala do vseh podrobnosti, se ni dobro počutila na klasični gimnaziji. Želela je zopet na učiteljskišče, dasi je tudi na gimnaziji vzorno opravljala svojo službo v splošno zadovoljstvo profesorjev, dijakov in njihovih staršev. Želja se ji je izpolnila, ko je predala vodstvo mariborske klasične gimnazije novemu ravnatelju Bogomiru Stupanu 31. avgusta 1948, sama pa je bila premeščena za ravnateljico učiteljskišča v Celju. Ta zavod je vodila do 30. junija 1952, ko je stopila v pokoj. Živi v Rogaški Slatini.

Opombe

Podatki so povzeti po uradnih listinah.

BOGOMIR STUPAN (1948—1949)

Bogomir Stupan, zet ravnatelja dr. Josipa Tominaška, je kot bivši dijak in profesor mariborske klasične gimnazije dobro poznal ustroj in probleme tega zavoda, ko je kot novi ravnatelj prevzel 31. avgusta 1948 posle od tedanje ravnateljice Danilce Glinškove. Gimnazija je tedaj v glavnem že prebrodila najhujše povojne težave in pouk je potekal normalno. Ta zavod je veljal takrat za elitni in na val na klasično

gimnazijo je bil vedno večji. Pred drugo vojno so bili njen temelj izbrani in najnadarjenejši kmečki fantje, sedaj pa jih je prihajalo s kmetov le malo. Večino so imeli srednje nadarjeni dijaki, kar se je poznalo tudi pri marljivosti in uspehu. Stupan je ravnateljaval na mariborski klasični gimnaziji samo leto dni.

Rodil se je 24. septembra 1902 v Celju. Osnovno šolo je obiskoval na vadniči moškega učiteljskega v Mariboru od 1908 do 1913. Nato je stopil v klasično gimnazijo v Mariboru, ki jo je končal z matura 11. julija 1921. Na filozofski fakulteti ljubljanske univerze je študiral zgodovino in zemljepis. Diplomiral je 16. oktobra 1926. Služboval je na realni gimnaziji v Mariboru od leta 1927—1941, ko je bil mobiliziran. Sredi aprila 1941 se je vrnil iz vojske v Maribor in okupatorjeve oblasti so ga takoj zaprle v meljsko vojašnico. Od tod so ga z družino izgnale v Srbijo.

Tam je služboval med okupacijo najprej na gimnaziji v Prokuplju v šolskem letu 1941/42, nato pa na gimnaziji v Knjaževcu do osvoboditve v oktobru 1944 in še dalje do julija 1945, ko se je vrnil iz izgnanstva v Maribor, kjer mu je slovensko ministrstvo za prosveto določilo mesto profesorja na državnem učiteljskem (1945—1947). V šolskem letu 1947/48 je bil premeščen za profesorja na klasično gimnazijo v Mariboru. Od 31. avgusta 1948 do 23. avgusta 1949 je bil ravnatelj tega zavoda. Ko se je prostovoljno odpovedal ravnateljskemu položaju in izročil posle prof. Ivanu Mravljaku, ki je postal tako v kratkem času že drugi ravnatelj tega uglednega zavoda, je Stupan odšel v Ljubljano za republiškega šolskega nadzornika. Pozneje je postal v sekretariatu za prosveto in kulturo šef za splošno izobraževalne šole, sedaj pa je v istem sekretariatu samostojni svetovalec.

Opombe

Podatke sem črpal iz uradnih listin in iz dopisa Bogomira Stupana z dne 30. decembra 1966.

KONRAD STRAŽAR (1949—1951)

Od Ivana Mravljaka je 5. oktobra 1949 prevzel vodstvo mariborske klasične gimnazije Konrad Stražar. Rodil se je v Domžalah 14. februarja 1908. Osnovno šolo je obiskoval v domačem mestu, gimnazijo pa v letih 1919 do 1927 v Ljubljani in jo je končal z matura. Ko je odslužil vojaščino, se je leta 1928 vpisal na slavistiko ljubljanske

univerze, ki je tedaj slovela po velikih slavistih dr. Ivanu Prijatelju, dr. Franu Ramovšu, dr. Rajku Nahtigalu in dr. Franu Grivcu.

Po končanih študijah je dobil mesto suplenta na gimnaziji v Kočevju leta 1933, kjer je ostal do leta 1937, ko je odšel za profesorja na I. gimnazijo v Maribor. Po enem letu je bil premeščen na mariborsko nižjo (poznejšo II.) gimnazijo in je ostal na njej do okupacije.

Po zmagi nad okupatorjem se je med prvimi slovenskimi profesorji javil v Mariboru. Ze štiri dni po začetku vpisovanja v tečajno gimnazijo je nastopil službo na I. gimnaziji, in sicer 16. maja 1945. Na tem zavodu je ostal, dokler ni bil 3. julija 1949 premeščen na mariborsko učiteljske. Komaj je začel po počitnicah učiti na tej šoli, ga je 5. oktobra istega leta doletela čast ravnatelja klasične gimnazije v Mariboru. Vodil jo je tri semestre do 3. februarja 1951, ko je izročil ravnateljske posle Jožetu Košarju, sam pa je 4. februarja 1951 nastopil službo na učiteljsku v Celju. Družina mu je ostala v Mariboru in po 7 mesecih se mu je 1. septembra 1951 izpolnila želja, da se je vrnil v Maribor. Ljudska oblast ga je zopet postavila za profesorja na učiteljske. Po štirih letih je 1. septembra 1955 nastopil mesto profesorja na mariborski ekonomski srednji šoli, kjer uči še sedaj.

Opombe

Podatke sem črpal iz uradnih listin in iz razgovora s Konradom Stražarjem 27. 2. 1967.

JOŽE KOŠAR (1946—1947 in 1951—1959)

Prvi ravnatelj mariborske klasične gimnazije so bili močne osebnosti temeljitega znanja in širokih koncepcij. Ta zavod pa je imel srečo, da je bil tudi njegov zadnji ravnatelj človek širokega obzorja z velikim smislom za kulturo, strokovnjak v svojih predmetih in obenem vsestransko izobražen. Spretni pedagoški prijemi so mu pomagali ustvariti si tisto avtoriteto, ki je nujno potrebna za uspešno vzgojno delo. Prav njemu, ki je tako ljubil klasično gimnazijo in je do dna spoznal njene kulturnovzgojne prednosti, je bilo usojeno, da je za dvestoletnico pokopal to za ves slovenski narod tako zaslužno šolo, čeprav se je z veliko večino kulturnega Maribora zaman boril, da bi jo rešil in ohranil.

Jože Košar je pristen sin Prlekije. Rodil se je 16. marca 1908 v Stročji vasi, predmestju prleške metropole Ljutomer. Osnovno šolo je končal v Ljutomeru, gimnazijo z maturo pa v Mariboru v letih 1920 do 1928. Na ljubljanski univerzi se je posvetil študiju klasičnega jezikoslovja. Po končanih študijah (1932) je prišel v začetku šolskega leta 1934/35 za suplenta na mariborsko klasično gimnazijo. Po opravljenem profesorskem izpitu je postal profesor na istem zavodu in učil na njem do okupacije.

Kot bivši učenec prof. dr. Antona Dolarja je uporabljal v šoli njegovo izvrstno metodo poučevanja klasičnih jezikov in jo še izpopolnil. Pri branju del grških in latinskih klasikov se ni omejil samo na prevajanje in poglobljanje v jezik teh del. Ob njih je odkrival celotno kulturo starega veka, obenem pa opozarjal na stike sedanje kulture s klasično. Pri tem ni zanemarjal poglobljanja v slovnico, jezik in slog klasičnih jezikov, ob njih pa je brusil tudi slovenščino svojih učencev in jemal primere iz slovenske in svetovne književnosti. Taki metodi je kos samo vsestransko in globoko izobražena osebnost, ki napravi iz klasičnih jezikov nenadomestljiv vir temeljitega znanja. Vedno pa je znal združiti primerno strogost s pravičnostjo in z dobroto.

Takoj po osvoboditvi je prevzel ravnateljsko mesto nižje gimnazije v Gornji Radgoni (1945—1946). V naslednjem šolskem letu 1946/47 je bil imenovan za ravnatelja mariborske klasične gimnazije. Posle je prevzel od dotedanjega ravnatelja Ivana Mravljaka. Ze po enem letu je odšel v Ljubljano, kjer je bil v letih 1947 in 1948 načelnik oddelka za znanstvene ustanove in visoke šole v ministrstvu za prosveto LRS. Leta 1949 je bil premeščen v Beograd kot svetnik v ministrstvu za zunanje zadeve FLRJ. V Beogradu ni ostal dolgo. Leta 1950 in do začetka februarja 1951 je zopet v Ljubljani, in sicer načelnik oddelka za znanstvene ustanove in znanstvena društva v ministrstvu za znanost in kulturo LRS.

Končno se je vrnil v svoj ljubljeni Maribor in 3. februarja 1951 od tedanjega ravnatelja Konrada Stražarja zopet prevzel ravnateljske posle na klasični gimnaziji. S svojo avtoriteto in odločnostjo, pa tudi z uvidevnostjo in z očetovsko dobroto je ustvaril delaven in prijeten šolski kolektiv.

V letu, ko je slavila celjska gimnazija svojo 150-letnico in jo je celjska občina nagradila s centralno kurjavo in z drugimi podobnimi darili, je obhajala mariborska klasična gimnazija ob koncu leta 1958 svojo dvestoletnico. V njeno počastitev je priredila Zveza mariborskih kulturnih delavcev 29. decembra 1958 v Slovenskem narodnem gledališču literarni večer bivših dijakov klasične gimnazije z uvodno besedo dr. Bratka Krefta, študijska knjižnica pa pripravila v Umetnostni galeriji razstavo književnih del bivših gimnazijcev, ki jo je odprl z obširno obrazložitvijo bogatega razstavnega gradiva Janko Glazer. V gimnazijski avli je predsednik šolskega odbora javni tožilec Gojmir Jelenc odkril spominsko ploščo dijakom, ki so padli v osvobodilni vojni ali bili ustreljeni kot talci. Osrednja proslava pa je bila 30. decembra 1958 v veliki unionski dvorani. Na njej je govoril o klasični gimnaziji, njeni vlogi in pomenu ter o humanistični izobrazbi nasploh ravnatelj Košar.¹ Te slavnostne akademije z izbranim programom, ki ga je pripravilo dijaško kulturno-umetniško društvo »Ivan Cankar«, so se udeležili zastopniki republiških in lokalnih oblasti, predstavniki kulturnih ustanov in šolskih zavodov ter številno občinstvo. Mnogi so se jubileja spomnili s pozdravnimi brzojavkami in pismi. Med njimi je bilo tudi več nekdanjih nemških profesorjev. Zlasti pristržno je bilo pismo prof. Friedricha Knappa iz Gradca, ki je bil leta 1908 slavnostni govornik na takratni proslavi 150-letnice gimnazije.

Proslava dvestoletnice je bila v resnici pogrebna svečanost tega starega na smrt obsojenega zavoda. S 1. septembrom 1959 je mariborska klasična gimnazija nehala obstajati.

Po ukinitvi klasične gimnazije je bil Jože Košar imenovan za ravnatelja I. gimnazije.

Po zgledu svojega prednika ravnatelja dr. Josipa Tomlinška je bila tudi njemu od leta 1953 ravnateljska pisarna hkrati uredništvo. Od tega leta namreč je ravnatelj Košar uveljavljal svoje sposobnosti tudi kot urednik literarno-kulturne revije »Nova obzorja«. Urejeval jih je do leta 1964, torej 11 let. V tem času je med drugim prevedel iz latinščine in opremil s komentarjem Morovo »Utopijo« ter bil predsednik založniškega sveta založbe Obzorja in sveta za kulturo in prosveto pri okrajnem LO Maribor.

Leta 1960 se je Košar poslovil od šole ter postal direktor in glavni urednik mariborske založbe Obzorja. To pomembno kulturno nalogo opravlja še danes.

Opombe

¹ Govor je objavljen v Naših razgledih, 1959, št. 1. — Podatki so povzeti iz uradnih listin in dopolnjeni s izjavo ravnatelja Košarja dne 24. decembra 1966 ter z izjavo bivšega njegovega učenca inž. Franceta Mlakarja, profesorja tehnične fakultete v Splitu dne 26. 7. 1967.

(Nadaljevanje bo sledilo)

IZ ZGODOVINE MARIBORSKE KLASIČNE GIMNAZIJE

II

Povzetek

O prvih mariborskih ravnateljih klasične gimnazije so bila doslej znana komaj imena. Tudi o nekaterih poznejših imamo doslej le skope uradne podatke.

Prvi ravnatelj, ki se je tedaj imenoval prefekt, je bil jezuit p. Ernst Apfalterer, rojen leta 1701 v Ljubljani v plemiški rodbini. Gotovo je znal slovensko, ker se je jezuitski red hotel povsod čimbolj vživeti v razmere svojega okolja. Povrhu je natančno spoštoval pogoje, postavljene za ustanovitev kolegija in gimnazije v Mariboru, da morata biti vsaj dva jezuita Slovenca. Apfalterer je bil vsestransko in globoko izobražen in je prej poučeval na univerzi v Gradcu in v Ljubljani. Istočasno kot prefekt je bil tudi superior mariborskega jezuitskega kolegija. Če ne vsi, so pa razen enega jezuita vsi znali slovensko.

Po svojih sposobnostih in po učenosti je slovel p. Peter Halloy, po rodu iz francoskega dela Belgije. Pred prihodom za prefekta v Maribor je predaval matematiko, fiziko, eksperimentalno fiziko in filozofijo na raznih univerzah, na Dunaju pa je bil ravnatelj fizikalnega muzeja in zvezdarne. Napisal je več znanstvenih del.

Ko je postala mariborska gimnazija leta 1775 državna ustanova, so učili na njej še vedno sami bivši jezuiti, ker drugih profesorjev tedaj v Mariboru ni bilo. Dokler se ni našla prvovrstna moč — samo take so dajali jezuiti v Maribor —, je bil imenovan za prefekta Johann W a n g o (1775—1776), ki je imel za svojih študij kot Nemec iz Neumarkta prihožnost naučiti se slovensčine v Ljubljani in Celovcu.

Njegov naslednik Johann Ringauf je bil znamenita osebnost. Rodil se je v Celovcu leta 1739. Če že ni bil Slovenec, se je naučil slovenskega jezika od slovenskih sošolcev v Celovcu. Za svojih študij se je seznanil še s slovaškim in deloma tudi z madžarskim, pozneje pa še s hrvatskim jezikom. Navezal je prijateljske stike z mariborskimi slovenskimi izobraženci. Proti tedanjim vladnim navodilom je dosegel, da je bil imenovan za gimnazijskega direktorja (nadzornika) mariborskega meštni župnik in okrožni dekan dr. Andrej Kavčič, slovenski narodni buditelj. Ta je izposloval pri vladi 20 državnih štipendij samo za slovenske mariborske gimnazijce in z njimi je uatvaril iz tega zavoda žarišče slovenske narodne zavesti. Tudi nekateri Nemci, kot prof. dr. Rudolf Puff in graški arhivar Josef Wartinger so postali zelo naklonjeni slovenskemu narodnemu prerojenju. Ringauf je osnoval s svojo zapuščino mariborskim alromajšnim dijakom brezplačno socialno zavarovanje, prvo v svetu. Z njegovo dediščino se je znatno razširila, izpopolnila in modernizirala mariborska splošna bolnišnica.

Njegov naslednik Josef Grimm je bil nemškega rodu iz Gornje Štajerske. V dveletnem noviciatu pri jezuitih v Trenčinu na Slovaškem se je naučil slovaščine. Zato mu ni bilo težko obvladati tudi slovenski jezik, ki ga je potreboval kot profesor v Celovcu, saj so kmetski sinovi iz južne Koroške ob vstopu v gimnazijo znali samo slovensko. Ustroj mariborske gimnazije je prilagodil novim časovnim potrebam, uvedel je namesto prejšnjega razrednega predmetni pouk in sredno prebrodil težave francoskih vojn. Kot žrtev osvadoštva je bil nepričakovano upokojen leta 1812.

Sledil mu je Leon Esenko, prvi ravnatelj, ki ni bil jezuit, marveč svetni duhovnik sekoveke (graške) škofije. O njem imamo malo podatkov kakor tudi o njegovem nasledniku Janezu Kerpanu, slovenskem duhovniku goriške škofije, ki je zagretil življenje svojemu profesorju dr. Rudolfu Puffu, nemškemu pesniku in sposobnemu publicistu, ki se je naučil tudi slovensčine. Znamenit botanik je bil admontaki benediktinec Ulrich Speckmoser.

Friedrich Rigler je bil prvi ravnatelj, ki ni bil duhovnik. V revolucionarnem letu 1848 je stopilo mnogo gimnazijcev v narodno gardo. Novi čas je zahteval reformo gimnazije. Začasni učni načrt si je sestavil pod vodstvom ravnatelja profesorski zbor sam. Več njegovih predlogov je sprejelo tudi prosvetno ministrstvo na Dunaju. V Mariboru se je uvedel med drugim tudi pouk slovensčine, ki je bil obvezen za slovenske gimnazijce. Rigler je pridobil mestni avet za denarne žrtve, da je mogla postati gimnazija osemrazredna. Hotel je pravično rešiti vprašanje pouka nemškega in slovenskega jezika in je šel ta problem proučevat na gimnazije na češkem, poljskem in lužičkosrbskem narodnostnem ozemlju. Do pravilne rešitve se ni prikopal, ker je prišel v stik le z nemškimi ravnatelji in pedagogi, ki niso bili Slovonom pravični. Ko je bil odšel leta 1851 za deželnega šolskega nadzornika za Štajersko, Koroško in Kranjsko v Gradec, mu je sledil v službi Johann K u r z, ki pa je bil že po dveh letih imenovan tudi za deželnega šolskega nadzornika v Salzburgu.

Adolf Lang je bil rojen na Dunaju leta 1823. Slovenec je bil pravičen in celo naklonjen, ni pa mogel preprečiti preganjanja slovenskih profesorjev Božidarja Račca in Viktorja Lipčca. Z ravnateljevim dovoljenjem se je izvajala pri gimnazijski službi božji slovenska maša Janeza Miklošiča, ki so jo peli slovenski in nemški gimnazijci. Dovolil je tudi gimnazijci proslavo tisočletnice prihoda sv. Cirila in Metoda med Slovane leta 1883. Prav zaradi pravičnosti do obeh narodnosti ga je vlada Karlova Auersperga prisilila, da se je prostovoljno odpovedal položaju.

Pravo njegovo nasprotje je bil Johann G u t s c h e r, rojen v Premstättenu blizu Gradca, ki je bil Slovenecem krivičen. Posegal je tudi v politiko. Na lieti nemških ustavovencev je bil izvoljen v mariborski mestni svet. Naslanjal se je na svoje somišljenike v profesorskem zboru, zlasti na fanatičnega prof. Karla Riecka. Ko so Slovenci za vlade grofa Potockega pričakovali vsaj delno izpolnitev svojih narodnih zahtev, so predložili štirje mariborski slovenski gimnazijci profesorji prosvetnemu ministru apomenico, v kateri so zahtevali v Mariboru poleg tedanje še samostojno slovensko nižjo gimnazijo, saj je imelo italijansko prebivalstvo, ki ga je bilo v Avstriji za polovico manj kot Slovencev, celo štiri popolne italijanske gimnazije. Sestavljalca spomence Josip Šuman in Janko Pajk ste bila kazenska premeščena. Narodnostne razmere so se pod Gutschermom tako zaostrole, da akoraj deset let ni bilo skupnega gimnazijskega majskega izleta, empak je šla na izlet vsaka narodnost posebej. Ko se je slovenskim poslancem posrečilo leta 1880 izglasovati v dunajskem parlamentu dr. Vošnjakove resolucije, ki so določale slovenske vzporednice v nižjih razredih na gimnazijah v Mariboru, Celju in Gorici in poslovenjenje mariborskega učiteljskega, je skušal Gutscher njihovo uresničenje onemogočiti tudi s tem, da je obdoližil slovenske gimnazijce protidržavnega delovanja, ni pa kaznoval nemških dijakov zaradi članstva v protislavističnem, vsenemškem društvu Alemenia.

Dr. Arthur Steinwenter se je uspešno ukvarjal z domačo zgodovino. V matematiki Slovencev skrajno krivični profesor Jakob Hirschler se je pod vplivom ravnatelja Steinwenterja polagoma unesal, Steinwenter pa je bil Slovenecem pravičen, ko so v šolskem letu 1889/90 vendar dobili v Mariboru, ne pa drugod, slovenske vzporednice, celih devet let pozneje, kot so bile izglasovane.

Dr. Pavel Stornik, koroški Slovanec, si zaradi karlers ni upal kazati svoje slovenske narodnosti, a krivičen ni bil nikomur. Bil je predvsem šolski človek. Leta 1899 je napredoval za deželnega šolskega nadzornika za Štajersko in Kranjsko.

Julij Glowacki, aln poljskega očeta in slovenske matere, je v starejših letih prešel v nemški tabor, da bi mogel postati ravnatelj, a krivice ni delal nikomur. Boj kot za šolo se je

brugal za botanične študija in za raziskovanja. Napisal je več razprav. Zlasti ja veljal za strokav-njaka v poznanju iliajev in mahov. Na tem področju je raziskoval vse slovensko in še dal sosed-njaga ozemlja. Nekaj iliajev in mahov ima po njem evoje ime.

Po njagovi upokojitvi je začasno prevzel vodstvo gimnazija dr. Josip Sorn. Kakor Glo-wacki je v starosti tudi Sorn uskočil v nemški tabor in sa podpisoval po nemškem pravopisu. Ko pa je bil kljub temu imenovan za ravnatelja namesto njega mladi dr. Josip Tomi n š e k leta 1911, je dr. Sorňa po brezuspešnih apletkah proti dr. Tommšku zadeja kap.

K najsposobnejšim in najbolj izobraženim gimnazijskim ravnateljem je treba prištevati dr. Tomi n š k a, ki ja bil tudi srednješolski nadzornik za telovadbo. Napisal je v slovenščini Latinsko vadnico, Grško slovnico, Grško vadnico, Grško-slovenski slovar za Ksenofonta in kakin 800 člankov in razprav s področja metodike, pedagogike, literarne kritike, literarna zgodovine in pianinstva. Urejeval je 33 let »Pianinski vestnik« in ga dvignil na avstovno raven. Podpiral je patje in glasbo in dvanajst let uspešno vodil kot predsednik mariborsko Glasbeno matico.

Ko je takoj po koncu prve svetovne vojne vse vrelo v revolucionarnem razpoloženju, je zahtevalo slovensko dijaštvo s stavko, da se mariborska gimnazija takoj spremeni v slovensko. Tomi n š k ja šolo zaprl, doklar ni tega vprašanja rešila zakonito Narodna vlada v Ljubljeni, ki ga je imenovala za ravnatelja popolne slovenske gimnazije v Mariboru in obenem za ravnatelja njej podrejena popolna nemške gimnazije, dala pa mu je še nalogo, da postopoma organizira sedemrazredno slovensko realko. Zaradi demonstracij in izgrediv nemških dijakov in profesorjev 27. januarja 1919 ob prihodu mednarodne komisije je ljubljanska vlada začasno zaprla nemško gimnazijo in odpuštila večino nemških profesorjev. Ko je nemško tajno organizirano dijaštvo dalja rovarilo proti Slovincem in Jugosloviji, je bila nemška gimnazija po koncu šolskega leta 1918/19 ukinjena. V diktatorskem režimu kraja Aleksandra, ko sta dobila oblast v Sloveniji Kramer in Zerjav, so vsepovsod po Sloveniji odpuščali profesorje nasprotno politična smeri, dr. Tomi n š k pa je dosegel, da na njegovi gimnaziji ni nihče izgubil službe.

Po dr. Tomi n š k u ja vodil msriborsko gimnazijo z izbranim profesorskim zborom Martin Ma s t n a k, doklar ni moral zaradi nemške okupacije kot večina profesorjev v izgnanstvo v Srbijo. Okupator je odpuštil vse slovenska profesorje, spremenil gimnazijo v nemško Kernstock-Oberschule, kjer je bilo najstrože prepovedano apregovoriti slovensko besedo tudi v odmoru. Pozneje se je razdelila na deško »Kernstock-Oberschule für Jungen« in v »Hugo Wolf-Oberschule für Mädchen«. Vodil ju je bil Richard Porsche. Večina dijakov eo bili otroci nemških priseljencev. Pozneja je vodil oba zavoda dr. Franz Kleindienst, ki je bil pravičen in nepristranski, kolikor ja mogel in smel biti. Zaradi bombardiranj in pomanjkanja kuriva pozimi je bilo rednega pouka malo. Trajal je do 28. marca 1945, a večina profesorjev je zapustila Maribor že ob veliki noči.

Po drugi svetovni vojni ja popolnoma na novo organiziral slovensko srednja šolstvo v Mari-boru kot delegat ministarstva prof. Ivan M r a v i j a k, ki ja bil imenovan nato tudi za ravnatelja. Ravnatelji so se nagio menjavali. V šolskem letu 1947/48 jo je vodila prva in edina ravnateljica Danica G i l n š e k. Glasovi proti klasični gimnaziji so se vedno bolj množili. Obraniti je ni mogel niti ravnatelj Jože K o š a r, mož širokega kulturnega razgleda in dolgoletni urednik revije »Nova Obzorja«. Po dveh stoletjih svojaga kulturnega poslanstva je bila mariborska klasična gimnazija ukinjena ob koncu šolskega leta 1958/59.

DE L'HISTOIRE DU LYCÉE CLASSIQUE DE MARIBOR

II

Résumé

Jusqu'ici on connaissait à peine les noms des premiers proviseurs du Lycée classique de Maribor. De même, les données officielles concernant certains proviseurs postérieurs ne sont que parcimonieuses.

Le premier proviseur, que l'on appelait alors préfet, fut le père jésuite Ernst A p f a l t r e r, né en 1701 à Ljubljana, de famille noble. Il devait savoir le slovène, parce que l'ordre des jésuites voulait partout vivre le plus possible dans les conditions de son milieu. De plus, il ramplissait strictement les conditions posées pour la fondation du collège et du lycée à Maribor, à savoir qu'a préfet, il était supérieur du collège des jésuites de Maribor. D'ailleurs, à l'exception d'un tous les rapports et il avait enseigné aux Universités de Graz et de Ljubljana. En même temps qu'a préfet, il était supérieur du collèges de jésuites de Maribor. D'ailleurs, à l'exception d'un jésuite, tous les autres savaient le slovène.

Le père Peter Halloy, originaire de la partie française de la Belgique, était célèbre pour ses capacités et son érudition. Avant sa nomination comme préfet à Maribor, il enseignait les mathématiques, la physique expérimentale et la philosophie à diverses universités, et à Vienne il avait été directeur du Musée de physique et de l'Observatoire. Il avait écrit plusieurs œuvres scientifiques.

Quand le lycée de Maribor devint une institution d'Etat en 1775, les anciens jésuites continuèrent à y enseigner, parce qu'il n'y avait pas d'autres professeurs alors à Maribor. Tant qu'on ne trouva un personnage de premier ordre — les jésuites envoyaient seulement leurs meilleurs membres à Maribor — on nomma comme préfet Johann W a n g o (1775—1776), qui aut en tant qu'Allemand de Neumarkt au cours de ses études l'occasion d'apprendre la slovène à Ljubljana et à Klagenfurt.

Son successeur Johann R i n g a u f était un personnage célèbre. Il était né à Klagenfurt en 1750. S'il n'était pas Slovène lui-même, il avait appris la langue slovène de ses condisciples

slovènes à Klagenfurt. Au cours de ses études il avait appris encore le slovène et partiellement aussi le hongrois, et plus tard le croate. Il avait noué des relations amicales avec les érudits slovènes de Maribor. A l'encontre des instructions gouvernementales, il avait obtenu qu'on nommât comme directeur (inspecteur) du lycée le curé de la ville de Maribor et doyen du district, le dr. Andrej Kavčič, instigateur national slovène. Celui-ci obtint du gouvernement 20 bourses d'Etat seulement pour les lycéens slovènes de Maribor et grâce à eux il fit de cette institution un foyer de conscience nationale slovène. Certains Allemands eux-mêmes, tels le prof. dr. Rudolf Puff et l'archiviste Josef Wartinger furent très favorables à la renaissance nationale slovène. Par son legs, Ringauf fonda pour les lycéens pauvres de Maribor la sécurité sociale gratuite, la première au monde. Par son legs, l'hôpital central de Maribor s'élargit considérablement, se perfectionna et se modernisa.

Son successeur, Josef Grimm, était d'origine allemande de la Haute Styrie. Dans son noviciat de deux ans chez les jésuites à Trenčín en Slovaquie, il avait appris le slovaque. In ne lui fut donc pas difficile d'apprendre aussi le slovène, dont il avait besoin comme professeur à Klagenfurt, puisque les fils de paysans de la Carinthie du sud à leur entrée au lycée ne savaient que le slovène. Il adapta l'organisation du lycée de Maribor aux nouveaux besoins du temps, introduisit au lieu du précédent enseignement par classes, l'enseignement par matières et franchit heureusement les difficultés des guerres françaises. Il fut mis à la retraite à l'improviste en 1812 comme victime d'une dénonciation.

Il fut suivi de Leon Essenko, premier proviseur qui n'était pas jésuite, mais prêtre séculier de l'évêché de Graz. Nous avons peu de renseignements à son sujet, tout comme sur son successeur Janez Kerpan, prêtre slovène de l'évêché de Gorica, qui emplit d'amertume la vie de son professeur, le dr. Rudolf Puff, poète allemand et publiciste doué, qui avait appris aussi le slovène. Le bénédictin d'Admont, Ulrich Speckmoser, fut un botaniste célèbre.

Friedrich Rigler fut le premier proviseur qui n'était pas prêtre. Dans l'année révolutionnaire 1848, de nombreux lycéens étaient entrés dans la garde nationale. Les nouveaux temps exigeaient une réforme du lycée. Le corps enseignant avait établi, sous la direction de son proviseur, un programme d'études provisoire. Plusieurs de ses propositions furent adoptées aussi par le ministère de l'instruction publique à Vienne. A Maribor, on introduisit entre autre aussi l'enseignement du slovène, qui était obligatoire pour les lycéens slovènes. Rigler obtint du conseil de la ville des fonds pour que le lycée eut huit classes. Il voulut résoudre en toute justice la question de l'enseignement des langues allemande et slovène et il alla étudier ce problème dans les lycées sur les territoires des nationalités tchèque, polonaise et des Serbes de Lužice. Il ne parvint pas à une solution juste, parce qu'il n'était entré en contact qu'avec les proviseurs et des pédagogues qui n'étaient pas impartiaux envers les Slaves. Lorsqu'il s'en alla en 1851 comme inspecteur scolaire provincial pour la Styrie, la Carinthie et la Carniole à Graz, il fut remplacé par Johann Kurz qui, cependant, deux ans après déjà était nommé aussi inspecteur scolaire provincial à Salzbourg.

Adolf Lang fut né à Vienne en 1823. Il se montra juste envers les Slovènes et même favorable, mais il ne put pas empêcher les persécutions contre les professeurs slovènes Božidar Rač et Viktor Lipič. Avec l'autorisation du proviseur on disait au service divin du lycée la messe slovène de Janez Miklošič, qui était chantée par les lycéens slovènes et allemands. Il permit aussi la célébration au lycée du millénaire de la venue des saints Cyrille et Méthode parmi les Slaves, en 1883. C'est précisément à cause de son impartialité envers les deux nationalités que le gouvernement de Karlos Auersperg le força à renoncer volontairement à sa position.

A l'opposé de ce dernier, Johann Gutscher, né à Premstätten près de Graz, fut injuste envers les Slovènes. Il s'occupa même de politique. Sur la liste des partisans d'une constitution allemande il fut élu au conseil municipal de Maribor. Il s'appuyait sur ses adhérents au corps enseignant, surtout sur le fanatique prof. Karl Rieck. Lorsque les Slovènes, durant le gouvernement du comte Potocki, espéraient au moins la réalisation partielle de leurs exigences nationales, quatre professeurs slovènes du lycée de Maribor présentèrent au ministre de l'instruction publique un memorandum, exigeant à Maribor, à côté du lycée déjà existant, encore un lycée slovène avec les classes inférieures, étant donné que la population italienne, qui ne représentait en Autriche que la moitié de la population slovène, avait même quatre lycées italiens complets. Les rédacteurs du memorandum, Josip Suman et Janko Pajk, furent mutés. Sous la direction de Gutscher, les conditions nationales devinrent si critiques que pendant près de dix ans il n'y eut pas d'excursion commune du premier mal au lycée, mais chaque nationalité allait en excursion séparément. Lorsque les députés slovènes réussirent en 1880 à faire passer au Parlement de Vienne les résolutions du dr. Vošnjak, qui fixaient des parallèles slovènes dans les classes inférieures des lycées de Maribor, Celje et Gorica et la slovénisation de l'Ecole Normale de Maribor, Gutscher tenta d'empêcher leur réalisation aussi en accusant les lycéens slovènes d'activité contre l'Etat, tandis qu'il ne punissait pas les lycéens allemands à cause de leur adhésion à l'association antiautrichienne et panallemande Alemania.

Le dr. Arthur Steinwenter s'occupa avec succès de l'histoire du pays. Sous l'influence du proviseur Steinwenter, le professeur de mathématiques Jakob Hirschler, extrêmement injuste envers les Slovènes, perdit peu à peu de son mordant. Steinwenter fut juste envers les Slovènes lorsque, dans l'année scolaire 1889/90, ils finirent par obtenir à Maribor, mais pas ailleurs, des classes parallèles slovènes, neuf ans après l'adoption du décret.

Le dr. Pavel Stornik, Slovène carinthien, n'osa pas montrer sa nationalité slovène pour ne pas nuire à sa carrière, mais il ne fut injuste envers personne. C'était avant tout un scolaire. En 1899 il fut promu inspecteur scolaire provincial pour la Styrie et la Carniole.

Juli Głowacki, fils de père polonais et de mère slovène, passa dans le camp allemand dans ses années avancées afin de devenir proviseur, mais il ne fit d'injustice envers personne.

Plus que de l'école il s'occupait de ses études en botanique et de ses recherches. Il écrivit plusieurs traités. Il était surtout connu comme expert dans la connaissance des lichens et des mousses. Il rechercha dans ce domaine tout le territoire slovène et une partie du territoire voisin. Quelques lichens et mousses portent son nom.

Il faut ranger le dr. Tomišek, qui fut aussi inspecteur de gymnastique d'école secondaire, parmi les provideurs les plus capables et les plus instruits. Il écrivit en slovène une Grammaire latine, une Grammaire grecque, un livre d'exercices grec, un dictionnaire grec-slovène pour Xénophon et environ 800 articles et traités dans les domaines de la méthodologie, de la pédagogie, de la critique littéraire, de l'histoire littéraire et de l'alpinisme. Pendant 33 ans il rédigea «Le courrier de l'alpinisme» qu'il éleva à un niveau mondial. Il soutint le chant et la musique et pendant 12 ans dirigea comme président la Société musicale de Maribor.

Lorsque, aussitôt après la fin de la première guerre mondiale, tout bouillonnait dans un état d'âme révolutionnaire, les lycées slovènes exigèrent, en faisant grève, que le lycée de Maribor se transforme aussitôt en lycée slovène. Tomišek ferma les portes de l'école jusqu'à ce que cette question fût résolue légalement par le Gouvernement national à Ljubljana, qui le nomma provideur du lycée slovène complet de Maribor et à la fois provideur du lycée allemand complet, subordonné au lycée slovène, le chargeant en même temps d'organiser progressivement une école réelle slovène de sept classes. A cause des démonstrations et des excès des lycéens et des professeurs allemands le 27 janvier 1919, lors de la venue de la commission internationale, le Gouvernement de Ljubljana ferma provisoirement le lycée allemand et licencia la plupart des professeurs allemands. Lorsque les lycéens, organisés dans une société secrète allemande, continuèrent leurs machinations contre les Slovènes et la Yougoslavie, après la fin de l'année scolaire 1918/19 le lycée allemand fut supprimé. Dans le régime dictatorial du roi Alexandre, lorsque Kramer et Zerjav obtinrent le pouvoir en Slovénie et que partout on licenciat les professeurs d'une orientation politique opposée, le dr. Tomišek obtint que dans son lycée personne ne perdît sa place.

Après le dr. Tomišek, ce fut Martin Mastnak qui avec un corps enseignant choisi dirigea le lycée de Maribor, jusqu'à ce qu'il dût, comme la plupart des professeurs à cause de l'occupation allemande, aller en exil en Serbie.

L'occupant licencia tous les professeurs slovènes, transforma le lycée en «Kernstock-Oberschule» allemande, où il était sévèrement interdit de prononcer un mot slovène, même au cours de la récréation. Plus tard, celle-ci se divisa en «Kernstock-Oberschule für Jungen» et en «Hugo Wolf-Oberschule für Mädchen». Leur provideur fut Richard Porsche. La plupart des élèves étaient les enfants des immigrants allemands. Ensuite, le provideur des deux institutions fut le dr. Franz Kleindienst, qui fut juste et impartial, autant qu'il pouvait l'être. A cause des bombardements et du manque de combustible pendant l'hiver, il n'y avait que peu de classe réguliers. Les cours durèrent jusqu'au 28 mars 1945, mais la plupart des professeurs avaient quitté Maribor déjà à Pâques.

Après la seconde guerre mondiale, c'est le prof. Ivan Mravljak qui en tant que délégué du ministère réorganisa entièrement les écoles secondaires slovènes à Maribor; puis il fut nommé provideur du lycée. Les provideurs se succédèrent rapidement. Dans l'année scolaire 1947/48, le lycée fut dirigé par son premier et unique provideur-femme, Danica Glinsk. Les voix se multiplièrent de plus en plus contre le lycée classique. Il ne put pas même être sauvé par son provideur Jože Košar, un homme aux vastes horizons culturels et rédacteur de la revue «Nouveaux horizons» (Nova Obzorja) depuis de longues années déjà. Après deux siècles de mission culturelle, le lycée classique de Maribor fut fermé à la fin de l'année scolaire 1958/59.

DELA ŠTAJERSKIH BAROČNIH KIPARJEV V MEDMURJU

V zajetnem in izčrpnem umetnostnozgodovinskem delu »Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Medumurju«¹ je dr. Anđela Horvat prva opredelila tudi baročno kiparstvo hrvatske pokrajine med Muro in Dravo. V skiepnem poglavju omenjenega dela je poudarila vezi z avstrijskim barokom, ki se zlasti kažejo v rezbarstvu. Četudi so ustvarjalci teh del večinoma anonimni, je avtorica vendar ugotovila, da vodijo stilna pota iz Medmurja proti Dunaju, Gradcu, Mariboru in v bližnja večja hrvatska mesta, zvez z Madžarsko pa, kot kaže, ni bilo vse do začetka 20. stoletja. Horvatova je oprla svoje ugotovitve na dotlej nelzkorišćene zgodovinske viře, deloma pa na stilne primerjave z gradivom sosednjih pokrajin.

Pri raziskovanju baročnega kiparstva na slovenskem Štajerskem so se tudi meni pred nekaj leti odkrile umetnostne vezi med našo in obmejno hrvatsko pokrajino. V razpravi o štajerskem baročnem kiparstvu² sem to povezavo omenil v umetnostno-geografskem orisu dejavnosti štajerskih kiparjev. Že bežen ogled hrvatskih baročnih spomenikov je namreč pokazal, da so mnogi od teh mogli nastati samo v tesni zvezi s sosednjo Štajersko, štajerska dela pa so romala celo dalje, v notranjost Hrvatske in na Madžarsko.

S pričujoćim skromnim sestavkom bi želel dopolniti sliko o medmurskem baroku, ki jo je podala Anđela Horvatova, s tem, da bi poskusil nekoliko določneje osvetliti kiparski delež, ki ga je tej pokrajini prispevala Štajerska. Ta delež je mogoće razdeliti v dve skupini. V prvo se uvrščajo dela, ki so jih štajerski kiparji izdelali prav za medmurske naroćnike, v drugo pa sodijo umetnine, ki so dospele v Medmurje potem, ko so jih ob razpustu redov za Jožefa II. izloćili v tej ali oni štajerski cerkvi.

Če sodimo po ohranjenih delih, se pojavijo štajerski kiparji v Medmurju šele okoli sredine 18. stoletja, to pa seveda ne izključuje možnosti, da so gostovali v tej pokrajini tudi že poprej. Znano je, da je mariborska rezbarska delavnica — morda Lovrenc Kayser — ob zaćetku 18. stoletja izdelala veliki oltar za franćiskansko cerkev v Varaždinu. Ker vemo, da je imel Varaždin tudi domaće kiparje, bi se zdelo verjetno, da so gostje s Štajerskega prišli v poštev pać tam, kjer so se zanje odloćili vplivnejši in premoćnejši naroćniki. Podobno kot v Varaždinu je utegnilo biti tudi v Medmurju. Vsekakor je v vseh teh primerih odloćala umetniška zmogljivost, saj gotovo ni slučaj, da srećujemo kot goste le najvidnejše moći štajerskega kiparstva — Jožefa Strauba, Jožefa Holzingerja in Vida Königerja.

Pripomniti je treba, da so gostovanja štajerskih kiparjev v severozahodnem delu Hrvatske pospeševali tudi razmeroma ugodni pogoji za dovoz izdelanih umetnin. Že omenjeni veliki oltar franćiskanske cerkve v Varaždinu so pripeljali iz Maribora na splavih po Dravi, prav gotovo pa so kiparji uporabljali rećne poti tudi v Medmurju.

Mariborski kipar Jožef Straub (1712—1756)³ je v časovni vrsti prvi med štajerskimi gosti v Medmurju. Njemu pripisujemo plastiko velikega in enega stranskega oltarja v franćiskanski cerkvi v Čakovcu. Veliki oltar se po zasnovi nastavka moćno razloćuje od ostalih Straubovih oltarjev. Bolj kot kje drugje, kjer zasledimo tega mojstra, nas to delo nagiba k misli, da ga je zasnoval nekdo drug, Straub pa bi utegnil

Jožef Straub: Veliki oltar v frančiškanski cerkvi v Čakovcu, 2. četrtina 18. stol.

izdelati samo plastiko. Nastavek zavzema vso širino prezbiterja. Njegov najmarkantnejši del je v tlorisu konveksno-konkavno razvito stebrišče s skupnimi stebrov, ki nosijo profilirano in ostro zalomljeno ogredje, nad katerim se stena nastavka zaključuje z volutastimi robovi. Srednji del atike ponavlja motiv s silko in stebri, levo in desno od njih pa so razmeščeni nizki polstebri, ki jih ob koncu stene povezuje balustrada. Ta tip oltarja se v poznejših Straubovih delih ne pojavi več in imajo njegovi oltarji po večini dokaj enolično zasnovo s po dvema ali štirimi stebri in ponavljajočim se motivom atike.

Ornamentika čakovskega oltarja je sorazmerno skromna: poleg značilnih spletoev cvetja z vrtnicami in sončnicami, ki spremljajo domala vse Straubove oltarje, zasledimo okraske, ki z igro akantovih listov in umirjenih školjkastih motivov že napovedujejo bližino rokoka. Kot znano, se rokokojski motivi udomačijo na slovenskem Štajerskem šele okoli sredine 18. stoletja. Vendar bi čakovski oltar postavili prej v čas pred kakor po 1750, ko postane zvesta spremljevalka Straubovih plastik rocaille, izrazita znanilka svoje dobe.

S Straubovim kiparskim slogom, kot ga poznamo okoli sredine stoletja, dobro soglašajo tudi plastike tega oltarja. To so figure štirih cerkvenih očetov, dveh žen s simboloma upanja in ljubezni ter kipi štirih angelov. Kartušo vrh atike obdajajo angelske glave. Vsem tem delom je mogoče zlahka najti sorodnike v motivih drugih Straubovih stvaritev. Čakovski angeli se npr. dobro povezujejo z angelskimi liki na orgelski omari v Rušah in angelskem oltarju v Zgornji Kungoti pri Mariboru. Isto velja tudi za značilne debelušne putte, ki nosijo atribute ali kartuše in jih srečujemo na vseh kiparjevih oltarjih. Za našega kiparja pa prav tako nedvoumno govori kopica nadrobnosti — ostro zalomljene gube oblačil, priprta usta, izbuljene oči in krenje rok. Vendar še ni čutili v teh likih tistega ekstatičnega zagona, ki ga izžarevajo kiparjeva dela v petdesetih letih stoletja, ko je bil nedvomno na višku svoje ustvarjalne zmogljivosti.

Poleg figur, velikega oltarja najdemo v Čakovcu še dva Straubova svetnikarodovnika (danes z novimi atributi na levem stranskem oltarju ob slavoloku). Tudi

Jožef Straub:
Svetnik-redovnik, v frančiškanski cerkvi
v Čakovcu, okr. sredine 18. stol.

tukaj moremo brez težav odkriti značilnosti Straubovega dleta — zamaknjeni obličji s čopasto redovniško frizuro in v težke gube nabrani halji. Lika, kakršnih je izdelal Straub, ki so ga zaposlovale razne samostanske cerkve, kar čedno število. Če sklenemo, smemo reči, da se je Straub s čakovškim delom predstavil Medmurju kot zrela kiparska osebnost iz sosednje slovenske pokrajine, ki mu je, Württemberžanu, postala druga domovina. Ne izključujem možnosti, da je nastalo za Hrvatsko še kakšno Straubovo delo. Kakor v Sloveniji je tudi v tej pokrajini doba psevdostilov ponekod obračunala z barokom, nič manj pa niso zabrisale sledi za avtorji pogostne zamenjave kipov na oltarjih in njih neustrezno preslikavanje.

Drugi štajerski gost v Medmurju je graški kipar Vid Königer (1729—1792).⁴ Njegovo delo so trije oltarji v cerkvi v Preložu in javna plastika — kip sv. Hieronima v parku v Čakovcu, vse iz šestdesetih let 18. stoletja. A. Horvatova je ta dela že izčrpno opisala in jih, tudi kronološko pravilno uvrstila, v kiparjev opus (Prelog 1765—67, Čakovec 1766). Zato bi se na tem mestu omejili le na nekaj misli v zvezi s Königerjevim kiparskim konceptom v teh delih in njenim odmevi pri nas.

Pri preloških oltarjih je vredno ponovno opozoriti na samosvojost umetniške zamisli; tu je avtor povezal s skupnim nastavkom tri oltarje v razglbano celoto. Plastike, reliefi in ornamentika stopnjujejo živahnost te celote do rokokojske teatraličnosti. Ni to sicer rokokojski nemir, ki bi podiral tektonsko osnovo ustaljenih oltarnih kompozicij in jih približeval nezadržani oblikovalni volji, kot jo poznamo pri poljudnejših Königerjevih vrstnikih. Bolj kot pri drugih štajerskih umetnikih njegove dobe moremo pri Königerju govoriti o akademskem merilu, katerega ni povsem zavrgel niti v času, ko je v živahnem okolju odločno sprostil figuro in njen izraz. Vsekakor

Vid Königer:
Sv. Pavel, z velikega oltarja v Prelogu, 1765/67

Vid Königer:
Detajl z oltarja v Prelogu, 1765/67

pa lahko v Prelogu govorimo o eni najbolj dognanih rokokojsko nadihnjenih kiparskih stvaritev na ozemlju Slovenije in Hrvaške.

Preloška dela so nastala v obdobju Königerjevega viška in sodijo med njegove najbolj uspele rešitve, četudi jih doslej avstrijski raziskovalci Königerjevega opusa v svojih seznamih še niso navedli. Znano je, da se je po Königerju najmočneje zgledoval mariborski kipar Jožef Holzinger. Tudi preloška dela so mu pomagala, tako se zdi, obogatiti iastni domišljjski register. V dveh stranskih oltarjih župnijske cerkve na Polenškaku v Slovenskih goricah je ponovil Königerjev motiv iz Preloga — oltarno nišo, v kateri je prikazan na kopli oblakov klečeč in v molitvi proti nebu zroč svetnik.

Sv. Hieronim iz Čakovca, z letnico 1766 na podstavku, ni sicer signiran s Königerjevim imenom, kaže pa vse znake njegovega kiparskega rokopisa. Če naštejemo samo nekaj Königerjevih kamnitih plastik, s katerimi moremo čakovski kip laže primerjati kot z deli v lesu, npr. kip sv. Petra v graški stolnici, kipe skupine »križev« v Petrovčah in ne nazadnje figuri Herakleja in Anteja pred graščino v Novem Celju, ugotovimo brez težav, da gre za zelo sorodne stilne značilnosti. Le-te se kažejo v umirjenem patosu, dognani anatomiji in mehki, valoviti draperiji, ki daje Königerjevim likom odmaknjen, liričen izraz. Grb na podstavku Hieronima priča, da je reprezentativnega graškega umetnika povabila v Medmurje piemiška rodbina Althan, ki je dala postaviti tudi Straubov oltar pri čakovskih frančiškanih.

V razvoju baročnega kiparstva na slovenskem Štajerskem se nam je poleg stilnih vezi med posameznimi mojstri izluščila očitna stilna zveza med Gradčanom Königerjem in mariborskim kiparjem Jožefom Holzingerjem. Slednji se je v zreli dobi svojega ustvarjanja tesno naslonil na vzore graškega umetnika. Ponekod sta si kiparja po slogu

Jožef Holzinger:
Veliki oltar pri sv. Jurju na Bregu,
konec 18. stol.

močno podobna in je zato dela, ob katerih se ne moremo dočno opredeliti za avtorja, pač najprimerneje uvrstiti v opus smeri Königer-Holzinger. Še bolj kot za Štajersko, kjer je bil Holzinger ob svojem času na teritoriju okoli Maribora skoraj edini umetnik, velja to za Medmurje, kjer se pojavljata hkrati oba kiparja.

Za tako ohlapno opredelitev, za smer Königer-Holzinger, bi se odločili pri prižnici v Prelogu. Dejstvo, da stoji prižnica v cerkvi, v kateri je postavil Königer omenjeni trojni oltar, bi nedvomno najprej govorila v njegov prid. Pozlačene kartuše s prizori iz zgodb o sejalcu, izgubljenem sinu in delavcih v vinogradu se približujejo tudi Holzingerjevemu načinu upodabjanja v reliefu. Kot mnogokje moramo seveda tudi tukaj upoštevati, da more izvirati motivna sorodnost iz iste grafične predloge, ki sta jo uporabljala oba kiparja. Igrive rokokojske oblike, ki obdajajo reliefe, bi govorile za čas, ko je nastajal Königerjev veliki, trojni oltar, tj. za šestdeseta leta 18. stoletja.

Jožefu Holzingerju (1735—1797) pripisujem v Medmurju tri oltarje. Nastali so v zadnjem četrtletju 18. stoletja, torej v Holzingerjevih poznih letih.

Veliki oltar v cerkvi pri Sv. Juraju na Bregu nam zgovorno predstavi obdobje, ko se je v živahnost baročne oltarne kompozicije že vselila klasicistična treznost. Pred nami je sicer še usločeno stebrišče, ki obdaja oltarno mizo, in nad katerim se pne proti stropu razgibana atika. Vendar so oblike nekako otrdele, spreminjajo jih klasicistične plamenaste vaze, giriande in oglate volute, rocaille pa je povsem izginila.

Akcije figur, sv. Ambrozija, Joahima, Ane in Avguščina, so umirjene, draperija je zmerno razgibana, obrazi pa razodevajo zamišljenost, ki je značilna za pozna Holzingerjeva dela. Samo liki angelov so še ohranili razpoloženje prejšnjih kiparjevih stvaritev. Kaj lahko je naštetih nekaj del, ki jih preveva isti duh izzvenevajočega baroka. Kipa Ambrozija in Avguščina zvesto posnemata Holzingerjev prototip svetnika-škofa. Ob njiju se spomnimo figur z velikega oltarja v Kamnici pri Mariboru, pa svetnikov z oltarja pri Lovrencu na Pohorju in njim sorodnih plastik z oltarja v Vrhpoiju pri Moravčah. Joahim in Ana se močno približujeta umirjenima figurama Caharija in Elizabete z oltarja v Ljutomeru, Holzingerjevima zadnjima stvaritvama.

Viri pripovedujejo, da so prihajale v 18. stoletju k Sv. Jurju na Bregu številne procesije iz Štajerske in Madžarske. Hrvatski romarji pa so obiskovali tudi štajerske

Jožef Holzinger:
Detajl z velikega oltarja
pri sv. Jurju na Bregu,
konec 18. stol.

kraje, npr. Jeruzalem v Slovenskih goricah.⁶ Ali niso morda prav te zveze med našo in hrvatsko pokrajino pripomogle k Holzingerjevim gostovanjem v Medmurju?

Drugo kiparjevo delo je bilo namenjeno za župnijsko cerkev v Strigovi. Kot pravi vizitacijski zapsnik iz leta 1784, so nabavili stranski oltar sv. Marije v Mariboru.⁷ Ta oltar je še ohranjen, le klp Marije z detetom je novejši. Aslstenčna kipa Joahima in Ane pa sta stara in nedvomno Holzingerjeva. Tudi oltarni nastavek — usločena stena s pllastri in nišo, nad katero se v atikl prikazuje med žarki in oblačkl božje sree, govori za tlp stranskega oltarja, kakršnega je pogosto obllkoval naš mojster.

Jožef Holzinger:
Sv. Ana, za oltarja v Strigovem, 1784

V figurl Joahima, ki lzteguje roko in se ozira proti oltarnemu središču, je Holzinger domala v celoti ponovil lik tega svetnika, ki ga je, če sodimo po ornamentiki na oltarju, izdelal nekaj let poprej za podružnično cerkev sv. Marije v Zavrču v Halozah. Tudi pri kipu sv. Ane je segel po preizkušanih vzoreh, saj je z nekaterimi spremembami upodobil figuro postarane žene, kot jo srečujemo na njegovih oltarjih na Tinju na Pohorju, v Prilhovi, Vurberku, Zavrču, Ljutomeru in pri Sv. Jurju na Bregu.

Sočasno z omenjenim oltarjem, ali vsaj z majhno časovno razliko, je nastal bržkone tudi njegov penda: stranski oltar na levi strani slavaloka štrigovske cerkve. Arhitektura nastavka je enaka kot pri prvem oltarju, plastike pa niso delo Holzingerjeve roke. Zelo verjetno je mariborski kipar izdelal tudi ta oltar. In če smemo verjeti izročllu, kl pravi, da so tudi v oltar, kl ga dancs ni več, nabavili v Mariboru, bi utegnli biti Holzinger tudi avtor tega dela.

Slednjič si oglejmo še Holzingerjev veliki oltar v Donjem Vidovcu. Tudi to delo jasno razodeva stilne znake kiparjeve pozne dobe, v kateri se enakovredno prepletajo

elementi baroka ali bolje rokoka in nastopajočega klasicizma. V takem sožitju je zasnovan že oltarni nastavek, ki se je razklenil v antikizirajoče stebrišče s tankim ogredjem, nad katerim pa se še vedno zarisuje v cerkveni obok silhueta baročno razgibane atike. Ornamentika oltarja je ponekod rokokojska, ponekod klasicistična, plastike — svetnika-papeža in opata, dve svetnici-mučenici, skupino sv. Trojice in anjele — pa je zasnoval kipar v zanj tolikanj značilnem ublaženem patosu, že na robu sladkobne lepote, v kateri pa še polje baročno občutje. Tudi tem figuram moremo postaviti ob stran mnogo sorodnih likov: svetniške device v Voličini v Slovenskih goricah, pri Lovrencu

Jožef Holzinger:
Svetnik z velikega oltarja v Donjem Vidovcu,
konec 18. stol.

na Pohorju, v Vrhpolju pri Moravčah in še svetnike v Ribnici na Pohorju in Desterniku pri Ptuj.

Župnijska kronika v Donjem Vidovcu pripoveduje, da so leta 1786 pripeljali v ta kraj dva oltarja iz Ptuja.⁸ Oltarja nista podrobneje opisana. Njune plastike so namestili na nove oltarje vidovške cerkve. Pisec omenjenega vira pripominja, da so bržkone sočasno z oltarjema kupili v Ptuj tudi podobo Marije Pomočnice, kopijo po sloviti podobi Marije Zellske. Ta kopija je sedaj nad tabernakljem glavnega, to je Holzingerjevega oltarja. Pomuditi se moramo torej pri vprašanju, ali ni morda prav ta oltar v celoti prispel iz Ptuja. Rokokojska ornamentika, ki poleg klasicističnih elementov krasl nastavek in se spleta v bujni školjkasti okvir okoli Marijine podobe, bi namreč govorila za to, da je oltar nastal prej kot pa šele v začetku devetdesetih let 18. stoletja, ko so dokončali vidovško cerkev.

Kaj več kot domnevo pa bi komaj mogli izreči. Iz inventarja, ki je bil popisan ob razpustu dominikanskega samostana v Ptuj, izvemo, da je imela samostanska cerkev šest oltarjev, od teh, če izvzamemo veliki oltar, dva s po štirimi velikimi lesenimi klpl. Eden izmed teh šestih oltarjev naj bi imel kar tri podobe Matere božje.⁹ Podatki so seveda mnogo preskopi, da bi mogli Holzingerjev oltar v Donjem Vidovcu kratko in malo razglasiti za enega od ptujskih dominikanskih del. Upoštevati je treba namreč tudi možnost, da bi že stoječi oltar v Vidovcu dopolnili s stilno starejšimi rokokojskimi okraski iz Ptuja. Oltar se namreč po merah dobro podaja cerkvenemu prostoru in kaj malo verjetno se zdi, da bi mogel biti to nekoč stranski oltar dominikanske cerkve v Ptuj.

Z ugibanjem o oltarjih iz Ptuja smo se v bistvu že dotaknili druge skupine štajerskih del v Medmurju. Župnijski vir v Donjem Vidovcu govori o dveh oltarjih iz Ptuja. Če menimo, da bi bil eden od teh Holzingerjev, sedanji veliki oltar, a tudi če izključimo

Neznani kipar:
Svetnik s stranskega oltarja v Donjem Vidovcu
(nekoč v Ptuj)

io možnost, nam ostanejo plastike dveh stranskih oliarjev, ki bi jih mogli šteti za pijske. Gre za štiri kipe slokih postav v bogato drapiranih oblačilih in z močnim patetičnim nadhom. Zlasti figura svetnika-duhovnika z dvignjeno desnico in domiselno razplhano haljo govori za spreinega rezbarja. Ti kipi se močno približujejo plastikam Krištofovega oltarja v cerkvi na Polenšaku v Slovenskih goricah, ki so jih iakaj bržkone pripeljali iz opuščene frančiškanske cerkve v Ormožu.¹⁰ Zelo verjetno bi bilo, da bi vsa ta dela nastala v eni izmed ptujskih rezbarskih delavnic. Ptujski kiparji iz 18. stoletja so sicer izpričani z življenjepisnimi podatki, prav malo ali bolje skoraj ničesar pa ne vemo doslej o njihovih delih. Nekaj teh del se je do danes prav gotovo izgubilo, vendar se jih ni moglo izgubiti toliko, da bi ob njih ne postali pozorni na vidnejšo kiparsko osebnost, ki bi se, če bi obstajala, pojavljala nedvomno predvsem v ptujski okolici.

Iz ptujske dominikanske cerkve pa je okoli leta 1786 našlo pot še eno delo — sedanji veliki oltar v cerkvi Sv. Marije na Muri. Vizitacijski zapis iz leta 1793 sicer ne omenja, da bi bil to nekoč veliki oltar ptujskih dominikancev.¹¹ Da pa je temu iako, nas pouči F. Kovačič v svoji razpravi o zgodovini dominikanskega samostana v Ptuj.¹² V že omenjenem inventarju samostanske cerkve, ki ga navaja Kovačič, piše, da je imel veliki oltar sliko sv. Trojice in šest lesenih kipov. Kovačič meni, da si je uradnik, ki je sestavljal inventarni popis, gotovo le površno ogledal oltarno podobo. Predstavljal je najbrž sv. Trojico, kako v nebesih krona Marijo, kajti dominikanska cerkev je bila posvečena Marijinemu vnebovzeju. Kovačič tedaj očitno še ni vedel, da se je ptujski oltar ohranil pri Sv. Mariji na Muri, saj bi se sicer mogel zlahka prepričati, da gre za Marijino vnebovzeje, a brez sv. Trojice. Vsekakor pa je pravilno sklepal, da je morala imeti podoba glede na patrocinij motiv vnebovzeja. Inventar govori o sliki, vnebovzeje pri Sv. Mariji pa je upodobljeno v reliefu. Ta ugotovitev pa bi nas ne smela motiti, saj je mogla nastati razlika v izrazu zaradi nestrokovnosti popisovalca inventarja.

Veliki oliar dominikanske cerkve v Ptuj se ni ohranil pri Sv. Mariji na Muri v celoti. Če verjamemo inventarju, ki govori o šestih kipih, sta se dva od ih izgubila neznano kam. V Marijini cerkvi so samo kipi sv. Ambrozija, Jožefa, Janeza Krstnika. Dominika in že omenjeni relief s prizorom vnebovzeja. Drugi deli oltarja so nastali pozneje in kažejo klasicistične silne znake. Iz Ptuja so torej pripeljali samo del dominikanskega oliarja. Kakšen je bil nekoč, ne bi mogli povedati z gotovostjo, sklepati pa moremo, da je šlo za oltar velikih dimenzij, ki se je porodil iz velikopotezne zamisli.

O tem nas prepričujejo figure štirih sveinikov in Marijin relief. Nadnaravno velike postave razodevajo, da jih je izklesala večja roka, nedvomno ena tistih, ki bi jih mogli

Neznan kipar: Veliki oltar
pri sv. Mariji na Muri
(nekoč v dominikanski cerkvi
v Ptuj),
2. pol. 18. stol.

šteti med najpomembnejše na naših tleh. Figure predstavljajo krepke, mišičaste može, Janez Krstnik je pravcati atlet, ki razkazuje telesno moč in s plastično draperijo poudarja notranjo vzburkanost, hkrati pa to demonstracijo občutkov blažijo z gracilno igro rok in umirjenimi izrazi obrazov. Marijino vnebovzetje sodi po merilu med največje reliefe, ki jih poznamo v naši cerkveni umetnosti. Prikazuje Marijo, ogrnjeno z dramatično razvihanim plaščem, med množico angelov in oblaki. Kompozicija nazorno priča, da se je avtor reliefa naslonil na daljni vzor — Tizianovo *Assunto*, zahtevna izdelava v reliefu pa razkriva tudi tukaj oblikovalca z rutino.

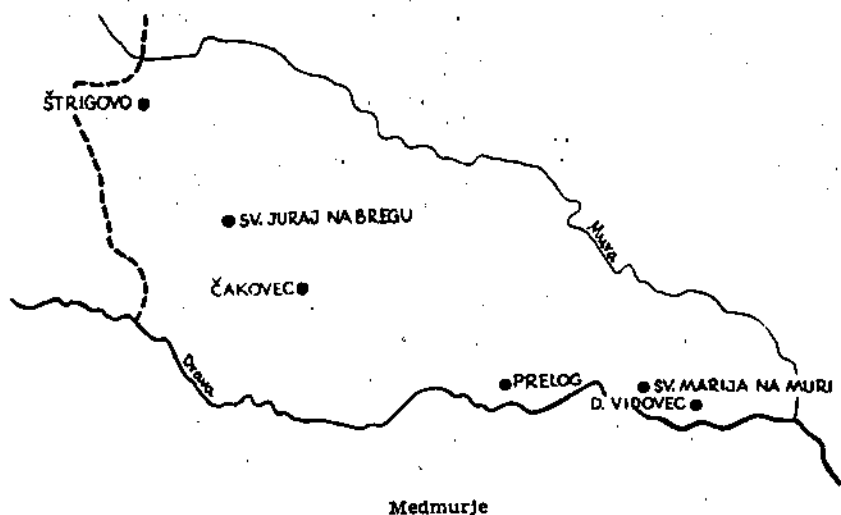
Ob teh markantnih likih se nehotе najprej ozremo k delom bratov Straubov, vendar se kmalu prepričamo, da so sorodnosti samo v skupni epski pojavnosti njihovih likov, govorica nadrobnosti pa se pri dominikanskih plastikah oddaljuje od Straubov. Potem ko smo te plastike bežno postavili ob bok nekaterim vodilnim štajerskim kiparjem in nam primerjanje del še ni dalo zadovoljivega odgovora, se moramo ozreti za mojstrom nekdanjega ptujskega oltarja tudi med številno množico drugih možnih avtorjev. Kdor ve, kako sorodna so si pogosto dela mojstrov v visokem in poznem baroku in kako zamotane so včasih siedi za kiparji, ki so prihajali tedaj v naš prostor, se ne bo čudil, če se želimo ogniti prenačijem pripisovanjem teh plastik temu ali onemu avtorju. Za sedaj le toliko: plastike se ne vežejo z doslej ugotovljenim opusom kiparjev s slovenskoštajerskega teritorija iz sredine in druge polovice 18. stoletja, ko je nastal ptujski oltar. Prav malo verjetno se nam zdi, da bi bil le-ta nastal v domači ptujski delavnici, ki pa bi je po delih doslej še ne poznali. Kakor pri drugih samostanskih cerkvah ne smemo tudi tukaj prezreti možnosti, da je kipar prišel k ptujskim dominikancem po priporočilih drugih naročnikov iz vrst tega reda.

Naj bo tako ali drugače, velik oltar bivše dominikanske cerkve je sodil med najpomembnejše umetnostne stvaritve v Ptuj. Bil je dostojen pendant Straubovemu velikemu oltarju pri minoritih, kakor je verjetno celotna oprema dominikanske cerkve tekmovala po obsegu in, če sodimo po ohranjenih fragmentih, tudi po kakovosti z opremo minoritske cerkve, ki jo je izdelal J. Straub. Po zaslugi dveh podjetnih naročnikov, dominikancev in minoritov, si je zgodovinsko mesto Ptuj nadelo v 18. stoletju še izreden baročni nakit. Žal se je do naših dni ohranil le drobec nekdanjega blišča, saj sta izgubili dragoceno opremo kar obe samostanski cerkvi, dominikanska že za Jožefa II., minoritska pa ob bombardiranju med drugo svetovno vojno.

Delavnica F. J. Strauba (?):
Kipa svetnikov — kraljev,
v 2. c. sv. Marije na Muri,
2. pol. 18. stol.

Ob koncu bi želeli omeniti še eno delo, ki je prišlo po naši sodbi s Štajerskega, ali bolje, vsaj stilna smer vodi v to pokrajino. To sta plastiki dveh svetnikov-kraljev s stranskega, nekoč Pelegrinovega oltarja v cerkvi pri Sv. Mariji na Muri. Podstavka, na katerih stojita kipa, se ne prilegata arhitekturi oltarja, kipa so torej prinesli od drugod. Rezbarska dikcija figur pa se tudi ne ujema s plastikami ostalih stranskih oltarjev. Le-te so v zasnovi preprostejši, povprečni baročni in postbaročni dosežki, medtem ko jih oba kralja močno prekašata po obliki in izrazu. Figuri imata kraljevska znaka — krono in žezlo, ogrska plemiška noša in sablja pri enem in viteška oprava ter ščit z ogrskim dvojnim križem pri drugem kralju izpričujeta bližino Madžarske. Napačno pa bi bilo, ko bi zato že kar sklepali na madžarski izvor teh kipov. Njih slogovne značilnosti se namreč kar dobro vežejo z deli Filipa Jakoba Strauba in njegove delavnice v Gradcu. V tej rezbarski smeri so nastajale čokate, krepko rezljane postave izrazitih obrazov s poudarjenimi očmi in dekorativno počesanimi bradami, figure, ki se postavljajo pred gledalca v značilnih ostrih kontrapostih in z zgovorno gestikulacijo. Takšna pa sta tudi oba medmurska svetnika. Razen z graškimi deli bi našli stilno povezavo tudi s Straubovim oltarjem na Trškem vrhu nad Krapino iz leta 1759/60. Delavnica graškega Strauba je delala tudi za Madžarsko. Ne bi nas torej začudilo, da srečujemo tega kiparja ali pa vsaj ustvarjalca iz njegove bližine tudi v Medmurju. Ker pa sta omenjeni plastiki pri Sv. Mariji na Muri povsem osamljeni, se zdi verjetno, da sta kipa prišla v to cerkev že iz druge roke, nemara podobno kot izločeni ptujski oltarji. Kolikor bi šlo pri tem prav za F. J. Strauba, bi slednje veljalo še posebej, saj kipar v času, ko so dokončali cerkev pri Sv. Mariji na Muri, ni bil več med živimi.

Delež štajerskih kiparjev v baroku Medmurja ni posebno velik, vendar se je močno vtisnil v umetnostno podobo te pokrajine. Mogoče je bilo nekoč štajerskih del več in tega ali onega štajerskega gosta v Medmurju nemara niti ne poznamo. Večji del baročnih plastik pa je seveda nastal v domačih, hrvaških delavnicah. Raziskovanje te dejavnosti nam doslej sicer še ni odprlo nekih novih pogledov. Množina rezbarskih del pa nas po svoji poljudnosti prepričuje, da so bili njih ustvarjalci po vsej verjetnosti domačini, ki jim je, enako kot v sosednji Sloveniji, baročna doba sprostila prirojeno oblikovalno domiselnost.

Opombe

¹ Anđela Horvat: Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Medumurju, Zagreb 1936.

² Sergej Vrišer: Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem, Maribor 1963.

³ S. Vrišer: o. c., str. 86—93, 167—169.

⁴ E. Andorfer: Veit Königer und seine Werke, Graz 1925; R. Koblach: Steirische Bildhauer, Graz 1938; S. Vrišer: o. c., str. 95—98, 172—173.

• S. Vrišer: o. c., str. 98—107, 155—157.

• A. Horvat: o. c., str. 118.

• A. Horvat: o. c., str. 64.

• A. Horvat: o. c., str. 138.

• F. Kovačič: Dominikanski samostan v Ptuj, Voditelj v bogoslovnih vedah XVII, Maribor 1914, str. 121.

• F. Kovačič: Zgodovina Lavantinske škofije, Maribor 1923, str. 329—329. Kovačič omenja, da je bila pri ormoški frančiškanski cerkvi bratovščina sv. Krištofa. Po razpustu samostana so prenesli sliko sv. Krištofa na Potenshak.

• A. Horvat: o. c., str. 129.

• F. Kovačič: Dominikanski samostan v Ptuj, o. c., str. 121.

Foto posnetki iz arhivov Pokrajinskega muzeja v Mariboru, Jugoslovanske Akademije in Konzervatorskega zavoda v Zagrebu.

DELA STAJSKIH BAROČNIH KIPARJEV v MEDMURJU

Povzetek

Proučevanje spomenikov v Medmurju in na slovenskem Stajerskem je razkrilo, da sta imeli v 18. stoletju obe pokrajini več umetnostnih stikov. Le-te so ustvarili stajerski kiparji, ki so nekakrat gostovali v Medmurju, razen tega pa je prišlo s Stajerskega nekaj kiparskih del ob razpustu samostanskih cerkva za Jožefa II. Podoba je, da so vabili na delo v Medmurje samo vodilne stajerske umetnike. Tako je okoli sredine 18. stoletja izdelal veliki oltar za frančiškansko cerkev v Čakovcu mariborski kipar Jožef Straub. Drugi pomembni gost je bil Vid Königer iz Gradca. Njegovo delo sta veliki oltar v Prelogu (1785/87) in kamniti kip sv. Hieronima v Čakovcu (1786). Mariborski kipar Jožef Holzinger je zastopan v Medmurju s tremi deli iz tretje četrtine 18. stoletja. To so veliki oltar pri Sv. Jurju na Bregu, stranski oltar v Strigovi (1784) in veliki oltar v Donjem Vidovcu. Ni znano, ali je ta oltar eden od dveh oltarjev, ki so ju pripeljali v Vidovec iz Ptuja leta 1788. Plastike na dveh stranskih oltarjih v Vidovcu so vsekakor iz nakdanje opreme dominikanske cerkve v Ptuj. Iz iste cerkve pa so pripeljali v Medmurje del nekdanjega velikega oltarja — štiri velike kipe in relief Marijinega vnebovzeta, ki so danes v Sv. Mariji na Muri. Kdo je izdelal te plastike, nam ni znano, vsekakor pa gre za velikopotezno zasnovano delo, ki se je uvrščalo med najboljše baročne umetnine v starem Ptuj. Po vsej verjetnosti sta stajerskega izvora še dva kipa v cerkvi pri Sv. Mariji na Muri. Po stilni značilnosti bi ju pripisali smeri graškega kiparja Filipa Jakoba Strauba. Stevilna druga kiparska dela v Medmurju pričajo po svojem poljudnem videzu, da so po vsej verjetnosti izdelci domačih baročnih rezbarjev.

STEIRISCHE BILDHAUERWERKE IN MEDMURJE

Zusammenfassung

Der Aufsatz behandelt einige steirische Bildhauerwerke aus dem 18. Jahrhundert, die sich in Medmurje befinden. Es sind dies Werke, die nach Kroatien gelangten, sei es durch unmittelbare Aufträge, sei es durch Ankauf zur Zeit Josefs II., als die Kirchen einiger aufgelösten steirischen Klöster gesperrt wurden.

Anscheinend wurden nach Medmurje lediglich namhafte steirische Künstler eingeladen. So verfertigte Josef Straub aus Maribor um die Mitte des 18. Jahrhunderts den Hochaltar der Franziskanerkirche in Čakovec. Der zweite bedeutende Gast war Veit Königer aus Graz. Seine Werke sind der Hochaltar in Prelog (1785/87) und die Statue des Hl. Hieronymus in Čakovec (1786). Der Mariborer Bildhauer Josef Holzinger ist in Medmurje mit drei Werken aus dem dritten Viertel des 18. Jahrhunderts vertreten (Hochaltar in Sv. Juraj na Bregu, Seitenaltar in Strigova 1784 und Hochaltar in Donji Vidovec). Es ist nicht bekannt, ob sich beim Hochaltar in Vidovec um einen von den zweien Altären, die 1788 aus Ptuj gebracht wurden, handelt. Die Plastiken der Seitenaltäre in Vidovec stammen zweifellos aus der ehemaligen Dominikanerkirche in Ptuj. Aus derselben Kirche wurden nach Medmurje auch Teile des ehemaligen Hochaltars überführt. Es sind dies vier große Statuen und das Relief der Himmelfahrt Mariens, die sich heute in Sv. Marijs na Muri befinden. Der Meister dieser Werke ist noch unbekannt, allerdings handelt es sich aber um ein großzügig angelegtes Werk, das ehemals unter die besten Barockdenkmäler der Stadt Ptuj zählte. Anscheinend sind steirischer Herkunft auch zwei Plastiken in der Kirche in Sv. Marija na Muri. Den Stilmerkmalen nach dürften sie der Richtung des Grazer Bildhauers Philipp Jakob Straub angehören. Zahlreiche andere Bildhauerwerke in Medmurje zeugen durch ihren volkstümlichen Charakter davon, daß sie höchstwahrscheinlich in den Werkstätten heimischer Bildschnitzer entstanden sind.

ROKOPIŠNA BOŽIČNA IGRA Z BREZE

Ob 100-letnici Dramatičnega društva

Ravenska študijska knjižnica hrani literarnozgodovinsko zapuščino dr. Franceta Kotnika. V njej je pod št. 28 spravljeno tudi z roko pisano besedilo slovenske koroške božične igre. Rokopis je dr. France Kotnik dobil od prof. Janeza Hutterja iz Celovca, Hutterju pa ga je bil dal župnik Kapun z Breze, ki leži severno od Vrbskega jezera.¹

Rokopis šteje 13 listov; zadnji list ni popisán, tako da obsega besedilo 24 strani. Naslovnega lista rokopis nima. Velikost listov je 24 cm × 18,5 cm, torej velike 8° (in ne velike 4°, kakor je zapisal France Kotnik v razpravi pod ¹).

Rokopis doslej še ni bil objavljen, pač pa je njegovo besedilo, jezikovno modernizirano in vsebinsko nekoliko predelano, uporabil Niko Kuret v svoji knjigi Andrej Suster-Drabosnjak: Božična igra. Ljudske igre 13. Ljubljana 1935, pisec tega članka pa ga je vzel za jedro igre o slovenskem božiču Ta svetli dan, veseli dan, vendar jezikovno manj odmaknjeno narečju in vsebinsko skorajda avtentično.²

Dr. France Kotnik se je leta 1906 ukvarjal z mislijo, da bi besedilo objavil v Domu in svetu; v ta namen je pripravil transkripcijo rokopisa in del komentarja (rokopisno gradivo je spravljeno v ravenski študijski knjižnici), objavil pa ju ni.

Rokopis z Breze velja za prepis ali zapis Drabosnjakove Božične igre, ki jo je "poredni paver" prevedel iz nemščine in jo nekoliko priredil. To domnevo podpira dejstvo, da so to božično igro igrali predvsem severozahodno od Vrbskega jezera (zlasti na Kostanjah), torej blizu Drabosnjakovega doma. Vendar si bo mogoče ustvariti jasnejšo podobo šele z natančnim primerjalnim študijem še dveh ohranjenih oziroma evidentiranih rokopisov: najstarejšega, iz leta 1814, ki je bil nekoč last S. Singerja,³ a ga je kasneje imel dr. France Kotnik, saj je spravljen v njegovi zapuščini v ravenski knjižnici, in rokopisa (42 listov) z naslovom Gierten S(piel?) al(i) Anu žavostno ino vsmiljenja vrie(dno) Djanje per tam roistv(i) Iesusa Krist(usa).⁴

Ze dr. France Kotnik je menil, da je besedilo slovenske koroške božične igre večinoma prevedeno iz nemščine, da pa se popoinoma ne ujema z nobeno nemško pastirsko božično igro.

Dr. Georg Graber je v knjižni izdaji⁵ objavil besedilo nemške koroške pastirske (božične) igre, ki ga je redigiral ob upoštevanju osmih nemških rokopisov. Navedli

¹ Narodopisje Slovencev II. Ljubljana 1932, str. 106 (v razpravi Franceta Kotnika: Verske ljudske igre).

² Slovensko gledališče v Trstu [Trst 1908.]. (Gledališki list ob uprizoritvi igre o slovenskem božiču Andreja Susterja-Drabosnjaka in Bruna Hartmana Ta svetli dan, veseli dan; v njem članek Bruna Hartmana Božič naših dedov in babic; publikacija brez navedbe letnice nastisa in brez paginacije; prva predstava je bila 23. dec. 1906 v Trstu.)

³ Po pismenem sporočilu Inštituta za literaturo SAZU je rokopis last Stjepana Petručnika, p. d. Strižaja z Ravenj, in ga je nakel dr. Niko Kuret sept. 1930 na Kostanjah; dr. Niko Kuret pa me je ustno obvestil, da ima te rokopis zdaj dr. Pavel Zablatnik, profesor na celovški slovenski gimnaziji. Inštitut za narodopisje SAZU hrani fotografske posnetke tega rokopisa.

⁴ Dr. Georg Graber: Kärntner Volksschauspiele. I. Weihnachtsspiel. Deutsche Hausbücherei. Band 68. Wien 1922.

bomo nekaj mest nemške redakcije in jih primerjali z ustreznimi mesti v slovenskem rokopisu z Breze, da si bomo lahko ustvarili podobo o njihovi odvisnosti od nemške predloge ali o njihovi originalnosti.

- a) Maria: Ach, mein Erschaffer und mein Gott!
wie gern ich doch wissen wollt,
wie selig wird die Jungfrau sein,
die das liebe Kindelein
dem Volk Israel wird gebären.
Ach, könnt ich doch ihr Dienerin werden!
Dienen wollt ich ihr alle Zeit
willig und gern mit allem Fleiß,
Tag und Nacht wollt ich laudieren,
mit weißen Rosen sie formieren.

(Graber, o. c., str. 10)

Maria: Och ti moj Bug inu Stuarňök kaku mora tu bitö
tu bö jes rada uadöua ktera bo uriēa nja Matö bitö
da bö mogua tu Dietöze schegnano tomö folkö Ifrael roditö
och da bö mogua bö teua nja fbiefta flufhabenza bitö
Nuzh nö Den bö teua njomo Itrizhö noi per nam bitö
lakö Den bö ga teua prou lepu pouiti
sbielömhö roschamö bö ga zieraua jas
da je lich Hiza noi(...) mras

(Rokopis z Breze, str. 1)

- b) Josef: Ach, mir ist heunt so ungefähr,
als wenn Maria schwanger wär.
Wie muß es denn lauter sein zugegangen?
Von mir hat sie wohl nicht empfangen.
Ich halt sie auch vor keusch und rein,
ich glaub, sie werd mir nicht untreu sein.
Ich hab in Willen, sie zu verlassen,
zu reisen eine andre Straßen,
und will mich weiter sehen um,
wo ich ein Zimmerarbeit bekumm.

(Graber, o. c., str. 11)

Iofhaf: Maria od kod je tu da fö ti spozheua
kaj boua nedba fedel pozheua
jes mam schine tabe na skriunam sapustitö
noi po anei drujöj zefti fe nafai nagenitö
Ies poidam mena je ziuu hedu
da kna bom zhei köda uezh hodou.
Ies bom zimperszhze Deuö uehku dobiu
da se bom od ta uehku fcheuiu.

(Rokopis z Breze, str. 2)

- c) Maria: Schlaf, mein Jesus, mein einziger Trost,
wie zitterst und schlutterst vor Kälten und Frost.
Deine Äuglein voller Zäherlein sein.
Schlaf, mein Jesu, und nicht so wein.
Schlaf Jesulein im Krippelein!

(Graber, o. c., str. 26)

Maria: Saspö moi Iefhush fai bom per tabe jas
 kaku se mena smilish kö je taku mras.
 Oh Iesus ti lömoi Trosht noi faupönje
 kna morösh faipatö kler per usah krajah offen je
 mash pouhöne Ozhi Sousi
 kler per usah kraiah Ueter na te leti

(Rokopis z Breze, str. 13)

Ti trije primeri dovolj dobro kažejo razločke med nemško predlogo in slovensko priredbo. Naslonitev je mestoma precejšnja, vendar pa slovenska priredba izkazuje nekatere vsebinske premike. V primeru a) si Marija v nemški redakciji želi biti služabnica božji materi, v slovenski redakciji pa želi biti služabnica neposredno božjemu novorojencu; v primeru b) govori Jožef v nemški redakciji sam s seboj, v slovenski pa pove svoje pomisleke kar Mariji. Takšnih vsebinskih razločkov je mnogo; najznačilnejši je morda ta, da so pastirji v slovenski redakciji zelo zgovorni; njihov prizor je zato močno razvlečen, ob darovanju pa so dosti pristržnejši (opozarjam posebej na Ripljevo darovanje in poklonitev Jezusu).

Dramaturška razčlenitev nemške in slovenske variante nam kaže takšne podobice:

Nemška varianta (po Graberju)

A. PROLOG

Napovedovavec: v daljšem nagovoru opiše igro o zveličarjevem rojstvu

1. postaja:
 - a) Marijino oznanjenje
 - b) Pogovor med Jožefom in Marijo

B. CARSKI SEL

Carski sel oznani popisovanje

2. postaja: Marija in Jožef se odpravita v Betlehem
3. postaja: Krčma v Betlehemu
 - a) Krčmarjev monolog o revnih in bogatih gostih
 - b) Vandrovčeva pripoved
 - c) Krčmar požene vandrovca
 - č) Marija in Jožef prosita krčmarja za prenočišče; odpravi ju v goro
4. postaja: Pastirji v gori
 - a) Pastirji stražijo ovce, skušajo peti, igrajo na piščal
 - b) Hauser poje pesem o Davidu (pastorala)
 - c) Pastirjem se prikaže zvezda
 - č) Angel oznani božje rojstvo v Betlehemu
 - d) Pastirji se odpravijo v Betlehem k darovanju

C. NOČNI ČUVAJ OZNANI URO

5. postaja: Hlev v Betlehemu
 - a) Marija in Jožef pojeta Jezusu
 - b) Pastirji Ripei, Hauser in Hansele pridejo darovat jagnje, moko, zeli in hleb kruha
 - c) Pastirji zapoje Jezusu in odidejo

Slovenska varianta (po rokopisu z Breze)

A. PROLOG

Angel: kratko naznani komedijo o zveličarjevem rojstvu

1. postaja:
 - a) Marijino oznanjenje
 - b) Pogovor med Jožefom in Marijo

B. ZAPOVED (cesarja Avgusta): Oznani popisovanje

2. postaja: Marija in Jožef se odpravita v Betlehem
3. postaja: Krčma v Betlehemu
 - a) Marija in Jožef prosita krčmarja za prenočišče; odpravi ju v goro
 - b) Krčmarjev monolog o revnih in bogatih gostih

4. postaja: Pastirji v gori

- a) Pastirji stražijo ovce, skušajo peti, igrajo na piščal; sredi noči se jim prikaže zvezda
- b) Angel oznani božje rojstvo v Betlehemu
- c) Pastirji se odpravijo v Betlehem k darovanju

5. postaja: Hlev v Betlehemu

- a) Marija in Jožef pojeta Jezusu
- b) Pastirji Ripei, Havžar in Hanzelj pridejo darovat jagnje, moko, zeli in hleb kruha
- c) Pastirji zapoje Jezusu in odidejo

C. NASTOPI LAŠKI KRAMAR IN POJE PESEM O SVETI DRUŽINI

6. postaja: Na planem

- a) Trije kralji se srečajo, se predstavijo drug drugemu, ugotove, da so namenjeni k božjemu detetu; skupaj se odpravijo na pot

7. postaja: Herodeževa palača

- a) Herodež se predstavi v vsej grozovitosti
- b) Paž privede tri kralje, ki iščejo novorojenega judovskega kralja
- c) Herodež prosi kralje, naj počakajo, da izve, kje naj ga iščejo
- č) Herodež pokliče učenjake, med njimi Demenaxa; ta mu iz knjig pove, da se bo zares rodil božji sin
- d) Herodež napoti tri kralje v Betlehem, naroči pa jim, da mu pridejo ob vrnitvi poročat
- e) Herodež sklene, da bo umoril novorojenega kralja pa tudi tri kralje

8. postaja: Na planem

- a) Pastirji pojo božično pesem in se pogovarjajo o čudežu
- b) K pastirjem pridejo trije kralji; pastirji jim povedo o čudežu in jih napotijo v Betlehem

9. postaja: Hlev v Betlehemu

- a) Jožef in Marija zibljeta Jezusa
- b) Trije kralji zapoje kolednico pred hlevom
- c) Trije kralji darujejo, Marija in Jožef se jim zahvalita
- č) Prihiti angel in naroči kraljem, naj se ne vračajo k Herodežu

10. postaja: Hlev v Betlehemu

- a) Angel v snu zapove Jožefu, naj z Marijo in Jezusom pobegne v Egipt, da se rešijo Herodeža

11. postaja: Na poti

- a) Jožef se z družino prebija v Egipt
- b) Morivci ustavijo Jožefa z družino, njihov vodja pa jih človekoljubno izpusti

12. postaja: Herodeževa palača

- a) Herodež sklene umoriti vso moško decu, zato odpošlje trabante

13. postaja: Židovska hiša

- a) Trije trabanti nataknejo Raheli sina na sulico

6. postaja: Krčma v Betlehemu

- a) Vandrovčev monolog
- b) Vandrovec ponuja krčmarju hlače in klobuk za pijačo in jedačo; krčmar ga požene
- c) Krčmarjev monolog o revnih in bogatih gostih
- č) Trije kralji vstopijo v krčmo, se predstavijo in povedo, da so namenjeni k novorojenemu kralju

7. postaja: Herodeževa palača

- a) Herodež se predstavi v vsej grozovitosti
- b) Paž privede tri kralje, ki iščejo novorojenega judovskega kralja
- c) Herodež prosi kralje, naj počakajo, da izve, kje naj ga iščejo
- č) Herodež pokliče preroka Domanikusa; ta mu iz knjig pove, da se bo zares rodil božji sin
- d) Herodež napoti tri kralje v Betlehem, naroči pa jim, da mu pridejo ob vrnitvi poročat

14. postaja: Herodeževa palača

- a) Herodež je prepričan, da se bo znebil Jezusa
- b) Trabanti se vrnejo in poročajo, da so pobili vse fantičke; Herodež jih poplača
- c) Herodež je srečen, saj bo še naprej sam kralj

Zaključna igra: Herodeževa palača

- a) Herodež je obupan in bolan; paž mu prerokuje, da mu bo hudič zlomil vrat
- b) Hudič pride po Herodeža; vojaki izropajo palačo
- c) Hudič napove Herodežu, kakšne muke ga čakajo, in ga odvede v pekel

D. EPILOG

Sel: v kratkem obnovi igro, napove Kristusovo trpljenje, na koncu pa občinstvu zaželi zdravja in veselja v novem letu

Primerjava variant nam kaže, da imata sicer obe ključna prizora božičnih iger — prizor pastirjev v gori in prizor treh kraljev na poti v Betlehem, dodatno dramsko gradivo pa je drugačno tako po obsegu kakor po porazdelitvi. Medtem ko se slovenska varianta konča kar z odhodom treh kraljev od Herodeža (tako da je celo brez pomembnega prizora, ko trije kralji darujejo Jezusu), pozna nemška varianta še srečanje pastirjev in kraljev, darovanje kraljev, beg svete družine, poboj židovskih otrok, Herodeževo osamelost in prizor, ko hudič odpelje Herodeža.

Tudi če si odmislimo te dodatne prizore (ki so dramaturško vsekakor učinkoviti in smiselno zloženi), je treba reči, da je razpored dramskega gradiva drugačen in da dobiva tudi drugačno funkcijo. Večja teža je odmerjena pastirjem v gori, pa tudi vandrovci. Medtem ko v nemški varianti kratkemu nastopu vandrovca v krčmi sledi prizor z Jožefom in Marijo, je v slovenski varianti vrstni red zamenjan, povrh pa vandrovcu odmerjen še poseben prizor, ki je postavljen na dramaturško poudarjeno mesto. Zanimivo je tudi, da se trije kralji predstavijo krčmarju, ne pa pastirjem na poti.

V slovenski varianti je močnejše poudarjen posvetni element — pastirski stan in gostilniško okolje, z njim vred pa tudi komedijanstvo.

Seveda je v slovenski varianti močno skrženo število oseb, ki nastopajo v božični igri: v njej manjkajo nočni čuvaj, laški kramar, dva učenjaka, morivca in njun vodja, trabanti, Zidinja Rahela, hudič in sel (v zaključnem prizoru). Pastirji Ripelj, Havžar in Hanzelj so dobili imena po pastirjih iz nemške božične igre, le-ti pa so v sorodstveni zvezi s pastirji iz flamske božične igre, ki jim je ime Riffart, Gombault in Ysembart.⁵

Jezik v rokopisu z Breze je rožansko narečje⁶, vendar je razvidno, da je pisec rokopisa nekoliko poznal takratni slovenski knjižni jezik, saj se mu pod njegovim vplivom zapišejo besede v obliki, kakršne v narečju ni izgovarjal. Da je poznal slovenski in nemški črkopis, a ni bil ne v enem ne v drugem preveč trden, kažejo zamenjave v pisavi šumevcev, sičnikov, afrikat, h-ja, zamenjava b in p, raba velike začetnice. Nekaj posebnega je označevanje poiglasnika (ö). V rokopisu je tudi precej pisnih napak; zlasti se množijo proti koncu, tako da otežujejo razumevanje besedila. Zanimiva je tudi svojevratna raba interpunkcij, ki si jih je pisec zamislil, zlasti pri didaskalijah, po svoje.

⁵ Joseph Gregor: *Das Theater des Volkes in der Ostmark*. Wien 1943, str. 79.

⁶ Glej Fran Ramovš: *Historična gramatika slovenskega jezika*. VII. Dialekti. Ljubljana 1925, str. 1—6 in 11—17.

Kar zadeva ritmično obliko besedila, je Ireba poudarili predvsem naravnost v »rjmanju«. Posebna vrednost se namreč odmerja rimi, in jo zaporedni; vendar pa je rima preprosta (nedoločniške končnice, deležniki) in preležno ženska.

Vrslice so sila neenakomerne glede na dolžino in na menjavo poudarjenih in nepoudarjenih zlogov, vendar je opazna rahla tendenca k vrslicam s štirimi poudarjenimi zlogi.

Obravnavanje problema vezane besede v rokopisu z Breze Ierja posebno primerjalno šludijo.

Rokopis božične igre z Breze priobčujemo v transkripciji stran za stranjo z vsemi napakami, ki jih je zagrešil zapisovavec.

Prva stran rokopisa

1. stran:

Angelz prauö

Ies pridam nol hualim Gospuda nol ano Komedlo osnanujam to nol
poufoda le ta bo od Ieshuhä Krifchluscha naša⁷ Gospuda bodl uam
uelkü üfele lo noipoufoda Da bo rojpn suellzhar ta Suiela pride
Ioschaf an Istar Möschi nol Märta ta Süeta⁸ tä zhlfta Deulza bo u
Bethlehemö rodiua kier bo te kre⁹ od nabeschzhlega⁸ Ozheta perprau
lan dobiua

⁷ naša < naš(eg)a

⁸ nabeščiega < nebeščiega

Angelz gre toun.

Maria prauö.

Och ti moj Bug inu Stuarnök kaku mora tu bitö tu bö jes rada uadöua⁹
ktära bo uriena¹⁰ nja Matö bitö da bö mogua tu Dietöze schegnano¹¹
tomö folkö¹² Ifrael Roditö och da bö mogua bö teua nja sbiefta flu
shabenza bitö Nuzh nö Den bö teua njomo strizhö¹³ noi pernam¹⁴ bitö
fakö Den bö ga teua prou lepu pouiti sbielömö roschamö bö ga zie
raua¹⁵ jas da je lich¹⁶ Hiza¹⁷ noi (...) mras pomai ke.¹⁸
O Bug pomai kaku bo kei tu pa jes knifem urledna shana tö tu

Angelz prauö

zheshzhana sö Maria gnade¹⁹ fö ti pouhöna Gospued je stabo ti fö
fchegnana mad fchanamö. *Maria se preftaschi.*

O Bueg kai je to fana Pofchta Ch! Ch! kai tu podaite²⁰

Angelz prau

kna buefe Maria ti fö per Buögö Gnado dobiua ti bofh utuoimu
tielefu spozheua noi ana Senu rodiua Te bo jemlöuan²¹ an Syn tanar
uifhiga Bueg bo nomu dau Siedasch Ozhetä fueiga on bo kral
uou u. Schischö²² uezhno u. Iakobuuei Noi nja kralestua na bo
konza uekomei

2. stran:

Maria prauö

Kaku fe bo godiuo use tu skus mene²³ kier obedn Mosh ni sposnou
sche mene

Angelz p:

Sueti Duch bo perschou zhrieste inoi muezh tanai uischa
bo obsienzhauate Satu bo tu Suetu kar bo od tabe rojano
Ino Syn Boschjö jemenuano Glei Elisabeth tuoja Tata je
tude spozheua le to je schie nje te 6²⁴ Miefenz kje narodo-
uitna suoueu²⁴ ter kar je per ludieh naumagotschna²⁵ Per Buögö
pa ni obena Besieda naumagotchna.

Maria p.

Poglei jes fem ana Dökua ta Gespuöda mene fe sguödö pe na
Besiedö

Angelz gre toun²⁶ Iofhaf. p:

Maria od kod je tu da fö ti spozheua kai boua nedba²⁷ fedel
pozheua jes mam schine²⁸ tabe na skriunam sapustitö noi po anei
drujøj zefti fe nafai nagenitö Ies poidam mena je ziua²⁹ hedu

⁹ uadöua < vedela

¹⁰ uriena < vredna

¹¹ žegnano < nem. der Segen — blagoslov

¹² folkö < nem. das Volk — ljudstvo

¹³ strichö < strečl

¹⁴ pernam < pri njem

¹⁵ ciraua < nem. zieren — lepšati, krasiti

¹⁶ lih < nem. obgleich — čeprav

¹⁷ hica < nem. die Hitze — vročina

¹⁸ pomai ke (najbrž pisma napaka)

¹⁹ gnada < nem. die Gnade — milost

²⁰ podaite < podajate

²¹ jemlöuan < imenovan

²² ušišö < v hiši

²³ skus mene < skozi mene < nem. durch mich

²⁴ suoueu < sioveia

²⁵ naumagočna < nemogoče

²⁶ toun < tja ven, venka)

²⁷ nedba < midva

²⁸ žine < nem. der Sinn — smisel, pomen, misel

²⁹ ciua < nem. zwar — sicer

da kna bom zhei kōda³⁰ uezh to hōdou. Ies bom zimpershze³¹
Deuō uehku dobiu da se bom od ta uehku lcheuiu.

Angelz p:

O. Iofhaf ti Syn Dafidou Knuesch kai ma tu biti Bueg
tuoje schine uie Mario Knimasch Iapustitō tu kar je
unei spozheto Ie od Sueta Duha fatu bo jemluuano Sueto

Angelz gre toun. Iofhaf.

Kader je tomu taku te kna bom Iapustou Marija oh od-
pusti mena Sakai ti lō fuo schauostna biua meme³² je Angelz
ufne³³ pouedou da masch suelizharja roditō oh odpusti mena

3. stran:

Maria jes ozham tuoisuschabnik biti

Maria p:

O Ioschaf knabuōfe per mena bitō tu mora she uola boschja
taku bitō da mam jes anu Dietōze roditō sa tu morua ukupa
poterpeschliua bitō

Sapuōuad od Kaischra³⁴ Augusta

Od Kaischra Augulta je ana sapuōued uenka dana da ma sa
ka parichona³⁵ saschribana³⁶ bitō bodi ledōk³⁷ bol udana noi ta
sapuōuad ma po ufah nja Dōschielach pritō da mate
ufe Schane s. Otruōzhō³⁸ perpraulane pritō Ies sapouiem
fe ufo mozhjo noi osnanōm schnja obuastjo Da mata Mo-
schi s Dnarmō perpraulanō bitō Keder bo Augustus
otou metō da mate uō kupa ubethlehem hpopifouanō
pritō

Ioseph. p.

Maria ano sapuōuad je Kaischar Auguftus uenka dau
Da bo fazha³⁹ zhoueka popisatō nau⁴⁰ inu tu da mamō s dnar
mo perpraulanō bitō jes pa nauiem Kraizarja schei⁴¹
dobiti Doklier sem sche moī Handuerch⁴² ugnou sem Dnarje
Dnarje mou sem pa lche fa najeno potriebo ulemou Sedaj moja
Muezh od Dne do Dne Iapustiuā bo da jas moiga zimperzha Deua
uezh dauati⁴³ namo⁴⁴ Maria mene fe fuo taschku lti da fua uta-
zham Bueschtuō jas nō ti

Maria: p:

Och moj Ioschaf ticho ticho bodō ti Ies ozham kmojam
perjatalam jeti Noj nje ponischno profiua bom Da jas fa
najeno potriebo odniech Dnarjou Dobom

Ioschaf. p.

Oh. Maria jedō jedō al bo nama htōkei dau jas mam upōnje

* čej kōda < kje kōaj, šē kōaj

* cimperšče ← nem. zimmern — tesati

* meme (pisna napaka za mene)

* ufne (pisna napaka za ufe)

* kajzar ← nem. der Kaiser — cesar

* paršona ← nem. die Person — oseba

* zašriban ← nem. schreiben — pisati

* ledak ← nem. ledig — samski

* otruōče < otroki

* sača < vsakega

* nau < nehal (nehati: pustiti)

* čej < kje

* handuerh ← nem. das Handwerk — rokodelatvo, obrt

* dauati < delati

* namo < ne morem

4. stran:

da bo nama Bueg pomau

Maria: p:

Oh, moi Ioschaf Dnarjou nifem nezh dobiua ko najeno Ofe-
zo⁴⁵ u Mefto pöllua tam zhier⁴⁶ bo Auguftus fashriböuou
nas use kup da jo tam pradua fan urieden kup Da boua
najöne note⁴⁷ porounaua noi tu ers⁴⁸ Guauo djaua.

Ioschaf. p.

Oh Maria al to Ofeizo bek⁴⁹ daua kier je najena
pomuzh al dergazhō nabo moguo bitō doklir druja⁵⁰
ni nözh.

Ioschaf noi Maria grejo tanter⁵¹

Ioschaf. p.

Oh, lubi Birt Bueg dai ufam an dober uezhier mi
gremo schie dougo unuezh nas na⁵² Gerperga⁵³ neschzhier

Biert. p.

Donös zleuō Den golō Lumpō grado na Nuezh gerfht⁵⁴ pri-
de eden seno dougo Brado hai masch fano Kuerbo per-
sabe ti bradazh ftarō Kai bota blua fanu Uino ta noue
al ta ftare

Ioschaf: p:

Oh Gospued Birt kai bosch ti najou antekei⁵⁵ puzou⁵⁶ Ies fem
moje Kralzerje fa potriebo uechko⁵⁷ fanuzou⁵⁸ mi fmo ko anō
buernō iudi per nas Dnarjou nözhi⁵⁹

Biert: p:

Poberitafe

Poberitafe furt⁶⁰ jes uajou Kna posnam Kuōgar jes kna
posnam obenemu Gerberg nadam

Ioschaf: p:

O Biert fai fta fche ui mena Deuo dalō Ies Kna
uarjemam da bö ul mena Kna posnalō

Biert: p:

Ies fe Kna bom dougo pazhou tukai fuamō umojei Hlchō

5. stran:

Jes bom uama lich ukrazham pokafou kar tazhei lumpari-
jō Hlshō

Maria: p:

Oh lepu Mefto Betlehem zhier fo mojō ftarūschō doma inu od
katiera David fuoi fazhetōk ma o. lubō Biert ufmišōe zhries

" oselco < oslico

" čier < kjer

" note ← nem. die Not — stiska, potreba

" ers < raz

" bek ← nem. weg — vstran, proč

" druja < drugega

" tanter < tja noter

" na < neha (pusti, čaka)

" gerperga ← nem. die Harberge — prenočišče

" geršt ← nem. erst — šele

" antekaj < antekaj (toliko)

" pucou ← nem. putzen — čistiti, zmerjati

" uehko < lahko

" zanucou ← nem. nützen — rabiti

" noči < nič ni

" furt ← nem. fort — dalje, naprej, proč

ti fakai je fhie posdi⁶¹ noi fe mrazhi Oh lubö Biert nai nam
tukai bitö moj zhas je schie da bom mogua Roditö.

Birt: p:

Nuöizö ni uezh kraja fa uas pridata zpoſdi⁶² jöta tonka⁶³ na
mras noi Knemata uezh pred moje Ozhi pritö al pa bom fe-
fekou uajou po Ritö.

Iofhaf. p:

Ies fem fhe na usach Durach klizou nas kar an Zhouak ni
uschlischou zhier fo fhe gore poufoda najou bök fö fhano kam
poidam jes Imojo Shano fedeö per Teme noi fried Nozhi kier je
Mras noi uetri mozhni.

Birt: p:

Ies tude later⁶⁴ uam kna nam jeta Gerperje proföt kam dergam

Iofhaf. p:

Oh lubö Birt fai mi kna pogeramo⁶⁵ uanei lapel Iespö bitö an
laiht⁶⁶ krai ozhmo mi fa lubo mötö da bö lih an gerd Kot bieu
da bö le topuo bu tu bö bu nama fhe löbu
Oh lubö Birt derlaubei⁶⁷ nama utuojei Hishö uan Kot kier je tuku
potriea noi uelzhö not da boua mogua an Kratek: zait⁶⁸ prabitö
da bo mogua moja Shana Roditö.

Birt: p:

Sa fton je per mena miuoft dobitö fai fö ti prei uedou da ma tuoja
Shana roditö

Maria: p:

Oh lubö Birt nasch nai se umazhitö kam ozhua nedba

6. stran:

Ieda u Nuezh jötö Oh lubö Birt fergunei⁶⁹ nam an topou krei da
knaboua na baitö pod Nebam na frei.⁷⁰

Birt: p:

Say jes uam pouiem da to kraja nezhi poberitafe furt sprad mojeh
ozhi.

Iofhaf. p.

Oh kna udarö mene ta shlönja⁷¹ proschna al mora bitö ah lubö Birt
fa bofhjo delo nai fe umuzhitö kier je taku potriea fai nabo dougo
an stauo⁷² derlaubei nama uan Hlieu al pa uano Shtauo.⁷³

Birt: p:

Toun jöta noi na Puanino pogleita Tora je ana Guta⁷⁴ tam Gerper-
je meita tam uam derlaubam bitö al morta pred mrafam prabitö.

Iofhaf. p.

Lepu fahualem da fö nama tam derlaubou bitö pa glich-utei Ka
menitnei Uknjö⁷⁵ fe bo Boshjo Sin rodü

⁶¹ pozdi < pozno

⁶² cpozdi < nem. zu + pozdi — kasneje

⁶³ tonka < tja ven ka

⁶⁴ sater < sem noter

⁶⁵ pogeramo < nem. begehren — želeti

⁶⁶ laiht < nem. leicht — lahok (preneseno → preprost)

⁶⁷ derlaubei < nem. erlauben — dovoliti

⁶⁸ zait < nem. die Zeit — čas

⁶⁹ fergunei < nem. vergönnen — privoščiti

⁷⁰ frei (nem. prosto)

⁷¹ shönja < slednja

⁷² an stauo < nem. anstehen — potrebno biti, podati se

⁷³ staua < der Stall — hiev

⁷⁴ guta < nem. die Hütte — koča

⁷⁵ uknjö < luknji

Biert: p:

Ti Itarö bradañ Itarö kier tako fledro⁷⁶ per fabe mañ fledra kö-
der bö tö pridna blua bö kar Itazhim bradazham po Sulete
hodiua

Iofhaj noi Mar(.....) toun

Biert: p:

Taku fe enemu erlöh⁷⁷ Biertö godi da kna mora bitö ämbart bras
tah barafzhah-ludi od nich pa kralzarja kni dobitö da morjo
utelei taku na Nuezh britö kade pa pridajo fuermanfhzhö⁷⁸ Ludi
da je lih ponozhö nö posdi da so pouhöne Shtale Kueön noi lidi
pouhöne Iespe tedei anomu Biertö per usach krajah noter fpe tedei
tedel fe uechku fmeji ha, ha, ha. Pa kader pridajo anö bogatö Shofar-
jö⁷⁹ fuermanö Iried nozhi da majo lich pouhöne zhikle⁸⁰ Uefhi da le
uelko faböjo nö fa jado tedei ma Biert tashko moshno
Pa sedei mam jes anu dorö noi uechku serze da fem le am-
bart bek fprauou te barafzhzhe pöfe da bojo unjlech uajalo⁸¹ noi
tam fmerfhualö Hä, hä, hä, hä, Dorö ja je fa nje.

7. stran:

Riepl.

Gre tanter noi gleda okuöla

Riepl: p:

Mai!⁸² mai! kakuje da je nuelzo tuku fuetua Nebu fai tote fuat-
lobé fhe nikoll ni bu Sai ni pergodo⁸³ bol ni posdi da fe mena
nuizö Nuezh taku fuatua fti To more an zhudasch na Sule-
te bitö Mai! mai! kal mora tu bitö.

Riepl.

Douö feda noi fuofo suknjo flika⁸⁴ noi Poja.

1.

Kar dalezh od moje Hute je an Smrekou shtor da bom tamo
gore bom jes sledou noi mojo suknjo flikou bom

2.

Ies oduöjem bök moje nitö noi usemam sa Iöguo perfhuiou
bom jes mojo Suknjo da kna bom meu stergano

3:

Ias fem dro⁸⁵ an priden Shnidar⁸⁶ mam sche tenzhech nitou
Iam Iöguo je mö nafha Dökua daua perschiuatö dorö Inam

4:

Ies mam sche ano lapo Suknjo pa mena kni uezh prou lo
bodam pa predeuau da jo bo Gafölö nofou.

5.

Tamo notra umojei Hutö mam fhe dble ftergane Iopö Boidam
tota po ana da bom ta buelö o. flikou fhñjo.

⁷⁶ fledra — nem. fledern — frtotati (torej: frtotavka, lahka ženska)

⁷⁷ erlöh — nem. ehrlich — pošten, ugleden

⁷⁸ fuermanñ — < furmanski — nem. der Fuhrmann — voznik

⁷⁹ šofarja < šafarji — nem. der Schaffer — veliki hlapec med vozniki

⁸⁰ čikle — nem. der Kittel — srajca

⁸¹ uajala < lajati

⁸² maj! (eksklamacija)

⁸³ pergodo — zgodaj

⁸⁴ flika — nem. flicken — krpati

⁸⁵ dro < dobro (pač, že, saj)

⁸⁶ žnidar — nem. der Schneider — krojač

6.

Lepe io moje Bize⁸⁷ kier fe fame pafejo kufhija⁸⁸ mam da na nje merka daje Uouk na falifa.

7.

Zhres Den fõja lopu Sunze ponozhõ Una suo fuetua
Al jes knifem an priden Kerelz⁸⁹ kier perfhuiam suo lopu

8. stran:

8.

Tora⁹⁰ na ufuõzhei Puanino bodam kamõnja nabrau bom ano Guto gora fpuuou⁹¹ da bom notre fletno⁹² fpau.

9.

Ies fem Blze fletno pafou ja tu je suo ueliko liet od flikõna fem fedey fertõk morem gnatõ Bize bitt. Konz

Riepel prauõ.

Kader mena fhaufst perjõtõ ozhe pa usemam mojo ta Puschpamas-to⁹³ piskouzo urozhe keder mena douschzhas prida pa sa plschzham prad Ouzamõ poprieda

Ias piskatõ suo lopu fnam pa fa pischzham ano mojim Ouzam Ies uldem na Niebõfe fbiesde fui telefe suo lopu jes bom douõ le gou bom lahou do blela dna da fe bom prou uenka felpau⁹⁴ da bõ le Uouk tazhas moje Bize fmleram nau

Riepl

Se klefhõ⁹⁵ perprauõ Gafõlõ⁹⁶ prida noi prauõ.

Gafõlõ. p.

Mai moi Riepel kai ozhasch antekai fpatõ Riepel nedba morua ano Pefem fapõtõ

Riepel p:

Nuelzo fem jes faspau knamo antekai põtõ uezh Gansõlõ jes tabe profem knu hodõ od mena prezh

Ganfeli p:

Ia Riepel Uouk prida usema nama ano Ouzo jas tude knamo dougo uachtatõ⁹⁷ Ouze nuelzo

Riepel. p:

Ies dro uiem per uahtenje je zlua⁹⁸ douga Nuezh ja ponozhõ ma tudei uezhõ muezh

Ganfeli prauõ.

O Riepel pueiua nuelzo maua uso Nuezh zhas tu bo nama nuelzo fan kratekzhas

Riepel gore uftana.

Nedba morua eniga Pieuza mõtõ da fe bofh enomauo nauadou Põtõ

Gan! elõpp:

Pieuõz lõm jes ufole buelõ blu kaker ti jes pojam kaker ktõ ozhe mõtõ

⁸⁷ bica (ovca)

⁸⁸ kuži < kužel

⁸⁹ kerelc ← nem. der Kerl — fant, korenjak

⁹⁰ tora < tu gori

⁹¹ gora spuuou ← nem. aufbauen — zgraditi

⁹² fletno ← (prijetno) gl. atnem. vlat — čistoča

⁹³ pušpamaat ← nem. der Buxbaum — zelenika

⁹⁴ uenka zespau ← nem. ausschlafen — naspati se

⁹⁵ klež < k leži — k ležanju

⁹⁶ Gazelõ ← Hanzelj ← nem. Hänslein, deminutiv od Hans

⁹⁷ uahtata ← nem. wachen — atražiti

⁹⁸ cıua < cela

9. stran:

Riepl: p:

Toi ti taku morõfh fuo lopu morõfh pötö
jes ba f Postranizo fnam kaker ozhafh mötö

Ganfölä: p:

Jas nikolö na biu uarjeu da ti piskatö fnafh od
kod pa ti to Pushpamasto postranizo mafh

Riepl: p:

Ies sem anbart na faupezhe⁹⁹ biu tam sem jas to
puhpmasto piskou dobiu

Ganfölä: p:

Ti morõfh use zhi! tö mötö da böle ti nemauö mogou tude bötö

Riepl: p:

Ies bö ja uehkö ta bueiö Pleuöz biu kader bö furt ta
prauö ton dobiu

Ganfölä: p:

Lubö moi Riepi jes fazhetö gor knamo dai mena ta pra
uö ton potie schie mo

Riepl: p:

Dro more bitö te prauö ton she morem taku le gre te
prauö ton tierom, terom, torum

Ganfölä: p:

Je tai¹⁰⁰ te tierom, terom, torum fedei ko buei te ton fhie
Dauno morem

Riepl: p:

Gaufharja bö mi to mölö bö pa uehku usö tröjo fa
pölö

Gaufharja: p:

Tai kna morta bras mena fapötö da morta fakobart
mena perfabe mötö.

Riepl: p:

Ti pezh use ta liepöshe tone mafh pa tudei Pötö nai-
löpsche fnash. Tukei bojo tofto *Pejem Moje Ouzhize*

Gauschar: p:

Ganfölä boglei k Ouzam nemau Ies fe boim da je bo
Uouk jamau

Ganfelo. p:

Gaufhar Pesö fo tude taku hedö kaker pa Uouk

10. stran:

ugriesne tude Pes taku kaker Uouk

Riepl: p:

Ganfelo kai je to da jes tekeai kouzam jes fe boim dabö
Uouk ne pefhou h Ouzam

Ganfelo. p:

Riepl: jes mam s Gausharjam ane potrebné marönje¹⁰¹
ti polei al fo use Ouze toun noi tude najöne

⁹⁹ saupeče (?)

¹⁰⁰ taj < teda;

¹⁰¹ marönje < marnje

Riepl. p:

Ganfelö da ti moresch per gausharjö antekai uöfetö
mena fe sche ozhe fuo fedriefatö.¹⁰²

Ganfelö. p:

Gaufhar mena fakobart ma griefate¹⁰³ fakai bö fe meuo
menei tu ferdriefatö

Riepl. p:

Ganfelö jes prauim jedö ti kouzam polei pa potle ti
sgaufharjam pladrei¹⁰⁴

Ganfelö. p:

Riepl inu Gauschar uedba ita kaker an Pes utrepua¹⁰⁵
bö dorö bu da bö usazhö kral fa uajou tekou

Ganfelö gre toun. Gauschar. p:

Riepl Uouk uehku knai (...) Ouzam perleti jes bodam u
Pou da guas po usach Gorach poleti Ies od Davida ano
lapo Pefem Inam inu jo zhrles Sulet falubo mam.

Riepl p

Haulö¹⁰⁶ noi Puel kar tiñnash da le Uouka prez
od fhanash

Gauschar. p:

Kni dauno kfem skobou moje Ouze pa dro taku lepu da
lo ble bieie kaker snieg use.

Riepl. p:

Gauschar jes Pötje suo sieuno rad mam glih tu bo falar¹⁰⁷
kier zhifto nezh na fnam

Gauschar. p:

Riepl tude jes moje dni nifem mogou Pötö pa ano
Puschpanasto Piskou fem morou furt mötö pa piskatö

11. stran:

dro fuo lopu morem jes kader bö knabu taku grosouitno
mras Ies Pishzham klor¹⁰⁸ da gre skus ufete¹⁰⁹ use da
she Uouku fuo fedriefate

Riepl. p:

Ti fö priden inu menel fe famomu piskönje lo-
pa iti bö kna mogou aden uarjetö kaifnasch Gashar ti

Gauschar. p:

Ti se nekolö na poftopösh poprieda pötö Bize pa ozhash
use ta shekast ti metö

Riepl. p:

Gauschar nedba bö ko leizh shua Nueizo namle¹¹⁰ zhei kna
pride Uouk po eno Ouzo dro Ganfölä meka¹¹¹ na nje fzö¹¹²
on pa tude ko fuo rad faspl

¹⁰² ferdriesatö ← nem. verdrießen — biti zoprno

¹⁰³ griesatö ← nem. grüßen — pozdraviti

¹⁰⁴ pladrei ← nem. plaudern — kramljati

¹⁰⁵ utrepua (prav: utrepou) — utrepai

¹⁰⁶ haulej ← nem. heulen — dreti se, vpiti

¹⁰⁷ falar ← der Fehler — pogrešek, napaka

¹⁰⁸ klor ← nem. klar — čisto, predurno

¹⁰⁹ ufete ← kor. plur. za uho

¹¹⁰ namle ← nem. nämlich — namreč

¹¹¹ meka < merka ← nem. merken — zapaziti, opaziti, paziti

¹¹² sčö < sicer

Gaushar, p:

Pa lesua douö na Tle an zhas tu bo nama san kratek,
zhas Leshata Douö Ganfelö Itopö tanter.

Ganfelö, p:

Hush hush hush kai da je nes taku mras fem shoro
smersnou toune ugore jes kader fem uen sgore pershou
potle fem dro prou lhitro fhou Hush hufh hush je mras
da se mö bo Nues orobou kader bö taku mras na blu bö
she Ouzam ano fatrobou hush hush da bö le ambart Mras
kna blu al bo potle taka mersua hiza jes nezha na bom
prablu

Gaushar, p:

Bo dro ambart topleishö bö she Siua na biua Uögre-
dözh¹¹³ kader boua naine Bize Strigua da lih morua
feda to fmershuatö morua she uolo Boshjo natö.

Ganfelö, p:

Hush hush hush Riepl Gaushar morta gore uftatö fe fhe prou
lopu uldö kaker bö fe meuo fafnutö Tu je zhudno höje Suezhie-
renza usolei Suezhlira hnadö¹¹⁴ shua le pa uender fhe Denn
dalich Suieterna hnische gore pershua.

12. stran:

Riepel, p:

Mai mai! fai fem fhe per lietah damam Guauo Siuo
pa she ta kna uiem da bö opou Nozhi Sunze fiauo. Den
kni umagozh da bö mogou she bitö more ja prei Suieterna
gore pritö

Ganfelö, p:

Ies uma poulem resnizo jes kna lesham Den she kna bo
nalta da kuama douö lesham

Ganfelö lesua douö Angelz prida noi sapoje

Gloria in excelsis Deo

Ganfelö, p:

Mai mai kai jes shlishem san liep guas Riepel Gaush
boö ko to blisö nas

Angelz, p:

Anu uelku uefeles osnanujem jes usam Ludem resueselitafe
ui Pastierzö noi Ierusalem

Gaushar, p:

Ies shlishem kaker ane Angölszhe Piesmö pötö pa kna bo
dalzh ko to blisö.

Angelz, p:

U. Betlehemö je Rojane ano Dietöze ma resueselitö
Ierusalem noi Pastierze.

Gaushar, p:

Mai mai ti nam pouei kai je tu fanu Dietöze da ma
resuefelitö Ierusalem noi nas Pastierze.

Angelz, p:

Prarozhö¹¹⁵ fo poprel pouelö usam Ludem resueselitafe Pas-
tierzö noi Ierusalem.

¹¹³ ugredöc < v vigradi

¹¹⁴ hnado < h gnadi — počivat

¹¹⁵ praroča < preroki

Riepl. p:

Mai pouei nam po teram Potö bö jötö mölö da bö mi tu
lubo Dietöze guishno¹¹⁶ dobilö

Angelz. p:

Iöte pruetö Bethlehemö fuafhemö Palizö je saguishno
dobota na Puaninö uanei Shtalizö jes ofnanöm uelku
uefele usan ludem uefelitafe Paf-tierzö ui noi Ierufalem.

Angelz gre toun. Pastierzö Lashe pojo

13. stran:

Riepl. p:

Mai Ganselö nedba morua shitro u. Betlehem jötö
inu tomu Dietözö kai kupöto jes prauim Gaushar tudei fhou
fnamö da bö njemu kai uezh kupölö nemauö fe fraima¹¹⁷ da
mi njemu an liep ofer damo da kar ko taku prasnö prad nja
na perkosamo.¹¹⁸

Pastierzö grejo toun.

Iofhaf noi Maria grefta tater ujaselzö

Maria. p:

Saspö moi Iefhush fai bom per tabe jas kaku fe mena fmi-
lish kö je taku mras Oh. Iesus ti lömoi Trosht noi faupö-
nje kna morösh faspatö kier per usah krajah offen¹¹⁹ je mash
pouhöne Ozhi Sousi kier per usah kraiaich Ueter na te leti

Iofhaf. p:

Maria naino Diete lepu fpi kna bo uekauo uezh mrafi

Maria. p:

Kaku fe mene tu doro fti Da najeno Diete taku lopu fpi

Iofhaf. p:

Maria nechtö tuka toune na Durah kluka

Maria. p:

Iofhef poglei htu ie touna tai O. Bueg ti fhe nama ftach
nadiuei¹²⁰ pomai¹²¹

Iofhaf. p:

Htu je touna taku sgueda bol htu je perfhou k nama res
guero

Pastierzö. p

Tri Pastierzö fmo res guöro perfhlö noi bö radö kuam
tanter fhli.

Iofhaf. p:

Maria lotri Pastierzö toune s. Palizö fo perfhlö gledat
kai fe godi utei Stalizö.

Maria. p:

fo perfhlö tai gledat htei riunei Stahlö Iofhafi je nam
profitö da bö tukei oftalö jes je nam kneinomö Dietözö uadatö
jes bö je teua prou rada uidatö.

¹¹⁶ guishno ← nem. gewiß — zagotovo

¹¹⁷ zrajmati ← nem. reimen — rimati, ujemati se, skladata se (v prenesenem pomenu: nã-
kijučiti se

¹¹⁸ perkosamo < prikosamo

¹¹⁹ offen (nem.) — odprto

¹²⁰ nadiuei < nadlog

¹²¹ pomai < pomagai

14. stran:

Iofhaf.:

Poita lanter poita lanter Ui Paltierzö.

Paltierzö prauio

Naita¹²¹ nam tanter kuam Nam Paltierzam

Iofhaf. p:

Poita later poita lanter Ui Paltierzö

Paltierzö prauio

Naita nam tanter kuam Nam Paltierzam

Iofhaf. p:

Poita lanter poita lanter Ui Paltierzö.

Paltierzö prauöjo

Naita nam tanter kuam Nam Paltierzam

Paltierzö grejo tanter.

Maria prau.

Ui brumnö¹²² Paltierzö (...) Palizö kai lte perneslö tomö

Dietözö u tel Shtalizö

Paltierzö p:

Mi bojö Paltierzö pridamo is Gore mi oframo¹²⁴ kar mamö to mata nashe Dare

To pride ana Pösem noter noi pojo

S. Angelzemö sapöjo Riepl. p:

Zhuda zhries use zhude na Suiete Sedel le rodi ta luatu Dietöze

Ganfelö. p:

Sai lo lthe dauno ti litarö Ludi pouelö kai le bo godiuo da le bo u Betlehemö anu Dietöze rodiuo

Gaufhar. p:

Ia Riepel jes shlithem pötö lano Angelsko fhtimo le dro fraima da tude mi nja prou zhastimo

Riepl. p:

Gaushar lö le kel uidou ti ta fjuterno Sbiesdo na prei jetö

Gaushar. p:

Ies lem jo lopu na tem fiermamentö uidou pa fem tuda ano

Muföko l. pötjam fhlihou

Riepl. p:

Ia kai je Gaushar da ti hniö furt pohlizou nas da

15. stran:

biua tudel is Ganselnam fhlihoua te liepö guas

Gaushar p:

Riepl kna bodö na me jesen zuo¹²⁵ profem te da perprauö eno dobeuo

Ouzo pa moresh jo lopu skopatö noi prou ozhißtötö da fe bode

ta obdaua¹²⁶ kofrö noi Dietözö kzhestö

Riepel p:

Gaushar douö pokleknö ta prauö Bueg leshi to noi ponifhei fe pred njlem kier je na Matö tude to griesel jo prou lopu keker je nje Ieme noi tude ta ltara¹²⁷ Motha katieromu je Iofhaf Ieme

¹²¹ najta < nehahte

¹²² brumna < brumni ← bav. frumm — pobožen

¹²⁴ oframo ← nem. der Opfer — dar

¹²⁵ cuo < celo

¹²⁶ obdaua < obdala ← nem. zugeben — pridati, pripustiti, dovoliti

¹²⁷ ta stara < tega starega

Riepl pa ofruja

Oh uetzhnô Bueg nol Golpued, uender enu mihônü Diete jes ta be
profem kier fô me Stuurou uarei me pred hudiem na Suiete jes
tabe dam ta dobaleishô Ouzo usômôjo fan Ofer od mene. Oh
lube Dietôze fhe anu prolem jes tabe
Da bô per mojah Ouzah uôgredôzh use Agnjete¹²⁸ bieie bele tazhe
bô uôgredôzh mena luo lôbe bôle tazhe da bôle biua am bart
ta luba uôgredôzh Oh da bô ti mogou fmeno umojo Guto jôtô jes
bô otou tabe prou lopu pobortatô¹²⁹ jes bô tabe per mliezô¹³⁰ Glizhe¹³¹
fkuhou noi bô fhe anu Alze noter utrupou¹³²
Ia ano mehko Bofel bô tabe jas otou datô ti bô morou
umoimô Serzô fpatô Oh lube Diete fhe tu ushlisô ti mene
kader bom umeru da Teufel kna bo per mene da ga pobi
jash fnogo luo dalzh bôk jes tabe prolem kna hodô tôda
od mena bôk jas bom tabe fhe mojo Paltieshko Palzo pofo
dou da ga bofh prou pridno po tazah ofmodou

Gaushar Ofruja

Ias bojô Gaushar tude pridam Ia noi tabe ofram anemauô
Mozhe¹³³ noi kapufa tu jas tabe darujam mel fa uried fta¹³⁴
fhe Skuhash ano doro fed Riepl dro fmiemo tu Diete
pokushentô¹³⁵ ml kler fe na nas taku lopu fmejl

Riepl p

Ti morôsh prei tuojo ffinjano Brado obersatô noi kna
nal¹³⁶ fmerkel od Nuesa uesetô

16. stran:

Gashar p:

Ganfêlô ko gilel ti tade da Ofer dash tukel leshi tôfte
Diete katlerô je Bueg nash

Ganfêlô p: ofruja

Oh Iesus ti lube Dietôze kaku fô ti podjan noter Iaselze
koku leshish na bodezhel fuamô Dash nanjanje¹³⁷ da mash usmlô-
nje Ies tabe bodam ko skrubam obdariuou usôme od mene fan ofr
kar fô mene ftuarou Ganfêlô uftana noi ozhe furt jôtô Riepl
Ia jopo ga more obdershatô

Riepl p:

Ti kna moresh ko furt bôk jôtô ml mormo an zhas to ukupa bitô
nol tomô Dietôzô fa Pôtô nemau da bo lopu nol fuadku Iaspau

Paltiezô Paltierzô Pojo ukuôle Iafelz

Ganfêlô p:

Oh Iofhaf ti ffarô Mosh kai kei ftujiem Dietôzam pozheu
bosh tu Diete bo per uama zuelko¹³⁸ terpeuo kier na bo praué
bortônje¹³⁹ meuo mena daite ta Pobizhka jes bom njomu ftriegeu
tazhsh da bo hodou fakal oba fta uelzham bueshtuô fanja¹⁴⁰ bo ko
hodu

¹²⁸ agnjete < jagneta

¹²⁹ pobortatô < nem. bewirten — pogostiti

¹³⁰ per mliecô < na mlieku

¹³¹ glizhe < jaglice — jaglič (močnik iz prosene kaše)

¹³² utrupou < utrupal

¹³³ moče < moke

¹³⁴ sta < iz tega

¹³⁵ pokushents < nem. der Kuß — poljub

¹³⁶ naj < nehaj

¹³⁷ nanjanje < na nehanje(?) (morda napačno zapisano: na znanje?)

¹³⁸ zuelko < nem. zu + veliko

¹³⁹ bortanje < nem. die Wartung — atrežba

¹⁴⁰ zanja < za njega

Ioshaf p:

Dro riesen mo perjatou dro riesen da jes molga bueshtua
skritō knamo

Riepl p:

Sedel poleimo k. Ouzam mi da fe kei tira na tgubi pa mi mormo
fe prei tomō Dietōzō perporozhitō da bō otou nash sbieftō pomozh-
nik noi Uarōh bitō on nas more uarōuntō pergodō noi posdō
Da fe tude nasham Bizam kei na pergodī.

Ganselō p:

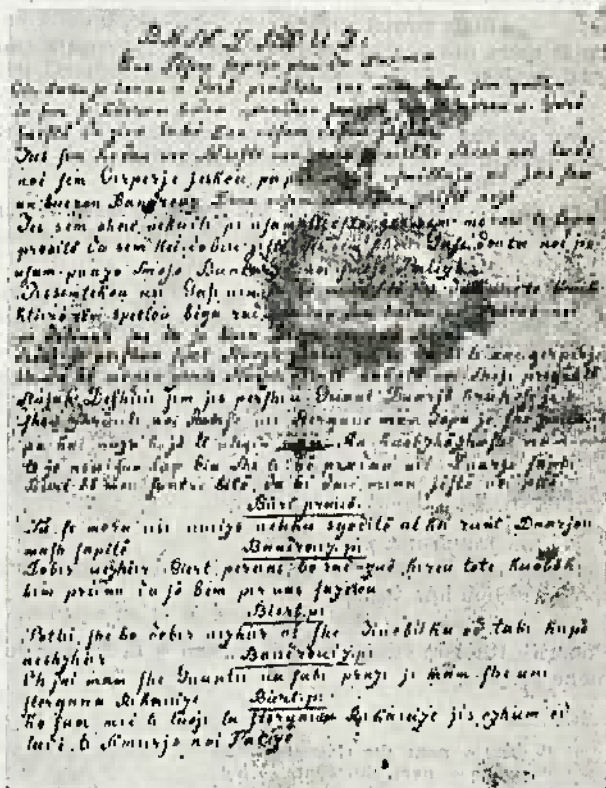
Ia mojo ta upriřhano¹⁴¹ Bizo tudei och kna bofa bō na njo
ti mihenō Pobei

Gaushar p:

She anu bō jes tabe prosou o lube Dietōze Da ti ohranō noi
obuarei moje ta shekafte Bizhōze tazhes pda bo perfhua ta
luba uōgred kaker řhtro bo topleishō je bomo Striglō.

Pastierzō grejo toun

17. stran rokopisa

17. stran:

BANDROUZ:¹⁴²

Eno Pořem řapoja prei da Raima¹⁴³

Oh. kaku je touna u Gorō prakleto suo mras kaku řem gmōten¹⁴⁴
da řem fe k. doram řudem naraimou řas řes řem fe morou ū. Gorō

¹⁴¹ upriřzano (pisano, marogasto)

¹⁴² bandrouc ← nem. der Wanderer — popotnik

¹⁴³ rajma: gl. pod 1^a, ře: govori v verzih

¹⁴⁴ gmāten ← (vesel, radosten) ← řvrnem. gemelt — vesel, lep

Imeftö da zieu lubö Den nifem dobiu jeltö
 Ias fem hodou use Mielte uen zhier je uelko Shish noi ludi
 noi fem Gerperje jeskou pa per niejch ufmilönja ni jas fem
 an bueren Bandrouz Deua nifem nauajan zhißtö nez
 Ies sem shou nekuöle po ufam Mestö jes sem morou le lopu
 prositö da sem kei dobiu jeltö Ies sem fchou Gafe¹⁴⁵ douta noi po
 ufam puazo¹⁴⁶ Smojo Buntarzo¹⁴⁷ noi fmojo Palizo
 Ies sem tekou use Gafe uen da bö mena htö kei dau she te kruh
 ktlerö sem spetlou¹⁴⁸ böga rad pradau Sem hodou po Guörah noi
 po dollnah jas da je biua Hiza noi hud Mras
 Sedei je perfhua fpet Nuezh zhrles me oh da bö le ane gerperje
 ble da bö mogou zhris Nuezh oftatö uakoto noi Shejo pregnatö
 Stujah Defnieu fem jes perfhou Quant¹⁴⁹ Dnarjö kruh fe je s.
 shou zhrleule noi Stumfe¹⁵⁰ use Stergane mam Iopa je fhe zieu
 pa kai nuza k. jo le ulegen¹⁵¹ mam An kuebzhözh¹⁵² fhe mam
 te je nou fuo liep biu She te bö pradau noi Dnarje faplu
 Biert bö mou fantre bitö da bö dau mena jöftö noi pitö

Biert prauö.

Tu fe mora use nueizo uehku sgoditö al kei runt¹⁵³ Dnarjou
 mash fapitö

Bandrouz, p:

Dober uezhier Biert peruas bö rad zuö kerou¹⁵⁴ tote kuobök
 bom predau da jö bom per uas fazerou¹⁵⁵

Biert, p:

Potiel fhe bo dober uezhier al fhe Kuebuka od tabe kupö
 neshzhier

Bandrouz, p:

Oh fai mam fhe Guanta na fabe praze¹⁵⁶ je mam fhe ane
 ftergana Rekauize

Biert, p:

Ko fam mei ti tuoje ta ftergane Rekauize jes ozham od
 ludi te Simarje¹⁵⁷ noi Patize¹⁵⁸

18. stran:

Bandrouz, p:

Ias dam uam fhe moje ta ftergane Huazhe jas dro zhögenda¹⁵⁹
 spofem¹⁶⁰ lich ane tazhe

Biert, p:

Poberife ftuoilem fterganiem Quantam ti fa ta buerne ludi pa per
 mene gerperg ni

¹⁴⁵ gase ← nem. die Gasse — ulica

¹⁴⁶ puaco ← nem. der Platz — trg

¹⁴⁷ buntarco ← (cula) ← nem. binden — zvezati

¹⁴⁸ spetlou ← nem. betteln — beračiti

¹⁴⁹ quant ← nem. das Gewand — obleka

¹⁵⁰ stumfe ← nem. der Strumpf — nogavica

¹⁵¹ ulegen ← nem. legen — položiti → posoditi

¹⁵² kuebčäč < klobučič

¹⁵³ runt ← nem. rund — okrogel

¹⁵⁴ cua kerou ← nem. zukehren — obrniti se h komu

¹⁵⁵ zacerou ← nem. zehren — jesti

¹⁵⁶ praze < precej

¹⁵⁷ zimar < zibner ← der Siebner (novec)

¹⁵⁸ patica < petica (novec)

¹⁵⁹ čagenda < kje inde (kje drugje)

¹⁶⁰ sposem < izprosim

Bandrouz. p:

Ias dam uam f bom fhe te Huazhe fapiu katiere mam gore
polelta Biert da fo okuöla ukenj fhe ufe dore

Biert. p:

Ti mene Uert pifhö noi tuoje ftergane Huazhe poböröfe furt
jas mam fam gllich ane tazhe

Bandrouz. p:

Oh Biert ti fö an naufmilanö Mofh kader ti na moj Pot perfhou
bofh tedei both hersht¹⁶¹ uarjeu kal je buern bitö kier bofh mou
ftergane Huazhe na Ritö

Biert. p:

Ti bö biu urleden da bö tabe per Durah toun ftepuu kader bö
ti priden biu bö kar antekai Mleft na otepou bö dro blishe
Deuo dobiu da bö kar taku ftergan na biu.

Baart Bandrouz. p:

Ies fem fhe uelko po Defhlelah Bandrou pa tazha grob
Bierta noi Lumpa fhe Knifem naraimou¹⁶² kaker fö u. Bethle-
hemö Biert ti kier prauöfh da fa ta buerne Ludi to Gerperg ni
jas uezhbartö nlfem mou Beilzha Dnarjou So mö pa fhe Biertö
upalö noi fem fhe per njleh Raiau.

Biert. p:

Ti fö fhe an fhlaht¹⁶³ Lump kier fö ti pouedou fa Petlanje bofh
dober pa fa Deuo uedou¹⁶⁴

Bandrouz. p:

Ia bö ko ti antekai bandrou Mleft noi Uefi fa guifhno bö
perfhou mou ues pouhen Uefhi

Biert. p:

Poberife ti Lump sda knabo dougo an ftauo da bom ufeu palzo
al pa Poszauro¹⁶⁵

Biert. prauö hodö po löfpe pried noi sad

Ies fem an Biert u Bethlehemö to pa ta buernah Ludi uezh
uöddötö namo Sazhö Lump ozhe per mena na Gerperjah bitö
noi per mena u. gnade prltö.
Pa per mena ufmilönja ni pa tudei fa tazhe lumpe pernas

19. stran;

Iespe ni jas mam fhe dro ano lapo Iespo pa ie fa Gospuöde noi
sa Gospe katlerö per mena najo uelko gore jötö pa ta buernö
majo h. Pauram jötö.

Tröjö Kralö grejo tanter.

Bueg uas primö to fo ani shuahtnö Gespuedo od delazh od
kod je uash Pot al fmiem baratö kaku dalezh Profem uas
poueitamö ui kam je uash fhönj¹⁶⁶ jötö

Gaushar

Bueg uas sahualö ui kraleuö Seni noi faftopöta po gouorah
mojah Besedi tu kar fta ui na mena pogeralö¹⁶⁷ bota od mena
feda fbaralö

¹⁶¹ herät ← nem. erst — žele

¹⁶² narejmou (naletel)

¹⁶³ fhlaht ← nem. schlecht — slab, grd

¹⁶⁴ uedou < vedel (medel, len)

¹⁶⁵ poscauo < poscalo (moški ud pri živini; posužen je nekdaš rabli za blö)

¹⁶⁶ fhönj ← nem. der Sinn — smisel, pomen, misel

¹⁶⁷ pogeralö ← nem. begehren — poželeti, zaželeli

U. Iutershnei Deshelö jes kralujam Kral Hashpar se jes jem-
lujam Skues uelko Deshleu fem fe jes utrudou kier fem fbarou
da bo rojan kral tah Iudou Ies bom njemu dau Dar odta nai
zhiftelsha Suata Satu kier bo on Suelizhar ta Suata
Ies sem Kral

Melhar p.

Ies sem Kral Melhar od Arable Ies sem fbarou da ko an
Kral rojan od Marie te bö mou bltö an odrefhenik zieliga
Suieta Ies mam njemu fa ofer Miero noi an kos Suata
Ies sem s. zelizie

Bolteshar. p:

Ies sem s. zelizie en Kral Bolteshar jemenuan Ies sem pernesou
shuahtno kadluo noi Miero kier fmo fa ta delö tukei pomo
mierno¹⁶⁸ da bomo nja an mollö¹⁶⁹ noi zhestilö noi od nja ponish-
noftö fe uezhilö. *Tröjö Kralö grejo toun*

Herodash

Kral Herodash fe jes jemlujam noi prad usiemö jes zelu
shiher¹⁷⁰ Kralujam Sai jes na shelujam drujah Kralou Kron
jes ozham le utrditö prou moi tron Ies Iem ta nai magozh-
nefhö Kral noi Gspued pod Sunzam da jes obena Krala neko-
lö hpomuezhö ne nuzam¹⁷¹ kai nuza mena uelko gouoritö to
htuer od mena fhilfhö fazha Mraule prelato Pa menei fe tu
lepu noi prou fti da mene ta folk kaker Boga zhesti.

20. stran:

Kai bom tukei prauou da fem jes Gspued Sai moja muezh
noi Guout¹⁷² fuouie pousei Judejö noi fhe fpued An ftrah
preleti use ludi noi fe bojo kader mojö löme Herodash
fa fhilfhöjo Moja muzh noi Obuast je da uiefta jo mam od
Kaifhra Augufta. Kaker je bu Riemshko Kralöftuo köda
taku je moja uelka muezh noi obuast feda pa jes kna ulem
kai bo fedai ftiem kar fe mö uezh bartö Sönja kader fplm da
böjes fuedou kai opomena ta riez pa kai bö mena ftuörou
en tak pobliz Ia prou ftraffen je mena she te Sen pried
pershou¹⁷³ da jes kna ulem kam bö feda fhou.

Herodash gre toun.

Kral Herodash pride noi Pashei¹⁷⁴ fhjniem.

Herodash. p:

Anu fuadku Ipanje je mene ob shou pa na ulem od kod je
tu pershuo Pashei ti moresh Dure zuö faprietö da bom mogou
anemaüö fafpatö al bo htö terkou merkel da kna bosh famu-
dou da bosh shitro pershou noi mene gore sbudou Ies bom douö
fiedou feda noi bom preshinjou¹⁷⁵ kai bofta Herodash dou feda
kaker bo otou fafpatö Pashel ga pokliza prauö 3 Gosbuödö
fo touna

Pashei

Uifokomagozhnö uasha fuetuöft jenehtö tuka touna na Durö
kluka

¹⁶⁸ pomo mierno (nejasno mesto?)

¹⁶⁹ an mollö ← nem. anbeten — moliti

¹⁷⁰ zher ← nem. sicher — varno, gotovo

¹⁷¹ nuzam ← nem. nützen — rabiti

¹⁷² guout ← nem. die Gewalt — oblast

¹⁷³ pred pershou ← nem. vorkommen — dogoditi se, zdeti se

¹⁷⁴ pažej < paž

¹⁷⁵ prežinjou ← nem. durchsinnen — premisliti, preudariti

Herodash

Pashei jedô furt noi polei pa fhltro prldô noi mena pouei

Pashei

Uasha Kralaua fuetuest kar ui fapoullta je moja doush-
nuôft

Pashei

Ies prasham htu je na Durah touna Al ktu kei tukei
oprauôtô ma

3 Kralô

Smo trôjô Gospuôdô fnafnanah Deshlu pershlô noi bô radô h.
Kralô Herodashô tanter fhll.

Pashei

Kai lshzhata ui tukei u. nashomu Krajô Al kai pegerata na
nashomu Kralô

Kralô. p:

Mi ozhmo sedones shnjlem spodgouoritô noi od nja sudetô zhei

21. stran:

bû mou ta nouô Kral bltô.

Pashei p:

Lubô mojô Gospuôdô noi suetuôst uasha meita nemaûô
poterplônja al uam Kral Herodash u. kasha

Pashei Herodashô pouie da so 3 Gospuôdô touna

Pashei. p:

So trôjô Gospuôdô ozhjo fanter Kuam pritô noi ozhjo dones
fuamô gouoritô

Herodash. p.

Odprô gore Durô dro morjo fantar pritô nol dam njem der-
laubnost¹⁷⁶ fmeno gouoritô

Pashei p

Uasha Kralaua fuetuôft kar ui u. kashata je moja doush-
nuôft

Pashei. p:

Sedei she morta pred nasha Krala pritô noi mate derlaubnost
shnjlem gouoritô

Herodash. p:

To so onô shuahtnô Prinzo anah jemenitnah Kralou pouei-
ta mô ui od kod grefta al od terah krajou mene fe kofti¹⁷⁷ da
fta pershlô moje Kralôftuo preglôdôuat pa fedei mam jas uas
pred molmô Ozhml poueita mô uasho naprel¹⁷⁸ usetje ul fôze fa uas
dorô Kni.

Haspar. p:

Mi prosômo fa odpushzhanje uasha Kralaua fuetuest mi uam
radô pouiemo fal je nasha doushnuôft u. nashel deshelô je nam ana
Sblesda gore uftaua¹⁷⁹ noi je nas u. tojô Kralôftuo perpelaua u.
tuomô Kralôftuo bôse meuo anu Dietôze roditô noi tu bô meuo
te prauô Mesias bltô na firmamentô fmo tude fposnalô mi da fe to
te prauô judoushô Kral rodi fata dôlô¹⁸⁰ fmo mi fa to Sblesdo taku
dalzh shll tu mash uedetô Herodash tl.

¹⁷⁶ derlaubnost ← nem. die Erlaubnis — dovoljenje

¹⁷⁷ kozdi < koj zdi

¹⁷⁸ naprel usetje ← nem. das Vornehmen — namera, sklep

¹⁷⁹ gore ustaua ← nem. aufstehen — vzdigniti se

¹⁸⁰ za ta dôla < zategadelj

Herodash p.

Merkeite mojô Gospuôdô uas more pritô Iram to ni obena Krala
uzalei Iudejô kaker jes Herodash Iam jes mo rôzhô da sem
snabeshzhlem¹⁸¹ Shainam¹⁸² ues obdan noi mata uedetô da jes moje
Krone obenemô nadam Ies uas baram ui Kraleuô Seni zhei
je ta Sbiesda obftaua kler fta fanter fhli
More Rojan bitô *Melhar p*
More Rojan bitô od ane Deuize Iesus tu Iube Dietôze Glih
utam krajô kar uisha kar nisha¹⁸³ glih kaker nas ta Sbiesda
uifha¹⁸⁴ Sa uol ta Dietôza fmo fhli taku dalzh mî famu tu mash
uedetô Herodash ti.

22. stran:

Herodash p

Ui prauôte da je ga rodiua ena Deulza to pa u. zalei Iudejô
ni obena Krala Prinza kaker jes Kral te u. magozhnô Iam
kler jes po zalei Iudejô Iapouetô¹⁸⁵ mam

Boltôshar p.

U Sjutershnei Deshelô Ie nam perkashe ana Sbiesda ta je nas
pelaua noi uishaua dôfeda fto Sbiesdo fmo Iponalô Iepu mî
Da Ie to te prauô Iudoushzhô Kral rodî Sauolta¹⁸⁶ gremo taku
dalzh mî tu mash uedetô Herodash ti

Herodash. p:

Lubô mojô uefozha Stanu rojenô Gospuedô ui jes bom sbarou
krajô Iam Priz rodî ui pa pozhalta ane dba dni to al Ie Iba-
ra tu Diete nou rojane Ies bom Iam barou po tamô Kralô
Katierô mou bitô to pa jes kna uarjema tu nekolô nabo

3 Kralô grejo toum. Herodash p.

Pashei poklzhô moiga Preroka Ia Katiera jemenujam
Domanikusa. Katierô je u. Shriftô¹⁸⁷ uezhnan noi uisha te use
Prarizhe prauisha te bo menel Prerokôuou da bô Ie am-
bart Ihnja Bukamô¹⁸⁸ to blu te bo menel pauedou zhei Ie je
Iudoushzhô Kral rodîu. Herodash p.

Pashei p:

Domanikus poldô Ianter ti kler tabe Kral Herodash Iapouie

Domanikus p:

Uifoko magothnô napramganô Kral uafhe Iuetuft kar ui
Iapouefta je moja doushust

Herodash p

Domanikus ti Iô moi ta nai uezhaneishô Mosh ti menel Itajah
Bukou prerokôuou bosh ti Iô ufelei moi ta nai resnizhneishô
Prarok biu pouei mena feda zhei je Mesias rojan biu

Domanikus p.

Uisokô magotshno napramaganô Kral kmauô bosh uedou
meita nemauô potrpljenje da bom Shriftô pragledou je rojan
u Betlehemô u Davidauam Meftô od ane zhfite Deuize taku
jes baram da ulefta

¹⁸¹ znabeshzhlem < z nebezhkln

¹⁸² šajnam < nem. der Schein — svit, sij

¹⁸³ kar viša kar niža < niti više niti niže

¹⁸⁴ uifha < nem. weisen — kazati, voditi

¹⁸⁵ Iapouetô < Iapovedati

¹⁸⁶ Iauolta < Iavoljo tega

¹⁸⁷ Irfitô < nem. die Schrift — sveto pismo

¹⁸⁸ bukamô < bukvami

Herodash, p:

Kako bö fe mogua pa tu fgoditö Da bö ana gmain¹⁸⁹ Deuiza
mogua ana Prinza roditö. Domanikus p.

23. stran:

U. Bukush tah Kralou Shribano ftoi Krai David unja¹⁹⁰
pñalmah tud taku prauš u Nabefah bo nja fiedash famla
pa podnueshje nja nueg on bo fhögnan noi folk boida fa
njiem on bo njieh Bueg Nja löme fe porazhe Emanuel
Puter¹⁹¹ noi Sterd bo on iedou da bo ta dore fuötou noi ta
hude potouashou¹⁹²

Herodashp

Sahuaem kar lö mena pouedou Ies fem fe prei rekou
da bosh ti resnizo uedou

Domanikus gre bök. Herodash p

Ias tu kna mo fmojo Pamatjo fapopattö Ies bom fhe lapo
peruoshnoft dobiu da bom ta prinza po moimö shinjö
moriu Ies fem fam Krai u indijo to prad mene nezsh skri-
ta nebo u. moimö kralöftuö nemore neshzhier naprei jötö
da bö jes kna mou fa nja uedetö Pa da bö mou umoimö
Kraioftuö an nou kral bitö fkues moje fhounierje fe
more umoritö doklier je fhe mihen kna more ujötö pa na
Speshizo¹⁹³ ga more nateknitö

Herodash p.

Pashei nedba boua tam modram lanter u. kafaua noi bom
fhjeh fbarou zhei feje njieh Sbiesda perkafaua

Pashei p.

Uasha Kralaua fuetuest kar ui fapouiefta je moja doush-
nuft

Pashei p.

Modrö jöta tanter ui kier nam Kral Herodash fapouie

Herodash p.

Ui fhuahtnö Gospuedö uefoza ftanu rojanö Sedei
fem jes fbarou zhei je Kral te nouö rojan pa da bö ui me-
ne resnizo poueio kedä ui fta ui to Sbiesdo dobilo

Hashpar p

Kna bo Shtiernesh Dni she Se nam na ftermamentö ana Sbies
da perkashe mi uidömo to Sbiesdo naprei jötö inoi nas
opomena fanjo jötö mi gremo fanjo furt naprei noi pridamo
ujudoushko Dösheuo naprei

Herodash p.

Jöte furt u. Betlehem bo Davidauam Mestö noi fkerbno

24. stran:

Pobareite po njam miemo iero¹⁹⁴ Hisho grefta tam notra
bo an fiedash mou da tu od mene prei uiefta kader tu
Diete naidata da mena fadgrade pouiefta.
Tukei fo töfte Parfhone popifane katiere fe majo per tomö
Oprauiuo fe fnaitö.

¹⁸⁹ gmain — nem. *gemein* — preprost, navaden

¹⁹⁰ unja < v njega

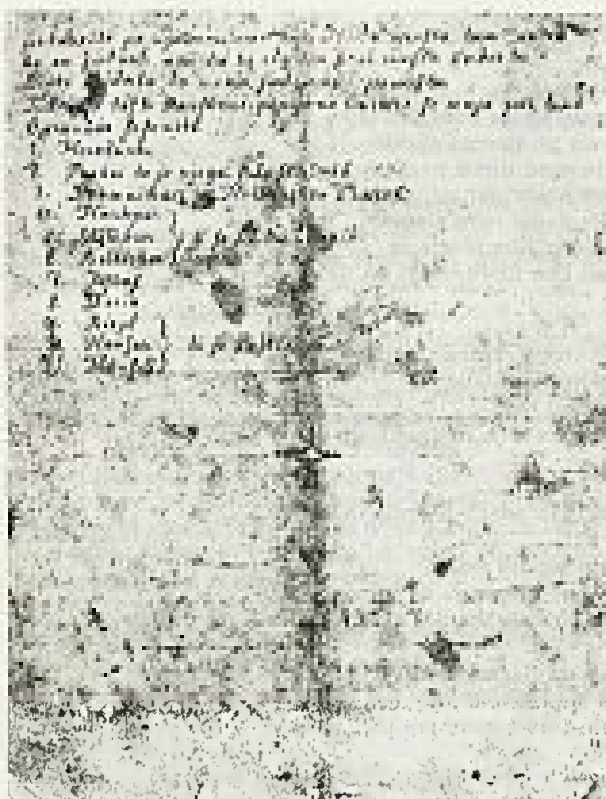
¹⁹¹ puter — nem. *die Butter* — maslo

¹⁹² potouashou: potouashou? (potolazil ali potlačil?)

¹⁹³ špešico < kontaminacija puščica + spešiti

¹⁹⁴ jero < čiero (?)

1. Herodash.
 2. Pashei te je njega hlufhabnök
 3. Domanikus: je Herodashou Prarok
 4. Hashpar
 5. Melöhar
 6. Boltöshar
 7. Iofhai.
 8. Maria.
 9. Riepl
 10. Haufar.
 11. Hanfelö
- ti fo S. S. tri Kralö
- ti fo Paktierzö.

Zadnja stran rokopisa

BOŽIČNA IGRA Z BREZE

Povzetek

Piscee obravnava slovenski rokopis božične igre z Breze nad Vrbskim jezerom: popisuje, kako je bil odkrit in spravljen v ravensko študijsko knjižnico, opozarja pa še na dva druga rokopisa te igre, ki jo pripisujejo koroškemu bukovniku Andreju Susterju-Drabosnjaku. Ob primerjavi z nemško varianto koroške božične igre (po redakciji dr. Georga Graberja) piscee opozarja na njune skupne elemente, na snovno odvisnost, ki jo kaže slovenska varianta v odnosu do nemške, pa tudi na originalnost slovenske variante. Prav tako ju tudi dramaturško razčlenjuje. Po pisčevem mnenju bo mogoče izreči jasnejšo sodbo o slovenskih zapisih koroške božične igre, o njihovem izvoru in posebnostih šele ob komparativni analizi, ki bo poleg vseh treh slovenskih rokopisov upoštevala vse aspekte koroške nemške božične igre. Na koncu je transkribirano celotno besedilo rokopisa, razložene pa so jezikovne posebnosti.

DAS WEIHNACHTSSPIEL VON BREZA (PIRK)

Zusammenfassung

Der Verfasser behandelt die slowenische Handschrift des Weihnachtsspiels von Breza (Pirk) am Wörthersee; er beschreibt, wie die Handschrift entdeckt und in die Studienbibliothek von Ravne in Verwahrung gebracht wurde, verweist aber noch auf zwei andere Handschriften des Spiels, die dem Kärntner Volksdichter Andrej Suster Drabosnjak zugeschrieben wurden. Beim Vergleich mit der deutschen Variante des Kärntner Weihnachtsspiels (nach der Redaktion von Dr. Georg Graber) verweist der Autor auf ihre gemeinsamen Elemente, auf die stoffliche Abhängigkeit, die die slowenische Variante im Verhältnis zur deutschen zeigt, aber auch auf die Originalität der slowenischen Variante. Ebenso wird diese Variante auch dramaturgisch zergliedert. Nach Meinung des Verfassers wird es erst nach einer komparativen Analyse möglich sein, über die slowenischen Aufzeichnungen des Kärntner Weihnachtsspiels, über ihre Herkunft und Besonderheiten ein Urteil abzugeben, das neben den drei slowenischen Handschriften alle Aspekte des deutschen Kärntner Weihnachtsspiels in Betracht ziehen wird. Am Ende ist der ganze Wortlaut der Handschrift transkribiert und sind sprachliche Besonderheiten erklärt.

MARIBOR V AVSTRIJSKI USTAVNI DOBI

1848

Novi čas, ki ga označujejo tudi v Mariboru ustavno življenje, razširjena trgovina in narodnostna razgibanost, se je začel z dograditvijo južne železnice 2. junija 1846 in z dunajsko revolucijo 13. marca 1848.

Ob otvoritvi Južne železnice je mariborsko mesto s predmestji štel po R. G. Puffu 4883 prebivalcev, od katerih je bilo v notranjem mestu med Usnjarsko, Kopališko, Gregorčičevo in Strossmayerjevo ulico 1224 tujcev. Med tedanjimi 219 mestnimi hišnimi posestniki je bilo 31 domačinov, rojenih Mariborčanov, po 39 pa jih je bilo s Štajerskega, 24 iz čeških dežel, 19 s Tirolskega, 16 iz Spodnje in Gornje Avstrije, 15 iz Južne Nemčije in prav toliko s Koroškega, 6 s Kranjskega, 5 s Hrvaškega, 4 z Ogrskega, po 2 iz Severne Nemčije in Primorskega in po 1 iz Francije, Italije in Nizozemske. Podobno demografsko podobo kot hišna posest kaže tudi meščanska knjiga, v kateri je bilo od 1801 do 1846 vpisanih 348 meščanov; med temi je bilo samo 80 domačinov, 184 iz neposredne okolice, 141 s severa, 103 z vzhoda in 73 z juga.

Ker je bila s hišno posestjo oziroma meščansko pravico zvezana večidel tudi zemljiška posest v mestni okolici, je bila premoč priseljencev s severa nad domačini med posestniškimi sloji očitna.

Vzporedno z meščanskimi posestniki pa smo imeli v notranjem mestu tudi 86 malih obrtnikov, ki so bili brez lastne hiše in so kot najemniki obrtnih ali trgovskih prostorov izhajali predvsem iz mariborske okolice; podobno je bilo v predmestjih. Zaradi nakanazane izvora prebivalstva je razumljivo poročilo istega R. G. Puffa, da je imelo življenje Maribora vseskozi nemški jezikovni značaj, že v bližnji okolici pa slovenskega, nadalje da je večina domačinov znala slovensko in nemško in da se je slovenska služinčad naučila nemško že v prvem letu službe v mestu. Z izvorom prebivalstva je bila zelo skladna tudi socialna dvoplastnost Maribora; na eni strani priseljeno meščanstvo, na drugi pa domači proletariat.

Gospodarsko podobo Maribora in okolice iz časa tik pred 1848 nam je ohranil prav tako R. G. Puff, ki poroča, da je tedaj še prihajal volk s Pohorja na Ptujsko cesto, zajci, kune in dihurji še v mariborsko mesto in da so podlasice živele ob potih iz Maribora v Kamnico ali v Orešje in v jarkih na meji notranjega mesta. Ob tej kulturni podobi mariborskih predmestij, v kateri prihaja do veljave še gozd na področjih, ki so danes že v sestavu zazidanega mestnega naselja, pa se je zlasti na robovih notranjega mesta razvijala nova industrija rozolja, alkohola, vinskega kamna in figove kave; cvetela je proizvodnja slivovke, ki jo je Maribor v dobrih letih skuhal tudi 15.000 veder po 56 litrov. Pri žganju sliv je začel nadomeščati dotedanje lesno kurivo premog iz okolice Ivnika. Napredno industrijsko obratovanje predstavlja Hudičev mlin v Orešju, ki je s parnim strojem na 12 HP (iz dunajske Schmidtove tovarne) zmlel dnevno po 1000 mernikov žita, in pa uporaba pare za izdelovanje žganja.

Mariborska obrt je v tem času obdelovala zlasti železo in les ter izdelovala sukno in usnje za seljme v vinogradniškem Podravju in za izvoz na vzhod. Surovine, steklo, kolonialije, železo in česlo so dovažali splavarji po Dravi v Maribor; le-ta je posredoval Dravski dolini in Koroškemu vsako leto povprečno 2000 centov ježice, 10.000 mernikov

žlita in 25.000 četrтинjakov vlna. Promet po Dravi, izdelki mestne obrti in pridelki okoliškega vinogradništva so pospeševali trgovino na mariborskih sejmi, ki so združevali Pohorčce, Poljance, Dolance in Goričance pa tudi Korošce; saj so koroški splavarji na povratku iz Vojvodine in Podravine nakupovali potrebščine razen za lastno uporabo še za svoje sode in bili tako tudi mali trgovci. Trgovina po merkantilističnih cestah iz Gradca v Celje in iz Celovca v Ptuj in Varaždin in dravska plovba sta pospeševali razmah Maribora že pred gradnjo železnice, tako da se je pomnožilo število okoliških opekarn po letu 1830 od 6 na 24 s povprečno letno proizvodnjo 150.000 opek.

Mariborsko plemstvo je bilo udeleženo v zemljiški veleposesti in je bilo v naši dobi že pravo uradniško plemstvo. Uradništvo mariborskega okrožja, okrajne finančne uprave, poštnega nadzorstva, mestnega magistrata, nadalje okrajnih zemljiških gospodščin (grad Maribor in Gornji Maribor, Vetrinjski dvor in Orešje) pa tudi učiteljstvo gimnazije in normalke, duhovništvo mestne dekanijske, slovenske in magdalenske župnijske cerkve in častniški zbor 27. pešpolka so v družabnem življenju (gledališče, meščanska čitalnica, glasbeno ali pevsko društvo) sodelovali z mestnimi posestniki, obrtniki in malimi industrijci, medtem ko so ostali obrtniški pomočniki in služitelji brez smotrne družabnosti razen ob cerkvenih opravilih. Ker so se trgovci in obrtniki ukvarjali predvsem s poslovnimi zadevami, je bilo za mestno življenje odločilno uradništvo, ki je vplivalo na javno mnenje po svoji povezavi z Gradcem, ki je bil kulturno središče in vir za razpoloženje zlasti mariborske mladine. Tudi večina malih mariborskih ljudi se je za javne dogodke malo zanimala, ker je trpela zaradi vsak dan težje konkurence s severa uvoženega industrijskega blaga in zaradi rastoče draginje živila, ki so jih povzročale slabe letine pred 1848.

Nova trgovina, ki je z novo južno železnico uvažala severne industrijske izdelke, je začela ogrožati dotedanje še precej cehovsko delujoče obrti, ki so svoje ročne izdelke vedno težje spravljale v denar, tako da se je porajalo do trgovine z novimi industrijskimi izdelki med malim obrtništvom prav sovražno razpoloženje, ki je bilo podobno obrtniškem razpoloženju zoper stroje na koncu XIX. stoletja. Nazadujoča obrt je začela porajati proletarijat zlasti med pomočniki, razen male obrti sta nastajajoča industrija in nova trgovina s svojimi vozniki, hipec in dninarji množili število Mariborčanov brez trajno zagotovljenega obstoja; le-ti so se selili za delom, podobno kot v okoliškem podeželju vlničarji. Izhod iz vse ostrejših gospodarskih težav so videli vsi v svobodni trgovini, se pravi v presnavljanju obrtnika v trgovca, v preseljevanju v pomursko Štajersko, zlasti v Gradec, in razen tega v zemljiški odvezi kmeta, ki bi po njihovem mnenju z odvezo postal tudi boljši kupec obrtnih izdelkov in trgovskega blaga.

Med vsemi Mariborčani je bila ukoreninjena krepka stanovska zavest o enotnosti gospodarsko sicer neenotnega mariborskega meščanstva; le-to je odločno odklanjalo družbeno ali politično enakost meščana in podložnega okoliškega kmeta, ki je predstavljal za mariborskega obrtnika ali trgovca samo boljšega ali slabšega kupca. Ob nizki ravni mariborske kulturne dejavnosti, ki je služila razveseljevanju v duhu pravnega podeželskega bidermajerstva in pa slovesnostim ob državnih ali cesarskih praznikih, napredne ideje polpreteklega časa, zlasti o enakosti, svobodni in bratstvu francoske revolucije, še niso mogle med mariborskim prebivalstvom razkrojiti stanovskega izročila; mnogokje so postale te ideje gesla v boju meščanov, da dosežejo nekdanjo politično vlogo plemstva in cerkve, a da ohranijo hkrati tudi vse meščanske gospodarske in politične svoboščine. Zaradi tega je razumljivo, da je mariborski meščan enačil z meščanom nemško govorečega posestnika v mestu, s Slovencem pa hipec ali dninarja in podeželskega kmeta. Iz takega razpoloženja je 1848 poslanec List v štajerskem deželnem zboru pri razpravi o uradnem jeziku v mariborskem okrožju izrazil prepričanje, da večina ljudi mariborskega okrožja pač razume slovenščino, ko kupuje teleta, krave, vole in konje, medtem ko bi slovenskih razprav ne razumela. Podobno narodnostno pojmovanje je pospeševala tudi predmarčna ljudska šola, kakor jo je opisal za Šoštanj usnjarski sin Jože Vošnjak: »Učni jezik je bil nemški, s kmetskimi otroki, ki so govorili le slovensko, je učitelj tudi slovensko govoril. Mi iz trga smo nemško znali večinoma od doma. V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili, toda znali smo tudi slovensko. Čutili pa se nismo ne za Nemce ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil in nam je jezik bil le sredstvo, da se sporazumemo med seboj in z drugimi. V šoli se torej nismo učili slovensko brati ali pisati, imeli smo nemški abecednik, nemško čitanko, nemško računico in tudi nemški katekizem.« Vošnjakove ugotovitve veljajo

v polni meri tudi za Maribor. Predmarčna kulturna raven s pogledi v preteklost in stanovska meščanska zavest s prosvetljenjsko pojmovano utilitarnostjo nista mogli razviti načelne naprednosti, ki bi usposobila Maribor za samostojno obravnavanje najvažnejših vprašanj časa, temveč ga je moral pri tem voditi Gradec.

Po spominih G. Malija je Maribor proslavil od dunajske revolucije izsiljeno napoved ustave, o kateri so Mariborčanom prvi poročali železničarji, z množičnimi javnimi manifestacijami, ki so izzvenele v hvaležnost cesarju, da je ustavo očetovsko obljubil. Prvi javni nastop Maribora je bil tako še nadaljevanje monarhističnih proslav Metternichovega časa in kaže na vodilno družbeno vlogo mariborskega uradništva, zlasti ob dejstvu, da je bila ob izbruhu dunajske revolucije mariborska garnizija zelo maloštevilna, saj je bil mariborski pešpolk že nekaj let v Italiji. Sele po zgledu novega društva za ustavno svobodo in zakoniti red v Gradcu, ki je bilo povezano z dunajskim odborom državljanov, narodnih straž in študentov, je Maribor spomladi 1848 po svojih občinskih predstavnikih terjal poročstva za osebno svobodo, zastopstvo meščanov in kmetov pri zakonodaji in zlasti pri dovoljevanju davkov, nadalje odpravo užitnine in časniškega kolka, s čimer je manifestiral tudi za svobodo tiska; končno je zahteval pravico meščanov, da volijo in odstavljajo župana in nameščenstvo in pa naslonitev Avstrije na Nemčijo vzporedno z odmaknitvijo od Rusije; pozdravil je tudi ustanovitev Narodne straže. Prvi zares samostojni nastop Maribora pa pomenijo demonstracije zoper deželnozborskega poslanca Gasteigerja, ki je poleti 1848 glasoval v štajerskem deželnem zboru z večino, ki je sklenila, da deželni zbor ne sklepa o predlogu kmečke odveze brez odškodnine, temveč prepušča rešitev celotnega vprašanja o odvezi dunajskemu državnemu zboru. V Gasteigerjevem deželnozborskem nastopu so Mariborčani videli sodelovanje z graščaki, ki so ga odklanjali, in so Gasteigerja ob vrnitvi iz Gradca sprejeli na kolodvoru z žvižganjem, zvečer pa so mu priredili divjo godbo pred njegovo hišo ter poizkušali razbiti na njej okna in vdreti v njegovo žganjarno, tako da je potrebovala Narodna straža tri ure za upostavitev reda.

Razširitev krajevnih pogledov na tujino je povezala Maribor z novim razvojem, vendar so Mariborčani gledali v Evropo skozi Gradec in Dunaj. Občinska ustavna deklaracija je izšla pod močnim vplivom Gradca, ki je zopet bil idejni odmev Dunaja in preko njega Mlade Nemčije.

Mladonemški cilji so zaživel tudi v mariborskem izobraženstvu in mladini ter se simbolično izražajo v črno-rdeče-rumeni zastavi mariborskih študentov z napisom »Es lebe das vereinigte Deutschland« (Živela zedinjena Nemčija), ki se tako očitno razlikuje od zastave mariborske Narodne straže. Ta ima v zeleni štajerski barvi mariborski mestni grb na belem polju in zraven tega dva traka: prvega s slovenskimi belo-modro-rdečimi in drugega z velikonemškimi črno-rdeče-rumenimi barvami in z napisoma »Einig, stark und treu« (Enotni, močni in zvesti) ter »Fürs Recht und Vaterland« (Za pravico in domovino). Vsaka od obeh zastav določno govori o političnih ciljih tako mariborske mladine kakor mariborskega meščanstva, ki je bilo zbrano v Narodni straži. Mladina je velikonemška pod vplivom Gradca in Dunaja, medtem ko misli meščanstvo še regionalno štajersko in priznava svobodo po jezikovnem narodnem uveljavljanju tako Nemcu kot Slovincu.

Mariborski meščan je navzlic številnim priseljencem z nemškega severa v svojem bistvu le štajerski meščan, ki govoril po vsakdanji potrebi nemško in slovensko in je do nemštva in slovenstva nevtravno razpoložen, ker se novega narodnostnega vprašanja sploh še ne zaveda. Drugačna pa je mladina, ki je štajersko miselnost iz preteklosti 1848 že nadomestila z narodnostno nemško in tako prvič v Mariboru poudarila z novimi kulturnimi potrebami tudi njihovo narodnopolitično vsebino. Dokument o izročilu narodnostne nevtralnosti mariborskega meščanstva je tudi Društvo za nemško-slovensko slogo, ki je predvidevalo samostojno obravnavanje in reševanje slovenskih narodnostnih potreb po Slovincih in nemških po Nemcih, tako da je bilo po nakazanih zamislih v marsičem predhodnik pozneje v Avstriji pogosto predlaganih, a le na Moravskem izvedenih narodnostnih kurij. Štajerski regionalizem mariborskega meščanstva in iz njega izvirajoča ravnodušnost do nemštva in slovenstva so izročilo razmer iz stoletja pred 1848, ki jih označuje dejstvo, da je bil 1848 med uradniki mariborskega okrožja samo eden, ki je znal dodobra slovensko uradovati, ali da mesto Maribor slovenske šole sploh ni imelo. Ob potrebah pa, ki jih je ljudskemu jeziku nakazalo prosvetljenstvo, zlasti z novo kulturo in upravo, je postal štajerski regionalizem s svojo narodnojezikovno

konservativnostjo zavora slovenskega družbenega razvoja in varuh narodnostne podrejenosti Slovencev po načelih jožefinske in predmarčne birokracije.

Zaradi tega je razumljivo, da je med mladino bolj živo nastopilo narodnostno vprašanje najprej v mariborski dijaški četi Narodne straže, ko so terjali Slovenci pravico, da nosijo slovenske, Nemci pa nemške kokarde. Za četnega poveljnika, profesorja R. G. Puffa, pa novo vprašanje še ni obstajalo in ga je hitro rešil v skladu s štajersko regionalno miselnostjo iz časa pred revolucijo, ko je prepovedal nositi Nemcem nemške in Slovincem slovenske tribarvnice ter obojim dovolil samo štajerske zeleno-bele značke. Pri tem je na razvoj slovenskega vprašanja v Mariboru, podobno kot na razvoj nemškega, vplival Gradec s tamkajšnjo univerzo in z društvom izobražencev »Slovenijo«. Vendar pa večjih uspehov v Mariboru »Slovenija« ni dosegla, ker je usmerila svoje delovanje zlasti na že kolikor toliko ilirsko prebujeno Pomurje in vzhodno Podravje; nadalje njeni voditelji niso imeli enotnih pogledov na cilje revolucije razen na narodnostni program zedinjene Slovenije, enakopravnosti slovenščine z nemščino, gospodarskega in kulturnega zblizanja Slovenije in Hrvatske ter načelnega nasprotja do združitve z Veliko Nemčijo. Tako je mogla gimnazijska mladina ob koncu leta manifestirati svoje narodnostno občutje z ločeno nemško in slovensko pesmijo in podobno tudi meščanstvo, ki se je npr. razdelilo ob vračanju Jelačićevih grančarjev izpred Dunaja domov skozi Maribor. Nemci so jih bojkotirali z odhodom v svoje vinograde, Slovenci pa pozdravljali in gostili zlasti v nočnem taborišču na Tezmem.

Življenje samo je ob štajerskem regionalnem izročilu postavilo na dnevni red tudi narodnostno vprašanje, ki je bilo za Slovence socialno nadvse važno. Že J. Muršec je opozoril na prepad, ki je nastajal med slovenskim ljudstvom in izobražencem, ker je izobraženec v vsem svojem življenju in delovanju uporabljal tuj jezik; le-ta je bil poglavitni vzrok, da ga ljudstvo ni imelo za svojega, marveč za tujca, ki je izgubil čut za narodnost in za ljudske potrebe že v nemški ljudski šoli. Slovensko ljudstvo je v predmarčni dobi nosilo vsa bremena, a ni imelo v svojem jeziku niti rojstnega lista, v uradu se ni moglo sporazumeti s svojim uradnikom, ker ni znal njegovega jezika, in je podpisovalo uradne spise, napisane v tujem jeziku, ki zanje ni moglo vedeti, kaj so vsebovali in pomenili. Skladno z načeli revolucije pa ima vsak narod po naravnem pravu pravico do razvoja svojega lastnega jezika, ki je najvažnejše in najprimernejše sredstvo za ljudsko izobrazbo, za narodno kulturo in sploh za pot k višjemu omikanemu življenju.

Se preden pa je revolucija načelno priznala upravičenost slovenščine v javnem kulturnem življenju, sta Maribor in njegova okolica dokazala nujno potrebo po slovenščini v javnosti; 1760 je priporočil Mariborčan I. A. Apostel nemško-slovenski slovar »Dictionarium germano-slovenicum« v pomoč Nemcem za dušeskrbstvo med Slovenci; že okoli 1840 O. Caf v krajevni framski čitalnici; A. Lah pa je 1847 ustanovil v Limbušu Družbo slovenskega branja.

Mariborsko meščanstvo naravnopravnih načel revolucije in očitnih potreb po slovenščini v novem življenju ni osvojilo in se jim je izognilo z zahtevo po Zedinjeni Nemčiji in po odmiku Avstrije od Rusije. Še dalje je šel Gradec, ki je nemško stanovsko štajersko deželo iz predmarčnega časa samo presadil v novo Nemčijo, ko je v akademski legiji dovolil le nemške zastavice, odklonil pa avstrijske cesarske in tako dal pobudo za zaostroitev narodnostnega vprašanja tudi med mariborsko mladino, v duhu zedinjene Nemčije. Radikalni in velenemški graški visokošolci so pospešili delitev mariborske mladine na nemško in slovensko, le malo pa so vplivali na meščanstvo, zlasti v Narodni straži, kjer se je narodnostno vprašanje sicer pojavilo, a ne prevladalo nad stanovsko meščansko in regionalno štajersko zavestjo, ki je vrednotila revolucijo v bistvu samo kot nadaljevanje reformnega dela Marije Terezije, Jožefa II. in deželnih stanov, ki ga je pretrgal Metternich.

Ob vzdrževanju narodnostnega statusa quo sta se kmalu znašla stanovsko in regionalno misleče meščanstvo in velenemška mladina na skupnem braniku zoper slovenski program o zedinjeni Sloveniji in enakopravnosti slovenščine z nemščino. Tako s štajerskim regionalnim izročilom meščanstva kakor z novim velenemštvom mladine je bilo namreč zvezano narodnojezikovno izročilo preteklosti, v kateri je vsa javnost obvladovala nemščina; le-to sta morala uporabljati tudi slovensko govoreči in rojeni podeželan ali meščan v uradu, šoli in na sodišču. Zaradi zgodovinskega regionalnega in jezikovnega izročila mariborskega meščanstva so morali Slovenci začeti boj

zoper to konservativno stališče, ki je z narodnopolitično slogo varovalo preteklost in pretekle narodnojezikovne razmere. Slovenci so morali pretrgati tako imenovani narodnostni mir na Stajerskem sploh in še posebej v Mariboru, zlasti ker to ni bil niti narodnostni mir niti narodnostna sloga, marveč absolutistična reakcionarna monopolizacija kulturnega razvoja v korist stanovom in na škodo podložnikov, nasprotna vsem načelom revolucije. Tako imenovano narodnostno slogo so Slovenci končali z naravnopravno zahtevo po enakopravnosti slovenščine z nemščino, ki je meščanstvo ni priznavalo, ker je v duhu absolutizma pojmovalo nemščino za stoletni jezik stanov, ki je zaradi tega tudi edini primeren za javne obravnave in razprave.

Ob jezikovno višji razviti nemščini, ki je bila dotedanji državni in poslovni jezik, je meščan pojmoval slovenščino kot jezik kmečkega podeželja ali pravzaprav kot narrečje, v katerem je nastopal podložnik pred gosposko ali magistratom; le-ta pa sta zmeraj izdala uradno odločbo v nemščini. V slovenskem boju za narodnojezikovno enakopravnost je branilo mariborsko in z njim vse štajersko meščanstvo kulturne postojanke absolutizma pod geslom narodnostne sloge, ko je podložnikom onemogočalo njihov kulturni dvig in je svoje bojno geslo poživljalo z načeli ustavnosti, ki naj bi strnila Slovence in Nemce v boju za svobodo, enakost in bratstvo ter hkrati zavarovala stanovskemu nemštvu kulturno prvenstvo pred podložniškim slovenstvom. Tako je ustavna demokracija mariborskega meščanskega političnega nastopanja samo na zunaj napredna, v resnici pa je bila reakcionarna, ker je zastopala absolutistične oblike narodnostnega prvenstva s privilegiranim stanovskim jezikom proti podložniškemu brez razvojnih možnosti. Pri Slovencih je imel boj za narodno enakopravnost napredno vsebino in revolucionarni program; za njegovo izvedbo pa so iskali zaveznikov pri predstavnikih absolutizma od birokracije do dvora, zlasti ko so pustili kmeta samega v boju za zemljiško odvezo.

Ko je tako pojmovanje ustave 1848 postavilo v ospredje opredelitev mariborskih meščanov za nemštvo ali slovenstvo in v zvezi s tem tudi opredelitev za Veliko Nemčijo ali zedinjeno Slovenijo, za neodvisno Avstrijo, za Rusijo ali proti njej in razen tega še vprašanje o upravičenosti madžarskih in italijanskih revolucionarnih zahtev po državni samostojnosti, so demonstracije proti poslancu Gasteigerju vzporedno z načelnimi ustavnimi vprašanji postavile na dnevni red neposredna vprašanja, ki so tlačila delovnega človeka od dninarja in malega obrtnika pa do okoliškega kmeta.

Mariborski meščan je 1848 priznaval upravičenost kmečke odveze brez odškodnine, česar pa Gasteiger v deželnem zboru ni odločno zastopal. S kmečko odvezo je mariborski meščan združeval tudi razširitev dotedanjih deželnih stanov z meščani in kmeti, da bi tako razširjeni deželni stanovi, se pravi meščani in kmetje, odločali o prihodnjem državnem in vsem javnem življenju. Mali obrtnik, dninar in hlapec pa so terjali takojšnje izboljšanje življenjske ravni z zvišanjem plač in pocenitvijo živil, torej podobno, kakor je kmet terjal takojšnjo odpravo vseh fevdalnih služnosti brez daljših akademskih razprav o svobodi, bratstvu in enakosti. Nastajajoči mariborski proletariat je javno postavil zahtevo po izboljšanju življenjske ravni pri večernih demonstracijah proti Gasteigerju, ko je poizkusil izprazniti njegovo skladišče sadja, kar pa je preprečila Narodna straža. Bolj uspešna je bila mariborska demonstracija proti konservativnemu Marku Glaserju v Malečniku, ki so mu demonstranti izpraznili klet in živilske shrambe in tako pokazali, da obstoji v Mariboru razen tretjega stanu še obrniški proletariat, ki so ga stiskali draginja in delovni odnosi.

Demonstracije proti Gasteigerju in Glaserju so razdvojile mariborsko meščanstvo. Celo v Narodni straži, ki je združevala posestniško meščanstvo, je manjšina odobraval demonstracije, zaradi česar je odložil poveljstvo Ferdinand Rast in ga zopet prevzel šele, ko se je manjšina podredila večini, ki je demonstracije obsojala. Načelno je demonstracije odobraval zlasti visokošolska mladina, ki je z zahtevami po vsestranski izpremembi družbenih odnosov in po zagotovitvi kruha vsakomur povežala tudi organizacijo pomoči demokraskemu Dunaju, ko sta ga oktobra ogrožala Jelačić in Windischgrätz in slednjič z njegovim zavzetjem pripravila pot reakciji. Večina zavednih Slovencev, npr. J. Matjašič v Mariboru ali J. Muršec v Gradcu, je s svojo avstroslovansko monarhistično miselnostjo stala v ostrem nasprotju do mladih radikalcev; tako se je Matjašič v Mariboru skrbno izogibal vsakega koraka, ki bi bil v nasprotju z mariborskimi meščani. Žal nam je neznan stališče, ki ga je imel do mariborskih dogodkov predsednik graške »Slovenije« Jos. Dragoni, razgledan izobraženec, ki je poudarjal za cilje

marčne revolucije: politično emancipacijo ljudstva, osamosvojitve slovanskih narodov, novo ljudsko prosveto in blaginjo delavskega razreda. Po Dragoniju bi razmerje med posestniki in malimi obrtniki ter dninarji morali rešiti novi zakoni o zagotovitvi dela, o zavarovanju delavcev pred bedo in o zavarovanju imetja posestnikov; saj ima država nalogo, da prevzame vodstvo vsega gospodarstva in vodi razvid o številu razpoložljivih delavcev ter o potrebah po delavcih v podjetjih. Razen zagotovitve dela in ureditve delavčevega položaja s pogodbo bi po J. Dragoniju država morala dvigati delavca prosvetno, ker more samo prosveta izenačiti razlike med razredi, ki izvirajo iz gmotnega stanja ljudi.

Za posestniško meščanstvo, torej za večino v Narodni straži, pa so demonstracije proti Gasteigerju in Glaserju pomenile kršitev starih meščanskih navad, po katerih je bil vsak obrtnik ali trgovec obvezan k stanovskemu redu v sestavi ustreznega ceha in pomočnik k pokorščini mojstru kot v rodbini otrok očetu. Po spominih G. Mallyja smemo soditi, da se je mariborsko meščanstvo po poravnavi sporov v Narodni straži in ob radikalizaciji mladine, med katero poznamo od Slovencev npr. poznejšega ljutomerskega in ptujskega rodoljuba J. Ploja, v zvezi z demonstracijami proti Gasteigerju in Glaserju začelo iz skrbi za svoje imetje oddaljevati od revolucije in se približevati birokraciji. Novi meščanski miselnosti takó precej ustreza proglas štajerskega deželnega glavarja, ki ga je izdal 8. novembra 1848 na štajersko prebivalstvo, da opraviči dunajske protirevolucionarne ukrepe; proglas pravi med drugim tole: ... »Zanesite se pa tudi na eden drugega, preberite slavne bukve naših zgodb, ino najšli bote, de Nemški Štajerc Slovenskega nikdar zapustil ni, tudi Slovenec je Nemcu vselej roko podal. Zdaj pa je skoz svobodo postata nova lepa zaveza, ki vse obseže: naj bo tudi terdna, inu naj v veličastni edinosti z ljubeznijo do Cesarja ino do domovine našim prihodnim unukam pokaže, kak čverstvo je pomagalo Štajersko ljudstvo v nepremislivi bratovski zopet postaviti veličastno in edino Avstrijo, našo vsih domovino ...« Ko je konec 1848 zaradi sporov v Narodni straži, različnih pogledov na Veliko Nemčijo, na revolucionarno Madžarsko in na demokratskoradikalni oktobrski Dunaj odložil liberalni mariborski poslanec Schmiderer svoj mandat v dunajskem državnem zboru, je bil v začetku 1849 na njegovo mesto izvoljen konservativni graščinski oskrbnik Franc Radušek.

Z Raduškovim izvolitvijo je prišel Maribor oktroirani ustavi in absolutizmu naproti in zapustil pota revolucije.

Bachov absolutizem

Revolucija 1848 je s postavljenimi vprašanji poudarila tudi nujnost njihove rešitve, mimo katere mnogokje tudi ni mogel novi Bachov absolutizem, saj je bila vrsta vprašanj postavljenih že konec XVIII. stoletja, a jih je Metternichov režim zadrževal, tako npr. likvidacija fevdalne gosposčinske uprave.

Ob novi organizaciji uprave in sodstva je moral tudi novi absolutizem upoštevati deloma še stanovsko, deloma pa tudi revolucionarno voljo meščanstva po sodelovanju v vodstvu in upravljanju občin. Zato je po občasnem občinskem zakonu 17. marca 1849 državna oblast pozvala občine, da se konstituirajo in predlagajo potrebno reorganizacijo, kar je Mariboru omogočilo združitev notranjega mesta s predmestji v eno samoupravno enoto. Z geslom svobode, bratstva in enakosti so že 1848 terjali Mariborčani, da padejo dotedanje meje med mestom in predmestji, da prenehajo med predmeščani in meščani vse stanovske razlike in s tem tudi med dotlej privilegiranim notranjim mestom in podložniškimi predmestji. Pri teh revolucionarnih geslih so stvarni gospodarski razlogi silili meščane, da zahtevajo združitev mesta s predmestji, saj so bili meščani posestniki najboljših obdelovalnih površin, vrste pristav in najboljših stavb v predmestjih, tako da so bile zemlja in stavbe v predmestjih v interesni skupnosti notranjega mesta.

Ob izvajanju predloga za združitev nemškega notranjega mesta z večinoma slovanskim graškim, koroškim in magdalenskim predmestjem ter delom katastrske občine Pristava v eno novo mestno občino so se pojavila nesoglasja glede uporabljanja dotedanjega občinskega premoženja, glede izenačevanja davkov in glede njihove uporabe. Iz teh razprav se porajajo v Mariboru v času, ko zaključuje parlament v Kromerizu avstrijsko ustavo in pripravlja Schwarzenbergova vlada novo oktroirano ustavo, ostri in skoro živčni boji med mestom in predmestji za izenačenje davkov in proti njim ter

za nadaljnjo ohranitev dotedanjega premoženja mesta in predmestij. S poudarjeno stanovsko zavestjo in z očitnim meščanskim ponosom je mesto terjalo priključitev predmestij skoraj kakor kak nekdanji odločujoči fevdalni gospod, ki lahko npr. zapre mestne šole predmestnim otrokom; predmestja pa so se branila z odločnostjo mladega osvobojenega podložnika, ki je videl v nevarnosti, da staro mesto majorizira predmestja, novo obliko pravkar odpravljene gospoščinske uprave z raznimi privilegiji in dajatvami. V ta boj je moralo poseči 14. julija 1850 notranje ministrstvo in strezniti oba tabora, da sta končno dovolila besedo gospodarsko zainteresiranim meščanskim posestnikom v predmestjih in predmestnim obrtnikom, ki so delali za obrate in meščane v mestu; to je privedlo 7. septembra 1850 do sporazuma o združitvi predmestij z mestom v eno mestno občino. Mesto je prepustilo predmestjem solastnino pri vseh mestnih dohodkih in predmestja so se zavezala, da bodo prispevala za vsa prihodnja mestna bremena; tako so si razdelila mesto in predmestja vse dohodke in vsa bremena skladno z dotedanjimi davščinami. Sporazum, ki ga je še posebej odobrila na svojih sestankih večina meščanov in v predmestjih večina predmeščanov, pomeni rojstni list mariborske mestne občine, kakor jo poznamo do druge svetovne vojne.

Nova razširjena mestna občina je potrebovala organizacijski pravilnik ali, kakor so tedaj rekli, mestno ustavo, po kateri bi vodila svoje poslovanje. Ker je štajerska deželna vlada takrat pripravljala nov štajerski občinski red, je povabila vse občine in tako tudi mariborsko, da da svoj predlog. Predloženi občinski red iz 1850, ki so ga Mariborčani izdelali po zgledu Gradca, kaže porevolucijsko mariborsko miseinost, ki še nadaljuje izročilo izpred 1848. Maribor je v svojem predlogu zahteval, da bodi mesto samostojni okraj, brez zveze s podeželskimi kmečskimi občinami; tako se bo rešil vseh denarnih prispevkov za okrajni zastop. V nasprotju z ustavno deklaracijo iz 1848 je predložen občinski red precej birokratska podoba časa pred 1848, ko daje županu in občinskemu svetu pooblastilo za povišanje davčnih doklad, najmanjše posojil ali prodajo mestnega premoženja brez vsakega sodelovanja meščanov. Podobno je bil vezan na mestno izročilo fevdalne dobe predlog, ki daje mestnemu županstvu oblast za izdajanje dovoljenj zakonskim kandidatom in mu omogoča razvid o porokah vseh občanov, ki so brez premoženja in bi mogli sami ali pa njihovi potomci pasti v skrbstvo mestne občine. Občinski svet in posredno s tem tudi župana volijo občani, ki plačujejo zemljiški ali hišni davek, pridobnino ali dohodnino, državni in deželni uradniki, upokojeni častniki, doktorji avstrijskih univerz, stalno nameščeni učitelji, stalno v dušeskrbstvu zaposleni duhovniki in častni meščani. Volilne aktivne pravice pa nimajo zasebni nameščenci, služinčad, dninarji in mestni uslužbenci, torej zlasti občani brez lastnega samostojnega gospodarstva, in razen teh vsi, ki so bili obsojeni in kaznovani zaradi zločinov. Upravičeni za volitev občinskega sveta so zlasti meščani in posestniki; tako izraža mariborski predlog občinskega reda načela, ki jih je vseboval poznejši volilni zakon v liberalni Schmerlingovi Avstriji.

Skladno s temi načeli se sestavljajo volilni imeniki, kamor najprej vpljejo častne meščane, ki jim sledijo drugi volilci po višini neposrednih davkov. Tako vpisani volilci, ki plačujejo po tekočih številkah eno tretjino neposrednih davkov v mestu, spadajo v prvi volilni razred, drugo tretjino v drugi in tretjo tretjino v tretji volilni razred. Častni meščani, državni in deželni uradniki, ter doktorji volijo v prvem volilnem razredu. Pasivne volilne pravice nimajo osebe, ki ne stanujejo stalno v mestu, državni in deželni uradniki, duhovniki in sorodniki mestnega odbornika v prvem in drugem kolenu. Predlog o mariborskem občinskem redu 1850 je politično izpričevalo Mariborčanov in meščanstva sploh, ki si je z njim poizkušalo zagotoviti prevlado v novi mestni občini po zgledu zgodovinskih stanov in pri tem izločilo iz občinskega sveta tudi vplive uradništva in malega delovnega človeka. Predlog občinskega reda za novo razširjeno mariborsko mesto sicer ni bil uveljavljen, a je ostal zlasti s svojimi določili o volitvah izhodilše za novi občinski red Maribora 1860, ki je ostal v veljavi do 1918.

V razvoju mesta, ki ga je pospeševala nova Južna železnica, je začel Bachov absolutizem sodelovati z nameščanjem novih uradov, ki jih je reorganiziral predvsem po načelih prosvetljenstva Jožefa II. Predmarčne gospoščinske uprave je nasledilo okrajno glavarstvo, ki je bilo podrejeno okrožnemu uradu kot nasledniku terezijanske kresije; tako je postal Maribor sedež okrajnega glavarstva in začasnega okrožnega glavarstva, ki je obsegalo vse Slovensko Štajersko na sever do razvodja med Muro in Dravo, se pravi do približne narodnostne nemško-slovenske meje. Meja mariborskega

okrožnega glavarstva je postala tudi meja reorganizirane lavantinske škofije, ki je kot nova slovenska štajerska škofija preselila 1859 svoj sedež iz Št. Andraža v Labotniški dolini v Maribor. S preselitvijo sedeža lavantinske škofije in z novim bogoslovnim učiliščem je Maribor postal kot sedež okrožnega glavarstva očitno upravno središče Slovenskega Štajerskega; iz tega je tudi rastlo novo konservativno politično središče zlasti ob vlogi, ki jo je cerkvi določil novi konkordat v šolstvu.

Na temelju uredbe 2. decembra 1848 je bilo načelno priznано stališče, da mora biti materin jezik otrok tudi učni jezik ljudske šole; po tej uredbi je Bachov absolutizem s sodelovanjem A. M. Slomška ustvaril na slovenskem Koroškem in Štajerskem utrakvistično ljudsko šolo z mešanim nemškim in slovenskim poukom; takšne šole so bile tudi v nekdanjem graškem in magdalenskem predmestju, in sicer vse do novega šolskega zakona 1869.

J. Glazer je orisal trifrazedno utrakvistično ljudsko šolo v graškem predmestju leta 1862. Obiskovalo jo je 275 otrok, 145 dečkov in 130 deklic; od teh je bilo 107 Nemcev in 168 Slovencev. Pri letnih šolskih izpitih je dopisnik prvega mariborskega časopisa »Correspondent für Untersteiermark« z zadovoljstvom ugotovil, da vesti o »popolnem poslovenjenju šol« v graškem predmestju niso resnične, ampak da se ravna z otroki obeh narodnosti »v vsakem oziru popolnoma enako«. Šola je rabila učne knjige z vzporednim nemškim in slovenskim besedilom in nemški otroci so »s precejšnjo spretnostjo« prevajali slovenski tekst na nemško in Slovenci nemškega na slovensko. Dopisnik je pri tem ugotovil: »Na ta način se izkazuje obema deloma velika dobrota: nemškim mestnim otrokom se daje možnost, da bodo nekoč pri svojem poslu lahko občevali brez tolmača, Slovincem pa se s priužitvijo nemščine zagotavljajo boljši uspehi v življenju.« V obeh jezikih so tudi peli; tako so otroci poleg nemških pesmi zapeli tudi dve slovenski, in sicer »Kje je veselje doma« in »Sanjač«. Po izpraševanju je učenec Skoff imel slovenski, čedno meščansko dekle iz graškega predmestja pa nemški nagovor, medtem ko so drugi učenci deklamirali slovenske in nemške pesmi. ... H koncu še dopisnik dostavlja, da na šoli v magdalenskem predmestju uspehi v višjem oddelku niso bili tako zadovoljivi in bi bilo zelo potrebno izboljšanje; tam prevladuje slovenščina in se nemščina ne goji v taki meri kot na šoli v slovenskem (graškem) predmestju.

Podobno kot na ljudski šoli so konec šolskega leta zaključili tudi na gimnaziji, in sicer z dvema slavnostnima nagovoroma, enim nemškim in drugim slovenskim; govornika so določili ravnatelj in profesorji, včasih tudi ne glede na njihovo narodnost; tako da sta npr. 1863 govorila dva Slovence: Josip Sernec slovensko, Pavel Turner pa nemško. Glazerjeve ugotovitve o predmestni mariborski ljudski šoli ponazarjajo konkordatsko šolo in njeno rabo jezika, razen tega pa tudi mestni nemški in predmestni slovenski značaj Maribora v času med 1848 in zgodnjo ustavno dobo, ko še vlada izročilo narodnostne enakosti, ki pa iz njega že klije očitna težnja po nadvladi nemščine. Ob takem gledanju na šolo vlada v istem času še bidermajersko kulturno razpoloženje, ki ga ponazarja npr. 1855 ustanovitev stalne godbe pri mestni občini ali pevski nastopi 1846 ustanovljenega mariborskega moškega pevskega društva (Männergesangverein), ki so bili zvezani s plesom in petjem.

Ob javnem družabnem delovanju, ki ga kažejo mestna godba, moško pevsko društvo in šole, so mnogi Mariborčani v svojem privatnem življenju med štirimi stenami kritično motrili novi absolutizem z vidikov poražene revolucije. J. Mal poroča npr. o železninarju Janezu Žerjavu, ki je imel v sedanji Jurčičevi ulici zalogo mariazelskega litega železa in bil po rodu s Koroškega, da je mislil izrazito revolucionarno. Policijski agent, ki ga je 1853 oblast poslala v Maribor in je bil slučajno Žerjavov stric, je v svojih službenih poročilih trdil, da je bil Žerjav republikanec in da je govoril o ministrih kot o roparjih. ki bodo ljudstvo izkoriščali, dokler bo kdo kaj imel. Pri tem pa bodo izpregledale tudi uboge ovčice in tedaj gorje črnorumenim (= cesarskim) in gorje vlad! Kajti ljudstvo, tako se je Žerjav hudoval dalje, si je vse dobro zapomnilo in ni pozabilo na zločinstva, samosilstva in vse verolomnosti vlade in njenih pristašev. Ko je cesar z uredbo 12. septembra 1852 ukazal uradnikom, da si morajo do višine usnega kota brado gladko briti in da jo lahko pustijo rasti samo pod nosom in na licih pred ušesi, vendar tudi tu brez vsakega pretiravanja, je Žerjav nosil polno »demokratsko« brado. Ko ga je ulanski polkovnik na cesti vprašal, zakaj nosi tako izzivajočo sumljivo brado, mu je Žerjav odgovoril, da mu o njegovi bradi nima nikdo ničesar ukazovati in da bi raje ostal

doma, ko pa da bi jo dal ostriči. O očitnem protivojaškem in tako tudi protiabsolutističnem razpoloženju v Mariboru pa priča npr. dogodek 1853, ko so premožni mariborski veljaki nagnali s praga v moko snežno brozgo od dolgega marša utrjene vojake. Splošno se je širilo nezaupanje; ljudje so zaupali le tistim, ki so jih dobro poznali; ogibali so se celo vseh manj premožnih uradnikov iz bojazni, da ne bi njihovih izjav prenašali dalje. Z nezaupanjem so se nasprotniki režima izmikali policijskim agentom; kaznovane so spoštovali kot mučenike svobodoljubnih idej; živeli so v prepričanju, da še pride njihov čas in z njim maščevanje; bili so ponosni, da je bilo mariborsko mesto pri oblasteh očrnjeno za republikansko. Vendar pa je v boju za gospodarski obstanek odločnost začela popuščati in se polagoma umikati malodušnosti.

V vzdušju žive stanovske meščanske zavesti, javno življenje obvladujoče reakcije, novega konkordata in očitne narodnostne slege se je Maribor razvijal in narastel od 4883 prebivalcev 1846. leta na 7572 v letu 1857 in na 12.314 v letu 1862. Topografski izraz novega razvoja je 1851 dograjeno gledališče, ki je z izjemo lavantinskega škofijstva in pošte zadnja večja nova mariborska ustanova v notranjem mestu, medtem ko so se vse druge seile ali naselile v nekdanja predmestja. 1853 je bila dograjena pred Radvanjem nova pehotna kadetnica; 1854 je postavil A. Tappeiner novo pivovarno (poznejši Union) s kletjo za 2500 veder piva za Partizansko cesto, se tako ločil od prvih mariborskih industrij ob obzidju starega mesta in se naselil v bližino glavnega kolodvora; 1855 se je preselila bolnišnica iz Orožnove ulice na Tržaško cesto. Kadetnici in pivovarni so v nadaljnjem mestnem razvoju sledili v predmestja uradi, vojašnice, šole in stanovanjske stavbe, tako da se je notranje mesto iz svojega zgodovinskega središča med Pristanom in Slomškovim trgom in zanj značilnega naseja obrtnikov preoblikovalo v trgovsko središče na prometnem križu vedno večjega birokratskega, vojaškega, industrijskega, prosvetnega in stanovanjskega mestnega oboda.

Citalništvo

Po dograditvi Južne železnice je postajala v Mariboru trgovina vedno pomembnejša in trgovec je v mariborski družbi nasledil zgodovinskega obrtnika. Z domačimi podravskimi deželnimi pridelki (sadje, vino, živina, perutnina, žito) je začela mariborska trgovina izvažati na sever v vedno večji meri tudi deželne pridejke vzhodne Podravine, medtem ko je izvoz v osrčje Alp ohranil v bistvu dotedanji obseg, tako da se je z železnico dotedanja smer mariborske trgovine proti zahodu in vzhodu premaknila vzdolž Južne železnice v smer sever in jug. Nova trgovina z deželnimi pridelki je rodila iz dotedanje mlinске obrti in ladjah nad in pod Pristanom novo mlinško industrijo na parni pogon v Kopališki ulici in na vzhodu od glavnega kolodvora v Orešju; tu je tudi nastal prvi večji parni mlin, iz katerega se je razvila poznejša domobranska vojašnica. Ob novi trgovini in industriji so rastle potrebe po kreditu, ki jih je mesto zadovoljilo 1858 z ustanovitvijo Mestne hranilnice, novo bankarstvo pa 1867 z ustanovitvijo Kreditnega društva in 1872 Eskomptne banke, kjer je v začetku deloval tudi Janko Sernec. Staro prometno podolžnico med Srednjim Podonavjem in Vzhodnimi Alpami je 1863 poživila nova koroška železnica, ki je Maribor prometno dvignila nad vlogo merkantilističnega cestnega križišča komercialne ceste Dunaj—Trst z obdravsko cesto Beljak—Celovec—Varaždin. Da se je Maribor svojega novega trgovskega in prometnega pomena zavedal, dokazuje njegova prva gospodarska razstava, ki jo je pripravil 1865 v gradu in okoli njega ter na njej pokazal proizvodnjo mariborskega mesta in njegove okolice do Lipnice na severu, Dravske doline na zahodu, Dravskega polja na jugu in Slovenskih goric na vzhodu.

Posebni pomen za rast Maribora je imela železniška delavnica, ki je nastala na koroškem kolodvoru ob dograditvi koroške in podravske železnice 1863. Nova železniška delavnica je prevzela nalogo, da obnavlja ves železniški vozni park na progah od Jadranskega morja do Semmeringa in od osrčja Alp do madžarskih nižin; te proge so imele svoje radialno središče prav v Mariboru. Za izvajanje svoje naloge je mariborska železniška delavnica kmalu zaposlila okoli tisoč delavcev in nameščencev; z njimi je postala glavni pobudnik za urbanizacijo do tedaj kmetijskega predmestja Maribora na jugu od Drave. Z novo trgovino in prometom se razvijajo tudi iz nekdanjih kmetijskih obratov nova podjetja; tako je npr. iz nekdanjih grajskih kmeti na sedanjem Trgu svobode zrastle

veletrgovina z vinom (sedanji Talis-Vinag); meščanski posestniki kmetijske zemlje v okolici so postali npr. izvozniki perutnine ali si pridobili v mestu gostilne. Očitno pa postane nazadovanje steklarstva na Pohorju, ki ga je začela nadomeščati nova lesna industrija. Mestna obrt se vse bolj mehanizira, da more zadostiti novim izvoznim zahtevam, tako npr. usnjarstvo, ki je izvažalo zlasti v Trst. Mrzlica ustanavljanja novih obratov in povečevanja starih je Maribor zajeja zlasti po dograditvi koroške železnice in se je navzlic novi mestni hranilnici, ki je začela poslovati 1882, izražala v kreditnem oduštvu. Menična posojila na mesečnih 5—7% ali posojila na osebni kredit s 30—40% so bila zelo vsakdanja vse do sedemdesetih let XIX. stoletja; prenehala so z gospodarskim pojmom 1873.

Gospodarski pojem 1873 je pač zavril nadaljnjo industrializacijo Maribora, kolikor ni bila utemeljena v domačih sirovinah; tako je pokopal npr. prvo avstrijsko tovarno čevljev A. C. Kleinschuster, ni pa oslabil industrializacije nikjer, kjer je rastla iz domačega kmetijstva. Tako sta se npr. mariborsko mlinarstvo in usnjarstvo po 1873 ceilo okrepila z osredotočenjem v posameznih povečanih in mehaniziranih obratih na škodo dotedanjih številnih manjših s proizvodnjo na roko. Obenem je gospodarski polom 1873 pospešil mehanizacijo obrti, a pri tem tudi pospešil propad tistih, ki niso mogle tekmoovati z novo industrijo, kakor so npr. barvarstvo, suknarstvo ali puškarstvo. Iz propadle obrti je zopet rastla trgovina, da je krila potrebe mesta in okolice z uvozom industrijskih izdelkov, npr. šivalnih strojev, štedilnikov, peči ali železnega kmetijskega orodja in kovinaste posode.

Nakazani gospodarski razvoj Maribora v šestdesetih in sedemdesetih letih devetnajstega stoletja je s koroško železnico in železniškimi delavnicami zajel magdalenski del mesta, z mlinsko industrijo Orešje in s trgovino področje med starim mestom in glavnim kolodvorom, ki je obenem z notranjim mestom postal torišče nove trgovine in mehanizirane obrti. Novi razvoj je zahteval tudi novo komunalno organizacijo mestnega naselja; tako je prišlo v šestdesetih letih do gradnje prvih kanalov (dotlej so gradili kanale, npr. v Strohmayrjevi ulici, tamošnje industrije), 1870 do ustanovitve plinarne in do nove javne razsvetljave ter 1871 do ustanovitve nove požarne brambе. Po letu 1871 so ob mestnem parku začeli graditi stanovanjske stavbe in kulturne ustanove; te so zapuščale staro mesto in se umikale na njegov severni rob blizu goric. 1872 je Maribor namestil prvega mestnega zdravnika in isto leto je nova vinarska in sadjarska šola začela smotno vzgajati sadjarski in vinogradniški naraščaj ter skrbeti za ustrezne sadne in trine nasade, ki so pospeševali zlasti mariborsko trgovino z deželnimi prideiki. Iz privilegiranega zgodovinskega sejemskega naselja je rasel Maribor po zgraditvi Južne in koroške železnice v moderno podeželsko mesto.

Ob trajni rasti in razvijanju Maribora v prometno in trgovsko središče večjega gravitacijskega zaledja tudi Bachov absolutizem ni mogel pripraviti Mariborčanov k političnemu zlomskemu spanju, marveč jih je prisilil le k molku za javnost. S prenehanjem sedeža lavantinske škofije je Bachov absolutizem ustvaril v Mariboru novo konservativno središče, ki je povežalo dotakratno sekovsko vzhodno Podravje z zahodnim Podravjem v organizirano cerkveno enoto in postopoma izločilo dotedanji vpliv Gradca na Slovence v Mariboru in vzhodnem Podravju. Z novim škofijskim središčem, ki se je načelno ločilo od mariborske miselnosti 1848, so se morali 1860 z zopetno uvedbo ustavnega življenja ločiti tudi pogledi Maribora in njegovih predstavnikov na prihodnost avstrijske države in na njeno notranjo ureditev. Liberalni Nemci so na temeljih Jožefa II. želeli novo centralistično Avstrijo, kjer bi ustavnost in liberalizem organsko vezala vse narode z enotno državo, ki bi bila po izročilu dinastije in prosvetljenosti nemška. Slovani in Madžari pa so videli lastno narodno in državno prihodnost, zagotovljeno po zgodovinskem pravu, v federativni Avstriji, kjer bo nemštvo omejeno samo na nemška avstrijska ozemlja. Ker so slovenski voditelji program zedinjene Slovenije iz 1848 pojmovali zlasti kot akademsko doktrino in predpostavljali slovansko Avstrijo, za izvedljivo le z uveljavljanjem zgodovinskega prava vodilnih slovanskih narodov, Čehov, Poljakov in Hrvatov, je razdvojenost glede prihodnje enotne in liberalne ali federativne in zgodovinskoopravne državne ureditve zajela tudi Maribor in odločilno vplivala na njegovo politično dejavnost v vsej avstrijski prihodnosti.

Skladno z delovanjem mariborskih društev, ki so v začetku ustavnega življenja vsebovala samo prosvetni, zlasti glasbeni program, ne pa tudi političnega, niso prišla

takoj do izraza razdvojena mnenja o prihodnosti Avstrije. Predmarčno Moško pevsko društvo je 1861 izvolilo za svojega podpredsednika Janka Serneca, ki pa mesta ni mogel sprejeti, ker je bil predsednik čitalnice, in se je zaradi tega zadovoljil z navadnim odborničtvom. Največja društvena prireditve v delovnem letu 1861-62 je bilo praznovanje petnajstletnice Moškega pevskega društva; na njegovem programu je bil 29. marca 1862 slavnostni venček, 30. marca dopoldne pa slavnostna peta maša v stolnici in opoldne svečano kosilo. Pred kosilom je zbor zapel Eversovo »Ave Maria« in Marschnerjevo »Liedesfreiheit«. Med kosilom je predsednik, župan A. Tappeiner, v slavnostnem govoru razčlenjeval društveno geslo »Sloga, prijateljstvo, dobra volja«, ki ga člani skrbno gojijo kot društveni cvet. Sloga jači in krepi društvo, prijateljstvo ga podpira in dobra volja poplača vsa prizadevanja. Janko Sernec je v svoji napitnici ugotovil, da se je Moško pevsko društvo v začetku omejilo na vzgojo svojih članov in gojitev dobre volje. Pred nekaj leti pa je razširilo svoje delovanje, ko je povabilo Mariborčane, da postanejo njegovi podporni člani. S tem je moralno veliko pridobilo in zbralo v svoji sredi člane z vseh družbenih položajev, iz vojske, uradov in oblasti, znanosti, kmetijstva, industrije in trgovine, ki danes s svojo navzočnostjo slovesnost povečujejo. S širino pri izbiri društvenega članstva je J. Sernec hotel poudariti novo društveno demokratičnost v nasprotju z nekdanjim cehovstvom. Na drugi pevski slavnosti 3. julija 1862 so obiskali Maribor pevci iz Gradca; poleg nemške, avstrijske in štajerske zastave jih je pozdravljala tudi slovenska zastava; govorniki so v nagovorih in napitnicah pozdravljali složno sožitje Nemcev in Slovencev. Podobno je npr. na ustanovni veselici telovadnega društva v zastopstvu Slovenske čitalnice pozdravil novo društvo J. Šuman in mu v imenu enakopravnosti želel kar največ uspehov.

Narodnostna sloga ali narodnostna ravnodušnost pa je mogla vladati le, dokler so stala društva s svojim delovanjem v službi družabnosti. Ko so pa družbena in politična vprašanja o Avstriji, ki se ob novi ustavi niso mogla več reševati samo na dunajskem dvoru ali v graškem stanovskem zboru, terjala odgovore tudi iz Maribora, se je družabno javno delovanje moralo umakniti političnemu, ki je izražalo različne nazore. Prvič se je v Mariboru izkazalo, da je družabno pojmovana narodnostna sloga razvojna politična zaostalost, na prvi obletnici mariborske čitalnice.

Družabnost je strnjevala vse mariborsko meščanstvo v skupnem razveseljevanju v času, ko je tudi samo en — to je nemški — jezik veljal za družabni jezik meščanov. Za to vlogo se je nemščina uveljavila kot jezik stanov; v času prosvetljenega absolutizma je postala v Notranji Avstriji dejanski državni uradni jezik, zavaladala v šolstvu in prek njega tudi med izobraženstvom. Romantika in naravno pravo pa sta začela smotno negovati tudi materin jezik kmeta za knjižno rabo, cerkev in šolo. Z romantiko in priznavanjem naravnega prava je naraščalo število slovensko čutečih in mislečih izobražencev, čeprav so rabili za občevalni jezik nemščino; tako sta npr. brata Janko in Josip Sernec imela v gimnaziji težave s slovenščino. Zaradi nemškega občevalnega jezika je razumljivo, da so bile na začetku ustavne dobe izmed štirih tedanjih slovenskih listov v Mariboru v javnih prostorih na razpolago samo »Novice«, in sicer v restavraciji 1860 ustanovljenega kazinskega društva, ali pa, da je bilo po mnenju temperamentnega D. Trstenjaka v takratnem Mariboru le dvanajst slovenskih rodoljubov. Gotovo je Trstenjakovo mnenje pretirano, ker se zdi, da je Trstenjak mislil z rodoljubi književno delavne Mariborčane, se pravi slovensko pišeče profesorje in duhovnike, ki so jim Mariborčani pravili pred 1848 »slavisti«. Vendar je prevladujoča raba nemščine v javnem in družabnem življenju očitno postavljala nemščino kot meščanski občevalni jezik, medtem ko je bila slovenščina občevalni jezik kmetov; tako so npr. tudi v mlinarski rodbini Sernčevi v mladosti Janka in Josipa med seboj govorili nemško, s posli in kmeti pa slovensko. Narodnojezično gledanja mariborskih slovenskih izobražencev ponazarjajo npr. 1861 vabilo na ustanovni sestanek mariborske čitalnice, ki je pisano v ilirski, po hrvaščini vplivani slovenščini, dvojezična vabila na nekatere čitalniške prireditve in dejstvo, da je zaslužni rodoljub Ferd. Dominkuš, ki je iz svoje odvetniške pisarne 1862, takoj po ustreznih odločbi, prvi začel uradom in sodiščem slovensko dopisovati, sam slovensko govoril le za silo.

Nakazano narodnojezično stanje je terjalo od slovensko mislečega, a nemško govorečega meščana, da se v slovenščini izpopolni in jo potem v javnosti tudi uporablja, zlasti po obujenem slovenskem narodnem programu iz 1848, ki je zahteval enakopravnost.

nost slovenščine z nemščino v vsej javnosti. V ta namen so na pobudo Janka Sernca in J. Ploja ustanovili 1861 slovensko razpoloženi Mariborčani »Slovansko čitavnico«, drugo v Sloveniji, da bi z novo slovensko kazino negovali slovenščino in ji pridobivali veljavo v javnem življenju. Mariborska čitalnica je stopila v vrsto že obstoječih meščanskih društev (Moško pevsko, Kazinsko, Bralno društvo) s podobno organizirano družabnostjo, a s slovenskim občevalnim in iglarskim jezikom. Tedenske, pozneje štiri-najstidnevne zabave in izobraževalne »bésede« so pri dobri volji, slovenski in slovanski pesmi, piešu in lgri, s slovensko govornico razvijale znanje slovenščine in jo tako usposabljalje za občevalni jezik meščana; temu so hkrati tudi poglobljale slovensko narodno zavest. Z organizirano slovensko družabnostjo je mariborska Čitalnica začela uvajati slovenščino med dotlej le nemško govoreče meščanstvo; s tem je razkrajala dotedanjo enotnost nemško govorečega meščanstva in pripravljala enakopravnost slovenščine z nemščino v uradih, na sodišču, v cerkvi in v javnem življenju sploh.

To pa je bilo v načelnem nasprotstvu s štajerskim regionalnim in z njim zvezanim meščanskim narodnojezičnim izročilom, ki je bilo tudi važno načelo avstrijskonemškega ustavnega liberalizma, kot so ga v tistem času začela propagirati druga mariborska meščanska društva. Zaradi tega je Čitalnica že ob svoji ustanovitvi povzročila določeno negotovanje mariborskih oblasti, ki je moralo s časom pripeljati do narodnostnega boja. J. Glazer je ugotovil, da je po ustanovitvenem sestanku novi odbor s predsednikom Jankom Serncem poslal zapisnik o sestanku in predlog za potrditev pravil novega društva mariborskemu okrajnemu glavarstvu; to ga je predložilo 20. julija namestništvu v Gradcu s priporočilom za odobritev, ker namen Čitalnice ne vsebuje nič spotikljivega ali protizakonitega, vendar je pripomnilo, da bo »novo društvo v Mariboru kot mestu s pretežno nemško usmerjenostjo našlo malo rodovito delovno polje in se bo kmalu znašlo v razkroju«. Tudi štajersko namestništvo je bilo mnenja, da po društvenem zakonu sicer ni ovire za potrditev pravil in odobritev nove Čitalnice, vendar je »iz višjih razlogov« odklonilo predlagani naslov »Narodna slovanska čitavnica« in se zadovoljilo šele z novim »Slovanska čitavnica«. Ni si pa štajersko namestništvo upalo odobriti pravil zaradi 2. člena o namenu novega društva, ki se mu je zdel, da je »blizu propagandi za slovenski jezik«, in je poslalo odborov predlog za odobritev novega društva državnemu ministrstvu na Dunaj. Sumljivi 2. člen pravil, ki govori o namenu Čitalnice, je vseboval njen program in se glasil: »Da se do maternega jezika veča veselje in veča ljubezen obudi, bodo se vsi člani vsak teden enkrat in komur je mogoče, vsak dan zbrali in se ne samo tam, temveč tudi ondi, kolikor mogoče slovenskega jezika posluževali. Pri vsakotedenšnem zboru morejo se znanstveni in zabavni govorji držati, narodne pesmi se pevati in na vsak način če se skrbeti za občno zabavljanje.« Ko je dunajsko državno ministrstvo 31. avgusta odgovorilo, da v osumljenem 2. členu pravil ne vidi nikake ovire za novo društvo, je štajersko namestništvo 4. novembra potrdilo ustanovitev in pravila nove Čitalnice in obenem naročilo okrajnemu glavarju v Mariboru, naj skrbi, da novo društvo ne prekorači dovoljenega mu delovnega področja.

Prerokovanje mariborskega okrajnega glavarstva o kratkem življenju novega društva in njegovo utemeljevanje s pretežno nemško usmerjenostjo mariborskega mesta kaže razmerje mariborskih oblasti do slovenstva. Podobno razmerje je očitno tudi na štajerskem namestništvu, ki je še v Metternichovem duhu vrednotilo narodno prosveto s propagando za slovenski jezik in jo zaradi tega smatralo za nezdružljivo z državnimi koristmi; iz istega vzroka tudi ime Narodna slovanska čitavnica ni ustrezalo jožefinsko pojmovani ustavnosti in se je moralo izpremeniti v »Slovanska čitavnica«. Pripombe mariborskega okrajnega glavarstva in graškega namestništva so ostale blokratske glose k čitalničnim pravilom, delovanje novega društva pa je dokazalo upravičenost nastanka Čitalnice prav v Mariboru, vendar pa kmalu tudi izzvalo odpor starih in mladih meščanov, ki so na sedlimentih absolutizma sadili novo nemštvo. Slomšek je na svojem prvem nastopu v Čitalnici razdelil nemško govoreče someščane v poštene Nemce, ki jih je treba spoštovati, in v nemškutarje, ki se jih je treba bati. Čitalničarji s svojim programom za zbiranje Slovencev in Slovanov in za gojitev slovenščine niso samo napovedovali konca dotedanjemu idilicnemu sožitju z nemško govorečimi meščani, ki je bilo mogoče le ob popolnem zatajevanju slovenskega in ob spoštovanju državnega in meščanskega jezika, temveč so začeli hkrati ločevati nemško govoreče meščane v Nemce in nemškutarje, skladno z njihovim nemškim ali slovenskim materinim jezikom. Z rodoslovno razliko med rojenim Nemcem, ki so mu čitalničarji pri-

znávali vse moralne kvalifikacije, in rojenim Slovencem, toda nemško govorečim in mislečim nemškutarjem, ki so mu odrekli moralno enakopravnost z rojenim in mislečim Nemcem ali Slovencem, so čitalničarji opredelili enega izmed osnovnih pogledov na materin jezik in narodnost v narodnostnih bojih v Mariboru in na severnem Slovenskem. sploh. Boj za nemškutarje in proti njim, nadalje boj za enakopravnost slovenščine in nemščine v javnem življenju ali proti njej in končno boj za kulturno in politično osamosvojitve zgodovinskega podložnika je bil boj za nemški ali slovenski Maribor.

Za sedaj je čitalniško delovanje še izzvenovalo v zadovoljivo izživljanje družabnosti, ki je po J. Glazerju imela »značaj veselega prebujenja in polne mladostne svežosti in navdušenosti«. V takem razpoloženju je obiskal mesec dni staro Čitalnico L. Toman in v pozdravnem govoru rodoljubno razložil ime mariborskega mesta ter ga predložil mariborskim Slovencem za njihov delovni program, poudarjajoč: Mar mora nam biti za pravice naroda, toda potreben je še bor za nje. Svoje rodoljubne misli je pozneje strnil v pesem, katere zadnja kitica se glasi:

Zato priseže vsak al' mlad al' star,
da mu za srečo roda zmir bo mar.
Zato si voll rodoljubov zbor,
za mesto geslo svoje: mar i bor.

Ko je na Binkošti, 8. junija 1862, obiskalo Moško pevsko društvo iz Gradca sorodno pevsko društvo v Mariboru, so mariborski pevci priredili veselico na Mariborskem otoku. Na slavaloku je blestelo geslo »Bodite edini, edini, edini!« (Seid einig, einig, einig!), narodnostno slogovno znamenje izročila iz časov absolutizma pa je izražala skupina zastav: nemška, slovenska, štajerska in cesarska. Po uspehi pevski prireditvi so pripravili čitalniški Slovenci podobno proslavo v počastitev prve obletnice Čitalnice 3. avgusta 1862. Obletnica se je delila v dopoldansko slovensko peto mašo, ki jo je zložil čitalniški pevovodja Ivan Miklošič, brat velikega jezikoslovca, in je bila prva te vrste v Mariboru, ter v popoldansko besedo pri Macherju na sedanjem vogalu Smetanove in Strossmayerjeve ulice. Macherjevo dvorano so čitalničarji okrasili s številnimi tribarvnicami, cvetjem in s citati iz raznih pesnikov v vseh slovanskih jezikih; tako so bili zastopani Čelakovský, Gundullé, Kollár, Lermontov, Mickiewicz, Mušicki, Prešeren in Puškin; Koseski je bil predstavljen s heksametrom: »Svetu pokažite lik domače navade in misli. Biti slovenske krvi, biti Slovencu ponos!« Na besedi se je sešlo okoli 700 ljudi, kar izpričuje prizadevno organizacijo. Prišli so prvaki iz Ljubljane in rodoljubi iz Gradca, 12 Varaždincev in narodnih nošah, zlasti pa okoličan, ki so se slovesnosti manifestativno udeležili. Slovenjebistričani so prišli na okrašenih vozovih, Pohorci z Rušani pa na splavih. Dnevni red je vseboval rodoljubne govore, pevske točke, samospeve, zборе in budnice. Tako je bila proslava prve čitalnične obletnice tudi prva velika slovenska pevska prireditev v severovzhodni Sloveniji. Beseda je tekla po določenem dnevnem redu, razpoloženje je naraščalo in doseglo vrhunec s himno »Hej Slovani!« V preklepajočem navdušenju so zbrani zahtevali, da govori L. Toman, ki je svojo napitnico začel z besedami:

»Ko vas gledam tako navdušene in vnete, mi prihaja na misel pripovedka o onih grških bratih, ki so se dali na meji svoje domovine pokopati. Tako se mi zdi, da ste tudi vi pripravljeni za blagor svojega naroda, za njegove pravice vsakršne žrtve prinesiti, katere bi terjali...« Skoro v istem času, ko je Toman govoril navedene besede, se je zunaj pod oknom Macherjeve dvorane oglasila nemška pesem: »Was ist des Deutschen Vaterland?« Zapeli so jo turnerji, telovadci, ki so po posvetovanju na Mariborskem otoku prišli demonstrirati in protestirati, da je pri Macherju slovenska veselica. Vendar do izgrediv ni prišlo in po spominih očividca Ant. Šantla se zdi, da je bila družabna ugajenost močnejša kot obojestranska narodna občutja.

Tomanov govor je poldrugi mesec odmeval po nemških listih v Avstriji. Raziskovalec prvih časov mariborske čitalnice J. Glazer je dognal, da so bile jedro in kamen spotike v vseh časnikih Tomanove besede zato, ker so jih zaradi netočnega prevoda proglasili za Nemcem sovražni poziv k brezobzirnemu narodnostnemu boju. V odmevih na Tomanov govor sta za nas načelno važna nastopa dveh Nemcev; B. Carnerja in Ferd. Rasta, ki je imel pesniški psevdonim Hilarius. Carneri je v številnih člankih obravnaval

nemško-slovensko sožitje in načelno odklanjal vsako slovensko osamosvojitve; Hilarius pa je v prigodniških pesmih slavil dotedanje složno sožitje Slovencev in Nemcev ter bilal krive preroke, ki po vzgledu Tomanu prinašajo vanj nemir in razprtije. Nemško odklanjanje slovenske osamosvojitve, kot so ga izpovedali B. Carneri, mariborsko gilarstvo in tudi Hilarius, je zavrnil predsednik mariborske Čitalnice Janko Sernec, ko je utemeljil družbenorazvojno pot Slovencev v prihodnosti: »Naši nasprotniki nam očitajo, da kalimo mir med Nemci in Slovenci, toda to očitaje ni upravičeno. Mir je tudi med gospodarjem in hlapcem, če hlapec vse izpolni, kar mu veči gospodar. Takega miru mi ne iščemo, ali vendar vsi želimo in ljubimo mir, ki je med brati, uživajočimi enake pravice.«

O vplivu takih prireditvev najbolje priča Jos. Sernec, takratni mariborski gimnazijec, ki pravi v svojih Spominih, da mu je beseda pri Macherju vzbudila slovensko zavest.

Narodnostna diferenciacija Mariborčanov v Slovence in Nemce se je po ustanovitvi Čitalnice začela ob vprašanju občevalnega jezika, za katerega so Slovenci po naravnem pravu terjali materin, Nemci pa po historičnem izročilu državne, deželne in mestne uprave, prosvete in navade uveljavljeni jezik avstrijskih stanov, nemščino. Z narodnostno diferenciacijo so Slovenci začeli razkrajati družbeno enotno meščanstvo in razvijati posebno kulturno enoto v skupnosti vseh, ki so priznavali slovenski materinski jezik tudi za javni občevalni, uradni in učni jezik. Ob lirski in konservativni usmerjenosti mariborskih Slovencev in ob vzporedni regionalni štajerski in liberalni miselnosti mariborskih Nemcev je moralo vprašanje občevalnega in javnega jezika nastopiti z ostrino političnega vprašanja, brž ko je prosveta začela med ljudstvom širiti knjige in ko je ustava priznala ljudstvu pravico do sodelovanja v javnem življenju, npr. pri izbiranju učnega jezika v šolah, odločanju o poslovnem jeziku uradov ali sodišč in o razpravnem jeziku zakonodajnih ustanov.

V novi stvarnosti je štajersko nemštvo postavilo tudi v Mariboru načelo (v duhu jožefinizma), da sta ustavnost in liberalizem novi napredni gonišni sili vseh avstrijskih narodov, ki omogočata napredno reševanje vseh vprašanj, in da se jima zaradi njune naprednosti morajo podrediti vse druge težnje, med njimi tudi jezikovno vprašanje oziroma enakopravnost slovenščine in nemščine; naprednost sta istovetila z nemštvom. Pri taki obliki narodnostne sloge, ki je pomenila jezikovni status quo iz časa absolutizma, je mariborska Čitalnica namesto nemškega jezikovnega izročila ter z njim zvezanega štajerskega regionalizma in stanovske meščanske zavesti začela gojiti slovensko narodno zavest in z njo vzgajati bojevnike za politično enakost slovenščine v vsem kulturnem in javnem življenju. Pri kulturni in gospodarski zaostalosti ter številni podrejenosti Slovencev v skupnosti avstrijskih narodov je v boju za narodno samostojnost mariborska Čitalnica obenem z vsemi severnimi Slovenci iskala in našla moralno oporo v avstroslovenski miselnosti, ki je v romantični ideji o narodni enotnosti vseh slovenskih narodov gledala tudi določeno poročstvo za domačo narodno-politično prihodnost.

Nakazano miselnost mariborskih čitalničarjev odkriva še v večji meri kot prva obietnica Čitalnice (1862) mariborska proslava tisočletnice smrti sv. Cirila (1863), ki je bila prva organizirana javna manifestacija mariborskih in štajerskih Slovencev z njihovim začetnim narodnopolitičnim programom. Proslave tisočletnice Cirilove smrti so bile po vsem slovenskem svetu, tako da odseva v njih tudi kulturna povezanost avstrijskih Slovanov. Mariborska proslava izraža po svojem obsegu že značilnosti poznejših taborov. Čeprav ji še manjka politični program, je mariborska proslava narodnostna manifestacija, ki nadaljuje ob ustanovitvi čitalnice započeto delo v narodni in cerkveni, torej konservativni smeri.

Proslava je bila 3. avgusta na Mariborskem poiju na robu magdalenskega predmestja proti Radvanju na posestvu grofa Brandisa, moža predsednice Katoliškega ženskega društva, ker v liberalnem Mariboru po dogodkih s Tomanom (1862) Čitalnica ni mogla nikjer dobiti prireditvenih prostorov. Obiskalo jo je 5—6000 ljudi. Janko Sernec je v pozdravu razložil narodnostni pomen obeh blagovestnikov. Za njim je L. Vogrin med posameznimi pevkami točkami, ki jih je vodil Iv. Miklošič, orisal njuno življenje in ob vprašanju, kaj moramo storiti, da se izkažemo vredni njihovega dela, pozval navzoče k živemu narodnemu in verskemu življenju in na koncu predstavil

Slomška za svetlega naslednika obeh apostolov. Za Vogrinom je V. Pavlič udanostno pozdravil cesarja in za konec proslave je Jože Vošnjak izrekel napitnico vsem Slovanom. Ker je bila proslava proti večeru, je pri njej sodelovala tudi mariborska okolica s kresovi na Malečniku, v Kamnici in na Urbanu; demonstrativno pa je ostal v temi Maribor, razen Piramide, od koder je kres grofa Brandisa pozdravljal konservativno zborovanje pred Radvanjem.

1863 je na Mariborskem polju proslavilo Cirila in Metoda mariborsko podeželje in se izreklo tudi za slovenstvo, ne pa mesto Maribor, ki se je prav s svojo odsotnostjo izrekel proti cerkveni in slovenski proslavi blagovestnikov. Osrednji Vogrinov govor je pokazal, da je proslava pojmovala slovensko narodno poslanstvo za nadaljevanje Slomškovega cerkvenega dela in postavila s Slomškom tudi mariborski slovenski program. Pavličev govor je potrdil vero v dinastijo in Vošnjakova napitnica vsem Slovanom je obujala ilirsko in slovansko razpoloženje. Iz vseh treh govorov že precej določno odmeva poznejše slovensko konservativno geslo: Vse za vero (Vogrin), dom (Vošnjak), cesarja (Pavlič). S proslavo se je izkazal Maribor za organizacijsko središče obširnega okoliškega podeželja; istočasno pa je moralo postati Čitalnici očitno, da je brez večjega vpliva na mariborsko meščanstvo, ki se je nevzdržno strnjevalo z ustanovitvijo in liberalizmom ter odrekalo vsako odločilno politično vlogo cerkvi, dinastiji in slovenstvu. V političnem nasprotju med podeželjem in mestom se je že jasno pokazalo stališče, ki je npr. z Jurčičem ali Jos. Sercem upoštevalo samo kmeta za družbeno bistvo slovenstva in pri tem stvarno pustilo mesta, da se razvijajo sama. Ob sodelovanju s konservativnim nemštvom, ki ga predstavlja Brandis, se je izoblikovalo tudi sodelovanje konservativnega M. Hermana s Slovenci; to sodelovanje je predvidevalo v prihodnosti skupno delo vseh avstrijskih konservativcev v korist cerkve in konkordata. Razdvojenost Maribora ob cirilmetodijski proslavi 1863 odkriva podobno politično in kulturno razmerje, kot je bilo v Ljubljani med Bleiweisom in Dežmanom; razlika pa je v družbenih predstavnikih: pri mariborskih Slovencih Slomšek in izročilo leta 1848 pri mariborskih Nemcih.

Ob vedno očitnejših pojavih narodnostne in politične razdvojenosti mariborske javnosti je organizirala Čitalnica 1864 prav za meščane slovesno bésedo. Če je tisočletnica smrti sv. Cirila povezala Čitalnico z mariborskim podeželjem, je poizkušala ta béseda zblizati osrednje in obrobne Slovence ter utrditi njihovo sodelovanje, povrh pa še predstaviti slovensko kulturno preteklost mariborskemu meščanstvu. Na tej izraziti kulturni in umetniški prireditvi je bil v ospredju komponist Benjamin Ipavic, ki je sam dirigiral svoje skladbe, npr. Koseskega »Kdo je mar«, Jož. Vošnjaka dvo-spev »Prisega« in četverospjev »Ljubici pod oknom«. Vendar zaradi napredujoče narodnostne in politične diferenciacije ta prireditve ni zajela mariborskega meščanstva — to bi se verjetno zgodilo na začetku šestdesetih let — in je ostala tako omejena samo na mariborske Slovence, za katere je pomenila važen družaben dogodek. V navdušenju, ki je sledilo petju pesmi »Kdo je mar«, je Jož. Vošnjak prisodil B. Ipavcu prvo mesto med slovenskimi skladatelji in ga v »Novicah« slavil kot predstavnika novoslovenske posvetne glasbe. Z rednim nastopanjem B. in G. Ipavca ter Iv. Mlklošiča je mariborska Čitalnica postala središče podravske glasbene umetnosti in tako posredno dvigala raven čitalniškega življenja v vsej severovzhodni Sloveniji.

Poleg družabnih in umetniških glasbenih prireditev se je začela tudi likovna in tiskana propaganda slovenskega gibanja. Posredno je mariborska Čitalnica propagirala in širila govor M. Hermana o enakopravnosti slovensčine in nemščine v graškem dežel-nem zboru, ki je postal navzlic težkemu Levstikovemu prevodu čitalniško in ljudsko branje. Kakor je obnovev Hermanovega govora v Levstikovem prevodu nadomeščala redno izhajajoči časnik, podobno je M. Prelog poizkušal važne tekoče dogodke iz slovenskega življenja ohraniti v spominu ljudi z likovnimi upodobitvami. Tako je že 1863 ob mariborski proslavi Cirilove 1000-letnice izdal porcelanaste majolike v navadni velikosti, okrašene s kiticami iz lipovih vejic v slovenskih barvah, z letnico 1863 in z napisom Maribor; teh so si udeleženci nabavili blizu 1000 kosov za narodni odpustek. Po uspešnih nastopih M. Hermana v štajerskem deželnem zboru je M. Prelog izdal Hermanovo litografirano podobo, ki jo je narisal grafik Kriehuber, in z njo propagiral govornika zlasti v domovih, kamor ni prispel tiskani prevod Hermanovega govora. Cirila in Metoda so propagirali tudi s freskami, ki jih je slikal zlasti M. Brollo v notranjosti cerkva, ki so imele narodne župnike; tako najdemo freske Cirila in Metoda iz tega časa npr. v Apačah. To je bila propaganda, ki je ustrezala velikemu odstotku nepismenih,

pomanjkanju časopisja in pa izročilu cerkvene propagande odpustkov, podobie in stenskih slik. Ne smemo namreč pozabiti, da je bil še 1864 v Hočah, v mariborski neposredni okolici, nepismen župan, da pa je z izpopolnjevanjem šolstva vse bolj naraščal politični pomen ustreznega učnega jezika; pomen materinega jezika so poudarili ciril-metodjska slovesnost in Hermanovi deželnozborski govori.

Ob živem delu mariborske Čitalnice ne smemo pozabiti na delež, ki ga je prispevala mariborska gimnazijska mladina. Iz spominov P. Turnerja vemo, da so na mariborski gimnaziji poučevali slovensko zavedni profesorji, npr. V. Lipež, J. Mencinger, J. Šuman, D. Trstenjak in Fr. Žagar, ki so jo napravili pod vodstvom humanistično izobraženega in narodnostno liberalnega ravnatelja A. Langa za slovenski šolski zavod, kar je ostala v nasprotju z ustanovljeno nemško realko v sedemdesetih letih, tudi v vsej prihodnosti. Že 1848 so po poročilu D. Trstenjaka gimnazijci uvedli na valetah po maturi vzporedne slovenske in nemške poslovilne govore in ob sodelovanju slovenskih gimnazijcev se je 1858 uvedlo pri šolskih mašah v mariborski cerkvi tudi slovensko petje. Navzlic družabni strpnosti in navadno prijateljskemu razmerju med slovenskimi in nemškimi dijaki so slovenski gimnazijci po ustanovitvi Čitalnice nehali obiskovati nemško gledališče in 1884 tudi sodelovati pri telovadnem društvu iz protesta proti njegovi nemški usmerjenosti. Obenem je gimnazijska mladina nastopala proti izročilu narodnostne sloge; gojila je slovenščino in se v njej izpopolnjevala, kar dokazujejo zlasti dijaški literarni listi od »Sprotuletnje vlijolice« iz predmarčne dobe dalje. Ko je gimnazijska mladina že za Bachovega absolutizma dosegla enakopravnost slovenščine z nemščino na svojih družabnih nastopih, je začela iskati stike z jugoslovansko in s češko šolsko mladino. Dosegla je npr. zvezo z Novim Sadom, od koder je od 1862 pošiljal J. Djordjević mariborskim gimnazijcem politični časnik Srbski dnevnik; za dovoljeni prostovoljni pouk češčine se je prijavilo 46 gimnazijcev. Iz vrst slovenskih gimnazijskih profesorjev je izšla javna pobuda za izdajo izbranih srbskih narodnih pesmi, da bi se brale vzporedno s Homerjem, In profesor Fr. Žagar je predlagal, naj se poučuje veronauk za Slovence v slovenščini. Smotrnost svojega narodnoprosvetnega gibanja je gimnazijska mladina kronala s pobudo za ustanovitev Slovenske matice 1865.

Razvoj dogodkov v Avstriji, kjer je 1865 dotedanjo centralistično in nemško liberalno Schmerlingovo vlado nasledila konservativna Belcredijeva, je terjal tudi od mariborskih Slovencev jasno stališče do nove ureditve avstrijske države. Čitalnica v svoji družabni delavnosti tega stališča ni zavzela in tako so mariborski Slovenci pri oblikovanju prvega slovenskega ustavnega in političnega programa ostali dolžni odgovora kakor 1848. To je ustrezalo času, v katerem je še prevladovalo izročilo politične molčečnosti iz Metternichove in Bachove dobe.

Nasprotno pa kaže precej jasne težnje po ustavi in svobodi novo mariborsko časopisje, ki ga je proučeval F. Glazer. 1862 ustanovljen »Correspondent für Untersteiermark« je v začetku po svoji vsebini še prava družinska revija, ki je po zgledu predmarčnih revij v Gradcu (Der Aufmerksame, Styria) poročal zlasti o nepolitčnih dogodkih in je štel med svoje sodelavce tudi O. Cafa. Vzporedno z novo zakonodajo o svobodnem tisku pa se je list kmalu razvil v politični meščanski časnik (Marburger Zeitung), ki je zavestno zastopal liberalno ustavo in namesto narodne enakopravnosti vedno določeneje zagovarjal narodnostno izročilo izpred 1848, potreko po enotni nemški Avstriji v duhu februarskega patenta 1861, po dualizmu pa cislitvansko nemško Avstrijo in decembrsko ustavo 1867. Ni brez pomena, da predstavljajo ustavni Maribor tudi na zunaj zlasti priseljenci, ki so se v njem udomačili. Južnonemška rodbina Relser je dala Mariboru dva župana: Otmarja (1850—59) in Matevža (1870—82); po rodu Tirolca sta bila župana Andrej Tappeler (1881—87) in Johann Schmiderer (1902—18), iz Severne Italije izvlra župan Jos. Bancalari (1867—70) in iz Podravine župan Aleksander Nagy (1886—1902). Prvi in edini domači okolčan, ki pa je županoval le kratek čas (1863—85) je bil po očetu Ptujčan Ferdinand Duchatsch. Priseljenci so bili prvi in najodločnejši zagovorniki liberalne ustave in enotne Avstrije ter hkrati prvi organizatorji tako imenovanih dnevov ustave, prednikov taborov, ki so zahtevali svobodno gospodarstvo, gradnjo železnic, npr. neposredno progo iz Maribora v Ptuj, samoupravo občin in okrajnih zastopov, razširitev društvenih, zborovalnih in tiskovnih pravic, svobodno in demokratično šolstvo, odpoved konkordata, reorganizacijo sodstva s porotami, ločitev uprave od sodstva, svobodno advokaturu in liberalna določila o zakonski zvezi. Razlika med ustavovernimi Mariborčani, ki so bili organizirani v zmernejšem kazinskem društvu in v radikalnejšem

Napredku (Fortschritt), in med konservativnimi federalisti v slovenski Čitalnici je bila stvarno tudi razlika med liberalnim nemštvom in konservativnim slovenstvom.

Podobno, kot je v Ljubljani ustavovernost pritegnila npr. Dežmana iz slovenskega v nemški ali konservativnost Costo iz nemškega v slovenski narodni tabor, je v Mariboru z odločno ustavovernostjo in z odločno konservativnostjo nastopalo opredeljevanje za nemštvo in za slovenstvo in hkrati oddeljevanje liberalnega meščanstva od konservativnega kmetškega podeželja. Ideolog mariborskega liberalizma in njegov vodnik v nemštvo je bil zlasti B. Carneri, prijatelj Anastazija Grüna, ki je oblikoval najprej s svojim sonetnim vencem »Pflug und Schwert« (1862), nato pa z državnoborskimi (1870—91) in deželnoborskimi (1861—83) govori narodnostni politični program v sedemdesetih letih ne le za mariborsko, temveč za vse vzhodnoalpsko nemštvo. Za Carnerija je država pravniški ideal, izvor in varuh najvišjih smotrov človeka; politična svoboda mora temeljiti v moralni svobodi. Državnopolitično je bil Carneri Velenec in je terjgal zedinjenje Avstrije z Nemčijo in njun skupni razvoj pod avstrijskim vodstvom. V gospodarstvu je zagovarjal popolni liberalizem, sicer pa postopno uvažanje politične svobode v zakonodajo in upravo. Zahteval je šolo, ki bi ustrezala vsem naprednim, to je liberalnim zahtevam, politično pa enotno Avstrijo z močno osrednjo oblastjo. Po mišljenju njegovega biografa, nekdanjega mariborskega poslanca H. Wastiana, je Carneri predpostavljal, da bi morala močna avstrijska osrednja oblast biti pravilna vsem narodom, vendar pa nemška, z nemškim upravnim ali državnim jezikom. Carneri je med prvimi imenoval uvažanje slovenskega jezika v urade za zlorabo narodnega elementa, ki mora Avstrijo upropastiti; kajti vzeti nemščini upravičenost za posredovanje avstrijske državne miselnosti je isto, kakor jemati Avstriji upravičenost do njenega obstoja. Priznal pa je Carneri, da je Maribor v nemški Avstriji geografsko slovensko mesto.

Ko je dvor ukinitel Schmerlingovo ustavo, da tako pripravi pot za dualizem, so razni narodi prijavili svoje zahteve, izvajajoč jih iz historičnega prava. Historično pravo in iz njega izvirajoči državnopravni program Čehov je postal tudi Slovincem zgled za politično ravnanje. Ob pomanjkanju voditeljev, ki bi bili zmožni samostojno vrednotiti prihodnji razvoj Avstrije in Srednje Evrope, so slovenski prvaki na mariborskem sestanku 1865 skovali iz historične Kranjske, Ilirije in Štajerske mariborskega okrožja tako imenovano notranjeavstrijsko enoto; zahteva po združitvi teh dežel je znana kot mariborski program, ki naj bi bil pot do zedinjenja Slovincem, a je dokaz, da slovensko in mariborsko slovensko politično vodstvo ni poznalo duha in sili v razvoju tedanje Srednje Evrope, ne ustavnih razvojnih možnosti Avstrije in ne potreb ter pravic malega naroda brez zgodovinskega prava; razen tega pa je tudi dokaz zakoreninjenosti slovenskih prvakov v preteklosti oktobrskega diploma in v legitimistični pravičnosti absolutističnega dvora in Njegovega Velikanstva, ki da bodo na prošnjo Slovincem »iz svoje polnovlastnosti potrebno pomoč za državnopravno našo odredbo nakloniti blagovolili«. Zgodovinski pomen mariborskega programa je zaradi tega edino v dejstvu, da je bil edini državnapolitični program, ki ga je vodstvo Slovincem postavilo v času preurejanja Avstrije od ukinitve Schmerlingove ustave pa do nove decembrske ustave 1867.

Mrtvorojenost mariborskega programa dokazuje najboljše dejstvo, da ni postal pobuda za najmanjše novo politično gibanje, saj prvaki sami niso verovali vanj, čeprav sta ugovarjala samo dva: Janko Sernec, ki je pravilno gledal v njem le posnemanje Čehov in ugotovil, da za Slovence ni niti ustrezen niti izvedljiv, in pa L. Svetec, ki je zagovarjal načelo naravnega narodnega prava in odklanjal historično pravo kot anahronizem. Mariborski notranjeavstrijski program je vrhunec slovenskega čitalništva, ki se je naslonilo iz svoje avstroslovenske in neslovenske miselnosti na oktobrski diplom in ga razvijalo s cirilmetodijskimi, Vodnikovimi in Slomškovimi proslavami v jezikovno in historičnopravno doktrinarost; pri tem je družbeno negovalo izročilo o lastni zgodovini, ki sta jo dokazovala stara slava in narodni jezik kot priči velike preteklosti in hkrati kot poročilo za veliko prihodnost. Mariborski program so prehiteli dogodki 1866: Kraljevi Gradec, izkjučitev Avstrije iz Nemčije in zedinjenje Benetk z Italijo, zlasti pa še dogodki 1867: dualizem in decembrska ustava, ki sta jasno pokazali Slovincem, da so brez političnega vodstva in da je liberalna Avstrija dejstvo, ki jo je z decembrsko ustavo dinastija priznala za nemško gospodino. Kraljevi Gradec je pokopal jožefinsko zamišljeno enotno habsburško državo v okviru Velike Nemčije. Dualizem in decembrska ustava sta predstavila novo Avstrijo, kjer si je razdelila

dinastija oblast z veleposestvom in nemškimi meščanstvom. Velika enotna Avstrija se je 1866 izkazala za nemško in liberalno utvaro in podobno notranjeavstrijska enota za konservativno slovensko slepilo. Narodne sile so okrog Avstrije izbojevale novo Nemčijo in Italijo, 1867 pa Madžarsko.

Očitna je bila razlika med Nemci in Slovenci v programu za prihodnost. Nemci so dobili v decembrski ustavi okvirni program za uresničenje male nemške liberalne Avstrije; Slovenci pa so program, ki bi utrdil njihovo sodelovanje z drugimi Slovani, še iskali. Pri tem so jim prišli na pomoč historičnopravno usmerjeni avstrijski Slovani, ki so se 1865 zbrali na Dunaju brez Slovencev in jih tako prisilili, da so začeli politično misliti in računati z lastnimi narodnimi silami. Tako je moralo postati Slovincem že ob mariborskem programu očitno, da v novih razmerah ne morejo biti politična podružnica drugih Slovanov, zlasti Čehov, temveč da morajo iskati rešitve, ki bo ustrezala Slovincem samim in njihovim razvojnim potrebam. Bila je trda in težka naloga ločiti se od historičnega prava, romantičnih jezikovnih idealov slovanstva in približati se slovenski stvarnosti; to je bil za mnoge rodoljube prelom, kakor ga je nakazal v pismu Jož. Vošnjaku 21. avgusta 1868 pobudnik mariborskega programa A. Einspieler: »Za gotovo vem, da so nas na Dunaju zbrani Slovani pozabili in prepustili Nemcem. Zatorej se pisari o nemški skupini, h kateri bi spadali tudi mi. Poljaci, Čehi, Hrvatje so skrbeli zase, nas pa pustili na cedilu. Trda pojde za notranje-avstrijsko skupino, ter trša, ko se bodo deželni zbori še vprašali in o tem sklepali. Vi (= štajerski Slovenci) in mi (= koroški) smo gotovo izgubljeni. Nemci bodo vsekil k Nemcem. Kaj storiti v tej sili in potrebi? Ta nevarnost je za nas tem večja, ker so med nami za narodne skupne marsikateri rodoljubi. Treba bi bilo, da se enkrat skoraj snidemo in zložimo, kaj početi. Napravi kako shod in povabi znane rodoljube iz vseh dežel. Kar so delali drugi Slovani na Dunaju, kaj bi tega ne smeli storiti, postavim v Celju, Mariboru, ali v Ljubljani ali kje druge?« Einspielerjevo pismo očituje strah pred narodnostnim bojem z Nemci za notranjeavstrijsko skupino, ki ga je poizkušal preprečiti s cesarsko absolutistično odločbo o njeni ustanovitvi. V času narodnostnih gibanj je predlagal Einspieler absolutistični ukrep za ustanovitev notranjeavstrijske enote, ki bi ustrezal zmagovitemu absolutnemu monarhu za okupirano deželo. Konservativna miselnost slovenskega političnega vodstva in narodnostni duh časa sta bila nezdružljiva in za dosego uspehov nesposobna, dokler se slovenski politični voditelji niso vživel v novi čas in usposobili slovenskih narodnih sil za boj za slovenski politični narodni program; le-ta pa je bil v načelnem nasprotju s programom nemških liberalcev o oblikovanju enotne Avstrije, ki narodnostno ni bila nemška.

Ob sprejemu mariborskega programa so v Mariboru še sodelovali posamezni Slovenci v duhu meščanske sloge v večini obiasnih zastopov, vendar brez kakih očitnih uspehov. Položaj Slovencev v Mariboru se je še poslabšal, ko je 1862 po smrti konservativnega Thunovega sodelavca pri šolski reformi A. M. Slomška postal lavantinski škof J. M. Stepišnik, kandidat liberalne dunajske vlade in zastopnik narodnostne sloge, to se pravi liberalnega vladnega pojmovanja o nemški Avstriji. Razpoloženje mariborskega meščanstva je bilo, kakor vemo iz spomnikov P. Turnerja, svobodomisleino; tudi na podeželju, zlasti v Dravski dolini, je bilo razpoloženje izrazito proticerkveno in protikonservativno, torej liberalno. Ob pomanjkanju ustreznega programa je postal slovenski položaj v Mariboru posebno težak, ko je po dotedanjem enačenju narodne enakopravnosti s konservativno cerkveno usmerjenostjo zavzel novi lavantinski škof en narodnosti nevtrajno stališče in kmalu, sicer začasno, odtegnil mariborsko duhovščino od političnega dela; tako npr. 1867 ni slovenskega oklica za volitve podpisal noben duhovnik iz Maribora in iz mariborskega volilnega okraja.

V tem težkem položaju pa se je izkazala mladina za nov vir političnih sil, ki so voditeljem pohajale. Ob liberalnem mestnem županstvu in vladni birokraciji, konservativnem škofijstvu in vladnem nevtrajnem škofu, ob padajoči delavnosti čitalnic po odhodu Janka Sernca v Kozje 1866, ko je bilo mariborsko slovenstvo prepuščeno samemu sebi, je prišla v mariborski čitalnici do vodstva mladina. Pod novim predsednikom J. Šumanom se je sprostila doktrinarnih voditeljev okoli »Novic« in »Vaterlanda« in se v skiađu s Kraljevim Gradcem, dualizmom in decembrsko ustavo s poudarkom zavzemala za slovenski program iz 1848: zedinjeno Slovenijo. Vzporedno z uveljavljanjem slovenske mladine, ki je postala po spominih A. Santla pravo srce mariborske

Čitalnice, se je tudi v ustavovernem društvu »Napredek« (Fortschritt) uveljavila meščanska, zlasti visokošolska mladina, ki je študirala v Gradcu, ter poudarjala svobodomiselstvo in nemštvo, tako da imamo med študirajočo mariborsko mladino dvoje Mariborov, slovenskega in nemškega, tako pa tudi med mariborskimi meščani stare in mlade.

S spremembami časa se je nadaljevala v Mariboru narodnostna in politična diferenciacija prebivalstva. 1865 je Čitalnica na posebni Slomškovi slavnosti po razpravah o mariborskem programu sklenila, da postavi v Mariboru Slovskega javen spomenik. V ta namen je predlagala ustanovitev posebnega odbora iz po dveh zastopnikov Čitalnice, lavantinskega škofijstva in mestne občine; vsakokratni predsednik Čitalnice bi bil predsednik odbora. Rodoljubni čitalničarji pa pri predlogu o odboru za Slomškov spomenik niso upoštevali narodne in politične usmerjenosti mariborskega županstva ne posebne vloge lavantinske škofije, ki ji jo je zagotavljal konkordat, in tudi ne družabnega in narodnega položaja Čitalnice v mariborskem mestu. Mariborsko županstvo je zastopalo mnenje, da se je lavantinska škofijska rezidenca preselila v Maribor po zaslugi takratnega župana O. Reiserja, in je gledalo v škofu Slomšku režimskega moža in sodelavca absolutizma, ki je zagovarjal tudi v novi ustavni dobi absolutizem in motil narodnostno slovo. Liberalno mariborsko javno mnenje je gledalo v Slomšku predstavnika konkordata, ki ga je odločno odklanjalo. Zaradi tega je mariborsko županstvo odklonilo sodelovanje v predlaganem odboru za Slomškov spomenik z utemeljitvijo, da predlagani spomenik ni občinska zadeva. Liberalnega mariborskega razpoloženja se je zavedal lavantinski škofijski ordinariat, ko je poslal v predlagani odbor za Slomškov spomenik enega zastopnika lavantinske duhovščine in enega zastopnika konzistorija; škofijska zastopnika sta uvidela, da je javni Slomškov spomenik v Mariboru nemogoč, in sta dosegla 1867 izpremembo čitalniškega sklepa, tako da se postavi Slomšku v Mariboru cerkveni spomenik pred vhodom v Alojzijevo cerkev. S sklepom o cerkvenem Slomškovem spomeniku se je njihov narodnopolitični pomen odločno zmanjšal in je stopil v ozadje, dokler ga ni oživila nova konservativna politična organizacija pod okriljem cerkve.

Očitni spodrsrlaj Čitalnice, ki je ob ustanovitvi odbora za Slomškov spomenik brez ustreznega poznanja mariborske politične stvarnosti poizkusila sodelovati kot enakovreden sodelavec z vodilnima mariborskima političnima silama, z liberalnim mestnim županstvom in konservativnim škofijstvom, je njeno nadaljnje delovanje omejil na besede in izlete, ki so propagirali slovenstvo do Ruš, Fram, Kungote, Jarenlne in Sentilja. Brez Čitalnice pa je samostojno prek »Slovenskega gospodarja« organiziral J. Ulaga, npr. v Malečniku, Limbušu in Rušah, prireditve za ohranitev konkordata, ko je organiziralo liberalno mariborsko ustavno društvo po mestih in trgih močno gibanje za njegovo odpoved. Z bojem za konkordat in proti njemu in za liberalne zakone, ki bi ustrezali novi ustavi, je mariborsko politično življenje vzvalovilo pod vplivl Gradca in Dunaja z jasnimi konservativnimi in liberalnimi zahtevami, ki sta jih v Mariboru zastopala lavantinsko škofijstvo in mestno županstvo. Ker temu boju nista več ustrezala Čitalnica in kazinsko društvo, so bile potrebne nove organizacije.

Na poživljeno javno življenje in na boj za uresničenje določenih programov kaže zlasti novo časopisje. Prvi mariborski časnik »Correspondent für Untersteiermark« je začel izhajati 1862 dvakrat na teden; potem pa je izhajal vedno bolj pogosto, dokler ni postal 1870 dnevnik z imenom »Marburger Zeitung«. Ko je »Marburger Zeitung« postala vse bolj očitna zagovornica liberalnega nemškega programa, je postala potreba po slovenskem časniku vedno jasnejša, zlasti ker Blelweisove »Novice« niso mogle nikoli prodrati v Podravje. Tako je bil konec 1866 ustanovljen nov mariborski časnik »Slovenski gospodar«, ki ga je urejal novi predsednik Čitalnice in njen igralski režiser M. Prelog. Izhajati je začel 1867 z gospodarskim in kulturnim programom Novic, a narodnostno odločnejši. Vsebina prvega letnika kaže, da je bil ustanovljen za obrambo konkordata, ki je bila po izvajanjih organizatorja konservativizma v Mariboru, J. Ulage, skladna z bojem za narodnost; slovenski duhovnik mora namreč pospeševati narodne pravice in narodni razvoj, ker je to sredstvo, »da lažje vzbuja duhove in jih vnema za večne resnice in brote«. Z novima časnikoma je Maribor zlasti zaostрил boj za konkordat in proti njemu tudi na podeželju. 22. marca 1868 je Maribor praznoval odpoved konkordata z manifestacijami in baklado. Ker so Slovenci s konkordatom zagovarjali tudi cerkev in slovenstvo, je boj proti konkordatu nujno postal tudi boj za liberalizem

In nemštvo, ki je z novimi šolskimi zakoni začelo odpravljati slovenščino zlasti v mariborskem predmestnem šolstvu. Medtem ko je bila konkordatska šola v načelu utrkovistična, je v novih šolah prevladala nemščina tam, kjer so usmerjali šole nemško-liberalni šolski krajevni sveti, tako tudi npr. v graškem in magdaienskem predmestju. Z vedno ostrejšim političnim bojem so zapustili politične zastope zadnji slovenski predstavniki, npr. F. Dominkuš, ki je odšel iz mariborskega občinskega odbora ob volitvah v okrajni zastop 7. marca 1867 z naslednjo utemeljitvijo:

»Razvoj posameznega ljudstva k duhovnemu in materialnemu kulturnemu življenju je mogoč le na narodni podlagi.

Pravilnost tega stališča je v omikanem svetu že dolgo priznana in ga odklanja samo nespamet ali pa prikrita gospodovalnost. Dvome o pravilnosti tega dognanja bo vsakomur odstranil pogled v zgodovino in v sedanost. Slovenci v tem pogledu niso nobena izjema med narodi. Predaleč bi prišel, ko bi hotel zavrniti vse ugovore proti njihovim prizadevanjem; ker pa so zvečine zelo votili, tega tudi ni treba.

Nemoteni narodni razvoj, ki ga priznava za prvo življenjsko korist slovenskega naroda velik del njegovega neodvisnega izobraženstva, je pogoj za vsak svobodni napredek. To je pač tek gibalnih idej v življenju narodov.

Kdor takih upravičenih idej ne razume, se jim upira in hoče odrezati silnice najsvetejših koristi nekega naroda, gotovo ni njegov prijatelj in ga ne more nikdar voditi.

Oprta na ta načela ne morem smatrati za pravilno pojmovano korist mestne občine dejstva, da je mestno zastopstvo, navzlic temu, da je mestu že po zakonu zagotovljena izvolitev približno 30 članov okrajnega zastopa, imelo za potrebno še vplivati na volitev 10 zastopnikov iz podeželskih občin, saj ima po občinskem sklepu edini namen, da odstrani iz okrajnega zastopa slovenski element.

Po mojem pojmovanju bi bilo pač bolj v korist mirnega sožitja obeh narodnosti in gotovo brez nevarnosti za nemški element, ki je že zastopan s 30 člani, ko bi se pri volitvah 10 članov iz podeželskih občin slovenski element celo podpiral.

Ker pa mi je v zadnji seji gospod župan očital, da sem s svojim ravnanjem škodoval koristim mestne občine in ker moram iz zadržanja velike večine spoštovanega odbora sklepati, da moji nazori nasprotujejo nazorom, ki vladajo pri mojih mestnih volcih, menim, da je moja dolžnost zapustiti to spoštovano korporacijo, za katero sem si vedno štel v čast, da ji pripadam, in vrnil svoj mandat občinskega odbornika.

Ob tem ne morem opustiti upanja, da... bo zmagalo prepričanje o skladnosti koristi mestne občine in osebnih teženj za kar najboljši mogoči razvoj slovenske narodnosti...

Z Dominkušem je tako 1867 zapustil zadnji politični Slovenec mariborski občinski odbor, kjer je postal nemogoč zaradi zaostrenega boja proti konkordatu in slovenstvu, ki je z bojem za konkordat izgubilo veliko možnost, da požene globlje korenine med mariborskimi meščanstvom.

Naraščajoči konservativni in liberalni radikalizem je vedno očitneje spremljala asimilacija po političnem prosvetljenstvu, ki je z liberalno miseinstjo prelevila posameznike v Nemce, s konservativno pa v Slovence. Prvi politični zastopnik štajerskih Slovencev v graškem deželnem in dunajskem državnem zboru Mihael Hermann, rojen Nemec, je postal s konservativnostjo politični Slovenec, podobno kot so npr. Waser, predsednik višjega sodišča v Gradcu, ali sinovi ustanovitelja »Slovenskega gospodarja«, M. Preloga, in celo en sin Janka Sernca postali z liberalizmom Nemci. Prvi zastopniki političnega radikalizma so bili zlasti visokošolci iz Gradca in z Dunaja, ki so vplivali tudi na mariborsko slovensko vodstvo, tako da je npr. »Slovenski gospodar«, ki se je v začetku zgledoval po »Novicah«, za Novo leto 1868 začel odločno zagovarjati zedinjeno Slovenijo, uvedbo slovenščine v šole in urade, medtem ko so rehabilitacijo cerkve zahtevali duhovniški dopisniki iz krogov lavantinskega škofijstva. Pod vplivom mladine je novo mariborsko slovensko glasilo obtoževalo »Novice«, da zanikrno razvijajo slovenske kulturne ustanove, npr. Matice slovensko, in očitalo staroslovenskim prvakom, »da imajo skrhane zobe in kratko sapo«, mladoslovenske pa imelo za »mladiko na drevesu Slovenije«. Nezadovoljni s slovenskim cerkveno poudarjenim programom, ki je tudi drugače skoro izključno utemeljeval potrebe podeželja v duhu preteklosti, a premalo upošteval časovne nujnosti meščanstva in izobraženstva; so mariborski rodoljubi uresničili misel, ki je že leta visela v slovenskem ozračju: izdajanje slovenskega

časnika, ki bi seznanjal izobraženstvo in meščanstvo s slovenskimi potrebami na področju politike.

2. aprila 1888 je prvič izšel v Mariboru »Slovenski Narod«, ki je v svojem programu posnel v bistvu slovenski liberalni program iz 1848, tako da je mogel Fr. Levstik ob njegovem izidu ugotoviti, da se »slovenski narod, ki po zemlji hodi in mariborski Narod... identifikirata«. Da zagotovijo trajno izhajanje »Slovenskega Naroda«, ki ga je tiskala nemška tiskarna Ed. Janschitzka, so 1870 na pobudo A. Tomšiča ustanovili Fr. Rapoc iz Maribora ter Fr. Skaza in H. Tanšič iz Šmarja pri Jelšah komanditno družbo »Narodna tiskarna«, ki je 1871 prevzela izdajanje novega časnika. Razen tiskarne je zagotavljala prihodnost »Slovenskega Naroda« osebnost prvega urednika A. Tomšiča, ki je z liberalnimi pogledi na slovenski razvoj, z moško besedo, prepričevalno zgovornostjo, delovno vztrajnostjo in taktično spretnostjo razvil v »Slovenskem Narodu« narodno in politično tribuno, torej pravi politični list brez literarnih ambicij, kakor je sam pisal Fr. Levstiku 24. februarja 1871. Staro mariborsko zamisel literarnega lista pa je uresničil novi sourednik »Slovenskega Naroda« Josip Jurčič z izdajo »Glasnika«. Ta je po dognanjih J. Glazerja »dobil med mladino toliko naročnikov, da bo izhajal«, a »od slovenske inteligencije, ktera bi domačo literaturo laglje podpirala, pa je število naročnikov baje prav pohlevno«. Tako je moral »Glasnik« po izidu prve številke prenehati, ker je bila »maternalna in duševna udeležba premala«, ali z drugo besedo: Maribor je bil za izdajanje slovenske literarne revije prešibek.

Navzlic Jurčičevemu neuspehu je ostala misel o literarnem listu živa še vnaprej. 9. februarja 1871 je pisal A. Tomšič Fr. Levstiku: »Pri nas se bo v prihodnje mnogo snovalo. Moja tovariša bodeta hotela izdajati nek pripovedni list... Jaz bi bil pripravljen prevzeti izdajanje... Dobiček lista bi delil z delavci — izgubo rad trpim sam.« Nameravani »Pripovednik« bi »moral zadostovati bralni potrebi — a ne letati za samimi ideali. Ne trebalo bi samih izvirnih spisov, katerih itak ni. Dobra in dobro prestavljena povest se bolje bere, nego slaba izvirna... Med stranke in njene slabosti bi se ne smel mešati, ampak mirno pripovedovati i podučevati i sem pa tje skrbeti za nekoliko brezžolčnega smeha; če bi imel kdo dobro peti, naj bi pel, če ne naj bi gospodarila sama proza...« Iz Tomšiča je v navedenem pismu govoril solastnik Narodne tiskarne, ki jo je poizkušal zaposliti z izdajanjem »Pripovednika«. Ta list bi naj bil na ravni poznejših mohorskih Večernic, ker bi tako najbolj zadovoljil naročnike iz vrst čitalničarjev.

Mogoče so s Tomšičevim »Pripovednikom« v posredni zvezi »Sršeni«, 1871, saj je bil njihov izdajatelj Iv. Železnikar Tomšičev sodelavec v uredništvu »Slovenskega Naroda«. Iz osebne težnje D. Trstenjaka in verjetno tudi iz zamisli »Pripovednika« se je rodila v Mariboru »Zora«, dvomesečnik za zabavo, umetnost in znanost, ki je izhajal 1872—1878 in imel 1873-74 znanstveno prilogo »Vestnik«. Vsebinska »Zora« izraža osebna prizadevanja obeh urednikov, prvega D. Trstenjaka in zadnjega J. Pajka, ne pa nekega literarnega rodu; tako pomeni »Zora« rodoljubni polzkus, po zgledu utilitarnih prosvetljskih družinskih listov »s pomočjo literature k povzdigu našega ljubljenelega naroda pripomagati«. Urednika sta ocenjevala za koristno vse, kar je izšlo v slovenščini, ne glede na vsebino in obliko, in tako razvila revijo v tiskano čitalnico, ki pa jo je slovenski slovstveni razvoj že prerastel. Istočasno z »Zoro« je samostojno začel iz potrebe... »slovenske učitelje in odgojitelje napeljavati do večje strokovne omike v narodnem jeziku, narodnem duhu in narodnem smislu... slovensko občinstvo ogreti za slovensko narodno šolo in... domoljube prevstvariti v prave šolske prijatelje... izhajati »Slovenski učitelj«, ki je zagovarjal novo šolo; njegovi izdajatelji (Ivan Lapajne in za njim Učiteljsko društvo za Slovenski Štajer) so smatrali nove šolske postavbe za velik napredek. Z odločnim zavzemanjem za novo svobodno šolo je postal »Slovenski učitelj« prvo slovensko liberalno glasilo v Mariboru, zlasti še potem, ko se je 1872 do liberalizma zelo nevtralni »Slovenski Narod« preselil v Ljubljano. Ob študiju mariborskega časopisa iz začetka ustavne dobe, 1862—1873, je J. Glazer ugotovil, da je bilo med devetimi časopisi 8 pisanih v slovenščini in le 1 v nemščini; glavni vzrok za to razliko je po J. Glazerju dejstvo, da je mariborsko nemštvo bilo tako rekoč brez tal in kulturno mrtvo, ker je za zemljo, sredi katere je živelo, predstavljalo tuj element in bilo zato z njo brez živega stika; sodočala pa je pri tem tudi bližina nemških kulturnih središč, predvsem Gradca, zaradi česar ni imelo smisla, v provincialnem mestu brez domače pobude ustanavljati lastna literarna glasila. Ob političnem, narodnostnem in kulturnem

opredeljevanju Maribora so v prvem desetletju ustave delavni zastopniki posameznih političnih gibanj razvili tudi njihova glasila: konservativnega »Slovenskega gospodarja«, nevtrinaliberalni »Slovenski Narod«, nemško »Marburger Zeitung« in načelno liberalnega »Slovenskega učitelja«. Tako so razširili delovanje vseh gibanj iz zaprtih čitalniških ali kazinskih prostorov v javnost in z mariborskim časopisjem polagoma tudi politično zajeli vse podravsko pismo prebivalstvo.

Novi »Slovenski gospodar« je kritično poročal o staroslovenskih prvakih v Ljubljani. Mariborske razmere ga niso zanimale, ker se je posvečal skoraj izključno podeželju. Tako se je že prvi urednik M. Prelog odrekel vsakemu vplivu na Maribor. Odločno je Prelogovo delo nadarjeval J. Uliaga, ki je »Slovenskega gospodarja« izobilkoval v izrazito konservativno glasilo, tako da ga je 1871 moglo kupiti mariborsko Katoliško tiskovno društvo za svoje glasilo. Drugače pa je bilo s »Slovenskim Narodom«, ki je v duhu narodne enakopravnosti nastopil z istim merilom za slovenščino v državnih kot v cerkvenih uradih. Ko vladno stališče škofa Stepišnika ni dopuščalo slovenščine v škofijemskem uradovanju, sta proti temu odločno nastopila zlasti D. Trstenjak in B. Raič. Slovensko uradovanje v posvetnih in cerkvenih uradih je bilo edino mariborsko vprašanje, ki ga je »Slovenski Narod« široko obravnaval, medtem ko je druge zadeve mariborskega mesta in meščanstva puščal ob strani, tako da je Maribor ostal izven slovenske politične delavnosti konservativcev in narodnjakov. V prizadevanju, da na okoliškem podeželju zmanjšajo nemški in liberalni vpliv in ga politično zagotovijo slovenstvu, so bili Slovenci uspešni 1867, ko so s F. Dominkušem in Jož. Vošnjakom osvojili mariborski deželnozborski volilni okraj za dve leti; v Mariboru samem pa niso postavili niti številnih kandidatur, tako da je slovenska politika v Mariboru organizirala boj za posest slovenskega podeželja. Glede tega je bila za vso slovensko politiko najvažnejša pobuda M. Preloga 1868, da se organizirata tabora v Ljutomeru in v Zalcu, ki naj povežeta podeželje s programom zedinjene Slovenije, narodne enakopravnosti in narodne svobode.

Proti taborom je liberalni nemški Maribor s poudarjanjem narodnostne sloge, gospodarskih vprašanj in stanovske kmečke skupnosti gojil štajerski regionalizem in 1870 pri volitvah v mariborskem podeželju tudi zmagal. Ob teh volitvah je začel izhajati v prilogi tedanjega »Tagesbote für Untersteiermark« »Slobodni Slovenec«, ki je prvič v slovenščini razvil štajercijanski politični program: za ustavnost, svobodmislčnost, nedeljivost štajerske dežele in rešitev gospodarskih kmečkih vprašanj. Če primerjamo program »Slobodnega Slovenca«, ki je bil tudi program mariborskega nemškega liberalizma za slovensko podeželje, z volilnim programom, ki so ga slovenjštajerski rodoljubi sprejeli v Mariboru 17. maja 1870, postane očitno načelno nasprotje v slovenski državnopravni zahtevi po zedinjeni Sloveniji v konservativni zahtevi po šolski vzgoji v krščanskem duhu, po ustreznem cerkvenem vplivu pri šolskem nadzorstvu in v zahtevi po podpori obrti iz deželnih zakladov, medtem ko so znižanje davkov vsebovali pač vsi volilni programi. Proti izrazito liberalnemu in meščanskemu nemškemu volilnemu programu so postavili Slovenci izsržito konservativni kmečki program. Slovenski liberalizem in nemški konservatizem se za volitve 1870 nista oglasila, ker sta al bila v svesti svoje nemoči, in sta prepustila nemške konservativce slovenskim in slovenske liberalce nemškim somišljenikom.

Tabori so združili vse Slovence pod zastavo zedinjene Slovenije, ki je tudi blistvo sporazuma med Tomanom in Tomšičem, med zastopnikoma konservativcev in narodnjakov na mariborskem kolodvoru 1870. Sporazum naj bi končal notranja nesoglasja v slovenskih vrstah. Zaradi novih vprašanj v dunajskem državnem zboru in ob rasti nemške konservativne državnopravne stranke, ki je iz Gradca vplivala tudi na Maribor, pa je ostal sporazum na mariborskem kolodvoru mrtvorojeno dete. Ko je npr. Janko Sernec v zvezi z novo zakonsko postavbo soglašal z liberalnim glediščem, da je zakonska zveza posvetna ustanova, in iz tega izvajal pravico države do ustrezne zakonodaje, mu je »Zgodnja danica« odgovarjala z daljšimi izvajani in poudarjala, da je zakon zakrament in kot tak božje ga izvora, zaradi česar pripada ustrezna zakonodaja samo cerkvi. Iz takih načelnih pogledov se je v »Slovenskem gospodarju« vedno določneje oblikoval konservativni politični program: »Vse za vero, dom, cesarja«, v »Slovenskem Narod« pa liberalni: »Vse za narod, omiko in svobodo«. Po pisanju »Slovenskega gospodarja« in njegovih sodelavcev, npr. J. Uliaga, Fr. Kosarja ali M. Preloga, je versko

oziroma cerkveno vprašanje središče slovenskega političnega programa; za »Slovenski Narod« pa je bilo versko vprašanje Slovincem novo, ker je zrastle iz Bachovega absolutizma kot vprašanje o politični premoči katolicizma. V organizaciji propagande za določena načela so dosegli prednost konservativci, ko so začeli po zgledu avstrijske katoliške konservativne stranke ustanavljati s pomočjo lavantinskega škofijstva katoliška politična društva, npr. 1869 v Framu; narodnjakom se ustanovitev gospodarskih društev ni posrečila kakor tudi ne reorganizacija dotedanjih čitalnic v društva z gospodarskim in političnim programom.

Ker je mariborska čitalnica po 1867, ko je bil izvoljen za predsednika M. Prelog, postala dejansko konservativno društvo, so ustanovili narodnjaki 1868 Slovensko politično društvo v Mariboru, ki je imelo po svojih pravilih namen ... »z vsemi postavnimi pripomočki delati, da se politična svoboda avstrijske države pospeši in posebno, da se z najvišjega prestola zagotovljena in v postavodajnih zborih izrečena narodna ravnopravnost v dejansko življenje uvede« ... Čeprav je novo politično društvo zbralo okoli 150 članov, se ni moglo prav razviti. Do danes še nepojasnjen spor na prvem obnem zboru je zapečatil njegovo prihodnost. Zdi se, da je cerkvenopolitična nevtralnost, opozicija do noviških prvakov Ljubljani in do konservativnih v Gradcu rodila v novem društvu nasprotnike v domačih konservativcih, ki so videli v njem političnega sovražnika. Ker čitalnica v času predsednikov Janka Sernca in J. Šumana ni vzgojila liberalnih narodnjakov, da bi prevzeli odgovornost za konec slovenske politične enotnosti v Mariboru, ki jo je odločno zastopal celo urednik »Slovenskega Naroda« in odkrit liberallec A. Tomšič, je bila moralno večina mariborskih Slovincov zaradi narodne enotnosti, izročila A. M. Slomška in Čitalnice na strani konservativne Čitalnice in do novega političnega društva v najboljšem primeru samo nevtralna. Premajhno število gospodarsko izobraženih in liberalno mislečih Slovincov tudi ni uresničila pobude Jož. Vošnjaka, da se ustanavljajo gospodarsko-politična društva po zgledu Korošcev in Čehov.

Leta 1869 ustanovljene slovenske mariborske Posojilnice ni odobrila vlada, nova, 1872 ustanovljena pa se ni razvila, ker je manjkal slovenski mariborski kapital in ker je njen prvi pobudnik Fr. Rapoc odšel za notarja iz Maribora v Šoštanj.

Pač pa se je 1870 po neuspehu Slovenskega političnega društva in kot njegov tekmeč ustanovilo Katoliško konservativno društvo, ki je bilo izraz prizadevanj mariborskih konservativcev in hkrati izraz novega avstrijskega gibanja za združitev vseh avstrijskih katoliških konservativcev, ne glede na narodnost, kot ga je na Slovenskem Štajerskem že zagovarjal H. Herman. Novo gibanje je izzvalo odpor zlasti nekdanjih Ilircev D. Trstenjaka in za njim B. Raiča, ki je v »Slovenskem Narodu« pisal: ... »Res mali in neznamiti smo sami po sebi na številu, a mnogo še manjši v nazorih in pojmovih; kde tudi v Avstriji se zahteva od poslanca ponudnika versko izpovedovanje, od preskušene in na vse žrtve pripravljenega narodnjaka? Le nerazboritost kakenga novince v politiki se drzne kaj takega skvasiti. Podobne vrste konservativcev zanlačujemo sumeči, da druge kane nosijo za ušesi, narod varuj se jih! Naprednjaki so ljudstvo prece dobro pripravili, za boga! najte nam ga kvariti in motiti. Ne potezajmo se mnogo za reči, ktere naš narod ničesar ne odločujejo, nekvaren Kristov nauk nam bodi jedino vodilo, nasmetljivost in prikrpne v poznejši dobi vpletše se po strasteh in sebičnosti posameznih glavačev, ali kako inaci, pustimo iz misli, ali konci ne podajajmo na nje prevelike vrednosti. Vedrina vladaj, a mrak se potlači, vsaj še vino drože spravlja pod se. Doba je, da konservativci postanejo čisti, iskreni narodnjaki brez pridržkov in premišljajev, nikar rabeči narodnosti in narodnega gibanja na svoje sebične koristi, v čemer sledove ovaravamo ... Po takem hoteči prosti narod na krepke noge postaviti, morani smo snovati tvorno pomagalna društva, nikar samo konservativna, vsaj ubogi Slovenec nima česa obdržavati ... Razen brezobzirnega boja za slovensko uradovanje v lavantinski škofiji je Raič mladostno zastopal demokratsko stališče in bical v absolutistični cerkveni vladí sovražnico svobode: »... Vsaka taka vlada sega po uživanju sreče in blagoslovov tega sveta, svoje vernike in nižje duhovnike pa odkazuje na drugi svet« ... Svobodomiseltvo je pomenilo Raiču isto kot demokracija. Zaradi tega je menil, da je najbolj gotovo sredstvo za uvedbo slovenskega uradovanja v lavantinski škofiji soddločanje duhovnikov pri reševanju slovenskega uradovanja.

Raiču sta ostro odgovorila »Zgodnja Danica« in »Slovenski gospodar«, ko sta odločno izjavila, da narodnosti ni mogoče zavarovati brez zavarovanja krščanstva.

Raič je odgovoril z novim napadom: »... ka med vsemi konservativnimi duhovniki jaz doslej nisem našel na nijednega, kateri bi v svojem uradu začetno spisoval listine ali matice naški, dokler ni popravka ni zboljška, imenujem vsakega konservativca, na obrazu slovensko-ličino, narodnega skazljivca in giasno kličem zastran teh šemarjev: Slovenski narod! varuj se jih, ker ne lščejo tebe osrečiti, nego pomagajo nemštvu in podpirajo samovoljstvo cerkvene vlade. Zbog tega ne moremo se priklanjati konservativizmu... Protestanstvo je moralo slovenski narod in slovstvo prebuditi, ni li to skrajna sramota za nas katoliške razumnike in predstojnike? In ta zgodba proži največ povoda, ka ne hodimo sevssem po konservativnem v pogubo narodnost in narod vodečem poti. Krempelj je prvi povod, da je ljutomerska okolica tako značajna v narodnem oziru, a bogme on ni bil Vaše bire narodnjak, kar priča njegova svobodomiselnost, dogodivščina. Vsak pravi narodnjak mora biti naprednjak, a ta umen svobodomiseinik... Iz vseh Raičevih spisov veje jasna in vodiina misei, ki jo je podčrtal že Iv. Prijatelj: »Rešivši Slovenca tvarno, rešil si ga tudi dušno«...

Očitna konservativna vsebina slovenske politike pa je v sedemdesetih letih oslabilala vso mariborsko politično delavnost. Čitalnica npr. spomladi 1870 ni mogla izvoliti predsednika in dveh odbornikov zaradi pomanjkljive udeležbe, ker so izostali narodnjaki. Ko so narodnjaki izostajali od konservativnih in konservativci od liberalnih slovenskih prirediteljev, so poizkušali zlasti liberalni narodnjaki dokazovati potrebo po slovenskem uradovanju in zedinjeni Sloveniji s samostojnimi tiski, kot npr. brošuro »Čujte, čujte! Kaj slovenski jezik terjaja?« v izdaji Slovenskega političnega društva ali z Dominkuševim nemško knjižico »Die nationalen Bestrebungen der Slowenen«. Vendar pravega uspeha niso dosegli in tako sta pri deželnozborskih volitvah 1870 propadla v mariborskem volilnem okraju oba slovenska kandidata Janko Sernec in Franc Radey, ker je bilo ljudstvo po konservativnem mnenju »prijazno nemškutariji in prepiašeno po zedinjeni Sloveniji«, češ da bo tam več davkov, ker je Kranjsko zelo revno. Zaradi tega so konservativci zedinjeno Slovenijo in ljubljanski jugoslovanski program kot »odročna« odložili na pozneje, a takoj organizirali ožje stike prvakov z ljudstvom prek konservativnega političnega društva, ki je pod okriljem škofa Stepišnika postalo središče vse konservativne politične organizacije na področju lavantinske škofije, torej na vsem Slovenskem Štajerskem.

Novo mariborsko konservativno politično društvo pomeni v narodnostnem pogledu korak nazaj. Nasprotno kot v starih čitalnicah so sedaj na ustanovnem občnem zboru govorili o političnem pomenu katoliških političnih društev, o cerkvenopolitičnem programu in o narodni enakopravnosti izmenoma slovensko in nemško. Politični zgled novemu društvu ni bila več Ljubljana, marveč Gradec in tamkajšnji konservativni voditelj A. Karlon. Za društvenega predsednika je bil izvoljen grof Ferdinand Brandis, s čimer je bila tudi na zunan izražena vzporednost društvenega delovanja z delovanjem štajerskih nemških konservativcev v Gradcu. Mariborski narodnjaki, ki se jim je ponesrečila nadrobna organizacija političnega društva, so v »Slovenskem Narodu« konservativno društvo sprejeli s sicer omejenimi simpatijami in tako opravičili izvajanje »Zgodnje Danice«, da je duhovščina faktor, brez katerega narodna stranka ne more izhajati. V tem smislu nam tudi razlaga položaj slovenskih narodnjakov ob volitvah v deželne zборе 1870 urednik »Slovenskega Naroda« A. Tomšič v pismu Franu Levstiku 27. junija 1870, kjer med drugim pravi: »... Jaz sem prepričan, da se bomo v kratkem zopet sprli. A v deželni zbor si ne želim nemške večine, n a š e (= liberalne) v kratkem ljudi pa nimamo, da bi jih priporočali: ni nam torej ostalo drugega kakor ostati pri starih. Če si vedel za kaj boljšega, zakaj nisi svetoval? Zdihovalje, da je v naši domovini strašno žalostno, ne pomaga nič!«... Slovenski narodnjaki so nad razvojem žalovali, konservativci so se plašili narodnostnih bojov, a se odločno podajali v kulturne in tako je šlo po starem naprej do začetka XX. stoletja.

Temelj za nove spore zlasti z mariborskim mestom je postala šola, ki je ostala trajno v središču slovenskega političnega zanimanja. M. Herman in J. Vošnjak sta s predlogi v štajerskem deželnem zboru za nižjo slovensko gimnazijo in za slovensko učiteljske ter za slovenski učni jezik na novi Vinarski in sadjarski šoli še skupno pripravljala potrebne podatke za vse poznejše parlamentarne šolske zahteve mariborskih Slovencev. Posebno prizadevni za šolstvo so bili narodnjaki. Dominkuš je organiziral podporno društvo za slovenske visokošolce s sedežem v Mariboru in z delovnim

področjem po vsej Sloveniji. Vzporedno z Vošnjakovim zavzemanjem za slovensko gimnazijo v Mariboru so slovenski gimnazijski profesorji J. Majciger, J. Pajk, J. Šuman in Fr. Zagar v posebnih spomenici predlagali ministrstvu za uk in bogočastje, da se v Mariboru ustanovi slovenska nižja gimnazija, ki naj bo povsem samostojna; slovenske paralele na stari gimnaziji bi bile le polovičarska rešitev. »Pedagoške in didaktične ... pomanjkljivosti sedanjih učilišč, ki izkušajo le po nemškem jeziku izobraženost med narodom pospeševati, ne dopuščajo ... pričakovati prevelikega vpliva na večino in celoto prebivalstva, ki je samo slovenščine zmožno...« Zaradi tega so pričakovali; ... »da bodo slavno ministrstvo pri razsojevanju naših nasvetov gotovo vodila le načela pravega avstrijskega domoljubja, ki vse dežele in narode obsega z isto ljubeznijo in skrbnostjo...« Spomenici je sledila premestitev J. Pajka in J. Šumana. Ob času boja za spomenico in proti njej so slovenski gimnazijci prosili ravnatelja, da bi se smeli učiti na teden vsaj še eno uro več slovenščine, in poslali J. Stritarju zahvalo za dunajski »Zvon«.

Vzporedno z zahtevami po slovenski gimnaziji je A. Tomšič odprl v »Slovenskem Narodu« svojo zelo smotno »spovednico« slovenščine nezmožnih uradnikov in bical njihove grehe zoper 19. člen decembrske ustave, ki je določal, da so vse narodnosti v državi enakopravne, da imajo nedotakljivo pravico do varstva in razvoja svoje narodnosti in jezika in da država priznava enakopravnost vseh deželnih jezikov v šoli, uradih in v javnem življenju. Raič je predlagal, da začno duhovniki s 1. januarjem 1871 z vsemi uradi občeovati samo slovensko, torej tako, kot je uradovalo vedno več odvetnikov in notarjev. Razen vsem Slovincem skupnih narodnojezičnih zahtev so konservativci zagovarjali še posebni cerkvenopolitični program, deloma pa tudi program državno-pravnega značaja, ki ga je propagiralo mariborsko konservativno društvo. 1871 je v zvezi s tem škof Stepišnik priporočil, da se podobna društva ustanovijo tudi drugod. Iz zavesti, da morejo konservativci uspešno širiti svoje zahteve le po lastnem časniku, je ustanovil J. Ulaga 1871 mariborsko Katoliško tiskovno društvo, ki je, kot že vemo, kupilo od M. Preloga »Slovenskega gospodarja« in začelo misliti na lastno tiskarno v zvezi z nameravanim izdajanjem političnih tiskov. Z ustanovitvijo konservativnega političnega in katoliškega tiskovnega društva in s pridobitvijo »Slovenskega gospodarja« so konservativci v organizaciji prehiteli narodnjake, ki so bili zlasti v prvih letih vodilni in odločilni v Čitainci, dohlteli pa so jih tudi v tisku, saj je rastoča naklada »Slovenskega gospodarja« presegala naklado »Slovenskega Naroda«.

Na vse mariborsko politično in narodnostno življenje so močno vplivali veliki svetovni dogodki. Pruskonemška zmaga v vojni s Francijo 1870-71 je nemško miselnost utrdila in povzročila, da so se liberalni meščani čutili vedno manj liberalce in vedno bolj Nemce; da so se slovenski narodnjaki še bolj opredelili za narodno enakopravnost in da so konservativci iskali novih konservativnih zaveznikov zunaj Slovenije.

Zedinjenje Italije po zasedbi papeževe države 1870 je privedlo v Mariboru do novega narodnopolitičnega razkola. Ulaga, Kosar in Bohinec so obsojali združitev cerkvene države z novo Italijo, ker da nasprotuje božjemu pravu; Janko Sernec, Pajk in Šuman pa so zedinjenje Rima z Italijo zagovarjali z načeli narodnega prava in izjavljali, da pomeni obsodba zedinjene Italije tudi obsodbo zedinjene Slovenije. Ob teh razdvojenih mnenjih in vzporedno z bojem »Slovenskega gospodarja« zoper B. Raiča sta Pajk in Šuman zapustila Katoliško tiskovno društvo, ki je z njunim odhodom dokončno dobilo konservativni značaj. Vprašanje o upravljenosti ali neupravljenosti zedinjenja Rima z novo Italijo je Slovence razdvojilo podobno ko prej vprašanje za konkordat ali proti njemu. Če je stalo do tedaj v središču vsega mariborskega slovenstva vprašanje o šoli in o enakopravnosti slovenščine z nemščino, so po zedinjenju Rima z Italijo konservativci postavljali v ospredje politična vprašanja, ki so bila brez zveze z narodnostno enakopravnostjo. Na Dominkuševo hvalo svobodi je npr. »Slovenski gospodar« odgovarjal; da kmet od svobode nima ničesar in da bo ostal za tistim, ki izkazuje versko mišljenje, ker drugačen slovenski zastopnik ne more biti. Vedno očitnejšemu nasilstvu državnih oblasti zoper slovenske organizacije in časnike in vedno ostrejšemu oblastnemu nasprotovanju slovenskim jezikovnim in političnim zahtevam so se konservativne organizacije izognile s tem, da so se po sklepu Katoliškega političnega društva 7. februarja 1872 začela ustanavljati po večjih župnijah konservativna društva za pouk, branje in razgovarjanje o gospodarskih, narodnopolitičnih in cerkvenih zadevah. Po mariborskem sklepu so na konservativnih društvenih shodih reševali

krajevna vprašanja; na njih lahko duhovnik govori, česar v cerkvi ne more, in obratno ne govori o rečeh, ki spadajo v cerkev, vendar pa mora vedno braniti katoliško in narodno stališče. Narodnjaki pa so v skrbi za prihodnost preselili »Slovenski Narod« v Ljubljano, izgubili tako v Mariboru svoje glasilo in ostali tudi brez vsake druge organizacije.

Ob zedinjenju Italije in Nemčije in v strahu, da bodo Slovenci postali protestantovski Prusi ali pravoslavni Rusi, je zlasti J. Ulaga začel zagovarjati sodelovanje Slovencev z nemškimi konservativci v štajerskem deželnem zboru. Podobno je proti narodnemu načelu o slovenskem parlamentarnem sodelovanju zlasti s Čehi Fr. Kosar izrazil mnenje, da »utegne rešitelj prepozno priti«, če bodo štajerski Slovenci čakali »zedinjene Slovenije« ali »ilirskega kraljestva« in z njima reševali svojo narodnost. Po mišljenju mariborskih konservativcev je odvrčal slovenske narodnjake od sodelovanja z nemškimi konservativci samo strah, da bi jih nemški liberalci imeli za konservativce in kar da je pravi vzrok za razkol med Slovenci. Mariborski narodnjaki pa so vse bolj ocenjevali politični boj v Avstriji kot boj med Čehi in Nemci oziroma med federalisti in unitaristi in bili zaradi tega proti sodelovanju z nemškimi konservativci. Zlasti očiten je postal razkol med mariborskimi konservativci in narodnjaki 1872, ko je »Slovenski gospodar« začel poročati v imenu konservativne avstrijske državnopravne stranke o deželnozbornski razpravi o šolninah in ko je izdalo Katoliško tiskovno društvo Kosarjevo brošuro »Katoliška cerkev in njeni sovražniki«. Ob razvijajoči se konservativni organizaciji je narodna organizacija prenehala, zlasti po smrti A. Tomšiča 1871 in po preselitvi »Slovenskega Naroda« v Ljubljano 1872. Nazadovanje narodnih organizacij je pospeševal tudi beg narodnjakov iz Maribora v kraje z lažjimi delovnimi pogoji, npr. J. Ploja v Ljutomer in Ptuj, V. Pavliča v Velikovec, V. Zarnika in J. Jurčiča v Ljubljano, Fr. Rapoca v Soštanj in J. Vošnjaka (ki je sicer služboval v Slovenski Bistrici, a sodeloval z Mariborom) v Smarje pri Jelšah in od tam v Ljubljano. Z odhodom »Slovenskega Naroda« v Ljubljano se je končala doba narodnega čitalniškega slovenskega Maribora. Sledil mu je konservativni slovenski Maribor.

Razmah slovenskega čitalniškega Maribora se je dejansko končal že, ko slovenski narodnjaki niso tvegali boja za liberalno meščanstvo zaradi istovetenja narodnosti z narodnojezikovno enakopravnostjo in zaradi načelnega stališča, ki so ga zastopali tudi konservativci, da je družbeni predstavnik slovenskega naroda edino kmet. Narodni Maribor je izobilkoval trajno politično slovensko središče za vse Podravje, deloma pa tudi za Slovensko Štajersko in organiziral svoje zaledje, prav malo pa mariborsko mesto samo; za to so mu manjkali širši družbeni pogledi in meščanstvo, njegove potrebe in zahteve, ki jih je odločno zastopal nemški liberalizem. Ob koncu čitalniškega Maribora nastopa novo gibanje, ki sta ga rodila novo gospodarstvo v ustavovernem liberalizmu in družbena ožina slovenskega narodnjaštva in konservatizma — socialna demokracija.

Delavsko gibanje

Delavsko gibanje se je prvič pojavilo v Mariboru v železniških delavnicah, ko je Južna železnica 1863 pripravila na koroškem kolodvoru menzo, restavracijo in trgovino za delavce, ki v enournem popoldanskem odmoru niso mogli domov. Najemnik restavracije in trgovine je v sporazumu z vodstvom delavnic uvedel bone, za katere mu je uprava delavnic garantirala kredit do višine zaslужka posameznega delavca. Z boni in zagotovljenim kreditom sta železniška restavracija in trgovina dobili monopolni položaj med delavci, tako da so drugi meščanski podjetniki stvarno izgubili možnost za prodajanje v železniških delavnicah. Zaradi tega je podružnica Kmetijske družbe v imenu mariborskih trgovcev in gostincev zahtevala od uprave železniških delavnic, da prizna delavcem splošni kredit in odpravi uvedene prodajalniške bone. Ker pa s tem ni uspela, je ista podružnica 1866 posredovala pri generalnem ravnanstvu na Dunaju in dala pobudo za ustanovitev delavskega konsumnega društva; od generalnega ravnanjstva je zahtevala, da novo društvo podpre in omogoči, da »postanejo delavci deležni dobrot kapitala«. Južna železnica pobude mariborske kmetijske podružnice ni sprejela. Tako je vprašanje restavracije in trgovine v železniških delavnicah ostalo še nadalje odprto. Odprta pa so ostala tudi druga vprašanja. Za njihovo rešitev se je začelo zavzemati delavsko gibanje, ki so ga dunajski in zlasti graški izobraženci usmerjali v novo protli-

liberalno ljudsko stranko z zahtevami po splošni volilni pravici, po progresivnem obdavčenju ter po svobodni tiska, združevanja in zborovanj.

Novo gibanje zoper liberalizem in konservatizem je privedlo 2. avgusta 1868 v Maribor do ustanovitve Delavskega izobraževalnega društva (Arbeiterbildungs-Verein). Vodilni organizator novega društva Fr. Wiesthaler je na ustanovnem občnem zboru utemeljeval potrebo po novem društvu s prepričanjem, da postane človek šele z izobrazbo duha in značaja resnično in stvarno svoboden. Pomanjkljive šolske izobrazbe ne more dopolniti posameznik, temveč lahko doseže to samo združenje enakomislečih, ki se vadijo v vseh strokah od pisave, risanja, knjigovodstva pa do politike. Iz predavanj bodo delavci spoznavali dognanja posameznih znanosti in se seznanjali z dnevnimi narodnostnimi, političnimi, verskimi in gospodarskimi vprašanji ter ob njihovem obravnavanju zavzemali ustrezna stališča. Ta način samoizobraževanja v društvu bo delavcem omogočil, da se bodo zavedeli svojih dolžnosti do države, prav tako pa tudi svojih pravic. Razen za izobrazbo bo društvo skrbelo še za vzgojo srca in značaja. V društvu se ne bo več glasila otroška pesem, kakor je bila dovoljena pomočnikom pred 1848, tudi ne naivna, ki jo prepevajo premožni v svojih salonih, niti ne robata pocestna pesem, ki ubija smisel za lepoto in plemenitost. V društvu se bo razlegala življenjska pesem o pomladi in ljubezni, o gozdu in naravi, o domovini in svobodni. Na rodbinskih društvenih večerih bo sodeloval delavec z ženo in otrokom, se družabno krepil in vedril za novo delo. Smoter novega društva je splošna izobrazba, ki šele ustvari duševno, politično in gospodarsko svobodnega človeka. Že ob ustanovitvi pa je novo društvo imelo v sebi kal nevarnosti za prihodnost; oblast ga je dovolila kot izobraževalno društvo, kot nekako delavsko čitalnico; ustanovitelji pa so si ga zamišljali kot izobraževalno in politično organizacijo, ki je zrastle iz posebnih mariborskih razmer kot odmev delavskega gibanja v naprednejših severnih deželah.

Pri konstituiranju društva 23. avgusta 1868 v Kartinovi dvorani, ki mu je prisostvovalo nad 100 delavcev in njihovih prijateljev, je odposlanec iz Gradca G. Marckwart pozval novo organizacijo, da brez strahu koraka po poti svobode in napredka. Drugi Gradčan Keim pa je povabil Mariborčane 30. avgusta v Puntigam na veselico, katere čisti dobiček je bil namenjen za ustanovitev delavske bolniške blagajne. Po potrditvi društvenih pravil je začelo društvo delovati 11. oktobra 1868. Prvi predsednik je bil Fr. Wiesthaler. Članov je bilo v začetku 52. Ti so se zbirali na redne sestanke vsako nedeljo. Prva sestanka sta razpravljala o ustanovitvi delavskega nabavljalnega društva, ki bi bilo podobno konsumnemu, kakor ga je predlagala mariborska kmetijska podružnica za železniške delavnice, in o ustanovitvi zavarovalne blagajne za bolne in za delo trajno nesposobne. 18. oktobra 1868 je sklenilo društvo ustanoviti nabavljalno društvo in sprejelo 1. novembra njegova pravila. Zaradi določbe v pravilih, da začne nabavljalno društvo posloovati, ko bo štel sto članov, in pa zaradi pomanjkanja osnovnih sredstev ni začelo posloovati takoj, temveč šele 1871, vendar pa je na mesečnih sestankih obravnavalo razna gospodarska vprašanja, tako je npr. 24. januarja 1869 razpravljalo o ponarejanju najvažnejših živil.

Vzporedno z ustanovitvijo in organizacijo nabavljalnega društva, ki je postalo temelj za vso poznejšo mariborsko delavsko gospodarsko organizacijo, je izobraževalno društvo pripravljalo tečaje za lepopis, risanje, računanje in petje. Največ zanimanja je bilo za risanje. 13. decembra je začel vrsto predavanj prof. Rleck z govorom o osnovnih pojmih v geografiji. Največjo vlogo je kazalo mariborsko delavsko izobraževalno društvo za politično razgibanje članstva. 24. januarja 1869 je soglasno podprlo na državni zbor naslovljeno zahtevo dunajskega delavskega dneva, da se razširi pravica združevanja v društvih in se ukinejo vsa obvezna združenja. Takoj za tem je postavilo na dnevni red prvo tedanjo politično zahtevo delavstva, splošno volilno pravico, s predavanjem Fr. Wiesthalerja (7. februarja 1869) »Kako je postal Napoleon III. cesar z zlorabo volilne pravice?«. Ko je 18. januarja 1869 umrl v Švici ustanovitelj nemških delavskih izobraževalnih društev Georg Fein, se ga je društvo spomnilo na posebnem večeru z razpravljanjem o prosvetnih in strokovnih delavskih potrebah. Na vsakem sestanku je društvo načelno obravnavalo socialna vprašanja in ugotavljalo v nasprotju z meščanskim pojmovanjem o socialnosti, da je novo socialno vprašanje hkrati delavsko vprašanje in da so ga rodile nove gospodarske razmere zaradi novih tehniških postopkov v proizvodnji. Pri tem je odločno odklanjalo, zlasti v konservativnih krogih razširjeno

gledanje, da je socialno vprašanje le zadeva moralno pokvarjenih, delomrznih in kriminalnih posameznikov. Najbolj pogosto je govoril predsednik Fr. Wiethaler. Večkrat so prihajali govorniki iz Gradca, tako npr. predsednik delavskega društva »Vorwärts« (Naprej) Gustav Warnk, ki je govoril o razmerju med kapitalom in delom. Manjkali pa so tako staro- kakor mladoslovenski besedniki.

Zahteva po splošni volilni pravici in pogledi na socialno vprašanje kažejo, da jih je društvo obravnavalo po načelih mlade socialne demokracije. Očitno je društvo izrazilo socialnodemokratsko miselnost, ko je zahtevalo ukinitve redne stalne vojske in uvedbo ljudske brambe, to se pravi oborožitev ljudstva po potrebi. Ko je začelo dunajsko delavstvo z vse večjim poudarkom postavljati podobne zahteve in je zaradi njih prišlo v ostro nasprotje z državnim zborom, je tudi mariborsko delavsko društvo nastopilo proti državnemu zboru in s tem proti političnemu Mariboru, katerega poslanca Fritz Brandstetter in Konrad Seidl sta bila člana vladne večine. Jasno se je novo društvo ločilo od mariborskih liberalcev in konservativcev pri vrednotenju narodnostnega vprašanja, ki ga je razlagalo s pomanjkanjem politične svobode in kot posledico reakcije. Prvič je javno izpovedovalo svoja politična načela 16. aprila 1869, ko je z zborovanja o splošni vojaški dolžnosti in o splošni volilni pravici poslalo delavskemu taboru v Zeltweg pozdrav in poziv: Visoko dvigajte zastavo socialne demokracije in zmaga bo naša!

Po tem pozdravu so se društvena zborovanja kmalu končala. Ko je bilo 30. maja napovedano veliko društveno zborovanje o splošni volilni pravici s posebnim ozirom na delavstvo, ga je mariborsko županstvo prepovedalo z utemeljitvijo, da je političnega značaja in bi ga zaradi tega moglo privedti samo politično društvo, medtem ko je delavsko društvo izobraževalno. Prepoved društvenih zborovanj je vplivala na poživitev nabavljalnega društva, ki je 29. maja sprejelo pravila bolniške blagajne po zgledu Gradca in v njih prvič v Mariboru uveljavilo enakopravnost moških in ženskih članov. Namesto dotedanjih društvenih zborovanj pa je izobraževalno društvo organiziralo ožje strokovne sestanke in splošna ljudska zborovanja. Strokovni sestanki so razpravljali npr. o delu v kaznilnicah ali o delavskih naseljih, niso pa bili tako priljubljeni in obiskani kot splošna ljudska zborovanja, ki so bila v Garbrinovi ali v Götzovi dvorani. Prvo ljudsko zborovanje 27. junija 1869 je soglasno sprejelo naslednjo resolucijo o splošni volilni pravici: »Splošna volilna pravica je najvišja politična pravica in se ne more več odlagati v državi, ki je uvedla splošno vojaško dolžnost za najvišjo politično dolžnost. Ker je splošna vojaška dolžnost uvedena z dvajsetim letom starosti, se mora z istim letom uvesti tudi splošna volilna pravica. Pravica voliti in voljen biti v vsa zastopstva pripada vsakemu dvajsetletnemu neoporečnemu državljanu.« Slovesnost tega zborovanja sta poudarila njegov začetek z Beckerjevo delavsko koračnico in zaključek z Mozariovo »Brüder, reicht die Hand zum Bunde« (Bratje, podajmo si roke)! V podporo liberalnim zakonodajnim predlogom dunajskega državnega zbora je društvo priredilo 16. avgusta veliko ljudsko zborovanje, ki je obravnavalo odpravo samostanov in redovništva. Zborovanje je v zaključni resoluciji ugotovilo, da samostani in cerkveni redovi niso v skladu z naravnimi zakoni in ne ustrezajo pravnemu stanju v Avstriji. Korist avstrijske države zahteva izgon članov Jezusove družbe, ki niso avstrijski državljani. Samostansko lmetje je treba zapleniti in uporabiti za potrebe cerkve, šolstva in socialnega skrbstva, v skladu z namenom razpuščenih ustanov in v skladu z zahtevami časa. Resolucija je odmev vzporednega delavskega gibanja na Dunaju.

Podobno kot čitalnica 1862 je Delavsko izobraževalno društvo slovesno praznovalo prvo obletnico delovanja 14. septembra 1869 pri Götzu, torej v času, ko je začelo umirati Tomšičevo Politično društvo. Na zunanji fasadi poslopja je plapolala velika rdeča zastava v znak veselja, nad vhomod in dvorano pa nemška in slovenska v znak bratstva obeh narodnosti, ki jima pripadajo društveni člani. Spored proslave društvene obletnice je vseboval pozdrave delavskih odposlancev in meščanstva, godbo in petje železničarjev, govor predsednika in branje pisemnih pozdravov društvu. Predsednik Wiethaler je razvil zahteve delavstva in društvena prizadevanja za uveljavljanjem naravnih pravic, za nujnostjo splošne volilne pravice in za enakopravnostjo ter ugotovil, da je to uresničljivo le v socialni demokraciji. Zastopnik graškega delavskega društva Grall je v pozdravnem govoru nastopil zoper graško katoliško konservativno društvo, ki je bilo zgled za ustanovitev mariborskega, ker je organiziralo proti enotni delavski organizaciji Posebna društva katoliških pomočnikov, na katoliškem shodu v Gradcu pa ni dovolilo

besede delavskemu guberniku. Inkvizicija in tridesetletna vojna sta dokaz, da delavstvo ne sme od katolicizma ničesar pričakovati in da je delavska prihodnost le v socialni demokraciji in delavski internacionali. Taktično zanimiva so bila izvajanja prof. Rlecka, ki se je zahvalil za pozdrave mariborskemu meščanstvu, podčrtal pomen izobrazbe za vse stanovne in želez družstvu v izobraževalnem delu uspeha. Razmerje Delavskega izobraževalnega društva do liberalnega meščanstva je bilo potemtakem podobno razmerju med liberalnim meščanstvom in čitalnico v prvih letih njenega delovanja. Za ves nadaljnji razvoj delavskega gibanja v Mariboru je bilo odločilno, da so na slovesnosti manjkali tako konservativni kot narodni Slovenci.

Za ponazorilo nadrobneža notranjega delovanja Delavskega izobraževalnega društva omenjamo, da je društvo organiziralo zimске tečaje za risanje v realki vsako nedeljo in praznik od 14. do 16. ure, za petje v plivovarni na Koroški cesti vsako nedeljo od 16. do 17. ure in vsak ponedeljek od 19. do 20. ure; ob sobotah pa so vadili deklamacije od 20. do 21. ure. Med družabnimi prireditvami je bila najbolj obiskana božičnica delavskim otrokom pri Gambriu. Ni se pa posrečilo postaviti spomenika Ferdinandu Barthu, revolucionarju iz leta 1848. Na ljudskih zborovanjih je društvo nadaljevalo razprave o politični vzgoji delavstva, terjalo ukinitve obveznih združenj, neomejeno pravico združevanja z ustrežno spremembo zakona o društvi in pravični zakon o pridobitnosti ter širilo delavski tednik »Der Volkswille«. Redno so zborovanja odrekala pravico do socialne zakonodaje državnemu zboru, ker ni bil izvoljen po splošni volilni pravici in tako nima pravice zastopati ljudstva. Z isto utemeljitvijo je društvo 18. julija 1870 odklonilo avstro-ogrsko pogodbo iz 1867 in se izreklo za federativno ureditev Avstrije po zgledu Švice, vendar s to razliko, da bi v Avstriji centralna oblast skrbela za socialne uredbe in odločbe. Odločno je Delavsko izobraževalno društvo nastopilo zoper vatikanski koncil in papeško nezmotljivost; potem ko je imel Wiethaler deset javnih zborovanj o zgodovini cerkvenih zborov, je 6. junija 1870 delavsko zborovanje pri Gambriu obsodilo nezmotljivost papeža in se izreklo v duhu svobodomiselnega kongresa v Neaplju za svobodnega človeka v svobodni državi.

V neposredni boj za svobodno delavsko organizacijo je društvo stopilo z zahtevo po splošni delavski bolniški blagajni. Ko je Južna železnica ob dograditvi nove železničarske kolonije organizirala za železničarje samostojno bolniško blagajno, se je društvo odločno izreklo proti njej. Odklonilo jo je, češ da je to samo nova ustanova za zaslužnjevanje delavstva, in zahtevalo splošno delavsko bolniško blagajno s sedežem v Gradcu, ki jo bodo upravljali delavci sami. Obenem z odklonitvijo južnoželezniške bolniške blagajne je postavilo zahtevo po znižanju stanarine v delavskih kolonijah Južne železnice. V boju za splošno bolniško blagajno in za znižanje stanarine v delavskih stanovanjih Južne železnice je bil razen predsednika Wiethalerja posebno delaven železničar Simon Cenc, ki ga je zaradi tega Južna železnica z najožjimi sodelavci odpustila iz službe. Izobraževalno društvo je po odpovedi službe Cencu in tovarišem priredilo nova ljudska zborovanja, ki so zlasti podčrtavala zahtevo po splošni bolniški blagajni z delavsko samoupravo. Po teh zborovanjih je generalno ravateljstvo Južne železnice na Dunaju poslalo v Maribor upravnika dunajske bolniške blagajne z nalogo, da ugotovi razpoloženje delavstva. Upravnik Waldhäusel je pripravil podpisne liste za bolniško blagajno in proti njej ter jih izročil obratovodjem, da zberejo podpise pri delavcih svojih obratov. Na ta način je pridobil večino podpisov za predlog Južne železnice in je predlog za splošno bolniško blagajno ostal v manjšini za 248 glasov. Zoper Waldhäuslov način zbiranja podpisov po obratovodjih je društvo priredilo splošno ljudsko zborovanje, ki je protestiralo proti takemu ravnanju in zahtevalo o bolniški blagajni tajno glasovanje. Z Waldhäuslom oziroma z odgovorom Južne železnice je postala nemogoča izvedba društvenega sklepa z dne 20. marca o ustanovitvi mariborske podružnice splošne bolniške blagajne v Gradcu, ker so bili železničarji, torej največji del mariborskega delavstva, primorani organizirati se v bolniški blagajni Južne železnice.

Poleg obravnavanja političnih, prosvetnih in gospodarskih delavskih vprašanj je Delavsko izobraževalno društvo sodelovalo tudi v mezdni gibanjih, ki so jih pobudile težke življenjske razmere, zlasti med obrtniškimi pomočniki. Obrtniški vajenec je imel več opravka z drvarjenjem, vodarjenjem, pestovanjem mojstrovih otrok in drugimi hlapčevskimi deli kot pa s svojim strokovnim ukom in se tako ni mogel kakovostno izučiti, saj je bil kot vajenec stvarno zadnji nekvalificirani delavec v podjetju. Kot

pomočnik je ob pomanjkanju kapitala težko odprl samostojni obrat z ustrežno mehanizacijo, tako da je bil, če ni podedoval lastne hiše, navadno obsojen na dosmrtno pomočništvo. Podrobne življenjske razmere pomočnikov odkrivajo njihove zahteve v mezdnih gibanjih. 16. marca 1870 so pekovski pomočniki prvič razpravljali o izboljšanju plač, stanovanja in hrane; za tem pa je splošno zborovanje 8. aprila pri Götzu v navzočnosti okoli 50 pomočnikov postavilo do mojstrov naslednje zahteve: 1. odpravo nagovora, t.j.; 2. zvišanje tedenske plače za 50 %, 12 krajcarjev za zajtrk in 25 krajcarjev za večerjo; 3. snažne delavnice in zdrava prenočišča, ki se dajo kuriti, in za vsakega pomočnika posebno posteljo, ki se mora preobleči vsakih 14 dni; 4. sprejemanje vajencev v uk šele z izpolnjenim šestnajstim letom. Shod je izvolil izvršni odbor pekovskih pomočnikov z nalogo, da naznani mojstrom pomočniške zahteve. Izvršni odbor je zahtevam, ki jih je sprejel shod pri Götzu, še dodal zahtevo, da mora kosilo vsebovati med drugim 18 lotov mesa; da ne sme v stanovanju viseti ena postelja nad drugo; da mora pomočnik razpolagati z zadostno svežo in čisto vodo in da je obvezna štirinajstdnevna odpoved. Pekovski mojstri so sprejeli nagovor, vendar priznali upravičenost za predlagano ureditev prenočišč in štirinajstdnevno odpoved, vse druge zahteve pomočnikov pa so odklonili. O odklonjenih zahtevah so se hoteli mojstri posamič sporazumevati s pomočniki, ki pa so stališče pekovskih mojstrov načelno odklonili in prosili mestno županstvo za nadzorovanje prenočišč in za skrb, da bodo le-ta stvarno ustrezala zdravstvenim predpisom.

Ko so še tekla pogajanja med petčlanskim izvršnim odborom pekovskih pomočnikov s pekovskimi mojstri, pa se je že začelo mezдно gibanje krojaških pomočnikov. 18. aprila je sklical Jurij Videmšek krojaške pomočnike h Gambrinu, kjer so predložili mojstrom naslednje zahteve: 1. 50-odstotno povišanje plače; za delo ob nedeljah in praznikih pa še 20 % več; 2. stanovanja pomočnikov izven hiš mojstrov; 3. mojstri smejo delati samo doma; 4. delavnice morajo biti dovolj velike in snažne ter ustrezati higien-skim predpisom; 5. zaslužek se izplačuje vsako soboto zvečer; 6. krojači, ki niso mojstri, ne morejo imeti pomočnikov ali pa morajo plačati davek; 7. vajenci se smejo uporabljati samo za strokovno delo, ne pa kot služinčad; 8. občina naj ustanovi obrtno nadaljevalno šolo, ki pa naj v učnem načrtu ne vsebuje veronauka. Hkrati s sprejemom teh zahtev se je zborovanje krojaških pomočnikov soglasno izreklo za skupni vstop v Delavsko izobraževalno društvo.

Na zahteve krojaških pomočnikov sta ugodno odgovorila dva (Dereanl in Gebauer) in soglašala s povišanjem plače za 25 % pri velikem in za 50 % pri malem delu. Drugi mojstri pa so zahtevali svobodni dogovor med mojstrom in njegovimi pomočniki o plači, pristali na stanovanje pomočnikov izven doma ali delavnic mojstrov, soglašali s higieno v delavnicah, toda zahtevali, da skrbijo zanjo, torej za red in snago v delavnicah in stanovanjih pomočniki saml. Podobno so mojstri pristali tudi na izplačevanje zaslužka ob sobotah zvečer in na pomočniško zahtevo o vajencih, toda z omejitvijo, da tudi pomočniki porabljajo vajence samo za strokovno delo. Vztrajali pa so mojstri na pravici do svobodnega dela doma in na tujem. Odgovor mojstrov pomočnikov ni zadovoljil in so sklenili, da ustavijo delo 28. aprila 1870, ki je dan prve organizirane stavke v Mariboru.

Medtem ko je bil kmalu dosežen sporazum med posameznimi peki in njihovimi pomočniki glede povišanja plač in izboljšanja stanovanjskih razmer, pa se je v stavki krojaških pomočnikov položaj zaostril takoj prvi dan, ko je stavkajoči pomočnik raz-rezal obleko stavkokazu in bil zaradi tega aretiran. Oborožena intervencija maribor-skega županstva je vodila k obojestranskemu popuščanju, tako da se je do 28. aprila večina pomočnikov sporazumela s svojimi mojstri, ki so priznali povišanje plač. Ostalih 13 pomočnikov pa, ki se s svojimi mojstri niso mogli sporazumeti, se je z denarno po-močjo dunajskega delavstva večinoma preselilo iz Maribora in si poiskalo delo drugje, zlasti v Trstu.

Tretje mezдно gibanje se je začelo poleti, ko je okoli 200 stavbincev, zidarjev in tesarjev, zahtevalo izboljšanje plač. Sporazum je bil dosežen 15. julija, ko so delo-dajalci priznali stavbincem dotedanje plače in nov delovni čas od 8. do 18. ure, namesto dotedanjega od zore do mraka.

Mesec dni pred gibanjem stavbincev je bila zadnja manifestacijska prireditev delavskega izobraževalnega društva: razvitje rdeče zastave, prečkane z belimi progami. Pri razvitju so z Mariborčani sodelovala delavska društva iz Slovenske Bistrice, Raven

na Koroškem, Prevalj in iz Gradca; pozdrave so poslala društva iz Leobna, Judenburga, Neukirchena, Dunaja, Bratislave, Budimpešte in Velike Kanlže; manjkali pa so stiki z Ljubljano, Zagrebom in Prago, ki so bili očitni pri prireditvah Čitalnice.

Pred Götzovo dvorano, kjer je bilo razvitje prapora, sta vihrali nemška in slovenska zastava, v dvorani pa sta viseli slike Lassalla in Zimmermanna, ki sta izražali miselnost slovesnosti in društva. Prireditelji so brzojavno pozdravili Zimmermanna, ki je v svoji zahvali pozval mariborsko društvo k vztrajnemu boju za svobodo, enakost in bratstvo.

Po tej prireditvi je mariborsko županstvo 11. avgusta 1870 Delavsko izobraževalno društvo razpustilo, popisalo njegovo neznanatno premoženje in ga poslalo v Gradec. Pritožba proti razpustu na štajersko namestništvo in na dunajski državni zbor je ostala brez uspeha, saj sta oba soglašala z mariborskim županstvom, da je društvo prekoračilo svoje delovno področje najprej na društvenih sestankih in pozneje na javnih ljudskih zborovanjih; da je Wiethaler smotno pripravil politične programe zborovanj in z njimi dal vsebino vsemu društvenemu delovanju ter da so bila javna ljudska zborovanja stvarno društvena zborovanja, le pod drugim imenom. Z razpustom Delavskega izobraževalnega društva 1870 se je končala prva doba mariborskega delavskega gibanja.

Konservativne in liberalne organizacije, Čitalnica, kazinsko društvo in ustavno-volilno društvo Napredek, so bile namenjene meščanstvu in kmetom, ki so po tedanjem volilnem zakonu imeli volilno pravico in predstavljali politični narod. Delavsko izobraževalno društvo pa se je obračalo do delavcev, dninarjev, hlapcev in žensk brez volilne pravice, torej do ljudstva z državljanskimi dolžnostmi, pa brez političnih pravic, in zanje terjalo svobodo, enakost in bratstvo. Delovanje Delavskega izobraževalnega društva je politično zajelo ves Maribor, česar s svojimi stanovskimi navadam in stanovsko miselnostjo slovenske in nemške čitalnice niso zmogle. Res je, da je bila politična zavest čitalniškega Maribora nasploh slabo razvita. Tako je za volitve 1871 v Mariboru uporabilo volilno pravico od 239 volilnih upravičencev v prvem razredu 59, od 123 v drugem 31 in od 805 v tretjem volilnem razredu le 96. Liberalci niso znali z doktrinarnim obravnavanjem ustave in svobode razglabati vseh posestniških slojev, kakor tega narodnjaki niso znali z narodno enakopravnostjo in konservativci z narodnocerkvenim krščanskim naukom. Ob političnem modrovanju liberalcev, jezikovnem modrovanju narodnjakov in cerkvenem modrovanju konservativcev je Delavsko izobraževalno društvo razširilo politično delovanje z razkrivanjem in razlaganjem stvarnega življenja malih ljudi, za katere se nova ustavna Avstrija ni brigala in jih tudi ni upoštevala. S širokim političnim obravnavanjem dnevnih vprašanj se je mariborsko Delavsko izobraževalno društvo do ločno ločilo npr. od skoraj istočasnega ljubljanskega, ki se je z izključnim izobraževalnim delovanjem izognilo razpustu.

Zaradi posebne usmerjenosti mariborskih narodnjakov in konservativcev do narodnosti in narodne enakopravnosti je bilo važno za slovensko mariborsko prihodnost, kako je novo delavsko gibanje obravnavalo narodnostno vprašanje. Nemška in slovenska zastava na društvenih prireditvah je na zunaj izražala čitalniško narodnostno družabno slogo iz šestdesetih let. Družbenorazvojno globlje in širše so društvena zborovanja načela narodnostno vprašanje 1869 z ugotovitvijo, da so narodnostni boji posledica reakcionarnih nastopanj zlasti v kulturi in upravi in da je položaj delavstva pri vseh narodih enak. Zaradi tega mora delavstvo vztrajati na načelih mednarodnosti in z organizirano mednarodno delavnostjo streti reakcijo, podobno kot so tudi mednarodne napredne sile strle srednjeveško fevdalno moč. Za Maribor je bilo značilno, da je poudarjalo delavstvo v narodnostnih vprašanjih načelo svobode in nastopalo proti njenemu prvemu nasprotniku, proti konservativni klerikalni reakciji. Po izvajanjih Wiethalerja kaže zgodovina, da je mogoče izgubljeno svobodo zopet pridobiti, ne pa tudi izgubljene narodnosti. Pri izbiri, kaj je za delavstvo važnejše, narodnost ali svoboda, je odločilna stopnja ogroženosti ene ali druge. Vendar je le s politično svobodo mogoče zavarovati tudi narodnost. Zaradi tega mora delavstvo vseh narodnosti voditi skupni boj za politične pravice, ki vsebujejo tudi narodne. Značilna so bila tudi izvajanja graškega Slovenca Romana Juga, ki je pozival mariborsko delavstvo, naj se ne da nasprotnikom politične in sploh vsake svobode zapeljati v narodnostne boje. Kajti ko bo delavstvo izbojevalo politične in socialne pravice, bo s politično in socialno svobodo rešeno tudi narodnostno vprašanje. Pogledi Delavskega izobraževalnega društva na narodnostno vprašanje so se otresli romantičnih, literarno in jezikovno pobarvanih razlag, s katerimi so konservativci

propagirali narodno enakopravnost slovenščine, pustili pa odprto vprašanje o enakopravnosti slovenskega človeka in njegovih razvojnih potreb. Podobno so narodnjaki pustili odprto vprašanje o enakopravnosti slovenskega in nemškega malega človeka, ki ju navadno sploh niso videli, zvesto pa so varovali stanovsko in zlasti birokratsko izročilo prosvetljenosti o prvenstvu državnih potreb, ki so jih prenesli na narod in narodni jezik. Resolucija društva 18. julija 1870 za federativno ureditev Avstrije po zgledu Švice bi delavsko gibanje morala približati zlasti slovenskim narodnjakom; zato je razumljivo, da je npr. ni zabeležil v »Slovenskem Narodu« napredni A. Tomšič.

Zgodovinsko neodpušljivo zamudo, ki bi sicer morala prav narodnjakom pokazati smer prihodnjega družbenega razvoja, poskušamo razlagati na več načinov. Mariborsko narodno gibanje se je družbeno naslonilo na lavantinsko škofijo, podobno kot tedanji liberalizem na državo in deželo. Brez opore v državi ali deželi tudi ni tvegalo samostojnega slovenskega liberalnega gibanja in je dopuščalo, da se je slovensko gibanje strnilo s konservativnim in katoliškim, ki je ocenjevalo delavsko gibanje, zlasti ob odmevih pariške komune kot »strahovito društvo internacionale«. Zaradi tega je gledalo delavsko gibanje glavnega nosilca reakcije v konservativnem katolicizmu in tudi vodilo glavni boj proti njemu, tako da so narodnjaki v svoji meščanski miselnosti, v enačenju slovenstva s kmetom in pod patronatom konservativizma postali slepi za družbenorazvojno prihodnost slovenstva, delavstva in kmeta. Tako so ostali mladoslovenski narodnjaki v delavskem gibanju na pozicijah čitalnic in so po zamujenih razširitvi slovenskega družbenega temelja na meščanstvo tudi spregledali nujnost vključitve delavstva kot bistvenega člena v slovenstvo. Drugi vzrok za narodnjaško slepoto glede delavskega gibanja je bilo slovansko razpoloženje, ki je uvažalo na Slovensko dejavnosti drugih Slovanov. Saj je npr. Jože Vošnjak začel propagirati gospodarske organizacije, potem ko jih je videl na Češkem in ne potem, ko bi podrobno proučil njihovo ustreznost našim pogolem in razmeram. Delavsko gibanje v tem času med Čehe in Hrvate še ni prodrla in zaradi tega ga slovenski narodnjaki niso upoštevali, ampak ga politično odklanjali, ker je prihajalo iz nemške sredine in je imelo mednarodni značaj. Tako so bili med narodnjaki le posamezniki, ki so novo delavsko gibanje upoštevali, pa še ti le na robu. J. Pašk je gledal rešitev delavskega vračanja v delanskem izvajanju krščanskih načel in v splošni volilni pravici. Zdi se, da je menda edini Fr. Rapoc družbeno pojmoval novo gibanje, saj je spodbudno deloval pri 1871 ustanovljenem Delavskem hranilnem društvu, ki pa ni moglo nadomestiti raznuščenega izobraževalnega društva. Tako so ostali konservativci edini zastopniki mariborskih Slovencev v odločilnem boju proti liberalizmu in socialni demokraciji. Na mesto sodelovanja in vključitve v novo delavsko gibanje, ki je v mariborsko izobraževalno delavsko društvo slovenske narodnjake s svojim programom naravnost vabilo, so Slovenci stopili v boj proti njemu, družbeno ločili od slovenstva poleg meščanstva še delavstvo in tako slovenstvo še bolj omejili na kmeta. Po razpustu Delavskega izobraževalnega društva 1870 je ostal politični Maribor za en rod razdeljen v dva politična tabora: v konservativnega slovenskega in liberalnega nemškega.

Slogaštvo

Kraljevi Gradec, decembrska ustava, zedinjenje Nemčije in Italije, protislovansko meščansko ministrstvo Lasser, imenovano Auersperg (1871—1879) zasidranje nemškega liberalizma v Mariboru in slovenskega konservativizma v mariborski okolici ter zatrtje delavsko gibanje so okvirni dogodki, ki so zaključili razvoj Maribora od 1848 naprej. Z nemško zmago nad Francijo pogojeni razmah novega nemškega nacionalizma, gospodarski polom v Avstriji 1873, kapitalistično razkrajanje mestnega in podeželskega prebivalstva ter boj med nemškimi liberalci in slovenskimi konservativci za politično vodstvo v Avstriji so nove razvojne silnice, ki označujejo tudi novo zgodovino Maribora vse do prve svetovne vojne. Z novimi razvojnimi silnicami je izumirala generacija iz 1848 in rod starejših ilircov. Na njihovo mesto je prihajal nov rod z graške in dunajske univerze, ki je doraščal v svitu Sedana in vatikanskega koncila, v ognju pariške komune in ob vedno bolj uspešnem osamosvojevanju malih narodov na Balkanu, ki so ga omogočile ruske zmage nad Turki in ga je moral priznati tudi kongres v Berlinu 1878.

Ko pa so ob tem avstrijski narodi vedno odločneje terjali sodelovanje pri vodstvu Avstrije, je novi nemški liberalni rod delitev oblasti z nenemškimi narodi odklanjaj na

izročili Sedana, v sijaju novega gospodarskega razmaha in politične premoči Bismarckove Nemčije pozabljal na Avstrijo in začel misliti v prvi vrsti vsenemško. 1877 je G. Schönerer vsenemštvu postavil določen program: Ne liberalizem, ne klerikalizem, marveč nacionalizem!

Vzporedno s prehajanjem mariborskega ustavoverstva v nemški nacionalizem je razvoj mariborskega gospodarstva v zadnjih desetletjih XIX. in v XX. stoletju do prve svetovne vojne pospeševal spremembe v mariborskem liberalizmu. Mesto se je trajno širilo in prebivalstvo je naraščalo vsako leto za okoli 450 ljudi, ki so se večidel priseljevali iz bližnje in daljne okolice, manj pa iz severnih nemških in čeških dežel. Že do konca XIX. stoletja je zazidano mesto doseglo na severu gorice, strnilo na vzhodu preko glavnega kolodvora nekdanje graško predmestje z vasjo Orešje in se približalo Pobrežju; s koroškim kolodvorom in železničarskimi kolonijami se je nekdanja vas Studenci stavbno povezala z magdalenskim in čez novo dravsko brv s koroškim predmestjem. Na južnem Mariborskem polju je nastalo naselje Nova vas kot zvezna nasebina med Taborskim predmestjem in Radvanjem, na jugovzhodu pa je prav tako v osemdesetih letih zrastle na stražunski terasi novo predmestno naselje Tezno. Osredno večjega mesta se je nevzdržno pomikala iz Gosposke ulice k dravskemu mostu. Na njem se je ustalil križ notranjega in zunanjega prometa, h kateremu vodijo nove ulice in ceste, ki so največ nastale iz nekdanjih poljskih in travniških kolovozov v predmestjih. Načrtna regulacija mesta je do osemdesetih let zajela cestno mrežo, stavbne in višinske črte, parcelacijo zemljišč pa le po potrebi, tako da so ostale številne in obsežne parcele nezazidane, ker se je smotrna zazidava cest in ulic začela šele s smotrnim izgrajevanjem komunalnih naprav, zlasti vodovoda, ki ga je Maribor dobil 1901. Rast Maribora pred prvo svetovno vojno najbolje kaže statistika njegovega prebivalstva, ki je šlo 1880 brez novih predmestij 17.628, 1890 — 19.898, 1900 — 24.601 in 1910 — 27.994 duš. Maribor je bil potemtakem enak Celovcu.

Gonilne sile novega razvoja so bile delavnice Južne železnice, industrija, obrt in trgovina. Kmetijstvo je svoj vrhunski gospodarski pomen do sedemdesetih let moralo sedaj odstopiti delavnicam Južne železnice in trgovini. Koncentracija kapitala v Mariboru ni nastopila v večjem obsegu ves čas do prve svetovne vojne, tako da je bila vsa industrija, trgovina in obrt izključno v individualni privatni posesti. Koncentracija kapitala se je pojavila le v denarništvu z dejniško Mariborsko ekskomptno banko 1872, združeno Posojilnico, ki je bila ustanovljena 1882, in javno Pošno hranilnico z njeno mariborsko podružnico iz 1882. Obrtniška podjetja so se širila z uvajanjem strojev in nadomeščanjem dotedanjih ročnih ali vodnih pogonov s plinskim, bencinskim in električnim pogonom. Rodili so se novi obrati, npr. strojno kijučavničarstvo, livarstvo in mehanične delavnice. Podobno je motorizacija rodila nova podjetja, npr. iz Beranekove parne žage tovarno pohištva; Heričkova keramika je proti koncu stoletja uvedla parne motorje, a ko so se izkazali za predrage, jih je nadomestila z novimi bencinskimi, ki jih je priredil Mariborčan A. Sinkovič; 1899 je Dadieu ustanovil prvi galvanoplastični zavod v sestavi elektrotehničnega podjetja in približno v istem času je razvil Neger podjetje za prenos električne energije in polnitev akumulatorjev v trgovini s šivalnimi stroji in bicikli. Podobno so znak novega časa instalacijska podjetja, strojna livarna (Bendl) v Orešju, Piklova cementarna, Swatyjeva izdelovalnica umetnih brusnih kamnov, zlasti pa priprave za domačo mestno elektrarno. Priprave za novo elektrarno so se končale 1913, ko je avstrijsko poljedelsko ministrstvo izdalo mariborskemu županstvu koncesijo za elektrarno pri Mariborskem otoku s proizvodnjo 20.000 HP. V vsej avstrijski dobi so imela lastne elektrarne samo večja posamezna podjetja, npr. Götzova pivovarna ali Scherbaumov mlin v Kopališki ulici, ki je razsvetljeval obrat s 100.000 svečami. Ko je 1888 obiskal prestonaslednik Rudoif Maribor, je Scherbaum njemu na čast električno razsvetlil ves Grajski trg; od te iluminacije je ostala nad vhomom v hišo Grajski trg št. 7 javna električna svetilka, ki je tudi dočkala elektrifikacijo Maribora iz Fale po 1920. Scherbaumov parni mlin je primer mariborske velike industrije, ki se je razvila iz zgodovinskega mlinarstva na ladjah in 1883 prva v Avstriji uvedla Wieghestove pečl. Razen delavnic Južne železnice se je po obsegu moglo z mlinarstvom meriti le pivovarstvo, zlasti Götzovo, ki je imelo tudi lastni vodovod in je pred prvo svetovno vojno izvarilo 80—70.000 hl piva na leto. Vsa druga industrija pa je imela značaj večjih obrtniških podjetij, ki so z mehanizacijo in motorizacijo nastala iz zgodovinskih obrti, tako npr. barvarstvo, sodarstvo, klobučarstvo ali vozarstvo. Na raven srednje industrije se

je razvilo usnjarstvo ob Dravi in v Orešju, kamor se je 1899 v bližino glavnega kolodvora preselila iz notranjega mesta tudi napredujoča Brozova mlarna, sedanji Zlatorog. V največji mariborski industriji, delavnicah Južne železnice, je bilo v letu 1883 popravljenih 258 lokomotiv in 15.042 vagonov; njihova storilnost se je do prve svetovne vojne še za malenkost dvignila.

Novi industrija je ustvarila delavstvo, ki je v največji meri živel v novih predmestjih in v predmestnih vaseh na lastnih domovih z vrtovi, ki so do danes značilni npr. za Studence, Radvanje, Novo vas ali Pobrežje, nadalje na viničarjih v Malečniku, Koških in pod Urbanom, v železniških kolonijah pri koroškem kolodvoru in v Orešju, le manjši del delavstva je živel v mestu, kjer so se razvile v dvorišnih stavbah delavnice in skladišča. Tako je oklenil mariborsko mesto s predmestji in okoliškimi vasi obroč naselbin, ki so pokazale razvito razredno in skupnostno zavest, z njo postale družbeni temelj mariborske socialne demokracije in sodelovale s trgovskimi in obrtniškimi namočenci v mestu. Na industrije, obrtnike in kvalificirane delavce sta vplivala Gradec in Dunaj, kamor so hodili v strokovne šole, ki so nadomestile nekdanja pomočniška potovanja. Nov promet in vse številnejši časniki so povežali Maribor s političnimi tokovi časa in delili mariborske trgovce v liberalce in nacionaliste, obrtnike pa v nacionaliste in socialne demokrate. Politčno najvažnejši kot najštevilnejši in hkrati tudi najmanj stalni so bili obrtniki. Leta 1914 je bilo med njimi 472 mojstrov, 585 pomočnikov in 335 vajencev, tako da je prišel 1 obrtni mojster na 64 mariborskih prebivalcev. Kot na deželi kmet, tako je v mariborskem mestu odločal v političnih bojih med nacionalisti in socialnimi demokrati obrtnik.

V novi trgovini so postala značilna podjetja za izvoz okoliških deželnih pridelkov in za uvoz industrijskih izdelkov iz tujine, zlasti z Dunaja. Med izvoznimi podjetji so se najvlže povzpele trgovine z vinom in hranili, ki so se začele industrializirati. Iz trgovine z mesom je zrastle v Koških industrija mesnih izdelkov. Izvoz in vse večja poraba mesa v naraščajočem mestu je imela 1900 za posledico ustanovitev nove mestne klavnice, povečana potrošnja mleka pa istočasno nastanek velike moderne mlekarne pri glavnem kolodvoru. Potreba po povrtninah je ustvarila racionalna vrtnarstva predvsem pod Kalvarijo in na Pobrežju. Mlinska industrija je začela oskrbovati izvoz s testeninami, trgovina s sadjem je večala proizvodnjo žganih pljač in se z vsakoletnimi sadnimi razstavami izpopolnjevala v pripravljanju in vlaganju sadja za izvoz. Značilna za izvozno trgovino so bila velika podjetja, npr. trgovine s sirom ali sadjem, ki so obvladovala nakup v vsem gospodarskem zaledju Maribora in še čez. Teh uvozna podjetja, npr. v trgovini s stroji, manufakturo, železjem, cementom in konfekcijo po svojem prometu niso dosegla in so se pogosto vključila, npr. z urami, fotografskimi aparati in posodjem v številne manjše trgovine, ki so bile navadno zvezane s kako mehanizirano obrtjo.

Izvozna trgovina je dala pobudo za modernizacijo prometnih sredstev, tako npr. za telefonsko zvezo Maribora z Dunajem 1894, ki ji je sledila 1897 telefonska centrala z 18 naročniki. Industrija je 1902 uvedla prvi osebni avtomobil in kmalu za njim prvi elektromobil, ki je težko zmagoval klanec na stikališču Meljske in Partizanske ceste, ko je vozil žlto z glavnega kolodvora v Scherbaumov mlin. Zgodaj, 1871, je odprl A. Hojnik prvo reklamno agencijo v dopolnilno moderne trgovine. Trgovska in kulturna priispodoba novega Maribora je postal 1902 kino, ki je predvajal filme po 1909 kot Grand-Elektro-Bioskop in v času gledaliških počitnic, dokler ni 1910 odločnost javnega mnenja izsilila rednih predstav skozi vse leto. Prometna značilnost Maribora pred prvo svetovno vojno je novi dravski most, odprt 1913, ki prečka Dravo v nadaljevanju Gosposke ulice, kjer so bila v času njegovega načrtovanja najštevilnejša mariborska trgovska podjetja, ki so s svojim političnim vplivom dosegla njegovo sedanjo lokacijo. Notranje mesto in njegovo nadaljevanje do glavnega kolodvora je bilo področje večje uvozne in izvozne trgovine, medtem ko je trgovina na drobno delovala v delavskih predmestjih, kar se je izražalo tudi v volilnih rezultatih.

Notranje mesto in njegovo nadaljevanje do glavnega kolodvora je bilo središče mariborskega liberalizma in nacionalizma, medtem ko je bila drobna trgovina v Orešju in v predmestjih razdeljena med liberalizmom in nacionalizmom na eni ter socialno demokracijo na drugi strani. Poleg industrije, obrti, trgovine in prometa je bil Maribor važno uradniško mesto, ki je od Bachovih časov naprej smotrno naseljevalo nove urade, šole, vojašnice in sodišča, tako da je uradništvo notranjega mesta postalo prvi predstavnik mariborskega nacionalizma in vnet zagovornik nemških jezikovnih pred-

pravil v uradih kljub slovenskim zahtevam po narodnojezičnovni enakopravnosti. Tudi zanj velja ocena, ki jo je 1909 J. W. Dobernig podal o nemškem uradništvu v Vzhodnih Alpah: le-to stori več za nemške narodne potrebe kot vsi veleposestniki in drugi bogatini. Nemško uradništvo je bilo stebler nacionalnih bojnih organizacij Schulvereine in Südmärke in buditelj nemškega meščanstva, podobno kot je bilo slovensko, sicer maloštevilno uradništvo pospeševalec Ciril-Metodove družbe in prvi delavec v kulturnih društvih.

Slovence so v novem Mariboru predstavljali konservativci. Pred volitvami 1873 je pisal »Slovenski gospodar«, da »se hočejo štajerski Slovenci krepko držati državno-pravne stranke nemških sodeželanov, ki bodo v Gradcu osnovali volilni odbor za Štajersko, ki nam bo pomagal s tiskovinami v slovenskem jeziku brez vseh posebnih stroškov. Nasvetovani bodo kandidati, ki tudi v narodnem oziru popolno zaupanje zaslužijo, za ktere torej narodna stranka lahko dela, če hoče«. Še določneje so šli konservativci mimo nedavnih taborov na iste volitve z izjavo »Slovenskega gospodarja« 21. avgusta 1873, da je konservativcem »ljubši konservativni Nemec kakor liberalni Slovenec« in pa da jim je »vera več kakor narodnost«. Še pod vplivom zedinjenja papeškega Rima z Italijo je »Slovenski gospodar« nadalje oznanil, da »po narodnostnem principu ne razpade kar Avstrija, ampak nastane vesoljni prevrat po vsej Evropi«. S takim programom bi mogli mariborski konservativci pač nastopati za oktobrski diplom, pa tudi podpreti Bachov absolutizem; v času brezobzirne ustavoverne in protislovenske Auerspergovе vlade pa so s svojim programom odtujevali slovenstvu zlasti prišlece s podeželja in jih gonili v liberalni nemški tabor.

Ko pa so konservativci 1879 s Taaffejem nasledili Auerspergovo vladu, se je zastopnik mariborskih Slovencev v Gradcu in na Dunaju H. Goedel-Lanney izkazal kot odvetnik predvsem veleposestniških in ne narodnih slovenskih koristi, ki mariborskim konservativcem niti niso bile jasne. Sele Jože Vošnjak je 1881 dosegel, da je konservativna dunajska vlada začela pripravljati delni slovenski pouk tudi na gimnaziji in učiteljsku v Mariboru. Tako je zahteva po slovenskih srednjih šolah, ki jo je predložil ministru že 1868 J. Šuman s tovariši, postala za Taaffejeve vlade po zaslugi J. Vošnjaka osrednje slovensko mariborsko vprašanje. 1885 je uvedlo mariborsko učiteljske dve uri pouka slovenščine in slovenščino v prvih razredih vadnice, kar ji je moralno utrla pot do nadaljnjega uveljavljanja v javnosti in 1888 rodilo z utrakvističnim poukom v novem prvem razredu gimnazije slovenske paralele na njej. 1894 je stopilo prvih 49 absolventov utrakvističnega četrtega razreda v peti gimnazijski razred s samo nemškim učnim jezikom; ko jih je konec šolskega leta 1898 končalo 46 z dobro oceno, je bila opravljena tudi politična preizkušnja o uspešnosti utrakvističnih paralel in prinesla hkrati gotovost za njih obstanek v prihodnosti. Vendar samo za dunajsko konservativno vladu, ne pa tudi za mariborske nemške nacionaliste, ki so kmalu v »Marburger Zeitung« določno izpovedali, da ni na gimnaziji nobene kulturne potrebe po utrakvističnih paralelah, pač pa po večjem negovanju nemškega jezika. Ob takem razpoloženju nemških liberalnih nacionalistov je bil za doseg mariborskih slovenskih gimnazijskih paralel prav zadnji čas, kajti po padcu Taaffejeve vlade 1893 so Nemci dosegli, da jim je nova vlada priznala nemško posestno stanje, nemški narodni status quo, ki so ga morali priznavati tudi nenemški narodi in seveda tudi mariborski Slovenci. S priznanjem nemškega posestnega stanja po dunajski vladi so tudi mariborski Nemci zavarovali Maribor pred vsako novo slovensko pridobitvijo in tako tudi pred vsakim napredkom Slovencev.

Notranje življenje mariborskih Slovencev se je v novi dobi zopet strnilo v Čitalnici, ki se je iz družabnega središča razvila v kulturno središče slovenskega Maribora. Nasprotno pa je zaspalo delovanje katoliškega konservativnega društva, ker se je vse konservativno delo vedno bolj osredotočalo v Katoliškem tiskovnem društvu. Novo društvo katoliških mojstrov in katoliških pomočnikov, kjer so odločali slovenski konservativci, je stvarno postalo cerkvena bratovščina. Zdi se, da je mariborske konservativce in okoliške Slovence obudil iz organizacijskega mrtvila Jože Vošnjak, ko je dal pobudo za ustanovitev Posojilnice in Slovenskega političnega društva, ki sta začela z delom 1882. Nova posojilnica je s svojimi uspehi dokazala gospodarsko delavnost novega rodu, ko starejši rod 1872 ustanovljene posojilnice ni znal oživiti. Novo politično društvo je zrahljalo dotedanje tesne vezi z nemškimi konservativci in se zopet določno naslonilo na vse Slovence in s tem tudi na njihovo središče v Ljubljani. S programom,

ki ga je predložil narodnjak Jože Vošnjak: ... »razširjati mej slovenskim ljudstvom politično in gospodarsko izobraženje, vzbujati narodno zavest, braniti narodne in državljanske pravice slovenskega naroda in ustavni razvoj avstrijske države na krščanski podlagi« ... je društvo pripravilo v nasprotju z Ljubljano v Mariboru podlago za slogo konservativcev in narodnjakov, ki je bila ideal »Slovenskega Naroda« v času Tomšičevega urednikovanja in to ostala za narodnjake vse do prvih let XX. stoletja. Razvojno gledano je sloga strnila konservativce in narodnjake na programu taborov, ki je enako vrednotil narodnost in cerkev. Z novim društvom je Slovensko Štajersko zopet našlo v Mariboru svoje politično središče z narodnopolitičnim izvršnim odborom, ki ga je na ustanovnem občnem zboru utemeljeval Jože Vošnjak takole: »Pri vsakih volitvah smo čutili potrebo vsaj kakšnega divjega odbora, ki je vse vodil in uravnsval volilno borbo ... nemškimi in nemškutarskimi shodom, demonstracijam in resolucijam treba je v vsakem slučaju nasproti postaviti slovenskih — poslanci potrebujejo pojasnil, podatkov, zaslombe sploh — kamorkoli pogledamo — treba nam je političnega društva, treba složnega postopanja« ...

Za narodnjake sta bila pri tem pojma društvo in sloga eno in isto, ker si v svoji čitalniški miselnosti slovenskega društva niso mogli predstavljati brez vseh Slovencev v bratski slogi. Konservativci so bili s prevladujočo osebnostjo L. Gregorčca zadovoljni, da priznavajo vsi Slovenci krščanska načela in so v tem gledali bistvo sloge. Taborjanski program, prilagojen za konservativno Taaffejevo vlado, ki so jo vsi Slovenci podpirali, je potrdila društvena resolucija 28. decembra 1884, ki je ugotovila, da niso Slovenci še nič bliže svojemu političnemu cilju, to je uresničenju § 19 decembrske ustave; tudi ostale zahteve: slovenska stolica na graški univerzi; slovenske paralelke na gimnaziji in učiteljsku v Mariboru; posebni namestniški oddelek za Slovensko Štajersko s sedežem v Mariboru ali v Celju; trgovska in obrtna zbornica za Slovensko Štajersko v Mariboru; nova organizacija volilnih okrajev, ki bo v korist vseh Slovencev, in poziv slovenskim poslancem, da stopijo v skupen klub s primorskimi in dalmatinskimi poslanci in da sodelujejo s Čehi, Poljaki, Ukrajinci in nemškimi konservativci — niso uresničene.

Slovenska šola je bila stara politična terjatev vseh Slovencev. Nova pa je zahteva po upravnih ločitvi Slovenskega Štajerskega od Gradca, ki je pomenila prelom z dosedanjim državnopravno konservativno politiko. Na oddaljitve mariborskih konservativcev od Gradca in na čimtesnejšo zvezo s slovanskimi parlamentarci na Dunaju je vplivalo vedno očitnejše nacionalno razpoloženje štajerskih nemških konservativcev, ki je prišlo do izraza 13. januarja 1886 pri glasovanju v štajerskem deželnem šolskem svetu, kjer so nemški konservativci podprli nemškoliberalno resolucijo za uvedbo nemščine kot učnega predmeta v vse šole, tako da bi ostala slovenščina v šoli samo priprava za nemški pouk. Popolnoma pa pogrša resolucija mariborskega političnega društva besedo o potrebi izboljšanja gospodarskega in socialnega stanja malega človeka, ki ga je kapitalizem na podeželju preganjal z rodne grude, v mestu pa tiral iz manjših obratov in samostojnih poklicev med proletarce. Pomanjkanje gospodarskega in socialnega programa, ki bi ga naj nadomestila gospodarska prosveta in obramba državljanov pravic, dokazuje slogaško konservativnost novega mariborskega političnega društva, ki se še ni zavedlo kapitalističnih posledic v mestu in na podeželju. Saj so do osemdesetih let zahtevala konservativna županstva podeželskih občin, da bi se smeli posli poročiti šele po uradni ugotovitvi, da so gospodarsko sposobni za zakon; zahtevala so tudi telesne kazni za tatove in podobno so vrednotili slogaši še v devetdesetih letih prve prvomajske manifestacije kot nastope neposlušnih poslov proti gospodarju.

Nacionalni boji

Po brezuspešnem poskusu nemškega liberalizma, da uveljavi štajersko regionalno miselnost nasproti slovenskemu političnemu programu o narodnojezičnovni enakopravnosti Slovencev in Nemcev 1871 s »Slobodnim Slovincem« in 1882—1884 s štirinajstodnevnikom »Kmetijski prijatelj«, ki ga je v Celju izdal E. Glantschnigg, je 1884 pomurski veleposestnik Fr. Wratschko v spisu »Slovenski gospodar in slovenski kmet« z orožjem nemškega nacionalizma napadel vso slovensko štajersko organizacijo in zlasti njeno mariborsko vodstvo; svoje napade je Wratschko nadaljeval v dve leti izhajajočem časniku »Štajerski kmet«. Ob propagandi nemškega liberalizma je Wratschko

opozoril na potrebo sloge med štajerskimi Slovenci in Nemci, med kmeti in meščani, ki je obstajala in jo je prekinila šele nova slovenska narodnostna politika. Ta je privedla do razkola v nekdanjem složnem gospodarskem sodelovanju Slovencev in Nemcev, ko je postavila na dnevni red narodnojezičkovna vprašanja in popolnoma prezrla gospodarska, ki so življenjsko važna za Slovence in Nemce. Slovenska narodna politika je boj advokatov in duhovnikov za njihove koristi s ciljem, da pride kmet v gospodarsko in duhovno odvisnost od njih in da se tako vrne v podložništvo, ki bo podobno fevdalnemu pred 1848. Wratschko napad na mariborsko slovensko politiko je zadel slovensko politično vodstvo v koreninah, saj je poudaril pomanjkljivosti slovenskega programa, ki se jih Slovenci sploh niso zavedali. V nasprotju z ustavnim liberalizmom, ki je omejeval Slovence na kmete in delavce in stvarno nasprotoval le uvajanju slovenščine med meščanstvo in v javno življenje, pa je Wratschko s postojank nemškega liberalizma odrekal Slovincem sposobnost za samostojno politično življenje in jih, podobno kot npr. severni Nemci Lužiške Srbe, vključeval v narodni sestav nemštva; po vsem tem je seveda priznaval samo nemško šolo, nemško kulturno in nemško gospodarsko življenje. Wratschko je s političnim štajercijanstvom oblikoval podeželsko, slovenještajersko zvrst nemškega nacionalizma, ki je obvladoval slovenještajersko nemštvo do propada Avstro-Ogrske in se je uveljavljal s samostojno politično organizacijo zlasti v Pomurju in Podravju, s še večjim uspehom kot na Slovenskem Štajerskem pa na Koroškem.

Po nemškem nacionalnem pojmovanju, ki ga kažejo zlasti boji proti slovenski šoli v Mariboru in Celju, med časniki pa zlasti »Marburger Zeitung«, je uvedba slovenščine v šole in urade samo sredstvo za poslovenjenje posameznih krajev. Ker manjkajo Slovincem lastne življenjske sile, potrebne za naravni razvoj kulturnega naroda, poskušajo postaviti vse naloge države in javnega življenja v službo svojega jezika in slovstva. Za Slovence sodišča niso ustanove, ki odločajo o pravici in krivici, temveč področje za razvoj in uveljavljanje ljudstvu nerazumljive nove slovenščine. Šole pa imajo namen, da oblikujejo slovenščino, jo vcepljajo mladini in mladi rod prekajajo s sovraštvom do vsega nemškega. Ker Slovenci ne morejo pregnati nemščine iz šol z lastno delavnostjo in z lastno kulturo, jo poskušajo vreči iz šol z geslom o nujnosti šolskega pouka v materinem jeziku, kar pa ne drži. Otrok razpolaga namreč v šolski dobi le z neznatnim besednim zakladom, ki ga more brez težav zamenjati z drugojezičnim; tako je najbolj prav, da se slovenski otrok nauči nemščine že v prvi šolski dobi. Otrok, ki se tako nauči nemščine in uživa tak nemški pouk, ne bo dosegel samo učnega smotra slovenske šole, temveč mnogo več, ker bo spoznal besedno in miselno bogastvo svetovnega nemškega jezika. Zaradi tega tudi ustreza nemška šola koristim in željam slovenskega štajerskega kmeta, ki odklanja slovensko šolo povsod, kjer ni pod vplivom novoslovenskih agitatorjev. Utravlistične šole obremenjujejo učence z miselnim procesom v dveh jezikih in so zaradi tega težje od samo nemških. Navzlic tem dognanjem pa terjajo Slovenci samo slovenske ljudske šole, da bi z njimi smotrno negovali in razvijali slovenski jezik za srednje in višje šole in za znanost. Slovenski šolski program ni izvedljiv, ker nasprotuje koristim ljudstva, države in obstoječega družbenega reda. Slovensko šolo so ustanovili Francozi, da oslabijo nemštvo v Napoleonovi Iliriji. Po umiku Francozov je slovenska narodna zavest oživela šele z revolucijo 1848, nakar je zopet upadla in se je začela dvigati šele po 1870, da oslabi nemštvo v korist Francozov. Zaradi besedne revščine slovenščine je slovensko srednje šolstvo nemogoče, saj uporabljajo nižje gimnazije za slovenski pouk le prevode in kompilacije iz nemščine. Višje slovenske gimnazije bi spravile v največjo zadrego prav Slovence, ker ne razpolagajo z ustreznimi učnimi sredstvi, ki jih morejo pripraviti le z vladno pomočjo, zlasti z dopusti učiteljstvu za ustvarjanje novih slovenskih besed, za oblikovanje in razvijanje slovenskega jezika. Slovenščina je v celoti le narečje, ki se more uporabljati v mejah, določenih za narečja v svetovnih jezikih, ne pa za učni šolski jezik. Pa tudi, če bi bila slovenščina jezik, bi ostala zaradi maloštevilnosti in počasnega naraščanja Slovencev brez prihodnosti. R. Foregger je vprašal v času bojev za celjsko slovensko gimnazijo: Kaj pa sploh more ustvariti narod z 1.000.000 dušami v kulturni tekmi Francozov, Angležev, Amerikancev ali Poljakov? Slovenski voditelji obsojajo Slovence brez nemščine na podrejenost in zaostalost, samo da lahko ohranijo nad njimi svojo oblast, namesto da bi jih pripravljali za pridobitve velikih narodov. Civilizacija povezuje vedno tesneje vse narode, tako da bo vedno težje malemu narodu varovati svoj obstoj, zlasti še narodu brez samostojne kulture. Za oblikovanje izvirne kulture pa

Slovenci nimajo zmožnosti, saj so njihovi voditelji prišli iz nemških šol in posredujejo Slovincem, kar so se naučili od Nemcev, a v srcu sami ne verujejo v prihodnost lastne kulture, trgovine in industrije, ker za to ni pogojev v narodni množičnosti. Slovenski šolski program ni izvedljiv danes in tudi ne bo v prihodnosti, ker višje šolstvo zahteva določeno slovstveno, znanstveno, umetniško in gospodarsko raven, to je samostojnost in zaključenost narodnega življenja. Na Štajerskem je bila v zgodovini nemščina kulturni jezik; če nadomestimo nemščino s slovenščino, vzamemo omiki vsako smotrnost, ker so Slovenci brez sedanjosti in preteklosti, ki bi vzbujala in zagotavljala smisel za napredek. Slovenska ljubezen do narodnosti vodi z boji za narodnojezikovne zahteve k zaviranju kulturne delavnosti in do onesposabljanja Slovencev za izvajanje državljanskih nalog v Avstriji, ki jo hočejo slovenski voditelji poslovaniti. Ob pomanjkanju slovenske smotrne omike se bo namreč slovenski fanatizem tako stopnjeval, da bo iztrebil vse nemške bitnosti, oropal Slovence vseh plodonosnih pridobitev nemške kulture in jih obsodil na trajno zaostalost, ker so brez lastnih ustvarjalnih kulturnih sil. To pa je v nasprotju s koristmi avstrijske države, ki potrebuje vse svoje sinove, da se ohrani na položaju evropske velesile; to bo zmogla le, če bodo njeni prebivalci na ravni drugih evropskih kulturnih narodov in po omiki čimbolj enaki, tako da se bodo čutili za člane velike in enotne državne skupnosti in bodo nemško poveljevanje v armadi ne samo razumeli, marveč mu tudi sledili s prepričanjem in veseljem. Še bolj kot država zahteva po mnenju nemških nacionalistov rešitev socialnega vprašanja mobilizacijo vseh sil. Kajti le, če bosta omika in prosveta prodrli med najnižje ljudske plasti in če bo izobrazba dvignila blaginjo vsega prebivalstva, bo postalo splošno spoznanje, da socialna revolucija življenjskih pogojev posameznika ne bo izboljšala, marveč poslabšala; socialno vprašanje je treba rešiti mirno. Zaradi tega mora biti avstrijska izobrazba prežeta z nemškim duhom, ki je duh reda in ki mu je tuj slovenski nihilizem in radikalizem. V zvezi s tem pomeni vsako pospeševanje slovenstva tudi neposredno pospeševanje socialne revolucije, zlasti ko vodi nezadovoljstvo z nizko življenjsko ravno prav Slovence v naročje skrajnega socializma. Slovenski voditelji so slepi za socialno gibanje, ko slovenskemu ljudstvu ne posredujejo dognanj splošne nemške omike, mu z novo slovenščino omiko zastirajo, ga od nje odtujujejo, prepuščajo socialni revščini in ga ponižujejo v množice gmotnih in duševnih proletarcev, ki so ob pomanjkanju višje, nemške izobrazbe najbolj nevaren element v socialnem gibanju. Za državo in družbo, zlasti pa za slovensko ljudstvo, je tako najmanj zaželeno, da ga s prisiljeno nego umetnega slovenskega jezika oddaljujemo od splošne omike in silimo v slabotno in brezpomembno slovensko narodnost. Poslovanjenje šolstva, uprave in sodstva je le stopnja v začetku slovenskega razvoja; zaradi tega je še čas in tudi dolžnost avstrijske države, da nastopi proti slovenskim jezikovnim zahtevam in začeti razvoj Slovencev zavre. § 19 decembrske ustave o enakopravnosti avstrijskih narodov je samo načelo, ki še potrebuje ustrezní izvršni zakon. Izvajanje načel iz § 19 decembrske ustave pa ima naravne meje v upoštevanju državnih koristi in v zgodovinskem pravu Nemcev, ki vključuje tudi varstvo nemškega jezika in nemške kulture. Nemci sicer odklanjajo brutalno raznarodovanje po ruskem zgledu; ker pa posredujejo Slovincem načela, ki jih uvajajo v višjo omiko, dostojanstvenost mišljenja in spodbude za višjo kulturno ustvarjalnost, je nemški vpliv na tak narod, ki je manj razvit ko Nemci, upravičen in utemeljen. Slovenci lahko svobodno negujejo svoj materin jezik in nikdo jim ne sme ovirati njihovega narodnega razvoja, a ob tem morajo upoštevati potrebe in koristi države in družbe ter zgodovinske pravice Nemcev. Če gre za potrebe in koristi skupnosti, država nima pravice umetno pospeševati in negovati slovenstva, kakor je to delala Taaffejeva vlada. Slovenci menijo, da je samostojni slovenski jezik že samostojna slovenska kultura, ki opravičuje in utemeljuje samostojno narodno življenje; miselnost o jezikovni enakopravnosti jih je vodila v boju za poslovenjenje ljudskih šol in nižjih gimnazij. Ljudske šole in nižje gimnazije so postale izhodišča za poslovenjenje višjih gimnazij in priprava za visoke šole, za poslovenjenje uprave in sodstva in na koncu za ločitev Slovenskega Štajerskega od Gradca. Slovenski politični program s končnim ciljem - velike (zedinjene) Slovenije ni združljiv s koristmi avstrijske države in z zgodovinskim pravom Nemcev, ker krši nemško posestno stanje na Slovenskem Štajerskem, z njim pa tudi v Mariboru.

Vzporedno s štajercijanstvom se je tako v boju za slovensko šolo izoblikovala tudi nemška nacionalna ideologija za slovenjštajersko meščanstvo s posebnimi pogledi na

zavarovanje nemškega posestnega stanja. Ideologija novega nemškega nacionalizma, ki so jo izpovedovali zlasti N. Jahn, H. Wastian in L. Mahnert v Mariboru ter F. Foregger v Celju, se odločno razlikuje od pogledov nemškega liberalizma, ki je terjal zase vodstvo države in smatral nemščino za državni jezik, sicer pa ostal do posameznih narodnih jezikov precej nevtralen. Nemški nacionalizem je obdržal poglede nemškega liberalizma samo za Kranjsko, na večinsko nemškem Štajerskem in Koroškem pa je odrekal slovenstvu sposobnost in upravičenost do kulture ter omejil slovenščino na vlogo narečja. Nemški nacionalizem je odrekal Slovincem s pravico do kulturnega slovenskega jezika tudi pravico do oblikovanja lastne narodnosti, ključno pa so Slovenci gojili prav s slovenskim jezikom. Enakopravnost in enakovrednost slovenščine sta zaradi tega nujno postali osrednje vprašanje vseh izvenkranjskih in izvengoriških Slovencev, tako tudi štajerskih, zlasti v Mariboru, ki je komaj 16 km oddaljen od nemško-slovenske narodnostne meje med Špiljem in Sentiljem v Slovenskih goricah. Boj za nemško narodno posest je zaostril boj za uveljavljanje slovenščine v javnosti in se razčlenil v boj za dušo vsakega posameznega človeka, za njegovo zemljišče in podjetje ter tudi za njegovo zunanjo podobo, ki je dobivala izraz v nošnji nacionalnih znakov itd. V tem zaostrenem nacionalnem boju sta se pokazali mariborsko slovensko politično društvo in nemško politično društvo za vodstvo prešibki, saj sta bili le politični volilni centrali in usmerjevalki občasne taktike, manjkalo pa jima je jasnih načel in doslednosti za nadrobno delo.

Mariborska politika je do devetdesetih let XIX. stoletja čitalniško, se pravi družabno, vzgajala meščanstvo na slovenski strani za narodnost, na nemški pa za ustavnost, povrh pa še organizirala s političnimi društvi volilna gibanja. Razmere so se spremenile, ko so morali Nemci ugotoviti, da tudi odločna protislovenska Auerspergova vlada ni mogla zaustaviti slovenskega narodnega opredeljevanja, ki je vodilo do vedno odločnejših zahtev po slovenskem šolstvu in pozneje po izgradnji pridobitev iz časov Taaffejeve vlade. Nemški nacionalizem ni razumel slovenske politične rasti in je v slovenskih gospodarskih, političnih in zlasti kulturnih pridobitvah gledal le sredstva za raznarodovanje Nemcev, ne pa vsestranskega osamosvojevanja nekdanjih podložnikov na temeljih ustavne svobode in državljanske enakopravnosti. Nacionalistično nemško pojmovanje o raznarodanih Nemcih, to je Slovincih, ki so se z narodno zavednostjo povzpeli nad fevdalno kulturno raven podložnika izpred 1848, je varovalo koristi gospodarskih in kulturnih postojank, ki jih je zagotovil fevdalizem na Slovenskem Štajerskem privilegirane plemstvu in meščanstvu. Za obrambo fevdalnih gospodarskih in kulturnih postojank na Slovenskem Štajerskem in za zaviranje nadaljnega napredovanja Slovencev so avstrijski Nemci dali 1880 pobudo za ustanovitev nemške šolske družbe — »Schulverein« — graški Nemci pa so ustanovili 1889 organizacijo za gospodarsko utrjevanje slovenještajerskega nemštva — »Südmark«. Namen Schulvereina je bil pomagati slovenještajerskim Nemcem povsod, kjer so prebujeni Slovenci terjali slovenski šolski pouk; namen Südmarke pa »varovati ogroženo nemško zemljiško posest, pridobivati nazaj izgubljeno in gojiti med ljudmi zavest nemške skupnosti«. Obe nacionalistični bojni organizaciji sta izhajali iz nemškega zgodovinskega prava in iz stanja predmarčne dobe ter to dopolnili z imperalistično zahtevo po nemškem mostu do Jadrana, se pravi do Trsta.

Slovenci so proti Schulvereinu ustanovili »Družbo sv. Cirila in Metoda« in v Mariboru 1888 njeno podružnico, ključno pa je 1898 razdelila v moško in žensko in 1913 še v tretjo — železničarsko. Poskus Ljubljane, da 1898 z ustanovitvijo »Naše straže« varuje slovensko narodno mejo pred delovanjem Südmarke, ni rodil sadu in prav tako tudi ne 1912 ustanovljen »Branibor«, tako da je delovala Südmark brez nasprotnika v ustrezni slovenski organizaciji, ki so jo pa delno nadomestile slovenske posojilnice, zlasti mariborska Posojilnica. Nova nacionalna in gospodarska društva so kmalu postala središča vsega nemškega in slovenskega delovanja v Mariboru in tudi drugod na slovenski severni meji. Usmerila so delovanje na pridobivanje pristašev in sodelavcev med vsemi sloji in stanovalci in skušala pod zastavo nacionalizma premostiti obstoječe stanovske razlike. Nemci so poskušali zajeti zlasti kmete in delavce, Slovenci pa meščanstvo, da bi tako nadomestili zamude prvega rodu liberalnih narodnjakov. Nacionalna društva so se zavestno poskušala razširiti v množične organizacije; zato so odločno zagovarjala izgradnjo osnov socialnega skrbstva in razširitev volilne pravice, pri tem pa niso skri-

vala avtoritativnih in totalitarnih teženj. Skladno z nacionalizmom se izživljajo v antisemitizmu; z bojem za množice si lastijo posest ulice in terjajo pravico do javnega izražanja narodnega mišljenja z očitnimi gesli, pozdravi, znaki itd. ter se v tem odločno ločijo od prejšnjih prvaških društev. Težišče organizacije polagajo na mladino, ki jo uporabljajo v bojih za ulico in hkrati usmerjajo v šolske in gospodarske organizacije, tako da so starejša društva stvarno postala starešinske podružnice mladih nacionalističnih organizacij. Ustvarila so okolje, ki je z radikalnim nacionalizmom nastopilo tudi v Mariboru pri strmoglavljenju Badenijeve vlade, v XX. stoletju zavestno podpiralo obstrukcije v državnem in deželnem zboru in razvilo miselnost, ki jo je dokončno izrabil organiziran nacionalni socializem po prvi svetovni vojni.

Porajajoče se nacionalno razpoloženje se je v Mariboru prvič očitno pokazalo 9. julija 1883, ko je prišel k odkritju Tegetthoffovega spomenika cesar Franc Jožef I. V pozdrav cesarju so Slovenci in Nemci mobilizirali vse pristae, da s slovenskimi (Živijo!) ali nemškimi (Heil!) pozdravnimi klici manifestirajo slovenstvo ali nemštvo Podravja in Maribora. Slovenci so bili glasnejši in tako so za prihodnost izzvali mestno županstvo, da ni nikdar več za časa Avstrije dovolilo v Mariboru slovenskega množičnega nastopa. Tudi Schulverein je vnesel sedaj med svoje posebne dolžnosti skrb za Maribor in mariborsko okolico; pobudo za to je dalo tudi vprašanje slovenskih gimnazijskih paratelek in vedno večje priseljevanje slovenskih poslov, delavcev ter obrtniškega in trgovskega naraščaja iz okolice. Za ponemčevanje otrok slovenskih priseljencev je Schulverein dosegel z denarnimi podporami in nacionalnim vplivom na krajevne šolske svete, da so organizirali in gradili nemške šole na mestnem obrobju: v Pekrah, Studencih, Radvanju, Razvanju, na Tezmem, na Pobrežju, v Krčevini in Kamnici. Tako se je do izbruha prve svetovne vojne razširilo nemško šolsko območje mariborskega mesta v nova predmestja, kar je imelo za posledico postopno ponemčevanje tamošnjega delavstva. Načrtno se je začelo delo Schulvereina že 1882 v Pekrah, ko je tam zgradil novo enorazredno privatno nemško šolo in ustanovil svojo podružnico, ki je politično pripravila občinski in krajevni šolski svet, da je novo schulvereinsko šolo prevzel kot nemško v svojo in s tem v javno upravo. Pred prvo svetovno vojno pa je dosegel Schulverein tudi v Krčevini, da se je ob že obstoječi utrakvistični šoli ustanovila še nemška. Prav Pekre ponazarjajo važnost schulvereinskega štajercijanskega političnega delovanja, ki je pridobivalo slovensko mladino za nemško šolo; saj je npr. 1894 v Pekrah obiskovalo novo šolo 90 slovenskih in le 5 nemških otrok, v sosednjem Radvanju pa je bilo v enaki šoli poleg 133 slovenskih otrok le 7 nemških.

Zaradi pomanjkanja nemških otrok v novih schulvereinskih šolah je začel Schulverein ustanavljati nemške otroške vrtce, da je že v njih pridobival otroke za nove nemške šole. Tako je npr. postavil v Studencih 1906 najprej nemški otroški vrtce, za njim pa še telovadnico, nakar je z izdatnim denarnim prispevkom dosegel 1911 gradnjo nove nemške dekiške šole v času, ko je oblast preprečevala postavitev slovenske šole. Premajhno število šolskih otrok je dvigal Schulverein v krajih z nemškim otroškim vrtcem in nemško ljudsko šolo še s priseljevanjem sirot iz nemških krajev, zlasti z Dunaja. Ker je otrokov domovinski kraj plačeval za otroka oskrbnino, je bilo priseljevanje sirot za Schulverein brez stroškov. Ker je od teh otrok po štirinajstem letu starosti ostala v Mariboru ali okolici približno polovica, so ti množili premajhno število nemških obrtniških in trgovskih vajencev ter gojencev nemških dijaških domov; tak dom je Schulverein ustanovil v Mariboru 1899. Smotrno skrb za ponemčevanje mladine je Schulverein kazal tudi z organizacijo vajenskih domov, z izboljševanjem in izpopolnjevanjem šolske opreme, zlasti telovadnic, s podporo trgovskim, obrtniškim in glasbenim tečajem, z organizacijo božičnic, s štipendiranjem učencev in nagrajevanjem učitelstva. Na ta način si je Schulverein do konca XIX. stoletja zagotovil v Mariboru vodstvo vse prosvete in vzgoje mladine, hkrati pa tudi odločilen vpliv na okrajni šolski svet in na krajevne šolske svete ter na usmerjanje mladega športnega življenja. Poleg tega je še razvijal prosveto med obrtniki in trgovskimi nameščenci ter se poskušal s šolo in športom utrditi tudi med delavstvom. S takim delovanjem je Schulverein sam prevzel dotedanjo prosvetno vlogo političnih društev.

Vzporedno s prosvetnim delovanjem Schulvereina je steklo v devetdesetih letih tudi gospodarsko delovanje Südmarke. Le-ta je začela naseljevati Nemce na dotlej slovenskih zemljiščih, gmotno je podpirala nemške obrti in trgovine, posredovala

obratom nemške vajece, ustanavljala in vodila knjižnice ter dijaške kuhinje, poživljala nemške navade in organizirala tečaje slovenščine. Na prehodu stoletja je Südmark skrbela zlasti za krepitev nemških otokov Brežice, Celje in Radlje. Po polomu nemške hranišnice pri Lenartu v Slovenskih goricah 1902 in po prehodu občine Sentilj v Slovenskih goricah v slovenske roke 1905 pa je začela z načrtnim naseljevanjem, ki je imelo namen, da narodnostno poveže Maribor z nemškim narodnim telesom prek Sentilja in ga strne po zemljiški posesti na vzhodu z Lenartom v Slovenskih goricah, na zahodu z Radljami v Dravski dolini ter ob razširitvi dejavnosti Schulvereina na jug do Slovenske Bistrice pripravila nemško poseiitev Pragerskega, od koder bi nemški priseljenci podali roko čez štajercijansko južno Dravsko polje nemštvu v Ptuj. Schulverein je pripravil s prosvetnim delovanjem Südmarkino naseljevanje na severu od Maribora v Račju, Zgornji Kungoti, Svečini in Pesnici, na zahodu v Selnici, Ožboitu, Breznu in Vuhredu, na jugu pa v Hočah in Račah.

Do prve svetovne vojne je Südmark nakupila v severnem zaledju Mariboru 1527 oralov zemljišč in naselila na njih 64 rodbin s 368 rodbinskimi člani. Delo Schulvereina in Südmarke za strnitev Maribora z nemškim narodnim telesom za Sentiljem v Slovenskih goricah je gospodarsko in prosvetno podpiralo celotno nemštvo v želji, da zavaruje nemško veleposest pred viničarskimi najemniki in zagotovi mariborskemu kapitalu nadaljnje razkrajanje in pridobivanje podeželskih posestev, ki so se ob propadanju vinogradov in vedno nižjih cenah deželnih pridelkov vedno teže držala. Smotrni nemški nacionalni napadi so slovensko mariborsko okolico krajeveno oslabil. Ljudsko štetje je 1911 prvič izkazalo v Košakih, na Ranci in v Slatini nemško večino, volitve 1911 so pokazale napredovanje štajercijancev in 1913 je padla občina Cirknica v nemške roke; kot celota pa je mariborska okolica ohranila in celo utrdila svoj slovenski značaj.

Južno od Maribora je Südmark pripravila velikopotezen načrt za industrializacijo Pragerskega, od koder bi naj nemški kapital v še večji meri kot v zahodnih Slovenskih goricah pripravil ponemčenje Dravskega polja: ustanovila je 1911 »Prvo južnoštajersko pridobitno in prodajalno zadrugo za sadje in zelenjavo«. Nova zadruga je vzela v načrt gradnjo tovarne za sadne in zelenjadne konzerve z ustreznimi skladišči in hladilnicami, naseljevanje nemških vrtnarjev in celotno skrb za zalaganje mest in trgov v Vzhodnih Alpah z dobrim sočivjem in sadjem. Pragerska zadruga predstavlja drugo vrsto Südmarkine germanizacijske dejavnosti, ki je različna od šentiljske. Šentiljsko naseljevanje je bilo kmetijsko in germanizacijsko; od naseljenca je zahtevala, da je protestant, zaradi česar so imeli prednost priseljenci iz Nemčije, ker so zagotavljali s svojo konfesijo, da jih ne bodo asimilirali katoliški domačini. Nadalje je naseljenec moral imeti večjo rodbino z najmanj štirimi rodbinskimi člani; moral se je obvezati s pogodbo, da posestva nikoli ne bo prodal Nemcu in da bo vse potrebščine kupoval pri Nemcih. Prednost protestantov pri šentiljskem naseljevanju kaže na svobodoumno razpoloženje liberalcev iz časa po vatikanskem koncilu, drugi naselitveni pogoji pa načelo »Svoji k svojim!«, ki je postalo na prehodu XIX. v XX. stoletje splošna obveznost za vsakega nacionalno zavednega Slovenca in Nemca. Pragersko naseljevanje pa je temeljilo razen na kmetijstvu še na vrtnarstvu in industriji, toda v nasprotju z individualnim gospodarstvi pri Šentilju je bilo zadržno organizirano; člani zadruge pa so lahko bili le Nemci arijskega rodu. Pravila pragerske zadruge so določala, da mora porabiti 50 odstotkov rezervnega sklada za nakup slovenskih zemljišč in 10 odstotkov letnega čistega dobička za nemške nacionalne namene. Schönererijansko miselnost ustanovitelj »Prve južnoštajerske pridobitne in prodajne zadruge za sadje in zelenjavo« na Pragerskem izraža določilo o arijskih nemških zadržnikih, ki bi naj zagotovila čistost nemške zemlje in nemške krvi, kakor jo je terjalo novo antisemitsko vsenemštvo.

Vsenemške cilje Südmarkinega naseljevanja in raznarodovanja je v Südmarkinem glasilu (Die deutsche Erde) poudaril Mariborčan W. Heinz, ko je opozoril na koristi naseljevanja za vse nemštvo: »... Pomanjkanje delavcev v Nemčiji ne sme biti ovira za naseljevanje Nemcev iz Prusije med nami. Svet za nemško naseljevanje je namreč treba pravočasno zagotoviti, da bo moč po potrebi v času kake krize nemškega gospodarstva in industrije zagotoviti izseljencem novo domovino. Pa tudi, sicer ne smemo čakati, da nastopi ob hitro množčem se prebivalstvu v Nemčiji prenaseljenost, ker avstrijski Nemci ne potrebujejo iz Nemčije tako nujno denarnih podpor, pač pa dotok nemške krvi...« Če je W. Heinz povezal germanizacijsko naseljevanje v mariborski

okolici z demografskimi koristmi vseh Nemcev, pa je pokazal na politični vsenemški cilj Südmarminega naseljevanja mariborski pastor L. Mahnert v svojem romanu »Die Hungerglocke«. Potem ko je razložil vsenemški smisel mostu do Jadrana, je Mahnert poskusil pokazati, kako so Slovenci sicer počasi, a vztrajno priseljevali v slovenještajerska mesta in zlasti v Maribor uradnike, posle in vajuence, ki so se ob brezbriznosti meščanstva trdno vgnzdili v pranamskem Mariboru. Zaradi popustljivosti dunajske vlade in slovenske delavnosti je zadnji čas, da gredo nemški obrtniki v slovenještajerska mesta in trge, da poživijo nemško obrtno dejavnost vse do Jadranskega morja, da trgovska podjetja iz Nemčije ustanovijo svoje podružnice v Trstu, južnem pristanišču nemškega naroda in starem pristanišču nemške države, in da se razlije čimvečja reka nemških turistov v alpska predgorja in na obale južnega morja, na Jadran.

Dvotirna, prosvetna schulvereinska in gospodarska Südmarmkina nemška nacionalistična delavnost v Mariboru in na vsem Slovenskem Štajerskem je s številnimi podružnicami Schulvereina in Südmarmke zajela vse nemško javno življenje do samoupravnih ustanov, strokovnega in političnega življenja. Samoupravne oblasti in organi so na prehodu XIX. v XX. stoletje postali izvrševalci sklepov obeh nacionalističnih organizacij, ki sta razkrojili posamično še živi liberalizem; tako so se ponesrečili vsi nemški poskusi z organizacijo zmernih elementov; tudi jim ni mogla škodovati odcepitev klerikalnega štajerskega nemštva, ko je zapustilo Südmarmko zaradi naseljevanja protestantov pri Sentilju v Slovenskih goricah. Enotno nemško nacionalno delovanje, ki je pod geslom, da je treba zavarovati nemško posestno stanje, organiziralo germanizacijo zlasti podravskega slovenstva, je postavilo v ozadje tudi nacionalistično nemško ljudsko stranko in izoblikovalo novo vodstvo v tako imenovanem Spodnještajerskem nemškem narodnem svetu (Deutscher Volksrat für die Untersteiermark), ki je nastal iz predstavnikov slovenještajerskih podružnic Schulvereina in Südmarmke v prvih letih XX. stoletja in se je dokončno uveljavil pri prvih državnozborskih volitvah s splošno volilno pravico 1907.

Spodnještajerski nemški narodni svet je bil pravi nemškonacionalni parlament, saj je tudi nastal iz parlamentarne pobude, da nadomesti graški in dunajski državni zbor, kadar bi tadva zaradi trajnih obstrukcij ali odlaganj sej ne mogla delovati. Člani Spodnještajerskega nemškega narodnega sveta so bili vodilni organizatorji Schulvereina in Südmarmke, političnih, gospodarskih in kulturnih društev ter ustanov od občine do državnega zbora. Tako je bil npr. zadnji deželnozborski in državnozborski mariborski poslanec v Avstriji H. Wastian hkrati njegov član in predsednik Südmarmke. Delovni program Nemškega narodnega sveta je vseboval zlasti razvid in nadzorstvo nad vsem prometom z zemljišči in stavbami; razvid in podpiranje nemške trgovine in obrti ter skrb za najemanje samo nemških zdravnikov, odvetnikov, notarjev itd.; skrb za zaposlitev in nemških obrtnikov, delavcev in uslužbencev; razvid izpraznjenih uradniških mest in predlaganje ustreznih nemških prosilcev; reorganizacijo vseh nemških društev v nacionalnem smislu; razvid o delu nemških nasprotnikov in organizacijo obrambe proti njim; ustanavljanje podružnic nemških društev, zlasti Schulvereina in Südmarmke; podpiranje obstoječih društev in skrb za enotno nastopanje Nemcev, zlasti pri volitvah.

Nadrobno delo podružnic obeh nacionalističnih organizacij so povezovala okrožja. Mariborsko schulvereinsko okrožje, ki je bilo ustanovljeno 1909, je obsegalo podružnice Ljutomer, Radgono, Cmurek, Ormož, Lenart v Slovenskih goricah, Jarenino, Ptuj, Pragersko, Slovensko Bistrico; Loryenc na Pohorju, Muto, Razvanje in Studence. Tudi 1910 ustanovljeno Südmarmkino mariborsko okrožje je obsegalo slovensko Podravje in Pomurje. Medtem ko je bila Südmarmk nacionalna organizacija Jugovzhodnih Alp, je bil Schulverein vsenemški z organizacijskim vrhom v Berlinu. 1908 je Berlin denarno podprl nemške šole in otroške vrtce, med drugim v Sentilju v Slovenskih goricah. Pekrah, Studencih in zlasti na Pobrežju, kar je izzvalo poznejšega mariborskega zdravnika M. Černiča, da je objavil v »Slovenskem braniku« predlog, ki je značilen za miselnost doraščajočih slovenskih nacionalistov: »... Ako smejo Nemci imeti svoj občni zbor Schulvereina v Berlinu, zakaj ne bi ga Slovani imeli v Petrogradu? Če smejo Nemci iz Nemčije očitno z denarjem podpirati naše nemškutarje, zakaj ne bi podpirali Rusi nas, ki smo gotovo bolj potrebni podpore nego Nemci... Morebiti bi kazalo ustanoviti vseslovensko šolsko družbo zaradi varnosti tako, da bi se pravila dobesedno pre-

pisala po „Allgemeiner deutscher Schulverein“..., da nam ne bi naši sosede očitali kakakega nepatriotizma. Če sme Nemcem pomagati marka iz rajha, zakaj nam ne bi smel rubel z Ruskega?«...

Mariborski Slovenci so mimo takega in podobnega zanesenjaštva ostali stvarni in organizirali proti nemškemu nacionalizmu lastne sile, kar je ugotovil Fr. Rosina 13. sept. 1908 na znanem obnem zboru Družbe sv. Cirila in Metoda v Ptuj, ko jo je opozoril na Maribor: »Kar se je doslej storilo zanj, žrtvoval je Maribor sam. Družbi je dolžnost, da ga bolj podpre, ker je tako važen kakor Trst. Tu je treba ustaviti nemški tok, a tudi prodirati moramo, da si osvojimo izgubljene postojanke...« Vse življenje mariborskih Slovencev od osemdesetih let XIX. stoletja do razpada Avstrije označuje obramba pred nemško germanizacijo. Slogaši so z negovanjem izročila A. M. Slomška, čitalništva in taborov uspešno vodili podružnico Družbe sv. Cirila in Metoda, ki je zbirala denar, in skrbeli za napredek Posojilnice. Konservativci so ostali zadnji Taaffejevi zagovorniki na Slovenskem, izvrševalci zamisli graških konservativcev in škofijskih listov, npr. o dunajskem socialnem shodu 1894, ki je razčlenil smernice Leona XIII. o državi, delavstvu in družini. Tako so varovali svoje postojanke proti štajercijanstvu in novi socialni demokraciji. Tudi ob 25-letnici nove šole, ki so jo avstrijski škofi obsodili in poudarili potrebo po verski šoli, so se slovenski konservativci postavili na njihovo stališče, da se tako zavarujejo proti narodnjakom in nemškim nacionalistom. Šele zmaga krščanskega socializma je v začetku XX. stoletja konservativce spremenila, ko jih je dokončno ločila od graškega konservativizma in z novo agrarno Slovensko kmečko zvezo in delavsko Krščansko-socialno zvezo povezala z Ljubljano. Razlika med nekdanjim konservativizmom in novim krščanskim socializmom je očitna, saj je krščanski socializem začel organizirati razen kmeta tudi delavca, medtem ko je konservativizem upošteval le plemeča in kmeta.

Iz podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda je vzklija pobuda za organizacijo nastajajočega slovenskega trgovanja, obrtništva in učiteljstva, ki je zlasti na podeželju prevzelo vodstvo novega nacionalnega življenja. S trgovanjem, obrtništvom in učiteljstvom je stopilo slovensko meščanstvo na politični oder v organizirani Narodni napredni stranki tudi na Slovenskem Štajerskem, kjer si je izgradilo močnejše postojanke v južnem in šibkejšje v severnem, obmejnem delu dežele.

Mariborsko delavstvo pa je ostalo do 1888, do ustanovitve Delavskega društva (Arbeiterverein) brez organizacije in se je politično izživljalo podtalno, tudi anarhistično, saj je sodišče še 1894 obsodilo Alojza Topličana na 10 mesecev zapor zaradi širjenja anarhističnih brošur. Vendar je že 1891 socialnodemokratski številni kandidat v Mariboru dobil 4 glasove in v času hainburskega kongresa je mariborsko socialnodemokratsko organizacijo smotno usmerjal Janez Kralner. Novo socialnodemokratsko gibanje je imelo svoje organizacijsko središče v Gradcu in je ob pomanjkanju slovenskega glasila in slovenskih sodelavcev ter ob izključni naslonitvi na »Arbeiterwille« v Gradcu tudi narodnojezikovno zrastle z Gradcem podobno kot v šestdesetih letih liberalizma. Kakor v nekdanjem liberalizmu so tudi v novi organizaciji socialne demokracije izostali v vodilnem kadru Slovenci, tako da je v njenem boju s slovenskim konservativizmom in nemškim nacionalizmom dobila nemški obraz, zlasti ko ni rešila vprašanja o novi vlogi jezika, ki ga je govoril narod nedavnih podložnikov, narod brez stanov in brez lastne uprave.

Tako je v Mariboru tudi z organizacijo socialne demokracije po kronovlnah in ne po narodnostih ostalo slovenstvo omejeno na slogaše in konservativce, ki so oboji upoštevali potrebe slovenščine v javnem življenju in si zlasti prizadevali za slovensko šolstvo. Slovensko narodno delovanje je izzvalo povečano nasprotovanje nemških nacionalistov, ki so napadali slogaše in konservativce zaradi slovenstva, socialno demokracijo pa zaradi razrednega nasprotja. Ob imperialističnem pohodu nemškega nacionalizma v Podravje in v Maribor je socialna demokracija branila delavski razred, slovenski slogaši in konservativci (v XX. stoletju naprednjaki in krščanski socialisti) pa slovensko zemljiško posest in slovenski jezik. Ob tem so zlasti slogaši in za njimi naprednjaki pospeševali s posojilnicami slovensko meščanstvo, ki je kmalu šlo med delavstvo, da ga po starejšem zgledu Nemcev nacionalno slovensko organizira, kar je privedlo do nasprotjev med socialnimi demokrati in Slovenci.

Načrtno delo Schulvereina in Südmarke za germanizacijo Podravja, in zlasti mariborske okolice je ob izdatni pomoči gospodarsko premočnega celotnega nemštva po-

tisnilo mariborske Slovence v obrambo. Slovensko politično društvo je konec stoletja spremljalo germanizacijsko nemško dejavnost, jo obravnavalo z gledišča pozitivnih avstrijskih zakonov in tako pripravljalo gradivo slovenskim poslancom v državnem in deželnem zboru, da so z govori in interpelacijami opozarjali na delovanje Schulvereina in Südmarke vse slovanske, ob protirimskem nastopanju Südmarke pa prav tako tudi nemške krščanskosocialne poslance. 1903 so Nemci ustanovili v Mariboru nemško žensko učiteljske in gospodinjsko šolo, ki sta na pobudo Schulvereina imeli po pravilih samo nemški pouk. Slovenci so organizirali proti obema zavodoma bojkot in usmerjali gojenke v Ljubljano, obenem pa dosegli pri slovenskih okrajnih in krajevnih šolskih svetih ter pri šolskih vodstvih, da niso nameščali absolventk mariborskega ženskega učiteljskega. Ko je zaradi tega deželni šolski svet v Gradcu izdal odločbo, da se na Štajerskem ne sme nameščati absolventov in absolventk livenštajerskih učiteljskih, so Slovenci dosegli pri upravnem sodišču razveljavljenje odločbe deželnega šolskega sveta.

Se večji moralni uspeh, ki je vplival na vse severno zaledje Maribora, so dosegli Slovenci na pobudo R. Pipuša v Jarenini, kjer je mariborski okrajni šolski svet 1901 uvedel v petem razredu ljudske šole nemščino za učni jezik. Proti odločbi okrajnega šolskega sveta je nastopila jareninska občina, vendar sta deželni šolski svet in ministrstvo za uk in bogočastje odločbo okrajnega šolskega sveta 1903 potrdila. Zoper to so se Jareninčani pritožili na dunajsko vrhovno upravno sodišče, ki je 1907 načelno odločilo, da more na splošni ljudski šoli biti samo en učni jezik, drugi deželni jezik pa more biti samo učni predmet. Vrhovno upravno sodišče ni obsodilo samo odločbe okrajnega šolskega sveta, marveč utrakvistično šolo sploh, ki jo je proglasilo za nezakonito, in tako dalo prav Slovincem v mariborskem severnem zaledju, ki je bilo najbolj izpostavljeno smotni Südmarkini germanizaciji; dalo jim je tudi oporo za nadaljnji boj za samo slovensko šolo z nemščino kot učnim predmetom. Podobno kot Jarenina sevedno od Maribora so južno od Drave Ruše preprečile vse poskuse, zlasti nove nemške industrije, za ustanovitev nemške šole in z nadobnim delom zlasti učiteljstva zavarovale kraj pred vsemi večjimi nemškimi vplivi. Ni brez pomena, da sta Jarenina in Ruše kraja, kjer se je narodna zavest prebudila že s čitaništvom in so jo pozneje negovali zavedni rodoljubi, konservativni v Jarenini in narodni v Rušah. Tako so Rušani 1901 ustanovili tudi za Maribor podravsko podružnico Slovenskega planinskega društva, ki je pomenila osamosvojitve Slovencev v podravskem planinstvu. Nastopanje proti nemškemu ženskemu učiteljske v Mariboru in proti nemškemu učnemu jeziku na šoli v Jarenini ter uspešno varovanje utrakvistične šole v Rušah pa ni posledica dela političnega društva, marveč podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda, ki so združile vse nacionalne Slovence.

Mariborske podružnice so si postavile nalogo, da v Mariboru same pripravijo slovensko ljudsko šolstvo. Z denarno pomočjo so omogočile najprej slovenski otroški vrtec, nato pomagale utrakvistični ljudski šoli pri šolskih sestrah in ob radikalizaciji narodnega življenja po septembrskih dogodkih 1908 začele tudi politično pripravljati ustanovitve ljudske šole za mariborske Slovence, ki jih je bilo po ljudskem štetju 1910 3823. Ti so za svoje otroke terjali slovensko šolo. Predlog staršev šolskih otrok, da se ustanovi v Mariboru slovenska šola, je bil naslovljen na mestni šolski svet in se je glasil takole:

»Podpisani prosimo, da se ustanovi v Mariboru javna ljudska šola s slovenskim učnim jezikom.

Zahtevamo dalje, da se poučuje na ustanovljeni slovenski ljudski šoli po veljavnih zakonih in naredbah tudi nemščina kot učni predmet, toda na podlagi materinskega, to je slovenskega jezika.

I. V svoji prošnji se sklicujemo na člen 19. avstrijskih državnih osnovnih zakonov, ki pravi, da so vsi jeziki (torej tudi slovenski) enakopravni v šoli.

II. Slovenski pouk v naši ljudski šoli zahtevamo tudi zato, ker je slovenščina v naših krajih potrebna. To dokazuje:

1. Mariborski trgovec in obrtniki zahtevajo od svojih pomočnikov, da znajo slovenski, kar se lahko bere v naznanilih vsake številke »Marburger Zeitung«. Saj ne sprejme nobena velika firma in skoro noben obrtnik in rokodelc nobenega učenca, če ne zna dobro slovenski.

2. Ker poučuje celo uradniško društvo v Nemškem Gradcu svoje člane brezplačno v slovenskem jeziku, samo da dobivajo potem lažje službe na Spodnjem Štajerskem.

Ravno tako se učijo slovenščine tudi avskultanti pri c. kr. sodišču v Mariboru in Celju. Letos poučuje že c. kr. vadniški učitelj Herbst nemško mladino v posebnih slovenskih tečajih. Po mariborskih in drugih srednjih šolah obiskujejo nemški dijaki vedno pridneje slovenske kurze in povsod spoznavajo, da je znanje slovenskega jezika zelo potrebno vsakomur, kdor hoče stopiti v kako javno službo.

S slovenskimi stariši se torej ne ravna odkritosrčno, če se ne privoščil njihovim otrokom slovenske šole, ko pošiljajo vendar nemški stariši na tihem svoje otroke v slovenske tečaje ali pa jim plačujejo domačega učitelja, da se učijo slovenski in pridejo tako lažje do kruha. Da slovenski stariši s sedanjimi javnimi ljudskimi šolami v Mariboru niso zadovoljni, dokazuje že to, da pošiljajo mnogi svoje dečke v c. kr. vadnico, dekleta pa v samostansko privatno šolo, da se učijo slovenski. Koliko starišev pa žaluje vsako leto, ker jim pri zapisu niso sprejeti otroci v te šole zaradi pomanjkanja prostora. Naši otroci naj imajo prilliko, da se naučijo slovenski in se poučujejo v slovenskem jeziku. Zato ponavljamo še enkrat svojo prošnjo, naj se ustanovi ljudska šola v Mariboru s slovenskim učnim jezikom.

Iz prošnje, ki sta jo za slovenske starše spisala L. Pivko in L. Poljanec, je razvidno, da se je mariborsko slovenstvo zavedalo svojih naravnih in zakonitih pravic do vsestranske uporabe slovenščine, ki so jo morali upoštevati tudi mariborski Nemci; in vendar je bilo okoli 7500 mariborskih Slovencev, ki jih je 1910 dognalo privatno ljudsko štetje, poleg več ko 15.000 v slovenskih krajih rojenih Mariborčanov, brez vsake slovenske javne ljudske šole. Slovenske zahteve po mariborski slovenski ljudski šoli so ostale nerešene v vsej avstrijski dobi, ker je bil mestni šolski svet stvarno izvršni organ Schulvereina in z njim tudi mestni svet in mestno županstvo. Podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda so zbirale denar za novo slovensko ljudsko šolo zlasti na svojih vsakoletnih veselicah. Sredstva nemških nacionalistov in načine za preprečitev slovenske ljudske šole pa najbolje spoznamo v tedanjem mariborskem predmestju, v Studencih.

Tu je Družba sv. Cirila in Metoda presenetila občinsko upravo z nakupom zemljišča za stavbo slovenske ljudske šole, ki jo je pa občina znala preprečiti. Ko so Slovenci s podobno utemeljitvijo kot v Mariboru terjali novo slovensko ljudsko šolo, je studenško županstvo imenovalo komisijo, da proslilce zasliši osebno 22. januarja 1911, a je istočasno organiziralo pred občinsko upravo demonstracije proti slovenski šoli. Posledica je bila, da je prišlo osebno pred komisijo le 16 očetov s 25 otroki, izostalo pa 52 očetov, ker se zaradi demonstracij niso upali v občinski urad. Ko je bilo tako odloženo vprašanje studenške slovenske ljudske šole na pozneje, je v nadomestilo za njo bralno in pevsko društvo »Maribor« v hiši Družbe sv. Cirila in Metoda na Okrajni cesti št. 17 odprlo javno čitalnico, ki je bila bralcem dostopna vsak dan od 8.—20. ure in je rodila lepe uspehe. Obenem pa je Družba sv. Cirila in Metoda pripravila načrte za šolsko stavbo in jih predložila v odobritev okrajnemu šolskemu svetu. Ta jih je poslal deželnemu šolskemu svetu v Gradec, od koder so jih vrnil Družbi sv. Cirila in Metoda z odgovorom, da deželni šolski svet ni pristojen za zaproseno odobritev. Potrebna je bila nova vloga na občinski svet v Studencih, ki jo je pa vrnil z izgovorom, da ne zna slovenski, nakar je morala Družba sv. Cirila in Metoda poslati občinskemu svetu v Studence nemški prevod slovenske vloge, obenem z njo pa tudi pritožbo proti ravnanju na namestništvo v Gradec. Na to je čez nekaj mesecev okrajno glavarstvo razpisalo komisijski ogled stavbnega prostora, h kateremu pa so prišli le zastopniki Družbe sv. Cirila in Metoda, medtem ko so zastopniki studenške občine in okrajna izostali. Zapisniški ugotovitvi zastopnikov Družbe sv. Cirila in Metoda na občinskem uradu, da se zastopniki studenške občine niso udeležili komisijškega ogleda, so sledile pritožbe proti sabotiranju stavbne komisije na okrajno glavarstvo, deželno namestništvo in državno avstrijsko ministrstvo za javna dela, ki so zavlekle rešitev do izbruha prve svetovne vojne, tako da je ostalo 544 uradno naštetih studenških Slovencev do prve svetovne vojne brez slovenske ljudske šole. Križev pot studenške slovenske ljudske šole razumemo, če vemo, da je bil predsednik mariborskega schulvereinskega okrožja studenški učitelj K. Mayer.

Tako je Slovincem v Mariboru in neposredni okolici razen deklarske samostanske šole in vadnice za dečke ostala le utrakvistična ljudska šola v Krčevini, kjer pa je krajevni šolski svet 1907 na organizirano prošnjo domačih Nemcev in štajercijancev sklenil, da se odpravi slovenski in uvede nemški pouk, čeprav jo je obiskovalo 86,5% slovenskih in le 13,5% nemških otrok. Šolski upravitelj M. Nerat je izvedbo sklepa

preprečil s pritožbo v Gradec, a tako tudi dal krajevnemu šolskemu svetu pobudo za novo krčevinsko nemško šolo, ki se je upravno ločila od utrakvistične.

Nakazana šolska dogajanja kažejo, da je postal konec XIX. stoletja boj za slovensko ali nemško šolo osrednje kulturno in politično vprašanje v Mariboru in njegovem zaledju od Šentilja v Slovenskih goricah na severu do Pragerskega in Poljčan na jugu, Lenarta v Slovenskih goricah na vzhodu in do Vuzenice na zahodu; Slovenci so boj za šolo vodili na osnovi naravne pravice do pouka v materinem jeziku, Nemci in štajercijanci pa s pravico staršev in potrebami države, da odločajo o učnem jeziku. Boj za slovensko šolo je spreminjalo delo za organizacijo slovenskih tečajev, javnih knjižnic ali gledaliških prireditev. Skrb za slovenske tečaje so prevzeli zlasti visokošolci, pa tudi višjegimnazijci, zlasti potem ko je denarno volilo Marije Drexler 1910 omogočilo ustanovitev slovenske dijaške kuhinje, ki je tako odtegnila slovenskega dijaka vplivu in milosti meščanskih rodbin. Razen Studentev sta dobila javni knjižnici še Krčevina in Maribor, kjer se je 1903 ustanovljena javna knjižnica razdelila v oddelek za odrasle in v oddelek za mladino, ki je npr. 1912 izposodil 7183 knjig.

Osrednje prireditve vsega slovenskega mariborskega društvenega življenja so postale gledališke predstave. Že v osemdesetih letih je Čitalnica organizirala krajše, a redne gledališke predstave v gostilnah, npr. pri Gambrinu, pri nadvojvodi Ivanu ali v pivnici na Rotovškem trgu, sploh povsod tam, kjer si je mogla zagotoviti prostor. Ker pa je postala Čitalnica zbirališče zlasti slovenskega meščanstva in uradništva, so začeli z njenih prireditev izostajati manj imoviti, tako da je v devetdesetih letih postala očitna potreba po društvu, v katerem bi se shajali manj premožni mariborski Slovenci. Ob taki potrebi je 1894 ustanovil R. Pipuš Delavsko bralno in pevsko društvo »Maribor«, ki je kmalu stopilo v uspešno tekmo s Čitalnico, zlasti po 1899, ko je zgradila Posojilnica Narodni dom s prostori za slovenske mariborske družabne in kulturne prireditve. V novih stalnih prostorih je organiziral H. Schreiner čitalniški gledališki odsek, ki je tekmoval z »Mariborovo« gledališko družino, katere duša je bil Srečko Stegnar. Redne gledališke predstave obeh družin so privabile vedno številnejše obiskovalce in strnile mariborski slovenski živelj v skoraj prijateljsko skupnost. Uspehi slovenskih prireditev so vzbudili odpor mestnega županstva, ki je že 1900 prepovedalo dramske nastope v Narodnem domu. Tako je npr. za igro »V Ljubljano jo dajmo« Čitalnica dobila šele dve uri pred začetkom predstave dovoljenje za igranje, ki ga je ob prepovedi mestnega županstva osebno dosegel pri deželnem namestništvu v Gradcu deželni odbornik in državnozboriski poslanec Fr. Robič. Mariborsko županstvo je dopuščalo slovenske prireditve za člane slovenskih društev, a jim je odrekalo pravico do organiziranja javnih prireditev za nečlane. Po prizadevanju R. Pipuša sta Čitalnica in »Maribor« dobila dovoljenje za uprizorjanje javnih, splošno dostopnih prireditev, kar je privedlo do združitve čitalniškega gledališkega odseka in »Mariborove« gledališke družine ter dalje na pobudo Iv. Kejžarja do ustanovitve Dramatičnega društva, ki je npr. 1909 pod vodstvom Štefana Medveda pripravilo 14 dramskih prireditev. Novi uspehi so rodili nova nasprotovanja mestnega županstva, npr. 1911, ko je županstvo pod pretvezo nevarnosti ognja v veliki dvorani Narodnega doma prepovedalo prireditve, tako da je bilo treba sezono predčasno končati in odpovedati pripravljeno gostovanje ljubljanske Drame. Nato je Posojilnica popravila prostore v Narodnem domu v skladu z zahtevami mestnega magistrata, tako da je Dramatično društvo moglo nadaljevati s prireditvami, ki so zbrale na enem večeru, npr. na uprizoritvi Ben-Hurja ali na slovesnosti za 500-letnico zadnjega vojvodskega ustoličenja na Gosposvetskem polju, nad 1000 ljudi, kar predstavlja po uradnem štetju več ko vsakega četrtega mariborskega Slovenca. S spremembo pravil 1912 je Dramatično društvo doseglo pravico do ustanavljanja podružnic na Slovenskem Štajerskem. Tako je ustanovilo podružnico v Ptuj, razširilo svojo dejavnost na Koroško in dalo 1913 pobudo za ustanovitev Zveze dramskih društev v Ljubljani.

Po ustanovitvi Dramatičnega društva sta Delavsko bralno in pevsko društvo »Maribor« in Čitalnica preusmerila svoje delo. »Maribor« je prevzel organizacijo prosvetnih tečajev in knjižnic, pevskih vaj in pevskih nastopov, zlasti v strokovnih društvih, Čitalnica pa je organizirala prireditve gostov izven Maribora in osrednje kulturne prireditve. Tako je 1908 pripravila slovanske (hrvaške in češke) besede, 5 velikih koncertov (4 češke in 1 ruskega), 7 nastopov ljubljanske Drame, Gogoljevega »Revizorja« v skupni prireditvi z akademskim društvom »Triglav« iz Gradca, srednješolsko igro »Učenjak«

in Trubarjev večer s predavanji A. Medveda in L. Pivka. Razen tega je prirejala družabne večere z odhodnicami Slovencev, ki so se od Maribora poslavljali, in zabavne večere. Z glasbo, igro, petjem in zabavo so Čitalnica, Delavsko bralno in pevsko društvo »Maribor«, Dramatično društvo in podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda ustvarili zavedno slovensko meščansko skupnost v Mariboru, ki je bila zavarovana pred schulvereinskimi vplivi.

Mariborsko slovensko kulturno in zabavno delovanje pred prvo svetovno vojno predstavlja vrhunec mariborskega slogaštva, ki se izraža zlasti v množičnem obisku prireditev Dramatičnega društva in očitno demantira verodostojnost ljudskega štetja 1910, po katerem bi naj bi bilo v Mariboru samo 3823 Slovencev. Posebno nalogo za zbiranje in vzgojo mariborskih Slovencev, zlasti mladine, je prevzelo 1900 ustanovljeno Sportno društvo »Maribor«. Le-to je zrastle iz skupine čitalničarjev, ki so organizirano gojili kolesarstvo, streljali s flobertovko, telovadili, kegljali, prirejali izlete, fotografirali in igrali tenis. Naraščajoči nacionalizem je vodil do osamosvojitve telovadcev v Sportnem društvu in 1906 na pobudo J. Dlmnika do ustanovitve »Sokola«, ki je tudi izdal za mariborsko in podravsko mladino vrsto protischulvereinskih spisov L. Pivka (Kratka zgodovina slovenskega naroda, Šaljivec iz Podravja, Ribičev Jurka, Telovadne igre, Črtice iz slovenskega političnega dela in boja, Načela Karla Havlička Borovskega, Češke pravljice Božene Němcové) z očitno nacionalno, češko vplivano miselnostjo. Politično nacionalno delo mariborskih Slovencev pomeni tudi ustanovitev Zgodovinskega društva v Mariboru, ki je ustvarilo znanstveno ravnanje zoper 1902 ustanovljeno nemško Muzejsko društvo.

Podobno kot Schulverein je pospešila tudi Südmarka organizacijo slovenskega mariborskega meščanstva. Zoper njo je ob mrtvorojeni »Naši straži« in podobnem »Braniboru« sprejela boj zlasti Posojilnica (v Narodnem domu) pod predsedstvom R. Pipuša in Fr. Rosine. R. Pipuš je organiziral razen industrijske opeke v Račah s podobno smotnostjo kot Iv. Dečko in D. Hribar v Celju slovenske obrtnike in trgovce tudi v Mariboru in jih strnil v Slovenskem obrtnem in trgovskem društvu, ki je imelo ustrezni »obrnikiški klub« za pomočnike in nudilo svojim članom brezplačno pravno pomoč. Razmah slovenskega trgovstva in obrtništva v Mariboru je temeljil na smotni nacionalni vzgoji naraščaja, kreditni politiki Posojilnice in vedno bolj zavestnem bojkotu nemške trgovine in obrti. Vse to je dalo po K. Linhartu med podeželskim prebivalstvom pobudo za novo organizacijo štajerceljanstva, z namenom, da zavira gospodarski bojkot Nemcev. Pod geslom »Svoji k svojim!« so slovenski nacionalisti organizirali prodajo množičnih potrošnih predmetov tako, da je z njihovo prodajo trgovec ali obrtnik javno izražal svojo narodnost, npr. gostilničar z nabiralnikom za nacionalno društvo v svojem podjetju, trgovec s prodajo blaga, za katero je nacionalno društvo prejemale določene promile, in podobno tudi drugi obrtniki. Ob organizaciji proti Südmarki se je slovenska trgovina in obrt do izbruha prve svetovne vojne tudi usposobila za preskrbo Maribora in širše okolice z manufakturo, špecerijo, papirjem, pranjem in čiščenjem, steklom, urami, slaščicami, gačenjem, poljedelskimi stroji in mlazarskimi, čevljarškimi, rokavčarskimi, krojaškimi, kovaškimi in drugimi izdelki. Politična opredelitev mariborskih Slovencev je slovenski gospodarski razvoj pospešila tudi z nastajanjem novih slovenskih klerikalnih podjetij, npr. 1909 z ustanovitvijo Spodnještajerske ljudske posojilnice, all 1907 »Orla« ltd. Vse slovenske organizacije so imele stalne težave z mariborskim županstvom pri vprašanju, all so njihove prireditve dostopne vsej javnosti all samo članom prireditelja, zlasti pa pri reklamah in propagandi za prireditve. Mestno županstvo je namreč 1906 na predlog Fr. Lorberja prepovedalo vse slovenske razglase, naplise, letake ali lepate tudi na stavbah, ki so bile slovenska posest, prav posebej pa še vse slovenske izveske. Ker niso Slovenci mogli uporabljati za svoje prireditve ne vojaške in ne železničarske godbe, je dalo Slovensko trgovsko in obrtno društvo pobudo za organizacijo posebnega društvenega glasbenega odseka, iz katerega je nastalo 1910 novo Slovensko glasbeno društvo, ki je zagotovilo lastno godbo za slovenske prireditve. Glasbeno društvo je prirejalo koncerte velikega in salonskega orkestra, ustanovilo v Čitalnici pevsko šolo, gojilo nastope diletantov, organiziralo nastope Celjanov in Ljubljancev ter nastopalo vzporedno z Dramatičnim društvom v Podravju in na Koroškem.

Poživiljeno gospodarsko in kulturno delovanje je pospeševalo vedno bolj med mariborskimi Slovenci zavest, da smo Slovenci sami zase sliser res majhen narod, da so pa na njem zainteresirani »vsi avstro-ogrski Slovani, zlasti še Hrvati in Srbi, ker je

Slovenija pot in vrata k Jadranu in na Balkan». Z novo zavestjo se je nekdanje čitalniško književno vseslovanstvo umaknilo stvarnim pogledom na dejansko razmerje Slovencev do njihovih slovenskih sosedov. Ta zavest in z njo nacionalno življenje se je še posebno razvilo in radikaliziralo po septembrskih dogodkih 1908, ko so nacionalistični Nemci razbili med drugim okna na Narodnem domu, ki je tako postal nov simbol nacionalnega slovenstva. Ta simbol je bil v času bojev, npr. za konkordat ali proti njemu, še tavantinska škotija. Slovenski položaj v Mariboru je zlasti proti Südmarki izdatno podprl tudi novi gospodarski razvoj mariborskega zaledja.

Kapitalistično razkrajanje podeželja in kmečkih vasi se je začelo in uveljavilo že v času Auersperg-Lasserjeve vlade, tako da je 1881 znašala vsota vknjiženih dolgov na enega štajerskega prebivalca že 213 goldinarjev. V tem času sta še napadla vlnograde peronospora in oidij in je cena žitu padla od 1873 do 1890 za polovico. Zaradi tega je podeželsko prebivalstvo zašlo v težave in se začelo zlasti preseljevati v mesta, kjer si je iskalo boljše zagotovljeni obstoj, kot ga je imelo doma na vasi. Kapitalistično razkrajanje agrarnega podeželja je vplivalo tudi na mariborskega meščana, ki je imel pogosto posestvo v okolici in z njim zagotavljal nemštvo v večini občn volilno zmago v prvem, pa tudi v drugem volilnem razredu. Obnova vinogradov je zahtevala precejšnje investicije in prav tako preusmeritev kmetijstva od tradicionalnega poljedelstva na rentabilnejšo živinorejo, zahtevala pa je tudi kvalificiranih delavcev, ki so postajali zaradi bega z dežele v mesto vsak dan bolj redki. Ob vedno očitnejšem pomanjkanju podeželskih delavcev so ostala rentabilna samo kmečka posestva, ki jih je obdeloval posestnik sam z domačimi neplačanimi rodbinskimi člani. Posledica tega gospodarskega razvoja mariborskega podeželja je bila, da je meščanstvo sicer razpolagalo z denarjem za ohranitev svojih posesti, ne pa vedno z delavci za njihovo obdelovanje, kar je vodilo do prodaj in tako tudi do prehajanja nemških posestev v slovenske roke, zlasti izven ožjega gravitacijskega območja mariborskega mesta. Ob povpraševanju po kmečkih delavcih na mariborskem podeželju je primanjkovalo kolonistov za šentiljsko področje tudi Südmarki, zlasti ko je morala upoštevati odpor klerikalnega nemškega javnega mnenja proti protestantskim naseljencem. Zaradi tega je morala Südmarka 1910 skleniti, da z vsemi svojimi močmi podpira vnaprej slovenještajersko nemško obrtništvo in trgovino torej gospodarsko področje, kjer so bili Slovenci še šibki, ker sta slovenska obrt in trgovina šele nastajali. V boju za Šentilj v Slovenskih goricah so tako pred prvo svetovno vojno zmagali Slovenci, ki so narodnostno in politično obdržali svoje postojanke od Šentilja in Ceršaka čez Poličko vas in Jarenino do Pesnice in s tem Südmarki preprečili izvedbo njenega načrta, da poveže z zemljiško posestjo in naseljenci Maribor z nemškim narodnim telesom pri Špilju. Podobno je gospodarski razvoj podeželja zadržal izvedbo Südmarkinega načrta v Pragerskem.

Neuspeh Südmarke pri Šentilju v Slovenskih goricah in preusmeritev njenega dela na krepitev nemškega obrtništva in trgovine je povečal nemški nacionalistični pritisk na slovenski Maribor, ki ga izraža npr. novi nemški nadzornik za nemške šole in pa vedno bolj smotrna in dognana organizacija mariborskega meščanstva, nameščenstva in delavstva v nemških nacionalnih društvih, zlasti učiteljev, obrtnikov, raznih uradnikov, zdravnikov, hlčnih posestnikov, gostincev, trgovcev, železničarjev, visokošolcev, raznih športnikov itd., pod geslom nacionalne nemške enotnosti in v prepričanju, ki ga je izpovedal V. Malik v Ptuj 8. marca 1909, da bo namreč jezikovno vprašanje rešeno samo »z železom in krvjo«. Proti rešitvi jezikovnega vprašanja so nacionalni Nemci vodili boj s Slovenci s postojank nemškega posestnega stanja, za nemško nacionalno enotnost pa s socialno demokracijo. Kakor se je politično slovenstvo razvijalo z ustavnostjo, tako se je delavsko gibanje in z njim socialna demokracija uveljavljala z razširjanjem volilne pravice in je s splošno in enako volilno pravico 1907 postala tudi državnozbornski predstavnik Maribora.

Socialna demokracija

Kot predhodnik organizirane socialne demokracije se je 1885 pojavil v Mariboru štirinajstdnevnik »Die Arbeit« (Delo), »socialnodemokratsko glasilo avstrijskih delavcev«, ki je bilo tudi prednik poznejšega socialnodemokratskega glasila v Gradcu »Arbeiterwille«, 1888 ustanovljeno Delavsko društvo je z bojem za nedeljski počitek, 10-urni

delavnik in za splošno volilno pravico zopet začelo organizirati delavstvo, ki je bilo od razpusta Delavskega izobraževalnega društva v Mariboru brez organiziranega predstavištva. Bolniške blagajne so bile prva koncesija konservativne avstrijske vlade delavskemu gibanju, ki se je z novim industrijskim razvojem in z njim pogojenim proletariatom javljalo povsod po svetu in tudi v Mariboru, kjer so posamezniki 1889 že praznovali praznik 1. maja kot delavski praznik; s tem so dokazali povezanost z mednarodnim delavskim gibanjem, ki je na zborovanju mednarodne delavske organizacije v Parizu sprejelo severnoameriško pobudo in istega leta sklenilo, da praznujejo delavci 1. maj kot svoj praznik. Skladno z avstrijsko socialno demokracijo pa je mariborsko delavstvo prvič organiziralo praznovanje prvega maja 1890 s poudarjeno zahtevo po osemurnem delavniku in splošni volilni pravici. Ker ni ravnanje delavnic Južne železnice dovolilo za praznovanje prostega dneva, je delavstvo stavkalo, zaradi česar je bilo odpuščenih iz službe nad 400 železničarjev. Tudi policija je preprečila prvomajske slovesnosti, tako da so delavci v prihodnjih letih na dan prvega maja samo posipavali ulice in ceste s tiskanimi letaki, na katerih so zahtevali volilno reformo.

Socialnodemokratskega zbora 1889 v Hainfeldu se je iz Maribora udeležil Janez Krainer, ki je predložil resolucijo, da »strankin zbor pozdravlja namero jugoslovanskih sodrugov izdajati slovenski strankin list in daje k temu rad svoje soglasje in podporo«. Zborovanje je resolucijo odobrilo. Krainer je predložil resolucijo po izvajanjih K. Kordeliča iz Ljubljane o socialnodemokratskem časniku, da... »tudi za nas Slovence bi bilo prav potrebno ustanoviti slovenski strankin list, ker so se mnogi indiferentni delavci že pridružili liberalni ali pa nacionalni stranki... Dolžnost mi je naznaniti, da hočemo ustanoviti slovenski strankin list za Spodnji Štajer, Koroško, Kranjsko, Goriško in Trst... Namera pa ni uspela, saj je na tretjem zboru avstrijske socialno demokratske stranke poročal J. Resel iz Gradca, da... »v Ljubljani in Trstu je povsem nemogoče izdajati socialističen list, ker je državni pravdnik pregorel ali premalo pameten... Zaradi tega je zborovanje sprejelo Reslov predlog, ... »da začno izdajati sodrugi na Kranjskem ali sami ali v sporazumu z graškimi sodrugi ob pripravnem času in pripravnem mestu slovenski delavski list... Težave s slovenskim delavskim časnikom in zgodnja razgibanost socialnodemokratske strokovne, prosvetne, podporne in strankine organizacije v Gradcu so strnile Maribor in vse Podravje s socialno demokracijo v Gradcu in jo ločile od slovenske v Ljubljani. Teritorialna priključitev Maribora h Gradcu je bila očitna že ob ustanovitvi Jugoslovanske socialno demokratične stranke 1896, ki je tudi ustanovila okrajno organizacijo za Spodnji Štajer v Celju, tako da je pripadel Maribor s Podravjem v IX. agitacijski okraj nemške avstrijske socialne demokracije.

Novo socialnodemokratsko gibanje se je v zadnjem desetletju XIX. stoletja tako razmahnilo, da je pri mariborskih občinskih volitvah 1901 zmagalo v tretjem volilnem razredu. Nemškonaclonalni mestni svet pa je socialnodemokratske mandate razveljavil, razpisal nove volitve in jih tudi izvedel. Socialni demokrati so se pritožili na štajersko namestništvo, ki je njihovo pritožbo zavrnilo. Za rešitev nadaljnje socialnodemokratske pritožbe na vrhovno upravno sodišče so bila potrebna tri leta, torej približno toliko časa, kot so trajali mandati izvoljenih. Ko je vrhovno upravno sodišče socialnodemokratsko pritožbo ugodno rešilo in bi izvoljeni mogli mesec dni izvajati svojo mandatsko pravico, le-teh večina v mestnem svetu na seje ni vabila, pač pa može, ki so bili izvoljeni pri naknadnih volitvah na njihova mesta. Volilna afera s tretjim, socialnodemokratskim volilnim razredom se je nadaljevala v novi, tako imenovani vodovodni aferi, kjer so socialni demokrati razkrili največje podkupovanje in zlorabe mariborske mestne uprave v vsej avstrijski ustavni dobi. Podjetje Rumpel & Waldeck, ki je gradilo mariborski vodovod, je podkupilo z denarjem ravnatelja mestnega gradbenega urada, da ga je pri oddaji del zastopal, in pa urednika »Marburger Zeitung«, da je propagiral gradnjo vodovoda tako, da je podjetje Rumpel & Waldeck dobilo vodovodna dela v izvedbo. Socialna demokracija je z učinkovito kontrolo mariborskega javnega delovanja onemogočila dotedanjo absolutistično vladno nemških nacionalistov v mestnem svetu in na mestnem županstvu, ki so jo omogočili Slovenci s svojim desinteresiranim zadržanjem do dogajanj v mariborskem življenju. Zaradi socialnodemokratskih odkritij v vodovodni aferi je moral 1902 odstopiti mariborski župan A. Nagy in zaradi moralne izgube, ki jo je utrpelo nemškonaclonalno nemštvo v boju s socialno demokracijo, je prišlo do razkola v dotlej enotnem nemškem meščanstvu, ki se je razdelilo v radikalne schönereijance

z glasilom »Marburger Zeitung« in v zmernejše liberalce okoli nove »Marburger Presse«. Nemški politični razkol je pripomogel obenem z novo splošno volilno pravico pri volitvah 1907 do zmage socialnodemokratskega kandidata J. Resla za državni zbor.

Od devetdesetih let XIX. stoletja je bil Ljudski dom na Ruški cesti sedež socialnodemokratskih strokovnih, gospodarskih, prosvetnih, pevskih, športnih in mladinskih organizacij, tako da je predstavljal skupaj s slovenskim Narodnim domom in nemško-nacionalnim Kazinom tretje politično središče Maribora pred prvo svetovno vojno. Zmago socialnodemokratskega kandidata Horvateka v splošni mariborski skupini mest in trgov za deželni zbor pa so proti nemškemu nacionalistu Kralju 1909 zagotovili pri ožji volitvi Slovenci. Slovenska podpora socialnim demokratom ni bila posledica določenih sporazumov, ker so socialni demokrati kot delavska razredna stranka vsak sporazum s Slovenci kot meščansko politično skupino odklanjali, marveč je izhajala iz vplivov naprednjakov, zlasti Fr. Rosine, okoli Posojilnice, ki so glasovali za socialne demokrate proti nemškim nacionalistom; to je ustrezalo tudi krščanskim socialistom ob živi nemškonacionalni agitaciji za izstop iz katolicizma in za pristop k protestantizmu, ki je bila uspešna tudi v Mariboru. Socialnodemokratski volilni zmagi 1907 in 1909 sta povzročili, da se je radikalno schönenererijansko in zmernejše liberalno nemštvo zopet sporazumelo za enotno nastopanje; to se je zgodilo pod očitnimi vplivi Schulvereina in Südmarke, ki sta razen skrbi za enotnost mariborskega nemštva prav pod vplivi socialnodemokratskih volilnih zmag začela posvečati še večjo skrb tudi mariborskemu mestnemu in predmestnemu delavstvu. Nov nacionalistični zalet je vodil do uspeha 1911, ko je bil izvoljen za novega državnoborskega poslanca Maribora namesto J. Resla schönenererijanec H. Wastian. Ob teh volitvah so nemški nacionalisti uporabili proti socialnim demokratom in Slovencem s števnim kandidatom J. Sternom vsa gesla od antisemitizma, židovskega socializma in rasnega prvenstva do nacionalne enotnosti. Vsa ta gesla smo imeli priložnost spoznati v poznejši Goebbelsovi propagandi.

Mariborska socialna demokracija je načelno odklanjala slovenski in nemški nacionalizem, utelešen zlasti v tako imenovanih obrambnih društvih, in ga je vrednotila za izraz kapitalizma in meščanskega nazadnjaštva. Ob odklanjanju narodnega šovinizma je terjala splošno in enako volilno pravico, zavarovanje za starost in onemoglost in osemurni delavnik. Po uvedbi splošne volilne pravice je zahtevala ozdravitev državnega in deželnih zborov od obstrukcij, hkrati pa za vsakega državljana pravico, da priznava in uveljavlja svojo narodnost, ter za vsako narodnost enako pravico do samovlade, to se pravi, da je propagirala socialnodemokratsko resolucijo s kongresa v Brnu. Dosledno je zastopala delavski razred, javno manifestirala za rusko revolucijo 1905 in odklanjala vsako sodelovanje, vsak sporazum z nemškimi nacionalisti, slovenskimi naprednjaki in s slovenskimi krščanskimi socialisti. Ker je s tem nastopala proti nemškonacionalnemu programu o nemškem državnem in občevelnem jeziku ter nemški nacionalni enotnosti, se je razvil za Maribor odločilni politični boj med socialnimi demokrati in schönenererijanci, vzporedno pa na podeželju med socialno demokracijo in Slovenci zaradi načelnih slovenskih zahtev po slovenski šoli in slovenskem uradovanju ter različnih pogledov na kmeta in nastajajoče slovensko meščanstvo. Socialna demokracija je v uradnih in šolah upoštevala jezikovno stanje, kakor ga je našla ob svojem rojstvu konec XIX. stoletja, ko se je morala slovenščina zlasti iz mariborskih in predmestnih šol umakniti nemščini. Teritorialna štajerska organizacija socialne demokracije je rabila v svojih mariborskih društvih in ustanovah le nemščino in tako ustvarila podobno stanje, ki je na Češkem vodilo do osamosvojitve čeških socialnih demokratov od nemških avstrijskih. Načelna narodnostna nevtralnost, toda nemška uprava mariborske podružnice in njenega ptujskega odseka deželne zveze delavskih društev na Štajerskem, Pernstorferjev pozdrav dunajskemu občnemu zboru Schulvereina in njegovemu nepolitičnemu delu 1911, zlasti pa krajevni socialnodemokratski nastop proti slovenski šoli v Studencih, so postavili mariborsko socialno demokracijo na narodnostno raven nemškega liberalizma iz šestdesetih in sedemdesetih let.

Narodnostni boji v Mariboru so se bili za gospodarsko in kulturno premoč med starim meščanstvom, ki je še koreninilo v fevdalnih predpravicah, in med novim, ki se je porajalo s priseljenci s podeželja. Ko je avstrijska oziroma štajerska socialna demokracija z načelnim odklanjanjem boja za narodnojezikovno enakopravnost priznala pomenenje šolstva v delavskih predmestjih ali ga vzele vsaj v vednost, je

mariborsko delavstvo, za katero vemo, da je bilo pred 1848 slovensko in se je pozneje razen kvalificiranih delavcev priseljevalo v Maribor s slovenskega podeželja, tudi sama ponemčevala, podobno kot zgodnji liberalizem meščanstvo. S tem se je socialna demokracija na mariborskem podeželju približala štajercijanstvu, ki je bilo do slovenščine kot domačega hišnega ali rodbinskega jezika tudi nevtralnega, a je terjalo v javnosti rabo nemščine kot jezika omike, gospodarstva in uprave. Tako je socialna demokracija v Podravju uporabljala nemščino v časnikih, notranji društveni upravi, v mariborskem mestu pa tudi na volilnih zborovanjih. Jugoslovanska, 1896 ustanovljena, socialnodemokratska stranka v Podravje in Maribor ni segala, razen s posameznimi poverjeniki za svoje knjižne izdaje. Obsodba septembrskih dogodkov 1908, ki jo je izrekla socialna demokracija, še ni bila obsodba nemškega posestnega stanja, ki je bilo nezdržljivo z ustavno in vsako svobodo. Ko so pa balkanske vojne s slovanskimi zmagami nad Turki povežale Slovence z jugoslovanskim vprašanjem, so se še posebej začele razhajati proti Slovencev in avstrijske socialne demokracije, ki je zastopala federalizacijo Avstrije in vseh Slovencev, ki so zahtevali združitev avstrijskih in ogrskih jugoslovanskih narodov.

Pod vplivom zmag balkanskih narodov nad Turki 1912 so se začeli mariborski Slovenci odvrčati od socialne demokracije, ki so jo do tedaj občasno podpirali. Zlasti v Pragi šolanli izobraženci in sokoli so se odvrnili od avstrijske socialne demokracije in ob pomanjkanju Jugoslovanske socialno demokratske stranke v Podravju začeli v Mariboru pripravljati po zgledu Trsta ustanovitve narodne delavske organizacije v okviru Narodne socialne zveze. Namera o ustanovitvi narodne delavske organizacije pomeni nadaljnji meščanski poskus prodreti med delavstvo, ga ločiti od avstrijske socialne demokracije in, ker Jugoslovanske socialne demokracije v Mariboru in Podravju ni bilo, ga organizirati tudi mimo te. Namen se sicer zaradi izbruha prve svetovne vojne ni izvedel, a nam odkriva poglede radikalnih mariborskih Slovencev na jugoslovansko socialno demokracijo. Po mnenju mariborskih sokolov je bila slovenska socialna demokracija ena najbolj konsolidiranih slovenskih strank. »Kljub temu je njen pomen malenkosten, ker vodstvo socijalističnih idej ni znalo prilagoditi duhu slovenskega delavca in našim potrebam, ker se ni znalo prilagoditi pretiranemu teritorializmu... Ker so osobito naše napredne stranke imele narodnost in jo vsikdar in povsod poudarjale, drugo stran političnega programa: gospodarsko pa bolj zanemarjale, začela je naša socialna demokracija naglašati zlasti narodnostno stran teh strank kot nekaj, kar jo loči od nje same kot gospodarske stranke našega delavstva... Naš delavec danes politično ne pomeni ničesar. V državnem zboru nima nobenega zastopnika, imel pa bi lahko vsaj 2; v deželnih zborih nima zastopnikov, le tu pa tam se najde v kakem občinskem zastopu delavski zastopnik... Pričkat se s kranjskimi meščani in kmeti po raznih kranjskih gnezdih o upravičenosti socialne demokracije, tako delo je moralo ostati brezplodno. Bolje bi bilo, da je uporabila stranka vsaj del svojih moči za organizacijo slovenskih delavskih mas v izvenkranjskih in to osobito v obmejnih industrijskih krajih v slovenskem delu Koroške, Štajerske itd. Toda tega ni storila. Po krivdi slovenske socialne demokracije se je izgubil v nemstvu slovenski delavec v Mariboru, Celovcu, Gradcu... Največ krivde zadene pri tem pač slovensko socialno demokracijo oziroma njeno vodstvo, ki si ni znalo pridobiti niti ohraniti vpliva na množico delavstva v obmejnih pokrajinah ter na izseljenec v nemških delih Štajerske in Koroške. Slovenski socialni demokraciji je slovenski delavec zunaj kranjskih in morda še gorjskih mej tujec!... Mi tu ob meji, ki gledamo dan za dnevom boj za narodni obstanek, bi moremo presoditi dovolj dobro, kaj bi pomenil slovenski živelj v Mariboru, da bi vodstvo slovenske socialne demokracije kedaj poseglo po organizaciji mariborskih in okoliških slovenskih delavcev, ml pa moremo tudi presoditi, koliko ugodnejši bi bil položaj delavcev samih, da bi se potegovalo za nje z njimi čuteče vodstvo slovenske socialne demokracije... Teritorialni sistem v socialni demokratski organizaciji je imel naravno posledico, da je prišlo slovensko delavstvo, torej slovenska socialna demokracija do veljave le na Kranjskem in še tam ne povsod. Ostale slovenske pokrajine, v katerih je tvorilo delavstvo slovenske narodnosti manjšino, so seve ostale prej ko slej pod neposrednim vplivom deželnih osrednjih vodstev, ki so bila izvoljena od večine delavstva dotične dežele, torej od neslovenskega. To je še posebno pospeševalo dejstvo, da socialna demokracija v izvenkranjskih deželah ni razpolagala z intelligentnimi slovenskimi govorniki, organizatorji,

voditelji... Socijalna demokracija, kateri prisega spodnještajersko delavstvo, ki ga je do 30.000, ni znala priboriti tem tisočem nikakega političnega vpliva ter sploh nikake veljave v javnem življenju. Edino, kar je storila, je to, da je razširila nemške liste in v poslednjem času nekaj malih slovenskih... Čim dalje od Ljubljane, tem manjši je njen vpliv in na Slovenskem sploh nikdo ne misli na to, da bi moralo vodstvo slovenske socijalne demokracije imeti vsaj malo ingerence na več tisoč glasov broječe delavstvo v Mariboru in okolici, v Gradcu, po ostalem Štajerskem sploh. Množice slovenskega delavstva, ki prihajajo s kmetov v mesta in industrijske kraje Štajerske torej pri najbolji volji nimajo niti prilike seznaniti se s slovensko socijalno demokracijo... Težke obsodbe in ugotovitve Fr. Plška in K. Kodermana o delavskem narodnostnem položaju v Mariboru in Podravju pred prvo svetovno so bile vabilo in hkrati poziv Jugoslovanski socialni demokratični stranki, da vključi v svojo dejavnost Maribor s Podravjem in reši tamkajšnje delavstvo pred nadaljnjo nemško asimilacijo, pa tudi pred nemškonacionalnimi zlorabami. Ko se je npr. 1913 smrtno ponesrečil na Pragerskem Ivan Dreo pri spenjanju vagonov, je poročala »Zarja«, da »med železničarji vlada splošno mnenje, da so strašne nezgode največ krivi nemško nacionalni uradniki, ki preganjajo slovenske delavce, kjer koli morejo, in jim odkazujejo najnevarnejša dela, čeprav nimajo za taka dela še dovolj izkušenj«.

Stanje pred 1914

Ljudsko štetje 1910 je izkazalo 54,92% Mariborčanov, ki so bili rojeni v slovenskih krajih. Isto ljudsko štetje je pokazalo, da je prebivalstvo Štajerskega v desetletju od 1900 do 1910 napredovalo za 6,46%, štajerski Slovenci pa samo za 0,04% ali za 153 oseb, kar očitno dokazuje germanizacijo Slovencev po Nemcih, čeprav je štetje po občevelnem jeziku bilo zlasti znak o razširjenosti nemškega jezika in dokaz za politično moč nemškega naroda. Asimilacija Slovencev je bila očitna zlasti v Mariboru, kjer so sestavljali Slovenci 1880 15,11%, 1890 13,97%, 1900 17,32% in 1910 14,38% prebivalstva. Podobno so nazadovali Slovenci v podeželskem mariborskem okraju od 88,26% prebivalstva 1890 na 88,51% 1900 in na 80,45% v letu 1910. Nevarno je postalo istočasno napredovanje nemških štajercijanskih glasov pri volitvah 1911, za katere je N. Vrabl ugotovil nasproti volitvam 1907 v volilnem okraju Maribor-Lenart-Gor. Radgona-Ljutomer porast za 9,55% in v volilnem okraju Maribor-Slov. Blisart-Konjice porast za 5%. Najšibkejši odpor proti germanizaciji so izkazovali pretežno klerikalni kraji, medtem ko je z močnejšim odstotkom narodnjakov germanizacijska moč nemštva upadala in se v področju Celja spremenila v nemško nazadovanje. Ob celjskem uspehu je Iv. Prekoršek poročal, ... »da se bližamo oni 'mrtvi točki', ko bo doslej naravni proces ponemčevanja končan, ko slovenski človek ne bo imel samo dovolj volje, ampak tudi dovolj kulturne in gospodarske sile in koristil, da ostane slovenski. Tedaj pa bo konec moči in slave tistih, ki so na naše stroške živeli... in na slovenske stroške so živeli in žive vsa nemškutarska mesta in trgi po Slovenskem: iz slovenske zemlje in slovenske krvi črpajo še danes svojo moč in si nadomeščajo izgube...« Vendar so veljale Prekorškove besede samo za področje Celja, ne pa tudi za Maribor, kjer se je slovensko meščanstvo šele pojavilo in je slovensko delavstvo s šolo, obrati, strokovno in politično organizacijo zapadalo nemštvu. Rezultat nacionalnih bojov za Maribor z njegovim zaledjem, ki si ga je po 1918 prisvajala nova nemška avstrijska republika in ga označila za narodnostno mešano ozemlje, izkazuje avstrijsko ljudsko štetje 1910 s 169.771 Slovenci, 59.086 Nemci, 3311 inozemci, največ slovenskiml Prekmurci, in 64 razniml drugiml.

Do devetdesetih let XIX. stoletja je politični pojem Maribora obsegal državno-in deželnozborski volilni okraj in ustanove, ki so bile z njim povezane, npr. okrajni zastop. Ob zaostitvi narodnostnih bojov z delovanjem Schulvereina in Südmarke, zlasti pa z uvedbo splošne volilne pravice in z vladno zagotovitvijo nemškega posestnega stanja, je pa postal politični pojem Maribora enak vsemu Slovenskemu Štajerskemu, in se je s povečano pomembnostjo vključil v vso slovensko in nemško narodno politiko. Septembrski dogodki 1908 so bili posledica boja za nemško posest na Slovenskem Štajerskem, ki postane v XX. stoletju prvi steber imperialističnega nemškega mostu na Jadransko morje in raste z njim iz omejenega pokrajinskega vprašanja

v osrednje vprašanje nemškega Imperializma na alpskem jugovzhodu. Z jugoslovanskim vprašanjem se je istočasno združilo z Mariborom vprašanje o prihodnji severovzhodni jugoslovanski politični in narodni meji. Nova politična vloga Maribora v nemški in jugoslovanski politiki pred prvo svetovno vojno je očitna v pozivu K. Linharta vsemu nemštvu za pomoč slovenještajerskim nemškim nacionalistom, ki jo podkrepljuje približno takole: Jugoslovansko vprašanje je za Nemce slovensko vprašanje, ki ogroža nemško pot, se pravi nemški narodni most do Jadrana. Slovence je rodil panslavizem, ki se izraža v jugoslovanski ideji in zedinjena Slovenija je le prvi korak do združitve vseh Jugoslovancev. Avstrijsko negovanje Slovencev in slovensko sovražstvo do nemštva pripravljata jugoslovansko državo in uničenje slovenještajerskega nemštva, ki je prepuščeno samemu sebi. Slovenještajersko nemštvo pa mora zanimati vse Nemce zaradi Trsta in zaradi Koroškega, kamor so Slovenci s Slovenskega Štajerskega razširili napade na nemštvo. Zaradi tega je dolžnost vseh Nemcev, da pomagajo slovenještajerskemu nemštvu varovati nemško mejo, da se ne prestavi na sever od Špilja.

Notranja nasprotstva meščanske družbe na Slovenskem Štajerskem in v Mariboru so postala očitna v imperialističnem pojmovanju mariborskega in slovenještajerskega nemštva o severovzhodnih Slovencih in so v Mariboru in na Slovenskem Štajerskem ob zaostritvi narodnostnega vprašanja ustvarila razmere, ki jih meščanstvo v zvezi s sorodnimi vprašanji v širokem svetu ni znalo drugače rešiti kot z vojno. Tako je tudi v Podravju in Pomurju prva svetovna vojna s svojimi posledicami ustvarila pogoje za rešitev v avstrijskem času nerešljivega narodnostnega vprašanja s priključitvijo Maribora Jugoslaviji.

VIRI

Ustavno dobo spremlja v Mariboru nov družbeni pojav, slovensko meščanstvo in z njim slovensko narodnostno vprašanje z uvajanjem slovenščine v javno življenje in s prizadevanji za enakopravnost slovenščine in nemščine. Slovensko narodnostno vprašanje se je zaostriло v nacionalnih bojih za gospodarsko in kulturno oblast nemškega ali slovenskega meščanstva. Mariborsko ustavno dobo bi mogli obravnavati tudi a pogledi na rast mariborskega gospodarstva ali pa na razvoj mariborskega šolstva in prosvete. Ob poskusu, da jo pokažemo z narodnostnim vprašanjem, smo sledili sodobnikom v ustavnem Mariboru, ki so v državnem in deželnem zboru, mestnem svetu in v dnevnem časopisu vprašanja časa obravnavali kot narodnostne in narodnojezične zadeve. Stenografski zapisniki dunajkega državnega in štajerskega deželnega zbora, zapisniki mariborskega mestnega sveta in mariborsko časništvo so najbolj zgovorni viri za zgodovino ustavnega Maribora, zlasti ker so arhivi in registrature mariborskega županstva in mariborskih društev ohranjeni le v manjši meri. Časnike sem precej pregledal; ker je časnik Arbeiterwille nedostopen, sem ga poskušal nadomestiti s pregledom Zarje, cejske Domovine, Narodnega dnevnika in tednika. Tako sem pregledno zajel glavne mariborske dogodke od 1848 (Grazer Zeitung, Slovenija) do 1914 (Marburger Zeitung, Straža). Pridobile podatke iz zapisnikov in časnikov sem izpopolnil z objavami v mariborskih in cejskih koledarjih, tistih nacionalnih društev, (mariborskih) Koledarju nabavljane zadrage državnih uslužbencev, Casopisu za zgodovino in narodopisje in Jugoslovanskem istoriskem časopisu. Malo so upoštevale Maribor splošne in pokrajinske zgodovine, razen J. Maia v Zgodovini slovenskega naroda, ki je s pomembnim gradivom dopolnil npr. R. G. Puffa (Marburg), Jož. Vošnjaka (Spomini), Fr. Hausmanna (Südsteiermark), L. Kraljherja (Kontrolor Skrobar), L. Pivka (Ribičev Jurka), R. H. Bartscha (Das deutsche Leid), pa tudi Jos. Sernca (Spomini). Arhivske vire sem črpal v arhivu nekdanjega Zgodovinskega društva v Mariboru, mestnega načelnika v Mariboru in v deželnem arhivu v Gradcu. Za pomoč pri zbiranju podatkov v predvojnem času se zahvaljujem J. Glazerju v mariborski študijski, v povojnem pa Fr. Dobrovoljcu v ljubljanski Slovenski knjižnici. Navedb pod vrato ne navajam, ker sem izpisoval gradivo v raznih časih in različno in ga danes zaradi poklicnih zadržkov ne morem uskladiti in preveriti. Zavedam se, da vaeša gradiva nisem izčrpal zaradi nedostopnosti ali obsežnosti. Vesel bom, če bodo gornja izvajanja pobuda za nove zgodovinske razprave o Mariboru.

MARIBOR V AVSTRIJSKI USTAVNI DOBI

Povzetek

Razpravo začena avtor z opisom razmer v Mariboru v revolucijskem letu 1848, pri čemer poda najprej demografske podatke o mestnem prebivalstvu, nato označuje gospodarstvo z naštetjem važnejših industrijskih in obrtnih dejavnosti, označuje pomen splavarstva na Dravi, merkantilne ceste Dunaj—Trst in 1848 odprte proge južne železnice do Celja za mariborsko trgovino. V družabnem in javnem življenju poudarja pomen uradništva in častnikov, medtem ko

se meščanstvo posveča zgolj gospodarski dejavnosti. Pri tem zajame zlasti obrt kriza, nastala zaradi konkurence industrijskih izdelkov iz severnih delov države, kriza pa ustvari nezaposleni proletariat. Izhod iz nje je iskal meščan v geslu o svobodni trgovini in zemljiški odvezi kmeta, ki naj ne postane meščanu družbeno in politično enakopraven, temveč dober kupec njegovih izdelkov. Meščanstvo se je do revolucije oklepalo stanovskih izročil, moderna politična gesla ga niso razgibavala. Tudi v narodnostnem pogledu je imelo patriarhalne nazore. Ob nastanku revolucije so se Mariborčani glede političnih zahtev zgledovali po Gradcu. Mađdem ko se je nemška mladina orientirala vsenemško, slovenska pa radikalno slovensko, je mariborska narodna straža gojila regionalno štajersko zavest s priznanjem pravice po jezikovnem uveljavljanju Nemcev in Slovencev. Ob zahtevah Slovencev po enakopravnosti slovenščine je mariborsko meščanstvo zagovarjalo narodno slogo, ki naj bi ohranila nemške postojanke, podredila slovensko ljudstvo nemškemu političnemu vodstvu in mu onemogočila kulturni dvig. Pač pa se je meščanstvo obenem s proletariatom zavzemalo za zemljiško odvezo brez odškodnine, kar se je zlasti pokazalo v demonstracijah zoper Gasteigerja, ki se je v štajerskem deželnem zboru premalo zavzel zanje. Mladina je zagovarjala radikalneje politična gesla (mađgarsko revolucijo, pomoč Dunaju zoper Jelačića in Windischgrätzja). Radikalizacija mladine je povzročila, da se je meščanstvo v skrbi za svoje imetje začelo oddaljevati od revolucije.

V dobi Bachovega absolutizma je postala najprej aktualna organizacija občin; Mariboru se je posrečila združitve notranjega mesta s predmestjem v eno samoupravno celoto, kar je bilo v korist meščanstvu. Predlog občinskega reda iz 1856 kaže še precej predrevolucijske miselnosti — zlasti v veliki vlogi in pravicah župana in omejeni volilni pravici, od ktere so bili izključeni občani brez samostojnega gospodarstva, vendar je večina določb predloga prešla tudi v novi občinski red Maribora 1860. Istočasno je Bachov absolutizem organiziral v upravi okrajna glavarstva in začasno tudi okrožja. Maribor je kot sedež okraja, ki je zajemalo celotno slovensko Štajersko, postal na tem teritoriju upravno središče, po prenosu sedeža javniške škočije iz St. Andraja v Maribor pa tudi važno cerkveno-politično središče.

V narodnostnem pogledu je važno, da je absolutistična doba ustvarila utrakvistično šolo s slovenskim in nemškim učnim jezikom (v Mariboru le v predmestjih).

Meščanstvo živi na zunaj še bidermajersko življenje, spričo absolutističnega pritiska z vlado policije in duhovščine, s sklenitvijo konkordata pa postaja opozicijsko in republikansko, v čemer prednjači trgovec Janez Zerjav.

Zunanost mesta spremeni v tej dobi zgraditev nekaterih večjih zgradb (gledališča, kadetnice, pivovarne) in preselitev bolnišnice na desni dravski breg.

V šestdesetih in sedemdesetih letih se nadaljuje proces, začel z dograditvijo južne železnice, ko postaja v Mariboru trgovina zmeraj važnejša, medtem ko obrt stagnira. Z dograditvijo koroske železnice (1863) se odpro mariborski trgovini v kmetijstvu pasivni slpski predeli, z istočasno ustanovitvijo železniških delavnic pa dobi mesto prvi industrijski veleobrat. Obenem se industrializira v mestu minarstvo, usnarstvo se mehanizira, razsvetljava in plinski pogon pa oskrbuje plinarna. Potrebo po kreditu zadovoljujejo Mestna hranilnica (1867), Kreditno društvo (1867) in Mariborska eskomptna banka (1872). Gospodarski polom 1873 zadene nadaljnjo industrializacijo, kolikor ni razia iz domačega kmetijstva, pospeši pa mehanizacijo obrti. Z zgraditvijo industrije, ki se namesti v predmestjih, in z razvojem trgovine, ki ima središče v starem mestu, zraste Maribor v moderno podeželsko mesto.

Ustava ustvari pogoje za živahnije politično življenje in narodnostne boje. Medtem ko so se Nemci vneli za liberalizem in centralistično Avstrijo, so videli Slovenci svojo prihodnost v federativno urejeni državi. Ti pogledi na bodočo ureditev države pa se le počasi oblikujejo; v začetku ustavne dobe vlada v nemških društvih še zmeraj patriarhalni odnos do Slovencev, dokler goje ta društva predvsem družabnost. V družabnem življenju prevladuje raba nemščine.

Za prebujo slovenstva je bila v Mariboru največjega pomena Slovenska čitalnica (ustanovljena 1861), ki naj bi pridobila slovenščini veljavo v javnem življenju in budila narodno zavest, s tem pa je razbila patriarhalno sožitje meščanstva. Ob diferenciaciji Mariborčanov v Nemce in Slovence je mariborsko nemštvo poudarjalo liberalizem in ustavnost kot gonilni sili napredka, čemur se naj podredi tudi jezikovno vprašanje, medtem ko je bilo čitalnici to vprašanje najvažnejše. — Polje čitalnice je slovensko narodno zavest močno dvignila proslava v spomin smrti slovenskega apostola sv. Cirila 3. avgusta 1863 pri Radvanju, ki se je je udeležilo — ob odsnosti Mariborčanov — 5000 do 6000 ljudi.

Polje čitalnice je središče slovenskega narodnostnega gibanja tudi gimnazija, ki je na njej poučevala vrsta slovenskih profesorjev. Slovenska mladina je bojkotirala vse nemške prireditve, iskala pa je stike z drugimi Slovani (vojvodinskimi Srbi in Cehi).

Vrta mariborskega časopisja se začne 1862 s Correspondentom für Untersteiermark, ki predstavlja še družinski časopis, ki pa se 1863 kot Marburger Zeitung razvije v meščanski liberalni časnik z zahtevami po uvedbi liberalnih načel v vsem javnem in političnem življenju. Vendar s prevlado nemštva. Ideolog nemškega liberalizma na Slovenskem Štajerskem je bil B. Carnerl.

Slovenski narodnostni program so je v skladu s česko politiko orientiral po historičnem pravu, ki ga je skušal pri nas uvesti mariborski program (1865); program je kot pot do združenja Slovencev zahteval ustanovitev Notranje Avstrije, a je bil mrtvorojen otrok, ker se je naslanjal na česko, namesto da bi vodil slovensko politiko po načeln naravnega prava. Neamisknost takega programa se je zlasti pokazala ob svetovno političnih dogodkih (pruska zmaga nad Avstrijo 1866) in ob uvedbi dualizma in uvedbi decembrske ustave 1867. Položaj Slovencev v Mariboru se je močno poslabšal zaradi povezovanja narodnostnega boja s konservativno usmerjenostjo. Položaj je kasneje rešila mladina z odločno zahtevo po Zedinjeni Sloveniji.

Konservativno smer v slovenski politiki je zagovarjal 1887 ustanovljeni tednik Slovenski gospodar, ki se je zavzemal za konkordat in cerkveno politiko, vendar pa zagovarjal tudi Zedihjeno Slovenijo. Slovenski gospodar je bil namenjen podeželju, kot glasilo naraščajočega slovenskega meščanstva in izobraženstva pa je bil 1868 v Mariboru ustanovljen Slovenski Narod (v Mariboru do oktobra 1872), ki je poleg narodnosti skromno poudarjal tudi liberalna načela. — Nemci so za slovensko podeželje kratak čas izdajali Svobodnega Slovence, kjer najdemo prve osnove kasnejšega štajercijanstva.

Pomen Maribora za slovenstvo naj bi poudarila tudi ustanovitev književnega časopisa v njem. Vendar se poskus Josipa Jurčiča s Slovenskim glasnikom (1869) ni posrečil, prav tako tudi Anton Tomšič ni uspel s poskusom ustanoviti Pripovednik. Pač pa je Davorin Trstenjak ustanovil družinski časopis Zoro (1872—1878), ki ji je kot znanstveni časopis bila pridejana priloga Vestnik. — Posebnega pomena je bil za slovensko šolstvo časopis »Slovenski učitelj« (od 1872), ki je zagovarjal moderno šolo in napredne ideje.

Narodno zavest na podeželju so močno dvignili tabori z Zedihjeno Slovenijo kot glavno točko programa.

1870 je bilo ustanovljeno Katoliško konservativno društvo, ki poudarja predvsem vero, kar izzove protest liberalnih katolikov duhovnika Božidarja Raiča in Davorina Trstenjaka. Ta društva so se začela širiti tudi po podeželju. Konservativna usmerjenost slovenske politike slabi slovensko politično delavnost v Mariboru, kar vpliva tudi na nemško liberalno zmago pri deželno-zbojskih volitvah v mariborskem okraju 1870.

V narodnostnem pogledu je bil pomemben sicer začasno neuspehi boj v štajerskem dežel-nem zboru in v Mariboru za samostojno slovensko nižjo gimnazijo in slovensko učiteljske. Istočasno se je nadaljeval boj za uvedbo slovenščine v uradu in tudi v cerkveno poslovanje.

Pri obravnavi zgodovine delavskega gibanja v Mariboru zasleduje avtor njegove začetke v železniških delavnicah, nato prikazuje zgodovino delavskega izobraževalnega društva (1868 do 1870), njegovo socialno demokratično usmerjenost ter politične zahteve, izražene na javnih ljudskih zborovanjih, predvsem po splošni volilni pravici. Omenjena so tudi društva za delavsko samopomoč, posebej pa obravnava mezdna gibanja obrtnih pomočnikov (pekov, stavbincev in krojačev), pri čemer njihove zahteve zrcalijo njihove težke socialne razmere. Mezdno gibanje krojačev se konča s stavko (1870). — Reševanje narodnostnega vprašanja je delavstvo povezovalo z bojem za politično svobodo, ki da bo zagotovila tudi narodno svobodo. Medtem ko se je slovensko narodnostno gibanje naslonilo na konservativne sile, tudi mladoslovenski intelektualci niso spoznali nujnosti vključitve delavstva v slovenstvo in so se s tem omejili zgolj na kmeta, ker tudi med mariborsko meščanstvo niso mogli prodreti.

Dobro slogaštva uvajajo veliki svetovnopolični dogodki (nemško-francoska vojna, pariška komunna, zedinjenje Nemčije in Italije, vatikanski koncil, rusko-turška vojna, orientalsko vprašanje), v avstrijskem okviru pa Auersperg-Lasserjeva nemško liberalna vlada (1871—1879).

V zadnjih desetletjih 19. stoletja zavzame površina Maribora območje med Slovenskimi goricami na severu in Pohorjem na jugu, na vzhodu se urbanizira Orešje, na desnem dravskem bregu Studenci, obenem v mestu nenehno raste število prebivalstva. Gonilno silo gospodarstva predstavljajo železniške delavnice in trgovina, medtem ko kmetijstvo stopa v mestu v ozadje. Obrt se izpopolnjuje z uvajanjem strojev na plinski in kasneje na bencinski pogon, obenem pa zraste v mestu precej manjših industrijskih obratov (strojno kijučavničarstvo, livarstvo, tovarna pohištva, galvanoplastični zavod, cementarna, izdelovalnica umetnih brusov). Vendar pa pravo veliko industrijo predstavljata poleg železniških delavnic le mlinarstvo in pivovarstvo, le delno usnjarstvo in tovarna mliha. Vsa podjetja so v rokah zasebnikov, koncentracija kapitala se javlja le v denarništvu. Industrializacija pomnoži število delavstva, krepi se socialna demokracija, ki zajame pod svoj vpliv tudi del obrtnikov.

V trgovini postajajo značilna podjetja za izvoz okoliških deželnih pridelkov, zlasti vina, in podjetja za uvoz industrijskih izdelkov. Iz nekaterih trgovskih podjetij se razvijajo industrijska (industrija mesnih izdelkov, žganih pijač itd.). Na prelomu stoletja dobi mesto klavnico in vodovod, 1894 telefonsko zvezo z Dunajem, kasneje lastno telefonsko centralo.

Maribor je bil v tej dobi mesto s številnim uradništvom, ki postane najvnetejši zagovornik nemških nacionalističnih teženj, podpornik Schuivereina in Südmarke. Vendar pa v času Taaffejeve vlade dr. Jos. Vošnjaku uspe, da se na učiteljsku uvede pouk slovenščine (1885) in ustanove slovenske paralele v nižjih razredih gimnazije (1888).

Zbirališče slovenskih narodnjakov je v tej dobi še zmeraj čitalnica, delo konservativcev pa se osredotočuje v Katoliškem tiskovnem društvu. Pomembni sta bili obnovitev slovenske posojilnice in ustanovitev Slovenskega političnega društva (1882), ki zrahlja zveze z nemškimi konservativci, obenem se pa nasloni na vse Slovence, s čimer ustvari temelje slogaštva med konservativci in naprednjaki. Maribor postane zopet politično središče štajerskih Slovencev. Pomanjkljivost društva je bila, da ni imelo ne gospodarskega ne socialnega programa. To pomanjkljivost so izkoriščali Nemci, pokazal pa je nanjo kmet Fr. Wratschko v brošuri »Slovenski gospodar in slovenski kmet« (1884), zavzemač se v smislu kasnejšega štajercijanstva za slogo med Slovenci in Nemci in odrekačjo Slovincem sposobnost za samostojno politično življenje.

Narodnostni boji so se nadaljevali z boji za slovensko šolstvo in uvedbo slovenščine v urade. Odpor nemštva proti tem zahtevam je postajal zmeraj hujši. Nemci so poudarjali, da le nemški pouk odpira mladini pot do prave omike, obenem pa so odrekali Slovincem sposobnost ustvaritve lastne kulture. S prepovitvijo z nemškim duhom, ki da je v nasprotju s slovenskim nihilizmom in radikalizmom duh reda, se bo po ideologiji nemških nacionalistov rešilo tudi socialno vprašanje. Po tej ideologiji slovenski narodnostni boj ni združljiv s koristni države, krši pa tudi zgodovinske pravice Nemcev. Nemška nacionalistična ideologija, ki je

zamenjala prejšnji nemški liberalizem, je ustvarila dvojne ekstremnih bojnih organizacij: Schulverein in Südmark. Prvi naj bi na naših tleh germaniziral z nemškim šolstvom slovensko mladino, Südmark pa naj bi z nakupom zemljišč in naseljevanjem Nemcev zgradila nemški most do Adrije. Proti Schulvereinu ustanove Slovenci Družbo sv. Cirila in Metoda, poskusi slovenske organizacije zoper Südmarko pa niso uspeli. Avtor obširneje prikazuje delo Schulvereina in njegove uspehe v neposredni mariborski okolici in v Mariboru, kjer si je zagotovil vodstvo v celotni prosveti, nato Südmarke zlasti na področju med Šentiljem in Mariborom in na Pragerskem. Zlasti Südmark je bila prepojena s schönereirijansko miselnostjo: poudarjala je skrajni nacionalizem, rasizem in antisemitizem. Iz obeh organizacij vzraste kot vrhnja organizacija Deutscher Volksrat für die Untersteiermark, ki vodi po svojih nacionalističnih načelih celotno nemško politiko na naših tleh, obenem pa prevzame s svojo ideologijo nemška društva.

Pri Slovencih se proti koncu stoletja konservativci ločijo od Gradca in se z agrarno Slovensko kmečko zvezo in delavsko Krščansko-socialno zvezo trdno navežejo na Ljubljano. Mariborska podružnica sv. Cirila in Metoda da pobudo za organizacijo slovenskih trgovcev in obrtnikov, s čimer skuša organizirati slovensko meščanstvo.

Boj za slovensko šolo kaže precej uspehov na podeželju, manj pa v Mariboru in na Studencih. Pri podrobnem delu za obrambo slovenstva je bilo pomembno ustanavljanje knjižnic, prirejanje gledaliških predstav, ustanovitev Delavskega bralnega in pevskega društva Maribor, ki je združevalo pripadnike neimovitih slojcev, zgraditev Narodnega doma (1899), kjer najdejo vsa slovenska društva svoje zatočišče, nato ustanovitev Dramatičnega društva, potem Glasbene društva, istočasno se razširi in poglobi tudi kulturno delo čitalnic. Iz Sportnega društva Maribor se je 1908 razvil Sokol. 1903 ustanovljeno Zgodovinsko društvo osamosvoji Slovence tudi v znanosti. Vse prireditve slovenskih društev je na vse mogoče načine skušal ovirati nemški mestni svet, dovoljeval ni niti slovenskih lepakov z vabili na prireditve. Posojilnica je s kreditno politiko utrdila položaj slovenskih trgovcev in obrtnikov. — Vdor kapitalizma na vas pospešil razkroj kmečke posesti, odseljevanje v mesto, kar povzroči pomanjkanje poljskega delavstva na podeželju. Vprav zadnje povzroči tudi krizo na podeželski posesti mariborskih meščanov, tako da začne ta posest prehajati v slovenske roke.

Središče mariborskega socialnodemokratskega delavstva je bil Gradec, zato je mariborska socialna demokracija dobila nemški obraz. 1885 je bil ustanovljen v Mariboru socialnodemokratski časnik »Die Arbeit«, 1888 ustanovljeno Delavsko društvo pa je z bojem za nedeljski počitek, deseterdni delavnik in za splošno volilno pravico strnilo okrog sebe delavski razred. 1889 že prvi delavci praznujejo prvi maj, organizirano pa 1890, čemur sledi odpust 490 delavcev iz železniških delavnic. Toda tudi iz vrst mariborskega delavstva se oglasi na hainfeldskem kongresu 1889 Krainer z zahtevo po ustanovitvi slovenskega glasila, kar pa ni bilo izvedeno. 1901 zmaga socialna demokracija pri občinskih volitvah v Mariboru v 3. volilnem razredu, a mestni svet volitve razveljavi. Stranka vkljub temu redno spremlja delo in dogodke v občinskem in mestnem svetu in odkrije velik korupcijski škandal, tako imenovano vodovodno afero, zaradi katere mora župan A. Nagy 1902 odstopiti. Afera povzroči tudi razkol med nemškim meščanstvom, ki se razcepi v radikalne schönereirijance z glasilom Marburger Zeitung in zmernejše liberalce z glasilom Marburger Presse. Ta razkol omogoči pri državnoborskih volitvah 1907 v Mariboru zmago socialnodemokratskemu kandidatu J. Reslu. S podporo slovenskih glasov je v skupini mariborskih mest in trgov pri volitvah v štajerski deželni zbor 1904 zmagal socialnodemokratski kandidat Horvatek. Zmaga socialne demokracije je spodbudila nemško meščanstvo, da sta se njegovi krili zopet združili in pri državnoborskih volitvah 1911 zmaga kot poslanec Maribora schönereirijanec H. Wastlan.

Socialna demokracija odklanja vseko sodelovanje z meščanskimi strankami, teoretično zahteva pravico vsakega naroda do samovlade, zaradi česar izzove zoper sebe schönereirijance, vendar pa priznava glede jezika posestno stanje, kakršnega je naša, zato nasprotuje ustanovitvi slovenske šole na Studencih. Pod vplivom balkanske vojne in srbskih zmag se začne mladina orientirati jugoslovansko, obenem pa se slovenska napredna inteligenca odvraca od socialne demokracije, katero je občasno podpirala. 1898 ustanovljena Jugoslovanska socialnodemokratska stranka v Podravju ni prodrla in je prepuščala slovenskega delavca v Mariboru in Podravju nemški asimilaciji.

V zaglavlju Stanje pred 1914 obravnava razprava najprej demografske podatke po ljudskem štetju 1910, nato naraščanje schönereirijanstva in graditev nemške imperlalistične poti na Jadran.

MARIBOR IN DER ÖSTERREICHISCHEN VERFASSUNGSZEIT

Zusammenfassung

Der Verfasser beginnt die Abhandlung mit der Beschreibung der Verhältnisse in Maribor im Revolutionsjahr 1848, wobei er zuerst die demographischen Daten über die städtische Bevölkerung angibt. Dann bezeichnet er die Wirtschaft mit dem Aufzählen der wichtigeren Industrie- und Gewerbetätigkeiten und die Bedeutung der Flößerei auf der Drau, der merkantilen Straße Wien-Triest und der im Jahre 1846 bis Celje eröffneten Strecke der Südbahn für den Handel von Maribor. Er betont die Bedeutung der Beamtenschaft und der Offiziere im gesellschaftlichen und öffentlichen Leben, während sich das Bürgertum nur der wirtschaftlichen Tätigkeit widmet. Dabei ergreift besonders das Gewerbetreiben die Krise, die wegen der Konkurrenz der Industrieerzeugnisse aus den nördlichen Teilen des Staates entstanden war; die Krise aber schafft ein arbeitsloses Proletariat.

Einen Ausweg aus der Krise suchte der Bürger im freien Handel und der Grundentlastung des Bauern, der nicht gesellschaftlich und politisch dem Bürger gleichberechtigt werden sollte, sondern nur ein guter Käufer seiner Erzeugnisse. Das Bürgertum klammerte sich bis zur Revolution an die ständischen Überlieferungen, moderne politische Parolen haben das Bürgertum nicht in Bewegung gebracht. Auch in nationaler Hinsicht hatte es patriarchalische Ansichten. Beim Ausbruch der Revolution nahmen sich die Mariborer hinsichtlich der politischen Forderungen an Graz ein Beispiel, während sich die deutsche Jugend alideutsch orientierte, die slowenische jedoch radikal slowenisch, hegte die Mariborer Nationalgarde ein regionales steirisches Bewußtsein, mit Anerkennung des Rechtes der sprachlichen Geltungsmachung der Deutschen und Slowenen. Bei den Forderungen der Slowenen nach Gleichberechtigung der slowenischen Sprache verteidigte das Mariborer Bürgertum die nationale Eintracht, die die deutschen Positionen bewahren, das slowenische Volk der deutschen politischen Führung unterstellen und ihm ein kulturelles Wachstum unmöglich machen sollte. Wohl aber trat das Bürgertum gleichzeitig mit dem Proletariat für die Grundentlastung ohne Entschädigung ein, was sich besonders bei den Demonstrationen gegen Gasteiger, der sich im steirischen Landtag zu wenig für sie eingenommen hatte, zeigte. Die Jugend verteidigte radikalere politische Parolen, die ungarische Revolution, Hilfe für Wien gegen Jelatić und Windischgrätz. Die Radikalisierung der Jugend veranlaßte das Bürgertum, daß es sich in Angst um sein Eigentum von der Revolution zu distanzieren begann.

In der Zeit des Bachschen Absolutismus begann zuerst die Organisation der Gemeinden aktuell zu werden; Maribor gelang es, die innere Stadt mit den Vororten in eine autonome Einheit zu vereinigen, was dem Bürgertum zum Vorteil gereichte. Der Antrag der Gemeindeordnung aus dem Jahre 1850 zeigt noch ziemlich viel vorrevolutionäre Denkart — besonders in der großen Rolle und den Rechten des Bürgermeisters und dem begrenzten Wahlrecht, von welchem Bürger ohne selbständige Wirtschaft ausgeschlossen waren; demnach übergibt die Mehrzahl der Bestimmungen des Antrages auch in die neue Gemeindeordnung von Maribor im Jahre 1880. Gleichzeitig organisierte Bachs Absolutismus in der Verwaltung Bezirkshauptmannschaften und einseitig auch Kreishauptmannschaften. Maribor wurde als Sitz der Hauptmannschaft, die die gesamte slowenische Steiermark umfaßte, aus diesem Territorium ein Verwaltungszentrum, nach Übersiedlung des Lavantiner Bistums von Sankt Andrä nach Maribor jedoch auch ein wichtiges kirchlich-politisches Zentrum.

In nationaler Hinsicht ist es wichtig, daß die absolutistische Ära die utraquistische Schule mit slowenischer und deutscher Unterrichtssprache (in Maribor nur in den Vororten) hervorbrachte. Das Bürgertum lebte äußerlich noch ein Biedermeierleben, angesichts des absolutistischen Drucks durch die Herrschaft der Polizei und des Klerus; nach dem Abschluß des Konkordats ging aber das Bürgertum in die Opposition und wurde republikanisch, worin der Kaufmann Johann Zerjav sich auszeichnete.

Das äußere Bild der Stadt wurde durch die Errichtung einiger größerer Bauten (Theater, Kadettenschule, Bierbrauerei) und durch die Übersiedlung des Krankenhauses auf das rechte Draufufer verändert.

In den sechziger und siebziger Jahren wurde der Prozeß, der mit dem Ausbau der Südbahn begann, fortgesetzt. Der Handel in Maribor wurde immer wichtiger, während das Gewerbe stagnierte.

Mit dem Ausbau der Kärntner Eisenbahnstrecke (1863) öffneten sich dem Mariborer Handel in der Landwirtschaft passive Alpengebiete, mit der gleichzeitigen Gründung der Eisenbahnwerkstätten bekam die Stadt ein industrielles Großunternehmen. Gleichzeitig industrialisierte sich in der Stadt das Mühlwesen, die Lederwerkstätten wurden mechanisiert, die Beleuchtung und der Gasantrieb wurden vom Gaswerk besorgt. Den Bedarf an Kredit befriedigten die Städtische Sparkasse (1867), der Kreditverein (1867) und die Mariborer Eskomptbank (1872). Der wirtschaftliche Zusammenbruch (1873) traf die weitere Industrialisierung, inwiefern sie nicht aus der heimischen Landwirtschaft gewachsen war, beschleunigte aber die Mechanisierung des Gewerbes. Mit dem Ausbau der Industrie, die sich in den Vororten ansiedelte, und mit der Entwicklung des Handels, der seinen Mittelpunkt in der Altstadt hatte, wuchs Maribor in eine moderne Provinzstadt aus.

Die Verfassung schuf die Bedingungen für ein lebhaftes politisches Leben und für nationale Kämpfe. Während sich die Deutschen für den Liberalismus und das zentralistische Österreich begeisterten, aßen die Slowenen ihre Zukunft in einem föderativ geordneten Staate. Diese Ansichten hinsichtlich der zukünftigen Staatsreform werden jedoch zu langsam geformt; zu Beginn der Verfassungszeit herrschte in den deutschen Vereinen immer noch ein patriarchalisches Verhältnis zu den Slowenen, solange diese Vereine vor allem Geselligkeit pflegten. Im gesellschaftlichen Leben herrschte die deutsche Sprache vor. Für das Erwachen des Slowenentums war in Maribor von größter Bedeutung Der slowische Leseverein (gegründet 1881), der der slowenischen Sprache Geltung im öffentlichen Leben verschaffen und das Nationalgefühl erwecken sollte, womit er das patriarchalische Zusammenleben des Bürgertums zerschlug. Bei der Differenzierung der Mariborer in Deutsche und Slowenen betonte das Mariborer Deutschtum den Liberalismus und die Verfassungsgesetzlichkeit als Triebkräfte des Fortschritts, wozu man auch die Sprachenfrage unterordnen mußte, während dem Leseverein eben diese Frage als wichtigste erschien. — Neben dem Leseverein hob das slowenische Nationalgefühl sehr stark die Feier zum Gedenken des Todes des slowenischen Apostels Sankt Cyrillus am 2. August 1863 bei Radvanje, an der — bei Abwesenheit der Mariborer — 5000 bis 6000 Leute teilnahmen.

Neben dem Leseverein war Mittelpunkt der nationalen Bewegung auch das Gymnasium, wo eine Reihe slowenischer Professoren unterrichtete. Die slowenische Jugend boykottierte alle

deutschen Veranstaltungen, suchte jedoch Anschluß zu den anderen Slawen (Serben in der Vojvodina und Tschechen).

Die Reihe der Mariborer Zeitungen begann im Jahre 1862 mit dem »Correspondenten für Untersteiermark«, der noch eine Familienzeitung vorstellte, sich aber 1863 als »Marburger Zeitung« in eine bürgerlich liberale Zeitung, mit Forderungen nach Einführung liberaler Grundsätze in allem öffentlichen und politischen Leben, jedoch mit der Vorherrschaft des Deutschums, erweiterte. Der Ideologe des deutschen Liberalismus in der slowenischen Steiermark war B. Carnieri.

Das slowenische Nationalitätsprogramm orientierte sich im Einklang mit der tschechischen Politik, nach dem historischen Recht, daß bei uns das Mariborer Programm (1865) einzuführen bestrebt war; das Programm verlangte als Weg zur Vereinigung der Slowenen die Gründung eines Innerösterreichs, war aber ein totesgeborenes Kind. Weil es sich an die tschechische Politik anlehnte, anstatt eine slowenische Politik nach Prinzipien des Naturrechtes zu führen. Die Sinnlosigkeit eines solchen Programms zeigte sich besonders bei politischen Weltereignissen (der preußische Sieg über Österreich 1866) und bei der Einführung des Dualismus und der Verfassung im Dezember 1867. Die Lage der Slowenen verschlechterte sich sehr wegen der Verflechtung des nationalen Kampfes mit der konservativen Gesinnung. Die Situation wurde später von der Jugend gerettet, die entschieden ein Vereinigtes Slowenien verlangte. Die konservative Richtung in der slowenischen Politik verteidigte das 1867 gegründete Wochenblatt »Der slowenische Hauswirt« (Slovenski gospodar), der zwar für Konkordat und Kirchenpolitik eintrat, aber auch ein Vereinigtes Slowenien verteidigte. »Der slowenische Hauswirt« war für die Landbevölkerung bestimmt, als Organ des anwachsenden slowenischen Bürgertums und der Intelligenz wurde jedoch 1868 die Zeitung »Slovenski Narod« (Die slowenische Nation) gegründet (in Maribor bis Oktober 1872); diese Zeitung betonte neben der Nationalität bescheiden auch liberale Grundsätze. Die Deutschen gaben für die Landbevölkerung für kurze Zeit den »Freien Slowenen« heraus, worin man die ersten Anlagen zu der späteren Stajerc-Bewegung finden kann.

Die Bedeutung Maribors für das Slowenentum sollte auch die Gründung einer literarischen Zeitschrift in dieser Stadt betonen. Dennoch hatte der Versuch Josip Jurčič mit dem »Slovenski glasnik« (Slowenischer Bote, 1869) kein Glück, ebenso gelang Anton Tomšič nicht der Versuch der Gründung des »Pripovednik« (Der Erzähler). Wohl aber gründete Davorin Trstenjak die Familienzeitschrift »Zora« (1872–1878, die Morgenröte), die als wissenschaftliche Zeitschrift die Beilage »Vestnik« (Der Berichtstatter) hatte. Von besonderer Bedeutung für das slowenische Schulwesen war die Zeitschrift »Slovenski učitelj« (von 1872 an, Der slowenische Lehrer), die die moderne Schule und fortschrittliche Ideen verteidigte. Das nationale Bewußtsein wurde durch die »Taborniki«, die großen Volksversammlungen im Freien, mit dem »Vereinigten Slowenien« als Hauptpunkt des Programms, gehoben.

1870 wurde der »Katholische konservative Verein« gegründet, der besonders die Religion betonte, was den Protest der liberalen katholischen Geistlichen Božidar Ralič in Davorin Trstenjak herausforderte. Diese Vereine begannen sich auch auf dem Land zu verbreiten. Die konservative Einstellung der slowenischen Politik schwächte die slowenische politische Aktivität in Maribor, was auch den deutsch-liberalen Sieg bei den Landtagwahlen im Mariborer Bezirk 1870 beeinflusste.

In nationaler Hinsicht war bedeutsam der einstweilig erfolglose Kampf im steirischen Landtag und in Maribor für ein selbständiges slowenisches Untergymnasium und eine slowenische Lehrerbildungsanstalt. Gleichzeitig wurde der Kampf für die Einführung der slowenischen Sprache in den Ämtern und auch in der kirchlichen Amtstätigkeit fortgesetzt.

Bei der Behandlung der Geschichte der Arbeiterbewegung in Maribor verfolgt der Verfasser ihre Anfänge in den Eisenbahnwerkstätten, hierauf stellt er die Geschichte des Arbeiterbildungsvereines (1868–1870) dar, ihre sozialdemokratische Gesinnung und die politischen Forderungen, zum Ausdruck gebracht auf vielen Volksversammlungen, vor allem nach einem allgemeinen Wahlrecht. Erwähnt werden auch ein Verein für die Arbeitersebsthilfe; besonders behandelt der Autor die Lohnbewegungen der Gewerbehilfen (Bäcker, Bauarbeiter und Schneider), wobei ihre Forderungen ihre schweren sozialen Verhältnisse widerspiegeln. Die Lohnbewegung der Schneider endete mit einem Streik (1870). Die Lösung der nationalen Frage verband die Arbeiterschaft mit dem Kampf für die politische Freiheit, die dann auch die nationale Freiheit zusehens sollte. Während sich die slowenische Bewegung auf die konservativen Kräfte stützte, erkannten auch die jungslowenischen Intellektuellen nicht die Dringlichkeit der Einbeziehung der Arbeiterschaft ins Slowenentum und haben sich so nur auf die Bauernschaft begrenzt, weil sie auch ins Mariborer Bürgertum nicht eindringen konnten.

Die Ära des »Slogastvo« (sloga – Eintracht) wurden von großen weltpolitischen Ereignissen eingeleitet (der deutsch-französische Krieg, die Pariser Kommune, die Einigung Deutschlands und Italiens, das vatikanische Konzil, der russisch-türkische Krieg, die orientalische Frage) im österreichischen Rahmen die Auerperg-Lasserache deutsche liberale Regierung (1871–1878).

In den letzten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts umfaßte die verbaute Fläche von Maribor das Gebiet zwischen den Slovenske gorice im Norden und dem Pohorje im Süden, im Osten urbanisierte sich Orešje, auf dem rechten Draufufer Studenci, gleichzeitig wuchs fortwährend die Zahl der Bevölkerung. Die Triebkraft der Wirtschaft sind die Eisenbahnwerkstätten und der Handel, während die Landwirtschaft in der Stadt mehr in den Hintergrund tritt. Das Gewerbe vervollkommt sich durch die Einführung von Maschinen mit Gas-, später mit Benzinantrieb, gleichzeitig erwachsen in der Stadt viele kleinere Industriebetriebe (Maschinenschlossereien, Gießereien, Möbelfabriken, ein galvanoplastisches Institut, eine Fabrik für künstliche Schiefsteine). Dennoch wird die wirkliche große Industrie neben den Eisenbahnwerkstätten nur von den Mühlen und der Bierbrauerei, teilweise von den Ledereiwerkstätten und der Seifensiederei vertreten. Alle

Unternehmen befinden sich in den Händen von Privatbesitzern, eine Kapitalkonzentration macht sich nur im Geldwesen bemerkbar. Die Industrialisierung vermehrt die Zahl der Arbeiterschaft, die dadurch gestärkte Sozialdemokratie nimmt auch einen Teil der Gewerbetreibenden unter ihren Einfluß. Im Handel werden Unternehmen bezeichnend, die die landwirtschaftlichen Produkte, besonders Wein, exportieren, und Unternehmen, die Industrieprodukte einführen. Aus einigen Handelsunternehmen entwickeln sich Industrieunternehmen (Fleischverarbeitungsindustrie, Alkohol, Getreide). Am der Jahrhundertwende bekommt die Stadt die Schlachthalle und die Wasserleitung, 1894 die Telefonverbindung mit Wien, später eine eigene Telefonanstalt.

Maribor war in dieser Zeit eine Stadt mit zahlreicher Beamtenschaft, die der feurigste Fürsprecher der deutschen nationalistischen Bestrebungen wird, eine Stütze des Schulvereins und der Südmark; dennoch gelingt während der Regierungszeit Taaffes Dr. Vošnjak, daß an der Lehrerbildungsanstalt der Unterricht der slowenischen Sprache eingeführt wird (1883) und daß slowenische Parallelabteilungen in den unteren Klassen des Gymnasiums (1884) eingeführt werden.

Sammelpunkt der slowenischen Patrioten ist immer noch der Leseverein, die Arbeit der Konaervativen konzentriert sich jedoch im »Katholischen Druckerei-Verein«. Wichtig waren die Erneuerung der slowenischen Sparkasse und die Gründung des »Slowenischen politischen Vereins« (1882), der die Beziehungen zu den deutschen Konaervativen lockert, gleichzeitig sich aber an alle Slowenen anlehnt, womit er die Grundlagen der »Sloga« (Eintracht) -Bestrebungen zwischen den Konservativen und Fortschrittlichen schafft. Maribor wird wieder das politische Zentrum der steirischen Slowenen. Der Verein hatte den Nachteil, daß er weder ein volkswirtschaftliches noch ein politisches Programm hatte. Diesen Nachteil nutzten die Deutschen aus, auf diesen Nachteil zeigte der Landwirt Fr. Wratschko in der Broschüre »Der slowenische Hauswirt und der slowenische Bauer«, der im Sinne der späteren Stajerc-Bewegung für die Eintracht zwischen Slowenen und Deutschen eintritt und den Slowenen jegliche Fähigkeit zum selbständigen politischen Leben absagte.

Die Nationalitätskämpfe wurden mit den Kämpfen für das slowenische Schulwesen und die Einführung der slowenischen Sprache in die Ämter fortgeführt. Der Widerstand des Deutschtums gegen diese Forderungen wurde immer heftiger. Die Deutschen betonten, daß nur der Unterricht in deutscher Sprache der Jugend den Weg zur richtigen Bildung öffnen könne; gleichzeitig verweigerten sie den Slowenen die Fähigkeit zur Schaffung einer eigenen Kultur. Mit einer Durchfrönkung durch den deutschen Geist, der im Gegensatz zum slowenischen Nihilismus und Radikalismus ein Geist der Ordnung sei, werde man gemäß der Ideologie der deutschen Nationalisten auch die soziale Frage lösen. Laut dieser Ideologie sei der slowenische nationale Kampf nicht vereinbar mit den Staatsinteressen und verletze auch die historischen Rechte der Deutschen. Die deutsche nationalistische Ideologie die den früheren deutschen Liberalismus ablöste, gründete zwei extreme Kampforganisationen: den Schulverein und die Südmark. Der Schulverein sollte auf unserem Boden mit Hilfe eines deutschen Schulwesens die slowenische Jugend germanisieren, die Südmark sollte durch Ankauf von Grundstücken und Ansiedlung von Deutschen die deutsche Brücke bis zur Adria erbauen. Wider den Schulverein gründeten die Slowenen den »Sankt-Cyryllus- und Methodius-Verein«, Versuche einer slowenischen Organisation wider die Südmark mißglückten. Der Verfasser beschreibt weitläufig die Tätigkeit des Schulvereins und seiner Erfolge in der unmittelbaren Umgebung von Maribor und in Maribor, wo er sich die Führung im gesamten Schulwesen sicherte, dann die Tätigkeit der Südmark im Gebiet zwischen Sentilj und Maribor und in Fragersko. Besonders die Südmark war von der Schönererschen Mentalität durchfrönt, sie betonte den äußersten Nationalismus, die Rassenlehre und den Antisemitismus. Aus beiden Organisationen erwuchs als Dachorganisation »Der deutsche Volksrat für die Untersteiermark«, der nach seinen nationalistischen Prinzipien die gesamte deutsche Politik auf slowenischem Boden ausführte, gleichzeitig jedoch mit seiner Ideologie die deutschen Vereine durchfrönte.

Bei den Slowenen trennten sich gegen das Ende des Jahrhunderts die Konservativen von Graz und banden sich mit dem »Slowenischen Bauernbund« fest an Ljubljana. Die Mariborer Zweigstelle des »Sankt-Cyryllus- und Methodius-Vereins« gab die Anregung zur Organisation der slowenischen Kaufleute und Gewerbetreibenden, wodurch sie das slowenische Bürgertum zu organisieren versuchte.

Der Kampf um die slowenische Schule zeigte volle Erfolge am Land, weniger jedoch in Maribor und in Studenci. Bei der eingehenden Arbeit zur Abwehr des Slowenentums waren besonders die Gründungen von Bibliotheken, die Veranstaltungen von Theatervorstellungen, die Gründung des Arbeiter-Lese- und Gesangsvereins Maribor, der die Angehörigen der unmittelbaren Schichten vereinigte, wichtig, so auch die Errichtung des Narodni dom (1899), wo alle slowenischen Vereine ihre Zufluchtsstätte fanden, dann die Gründung des Dramatischen Vereins, des Musikvereins; gleichzeitig erweiterte und vertiefte sich die Kulturarbeit der Lesevereine. Aus dem Sportverein Maribor entwickelte sich 1906 der Turnverein Sokol. Der 1903 gegründete Verein für Geschichtsforschung machte die Slowenen auch auf wissenschaftlichem Gebiet selbständig. Alle Veranstaltungen der slowenischen Vereine versuchte der deutsche Stadtrat zu vereiteln, er gestattete nicht einmal slowenische Plakate mit Einladung zu Veranstaltungen. Die slowenische Sparkasse festigte mit ihrer Kreditpolitik die Lage der slowenischen Kaufleute und Gewerbetreibenden. — Der Einbruch des Kapitalismus ins Dorf beschleunigte den Verfall des bäuerlichen Besitzes und die Landflucht, die einen Mangel an landwirtschaftlichen Arbeitskräften verursachte. Gerade dieser Mangel an Arbeitskräften verursachte eine Krise in den ländlichen Besitzungen der Mariborer Bürger, so daß dieser Besitz in slowenische Hände zu übergehen begann.

Der Mittelpunkt der Mariborer sozialdemokratischen Arbeiterschaft war Grsz, darum bekam die Mariborer Sozialdemokratie ein deutsches Gesicht. 1885 wurde in Maribor die sozial-

demokratische Zeitung »Die Arbeit« gegründet. Der 1888 gegründete Arbeiterverein schloß im Kampf um die Sonntagsruhe, um den zehnstündigen Arbeitstag und um das allgemeine Wahlrecht die Arbeiterklasse zusammen. 1889 feierten die ersten Arbeiter den 1. Mai, organisiert jedoch erst 1890, worauf die Entlassung von 400 Arbeitern aus den Eisenbahnwerkstätten erfolgte. Doch auch aus den Reihen der Mariborer Arbeiterschaft erhob auf dem Hainfelder Kongreß 1889 Krainer seine Stimme mit der Forderung nach der Gründung eines slowenischen Blattes, was aber nicht ausgeführt wurde. 1901 siegte die Sozialdemokratie bei den Gemeindewahlen in der III. Wahlklasse, doch wurden die Wahlen vom Stadtrat annulliert. Die Partei verfolgte trotzdem regelmäßig die Arbeit und die Ereignisse im Gemeinde- und Stadtrat und entdeckte einen großen Korruptionsskandal, die sogenannte Wasserleitungsaffäre, derentwegen der Bürgermeister A. Nagy abtreten mußte. Die Affäre verursachte auch eine Spaltung im deutschen Bürgertum, das sich in die radikalen Schönererianer mit dem Organ »Marburger Zeitung« und die gemäßigten Liberalen mit dem Organ »Marburger Presse« teilte. Diese Spaltung ermöglichte bei den Reichsratswahlen 1907 in Maribor den Sieg des sozialdemokratischen Kandidaten J. Reisl. Mit Unterstützung der slowenischen Stimmen siegte in der Gruppe der Mariborer Städte und Märkte bei den Wahlen in den steirischen Landtag 1904 der sozialdemokratische Kandidat Horvatek. Der Sieg der Sozialdemokratie veranlaßte das deutsche Bürgertum, daß sich seine beiden Flügel vereinigten, und bei den Reichsratswahlen 1911 siegte als Abgeordneter der Stadt Maribor der Schönererianer Wastian.

Die Sozialdemokratie lehnte jegliche Mitarbeit mit den bürgerlichen Parteien ab, theoretisch verlangte sie das Recht jeder Nation zur Selbstbestimmung, weshalb sie gegen sich die Schönererianer herausforderte, dennoch wurde hinsichtlich der Sprache der Zustand, welcher vorgefunden wurde, bestätigt, deswegen widersetzte sie sich der Errichtung einer slowenischen Schule in Studenci. Unter dem Einfluß des Balkankrieges und der serbischen Siege begann sich die Jugend jugoslawisch zu orientieren; gleichzeitig wandte sich die fortschrittliche slowenische Jugend von der Sozialdemokratie, die sie periodisch unterstützt hatte, ab. Die 1896 gegründete jugoslawische sozialdemokratische Partei drang nicht ins Draugebiet vor und überließ die slowenischen Arbeiter in Maribor und dem Draugebiet der deutschen Assimilierung.

Im Schlußkapitel »Die Lage vor 1914« behandelt die Abhandlung zuerst die demographischen Daten nach der Volkszählung 1910, dann das Anwachsen des Schönererianismus und den Bau des imperialistischen deutschen Weges zur Adria.

BAŠEV ZBORNİK

Bilo je v načrtu, da se Časopis za zgodovino in narodopisje za leto 1969 izda kot jubilejni zbornik za Baševo sedemdesetletnico (rojen 22. januarja 1899). Z Baševo smrtjo (30. aprila 1967) je nameravana počastitev postala neizvedljiva, namesto jubilejnega bo izšel spominski zbornik. Ker je pričujoči letnik že letos spomladi bil v glavnem pripravljen za tisk in je tudi letnik 1968 povečini že zaseden z drugim gradivom, bo kot Bašev spominski zbornik izšel šele letnik 1969, torej letnik, ki naj bi bil po prvotni zamisli posvečen Baševi sedemdesetletnici. Obsegal bo očrt Baševega življenja, doneske k oceni njegovega dela, bibliografijo njegovih spisov in prispevke prijateljev in sodelavcev s področij Baševega znanstvenega zanimanja. Glede na to se Časopis v tem letniku — na uvodnem mestu — spominja nekdanjega sodelavca in urednika samo s kratkim zapisom o tistem delu, ki ga je bil pokojnik posvetil neposredno Časopisu.

Uredništvo

Jakob Richter

PRIZADEVANJE ZA RAZŠIRJENJE »NOVIC«

Casovno ozadje, osebno prizadevnost pri ustanavljanju in kulturno vrednost »Kmetijskih in rokodelskih novic« je naša slovstvena zgodovina že osvetlila od vseh strani. Tudi to, da so »Novice« širile med preprostim ljudstvom veselje do branja, da so budile zanimanje za javne zadeve, da so Slovence zedinile v enotni pisavi in krepile narodno skupnost, so poklicni zgodovinarji že dovolj poudarili. Ta sestavek ima samo ta namen, da pokaže, kako so si izdajatelji lista prizadevali razširiti svoj časopis po vsej Sloveniji in kako so s tem povezali po raznih deželnih mejah razdeljene dele našega naroda.

»Kmetijske in rokodelske novice« so po dolgih pripravah in težavah prvič izšle 5. julija 1843 v Ljubljani. Izdala jih je Kmetijska družba za Kranjsko. Dovoljenje za tisk je dosegla šele s priporočilom predsednika Društva za pospeševanje industrije in obrti v Gradcu. Bile so po Vodnikovih »Lublanskih Novicah« prvi slovenski časopis. Tiskali so jih prve mesece samo po 500 izvodov.

Da bi listu pridobili naročnike tudi v obrobni slovenski pokrajini, se je Kmetijska družba v Ljubljani obrnila dne 10. maja 1843 tudi na lavantinskega škofa v St. Andražu na Koroškem, na Ignaca Zimmermanna z naslednjim dopisom:

Vaša knežja milost! Spoštljivo podpisani odbor Kmetijske družbe na Kranjskem si dovoljuje predložiti Vaši knežji milosti 200 izvodov v mesecu juliju t. l. oživilenega kmetijskega in industrijskega časnika v kranjskem jeziku. Vaša knežja milost naj sprejme v svoje, mnogo zmogljivo varstvo to splošno koristno začetje, s katerim bo pomagano vsesplošnim in že dolgo znanim potrebam kmetovalcev, ki nemškega jezika ne znajo, in naj odredi, da bodo priloženi poskusni izvodi razdeljeni med škofijsko duhovščino, ki obvlada kranjski jezik, ter naj jo povabi k sodelovanju po eni strani s tem, da si ta tedenski časnik naročijo, po drugi strani pa, da podprejo časnik na ta način, da ga med slovenskim prebivalstvom, s katerim so v najožjih stikih in uživajo pri njem največje zaupanje, po svojih močeh publicirajo in razširijo.

To svojo prošnjo si podpisani odbor dovoljuje utemeljiti s priloženim programom tega novega časnika, v prepričanju, da sme upati, da bo Vaša milost glede na splošno koristen namen ocenila ta ljudski list kot vreden podpore, od katere si deželna kmetijska družba pri svojem prizadevanju ne obeta zastonj razveseljivih uspehov.

Svoji prošnji dodaja deželna kmetijska družba zagotovilo, da bo vse storila, da bo ta tedenski časnik prilagodila potrebam podeželskega prebivalstva, in upa, da bo ob mnogostranski podpori s svojim načrtom dosegla tisto korist, ki jo prinašajo podobni ljudski listi kmetovalcem drugod.

Naj sprejme Vaša knežja milost izraze našega najglobljega spoštovanja!

Stalni odbor C. kr. kmetijske družbe za Kranjsko, Ljubljana 10. maja 1843.

Wolfgang grof Lichtenberg,
predsednik družbe.

Prof. dr. Bleiweis,
tajnik.

Škof Ignac Zimmermann je 24. maja 1843 razposlal doposlane »Novice«, ki jih je dobil, v vse slovenske dekanate svoje škofije (izpustil je le nemška dekanata Wolfsburg in St. Leonhard) z naslednjim spremnim pismom: »Meseca julija t. l. je oživel v Ljubljani kmetijski in industrijski časnik v kranjskem jeziku. Zaradi dopisa C. kr. kmetijske družbe v Ljubljani z dne 10. maja t. l. dostavljamo dekanijskim uradom vabilo na narobčo in nekaj izvodov tega časnika. Dušni pastirji v slovenskem delu škofije naj sprejmejo s tem spodbudo, da si list naročijo. Dalje naj si prizadevajo, da pri slovenskem podeželskem prebivalstvu po svojih močeh list razširijo.«

Lavantinski ordinariat v St. Andražu, 24. maja 1843.

Ta dva dopisa sta shranjena v škofijskem arhivu v Mariboru F 71, f 2, N 75.

Zakaj so se izdajatelj »Novic« obrnil ravno na škofa Zimmermanna? Lavantinska škofija s sedežem v St. Andražu v Lavantinski dolini na Koroškem je skozi 550 let imela le neznamenit obseg z večinoma nemškim prebivalstvom. Po jožefinski reformi škofijskih mej leta 1786 pa je pridobila tako imenovano velikovško in celjsko okrožje in tako postala pretežno slovenska. Prvi škof, ki je bil slovenskega rodu in je dobro obvladal naš jezik, je bil Ignac Zimmermann (1824—1843). Bil je doma iz Slovenske Bistrice, za srednjo šolo se je pripravljaval in vzgajal v zasebni šoli narodnega buditelja in pesnika Leopolda Volkmerja. Ko ga je solnograški nadškof Avgust Gruber, ki se je v Ljubljani sam naučil slovenščine, izbral za lavantinskega škofa, mu je v zaupnem pismu dne 24. aprila 1824 sporočil, da je to storil zaradi tega, ker ve, da on pozna kraje te škofije, ki se je v ozkem pasu raztegala od Wolfsberga na Koroškem do Brežic, in ker obvlada jezik prebivalstva v tej škofiji. Zimmermann je ob nastopu službe izdal prvi slovenski pastirski list, za stolnega prošta je imenoval prvega Slovenca Ivana Pavla Ješenaka, za spiritala v bogoslovju Antona Slomška, za svojega tajnika Žigo Juvančiča, za njim pa Simona Ladineka, poznejšega ljubljanskega stolnega prošta. Ta dejstva dajo slutiti, da se je Bleiweis tudi iz narodnostnih motivov obrnil s svojo prošnjo na njega, da naj podpre novi slovenski časnik.

Drugi, še tehtnejši razlog te prošnje pa najdemo v tedanji gospodarski situaciji. Poljedelstvo, ki je bilo še glavni vir javnih in zasebnih dohodkov, je bilo v kritičnem stanju. Kmet je bil zaradi raznih dajatev, tlake in razkosanega zemljišča obubožan in je zgubljal voljo do dela. V takih razmerah so od zgoraj začeli ustanavljati na pol uradne deželne kmetijske družbe, ki naj bi dajale nasvete za razumno kmetско gospodarstvo in na primerih pokazale, kako je mogoče doseči večje pridelke in dohodke. Za naše kraje je bila pomembna Štajerska kmetijska družba v Gradcu, katero je vodil cesarjev brat nadvojvoda Janez, ki se je celo poročil s Slovenko. Ta družba je ustanavljala vzorne kmetije (Pekre!), ob katerih naj bi se kmet naučil donosnejšega kmetovanja. Silka tedanjega časa, ki je v fiziokratizmu videl izhod iz gospodarske stiske, nam tudi razloži nenavadno dejstvo, da je bil škof Zimmermann član kar treh deželnih kmetijskih družb, koroške, štajerske in kranjske. Čisto naravno je, da se je Kranjska kmetijska družba obrnila tudi na njega, ko je s tiskano besedo, z »Novicami«, poskušala dvigniti vse panoge kmetijstva.

Uspeh, ki ga je družba hotela doseči s škofovim priporočilom, ni izostal. Še isto leto se je naklada »Novic« dvignila od 500 na 800 izvodov.

FRANCE PREŠEREN, POSREDNIK SLOVENSKE KULTURE V NEMŠKEM KULTURNEM KROGU

France Prešeren in Anton Aleksander grof Auersperg, s pesniškim imenom Anastasius Grün, sta se prvič srečala jeseni 1822. leta v Kilnkowströmovem zavodu, ko je bil Prešeren tam nastavljen kot inštruktor (Hofmelster). Mladl grof je bil takrat že tri leta gojenec zavoda.¹

Razumljivo je, da sta se inštruktor in gojenec kaj kmalu zblížala. Oba sta izhajala iz iste dežele Kranjske. Grün je bil potomec starega rodu nemško-avstrijskih fevdalcev Auerspergov, Prešeren pa je bil sin slovenskega kmeta.

Anastazij Grün je za nas Slovence zanimiva literarna osebnost nemškega fevdalnega aristokrata, ki je največji del svojega življenja preživel na slovenskem ozemlju na svojem posestvu Turnu pri Leskovcu v takratni periferni pokrajini monarhije Kranjski, kjer so živeli nemški fevdalci in višji uradniki med Slovenci.

Devetnajsto stoletje je doba Grünovega življenja in delovanja. To je doba poslednje faze razpadanja fevdalne družbe in začetek velikega razmaha modernega kapitalizma. Zato se je močno spreminjala socialno-ekonomska struktura posameznih dežel. V avstrijski monarhiji so se začela nacionalna gibanja. Grünovo delovanje je spadalo v dobo nacionalnih nasprotij med Slovenci in Nemci in prav tako v dobo socialnih nasprotij med nemškimi fevdalci in slovenskimi kmeti. Ta doba je prinesla z gospodarskim napredkom napredek tudi na kulturnem področju pri Slovencih. Vse to je sllilo Grúna, da se je ukvarjal z vprašanji in problemi časa in da je zavzel svoje stališče v zvezi z njimi. Predvsem so ga morale pritegniti in slliti k izjavi stvarl, ki so ga neposredno zadevale.

Grün je bil v začetku svoje politične kariere prlvrženec naprednih ldej liberalnega meščanstva. Na njegovo politično delovanje pa je vplival tudi njegov osebni položaj nemškega fevdalca na slovenskem ozemlju. Zato se je Grün po 1848. letu začel batl revolucije zaradi vedno večjih nacionalnih in socialnih zahtev Slovencev in se je tako vedno bolj približeval tistemu delu nemško-avstrijskega meščanstva, ki se je boril za svoje vodilne pozicije protl avstrijskim Slovanom. Postal je oster sovražnik slovenske oficialne politike, ker je kot nemški aristokrat zastopal mnenje, da pripada nemškemu narodu vodilna vloga pri kulturno in gospodarsko zaostalih Slovencih.

Medtem ko je to svoje stališče odločno zastopal v svojem političnem udejstvovanju, je ves čas z dobrohotno naklonjenostjo spremljal slovensko literarno ustvarjanje. Bil je v osebnih in pismenih stikih s pomembnimi predstavniki takratne slovenske književnosti. To so bili predvsem France Prešeren, Stanko Vraz, Janez Bleiweis, Josip Clmpermann in Josip Stritar. Sam pa se je z veliko ljubeznijo ukvarjal s slovenskimi ljudskimi pesmimi, ki jih je prevajal skoraj vse življenje. S svojo zbirko »Volkslieder aus Kraln« (1850) — to so nemški prevodi slovenskih ljudskih pesmi — je Grün uvedel slovensko poezijo v nemško literaturo.* Poleg objavljenih pesmi je v Grünovi zbirki še 42 neobjavljenih prevodov slovenskih ljudskih pesmi.²

Za vse to ima velike zasluqe Prešeren, ki je že v zgodnjih mladeniških letih močno vplival na Grúna. Oba sta bila že po naravi svobodomiselna in pesniško nadarjena ter sta se zelo zanimala za literaturo.

Ozračje v Klínkowströmovem zavodu je bilo Prešernu in Grünu nevzdržno. Težko sta prenašala strog verski pritisk. Temu pritisku so bili poleg gojencev izpostavljeni tudi inštruktorji, ker so stanovali v zavodu.

Klínkowströmov vzgojni zavod, ki je bil z vladno odobritvijo odprt oktobra 1818. leta, se je že takoj po prvem letu obstoja preselil v lepe prostore Schelblauerjeve hiše v predmestju Alser (Alservorstadt), kjer je ostal do svoje ukinitve v oktobru 1834. leta. Sedaj je na tem kraju velika trinadstropna hiša, ki so jo sezidali že 1911. leta v sedanji Škoda-Gasse 14-16 v VIII. okraju.³

Velika dvonadstropna hiša s prostornimi, svetlimi sobanami in velikim vrtom je bila izključno namenjena zavodu. Le v stranskem poslopju je bilo nekaj stanovanj in domača kapela. V pritličju so bile učilnice, ki so rabile v prostem času tudi za zabavo, v prvem nadstropju je bila jedilnica, v drugem nadstropju pa spalnice gojencev. V vsaki od teh je spal tudi domači učitelj.

Vzgojni namen zavoda je izražal že napis v veži nasproti vhodnih vrat »Initium sapientiae est timor Domini«⁴ ki naj bi bil vodilo gojencem. To potrjuje program vzgoje v Klínkowströmovem zavodu, ki je bil objavljen v vseh uradnih listih. Tako pravi Klínkowström med drugim:

»Meine Erziehungsanstalt ist für Knaben katholischer Religion aus allen Ständen bestimmt. ... Da den Allerhöchsten Vorschriften gemäß gründliche Kenntnis und Hebung der Religion ein Hauptgesichtspunkt der Erziehung sein sollen, und wahrhafte Religiosität wesentliche Bedingung eines echt moralischen und musterhaften Lebenswandels ist, so werde ich zuvörderst diesem wichtigen Gegenstande meine ganze Sorgfalt widmen. Im Übrigen ist mein Bestreben dahin gerichtet, die mir anvertrauten Zöglinge zu den staatsbürgerlichen Verhältnissen, wozu ihr Stand oder Beruf sie in der Folge führen mag, möglichst brauchbar zu bilden, und sie auf diese Weise zu nützlichen und musterhaften Mitgliedern des Staates und der menschlichen Gesellschaft zu erziehen.«⁵

Friedrich August Klínkowström, rojen v Ludwigsburgu (Stralsund), slikar in pedagog, je prišel 1814. leta na Dunaj. Prvotno je bil protestant in je pozneje prestopil v katoliško vero. Kot konvertit je bil zelo vnet katoličan in je isto pričakoval od drugih.

Gojencev je bilo v vsem času obstoja v zavodu 210. 181 gojencev je bilo plemiškega rodu, čeprav si Klínkowström sam ni prizadeval, da bi prevladovalo plemstvo. Vzrok je treba iskati v slučajni opazki cesarja, ki je nekemu plemiču priporočal ta zavod za vzgojo sina.

Večina gojencev je obiskovala gimnazijske razrede in normalko. Med njimi so bili tudi začetniki, ki so se šele pripravljali na šolsko izobrazbo. Zelo malo je bilo takih, ki so absolvirali gimnazijo — t. i. filozofov — in ostali v zavodu ter od tam obiskovali univerzo. Pouk je obsegal predpisane predmete za gimnazijo in normalko. Druge predmete, kot npr. tuje jezike, glasbo itd., so se učili le na zahtevo staršev. Vse predmete so poučevali za to izprašani učitelji. Bil je 18 redno nastavljenih učiteljev in 6 inštruktorjev (Hofmeister). Za nekatere predmete so imeli honorarne predavatelje, verouk so predavali posvetni duhovniki. Inštruktorji pa so bili redni študentje višjih letnikov fakultet. Ker v zavodu ni bilo nikoli več kot 50 gojencev, niso bili preveč obremenjeni. Dva inštruktorja sta imela dnevno nadzorstvo. Tako je prišel vsak inštruktor na vrsto dvakrat na teden in vsako tretjo nedeljo. Ponoči je bilo vseh šest inštruktorjev razdeljenih tako, da so imeli pregled čez vse prostore, ki so bili nekoliko razsvetljeni. Tako inštruktorji niso bili preveč obremenjeni in so imeli čas za študij. Le osebne svobode niso imeli.

Gojenci so dobili ob vstopu v zavod svojo številko (Grün je imel številko 13), klicali so se po krstnem imenu, da so odpadle vse stanovske razlike. Vsi so nosili enako uniformo zavoda. Hlišni red je bil strog. Gojenci so vstajali poleti ob 6. uri, pozimi pa ob 6.30. Po skupni molitvi so zajtrkovali. Molili so še opoldne in zvečer. Vsako jutro so bili navzoči pri maši v domači kapeli. Potem so se pripravljali pod nadzorstvom dveh inštruktorjev na vrtu ali v šolskih sobah na pouk, ki je trajal od 8. do 12. in od 15. do 18. ure. Do kosila, ki je bilo ob 13. uri, je bil odmor, po kosilu odmor ali priprava za pouk. Od 18. do 20. ure je bila večerja, ob 21. uri so šli vsi spat. V odmoru in času učenja so bili gojenci neprestano pod nadzorstvom inštruktorjev, tudi če so šli v mesto ali k pouku pletanja. Vzgoja je bila zelo stroga. Učitelji so poučevali po metodah, ki so jih

avedli jezuiti. Nobene pažnje niso posvečali razvijanju osebnosti in je imela vzgoja brezosebni značaj. Za manjše prestopke so bili kaznovani z odvzemom najboljšega obroka hrane, za večje prestopke pa so jim prepovedali obiskati dom. Tepli so le redko. V inšpekcijski sobi je bila knjiga, v katero je nadzirajoči inštruktor vpisoval prestopke z določenimi kaznimi. Gojenec je bil označen le s svojo številko, ne pa z imenom. Vsako nedeljo je predstojnik prebral pred zbranimi gojenci prestopke tedna in jim dajal pedagoške napotke. Pri manjših prestopkih ni omenil imena, pri hujših pa je krivca imenoval. Nikoli ni kaznoval v jezi. Po kazni je moral gojenec poklekniti in prositi Boga za odpustanje.

Zanimivo je, da se je po tako izrazito religiozni vzgoji le 6 gojencev odločilo za duhovniški poklic. Tudi pri Grünu ni bilo sledu v njegovem poznejšem političnem vedenju o duhovni usmeritvi, ki jo je dobil v zavodu. To ugotavlja tudi A. Klinkowström sam v svojem dnevniku, kjer omenja imena pomembnih osebnosti, ki so bili nekdašnji gojenci zavoda: »Anton Graf Auersperg, der berühmte Dichter Anastasius Grün, war vom Jahre 1819 bis 1824 Instituts-Zögling und verließ nach absolvirten Gymnasialstudien, die er mit Auszeichnung durchgemacht, die Anstalt. Wenngleich in seiner späteren kirchenpolitischen Haltung die Geistesrichtung, die er im Institute empfangen, nicht wieder zu erkennen war, so gebietet es doch die Pflicht der Objektivität, diesen Namen aus der Schaar der Zöglinge hervorzuheben...«*

Razmere v zavodu dobro karakterizira Matija Gollmayer v svojem pismu Matiji Copu z dne 15. januarja 1824⁶: »Hier ist exempli causa wie in einem Seminario, wer besser heucheln kann, ist besser daran.«**

Grün se je v takih razmerah v zavodu slabo počutil in je s svojo upornostjo delal preglavice svojim vzgojiteljem. Upiral se je hišnemu redu in sodeloval je pri listu, ki so ga začeli pisati učenci in v katerem so tudi kritizirali učitelje. Vendar je predstojnik kmalu zvedel za to. Učence so grajali kot brezbožne otroke, list pa prepovedali. Čez nekaj dni je Grün v veliko veselje učencev vozil po vrtu otroški voziček, in ko so ga vprašali zakaj, je odgovoril: »Ce ravna jo z mano kot otrokom, se igram tudi kot otrok!«⁷ Zato se Klinkowström pritožuje v pismu Grünovi materi z dne 8. 3. 1820⁸ in omenja med drugim: »Seine beiden gefährlichsten Eigenschaften Stolz und Jähzorn zeigen sich immer seltener, seine Verirrungen werden immer kürzer und seine Reue kommt immer schneller — dies sind deucht mir sehr glückliche Merkmale. Allein noch sind diese Fehler nur mehr unterdrückt als eigentlich verschwunden.«*** Kako prav je imel Klinkowström s svojo zadnjo ugotovitvijo, kažejo njegova poznejša pisma materi z dne 28. 8. 1820⁷ in Grünovemu očimu baronu Leopoldu Lichtenbergu 29. 9. 1820⁸, v katerih znova ugotavlja njegovo upornost. Prav tako ni smel Grün v počitnicah domov in je predstojnik naslednje leto celo zagrozil, da ga ne bo mogel več obdržati v zavodu.

Grün sam se ves čas bivanja v zavodu ni mogel prilagoditi temu načinu vzgoje in je komaj čakal, da po dokončani gimnaziji zapusti zavod. Tako so starši ugodili njegovim prošnjam⁹, potem ko je Klinkowström izjavil, da ne more imeti v njegovem internatu svoje sobe. Tako izjavlja v svojem pismu Grünovi materi z dne 5. 6. 1824¹⁰: »Da Ihre Gräfliche Gnaden nun aber diesen Wunsch wiederholen, und zwar so, dass Graf Anton das Institut verlassen müsse, wenn er kein elgenes Zimmer oder Kabinet bekommen könne — sehe ich mich in die schmerzliche Nothwendigkeit versetzt, Hochdenselben zu eröffnen, dass ich so — wie es im Theresianum bey den Philosophen der Fall ist — unmöglich Ihre Gräflichen Gnaden Wunsch erfüllen kann, einmal, weil ich keinen Platz dazu habe, und zweitens, weil was ich offen gestehe, es auch in diesem Fall nicht geschehen würde. Denn die Erfahrung hat mich nur zu sehr belehrt, dass die angehenden Philosophen, weil sie fast durchgängig die Tendenz zur Emancipation und zur völligen Unabhängigkeit haben, gerade die aufmerksamste Aufsicht bedürfen. Dieses ist insbesondere der Fall bey Grafen Anton, der jetzt weit mehr Hang zur ästhetischen Literatur als zu seinen eigentlichen Studien hat, ein Umstand, der nicht bloss seinen Studien hinderlich, sondern, ohne gehörige Aufsicht auch seiner Moralltät schädlich werden muss.«*

Ta izvajanja jasno kažejo Klinkowströmove nazore, ki so bili diametralno nasprotni vsakemu svobodomiselnemu naglbu. Prikazala sem ozračje v Klinkowströmovem zavodu, da lažje razumemo, zakaj se je Grün na Prešerna navezal. Zbližala se nista le

kot rojaka, zblížala so ju ista čustva v odporu proti duhovnemu zaslužnjenanju. Našla sta se dva svobodomisleca. Zato je Grün Prešerna vse življenje tako cenil.

Prešeren je poučeval (inštruiral) Grūna v glavnem rimsko in grško zgodovino, poleg tega ga je spoznaval z domačo zgodovino, posebno ožje domovine Kranjske. Skupno sta brała Valvasorjevo delo »Die Ehre des Herzogthums Krain«¹¹ Tako pripoveduje Grün Petru Radicsu: »Wenn wir durch Stunden zusammen die römischen und griechischen Geschichten durchgemacht, da holte Prešeren, die aus einer Bibliothek der Residenz entlehnten Follanten Valvasor's herbei und wir blätterten mit wachsendem Eifer in der Chronik der Heimat uns an den Thaten der Vorfahren erfreuend und erhebend!«¹² To delo je postalo izhodišče za nekatere nesltnve obeh nesnikov. Napačno so domnevali nekateri pisatelji, kot npr. Ludwig August Frankl¹² in pozneje Anton Schlossar, da je Prešeren poučeval Grūna slovenščino. Zapisnik zavoda kažejo, da je poučeval slovenščino Orell; verjetno je bil to Jožef Orel, odvetniški koncipient in poznejši pisatelj slovenskih kmetijskih spisov.

Grūnova vzgoja je bila od mladih nog nemška. Vendar je prav gotovo slovenščino razumel in se je prav gotovo mogel sporazumevati v tem jeziku doma na posestvu s služabniki in kmeti. V zavodu samem se je učil slovenščine le kratek čas, in sicer le do avgusta 1820, leta, ker so se zdeli Grūnovi materi stroški za ta pouk previsoki.¹³ Da je Grün dovolj obvladal slovenski jezik, nam priča njegov prvi poskus prevajanja slovenskih ljudskih pesmi v nemščino iz leta 1826.¹⁴

Isto leto ugotavlja Karl Julius Schröder po korekturi Grūnovih pesmi »Neue Gedichte« v pismu Grūnu z dne 15. 10. 1825¹⁵: »Eine objective Vermutung, die ich aus deutschem Eigensinn nur Ihnen selbst gegenüber ausspreche und gegen jeden anderen für mich behalte, stieg mir manchmal auf: ob der Umstand, dass Sie — wenn ich recht unterrichtet bin — als Kind slovenisch sprachen, nicht manchmal Ursache ist, dass der nahegelegene naive Ausdruck, die unmittelbare fließende Sprachquelle sich nicht einstellt und dafür eine abstraktere Ausdruckswelse eintritt? Auch der häufige Gebrauch des Conjunctivs für Indicativ gehört vielleicht dahin.« — Prešeren je dal Auerspergu na razpolago ključ od svoje knjižnice. V njej ni imel molitvenikov — kot bi to vodstvo zavoda želelo — marveč latinske in grške klasike in druge »brezbožne knjige«. Ko so to v zavodu odkrili, je bil to zadnji povod, da so Prešerna v začetku 1824. leta odslovili. Prešeren je bil za hinavsko okolje v zavodu preveč odkritosrčen, in prijateljstvo z Auerspergom vodstvu zavoda ni bilo pogodu, ker so se bali njegovega kvarnega vpliva.¹⁶ F. A. Klinkowström je bil globoko prepričan o pohujšljivosti poetične in estetske literature. Zato je odslovil po Prešernu še enega inštruktorja iz zavoda, ker se je tudi ta ukvarjal s tako literaturo. To je razvidno iz pisma Klinkowströma Grūnovi materi z dne 5. 6. 1824, ki sem ga našla v Grūnovi zapuščini. Grūnova mati je izrazila sinovo željo, da bi imel svojo sobo v zavodu, ker ga drugi učenci motijo pri študiju. Klinkowström ji tako odgovarja: »Übrigens ist die Klage über Störung eine Chilmäre, denn die anderen Zöglinge seiner Klasse, die fleissiger studieren als er, haben sich nie darüber beschwert. Und wenn ihm überhaupt die Anwesenheit der Anderen störend wäre, könnte ich wohl fragen, wie es zugeht, dass er gerade um seiner Lektüre nachzuhängen, sich im Zimmer der Kleineren aufhält, wo natürlich am meisten Störung stattfinden muss? — Diess geschieht aber aus dem Grunde, weil in diesem Zimmer ein Hofmeister ist, der am meisten mit ihm in der Tendenz zur poetischen und ästhetischen Literatur harmonirt. Dieser Hofmeister ist der Zweite, der zum Theil, dieses Zusammenhangens wegen, aus dem Institute kommt. — Ich bin weit entfernt die poetische oder ästhetische Bildung zu tadeln, allein sich ihr ausschliesslich hingeben, und die wesentlichen Studien darüber bey Seite setzen halte ich ... für einen Missgriff.«¹⁷

Jeseni 1824. leta je tudi Grün zapustil Klinkowströmov zavod, ko se je vpisal na filozofijo.¹⁷

Neposreden Prešernov vpliv na Grūna vidimo v baladah njegove mladostne dobe, ki obravnavajo domačo snov, in v prevodu dveh slovenskih ljudskih pesmi.

Prešeren je ravnal čisto v romantičnem duhu, ko je opozoril Grūna na domače lokalne snovi in ko je navdušil mladega pesnika za njegovo ožjo domovino Kranjsko. To je bilo tudi v duhu takratne »švabske šole«, ki je močno vplivala na Grūna in Prešerna — zlasti Ludwig Uhland s svojimi ljudskimi baladami.

Mnogo snovi za svoje mladostne balade je zajemal Grün iz Valvasorja. Prav tako je tudi Prešeren vzel več snovi iz istega vira. Medtem ko je Prešeren dosegel ali presegal svoje vzore, se Grün ni mogel povzpeti tako visoko. Franz Grillparzer pravi v svojem epigramu o Grünu: »Er weiss ganz wohl zu bildern. Allein zu bilden nicht.«¹⁸

Najbolj zanimiva je balada o povodnem možu, ki sta jo pesnika vsak po svoje obdelala. Grünova »Strombraut« je izšla 1826 v »Illyrisches Blatt« in tudi Prešernova balada »Povodni mož« ni bila spesnjena po letu 1826 in spada k znanim trem nezažganim mladostnim pesmim.¹⁹ To domnevo še bolj poudarja P. Radics, kateremu je Grün sam povedal, da sta sl mladeniča na Dunaju izmenjavala prvence svoje poezije na običajno skrivnosten način.²⁰ Ti dve pesmi sta temeljito primerjala najprej P. Radics²¹ in pozneje Matija Murko²². Medtem ko Radics pretirano hvali, ugotavlja Murko pri Prešernu realistično nazornost, pri Grünu pa razblinjeno opisovanje. Saj upravičeno očitajo Grünu pri karakteristiki njegovih del prenatrpanost podob. Tako zadene točno bistvo Bernhard Seuffert pri oceni »Zadnjega viteza«, ko pravi »zu wenig Darstellung, zu viel Gerede«.²³

Snov sta Prešeren in Grün prav gotovo zajela iz Valvasorja, saj o tem priča tudi prvotni naslov te Prešernove balade »Povodnji mosh, balada is Valvasorja«.²⁴ Tudi snovno se Prešeren strogo drži Valvasorja in lokalne obarvanosti, Grün pa posplošuje vse in ne imenuje nobenega posebnega kraja ali imena — vse visi v zraku. Morda sta imela pesnika že takrat na razpolago rokopis »Od povodniga mosh«, ki sem ga našla v Grünovi zapuščini v Gradcu. Rokopis je brez datuma in podpisa. Varlanta je popolnoma ista — razen nekaterih jezikovnih razlik — kot je pozneje izšla v Slovenske pesmi kranjskega naroda 1839. leta in jo je prevzel Karel Štrekelj v Slovenske narodne pesmi I (1895—1898). Štrekelj sodi, da je verjetno enako varianto napisal že Disma Zakotnik »od lipe na starimu tergu«.

Prav gotovo je dal Prešeren pobudo za obdelavo te snovi.

Gotovo je Grün tudi pod Prešernovim vplivom že avgusta 1826. leta prevedel dve pesmi iz slovenskega jezika, in sicer »Getrennte Liebe. Najna serca so raslozhene« in »Abschied. Bog te obvari, Lubza moja«. Od tretje, ki jo je nameraval prevesti, je le naslov »Der Rekrute« (Schnotsch je perschla pišem po me). Skupen naslov imajo »Lieder aus dem Krainischen«.²⁵ Po vsej verjetnosti je Grün dobil slovenske originalne od Prešerna, ker do 1826. leta še ni bilo tiskanih zbirk slovenskih ljudskih pesmi. Izmed Slovencev pa je bil Grün do takrat v ožjih stikih le s Prešernom.

Da je bil Prešeren tisti, ki je spoznal Grünovo pesniško nadarjenost in da je mladeniča spodbujal k pesnikovanju in ga usmerjal, je Grün sam potrdil v pismu »Slovenskemu društvu« (2. maja 1849), ko je poslal prispevek za Prešernov nagrobni spomenik: »Wenn jemals in der Knabenbrust schlummernde Funke zur edleren Flamme, der unentwickelte Keim zur Blüte wurde, so danke ich es ihm vor Allen!«²⁶

Po obdobju v Klinkowströmovem zavodu ne vemo o stikih med pesnikoma nič do leta 1838, ko sta si začela dopisovati v zvezi s slovenskimi ljudskimi pesmimi.

Ohranjenih je skupaj pet pism: tri Auerspergovna pisma Prešernu, dve Prešernovi pismi Auerspergu in del pisma brez naslova, podpisa in datuma, ki ga je bržkone pisal Grünu Prešeren. Verjetno to niso vsa pisma, ki sta si jih pisala Grün in Prešeren, in je marsikaj šlo v izgubo, zlasti po znanem Dagarinovem avtodafeju ali kako drugače. Morda je še kaj v arhivu Auerspergovih na Dunaju, ki pa ni dostopen.

Prvo Grünovo pismo Prešernu z dne 23. 7. 1838 je bilo priloženo pošiljki. Grün pošilja Prešernu del ljudskih pesmi, ki mu jih je posodil Emil Korytko, s prošnjo, da mu jih vrne. Prilaga pa za Prešerna »Vishe«, ki mu jih je podaril Jernej Kopitar. Nekeatere od teh štirivrstičnih pesmi je Grün tudi prevedel, a ni vseh objavil.²⁸

Iz tega pisma sledi, da Grün ni imel stikov samo s Prešernom, marveč tudi z drugimi pomembnimi možmi tistega časa, kot sta bila Korytko in Kopitar. Vsekakor pa je bil Prešeren glavni posrednik med Grünom in njimi.

Drugo Grünovo pismo Prešernu z dne 15. 12. 1844 je zelo kratko. V njem prosi Grün Prešerna za razlago dveh nerazumljivih mest v ljudski pesmi »Zenitev Janka vajeveda«. Ti dve mestil se glasita:

»Od modrosti pije niti jede
svakojake šegosebrijaše«

in

»Skočil se je mudri Latlnjane,
pervu jim je šegu podavao.«

V Grünovi zapuščini sem našla na posebnem listu pisemskega papirja razlago teh dveh mest, ki jih je Grün tako tudi prevedel. List je brez podpisa, naslova in datuma, pisava zelo podobna Prešernovi. Po mojem mnenju je to Prešernov odgovor na Grünovo pismo z dne 15. 12. 1844. Pisan je v bohoričici. Videti je kot priloga k pismu. Odgovor bom v celoti napisala, ker je zaradi svoje izvirnosti zanimiv.

Pod oznako I. razlaga pisec pisma prvo mesto pesmi, po katerem sprašuje Grün, pod oznako II. pa drugo mesto.

I.

Svakojake shegobriashe hat keinen syntaktischen Sinn, es ist ohne Zweifel unter mehreren andern Fehlern in dem Liede entweder dem Abschreiber oder dem Setzer auch hier eine unterlaufen. Da später das Wort shega öfters allein stehend in der Bedeutung Aufgabe, Räthsel od. Posse vorkommt, wie es aus dem Zusammenhange zu ersehen ist, so musste wahrscheinlich auch hier so stehen:

Svakojake shege sobriashe und da sobriashe analog dem krainischen briti in der Sentenz »Norze briti« soviel als norze sganjati, steht, so dürfte jener ganze Satz folgenden Sinn haben:

*In seiner Weisheit weder trinkt,
noch isst er
Sondern treibt allerhand Räthsel (Possen —?) werk.*

II.

Eben so gibt der zweite keinen Sinn, so wie er's da steht, es scheint, dass er aus folgenden corrupt ist:

Hode on i v latinsku semlju

*»Wirklich (i) zog er ins Lateiner Land,
Da sprang auf der weise Lateiner
Und gab ihnen die erste Aufgabe (Räthsel, Posse)*

Die dann nur Sekole lösen konnte, weshalb vorher der mudri Latinjane ihn fürchtete, der diess wusste.*

Grün se je v svojem prevodu točno držal te razlage, in mislim, da je tudi glede na vsebino pesmi ta razlaga logična. Kajti modri Latinec ni hotel, da bi Sekol prišel na poroko, ker je vedel, da bo znal ta izvršiti naloge, ki bi mu jih zadal. Po mojem mnenju ne drži Pintarjeva razlaga,³⁰ ki domneva, da pomeni »svakojage shege sobriashe« toliko kakor: vsakovrstne svatovske običaje obhaja s treznostjo in umerjeno suhoparnostjo, pri vsem ženitovanskem razveseljevanju vedno trezuje. Zato po Pintarjevem mnenju Latinjan nasprotuje, da bi povabili Sekola na poroko, da ne bi s svojo modrostjo in suhoparnostjo kalil ženitovanskega dobrega razpoloženja. V tej Pintarjevi razlagi glede na vsebino ni prave logike.

V tretjem pismu z dne 8. 12. 1845³¹ prosi Grün Prešerna za glasbeno obdelavo slovenskih ljudskih pesmi.

V Grünovi zapuščini v Gradcu sem našla poleg odgovora na Grünovo pismo z dne 15. 12. 1844 še dve pismi, ki sta objavljeni tudi v Kidričevem Prešernu I, in prepis Prešernove »Nebeške procesije«. Prepis pesmi je v neznani pisavi. Vsebinsko obeh pisem je bolj privatnega značaja.

Prvo Prešernovo pismo Grünu brez datuma (napisano verjetno okrog 1843—1844)³² govori o nekem predlogu Blaža Crobatha z ozirom na Prešerna. Prešeren končuje pismo v upanju, da bo mogel z Grünom osebno govoriti v kazuinu. Že iz tega lahko sklepamo, da sta bila Grün in Prešeren ves čas v osebnih stikih.

V drugem pismu z dne 23. 8. 1845³³ naročuje Prešeren pri Auerspergu vino za ples v kazuinu.

Prepis Nebeške procesije natančno ustreza besedilu v Kidričevem Prešernu I razen nekaj manjših jezikovnih razlik.

Več korespondence ni ohranjeno oziroma odkrito.

Ker je Grün začel prevajati slovenske ljudske pesmi in jih priobčevati, preden sta izšli v tisku zbirki slovenskih ljudskih pesmi Korytka in Stanka Vraza, si je moral preiskrbeti slovenske rokopise ljudskih pesmi. Pri tem mu je pomagal Prešeren, ki ni bil le njegov posrednik pri Vrazu in pozneje pri Korytku.

Prešeren je najbrž opozoril Grūna na Vraza in tudi posredoval, da sta se osebno spoznala. To se je zgodilo zadnje dni januarja 1837. Grün je tisto zimo zelo pogosto prihajal zaradi neke dame iz Turna v Ljubljano.³⁴ Vraz pa je takrat drugič prišel v Ljubljano. Ob tej priliki je Grün prosil Vraza, naj mu pošlje kaj primerneza za prevajanje v nemški jezik. To novico je javil Vraz Ljudevitu Gaju.³⁵

Vraz je obljubil Grūnu, da mu bo poslal okrog 80 pesmi v aprilu. Gotovo se je Grün teh pesmi veselil, ker je večkrat hodil spraševati Prešerna, ali so pesmi že prispele. Zato je Prešeren Vraza v svojem pismu z dne 4. marca 1837 podregal: »Graf Auersperg ist wieder da gewesen und hat mich wiederholt gefragt, ob du keine Volkslieder eingesendet hast. Was ich ihm für eine Antwort geben mußte, ist dir bekannt.«³⁶

Vraz pa se je skilleval na domenjani rok.³⁷ Vendar se je podvizal in je hitro pripravil, kar je do takrat že prepisal oziroma kar je mogel v naglici dodati: 18 z gajico pisanih pesmi s skupnim naslovom »Narodne písmi Slovenske«. Poslal jih je po nekem gospodu Sertichu, kot poroča Prešernu,³⁸ in ga sprašuje, kako so pesmi Grūnu ugajale. V istem pismu Vraz prosi, naj mu Grün pesmi po uporabi vrne, da jih bo mogel uporabiti pri izdaji svojih pesmi. Prilaga mu novo vrsto pesmi od 19—87. To pismo je zanimivo, ker kaže, po kakšnih vidikih je Vraz prirejal in zbiral ljudske pesmi. Iz pisma je tudi razvidno, da je bil spet Prešeren posrednik med Grūnom in Vrazom.

Vraz je moral na Prešernov odgovor dolgo čakati, tako da ga je že skrbelo, ali se ni pismo izgubilo.³⁹

Prešernov odgovor v nedatiranem pismu⁴⁰ je moral Vraza nekoliko razočarati, ker je gotovo pričakoval veselo presenečenje. Taka je bila Prešernova sodba o vtisu Vrazove zbirke na Grūna:

»Die von Dir überschickten Volkslieder habe ich erhalten und dem Herrn Grafen Auersperg übergeben, dem sie nicht besonders zu gefallen scheinen**.

Vraz, ki ga je odgovor prizadel, je mislil, da Grün štajerskega slovenskega narečja ne razume, in je zahteval svoj rokopis od Prešerna nazaj.⁴¹ Potolažil se je šele, ko je Grün objavil med svojimi prvimi prevodi slovenskih ljudskih pesmi tudi »Fragen«⁴² iz Vrazove zbirke. Prevodi so Vrazu ugajali, vendar mu ni bilo všeč, da jih imenuje »kranjske ljudske pesmi«.⁴³ To je razumljivo, saj je bil Vraz vnet privrženec ilirizma.⁴⁴

Med prevodi, ki jih je objavil Grün 1839 v Hormayrjevem Taschenbuch für vaterländische Geschichte, ni bilo nobenega iz Vrazove zbirke. Grün in Vraz sta se zopet zblížala leta 1845.

Neposredni povod temu je bil članek v zagrebški »Luni« (št. 21) z dne 16. 4. 1845, v katerem je bila docela izmisljena vest, da je zaradi slabega mostu pri Krškem utonilo 50 ljudi. Auerspergovu ime ni bilo omenjeno, vendar ga je posredno prizadelo, ker je most spadal k njegovemu posestvu. Zato je prosil Grün Vraza v pismu z dne 2. 5. 1845,⁴⁵ naj notico popravi. Ob tej priliki se je zopet dotaknil ljudske pesmi. Prosil je Vraza, naj mu pošlje podatke o glasbenem delu ljudskih pesmi, o njihovem izvajanju in o spremljajočih instrumentih. Rad bi tudi vedel za Vrazovo mnenje o članku »Volkslied aus Krain«, ki ga je objavil v Franklovem listu »Sonntagsblätter«. Vraz je »Lunin« članek popravil v št. 42 z dne 24. maja 1845, zaprosenih podatkov pa ni poslal. Zato se je Grün z isto prošnjo obrnil na Prešerna 8. 12. 1845, kot sem to že omenila.

23. junija 1846 je bil Grün v Zagrebu in ni mogel najti Vraza. Vraz mu je takoj drugi dan poslal zbirko štajerskih in koroških ljudskih pesmi⁴⁶ in mu obljubil, da bodo podatki kmalu sledili.⁴⁷ Slovenskim pesmim je dodal še nekaj hrvaških, ki jih je nabral eden njegovih prijateljev, ker je želel, da bi Grün prevedel tudi nekaj kajkavskih pesmi.⁴⁸

Hrvaške pesmi iz Vrazove zbirke je Grün izločil iz svoje zbirke, čeprav so mu zelo ugajale. Prevedel pa je »Zaljubljenega kosa« (Drei Liebchen) in »Kresno« (Eln Johannisfest).⁴⁹ S pismom z dne 25. 12. 1846 je Grün vrnil Vrazu zbirko in mu je poleg tega poslal še tri zvezke ljudskih pesmi, ki jih je dobil — kot pravi — od lokalista v Selih pri Kamniku Zalokarja.⁵⁰ Najbrž se je Grün v imenu zmotil. Lokalist v Selih je bil takrat Matevž Ravnikar in je po posredovanju Fr. Ksav. Waldeckerja, subslidiarja v Leskovcu,

poslal Grünu še en preostali zvezek nenatisnjenih pesmi.⁵⁰ Zalokar pa je bil takrat župnik v Sentkocjanu pri Dobravi. Pesmi, ki jih je Grün iz omenjene zbirke sprejel: »Kaj se po svetu godi« (Ein friedfertiger Herr) in »Bernakarjev grad« (Bernekers Schloß), sta iz Ravnikarjeve zbirke.⁵¹

Grün je v istem pismu zopet podrezal Vraza za podatke o muzikalni obdelavi ljudskih pesmi. Poleg tega mu je poslal članek »Volkslied aus Krain« in želel njegovo sodbo.

Vraz mu je odgovoril šele prihodnje leto (9. 5. 1847). Opravičuje se Grünu zaradi poznega odgovora in se mu obenem zahvaljuje za pošiljko treh zvezkov ljudskih pesmi in za manuskript slovenskih ljudskih pesmi. Piše mu, da mu bo poslal Kukuljevičevco zbirko ljudskih pesmi. Obenem ga zopet opozarja na kajkavske pesmi v upanju, da jih bo Grün le vključil med svoje prevode. Glede na muzikalno obdelavo ljudskih pesmi ne more dati Grünu izčrpnega odgovora, ker ima premalo muzikalnega znanja. Tudi teh podatkov Grün ni uporabil ne pri svoji obdelavi pesmi ne v svojem predgovoru k ljudskim pesmim.

Grün je po letu 1845 pridno priobčeval prevode iz Vrazove zbirke. Leta 1850 pa je izšla zbirka pesmi »Volkslieder aus Krain«, v kateri so bili objavljeni novi prevodi iz Vrazovega gradiva. V znamenje hvaležnosti za obilno gradivo, ki mu ga je Vraz dal, mu je Grün poslal izvod te zbirke.

Tako je po Prešernovem posredovanju prišlo do ožjih stikov med Grünom in Vrazom. Ti stiki so bili podlaga za Grünove prevode slovenskih ljudskih pesmi iz Vrazove zbirke.

Tukaj moram omeniti, da je tudi Prešeren imel svojo zbirko ljudskih pesmi. Saj jo Grün tudi tako imenuje, ko navaja nekaj ljudskih pesmi iz Prešernove zbirke.⁵²

Prešeren sicer ni bil zbiralatelj ljudskih pesmi, vendar je popravljal ljudske pesmi iz Smoletove in pozneje iz Korytkove zbirke slovenskih ljudskih pesmi. Nekatere je celo prepesnil in jim je dal umetniško zaokroženo obliko. Grün je mnogo prav takih predelav prevedel, ker so najbolj ustrezale njegovemu estetskemu okusu; tako je nehote posredno prevajal Prešerna in vnašal njegovega duha v svoje prevode, čeprav nimamo njegovih prevodov Prešernovih pesmi. Prevedel je samo prvih pet verzov iz Prešernove pesmi »Pevcu« kot moto pesmi »Nachruf an Preshern«.

Grün je prav gotovo spraševal Prešerna za mnenje o svojih prevodih. Tako bi bil zelo rad vedel Prešernovo sodbo o svojem članku »Volkslied aus Krain«. Zato je prosil prijatelja Antona Laschana (30. 5. 1845), naj da razpravo Prešernu na vpogled: »Wenn Sie sicher wären die Abhandlung über unser Volkslied von Preshern wieder zurückzubekommen, so würde ich Sie bitten, ihm selbe mitzuthellen, da es mir sehr interessant wäre, seine Ansicht darüber zu hören...«.⁵³

Tiskane zbirke Grünovih ljudskih pesmi Prešeren ni več doživel, ker je umrl 1849. leta, zbirka pa je izšla 1850. leta.

Kako je Grūna pretresla Prešernova smrt, vidimo iz pisma Antonu Laschanu in »Slovenskemu društvu« in globoko občutene pesmi »Nachruf an Preshern«.

Iz pisma A. Laschanu izvemo, zakaj je napisal pesem »Nachruf«: »Vom Tode unseres Preshern, der am 8ten in Krainburg an der Wassersucht starb, werden Sie vielleicht schon Nachricht haben; ich beabsichtige ihm, der einst mein Lehrer war und dem ich in dem Klosterdunkel des Klinkowströmischen Institutes manchen Lichtblick zu verdanken habe, auch auf deutschen Boden ein kleines poetisches Monument zu setzen und bel diesem Anlaß auf die Slawenfrage einige Streiflichter zu werfen...«.⁵⁴

Med prvimi, ki so prispevali za Prešernov spomenik, je bil Auersperg. Že poprej sem omenila značilni del tega pisma.

Tudi v kranjskem deželnem zboru se 28. januarja 1863 sklicuje na svojega nepozabnega učitelja Prešerna, ko govori o enakopravnosti slovenskega in nemškega jezika.⁵⁵ »Möge man die wohlklingende, schöne Landessprache kultivieren, entwickeln, bereichern, bilden... aber man lasse daneben die deutsche gelten in ihrer Bedeutung auch für dieses Land. In diesem Sinne, meine Herren! in diesem echt nationalen Sinne haben Männer gewirkt, die noch jetzt in Krain unvergeßlich sind und darunter Namen wie: Vodnik und Kopitar, Zois, mein unvergeßlicher Lehrer Preshern u. a. ...«.

Oda »Nachruf an Preshern« je nastala neposredno pod vtisom Prešernove smrti. Pod naslovom stoji »Geschrieben im Februar 1849«. Grün je pesem tudi poslal Ignazu

Kurandi, uredniku »Ostdeutsche Post«, ki je izhajala na Dunaju, da bi jo v svojem listu objavil, a jo je odklonil. O tem piše Laschan Grün (dne 1. 10. 1849): »Kuranda hatte eine üble Stunde, als er das gerade für die ‚Ostdeutsche‘ wegen der Gegensätze des Slaventhums zum Germanenthum bedeutende Gedicht an Preßer zurückwies.«⁵⁶

Skoraj deset let je ležala pesem v predalu. Leta 1858 je Henrich Costa prosil Grūna, naj prispeva kaj za »Vodnikov Album«. Grün mu je poslal »Nachruf« in Costa se mu je zahvalil za dragocen prispevek⁵⁷ in zagotovil, da bo prevzel odgovornost za germanistično tendenco pesmi. Pesem je bila objavljena v Vodnikovem Albumu leta 1895.

Grūn je to pesem ponatisnil v svoji zbirki pesmi »In der Veranda«. Kot moto odi je napisal prvih pet verzov pesmi »Pevcu«. To so edini Preßernovi verzi, ki jih je Grün prevedel. Prvotna varianta dveh vrstic v sedmi kitici je bila:

»Die Zunge löst ich dir mit meinem Liede,
Wie Christ den Stummgeborenen lehrte sprechen.«⁵⁸

Grūn jo je spremenil v:

»Zu vollen Klängen gleich krystallinen Bächen.«⁵⁹

Ni hotel žaliti Vodnika, v spomin katerega je izšel Album, s tem da te besede govori njegov naslednik, čeprav je bil ta bolj genialen. Zraven tega pa ni hotel profanirati čudeža v očeh bralcev. Mnogi med njimi so bili namreč duhovniki.⁶⁰

Pesem je polna ljubezni do učitelja in je v nacionalnem oziru pomirljiva, in to prav v besedah, ki so položene v usta Preßernu. Zanimivo je, da je pesem pisana v stancah, ki so bile Preßernu priljubljena oblika. Sploh pa spada »Nachruf« med najboljše Grünove pesmi.

Iz vsega mojega izvajanja sledi, da je imel Preßeren močan vpliv na Grūna. Sedaj bi še morala odgovoriti na vprašanje, ali je tudi Grūn vplival na Preßerna.

Samo eno Grünovo pesem poznamo, ki jo je Preßeren prenesel v slovenščino, in to je »Venetianer Trias«. Grūn jo je spesnil leta 1829 in je to letnico sam navedel kot čas nastanka pesmi.⁶¹ Prvič pa je bila objavljena v njegovi zbirki »Gedichte« leta 1837. Objaviti jo je hotel že 1830. leta skupno z drugimi pesmimi pod naslovom »Erinnerungen an Adria« v Schwabovem listu »Morgenblatt für gebildete Stände« (Stuttgart). Schwab je Grünovo pošiljko pesmi pohvalil, vendar pesmi »Venetianer Trias« ni objavil zaradi erotične vsebine.⁶²

V Preßernovi zapuščini sta se našli dve varianti te Grünove pesmi. Ena je pisana v bohoričici z naslovom »Tri zhelje Anastasia Selenza«, druga pa v gajici z naslovom »Benečanska trojka«. Kdaj je Preßeren pesem prevedel, ne moremo točno določiti.

Prva varianta je prav gotovo starejša, ker je Preßeren uporabljal bohoričico. Možno je, da je Preßeren dobil rokopis od njega osebno, preden je bila objavljena pesem »Venetianer Trias« v njegovi zbirki »Gedichte«.

Prva varianta pesmi »Tri Zhelje« je bolj prepesnitev kot prevod. Preßeren je spremenil gondolo v konjiča. Tako je pesem približal svoji domači deželi. Tudi naslov je oseben in izzven hudomušno, češ to si želi Grūn glede na nove razmere, v katerih je živel po prevzemu svoje fevdalne posesti v Thurnu pri Leskovcu, ko je moral zapustiti svoj prijateljski krog na Dunaju leta 1831.

Druga varianta je nastala v letu 1845. To moremo določiti po črkopisu, ki ga je Preßeren uporabljal.⁶³ V njej se je zvesto držal originala.

Tako prepesnitev kakor prevod sta mojstrska in se bereta mnogo bolj kot original. Prvo varianto je objavil v tisku šele Fran Levstik leta 1886 v Stritar-Jurčičevi izdaji Preßernovh Poezij. Tekst je Levstik nekoliko spremenil. Namesto besede »far« je zapisal »pop«, zraven tega je spremenjena še zadnja vrstica četrte kitice in je enaka besedilu druge variante. Tako se zdi verjetno, da je Levstik dobil prepisa obeh variant, ki si ju je prilastil Bleiweis po posredovanju časnikarja Albina Arka, in ne le starejšo, kot to domneva Alfonz Gspan.⁶⁴

Še eno Preßernovo delo je povezano z Grūnom, a je šlo v izgubo.

Iz pisma Davorina Trstenjaka nekemu neznanemu dobremu Levstikovemu znancu izvemo, da je Preßeren leta 1836 napisal ep »Die Gründung von Groß-Gallenberg«. Ker je bil razgovor v nemščini, je tudi naslov epa citiran v nemščini. Trstenjak omenja, da je leta 1838 pisal Preßeren Vrazu pismo, iz katerega navaja tale odlomek: »Črez moje narnovejše delo je dunajska cenzura svoj ‚damnetur‘ izrekla. Poskušal sem se v metru,

kakšno rabi pesnik 'des letzten Ritters'. 'Der letzte Ritter' od A. Grūna pa je pisan v nibelunškem metru.⁶⁴

Prešeren je napisal v nibelunški kitlici dve baladi: »Prekop« (slovensko in nemško) in »Nelztrohnjeno srce«. Seveda ni nujno, da je Prešeren oblikovno posnemal Grūna, ker so tudi drugi sodobniki pisali balade v nibelunški kitlici, npr. Uhland. Grūn, ki je bil najtesneje povezan s »švabsko šolo«, je bil prav gotovo tudi Uhlandov učenec.

Drugih vplivov Grūna na Prešerna nisem opazila. To je razumljivo, saj je bil Prešeren učitelj in mnogo bolj genialen. Zato je nasprotni vpliv mnogo večji.

Dasi je Grūn Prešerna cenil, kot vidimo iz njegovih doslej navedenih izjav, vendar ni bilo med njima tesnejših prijateljskih stikov. Nista se zblížala, kot bi človek pričakoval, ko je Prešeren živel v Ljubljani, Grūn pa na svojem posestvu v Turnu. Dopisovala sta si in se prav gotovo tudi srečavala. Vendar je bil Grūn ves čas zadržan in je za Prešerna ostal »Euer Hochgeborenen«.

Se pri Prešernu Grūn ni mogel premostiti stanovske razlike in je tudi tukaj ostal nepristopen aristokrat za Slovence — plebejca. Zato ni nič čudnega, ko toži v pismu prijatelju (iz leta 1836-37)⁶⁵, da v Ljubljani med znanci nima človeka, »s katerim bi se mogel pogovoriti o globljih problemih«.

Grūn ni znal oziroma ni hotel pravilno oceniti Prešernovega pesniškega talenta, verjetno zato, ker je bil preveč prepričan, da so Slovenci kulturno zaostali. Tako piše A. Laschanu dne 18. 2. 1849⁶⁷: »Ich hielt ihn zwar nie für einen Dichter im höheren Sinne des Wortes, denn dazu fehlte ihm der Flug der Phantasie, die Kraft der Erfindung und Gestaltung, aber er war ein tüchtiger Sprachbändiger und schuf seinem Volke die Poesie des Wortes.«

Sodim pa, da je mnogo objektivnejše mnenje, ki ga je dal A. Laschan, ker niso nanj vplivali socialni predsodki, ko odgovarja Grūnu na to pismo. Pismo⁶⁸ z dne 3. 3. 1849 se glasi: »Den Nachruf an 'unseren' Prešern schicken Sie mir doch. Seinen Tod las ich in den Slavischen Central-Blättern von Jordan, kein direkter Brief aus Laibach erwähnte davon! So stirbt in unserem Vaterland eine 'unbürokratische' hervorragende Persönlichkeit. Der arme Mann war so recht das Opfer der Vormärzlichen Zeit, ja — was auch selbstverschuldet gewesen sein mag — gewiß, ihn hat jene trostlose Zeit zerbrochen. Diese Hindansetzungen, wo er eine bürgerliche Stellung anstrebte, diese polizeiliche Verhetzung, dieses Wegsehen über ihn von lauter Kerlen, die nicht werth waren, daß er der Ignorirte, zermalmend über sie weggeschritten wäre, dann die Verzweiflung an dem Glauben, daß es werde besser kommen können, und damit die Gedrücktheit der Seele des unglücklichen Mannes, das war's was ihn zu jener Zuflucht trieb, die schon manchen Begabten um den Rest seiner Kräfte brachte und einen frühen Todtenhügel über ihn wölbte. Würden Sie nicht, wie ich wohl vermuthete, zur Feder greifen, ich hätte es gethan, wär's auch nur um vor der Welt zu bekennen, daß er 'Elner von den Unsrigen war', da ich mich gerne bescheide, daß ein Nachruf von mir im Übrigen ganz spurlos vorübergegangen wäre. Doch wenn ich darf, so mahne ich Sie es auch alsbald zu thun und mir ja gewiß gleich ein Exemplar zu senden...«⁶⁹

Iz tega pisma sledi, da so bili že med takratnimi zelo zavednimi Nemci ljudje, ki so znali pravilno vrednotiti Prešerna. Razveseljivo je dejstvo, da so priznavali že takrat našemu velikemu pesniku, da je odlična osebnost, medtem ko je bilo, žal, med Slovenci več takih ljudi, ki so ga podcenjevali.

PREVODI

Stran 2

* Začetek modrosti je strah božji.

** Moj vzgojni zavod je namenjen dečkom katoliške vere vseh stanov... Ker bi naj po najvišjih predpisih bil glavni vidik vzgoje temeljito znanje in pospeševanje vere in ker je resnično verovanje najvažnejši pogoj moralnega in vzornega načina življenja, se bom predvsem z vso skrbjo posvati temu važnemu predmetu. Sicer si bom prizadeval, da bom svoje gojenje oblikoval tako, da bodo čim bolj ustrezali državijskim razmeram, na katere bodo naleteli glede na stan ali poklic in da jih bom tako vzgojil v koristne in vzorne člane države in človeške družbe.

Stran 3

* Anton grof Auersperg, slavní pesnik Anastazij Grūn, je bil od 1819. do 1824. leta gojenec zavoda in ga je zapustil po dokončanem gimnazijskem študiju, ki ga je končal z odliko. Čeprav

v. njegovem poznejšem cerkveno-političnem zadržanju ni bilo sledu o duhovni usmerjenosti, ki jo je dobil v zavodu, vendar zahteva objektivnost, da poudarim to ime izmed številnih gojencev.

** Tukaj je — da navedem primer — kot v seminarju, kdor zna boljše hinavčiti, boljše voziti.

*** Njegovi najnevarnejši lastnosti: ponos in nagla jeza se kažejo vedno redkeje, njegove zablode so vedno kratkotrajnejše in se vedno hitreje kesa. To so — kot se mi zdi — zelo ugodna znamenja. Toda ti napaki sta bolj potlačeni, kot da bi pravzaprav izginili.

Stran 6 (5)

* Ker Vaša grofovska milost ponavlja to željo, in sicer da mora grof Anton zavod zapustiti, če ne more dobiti lastne sobe ali kabineta — sem žal prisiljen Vaši prevzvišenosti sporočiti, da ne morem — kot je to primer pri filozofih v Theresianumu — izpolniti želje Vaše grofovske milosti, prvič, ker nimam za to nobenega prostora, in drugič — odkrito rečeno — se tudi v tem primeru to ne bi zgodilo. Kajti izkušnja me je izučila, da prav bodoči filozofi — ker skoraj vsi kažejo tendenco po osamosvojitvi in popolni neodvisnosti — potrebujejo najskrbnejše nadzorstvo. To je še posebno primer pri grofu Antonu, ki ima mnogo večje nagnjenje do estetske literature kot do svojega pravega študija. To je dejstvo, ki ne zavira le njegovega študija, ampak mora postati brez pravega nadzorstva tudi za njegovo moralnost škodljivo.

** Potem ko sva ure in ure skupaj predelovala rimsko in grško zgodovino, je prinesel Prešern foilante Valvasorja, ki si jih je sposodil iz prestolnične knjižnice, in sva z rastočo vnemo listala po kroniki domačega kraja in se veselila ter navduševala ob dejanjih prednikov.

Stran 7

* Objektivna domneva, ki jo izrečem iz nemške svojeglavosti le Vam in bi je ne izrekel nobenemu drugemu, se mi je včasih porajala: ali ni dejstvo, da ste — če sem pravilno poučen — kot otrok slovensko govorili, včasih vzrok, da se ne pojavi najbolj ustrezeni preprosti izraz, neposredno tekoči jezikovni vir in se namesto tega bolj abstraktno izražate? Tudi česta uporaba konjunktiva namesto indikativa ima morda isti vzrok.

** Sploh pa je pritožba glede motenja izmišljotina, ker se drugi gojenci iz njegovega razreda, ki marljivo študirajo kot on, nikoli niso pritožili zaradi tega. In če bi ga bila sploh motila navzočnost drugih, bi pač vprašal, zakaj se dogaja, da se zadržuje (grof Anton) prav v sobi manjših gojencev, kjer je seveda največ motenja, da bi se predajal svojemu branju. Vzrok temu je, da je v tej sobi inštruktor, ki se najbolj sklada z njim v težnji po pesniški in estetski literaturi. Ta inštruktor je drugi, ki bo deloma zaradi tega moral zapustiti zavod. Daleč sem od tega, da bi grajal poetično ali estetsko izobrazbo, vendar sodim, da dela napak, če se ji izključno predaja in pri tem zanemarljivo svoj poglavitni študij.

Stran 8

* Čisto dobro zna oblikovati, izoblikovati pa ne.

** Premalo prikazovanja, preveč govorjenja.

Stran 9

* Če je kdaj v deški duši iz dremajoče iskre zagorel plamenitejši plamen, iz nerazvite kalli cvet, se moram pred vsemi zahvaliti njemu.

Stran 10

* Svakojake šegobriše nimam sintaktičnega pomena. Brez dvoma se je med mnogimi drugimi napakami v pesmi prepisovalcu ali stavcu primerila tudi tukaj napaka. Ker se pozneje pojavlja beseda šega čisto samostojno v pomenu naioga, uganka ali šala; kot se vidi iz pomena, bi morala tudi tukaj stati tako:

Svakojake šhege sobrišas in ker stoji sobrišas analogno kranjskemu briti v sentenci »norze briti« toliko kot norze sganjati, bi lahko imel stavek naslednji pomen:

Od modrosti niti ne pije niti ne je,
ampak rešuje razne uganke

Prav tako drugi stavek, tako kot je tu zapisan, nimam pravega pomena. Videti je, da je popačen iz naslednjega:

Zares je odšel v latinsko deželo.
Tedaj se je dvignil modri Latinec
in jim dal prvo uganke.

To je samo Sekol lahko rešil. Zato se ga je modri Latinec bal, ker je to vedel.

Stran 12

* Grof Auersperg je bil spet tu in me je ponovno vprašal, ali nisam pasjal kakih ljudskih pesmi. Kako sem mu moral odgovoriti, ti je znano.

** Ljudske pesmi, ki si mi jih poslal, sem dobil in jih dal gospodu grofu Auerspergu. Videti je bilo, kot da mu niso posebno ugajale.

Stran 12

* Če ste prepričani, da Vam bo Prešern razpravo o naši ljudski pesmi vrnil, bi Vas prosil, da mu jo date, ker bi me zelo zanimalo njegovo mnenje o njej.

Stran 14

* O smrti našega Prešerna, ki je s. umrl v Kranju za vodenico, ste že najbrž dobili sporočilo. Njemu, ki je bil nekdanji moj učitelj in kateremu se moram zahvaliti za marsikateri svetel

trenutek v samostanski temi Klínowströmovega zavoda, nameravam postaviti tudi na nemških tleh majhen pesniški spomenik in ob tej priložnosti nekoliko osvetliti slovanstvo vprašanje.

** Naj bi blagolasičen, lep deželni jezik gojili, razvijali, bogatili, oblikovali... vendar naj bi ob tem pustili v veljavi tudi nemški jezik v vsem svojem pomenu tudi za to deželo. V tem smislu, gospodje, v tem pristno narodnem smislu, so delovali ljudje, ki so sedaj na Kranjskem nepozabni, med njimi so imena, kot Vodnik in Kopitar, Zois, moj nepozabni učitelj Prešern in drugi...

** Kuranda je imel nesrečno roko, ko je prav zaradi nasprotja slovanstva in germanstva pomembno pesem na Prešerna odklonil za Vzhodnonemški časnik.

*** Jezik sem ti razvezal s svojo pesmijo,
kot je Kristus naučil govoriti mutca

Stran 15 (14)

**** V poine glasove, podobne kristalnemu potokom

* Nikdar ga nisem imel za pesnika v višjem emisiju besede, ker so mu za to manjkali poetične fantazije, ustvarjalna in oblikovalna moč, toda bil je spreten mojster jezika in je ustvaril svojemu narodu poezijo jezika.

** Posmrtno pesem na našega Prešerna mi vendar pošijete! O njegovi smrti sem čital v Jordanovih »Slavische Central-Blätter« (Slovanaki centralni časnik). Nobeno direktno pismo iz Ljubljane ni tega omenilo. Tako umre v naši domovini »nebirokratska« odlična osebnost. Ubogi mož je prava žrtev predmarčne dobe; da, zagotovo — četudi je tudi sam karkoli zakrivil — ga je stri tisti brezupni čas. Ta zapostavljanja, ko je hotel doseči meščanski položaj, to političsko hujkanje, to neupoštevanje njegove osebnosti pri samih takih individuih, ki niso bili vredni, da bi on, ki so ga ignorirali, uničujoče šel čeznje, potem obup nad vero, da bi se izboljšala njegova usoda in s tem potrlost duše nesrečnega moža — to ga je gnalo k tistemu zatočišču, ki je že marsikaterega nadarjenega moža spravilo ob zadnje moči in v prerani grob. Če ne bi Vi, kot sem pač pričakoval, prišli za pero, bi to storil jaz, četudi samo zato, da bi pred svetom priznal, da je bil »eden od naših«. Vendar rad priznam, da bi moja »Posmrtna pesem« ostala neopazena. Toda če smem, bi Vas opomnil, da bi to čimprej storili in mi zagotovo poslali en izvod.

VIRI

¹ Alphonse Klínowström: Friedrich August Klínowström und seine Nachkommen. Wien 1877. (Spisek učiteljev, inštruktorjev in učencev z letnico vstopa v internat.)

² Breda Požar: Književne veze Anastasija Grúna sa Slovencima i njihovi temelji. Doktorska disertacija. Zagreb 1944. (Prevodi pesmi in komentar.)

³ Archiv der Stadt Wien. (Kataster.)

⁴ Luka Pintar: Prešeren v šolah. Ljubljanski zvon 1902, 633.

⁵ Ludwig August Frankl: Anastasius Grúns Jugend. Neue Freie Presse. 13. 3. 1896.

⁶ Friedrich August Klínowström Grúnovi materi 8. 3. 1820. Grúnova zapuščina. Germanistični inštitut univerze v Gradcu, K—M.

⁷ Fr. A. Klínowström Grúnovi materi 26. 6. 1820.

⁸ Fr. A. Klínowström baronu Leopoldu Lichtenbergu 29. 9. 1820.

⁹ L. Lichtenberg Grúnu 19. 7. 1824.

¹⁰ Klínowström Grúnovi materi 5. 6. 1824. Pisma pod 7, 8, 9 in 10 so v Grúnovi zapuščini v Germanističnem inštitutu univerze v Gradcu, K—M.

¹¹ Peter Radics: Der junge Dichter Graf Auersperg, Verschollenes und Vergilbtes, Leipzig 1879, 36.

¹² Ludwig August Frankl: Anastasius Grúns Jugend. Neue Freie Presse 13. 3. 1896.

¹³ Fr. A. Klínowström Grúnovi materi 28. 8. 1820 in L. Lichtenbergu 29. 9. 1820. Grúnova zapuščina v Germanističnem inštitutu univerze v Gradcu, K—M.

¹⁴ Lieder aus dem Krainischen. Th. a. H. August 1826. Grúnova zapuščina, Univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

¹⁵ Kari Julius Schröer Grúnu 15. 10. 1875. Grúnova zapuščina v Germanističnem inštitutu univerze v Gradcu, S.

¹⁶ Matija Gollmayer Matiju Copu 15. 1. 1824. Luka Pintar: Prešeren v šolah. Ljubljanski zvon 1902, 633.

¹⁷ Grün Eduardu Bauernfeldu 22. 4. 1847. Dunaj, Narodna knjižnica, rokopisi 145/50 I.

¹⁸ Tagebuch von Max Löwenthal, Heinrich Blachoff, Nikolaus Lenau. Lyrik, Berlin 1921, 179.

¹⁹ Prešeren Matiju Copu 13. 2. 1832. Dr. Fran Kidrič: Prešeren I. Ljubljana 1938, 279.

²⁰ Peter Radics: Anastasius Grúns Lehrer und Freund, der slovenische Dichter Franze Prešeren als deutscher Poet. Leipzig 1882, 10.

²¹ Peter Radics: Anastasius Grúns Verschollenes und Vergilbtes aus dessen Leben und Wirken. Leipzig 1879, 65—75.

²² Dr. Matija Murko: Mislil k Prešernovemu životopisu. Ljubljanski zvon 1901, 122.

²³ Bernhard Seuffert: Anastasius Grün, Deutsche Rundschau 1897, 375.

²⁴ Kranjska čbelica I, 40.

²⁵ Auerspergova zapuščina. Univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

²⁶ Peter Radics: Anastasius Grün über die slovenische Sprache. Dunaj, Tribuna 2. 5. 1882.

²⁷ Grün Prešernu 23. 7. 1838. Fran Kidrič: Prešeren I. Ljubljana 1938, 333.

²⁸ Ungedruckte Volkslieder VII. Grúnova zapuščina. Germanistični inštitut univerze v Gradcu.

- " Grün Prešernu 15. 12. 1844. Fran Kidrič: Prešeren I, 354.
 " Luka Pintar: Književne drobtinice. Zbornik Slovenske matice III, 184, 185.
 " Grün Prešernu 8. 12. 1845. Fran Kidrič: Prešeren I, 354.
 " Prešeren Grünu okrog 1843—1844. Fran Kidrič: Prešeren I, 353.
 " Prešeren Grünu 23. 8. 1845. Fran Kidrič: Prešeren I, 358.
 " Grün Eduardu Bauernfeldu 1837. Wiener Zeitung 1908, Nr. 81.
 " Stanko Vraz Ljudevitu Gaju 27. 1. 1837. Gradja VI, 315—5.
 " Prešeren Vrazu 4. 3. 1837. Fran Kidrič: Prešeren I, 313.
 " Vraz Prešernu 18.—28. 3. 1837. Kidrič: Prešeren I, 314.
 " Vraz Prešernu 2. 4. 1837. Kidrič: Prešeren I, 314—318.
 " Vrsz Mihl Kasteicu 10. 8. 1837. Prešernova zapuščina. Univerzitetna knjižnica v Ljubljani.
 " Prešeren Vrazu med 13. 5. in 10. 8. 1837. Kidrič: Prešeren I, 319.
 " Vraz Prešernu 1. 8. 1837. Kidrič: Prešeren I, 322.
 " Deutscher Musenalmanach für das Jahr 1838. Adelbert Chamisso und Gustav Schwab, 295—308.
 " Vraz Prešernu 19. 11. 1837. Kidrič: Prešeren I, 329.
 " Taschenbuch für vaterländische Geschichte. Wien 1839. Joseph v. Hornmayr, 1—20.
 " Grün Vrazu 2. 5. 1845. Vrazova zapuščina. Univerzitetna knjižnica v Zagrebu.
 " Vraz Grünu 24. 8. 1846. Dela Stanka Vraza V. Zagreb 1877, str. 391.
 " Grün Vrazu 25. 12. 1848. Ed. Castie: A. Grüns Werke. Leipzig 1909, Bd. V, 20.
 " Vraz Grünu 24. 8. 1844. Dela Stanka Vraza V, 393.
 " Grün Vrazu 25. 12. 1844. Ed. Castie: A. Grüns Werke. Bd. V, 19—20.
 " Matevž Ravnikar Grünu 18. 12. 1845. Veda I, 88—89.
 " Dr. Karel Strekelj: Slovenske narodne pesmi I, št. 80. Vodnikov spomenik, 198.
 " Rokopisi Volkslieder X. Grünova zapuščina, v Germanističnem inštitutu univerze v Gradcu.
 " Grün Antonu Laschanu 30. 5. 1845. Dunajska narodna knjižnica, rokopisi 131/2 c.
 " Grün Laschanu 18. 2. 1849. Dunajska narodna knjižnica, rokopisi 131/2 c.
 " Gleichberechtigung der slovenischen Sprache. Krainischer Landtag, 2. Session, 7. Sitzung 20. 1. 1853. Ed. Castie: A. Grüns Werke, 189.
 " A. Laschan Grünu 1. 10. 1849. Grünova zapuščina. Germanistični inštitut v Gradcu, K—M.
 " Henrik Costa Grünu 11. 4. 1859. Grünova zapuščina. Germanistični inštitut univerze v Gradcu, A—C.
 " Grün Laschanu 22. 2. 1858. Dunajska narodna knjižnica, rokopisi 131/2 c.
 " A. Schlossar: A. Grüns gesammelte Werke. Leipzig 1907, Bd. 2, 209—210.
 " Gustav Schwab Grünu 8. 3. 1839. Grünova zapuščina. Germanistični inštitut univerze v Gradcu, S.
 " „Alfonz Gspan: Prešernov prevod Grünove Benečanske trojke. Slavistična revija IV, 1951, 29, 31, 25.
 " „Luka Pintar: O Prešernovi literarni zapuščini. Ljubljanski zvon 1901, 490.
 " Ed. Castie: A. Grüns Werke I, 40.
 " Grün Laschanu 18. 2. 1849. Dunajska narodna knjižnica, rokopisi 131/2 c.
 " Laschan Grünu 3. 3. 1849. Grünova zapuščina. Germanistični inštitut univerze v Gradcu, K—M.

FRANCE PREŠEREN, POSREDNIK SLOVENSKE KULTURE V NEMŠKEM KULTURNEM KROGU

Povzetek

Naš največji pesnik France Prešeren ima tudi velike zasluge kot posrednik slovenske kulture pri Nemcih. V Klinskowströmovem vzgojnem zavodu na Dunaju, kjer je bil nastavljen kot inštruktor (Hofmeister) 1822. leta, je spoznal grofa Antona Aleksandra Auersperga, ki je bil takrat gojenec zavoda. Kmalu sta se inštruktor in učenec zblížala. Oba sta izhajala iz iste dežele — Kranjske; oba sta bila že po naravi svobodomiselna in oba pesniška talenta. Tako je Prešeren že v zgodnji mladeniški dobi vplival na Grūna. Zbudil je njegovo zanimanje za zgodovino in kulturo domače dežele Kranjske, zlasti pa za slovenske ljudske pesmi, ki jih je Grün začel prevajati v nemščino že 1828. leta. S svojo zbirko »Volkslieder aus Krain« (1850) je Grün uvedel slovensko ljudsko poezijo v nemško literaturo. Poleg objavljenih pesmi je v Grünovi zapuščini še 42 neobjavljenih prevodov slovenskih ljudskih pesmi. Te pesmi so navedene in komentirane v disertaciji Brede Požar »Književne veze Anastasia Grūna as Slovencima i njihovi temelji«.

Da so nastali ti nemški prevodi slovenskih ljudskih pesmi, smo lahko predvsem hvaležni Prešernu, ki je bil tudi v poznejši dobi v stikih z Grünom. Prešeren mu je posredoval rokopise slovenskih ljudskih pesmi, nanj se je Grün obračal, če je naletel na kako nerazumljivo mesto, želel pa je vedeti njegovo mnenje tudi o svojem delu na tem področju. Vse to sem ugotovila na podlagi Grünove korespondence.

Prešeren je tudi posredoval, da je Grün spoznal Stanka Vraza in bil v osebnih stikih z njim. Srečal ga je v Ljubljani januarja 1837. leta. Vraz mu je poslal rokopise ljudskih pesmi. Mnoge od teh je Grün tudi prevedel in nekatere objavil.

Grün je bil tudi v stikih z drugimi pomembnimi predstavniki slovenske književnosti in je ves čas z dobrohotno naklonjenostjo sprejemal slovensko literarno ustvarjanje. Nedvomno je k temu mnogo prispeval Prešeren. Kako je Grün Prešerna cenil, najlepše izraža v svoji pesmi »Nachruf an Prešern«, ki je nastala neposredno po pesnikovi smrti. Kot motto odi je prevedel

prvih pet verzov Prešernove pesmi »Pevcu«. To so edini Prešernovi verzi, ki jih je Grün prevedel. Tudi Prešeren je prenesel v slovenščino samo eno Grünovo pesem, in sicer »Venetianer Trias«, in to v dveh variantah.

Dasi je Grün Prešerna cenil, vendar ni bilo med njima ožjih prijateljskih stikov. Tudi Grün ni mogel pri Prešernu premostiti stanovske razlike in je tudi tukaj ostal nepristopen aristokrat za Slovence — plebejca. Ti socialni predsodki in tudi prepričanje o kulturni zaostalosti Slovencev so vplivali, da Grün ni znal ali ni hotel pravilno oceniti Prešernovega pesniškega talenta, ker mu priznava le, da je mojster jezika, odreka pa mu pesniško ustvarjalnost. Razveseljivo dejstvo pa je, da so bili že med takratnimi zelo zavednimi Nemci ljudje, ki so znali pravilno vrednotiti Prešerna.

FRANCE PRESEREN, MEDIATOR OF THE SLOVENE CULTURE IN THE GERMAN CULTURAL CIRCLE

Summary

Our greatest poet France Preseren has great merits as mediator of the Slovene culture with the Germans. In Klinskowström's educational institution where he was engaged as instructor (Hofmeister) in the year 1822, he met Count Anton Alexander Auersperg who was then a boarding-pupil of the institution. Soon the teacher came into close contact with the pupil. Both originated from the same country Carniolia, both were liberal-minded and gifted for poetry. So Preseren has influenced Grün in his early manhood. He aroused his interest in the history and culture of his native country Carniolia and especially in Slovene popular songs which Grün began to translate into German in the year 1826. With his collection »Popular Songs from Carniolia« (Volkslieder aus Krain, 1850) Grün introduced the Slovene popular poetry into German literature. Besides these published songs there are 42 unpublished German translations of Slovene popular songs left in Grün's property. These songs are quoted and commented in the doctoral dissertation of Breda Požar »Anastasius Grün's Literary Connections with Slovenes and their Foundations«.

We must be especially grateful to Preseren that these German translations of Slovene popular songs were made. He was also in contact with Grün at a later period. Preseren mediated him the manuscripts of Slovene popular songs. Grün applied to him when he needed an explanation of some unintelligible passage. It was of great importance to him to know Preseren's opinion about his work in this sphere. I could state all this on the basis of Grün's correspondence.

Preseren convened also a meeting with Grün and Vraz in Ljubljana in January 1837. So owing to Preseren's merits Vraz and Grün came into contact. Vraz sent him manuscripts of Slovene popular songs. Many of them were translated by Grün, some of them were published.

Grün got in touch also with other important representatives of Slovene literature and accompanied the Slovene literary creating with great benevolence. Without any doubt all this happened under the influence of Preseren. How much Preseren was esteemed by him is expressed best in his poem »In Honour of Deceased Preseren« (Nachruf an Preschern) which was composed immediately after the poet's death. As motto to the ode Grün translated the first five verses of the Preseren's poem »To the Singer« (Pevcu). Only these verses of Preseren were translated by Grün. Preseren himself translated only one of Grün's poems into Slovene. It was the »Venetianer Trias« (Venetianer Trias). There are two variants of the Slovene translation.

Although Grün esteemed Preseren they were not bound by ties of friendship. Grün also referring to Preseren couldn't overcome class prejudices and remained a reserved aristocrat for the Slovene plebeian. These class prejudices and also the conviction of the Slovene cultural backwardness influenced Grün's opinion about Preseren. Grün couldn't or wouldn't estimate Preseren's poetical talent correctly because he only recognized his great perfection in language denying his poetical creating. But it is a fact that there were some men among the Germans who at that time appreciated Preseren.

Jos. Wester

KORRESPONDENCA AŠKERC—SKET

(Iz krtačnega oddisa ČZN, XXXV, 3-4, 1940)

V pisemski zapaščini Aškercu in Sketu, kolikor je hranim jaz,* so tri Aškerčeva pisma Sketu in štiri Sketova Aškercu. Prva tri so iz l. 1882, ko je bil Aškerc v svoji prvi kaplanski službi v Podsredi.¹ Sket pa je ves čas svoje službe deloval kot gimnazijski profesor (1877—1908) v Celovcu, kjer je urejeval in izdajal leposlovni in znanstveni list Kres (1881—1886). V Kresu 1882 je Aškerc pod značko N. C. [Anton Aškerc]² priobčil tri pesmi: 1. Venec na gomilo dr. Bleiweisa viteza Trsteniškega (str. 131), elegijo v distihih po zgledu in v slogu Prešernove V spomin Matija Čopa; 2. Vojakova pesen (str. 244), pesem v trohejskih osmercih protimilitaristične smeri; 3. Večna pomlad (str. 259), pesmico (6 kitic) z osnovno mislijo, da klije v pesnikovem srcu večna pomlad.

Izmed Sketovih pisem odgovarja prvo (26. okt. 1882) na Aškerčevo pismo (tretje), medtem ko vsebuje drugo (5. dec. 1883) le prošnjo Aškercu, da bi še kaj primernega poslal za Kres. V tretjem in četrtem pismu (obe iz l. 1905) pa izraža Sket Aškercu priznanje za njegovi pesniški deli Primož Trubar in Mučeniki, ki mu jih je bil pesnik poslal v dar.

I. AŠKERC SKETU

1. Vizitka (brez ovitka), bel karton, vel. 8,6 × 5,2 cm. Na prednji strani: Anton Aškerc. (Tiskano z okroglopisnimi črkami.) Na drugi strani:

Blagorodni gospod urednik!

Pošljam Vam spet nekaj — ako bo za »Kres«.

S posebnim spoštovanjem
(v Kresu) N. C.

(Podsreda), 4. marca 82.

S tem lakoničnim dopisom je poslal Aškerc bržčas »Vojakovo pesen«, ki jo je Kres prinesel nato v 5. št. 1. maja 1882. Prvi Aškerčev prispevek je bila zgoraj omenjena elegija Venec na gomilo dr. Jan. Bleiweisa.

2. Pismo z ovitkom; obsega 2 strani.

Blagorodni gospod urednik!

V dokaz, da sem Vaše prijazno pismo prejel in si je k srcu vzel, pošljam Vam spet nekaj. — V »Vojakovi pesni« pa blagovolite popraviti tam, kjer se glasi:

Ki o miru govorijo,
Ki o zlogi govorijo
Mej narodi, mej gospodi
Po vsem širnem božjem svetu!
Svet le hoče mir imeti

Zadnja dva verza naj se rimata, ^{/3} namreč:

Po vsem širnem, božjem sveti!

Svet le hoče mir imeti

Obetaje, da Vam utegnem tedaj pa tedaj poslati še paliva za »Kres«, kolikor mi pripuščajo moči in čas — ostanem

z odličnim spoštovanjem

Vaš N. C.

recte: A. Aškerc.

V P(odsredi), 4./4. 82.

S tem pismom je pospremil Aškerc svojo pesmico »Večna pomlad«, ki je izšla v Kresu v isti (5.) številki. V pismu zahtevani popravek je Sket v objavi »Vojakove pesmi« točno izvršil. Na pol dane obljube, da bo še kaj poslal za Kres, pa Aškerc ni izpolnil. Vsaj Kres ni poslej objavil nobene Aškerčeve pesmi več. Razlog za to, da je Aškerc v Kresu umolknil, moremo razbrati iz naslednjega (zadnjega ohranjenega) pisma, dasi se pesnik v njem nekako opravičuje, da svoje obljube ni držal.

V Kresu 1. julija 1882 je Janko Pajk, profesor v Brnu, objavil dokaj plehko in plitvo oceno pod naslovom »Kritika Gregorčičevih poesij«, medtem ko je bil Levec isto pesniško zbirko v Ljubljanskem zvonu že 1. maja 1882, str. 312, z vznesenimi besedami označil kot »zlato knjigo« in jo nato 1. julija tudi z estetskega stališča ocenil povsem ugodno, češ da zaznamuje v slovenski književnosti izdaten napredek in da je Gregorčič iznova ustvaril neko posebno obliko lirskih poezij (str. 441). Naravno, da je neumestna Pajkova ocena Aškerca močno »poparila« in da je svoji ogorčenosti dal duška v naslednjem pismu.

3. Pismo z ovitkom; obsega 4 strani.

Blagorodni gospod urednik!

V zadnjem svojem pismu bil sem Vam, g. profesor, nekako objubil, da hočem tedaj pa tedaj še poslati paliva za »Kres«. Zdaj vidim, da ni dobro, obetati, če se ne vé: kdaj obljubo izpolniti? Prigánjali ste me v tem času že dvakrat — in »N. C.« še zmerom dremlje tu doli ob hrvaški meji! [/] Osobno spoštovanje do Vas me nagiblje, da se opravičim. Pred vsem Vam je znano, kako malo časa nam v našem stanu preostaja za Pegaza. Drugič pa se saj jaz nigdar ne silim, ker se ne morem; — kadar pride kaj samo od sebe, tedaj vzamem olovko v roko. In nekaj je še tudi, kar Vam čisto odkrito-srčno izpovem. »Ali morda niste z nami zadovoljni?« — pišete, g. profesor. Z Vami, g. profesor, je moja malenkost popolnoma zadovoljna, ali »brnski kritikar« — tá, tá! Zares, kar piše Pajk o Greg. poezijah, to me je prav močno poparilo — ali pa tudi ohladilo! [/] Ne bom trdil, da ni nič resnice v tisti »kritiki« — ali pomislite, g. profesor, koliko neumnosti! Če Pajk toliko Greg. pesni ne umeje in to še sam pové, dasi je vse takó jasno pri Greg.; če on najlepše rime graja in pravi, da post.: je — je, se — se itd. so samé rime, ne pa vsi zlogi skup od akcenta začensí, torej e. gr.: gomila je, zalila je, košáti se etc. etc. etc. ali je mogoče, da prof. P. tega ne vé? Ne, to je neverjetno! V resnici sem omiloval »Kres«, da ga je Pajk tako onečastil s svojo nevednostjo in najivnostjo! Mislil sem, da pač g. urednik niste prebrali poslanih P. takózvane kritike — res, škoda za Kres! — Moja malenkost sicer nema nobenega merodajnega vpliva pri slavnem uredništvu, vendar bi si usojal [/] Vam, gospod urednik, svetovati, da kakó popravite pred svetom ta Pajkov lapsus! — Brez zamer! — »Suše« še dozdej niste imeli g. ur. v poeziji — saj je donašal Kr. dozdej po tri, štiri pesni in še Cimpermanove izvrstne »iveri«. Za en zvezek bo celó že ena sama pesen zadostovala — po mojih mislih. — Kar moje slabosti zadeva, — saj leto še ni pri kraji — utegnem Vam še do konca poslati kaj, če me ne morete pogrešati. — Ali Pajk, Pajk, tá mi ne gré iz gláve! —

Konečno Vas prosim, gospod urednik, da mi ne zamerite, če sem Vam odkrito povedal, v čem obstoji moja nezadovoljnost s Kresom.

Sam pa, g. profesor, prejmite moje odlično osobno spoštovanje, s kojim znamvam kot

Vaš udani

Podsreda, 17. 8. 82.

A. Aškerc (— N. C.)

II. SKET AŠKERCU

Pismo z ovitkom; obsega 2 strani.

Castiti gospod!

Najprej prosim, da mi ne zamerite, ker Vam nisem tako dolgo na Vaše cenjeno pismo odgovoril. Pričakujem že dolgo od Vaše muze dobre podpore, all zastonj sem dozdej pričakoval, da bi se Vaši obeti uresničili. Zatorej si drznem Vas zopet z novimi prošnjami nadlegovati; seveda ne morem svojih prošelj s tem podpirati, da sem ravnal po Vašem dobrem nasvetu, all žalibože, urednik ni oseba zá-se, temveč mora na vse ozir jemati, in ako se kje kaj nasprotnega prikaže, mora mu biti objektivnost najprva stvar. Jaz ne prosim zá-se Vaših lepih proizvodov, temveč za čitatelje našega lista, ki bi tudi naj, Vaše stvari čitajoči, radovali se nad Vašimi plodovi in se iz njih učili. Smoter našega lista pa tudi poznate, in upam, da ni sramota onemu, čegar proizvodi se % beró v »Kresu«. Nas vse vodi zgoli domoljubje in nesebičnost, a zatorej pričakujemo, da ne odtegnete svoje roke od našega trudapolnega podvzetja.

Še enkrat Vam ponavljam svojo prošnjo in v kratkem kaj lepega pričakujoč ostajam

Vam udani

28/10 82.

Sket.

To prvo ohranjeno pismo je pač nekoliko zakasnel odgovor na Aškerčevo zadnje pismo in v njem izraženi nasvet, naj bi urednik Paikov »Ianus« pred svetom popravil. Ker Sket tega ni storil, se je Aškerc gotovo čutil užaljenega ter se v Kresu ni več oglasil. Postal je in ostal pod imenom Gorazd sodelavec Ljubljanskega zvana, ki mu je bil že v I. letniku (1881) objavil pesmico Na ládiji. V II. letniku (1882) je že enajst Gorazdovih pesmi. Iz početka je prvačil X, t. j. Gregorčič, v 9. številki pa je že na prvem mestu Gorazdova Madonna, enako v 12. številki Vaška lpa.

2. Pismo z ovitkom; obsega 1 stran.

Castivredni gospod!

Dolgo si nisem upal nadlegovati Vas s prošnjami, ker mi niste blagovolili izpolniti zadnje do Vas poslane. A prepričan, da se istemu, kdor trka, tudi odpre, usojam si Vas še enkrat po dolgem času s svojo prošnjo nadlegovati. Blagovolite mi pošiljati plodove svoje nežne Muse tudi za naš list v Celovci; saj je tudi ta pisan za vse Slovence in tudi vsem pristopen, ki se zanimajo za našo literaturo. Jako bi meni kakor našim čitateljem ustregli, ako bi mi v kratkem, menda že za eno prvih brojev bodočega leta, poslali nekaj Vaših proizvodov pesniških.

Z odličnim spoštovanjem

Vam udani

V Celovci, 5/12 83.

Sket

Sket je s tem pismom še enkrat poskusil, da bi pridobil Aškerca za svoj list, ki je v njem pač moral pogrešati dobrih pesniških prispevkov. All in kako se mu je Aškerc odzval na to nujno prošnjo, ne vemo, vsaj pisma ni o tem nobenega. —

V ohranjeni korespondenci Sketovi Aškercu sledi posledj dolg presledek 22 let. Medtem je bil Aškerc že preživel dobo svoje najvišje pesniške tvornosti, slekel je duhovniško suknjo in opravljal v Ljubljani službo mestnega arhivarja. All sta si v tem razdobju kaj dopisovala, se ne da ugotoviti. Naravno pa je, da se je Sket kot ureditelj slovenskih čitank za srednje šole pozorno zanimal za Aškerčeve pesniške zbirke ter zajemal iz njih berila za te učbenike.⁴ O tem priča tudi naslednji dve pismi iz leta 1905.

3. Pismo z ovitkom; obsega 4 strani.

Velecenjeni gospod!

Presrečno se Vam zahvaljam za priposlano »protikritiko«. Čital sem jo z zanimanjem v Slov. Narodu, kakor tudi odgovor Tominškov na njo. Sprva sem se kar začudil, da je mogel ocenjevalec v Zvonu sploh še vprašati, all je Trubar vreden, da ga kdo opeva?

To vprašanje se mi je zdelo otročje, in nikakor nisem mislil, da bode na to se sploh ozirali. Saj o zaslugah in o znamenitosti Trubarjev nikdo več ne dvomi, kdor je le pogledal v našo književnost.

Edino Vaša zasluga pa je, da ste sami postavili Trubarju spomenik, katerega si iz brona uliti in na javnem trgu v Ljubljani postaviti ne upajo — /. preboječi Slovenci: Trubar — Vodnik — Prešeren, ta trojica v našem slovstvu se naj svetl javno na visokih piramidah!

Vaš odgovor je kaj lep, ker je stvaren; pri nas Slovencih so stvarne kritike kaj redke. Vaš nasprotnik pa je malo stvaren in to kaže, da njegovo subjektivno mnenje nima globokega prepričanja in trdne podlage.

Ali je Trubar vreden »upesnitve« ali ne, to je zgolj pesnikova stvar, in to vprašanje ste Vi odlično rešili. Jaz sem z veseljem čital Vaše delo, da, d v a k r a t sem ga čital že in vselej sem se naslajal o njem, dokaz, da je delo zanimivo.

Tukaj smo se enkrat povzdignili na višje stališče, in vsak čitatelj Vam bo hvaležen za to. Povzdiguje nas naj poezija, daja in vliva naj nam novih moči, da vztrajamo na svojem mestu in v svojem delu za narod /. in za človeštvo! Velike ideje naj razširjajo pesniki in jih naj oživljajo v nas, da se povzdignemo nakvišku. Pesniki so voditelji svojemu narodu — to ni gola fraza, kakor se lahko zdaj prepričamo o Schillerjevih slavnostih.

Vedno obžalujem, da se noben pesnik doslej ni lotil še višjih snovij, ki bi nas navduševale; edini Vaš Trubar je ep, ki nam slika celo dobo našega življenja, dobo reformacije z njenim junakom. Zdaj bode tudi mladina si lahko naslikala Trubarja kot narodnega junaka.

Taki epi bi bili lahko tudi: Sv. Ciril in Metod, Vmeščanje koroških vojvod, Samo, Kacjanar, Matija Korvin kot kralj Matjaž itd. itd.

Kako krasna je Vaša: »Stara pravda!« Take pesnitve segajo globoko v narodovo dušo, ker slikajo narod sami! /.

Ne zamerite, da sem postal tako gostobeseden, rekel bi skoro, da sem se izpozabil, toda, čitanke sestavljajoč, pogrešam mnogo, mnogo v našem slovstvu, kar bi rad imel in podal naši mladini. — Da je Tavčarjev spis »o zemljiški knjigi« v moji čitanki, vzrok je temu ministrstvo, ki je tak spis o zemljiški knjigi zahtevalo, ker se čitanka rabi tudi na učiteljskih. Meni so nemški vzorni spis poslali, da ga prestavim in sprejem, toda to sem odklonil in rajši Tavčarjevega sprejel, kar je bilo mislim prav.

Se enkrat Vas zahvaljujem za »protikritiko« ter ostajam Vam iskreno vdani častitelj

Sket

V Celovcu, 10/V. 05.

Aškerčevo zgodovinsko epsko pesnitev Primož Trubar je bil v Ljubljanskem zvonu 1905, str. 118 in 183, dokaj neugodno ocenil dr. Jos. Tomišek, ki pravi med drugim: »In Trubar? Kako ga naj in kaj naj pesnik na njem opeva? Jaz bi za svojo osebo še prej celo vprašal, ali se naj Trubar sploh opeva?« Tomiškova stvarna in glede izbire epskega junaka načelna kritika je izzvala pri Aškercu hud odpor, ki mu je dal izraza najprej v listku Slov. Naroda, nato pa v posebni brošuri »Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne?« Tomišek je nato ostro odgovoril najprej tudi v listku Slov. Naroda, nato pa v posebnem natisu pod naslovom »Pesnik Aškerc v boju za herojstvo«. Več o tej zanimivi slovstveni pravdi gl. Marja Boršnik-Škerlakova, Aškerc, str. 350—4.

4. Pismo z ovitkom; obsega 1 stran.

Velecenjeni gospod arhivar!

Presrečno se Vam zahvaljujem za krasni Vaš proizvod. Zdaj še le bode širše občinstvo spoznalo našo reformacijo, ki je bila tako dolgo v temi skrita in tlačena. Pri nas pride pač resnica pozno na dan. Vi ste ji pomagali na svetlo, in zato Vam bo naš narod hvaležen, a ne zdaj, temveč pozneje, toda kdaj — to je še zakrito našim očem. Vsekako

pa bo omikano razumništvo Vam vedelo že zdaj veliko hvalo za Vaše delo, in jaz bom izkušal nekatere Vaših novih pesnitev mladini podati v roke v svojih čitankah.

Veselo novo leto Vam želeč, ostajam Vaš iskreni častitelj

Sket.

V Celovcu, 29. XII. 05.

Aškerčevi Mučeniki so takoj za Trubarjem zbudili jedko polemiko v literarni javnosti. Gl. o tem pregledno poročilo M. Boršnik-Skerlakove, Aškerc, str. 354—61. Prvo pismo priznanje za svoje Mučenike je bil Aškerc prejel v pismu prof. Miha Vambergerja z dne 17. decembra 1905. Drugo priznanje pa mu izraža Sket v svojem zadnjem pismu, kl se nedvomno nanaša na to pesniško zbirko, dasi je Sket izrečno ne imenuje. Žal, da nam ni znano, kako se je Aškerc odzval na Sketovo pohvalo Trubarja in Mučenikov.

Obljube, sicer zelo oprezno izražene (»bom izkušal«), da bo kako novo pesnitev (iz Mučenikov) porabil v svojih čitankah, Sket ni držal. Imel je pač upravičene razloge za to, saj bi tudi kak drug sestavljalec šolskih beril ne mogel v tej zbirki najti primerne pesmi za šolsko knjigo. Četudi je bil Sket iskren častilec Aškerčev, tudi pozneje, ko sva skupno (v letih 1908—1914) zbirala in izbirala slovensko čtivo, ni nikoli predlagal, da bi sprejela kako pesem iz Mučenikov. Preizkušeni šolnik je imel pač dovolj izbrušen estetski in pedagoški čut, da je vedel, kaj sodi v šolsko knjigo kot pesniški vzorec. Tudi strogo objektivna ocenjevalka Boršnik-Skerlakova meni: »Nobena pesem ni v celoti toliko dobra, da bi bila zrela za objavo« (Aškerc, str. 355).

Solski nadzornik Josip Wester je umrl 6. decembra 1960 v Ljubljani.

OPOMBE

* Zda v NUK v Ljubljani, kateri je gradivo pisec članka Josip Wester odstopil v aprilu 1948 (prim. Aškerčev zbornik, Celje 1956, 69).

¹ Drugo in tretje Aškerčevo pismo je v glavnem objavil in uporabil dr. Ivan Prijatelj v spisu Ustanovitve »Ljubljanskega zvona« in celovškega »Kresa«, RDHV III (1928), 244—6.

² S podobno kratico »nc« se je Aškerc podpisal kot pesnik Soneta v rokopisanem listu mariborskih bogoslovcev Lipica (1881). Gl. Marja Boršnik, Aškerčeva bibliografija, 9.

³ /, pomeni pričetek nove strani v pismu.

⁴ Prim. zadevne navedbe v Marje Boršnikove Aškerčevi bibliografiji: str. 12—4, 24, 28, 31, 35—7.

Manlea Spendal

JANEZ MIKLOŠIČ, ZBOROVODJA, GLASBENI PEDAGOG IN SKLADATELJ (1823—1901)

V dobi pred ustanovitvijo čitalnice (1861), ko o kakem slovenskem kulturnem življenju v Mariboru še ne moremo govoriti, saj se večina mariborskih Slovencev sploh še ni zavedala svoje narodnostne pripadnosti, zasledimo med imeni aktivnih in podpornih članov tedanjih nemških društev Caslnoverelna, Musikverelna ter Männergesangsvereina, ki tedaj še niso kazala odkritih znakov narodnostnega nasprotja, tudi imena nekaterih redkih narodnostno že zavednih rodoljubov — kasnejših najzaslužnejših članov čitalnice: prvega in drugega vodjo čitalnice dr. Janka Sernea, dr. Matijo Preloga in zborovodjo Janeza Miklošiča.

Janez Miklošič (Miklosieh), brat znanega slavista Franca Miklošiča, se je rodil 20. maja 1823 v Radomersčaku pri Ljutomeru kot sin premožnega kmeta. V Ljutomeru je obiskoval »vzorno šolo«, opravil leta 1842 tromesečni tečaj za trivialne šole na pripravništvu v Gradcu in bil nato nastavljen kot učitelj v Lučanah (1842—1844). V šolskem letu 1844/45 je dovršil polletni tečaj za glavne šole na pripravništvu v Gradcu, kjer so intenzivno gojili glasbo. Nato je bil nameščen v Stadlu na Gornjem Štajerskem (1845 do 1848), zalem pa je služboval v Murānu (1848—1851). Ker se je na teh mestih odlikoval kot vzoren učitelj, je bil leta 1851 premeščen na mariborsko e. kr. okrajno glavno šolo (normalko). Kmalu je tudi v Mariboru zaslovel kot odličen pedagog in organist in je bil pozvan še na gimnazijo za učitelja petja¹. V Mariboru se je seznanil Miklošič z mnogimi glasbeniki, posebno pa je bil v stalnem stiku s tedanjim stolnim organistom Peregrinom Maníhom², kar je pripomoglo, da je poglobil in izpopolnil svoje glasbeno znanje. Od leta 1861 do upokojitve leta 1900 je služboval na državni vadnici kot elementarni učitelj³, poučeval pa poleg tega še petje in klavir na učiteljskišči ter od šolskega leta 1873/74—1879/1880 zopet petje tudi na gimnaziji⁴. Zraven tega je vodil čitalniški

Rojstna hiša Janeza Miklošiča
v Radomersčaku

zbor od njegove ustanovitve do leta 1882, bil aktivni član lavantinskega Cecilljanskega društva⁵ ter član ljubljanske Glasbene matice⁶. Umrl je 3. avgusta 1901 v Mariboru.

V zgodovini mariborskega glasbenega življenja je Janez Miklošič pomemben kot zborovodja, učitelj petja in skladatelj. Njegova zasluga je bila, da se je petje intenzivneje gojilo in bolj cenilo kot do tedaj. V učencih je zbuja ljubezno do petja, kar dokazuje dejstvo, da je bilo v času njegovega delovanja na gimnaziji število učencev, ki je obiskovalo ta, tedaj še neobvezen predmet, izredno visoko⁷. S tem je Miklošič sistematično pričel pripravljati tla za širjenje slovenskega petja na Štajerskem, kjer so razmere bile neprimerno manj ugodne kot na Kranjskem ali Primorskem⁸. Pod njegovim vodstvom je 2. avgusta 1858 dijaški pevski zbor ob proslavi stoletnice mariborske gimnazije prvič javno zapei med drugimi pesmimi tudi slovensko pesem Zvonikarjeva Blaža Potočnika ter hrvaško budnico Ustanimo, zora puca⁹.

Najpomembnejše pa je bilo njegovo glasbeno delo, ki ga je opravljal kot zborovodja v okviru mariborske čitalnice. Poleg dr. Sernca, ki je dal pobudo za ustanovitev čitalnice, in Slomška, ki je izdelal načrt za sporede prvih čitalniških prireditev, je imel gotovo Miklošič največ zaslug za realizacijo čitalniške zamisli. Saj je prav petje, in sicer predvsem zborovsko, ljudi najbolj privabljal k prireditvam in je kot izraz splošnega ljudskega razpoloženja mnogo bolj kot deklamacije ali govori vplivalo na prebujanje nacionalne zavesti.

Takoj po ustanovitvi čitalnice (17. 7. 1861), ko še ni imel razpoložljivega pevskega kadra, je Miklošič zbral nekaj svojih najboljših dijakov-pevcev in jih združil v majhen zbor. Kmalu so se temu zboru pridružili še bogoslovci, češki inženirji in uslužbeni, ki so bili tedaj zaposleni v Mariboru pri graditvi koroške železnice, ter znani vokalni kvartet učitelja Mihaela Vučnika iz Frama. Začetne težave sta pomagala premagovati tudi Benjamin in Gustav Ipavec, ki sta prihajala k pevskim vajam in večjim prireditvam iz Gradca, kjer sta že poprej v letih 1850—1851 tudi sama prirejala »besede« z graškimi študenti. Tako okrepljeni zbor je šel okoli 40 (moških) glasov.

Medtem ko je ob prihodu dr. Lovra Tomana v Maribor dober mesec po ustanovitvi čitalnice (23. avgusta 1861) nastopil pod Miklošičevim vodstvom le dijaški zbor¹⁰, izvemo iz poročila v Novicah o tretji veliki čitalniški »besedi« 31. julija 1864, da je »pevcev z vsem bilo kakih 60, iz Maribora kakih 40, ostali pa so bili iz zunanjih krajev. Pevski vodja je bil gospod Miklošič, slavno znani skladatelj slovenske maše in drugih lepih pesmi. Če pomislimo, da razun »Naprej-a« so vsi zbori se na novo učili in, da so zunanji pevci z mariborskimi skup le eno skušnjo imeli, se je res čuditi, da so vsi zbori tako izvrstno peli, kakor da bi bili zbrani sami stari vajeni pevci. Gosp. Miklošič se je skazal skoz in skoz umnega, prevdarnega voditelja, posebno njemu gre čast in hvala za izvrstno izobraževanje vseh zborov.«¹¹

Posebna zasluga pa gre Miklošiču za ohranitev slovenske pesmi po letu 1870, ko so se pričela narodnostna nasprotja med Slovenci in Nemci v Mariboru vedno bolj zaostrovati. Zaradi omejenega delovnega območja ni mogla čitalnica izpolnjevati širše zastavljenih nalog in je tako zgubila svoj pomen. Glavni vzrok njenega propadanja pa je bil naraščajoči nemški pritisk, ki je nekaj časa preprečeval vsak večji slovenski kulturni nastop. Slovenski izobraženci so se morali takrat boriti za sam obstoj slovenstva v Mariboru in okolici. Tako se je v tem času vse kulturno in tudi glasbeno življenje razvijalo v nemški nacionalni smeri. Primanjkovalo je slovenskih učnih moči in slovensko petje bi popolnoma prenehalo, ko ne bi bilo dijaškega gimnazijskega zbora, ki ga je Miklošič v letu 1873/74 ponovno prevzel¹². Kljub velikim težavam je Miklošič vrnil v spored pri mašah, šolskih prireditvah in izletih v okolico tudi kako slovensko pesem in s tem pripomogel, da ta tudi v najhujši dobi slovenskega kulturnega zatiranja ni povsem zamrla.

Ob shodu slovenskih štajerskih učiteljev in profesorjev leta 1874 v Mariboru se je Miklošiču posrečilo pridobiti nekaj udeležencev za sestavo zbora in, kot piše Slov. gospodar, »je pevski zbor pod vodstvom g. Miklošiča izvrševal svoj nalog tako izvrstno, da smo se čudili, kako da je bilo mogoče po par vajah tako lep uspeh doseči. — Gospod učiteljem gre čast, da so nas po dolgoletnem življenju v Mariboru z lepo veselico razveselili, pa tudi svetu prav sijajno pokazali, da kljub groznemu pritiskanju od nemškutarske strani Slovenci še živijo«¹³. Sledilo je ponovno zatišje do leta 1881, in spet je bil Miklošič tisti, ki ga je prekinjal z nastopi dijaškega zbora. Tako je pri-

redil v letih 1878 in 1880 z dijaki gimnazije in učiteljišča »muzikalno-deklamatoriško akademijo«; na sporedu so bile poleg nemških tudi slovenske pesmi. Prirejal je nastope tudi zunaj Maribora, npr. 1878 v Ljutomeru, 1880 in 1882 pa v Ptuj¹⁴.

Prva čitalniška prireditev je bila spet v začetku leta 1881. Marea 1882 pa so člani čitalnice priredili Miklošiču poslovilni večer in mu izrekli priznanje za njegove zasluge za slovensko petje v Mariboru. Z Miklošičem je končano obdobje slovenskega moškega pevskega zbora in s tem prva faza slovenskega glasbenega življenja v Mariboru.

Janez Miklošič

Kot zborovodja je Miklošič skrbel tudi za glasbeni arhiv. Prvi je uredil notni material v čitalnici, na gimnaziji in na učiteljišču. S tem je opravil ogromno delo, kajti potrebno je bilo prepisovati in razmnoževati ves notni material. Opravil je to večinoma sam. Tako je npr. gimnazijski arhiv štel po desetletnem obstoju že 72 cerkvenih in 62 posvetnih zborov, med katerimi so bile tudi slovenske in hrvaške skladbe¹⁵.

Kot skladatelj je Miklošič pomemben toliko, kolikor predstavlja njegovo skladateljsko delo intenzivnejšo formo ustvarjalnih prizadevanj štajerskih Slovencev na glasbenem področju. Seveda pa njegova dela niso po ravni v smislu ožjih umetniških meril in ne po razvojnem pomenu takšna, da bi mogla imeti v zgodovini slovenske glasbe trajnejšo vrednost. Sprva se je omejeval le na cerkveno glasbeno ustvarjalnost, pri čemer se je skušal čimbolj približati čustvovanju širokih plasti ljudskih množic ter vključiti slovenski jezik v bogoslužje. Nekaj podobnega opazimo v prvi polovici 19. stoletja tudi v Ljubljani pri skladateljih Gregorju Riharju, Blažu Potočniku in Luki Dolinarju. Slovenska cerkvena glasbena ustvarjalnost pa je imela na Štajerskem še toliko večji pomen, ker je pomagala buditi narodno zavest, kar je bilo tu veliko težje kot na Kranjskem.

Skladbe so po fakturi kot po izrazu zelo preproste in jih je težko stilno preeizno opredeliti. V osnovi pa kažejo naslonitev na klasičizem¹⁶. Najbolj znana je njegova Maša za štiri moške glasove, orgle in violon, ki je izšla v tisku pri F. Glöglu na Dunaju in jo je kasneje Hugolin Sattner priredil za mešani zbor kot »Slovensko sveto mašo« (izšla v založbi Jugoslovanske tiskarne leta 1922). Prvič so jo izvedli ob prvi obletnici čitalnice 3. avgusta 1862¹⁷. Druga maša za moški zbor »Gospod usmili se« je bila ohra-

njena v rokopisu v arhivu na učiteljskišči do leta 1941. Bila je njegovo zadnje delo pred smrtjo¹⁸.

Napisal je tudi nekaj pesmi, ki so jih uspešno izvajali na čitalniških prireditvah in so kot take tudi pripomogle k širjenju slovenske pesmi med ljudstvom, kot Mar i bor, Vsačina (venček narodnih napevov), Prijazno se pobratimo, Ali smem Slovenec biti, Slovenska dežela, Urno naprej, Iskrenim Slovencem, Davorija, Posvečenje (dr. Janku Serncu). Izmed omenjenih pesmi so le prve tri ohranjene v rokopisu v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. Dve pesmi, Na goro in Pridni učenec, sta izšli v šolski zbirki Gabrijele Majcna (Šolske pesmi, I. in II. stopnja).

Kot priznan elementarni učitelj je deloval Miklošič tudi na področju ljudsko-šolske didaktike. Sestavil je Stenske tablice za čitanje po analitično-sintetični metodi (Maribor, 1874). Navod o rabi 80 pregledljivih črk za prvi pouk v čitanju (Maribor, 1875), Začetnico za prvi poduk v čitanju (Maribor, 1875), Začetnico in prvo berilo za ljudske šole (Dunaj, 1878, nadaljnje izdaje 1880, 1883, 1884, 1887—90), Slovensko-nemško začetnico za ljudske šole (Slovenisch-deutsche Fibel für Volksschulen), Dunaj, 1881, druga izd. za občje ljudske šole, Dunaj 1887, nadaljnje izdaje 1889, 1894 in 1896.¹⁹

Za svoje zasluęe, ki si jih je pridobil s svojim vsestranskim aktivnim delom, posebno še na področju slovenskega zborovskega petja ter kot eden prvih buditeljev slovenske narodnostne zavesti, pripada Janezu Miklošiču častno mesto v zgodovini slovenskega kulturnega in zlasti še glasbenega življenja v Mariboru.

OPOMBE

¹ V izveštjih klasične gimnazije v Mariboru iz let 1857, 1858, 1859, 1860 in 1861 je omenjen kot: Johann Miklosich, k. k. Hauptschul-Lehrer (Programm des k. k. Gymnasiums in Marburg za leta 1857, 1858, 1859, 1860, 1861).

² Peregrin Manich (1812—1897), organist iz Upic (Elpe) na Češkem; dovršil je učiteljske v Kraljevem Gradcu; služboval je na Češkem, Stajerskem, bil stolni organist v St. Andražu v Labotski dolini in od tam prišel leta 1859 s Slomškom v Maribor, kjer je kot organist in regens chori služboval do leta 1882. Poučeval je poleg tega še glasbo na učiteljskišči in v samostanu šolskih sester, v bogoslovju pa koralno petje. Bil je zborovodja pri raznih nemških društvih, pomagal pa je tudi Miklošiču pri čitalniškem zboru. Napisal je več cerkvenih in posvetnih skladb, izmed katerih je ohranjena le pesem Mar i bor v rokopisu v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. (SBL, str. 42.)

³ Leta 1861 je moral zaradi pomanjkanja časa pustiti poučevanje na gimnaziji (Programm des k. k. Gymnasiums in Marburg 1861, str. 31).

⁴ V izveštjih klasične gimnazije iz leta 1874 je omenjen kot: Johann Miklosich, Lehrer an der Übungsschule der k. k. Lehrerbildungsanstalt, Nebenlehrer (Programm des k. k. Staats-Gymnasiums in Marburg, str. 41).

Leta 1874 ga je ministrstvo za uk in bogočastje oprostilo opravljanja učnega izpita iz glasbe (SBL, str. 122).

⁵ Dragotin Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem, str. 242.

⁶ Janez Miklošič je bil v tesnih zvezah z GM; to je razvidno iz ohranjene korespondence, ki obenem kaže, da je še pred ustanovitvijo pozdravljai namen, da se ustanovi. V pismu, ki je datirano v Mariboru 1. 9. 1872 in je bilo najbrž naslovljeno na Vojteha Valento, pravi: »Da se Glasbena Matica, v življenje skliče, me srčno veseli, ker znam, da bode to za narod velike koristi. — Kar mene zadeva, sem rad pripravljen novo društvo po svojih močeh podpirati. — Mesca septembra nameravam k učiteljski skupščini v Ljubljano priti in si dovoiti svoje misli zastran novega društva razodeti. — Z visokim spoštovanjem Vaš J. Miklosich, učitelj.« (D. Cvetko, Zgodovina glasb. umet. na Slov., str. 438.)

⁷ V času Miklošičevega delovanja je štel zbor od 140 do 160 pevcev, za njim pa npr. 1. 1897 le 40 do 60. (Izveštja klasične gimnazije od šol. 1. 1858/59 do 1879/80; Hinko Druzovič, Zgodovina slovenskega petja v Mariboru, CZN, 1924, XIX, str. 91); SBL, str. 122.

⁸ D. Cvetko, Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem, str. 35.

⁹ Hinko Druzovič, Zgodovina slovenskega petja v Mariboru, CZN, 1924, XIX, str. 89.

¹⁰ Toman je ob tej priloiki obljubil mariborakim pevcem, da bo napisal pesem, »ki bo v imenu vašega prijaznega mesteca«. Zadnjo kitico, ki se glasi: »Zato priseže vsak al' mlad al' star, da mu za srečo roda zmri je mar, zato si voli rodoljubov zbor, za mesto svoje Mar i bor!«, si je čitalnica izbrala za svoje geslo. Takoj po prejemu pesmi je čitalniški odbor pozval slovenske skladatelje, da jo uglasbi. Pozivu so se odzvali: Janez Miklošič, Peregrin Manich, Benjamin Ipavec in učitelj Ivan Zemljč (Semijč). V tej »tekmi« je zmagal Miklošič, ker je njegova skladba »po svoji prosti lepoti najbolj ugajala nam in takratnim pevskim razmeram, kot se je izrazil v svojem govoru ob 20-letnici čitalnice prof. Ivan Majciger. (Janko Glazer, Mariborski Večernik, 1932, VI, št. 249, str. 251. — H. Druzovič, Tabor, 1923, VI, št. 291, str. 8. — SGP, 1881, XV., št. 258, str. 3.)

¹¹ Novice, 1864, XXII, str. 261.

¹² Domneva se tudi, da je Miklošič leta 1861 pretrgal svoje delovanje na gimnaziji zaradi učitelja Carla Riecka, nemškega nacionalista, ki je bil v šolskem letu 1860/61 nameščen kot stalni učitelj na gimnaziji in se boril proti pouku slovenščine.

¹³ SGp, 1874, VIII, št. 39, str. 386.

¹⁴ H. Družovič, ČZN, XIX, str. 99.

¹⁵ SBL, str. 32; H. Družovič, ČZN, 1924, XIX, str. 31.

¹⁶ Manica Spendal, Slovensko glasbeno življenje v Mariboru v dobi čitainice, Nova obzorja, XV, 1962, str. 247.

¹⁷ V predgovoru k maši piše Miklošič: »Od več strani sem zvedel željo in potrebo, kratke in lahke slovenske maše. To me je napejalo, da sem mašo pri neki posebni priliki spisano in po več cerkvah brez težave s pohvalo pevano v natis dal.«

¹⁸ H. Družovič, ČZN, 1924, XIX, str. 92.

¹⁹ SBL, str. 122.

ARHIVSKA KONVENCIJA Z AVSTRIJO IZ LETA 1923 IN VPRAŠANJE NJENE IZVEDBE*

S propadom Avstro-Ogrske leta 1918 je postalo aktualno tudi vprašanje pripadnosti arhivov in drugih kulturnih dobrin na ozemlju nekdanje monarhije. Obe osnovni mirovni pogodbi, senžermenska z Avstrijo 10. septembra 1919 in trianonska z Madžarsko 4. junija 1920, od katerih nas v tej zvezi zanima le senžermenska pogodba, sta to vprašanje le deloma načelno rešili. Čl. 93 senžermenske pogodbe določa, da mora Avstrija izročiti arhive, dokumente itd., ki pripadajo upravam vseh vrst na odstopljenih ozemljih; kolikor bi oni ne bili na svojem mestu, jih bo Avstrija vrnila na zahtevo prizadetih vlad; kolikor gre za arhive, dokumente itd., ki se tičejo tudi avstrijskih uprav, se Avstrija obvezuje, da bo omogočila zainteresiranim vladam njihovo uporabo, te vlade pa zagotavljajo isto pravico tudi Avstriji. Jasno je, da gre v tem členu v prvi vrsti za administrativne arhive, čeprav je seveda včasih težko določiti mejo med administrativnimi in historičnimi arhivi. V čl. 191 se Avstrija obvezuje vrniti dokumente, starine, umetniške predmete, znanstveno in bibliografsko gradivo, ki pripadajo državi, drugim upravam in ustanovam ter privatnikom in so bili odneseni iz okupiranih ozemelj. Smisel tega člena za nas je, da predpisuje restitucijo kulturnih dobrin, odnesenih v času prve svetovne vojne z okupiranih ozemelj Srbije in Črne gore. V čl. 192 se Avstrija obvezuje vrniti predmete iste vrste kakor v čl. 191, ki so bili po 1. juniju 1914 odneseni z ozemelj, ki jih je Avstrija odstopila, vendar pa z izjemo predmetov, ki so bili kupljeni od privatnikov. V čl. 193 se Avstrija obvezuje, da bo vrnila »vse akte, dokumente in historične memoare«, ki so v njenih javnih ustanovah, ki so v direktnem odnosu z zgodovino odstopljenih ozemelj in so bili odneseni z njih v zadnjih desetih letih, oz. z italijanskega ozemlja po letu 1861; druge države se pa obvezujejo, da bodo izročile Avstriji predmete iste vrste, ki niso starejši od dvajset let, ki so v direktnem odnosu z zgodovino ali upravo avstrijskega ozemlja in so na odstopljenem ozemlju. Čl. 194 in 195 za nas nista interesantna, pač pa čl. 196, s katerim se Avstrija obvezuje, da se bo glede umetniških, arheoloških, znanstvenih in historičnih predmetov v zbirkah, ki so nekdanj pripadale vladi ali kroni Avstro-Ogrske, če ni o teh predmetih v mirovni pogodbi že drugih določil, pogajala z zainteresiranimi državami zaradi sklenitve prijateljske pogodbe na podlagi reciprocitete, po kateri bi se taki predmeti vrnili v kraje, odkoder izhajajo ter pripadajo kulturni lastnini teh krajev; poleg tega se Avstrija obvezuje, da v naslednjih dvajsetih letih teh predmetov ne bo odtujila, ampak jih bo hranila, in da bodo dostopni državljanom držav pogodbenic, ki bi jih želeli študirati. Iz tega člena je razvidno, da so vprašanja, ki nas zanimajo, s senžermensko pogodbo le deloma rešena, deloma je pa rešitev prepuščena posebnim pogodbam, ki naj jih Avstrija sklene z zainteresiranimi državami.

Ves problem se je dejansko začel reševati že pred senžermensko mirovno pogodbo. Že v mesecih po propadu Avstro-Ogrske je delala na Dunaju likvidacijska komisija nasledstvenih držav, ki se je zanimala seveda predvsem za arhive, kateri so bili aktualni za administracijo teh držav, nekaj pa tudi že za historične arhive. Že tedaj je češkoslovaška likvidacijska komisija odposlala v domovino tudi večje količine historičnega arhivskega materiala. Tudi Italija je že februarja 1919 poslala posebno komisijo, dosegla, da je Avstrija že v januarju in aprilu 1919 izročila Italiji iz arhiva

v Innsbrucku arhivalije iz etnično italijanskega dela Tirolske, ki njegovi pripadnosti k Italiji Avstrija tedaj ni več nasprotovala, a tudi nekaj arhivalij, ki bi Italiji po provenienčnem principu ne pripadale; nekaj arhivalij je Italija tedaj dobila tudi iz Staatsarchiva na Dunaju.¹ Mednarodna likvidacijska komisija je sklenila že v marcu 1919, da je treba oddati vse arhivalije, ki se tičejo izključno ozemelj, ki so jih pridobile druge države, neglede na čas postanka in provenienco teh arhivalij.² V tem času je tudi tedanja kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev prevzela arhiv oddelka za Bosno in Hercegovino skupnega ministrstva za finance, ki je bil nekako avstro-ogrsko teritorialno ministrstvo za Bosno in Hercegovino. V tej situaciji so avstrijski arhivarji in zgodovinarji, ki so seveda hoteli, kolikor je le mogoče, preprečiti odstop arhivov in njihovih sestavnih delov drugim nasledstvenim državam, izdelali zanimivo argumentacijo, ki je razvidna iz tiskanega elaborata »Nähere Erläuterungen über das Provenienzprinzip«. Elaborat izhaja iz ugotovitve, da je pri notranji ureditvi znanstvenih arhivov zmagalo načelo provenienice, le respect des fonds: posamezni arhivski fond, ki so nastali kot rezultat poslovanja uradov, pravnih in fizičnih oseb, naj se ohranijo kot posebne celote in naj se ne razbijajo. Nasprotno načelo, po katerem naj se akti grupirajo po vsebini, po materiji, ki se je tičejo (das Betreffprinzip), je vedlo do tega, da so izgubili vrednost inventarji in registri, ki so bili prej sestavljeni za take fondе kot celote, in pisarniške beležke na posameznih aktih, poleg tega je pa vsaka ureditev po vsebini v določeni meri subjektivna, posamezen akt more biti važen za več področij in njihova uporabnost v tako urejenih arhivih zahteva izdelavo zelo obsežnih kartotek. Zato je v arhivistiki zmagalo načelo, da se naj arhivi urejajo po provenienci, kar je soglasno odobril mednarodni kongres arhivarjev v Bruslju leta 1910. Elaborat se zaključuje s svarilom, da se naj »das Betreffprinzip«, ki je v arhivistiki že zavržen, ne uporablja pri likvidaciji nekdanjih avstrijskih in avstro-ogrskih arhivov. Jasno je, da so hoteli avstrijski arhivarji in zgodovinarji z obrambo načela provenienice doseči, da bi Avstrija ohranila arhive ministrstev in drugih centralnih ustanov nekdanje monarhije, pa tudi centralne deželne arhive dežel, katerih središča so ostala v Avstriji, medtem ko so bili deli teh dežel odstopljeni drugim državam (to velja za Stajersko, Koroško in Tirolsko), medtem ko bi morala Avstrija odstopiti le arhive, ki so nastali kot organske celote na ozemljih, ki so pripadla drugim nasledstvenim državam, in bili pozneje preneseni na ozemlje Avstrije. Vendar je pa ta akcija, ki jo je vodil kot avstrijski »Archivbevollmächtigter« dr. Oswald Redlich, predsednik dunajske akademije znanosti, ki je užival kot zgodovinar in strokovnjak za historične pomožne vede in arhivistiko velik ugled, dosegla precejšnje uspehe. Že 26. maja 1919 je prišlo do skupne izjave italijanskih in avstrijskih arhivskih strokovnjakov, po kateri velja za pripadnost arhivov provenienčni princip in se izroče Italiji le arhivi, ki so nastali kot organske celote na ozemlju, ki je pripadlo — že pred prvo svetovno vojno ali po tej vojni — Italiji in prišli pozneje na avstrijsko ozemlje. Senžermenska pogodba v tem oziru ni jasna; nekateri člani se morejo razlagati v smislu načela provenienice, čl. 193 govori o dokumentih, ki so v direktnem odnosu z zgodovino odstopljenih ozemelj, čl. 93 pa ne uporablja niti izraza, da dokumenti izhajajo iz določenega ozemlja (provenant), niti da se tičejo tega ozemlja (concernant), ampak da mu pripadajo (appartenant), kar je dvoumno; določbe v pogodbi so se različno interpretirale, a sam nadaljnji razvoj problema dokazuje, da so še nejasne in da je prišlo do jasnih rezultatov šele kasneje. Med vlado kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in vlado republike Avstrije je prišlo najprej do skupne izjave, ki jo je 5. aprila 1920 v Beogradu podpisal dr. M. Spalajković kot zastopnik zunanega ministra, na Dunaju pa 15. aprila 1920 dr. K. Renner kot državni kancler in sekretar za zunanje zadeve. V tej izjavi se strinjata vladi s tem, da naj se vprašanja arhivov, ki so nastala na ozemlju nekdanje avstro-ogrske monarhije, rešujejo na podlagi načela provenienice, tj. arhivi, ki so nastali organsko kot produkt dejavnosti posameznih oblasti, pravnih ali fizičnih oseb, morajo ostati nedeljni na mestu, kjer so nastali, ali se pa vrniti na to mesto, če so bili odstranjeni z njega. Avstrijska vlada izjavlja, da je pripravljena že zdaj, še pred ratifikacijo senžermenske pogodbe, izročiti arhive dubrovniške republike, splitskega kaptola in vse druge arhivske enote, ko so nastale na ozemlju sedanje kraljevine SHS in bi bile v avstrijskih arhivih. Vladi se obvezujeta tudi, da bosta zagotovili znanstvenim raziskovalcem obeh držav dostop v privatne arhive, kjer so arhivalije javnopravnega izvora. Izjava je podpisana v dveh izvodih in postane veljavna z dnem pod-

pisa.³ Seveda pa tudi s to izjavo, ki je podobna že omenjeni skupni izjavi italijanskih in avstrijskih arhivskih strokovnjakov, vsa vprašanja niso bila rešena. Leta 1921 je prišlo do konference v Rimu, ki je razpravljala tudi o teh vprašanjih. Ne da bi hotel tu izčrpno pisati o tej konferenci, naj omenim samo, da se je razpravljalo o dveh vprašanjih. Na eni strani je moglo načelo provenienčne in nedeljivosti seveda veljati samo za prave arhivske fonde, ne pa za zbirke, ki so nastale šele v arhivih iz arhivalij zelo različne provenienčne (npr. »srednjeveške listine« dunajskega Staatsarchiva). Na drugi strani se pa administracija raznih nasledstvenih držav ni mogla strinjati s tem, da bi zaradi samega principa provenienčne ostale v avstrijskih in madžarskih arhivih arhivalije o zadevah, ki so bile še aktualne in so se tikale izključno njihovega državnega ozemlja, a so se reševale zdaj v čisto drugem državnem okviru; taki dokumenti so pa mogli biti tudi zelo slabi, če je šlo npr. za zemljiški kataster ali za stvari Vojnografskega instituta. Teh vprašanj pa rimska konferenca ni rešila in tako je prišlo sicer do tega, da je 6. aprila 1922 podpisalo konvencijo vseh sedem nasledstvenih držav Avstro-Ogrske, da jo je šest držav (z izjemo Madžarske) v naslednjih letih tudi ratificiralo, pri vsem tem pa ta konvencija ne pomeni nikake bistveno nove rešitve. Ponavlja določbe senžermenske in trianonske pogodbe, poudarja, da veljajo te določbe tudi za odnose med drugimi državami, predvideva proceduro, kako naj bi se te določbe same v praksi izvedle, ponavlja pa tudi čl. 198 in ustrezni člen trianonske pogodbe, po katerih naj bi Avstrija in Madžarska sklenili posebne konvencije s posameznimi državami, in poudarja, da rimska konvencija ni nikak prejudic za take pogodbe, če so že sklenjene ali se bodo sklenile v bodočnosti.⁴ Tako skupna izjava 5. in 15. aprila 1920 kakor tudi rimska konvencija sta interesantni samo historično, ker pojasnjujeta nastanek konvencij s posameznimi državami. Pravno so jih pa potem nadomestile konvencije s posameznimi državami, med njimi tudi naša konvencija iz leta 1923, ki v čl. 29 izrečno določa, da ta konvencija nadomešča vse prejšnje sporazume med tema dvema državama v istem vprašanju.

Med pogodbami, ki jih je sklenila Avstrija s posameznimi državami in ki so šele ustvarile jasno pravno stanje, je časovno najstarejša pogodba z Italijo 4. maja 1920, ki govori večinoma o umetniških, rokopisih, arheološkem materialu itd., glede arhivov pa razglasa za veljavno že omenjeno izjavo italijanskih in avstrijskih arhivskih strokovnjakov 28. maja 1919, ki se je postavila na stališče provenienčnega principa; na podlagi tega principa je dobila Italija v času, ko so bile njene nove meje že določene, tudi arhivske fonde, ki so bili v Avstriji in so nastali kot arhivske enote v nemškem delu Južne Tirolske, npr. v Brixnu, in arhive, ki so nastali na Primorskem. Tej pogodbi je pa sledil nato »Protokol med delegati avstrijske zvezne vlade in kr. italijanske vlade o izvedbi v Rimu 6. aprila 1922 podpisanega arhivskega sporazuma«, sestavljen v nemščini in italijanščini in podpisan 31. oktobra 1924 na Dunaju, pri čemer so Avstrijo zastopali isti delegati kakor pri podpisu naše konvencije 28. junija 1923; vsebine tega protokola se bom še kratko dotaknil. Sledila je konvencija med Avstrijo in češkoslovaško republiko 18. maja 1920, ki ji je sledila še dodatna konvencija 31. maja 1922, nato konvencija med Avstrijo in Romunijo 5. oktobra 1921 in končno naša konvencija 28. junija 1923, o kateri bom govoril še posebej.⁵ Tu ne morem analizirati teh pogodb podrobno, ampak se moram omejiti na nekaj osnovnih značilnosti, ki so važne za razumevanje položaja, v katerem je nastala naša konvencija. Avstriji je uspelo, da se je skoraj v celoti izognila obveznosti izročitve kulturnih predmetov z izjemo arhivov (tj. umetniških, arheoloških, naravoslovnih predmetov, publikacij itd.), ki so izhajali iz odstopljenih ozemelj, čeprav možnost take izročitve na podlagi posebnih pogodb predvideva že citirani čl. 198 senžermenske mirovne pogodbe. Izjema sta seveda že citirana čl. 191 te pogodbe, ki odreja vrnitev vseh teh predmetov, kolikor so bili odneseni z ozemelj, ki jih je v času prve svetovne vojne okupirala avstroogrška armada, in čl. 192 iste pogodbe, ki določa vrnitev vseh teh predmetov, razen tistih, ki so bili kupljeni od privatnikov, kolikor so bili po 1. juniju 1914 odneseni z ozemelj, ki jih je Avstrija odstopila. Glede kompleksa vseh drugih predmetov te vrste je pa značilna pogodba, ki jo je Avstrija 4. maja 1920 sklenila z Italijo. Po tej pogodbi dobi Italija na eni strani tudi umetniško, arheološko, bibliografsko in znanstveno gradivo iz avstrijskih zbirk, ki izhaja z ozemlja, ki ga je pridobila Italija (čl. 5), Avstrija se odpove zahtevi po vrnitvi predmetov, ki jih je odnesla iz Avstrije po premirju italijanske misije; in določa se, kateri državi pripadajo nekateri umetniški in muzejski

predmeti. Ko je pa na ta način Italija zadovoljila svoje interese, se v tej pogodbi obvezuje, da bo v interesu znanosti podpirala prizadevanja Avstrije, da ohrani intaktno svoje zgodovinske, umetniške in arheološke zbirke, proti aspiracijam drugih nasledstvenih držav. Pogodbi s Čehoslovaško in Romunijo nas prepričujeta, da je Avstrija ta svoj cilj — zaradi podpore Italije ali iz drugih razlogov — res dosegla; čeprav so mnogi predmeti te vrste (arheološke izkopanine, umetnine, etnografski predmeti, publikacije itd.) prišli brez dvoma v avstrijske ustanove zaradi avstrijske oblasti nad temi pokrajinami, uporabljata ti dve pogodbi drugo možnost, ki jo tudi nakazuje čl. 198 senžermenske pogodbe, tj. Avstrija se samo obvezuje, da v naslednjih dvajsetih letih teh predmetov ne bo odtujila, da jih bo ohranila in da bodo dostopni državljanom teh držav, ki bi jih želeli študirati. Kar se pa tiče arhivalij samih, imajo vse te pogodbe iste osnovne značilnosti, čeprav so med njimi tudi razlike, ki so nastale zaradi posebnega položaja posameznih držav ali iz drugih razlogov, in te osnovne značilnosti so karakteristične tudi za našo konvencijo iz leta 1923. Čehoslovaška in romunska konvencija poudarjata, da je Avstrija predlagala kot osnovno načelo princip provenience, obe državi sta pa pripravljene ta princip sprejeti, vendar pa pod pogojem, da Avstrija privoli v določene rezerve in izjeme. Glavna rezerva, ki je značilna za obe konvenciji in tudi za protokol z Italijo iz leta 1924 in pomeni koncesijo potrebam administracije, je v obravnavanju »tekočih aktov«: Avstrija je dolžna izročiti neglede na princip provenience »pisani material« od vključno leta 1888 do leta 1918, kolikor se tiče izključno tem državam odstopljenega ozemlja; kar se tiče »predaktov« k tem aktom, se ta meja raztegne nazaj do leta 1868, za nekatere panoge uprave (železnica, vojska, poljedelstvo in gozdarstvo, notranja uprava z gradbeništvom in gozdarstvom, pošta in telegraf) pa do leta 1848. Pisanega materiala, ki se ne tiče izključno ozemlja tiste nasledstvene države, marveč tudi ozemlja Avstrije ali kake tretje države, Avstrija ne bo izročila, temveč vsebujejo pogodbe le določbe o tem, da mora Avstrija ta material hraniti, da mora dovoliti vpogled ali ga izposojati za službene namene itd. Posebne določbe so glede vojaškega materiala, materiala Vojnogeografskega instituta in katastra, pri čemer je zlasti pri katastru zaradi njegovega značaja ta meja potisnjena še dalje nazaj v zgodovino. Za starejše arhivalije velja v splošnem načelo provenience, čeprav so posebej našteje tudi nekatere arhivalije, ki se tičejo izključno drugih držav in jih mora Avstrija izročiti neglede na provenienco. Vse pogodbe vsebujejo tudi načelo reciprocitete, tj. tudi Avstrija ima pravico do arhivalij vseh teh vrst, kolikor bi bile na ozemlju drugih nasledstvenih držav. Vse navedeno ne govori v korist Bittnerjevimi trditvam, da gredo obveznosti Avstrije po teh konvencijah daleč prek obveznosti iz senžermenske pogodbe in da jih more pojasniti samo težak položaj tedanje Avstrije. V resnici je Avstrija ohranila v odnosu do drugih nasledstvenih držav — z edino izjemo Italije — svoje arheološko, etnografsko in drugo muzejsko gradivo, publikarije v bibliotekah in umetnine, kolikor je vse to prišlo na avstrijsko ozemlje pred letom 1914, čeprav ne more biti dvoma o tem, da je bilo to v veliki meri posledica dominacije stare monarhije nad ozemlji, ki so po njenem razpadu pripadla drugim državam. Obveznosti glede izročitve, ki jih ima Avstrija, se omejujejo skoraj izključno na arhive in tudi tu je zmagalo v glavnem načelo provenience, ki se je zanj toliko borila Avstrija. To načelo je mogoče braniti z znanstvenimi argumenti; ne more pa biti dvoma o tem, da je bilo v korist Avstriji, saj ji je omogočilo, da je ohranila arhive centralnih uradov in ustanov nekdanje monarhije in centralnih deželnih uradov dežel, katerih središča so bila na ozemlju Avstrije; odstopiti pa mora Avstrija po tem načelu arhive, ki so nastali kot organske enote na ozemlju drugih držav in bili potem preneseni na ozemlje Avstrije, kar je upravičeno in govori za to tudi dejstvo, da so bili drugi arhivi te vrste že tako prej na ozemlju, ki je pripadlo drugim nasledstvenim državam. Neglede na provenienco mora Avstrija izročiti določene arhive in arhivalije v glavnem iz zadnjih desetletij obstoja stare monarhije, ki se tičejo izključno ozemlja posamezne nasledstvene države, pri čemer so pač potrebe administracije in še aktualne zadeve, ki jih obravnavajo te arhivalije, prevladovale nad principom provenience, in pa majhno število posebej naštetih starejših arhivov, ki se tičejo izključno drugih nasledstvenih držav in kjer se ne trgajo arhivske enote, marveč izročajo celotni arhivski fondi. Zato je razumljivo, da se celo v tedaj napisani Bittnerjevi študiji kljub zgoraj omenjenim trditvam izraža zadovoljstvo, da so bila ta vprašanja vendar rešena na način, ki je bil za Avstrijo zadovoljiv.⁶

S temi pogodbami med Avstrijo in drugimi nasledstvenimi državami ima mnogo podobnosti pogodba, ki jo je sklenila s tedanjo Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Pogodba je bila podpisana na Dunaju 28. junija 1923; v imenu Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev so jo podpisali arhivski pooblaščenca dr. Vl. Corović, dr. J. Nagy in dr. Z. M. Lukić, v imenu avstrijske republike pa dr. O. Redlich, dr. H. Kretschmayr, dr. H. Tietze in dr. L. Bittner (prof. dr. O. Redlich je označen kot avstrijski »Archivbevollmächtigter«, dr. L. Bittner pa kot »Stellvertreter des österr. Archivbevollmächtigten«); ratifikacija pogodbe je bila izvršena 29. novembra 1923 na Dunaju in je s tem pogodba stopila v veljavo.⁷ Pogodba ima naslov »Sporazum med vlado Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in avstrijsko zvezno vlado o izvršitvi čl. 93 in 191 do 198 senžermenske pogodbe« in je sestavljena v srbohrvatskem in nemškem jeziku. Prvi štirje členi konvencije ponavljajo v bistvu določbe posameznih členov senžermenske mirovne pogodbe. Čl. 1 ponovi že omenjeni čl. 191 mirovne pogodbe, katerega smisel za nas je, da mora Avstrija vrniti vse dokumente in kulturne predmete, ki so pripadali komurkoli in bili v času okupacije odneseni z ozemlja Srbije in Črne gore. Čl. 2 ponavlja določbe prvega odstavka čl. 192 mirovne pogodbe: Avstrija bo vrnila vse predmete iste vrste kakor v prejšnjem členu, kolikor so bili po 1. juniju 1914 odneseni z ozemlja, ki ga je Avstrija odstopila, z izjemo predmetov, ki so bili kupljeni od privatnikov. Čl. 3 ponavlja določbe prvega odstavka čl. 93 senžermenske mirovne pogodbe, tj. že omenjene določbe, da Avstrija izroči arhive, dokumente itd., ki pripadajo upravam vseh vrst na odstopljenih ozemljih, in da bo na zahtevo vlade Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev vrnila tiste od teh arhivov, dokumentov itd., ki bi ne bili na svojem mestu. Čl. 4 ponavlja določbe čl. 193 senžermenske pogodbe, kolikor se tičejo odnosov med njo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev: po teh tudi že omenjenih določbah bo Avstrija izročila historične akte, dokumente in memoare, ki so v njenih javnih ustanovah, ki so v direktnem odnosu z zgodovino odstopljenih ozemelj in so bili odneseni od tam v zadnjih desetih letih, medtem ko bo Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev vrnila akte, dokumente in memoare, ki so na njej odstopljenem ozemlju, ki niso starejši od 20 let in ki so v direktnem odnosu z zgodovino in upravo sedanjega avstrijskega ozemlja. Čl. 194 in 195 senžermenske pogodbe se v konvenciji ne ponavljata, ker se pač ne tičeta Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Prav tako se v konvenciji ne ponavlja že omenjeni čl. 196 senžermenske pogodbe, v katerem se Avstrija obvezuje za pogajanje glede kulturnih predmetov, katerih pripadnost je po senžermenski pogodbi še odprta, z zainteresiranimi državami za sklenitev »prijateljskih pogodb«, po katerih bi se taki predmeti — na podlagi principa reciprocitete — vrnil v kraje, iz katerih izhajajo, zraven tega se pa Avstrija obvezuje, da takih predmetov v naslednjih dvajsetih letih ne bo odtujila, temveč jih bo hranila in omogočala njihov študij. Tekst tega člena se ne ponavlja, ker je glavna vsebina arhivske konvencije v tem, da je to »prijateljska pogodba«, ki rešuje v smislu čl. 198 tista vprašanja, ki so ostala po senžermenski pogodbi še odprta. Tekst konvencije tudi ne omenja skupne izjave 5. in 15. aprila 1920 in rimske konvencije 6. aprila 1922; kakor sem že omenil, so to dokumenti, ki so važni za zgodovino nastanka naše konvencije, svoj samostojni pravni pomen so pa izgubili s čl. 29 konvencije, po katerem prenehajo s to konvencijo veljati vsi prejšnji sporazumi med državama v istem vprašanju.

V resnici nove določbe v konvenciji se začno s čl. 5, ki vsebuje v svojem prvem odstavku obsežno naštevanje o tem, kako je treba razumeti izraz »arhivalije« oziroma »pisani material«. Začetek čl. 6 nas poučuje, da gre pri tem za naštevanje kategorij tistega materiala iz zadnjih desetletij obstoja stare monarhije, ki se tiče našega ozemlja in ga mora Avstrija izročiti neglede na provenienco. Definicija »arhivalij« oziroma »pisanega materiala« je skoraj dobesedno enaka ustrezni definiciji v pogodbi s Češkoslovaško in dobesedno enaka definiciji v pogodbi z Romunijo. Drugi odstavek čl. 5, ki priznava Avstriji odškodnino za odstop nekaterih od teh arhivalij, bi spadal bolj kam drugam in za nas tu ni važen. Čl. 6 je pa osnovnega pomena za odstopanje »pisanega materiala« iz zadnjih desetletij obstoja stare monarhije neglede na princip provenience; odstopl se na detajlirano zahtevo ves pisani material od 1918 do vključno leta 1888, nadalje predakti k temu materialu do vključno 1888, za nekatera področja uprave (železnica, vojska, poljedelstvo in gozdarstvo, notranja uprava z gradbeno in rudarsko upravo, pošta in telegraf) pa do 1. maja 1848; starejši material se v principl-

pu ne eddaja, marveč le izposoja proti vrnitvi, vendar se je pa potrebno v konkretnih primerih sporazumeti glede izročitve originalnih listin, ki so ustvarile pravna razmerja, ki so še aktualna; prav tako se ne izročajo koncepti, prepisi itd. izročenih originalov. Za razumevanje tega člena je važen »dodatek protokolu«, v katerem se delegati strinjajo v tem, da se ne izroče arhivalije o pogajanjih, ki se v širši zvezi tičejo Avstro-Ogrske ali njenih večjih delov. Primerjava s pogodbo s Češkoslovaško in z že omenjenim protokolom z Italijo 31. oktobra 1924 dokazuje, da so določbe čl. 6 skoraj popolnoma identične z ustreznimi določbami v teh pogodbah.

Od vseh teh določb v čl. 5 in 8 se razlikuje čl. 7, v katerem avstrijska vlada izjavlja glede arhivalij, ki ne spadajo pod čl. 1—6, da je pripravljena izročiti Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev vse arhivalije, ki so nastale kot arhivske enote na ozemlju, ki je bilo od Avstrije odstopljeno tej državi, in so kot arhivske enote prišle od tod na ozemlje avstrijske republike, pri čemer velja to načelo tudi za posamezne arhivske kose in zbirke. S tem členom je razglašeno — ustrezno prizadevanjem Avstrije in določbam drugih pogodb — načelo provenience; to velja v najširšem obsegu in ni v tem členu npr. nobenih omejitev glede časa, ko so te arhivalije prišle na avstrijsko ozemlje. V čl. 8 se določa, da se bodo neglede na ev. razlike mnenj o uporabi načela, ki je izraženo v čl. 7, izročile arhivalije, ki so našteje v aneksu, ki je sestavni del pogodbe; zahteve glede arhivalij, ki niso našteje v aneksu, ker še ni točnih podatkov zanje, bodo pa obravnavane po diplomatski poti. Smisel člena je v tem, da se z njimi priznava upravičenost zahtev, ki so bile že predložene, po izročitvi arhivalij, ki so našteje v aneksu, medtem ko se bo za druge zahteve, ki bodo šele predložene, ko bodo zbrani podatki, »po diplomatski poti« pač razpravljalo o tem, ali so te zahteve upravičene na podlagi principa provenience. Logično dopolnilo čl. 8 je aneks, ki vsebuje seznam arhivalij, ki jih mora Avstrija predati Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, »kolikor so nastale zaradi dejavnosti oblasti, fizičnih in pravnih oseb na ozemlju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev«, kakor se to glasi v naslovu aneksa, kar je vsekakor določena omejitev, če ne celo protislovje tekstu čl. 8. Aneks našteva 16 arhivalije treh dunajskih arhivov. Iz Staatsarchiva našteva srednjeveške listine srbsko-hrvatsko-slovenskega izvora, iz Hungarica izločene arhivalije iz Bosne in Hercegovine, »Illyrico-Serbica«, dopise dalmatinskega namestništva s črnogorskimi oblastmi, akte in listine od Jožefa II. ukinjenih samostanov na ozemlju kraljevine, korespondenco Karadjordja z obmejnimi komandanti, listine in akte dalmatinske, hrvatske in kranjske namestniške registrature oz. deželne vlade in arhivalije Srbske Vojvodine, sestavne dele splošnega oddelka Dalmacije, Kranjske, Hrvatske in Slavonije, kolikor so nastali iz poslovanja oblasti, fizičnih in pravnih oseb na teh ozemljih, akte rodbine Kapor iz Korčule, akte Ilirske pisarne, akte Vojne krajine, rokopise Petra Zrinjskega in Frana Krsta Frankopana ter rokopis domninkanskega samostana v Ptujju iz 15. stoletja. Lista za Vojni arhiv (Kriegsarchiv) na Dunaju, kjer je v podnaslovu povedano, da so izvzeti sestavni deli, ki niso neposredno interesantni za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, našteva akte, ki so bili preneseni na Dunaj iz metropolitanskega arhiva v Sremskih Karlovcih, iz Osijeka prenesene akte slavonske generalne komande leta 1848—49, akte avstrijsko-srbskega korpusa iz leta 1848—49, akte južne armije bana Jelačića, arhiv rodbine grofa Nugenta, ki ga je Khuen-Héderváry prenesel na Dunaj, ter »Vindica et Croatica«. Seznam za arhiv notranjih zadev in justice našteva en privilegij, nekaj kodeksov in originalne statute hrvatskih in dalmatinskih mest, ki so v biblioteki vrhovnega sodišča.

Čl. 9—18 konvencije vsebujejo določbe glede službene uporabe in službenega izposojanja arhivskega gradiva, ki se ne tiče izključno ozemlja Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in ga zato Avstrija ni dolžna izročiti; glede gradiva, ki ga je Avstrija dolžna izročiti na podlagi čl. 1—8, se določajo podrobnosti glede načina izročanja in obveznosti Avstrije, da to gradivo do izročitve hrani; končno so v teh členih še omejitve glede znanstvenega in publicističnega izrabljanja tega gradiva o Srbiji 1900—1914 v avstrijskih arhivih za obdobje naslednjih 20 let. Čl. 19 določa, da veljajo za vojaške arhive isti principi kakor za druge arhive; izjema je vojaški arhivski material, ki se neposredno tiče prve svetovne vojne in se začasno ne izroča, vendar pa sem ne spada gradivo vojaških sodišč, ki se izroča že po letu dni; deloma še prej; avstrijski vladj se priznava pravica, da si službeno izposoja izročeno gradivo.⁸ Važen je čl. 20, v katerem so zagotavlja Avstriji popolna reciprociteta, iste pravice

glede arhivskega gradiva, ki bi bilo na ozemlju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Drugi del (čl. 21—24) konvencije obvezuje Avstrijo, da vse druge kulturne predmete v zbirkah, ki so last krone ali države, ki so po ozemlju nastanka, po osebi ustvarjalca itd. povezani s Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, hrani, da jih v dvajsetih letih po uveljavljanju senžermenske pogodbe ne odtuji oziroma priznava Kraljevini SKS predkupno pravico in da omogoča njihov študij; iste pravice uživa po principu reciprocitete tudi Avstrija. Za nas najbolj važna vsebina teh členov je seveda v tem, da za kulturne predmete z izjemo arhivalij (seveda z izjemo predmetov, odnesenih po 1914, o katerih govorita čl. 1 in 2 konvencije) ne obstoji za Avstrijo nikakoli obveznost izročitve, temveč samo druge obveznosti v smislu čl. 196 senžermenske pogodbe, da je torej Avstrija tu dosegla isti rezultat kakor v pogodbah s Češkoslovaško in Romunijo, medtem ko v odnosu do Italije tega ni dosegla. Na podlagi teh členov Avstrija ni dolžna izročiti npr. predmetov, ki izhajajo iz arheoloških izkopavanj na našem ozemlju, drugih muzejskih in umetniških zbirk, ki izhajajo s tega ozemlja, unikatov nekaterih knjig (npr. prve slovenske knjige) in dolžnostnih izvodov knjig in periodičnega tiska, ki so za nekatere naše pokrajine samo v avstrijskih bibliotekah. Tretji del konvencije (čl. 25—27) vsebuje določbe o predaji katastrskega materiala, pri čemer gre do obveznosti Avstrije glede predaje tega materiala, kolikor se tiče izključno ozemlja, ki ga je ona odstopila, zaradi specifičnosti tega materiala zelo daleč nazaj (do leta 1818, a tudi jožefinski kataster in francoske izmere iz začetka 19. stoletja); kolikor se ta material le v manjši meri tiče odstopljenega ozemlja, se izroče le kopije ali pa zagotovi uporabljanje tega materiala za službene namene. Iz zaključnih odredb konvencije (čl. 28—30) bi bilo poleg nekaterih že omenjenih določb omeniti kvečjemu, da govore o primerih, ko bi mogle biti za material, ki se izroča, zainteresirane tudi druge države, in o arbitraži. Zanimivo pa je, da v konvenciji ni nikakega roka, po katerem bi obveznosti iz konvencije zastarale, če se ne izvedejo; rok dvajsetih let, ki je bil v tem tekstu že večkrat omenjen, se ne tiče izvedbe izročitve gradiva, ampak dolžnosti Avstrije, da gradivo, ki ga ne izroči, hrani, predkupne pravice v primeru odtujitve gradiva itd.; edini rok zastaranja pravice do izročitve gradiva v konvenciji je v čl. 27, kjer se glede izročitve reprodukcijskega materiala za izdelavo katastralnih map določa, da ta pravica ugasne, če se ne uveljavi v dveh letih, potem ko stopi konvencija v veljavo. Konvenciji je poleg že omenjenega aneksa dodan »zaključni protokol«, katerega bistvena vsebina je v tem, da se ugotavlja, da vsaka delegacija prosi določene stvari. Avstrijska delegacija prosi na podlagi čl. 20 (o reciprociteti), da se ji z ozemlja Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev vrnejo določeni vojaški arhivi, ki so ostali tam (arhivi vojaških komand od brigad navgor, arhiv in muzej bivšega pešpolka št. 47 Maribor, operacijski akti 57. pehotne divizije, ki so ostali v Ljubljani), za vrnitev aktov in arhivalij uradov bivše plebiscitne cone, ki naj bi jih bile vzele s seboj oblasti Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, za vrnitev delov arhiva avstro-ogrškega poslaništva v Beogradu in za vrnitev arhiva bivše nemško-avstro-ogrške upniške centrale v Beogradu, za svoboden dostop do registrature bosansko-hercegovega oddelka bivšega skupnega finančnega ministrstva in za uporabljanje in izposojanje aktov iz nje na podlagi čl. 9 konvencije, za vpogled v akte avstro-ogrškega vojnega generalguvernemana Srbije in avstro-ogrskih vojnih okrožnih komand in za izvršitev želja avstrijskega finančnega ministrstva, ki bodo šele sporočene. Jugoslovanska delegacija pa prosi, da se vrnejo zvonovi in predmeti historične in umetniške vrednosti, ki so bili odneseni z našega ozemlja za vojno zbirko kovinskih predmetov, in pa znanstveni aparati in zbirke, odneseni z ozemlja kraljevine po 1. juliju 1914, pri čemer se sklicuje na čl. 191 in 192 senžermenske pogodbe (oz. čl. 1 in 2 konvencije) in prosi samo, da se ta vrnitev izvrši čimprej.

Arhivska konvencija iz leta 1923 je pa ostala v glavnem neizvršena. Najbolj važni so pravzaprav arhivski fond, ki so bili izročeni že pred to konvencijo, t.j. že omenjeni arhiv bosansko-hercegovega oddelka bivšega skupnega finančnega ministrstva, ki je bil izročen na Dunaju že v prvih mesecih po propadu Avstro-Ogrske in nato iz poslopja poslaništva leta 1925 prepeljan v Beograd, in pa arhiv dubrovaške republike in splitskega kaptola, ki sta bila izročena po že omenjeni skupni izjavi 5. in 15. aprila 1920, ki ju izrečno omenja. Pozneje so bile izročene v glavnem le še nekatere arhivalije iz zadnjega obdobja obstoja stare monarhije, ki so bile potrebne za tekočo administracijo. Vprašanje vseh teh izročitev, zahtev obeh držav ter pogajanj in not v

zvezi z vprašanjem izvedbe konvencije do leta 1938 bi zaslužilo, da bi bilo obdelano v posebni študiji, ki bi morala sloneti, če bi hotela biti izčrpana, predvsem na arhivih obeh zunanjih ministrstev. Tu se moram omejiti na nekaj dejstev, ki jih je bilo mogoče ugotoviti doslej. Na neuspeh pogajanj za izvedbo konvencije v začetku leta 1926 je pač bistveno vplivala avstrijska nota 18. februarja 1928 z zahtevami, ki se od zahtev po zaključnem protokolu konvencije bistveno razlikujejo v tem, da zahteva izročitev »dela registrature nekdanjega c. kr. skupnega finančnega ministrstva, ki so ga novembra 1918 takoj po prevratu zaplenili jugoslovanski zastopniki«, tj. izročitev arhiva bosansko-hercegoveškega oddelka tega ministrstva. Ta arhiv je prešel po razpadu Avstro-Ogrske v jugoslovanske roke na način, ki je bil tedaj legalen, v skladu z že omenjenim sklepom mednarodne likvidacijske komisije; konvencija iz leta 1923 njegove izročitve Jugoslaviji ne omenja, prav tako kakor ne omenja izročitve arhiva dubrovniške republike in splitskega kapitola, iz enostavnega razloga, ker je bila ta izročitev izvršena že pred konvencijo; v zaključnem protokolu konvencije prosi Avstrija, kakor že omenjeno, za svoboden dostop do registrature bosansko-hercegoveškega oddelka bivšega skupnega finančnega ministrstva in za uporabljanje in izposojanje aktov iz nje, iz česar je vsekakor treba sklepati, da priznava tedanji Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev lastništvo te registrature; v avstrijski noti z dne 18. februarja 1926 sta pa ta prošnja za dostop in uporabo in zelo nedoločna prošnja zaključnega protokola o izpolnitvi želja avstrijskega finančnega ministrstva, ki bodo šele sporočene, nadomeščeni z zahtevo po izročitvi arhiva bosansko-hercegoveškega oddelka. V letu 1927 je prišlo le še do not, potem je vse zastalo do leta 1935, ko je prišlo zopet do obojestranskih not, potem je pa vse znova zastalo. V zvezi z vsem tem vprašanjem je važno tudi, da je sklenila Avstrija z Madžarsko najprej 6. aprila 1923 konvencijo, s katero se je obvezala izročiti ogrsko kulturno blago, nato pa 28. maja 1926 badenski sporazum, na podlagi katerega je nato v naslednjih letih izročala Madžarski arhivalije. Badenski sporazum je bil in ostal do danes tajen, vendar je pa mogoče na podlagi akcije za reševanje vprašanj arhivov in drugih kulturnih dobrin med Jugoslavijo in Madžarsko po drugi svetovni vojni, vprašanj, ki so danes rešena, ugotoviti, da je Avstrija izročila na podlagi badenskega sporazuma Madžarski arhivalije, ki bi pripadale historični Ogrski, ne pa sedanji Madžarski, med drugimi tudi arhivalije, ki jih je zdaj Madžarska izročila Jugoslaviji. Sem spada nekaj arhivalij iz serije Alte Kabinettssakten, fragmenti arhiva Zrinskih, potem arhivi in deli arhivov raznih vojaških komand (generalata Ratha in Philipoviča iz 1848, brigade v Osijeku 1849, slavonsko-sremske generalne komande 1848-49, hrvatsko-stavovskega korpusa pod Dahlenom 1848, brigade pod Jelačićem, južne armade 1849, avstrijsko-srbskega korpusa pod Todorovičem 1848-49) in nekaj srednjeveških listin, večinoma iz Lendave.⁹ Pri tem so včasih ostali deli fondov na Dunaju, drugi deli pa so bili izročeni Madžarski, pri nekaterih arhivih so bili deli fondov že prej v Jugoslaviji, in ni izključeno, da so bile nekatere arhivalije izročene Madžarski tudi zaradi slabe informiranosti. Vendar pa dokazuje primerjanje med arhivalijami, ki so bile izročene Madžarski na podlagi badenskega sporazuma iz l. 1928, in med aneksom jugoslovanske konvencije iz l. 1923, da so bili od arhivov, ki so po aneksu izrecno obljubljeni Jugoslaviji, izročeni Madžarski vsaj ves arhiv avstrijsko-srbskega korpusa 1848-49 pod Todorovičem (razen indeksa), del arhiva južne armade pod Jelačićem in del arhiva slavonske generalne komande 1848, vse iz dunajskega Kriegsarchiva, kar je brez dvoma izraz zavestne tendence tedanjega vodstva avstrijske arhivske politike. Sodbo o tedanjem delu jugoslovanskih strokovnjakov in o tedanji jugoslovanski zunanji politiki v tem vprašanju bi bilo mogoče izreči šele na podlagi posebne študije. Videti je, da si je zunanja politika stare Jugoslavije malo prizadevala, da bi se to vprašanje rešilo. Vendar pa ni prišlo do nobene uradne ali privatne izjave kekega jugoslovanskega zastopnika, po kateri bi se bita stara Jugoslavija pravilam iz konvencije odpovedala. Te pravice tudi niso zastarele, ker konvencija, kakor že omenjeno, ne predvideva nikakega roka za zastaranje. Glavni vzrok za to, da je ostala arhivska konvencija neizvedena, je pač v politiki, ki jo personificira dr. Ludwig Bittner, ki smo ga srečali med podpisniki konvencije kot namestnika avstrijskega arhivskega pooblaščenca, ki je nato v imenu Bundeskanzleramta sestavil že omenjeno avstrijsko noto 18. februarja 1928 in bil kot direktor dunajskega Staatsarchiva ekspert vseh avstrijskih vlad do l. 1938 za vprašanje arhivske konvencije z Jugoslavijo. Dr. L. Bittner je bil nemški nacionalist, ki je bil že od leta 1926

zelo aktiven v akciji historikov, katera bi hotela dokazati, da za prvo svetovno vojno nista bili odgovorni Avstro-Ogrska in Nemčija, marveč Srbija in njeni zavezniki; zato je razumljivo, da mu je bila prav posebno antipatična Jugoslavija, da niso bili vrnjeni niti vsi dokumenti predvojne Srbije, ki bi jih bilo treba vrniti, in da je dr. Bittner preprečeval po lastnih izjavah izvedbo arhivske konvencije iz l. 1923. Po nemški aneksiji Avstrije že pred napadom na Jugoslavijo dr. M. Wutte v Celovcu v dopisu na dunajski Reichsarchiv (prejšnji Staatsarchiv) 22. VII. 1940 opozarja na akte žilve plebiscitne cone, ki so še v Jugoslaviji, direktor dunajskega Reichsarchiva dr. L. Bittner pa 11. oktobra 1940 v dopisu generalnemu direktorju nemških arhivov Zipflu z zadovoljstvom ugotavlja, da je ostala konvencija iz l. 1923 v glavnem neizvršena, snuje načrte glede arhivov za primer, da bodo ostale meje Jugoslavije nespremenjene, in za primer, da bo prišlo do sprememb, in tudi že predlaga arhivske strokovnjake, ki naj izvedejo te načrte. V aprilu 1941 je prišel čas za uresničevanje teh načrtov, pri čemer tu ne morem govoriti o vsem problemu kulturne škode v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji, temveč se moram omejiti na nekaj glavnih podatkov o odvažanju arhivov in drugih kulturnih dobrin v zvezi z vprašanji, ki nas tu zanimajo. Vsebinsko ta akcija ne obstoji samo v tem, da se odpeljejo na Dunaj dubrovniški arhiv in drugi arhivi, ki so bili izročeni Jugoslaviji po razpadu Avstro-Ogrske, in tudi ne samo v tem, da se odpeljejo arhivalije, za katere je Avstrija prosila v zaključnem protokolu konvencije in jih zahtevala v poznejših notah, a jih od stare Jugoslavije ni dobila, temveč ima mnogo širši značaj. Razlikovati moramo več središč. Eno središče je bilo v Beogradu, zajemalo je Srbijo in tudi še nekatere sosedne pokrajine, program njegovega dela je pa bil na eni strani dokazati odgovornost Srbije za prvo svetovno vojno, na drugi strani pa zbirati arhivalije za zgodovino vojvodinskih Švabov, ki je imel z njimi nacizem posebne načrte. Zbiranje arhivalij na terenu je vodil najprej Avstrijec dr. R. Schwanke, uradnik dunajskega Reichsarchiva, pozneje pa Nemec Kriegsverwaltungsrat dr. H. Zeltner. Da bi se dokazala odgovornost Srbije za prvo svetovno vojno, so se zbirale diplomatske arhivalije stare Srbije, arhivalije dvora, vojnega ministrstva, drugih centralnih ustanov stare Jugoslavije, bosanske in dalmatinske arhivalije ter privatni arhivi bivših ministrov, politikov in diplomatov, pri čemer je ta akcija uporabljala zelo brulalna sredstva in sta bila pri prizadevanju, da bi prebivalci odkrili mesto zakopanega dvornega arhiva, v vasi Viljuši pri Čačku ustreljena dva kmeta. Te arhivalije so se nato odvažale na Dunaj, kjer se je okrog dr. L. Bittnerja zbral cel štab zgodovinarjev, ki je hotel na njihovi podlagi dokazati odgovornost Srbije za prvo svetovno vojno; ena publikacija je izšla l. 1944, druge so bile v pripravi. Drugo območje je severna Slovenija, ozemlje Slovenske Štajerske in Gorenjske, ki je bilo podrejeno Gradcu oz. Celovcu; tu je nacistični režim v skladu s svojimi principi skoraj vse kulturne dobrine deloma uničeval, deloma pa odvažal v svoja administrativna središča, poleg tega so pa seveda tudi tu kakor drugod v Jugoslaviji ropali posamezniki v svojo korist. Vprašanje zase je bil dr. Martin Wutte v Celovcu, ki je imel za drugo izdajo svoje knjige Kärntens Freiheitskampf (izšla 1943) na razpolago ne samo koroške arhivalije, ampak so mu poslali tudi arhivalije iz ljubljanskih in beograjskih arhivov (pisarna za zasedeno ozemlje, predsedstvo deželne vlade v Lj., plebiscitna komisija). Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 so bile odpeljane tudi nekatere kulturne dobrine, ki so prešle po prvi svetovni vojni v last italijanske države, tako npr. pomembna pomorska biblioteka iz Pule. Vsa akcija se je nadaljevala do zadnjih mesecev vojne; ob zlomu nacizma je nato naredil dr. L. Bittner samomor.¹⁰

Po končani vojni se je tako nerešenemu vprašanju izvedbe arhivske konvencije iz leta 1923 pridružilo še vprašanje kulturnih restitucij, tj. vrnitve tistih arhivov in drugih kulturnih predmetov, ki jih je okupator v času vojne odnesel z ozemlja Jugoslavije in so bili po koncu vojne na ozemlju Avstrije. Načelo obveznosti restitucije je bilo zelo ostro izraženo že npr. v deklaraciji Združenih narodov in Francoskega nacionalnega komiteja 3. januarja 1943 in pravica vseh zavezniških držav, da restituirajo dobrine, ki so bile odnesene z njihovega ozemlja, je bila v načelu priznana od začetka okupacije Avstrije, neglede na dejstvo, da tedaj še ni bilo nikake mirovne pogodbe. V prvih letih po zlomu nacizma je bilo v Avstriji tudi več jugoslovanskih delegacij, ki so imele nalogo restituirati kulturne dobrine, odnesene tja v času okupacije. To pravico so jim načelno priznale zavezniške okupacijske oblasti in tudi nove avstrijske oblasti so priznale obveznost Avstrije, da restituira na njeno ozemlje v času vojne od-

nesene kulturne dobrine, v praksi so imele pa te delegacije mnogo težav, na eni strani zato, ker so bile možnosti za delo, ki so jim jih priznavale okupacijske oblasti, zelo različne in včasih zelo omejene, na drugi strani pa tudi zato, ker je bila tem delegacijam le deloma dostopna dokumentacija o odvažanju teh kulturnih predmetov, deloma pa (npr. za ropanje posameznikov) take dokumentacije sploh ni bilo, tako da je bilo za mnoge predmete mogoče ugotoviti samo, da so bili odpeljani, ne pa, kje so. Tu ne morem govoriti o delu vseh teh delegacij, ki bi zaslužilo posebno obdelavo. Ugotoviti morem samo zelo splošno, da je bilo v teh letih restituirano mnogo kulturnih dobrin, da pa to delo niti na glavnih področjih ni bilo dovršeno. Tako je bilo npr. restituirano obsežno gradivo, ki je bilo odneseno na Dunaj z namenom, da bi se dokazala krivda Srbije za prvo svetovno vojno, vendar pa z velikimi vrzelmi; gradivo, ki je bilo v Celovcu na razpolago dr. Wutteju, je bilo vrnjeno, vendar pa ne v celoti; že omenjene pomorske biblioteke iz Pule, ki je prišla v letih po drugi svetovni vojni na Dunaj, Avstrija ni izročila Jugoslaviji itd. Ta leta so bila tudi leta priprav in borb za mirovno oz. državno pogodbo z Avstrijo. V projektih, ki so nastali v letih 1947 in 1948, so se zastopniki velesil že sporazumeli, da pride v pogodbo obveznost Avstrije glede restitucije, Sovjetska zveza pa je predlagala, da se Avstrija glede restitucije kulturnih predmetov obveže tudi na ramplasan, tj. da mora v primeru, da takih predmetov ne bi mogla izročiti, predati druge predmete iste vrste in približno iste vrednosti. Zastopniki velesil so se tedaj sporazumeli tudi o določbi, da bi vsaka država Združenih narodov v določenem roku po podpisu oz. ratifikaciji pogodbe sporočila Avstriji, katere pogodbe med njo in prvo avstrijsko republiko so še veljavne in katere ne več; v tem primeru bi tudi tako sporočila Jugoslavije obvezalo Avstrijo na priznanje veljavnosti arhivske konvencije. Drugih predlogov Jugoslavije glede obveznosti Avstrije z ozirom na kulturne predmete zastopniki velesil niso sprejeli. Projekt pogodbe je pa v naslednjih letih doživel mnogo peripetij in krajsanj in v končnem tekstu avstrijske državne pogodbe, ki je bila podpisana 15. maja 1955, so izpadle tako določbe glede restitucij kakor tudi določbe glede pogodb med prvo avstrijsko republiko in zavezniškimi državami, za naša vprašanja pa pridejo v tekstu te pogodbe v poštev le nekatere določbe o specialnih vprašanjih. Jasno pa je, da s tem ni bila anulirana niti obveznost Avstrije glede restitucije kulturnih predmetov, obveznost, ki jo je Avstrija dotlej vedno priznavala, niti arhivska konvencija, ki ni bila izvršena, a ni bila nikdar preklicana, marveč je bilo samo reševanje teh vprašanj prepuščeno direktnim stikom med našo državo in Avstrijo.¹¹

Do takih direktnih pogajanj o teh in številnih drugih odprtih vprašanjih med državama je prišlo v februarju in marcu 1958 na Dunaju. Nas tu zanimala najprej poročilo III. pododbora jugoslovansko-avstrijske mešane komisije o vprašanjih, o katerih se je razpravljalo od 26. februarja do 31. marca 1958, poročilo, napisano v srbohrvaščini in nemščini in podpisano 31. marca 1958 od pooblaščenecv obeh držav. V tem poročilu se z namenom, da se arhivska konvencija iz leta 1923, ki je bila samo deloma izvršena, izvede v celoti, predlaga, da se strokovnjakom, ki jih bo imenovala vlada FLR Jugoslavije, čimprej omogoči dostop v avstrijske ustanove, kjer bi moglo biti gradivo, ki ga omenja konvencija, ista pravica se pa priznava v jugoslovanskih ustanovah strokovnjakom, imenovanim od avstrijske vlade; nadalje se predlaga, da naj vlada FLR Jugoslavije najkasneje v 18 mesecih od dne, ko je omogočen dostop njenim strokovnjakom, predloži avstrijski vladi definitivno listo svojih zahtev za predajo gradiva na podlagi konvencije, v istem roku naj pa izroči tudi avstrijska vlada svojo listo zahtev na podlagi konvencije; končno se predlaga, da se v treh mesecih po predaji zahtev sestane komisija strokovnjakov obeh vlad, da diskutira o teh zahtevah, da se naj predmeti, pri katerih bi komisija ugotovila upravičenost zahteve po predaji, izroče v najkrajšem roku, medtem ko naj se zahteve, glede katerih se v komisiji ne bi mogel doseči sporazum, predlože na zahtevo katerekoli od vlad arbitražni rešitvi. Važno je za nas še poročilo drugega pododbora z istega dne; v tem poročilu se ugotavlja, da se vprašanje vrnitve bibliotek in arhivov iz Pule še študira in da si avstrijska delegacija rezervira pravico, da poda o tem svojo izjavo; glede restitucije drugih kulturnih dobrin je bil pa dosežen sporazum, da mora biti restitucija teh dobrin, ki jih je v času druge svetovne vojne okupacijska sila odpeljala z ozemlja FLR Jugoslavije na ozemlje Avstrije, čimprej dokončana, in sklenjeno, da naj glede postopka, rokov in eventualne arbitraže veljajo smiselno določila v sklepih podkomisije za ar-

hivsko konvencijo in da naj bodo eksperti in mešana komisija, ki jih predvidevajo ti sklepi, kompetentni tudi za to vprašanje. Nato je jugoslovansko-avstrijska komisija v svojem protokolu, podpisanem v Beogradu 19. aprila 1958, sprejela sklepe obeh podkomisij, ki so postali s tem sestavni del protokola, jih sklenila predlagati v odobritev obeh vladama in predlagala, da bi se z izvajanjem sklepov začelo od 1. oktobra 1958. Dne 19. junija 1958 je bila obveščena avstrijska ambasada v Beogradu, da je zvezni izvršni svet FLR Jugoslavije odobril ta protokol, dne 3. julija 1958 pa državni sekretariat za zunanje zadeve v Beogradu, da ga je odobril avstrijski ministrski svet 29. aprila 1958. V smislu obvestil 30. septembra oziroma 9. oktobra 1958 so s 1. oktobrom 1958 postale ustanove obeh držav dostopne strokovnjakom druge države.

Ko so bile tako ustvarjene podlage, da se začne z definitivnim reševanjem obeh vprašanj, je bila pri nas imenovana posebna komisija za izvedbo arhivske konvencije z Avstrijo in za restitucijo kulturnih dobrin iz Avstrije pri sekretariatu za prosveto in kulturo zveznega izvršnega sveta. Ta komisija je najprej organizirala delo pri zbiranju gradiva za naše zahteve doma, potem pa poslala tri ekipe ekspertov v Avstrijo in nekaj dni pred 1. aprilom 1960 je bila predložena Avstriji lista naših zahtev na podlagi arhivske konvencije in na podlagi restitucije kulturnih dobrin. Avstrija ni poslala ekspertov in ni predala v tem razdobju nikake liste zahtev. Naše zahteve glede restitucij obsegajo komplekse, o katerih je bilo že omenjeno, da so bili odpeljani, pa le deloma ali sploh ne vrnjeni, poleg tega pa še mnogo drugih predmetov, pri čemer je bilo seveda včasih mogoče samo dognati, da so bili predmeti odpeljani, ni pa bilo mogoče ugotoviti njihovega nahajališča. Mnogo bolj obsežna in važna je lista naših zahtev na podlagi arhivske konvencije, ki sloni pravno večinoma na principu proveniencije (čl. 7 in 8 ter aneks konvencije), ponekod gre še za restitucijo iz časa prve svetovne vojne (čl. 1), za vojaške arhivalije (čl. 19) in katastrski material (čl. 25—27), nekatere zahteve se pa tičejo arhivalij iz zadnjih desetletij obstoja monarhije, ki se nanašajo izključno na jugoslovansko ozemlje (čl. 8). Vsebina zahtev do dunajskih arhivov je deloma razvidna iz že navedenih podatkov iz aneksa konvencije; posebej naj navedem, da je v dunajskem državnem arhivu precej listin, aktov in urbarjev, ki so po provenienciji iz Slovenije, posebno iz kranjskih samostanov, ki jih je ukinil Jožef II., in pa iz arhiva celjskih grofov; v tem arhivu, posebno pa v upravnem arhivu (Verwaltungsarchiv) in nekaterih drugih dunajskih ustanovah so številne arhivalije iz zadnjih desetletij obstoja monarhije, ki se tičejo izključno jugoslovanskega ozemlja, posebno pokrajni zahodne državne polovice, med njimi nekateri arhivski fond, ki sestavljajo zaokrožene arhivske celote in so v vsakem oziru podobni fondom, ki so bili izročeni drugim nasledstvenim državam; v arhivu dvorne komore (Hofkammerarchiv) je precej gradiva iz Hrvaške, Slavonije in Vojvodine, v vojnem arhivu (Kriegsarchiv) iz Vojne krajine in drugih jugoslovanskih pokrajin. Nekateri zahteve se tičejo ustanov v Celovcu in Innsbrucku. Problem zase so zahteve do deželnega arhiva (Landesarchiv) v Gradcu, to pa spričo dejstva, da gre za glavno mesto pokrajine nekdanje monarhije, katere tretjina je bila slovenska in je pozneje pripadla Jugoslaviji. V Gradcu niso nastajali samo arhivi pokrajinskih uradov za vso deželo, ki so seveda važni tudi za njen slovenski del, a po principu proveniencije ne pripadajo nam, ampak je bil Gradec že od ustanovitve Joanneuma leta 1811 sedež institucij, ki so zbirale arhive iz vse nekdanje dežele, kar je danes vse koncentrirano v Landesarchivu. Po provenienciji iz slovenskega dela dežele so tam arhivi samostanov; ki jih je ukinil Jožef II., starejši arhivi skoraj vseh mest in trgov, arhivi raznih gošpotev in cerkvenih ustanov, mnogi urbarji, katastri, zemljiške knjige, arhivi sodišč, okrožij, okrajev in drugih uradov, med njimi tudi nekateri arhivi, ki so bili izročeni samo v shrambo. Šele leta 1903 so Slovenci ustanovili Zgodovinsko društvo v Mariboru, ki je začelo zbirati tudi arhivalije; vendar je bila pa glavna koncentracija v Gradcu izvršena že prej, zraven tega pa Zgodovinsko društvo kot privatno društvo ni imelo nikake ingerence na urade, ki so po uradnem nalogu izročali še dalje svoje arhivalije uradnim arhivom v Gradcu, in seveda tudi ne na mestne in trške uprave v nemških rokah. Tako je prišla velika večina arhivov za dobo do leta 1918, ki so po provenienciji iz Slovenske Štajerske, v Gradec in ostala tam do danes.¹⁴ Majhne so pa — v soglasju z načeli konvencije — zahteve do avstrijskih bibliotek in muzejev.

Ze v času dela naših ekspertov, posebno pa po predaji naših zahtev, je prišlo v avstrijskih listih do kampanje proti jugoslovanskim zahtevam. Najbolj ostra je bila

ta kampanja na Štajerskem, v Gradcu, kjer se je niso udeležili samo historiki, arhivarji, študenti univerze, ampak je 22. novembra 1960 tudi odbor štajerskega deželnege zbora sklenil soglasno predlagati štajerskemu deželnemu zboru, da se naj jugoslovanske zahteve po izročitvi arhivalij odklonijo, kolikor so le-te last štajerske dežele ali privatnikov; štajerski deželni zbor je nekaj dni pozneje ta predlog soglasno sprejel.¹³ V tej situaciji se mešana jugoslovansko-avstrijska komisija ni sestala tri mesece po predaji zahtev, kakor to določa protokol iz leta 1958, ampak šele leto dni pozneje, in je imela seje na Dunaju od 8. aprila do 25. maja 1961. Vendar je pa ta komisija razpravljala konkretno samo o jugoslovanskih zahtevah glede kulturnih restitucij. Kar se tiče arhivske konvencije, je bilo ugotovljeno, da sestavljajo pred 1938 predane avstrijske zahteve skupaj z nekim seznamom iz leta 1958 vsebinsko avstrijskih zahtev na podlagi konvencije, prav tako kakor sestavlja v marcu 1960 predana lista vsebinsko jugoslovanskih zahtev na podlagi konvencije. Kljub temu pa do razpravljanja o konkretnih zahtevah na podlagi konvencije sploh ni prišlo, ker je avstrijska delegacija tako razpravljanje odklanjala. Od tedaj pa do danes se je približalo rešitvi samo vprašanje kulturnih restitucij. Obstoji upanje, da bo poleg vprašanja tistih arhivalij, ki so bile v času druge svetovne vojne dane na razpolago dr. Wutteju v Celovcu in niso bile restituirane v celoti takoj po vojni, pač pa v času dela naših ekspertov, in poleg vprašanja manjših predmetov, ki jih je mešana komisija leta 1961 načelno priznala za restitucijo, rešeno tudi vprašanje pomorske biblioteka iz Pule. Ta pomembna biblioteka, ki šteje zdaj okrog 30.000 do 50.000 zvezkov, je prešla po prvi svetovni vojni na podlagi senžermenske pogodbe in že omejenih sporazumov med Italijo in Avstrijo v last italijanske države, po kapitulaciji Italije so jo pa Nemci odpeljali in je prišla nekaj let po koncu druge svetovne vojne v dunajski Kriegsarchiv, kjer je še danes; biblioteka pripada Jugoslaviji na podlagi člena 11, točke 2 mirovne pogodbe z Italijo z dne 10. februarja 1947, katere veljavnost je Avstrija priznala v čl. 11 svoje državne pogodbe; s tem je postalo to vprašanje za Avstrijo vprašanje restitucije jugoslovanski državi. Obstoji torej upanje, da bodo restitucije končno izvršene, pri čemer bi Avstrija spričo značaja tega problema, kjer je za mnoge predmete težko ugotoviti, kje so, ali niso bili morda uničeni itd., izjavila tudi, da je pripravljena tudi v bodočnosti restituirati take predmete, če so na listi jugoslovanskih zahtev in če se ugotovi, da so v Avstriji v javni lasti in da so jugoslovanske zahteve po restituciji upravičene. Neprimerno bolj važno vprašanje izvedbe arhivske konvencije iz leta 1923 je pa tudi danes še čisto odprto. Avstrija odklanja ves čas konkretno razpravo o zahtevah na podlagi konvencije, kjer bi se poskušalo ugotoviti, katere zahteve so upravičene in katere ne. Predlogi, ki jih daje že od leta 1960 (dostopnost teh arhivalij jugoslovanskim raziskovalcem, mikrofilmanje), seveda niso nikaka rešitev. Od leta 1960 se tudi že pojavljajo ob raznih prilikah v avstrijskih listih vesti, da se Jugoslavija zadovoljuje z izvedbo restitucij in da se odpoveduje zahtevi po izročitvi predmetov, ki jih je zahtevala na podlagi konvencije iz l. 1923. Te vesti so seveda neresnične, kakor se je mogla naša javnost prepričati iz izjave predstavnika sekretariata za zunanje zadeve Dušana Blagojeviča na tiskovni konferenci v tem sekretariatu 27. oktobra 1966, da sta arhivska konvencija iz l. 1923 in protokol iz leta 1958 mednarodna obveza, ki jo je treba izvršiti, in da se SFR Jugoslavija ne more odreči pravici do izvedbe obvez, ki jih je Avstrija izvršila v odnosu do vseh drugih nasledstvenih držav Avstro-Ogrske.

Naša država je zdaj že zadovoljivo rešila vprašanje arhivov in drugih kulturnih dobrin z Madžarsko, rešila ga je tudi po prav tako dolgotrajnih pogajanjih z Italijo, če izvajamo odprta vprašanja, ki so v zvezi z različnimi gledanji na problem Svobodnega tržaškega ozemlja, medtem ko je vprašanje izvedbe arhivske konvencije z Avstrijo iz leta 1923, pri katerem gre za najbolj pomembne arhive, še povsem odprto. Pravno je vprašanje popolnoma jasno: konvencija iz leta 1923 in protokol o njeni izvedbi iz leta 1958 sta mednarodni obvezi, ki ju je treba izvršiti; mogoče je v konkretni diskusiji, kakor jo predvideva protokol iz leta 1958, oporekati posameznim zahtevam, če obstoje za to argumenti, nemogoče je pa nasprotovati obvezi sploh. Tudi stališče, ki se je pojavilo v listih in v sklepu štajerskega deželnege zbora, da se naj odkloni vsak odstop arhivalij Jugoslaviji, kolikor so last štajerske dežele, je pravno nevzdržno, ker ni niti v konvenciji niti v protokolu nikake tako imenovane federalne klavzule in ker ima po avstrijski ustavi zveza možnost, da pri-

sili dežele k izvajanju mednarodnih obveznosti oz. jih more izvesti sama. Odveč je tu še enkrat poudarjati, da konvencija za Avstrijo ni neugodna, ker ji je omogočila, da je ohranila v svojih zbirkah z izjemo arhivalij skoraj stoddostno vse kulturne predmete, ki so prišli v te zbirke kot posledica obstoja stare monarhije, čeprav je predvidevala senžermenska pogodba tudi drugačne možnosti rešitve tega vprašanja in so bile v odnosu do Italije te drugačne možnosti tudi izvedene. Odveč bi bilo tudi še omenjati, da sloni velika večina jugoslovanskih zahtev glede arhivov na principu provenience, tj. na principu, ki ga je postavila Avstrija in se zanj borila, ker je bilo to v njenem interesu; tedaj uveljavljena načela so omogočila Avstriji, da more obdržati skoraj v celoti arhive centralnih ustanov nekdanje monarhije, a tudi centralne arhive štajerske dežele. Zgodovinarji iz drugih nasledstvenih držav, med njimi tudi naši, ki žele študirati arhivalije iz teh arhivov, ki se tičejo njihove zgodovine, so navezani še dalje na avstrijske arhivske ustanove. Seveda pa pri provenienci odloča sedanja državna pripadnost kraja, kjer je arhiv nastal, ne pa nekdanja pripadnost habsburški monarhiji ali kateri od njenih dežel. Arhivski fond, ki jih zahtevamo, so v veliki meri nastali v pokrajinah, ki so bile že v avstrijski dobi posebne administrativne enote, zdaj pa v celoti ali skoraj v celoti pripadajo naši državi. Primer nekdanje avstrijske Štajerske, od katere je po prvi svetovni vojni približno tretjina pripadla Jugoslaviji, ima pa svojo analogijo v nekdanji avstrijski Tirolski, ki je bila po prvi svetovni vojni razdeljena med Avstrijo in Italijo, glavno mesto je pa tudi ostalo v Avstriji; Avstriji so tedaj iz arhivov v Innsbrucku, nekoliko pa tudi iz dunajskih arhivov, odstopili arhivske fonde, ki so nastali na ozemlju, ki je bilo odstopljeno Italiji, in Italija je na podlagi teh fondov ustanovila dva nova znanstvena arhiva, v Trentu in v Boznu.¹⁴ Kar se tiče volumna naših zahtev v primerjavi z ustreznimi arhivalijami na eni strani v naših, na drugi strani pa v avstrijskih arhivih, je vsaka primerjava tvegana, ker smo navezani na eni strani samo na približne podatke o vsebini arhivov, na drugi strani pa mehanično primerjanje števil brez podrobne diferenciacije zelo malo pove. Kljub temu se pa približne cennitve presenetljivo strinjajo v dveh točkah: naše zahteve pomenijo zelo mnogo v primeri z vsebino naših, zelo malo pa v primeri z vsebino avstrijskih arhivov. Tako se ceni, da je zahteva po okrog 6700 listinah približno 2 % fonda listin v avstrijskih, a okrog 20 % fonda listin v jugoslovanskih arhivih, medtem ko bi se fond listin v slovenskih arhivih z realizacijo te zahteve približno podvojil. Kar se tiče zahtev do Landesarchiva v Gradcu, ki so postale tak političen problem, zahteve do tistih sestavnih delov tega arhiva, kjer mi sploh kaj zahtevamo, nikakor ne dosegaajo npr. tretjine teh sestavnih delov, kakor bi mogli pričakovati po slovenskem delu nekdanje dežele; marveč se gibljejo nekako v višini 5 % do 7 % teh delov, često so pa znatno nižje; na drugi strani pa te zahteve včasih dosegaajo tudi polovico ali so pa celo večje kakor ustrezní fondí v vseh slovenskih arhivih. Značaj zahtevanih arhivalij je v splošnem razviden iz že navedenih podatkov. Tudi kar se tiče toliko oprekanih zahtev do Landesarchiva v Gradcu, gre tu za listine, akte in urbarje samostanov, ki jih je ukinil Jožef II., drugih cerkvenih ustanov in gospodstev, za tipične starejše arhive mest in trgov, za arhive državnih uradov in sodišč, zemljiške knjige in katastre itd., ki so pač osnovnega pomena za zgodovino te pokrajine do leta 1918. Te arhivalije so pisane za starejšo dobo deloma v latinščini, za poznejšo dobo po veliki večini v nemščini, kar je seveda tudi v skladu s predpisi o uradnem jeziku v avstrijski dobi, ni pa med temi zahtevami nikakih arhivov specifično nemških političnih ali kulturnih organizacij, društev in posameznikov, tako da niso upravičene trditve, da bi imeli ti arhivi kak sentimentalni pomen za pripadnike nekdanje nemške manjšine na tem ozemlju ali njihove potomce. Končno je pa potrebno pomisliti na globlji smisel načela, da spadajo pokrajinski in lokalni arhivi v pokrajino, kjer so nastali, in da jih je treba študirati v zvezi s to pokrajino. Seveda ne spadajo v vsak kraj, pač pa tja, kjer obstoje strokovne možnosti za obstoj ustanove, ki naj jih zbira, hrani, ureja in skrbi za njihovo dostopnost. Nesmiselno bi bilo koncentrirati take fonde v centralnih arhivih držav. Še manj smiselno pa je, da so taki arhivi v inozemstvu. Od Avstrije nas toči državna meja že skoraj pol stoletja; razvoj na obeh straneh državne meje je bil različen in v Avstriji je danes malo ljudi, ki bi jih zanimali problemi, za katere pridejo v poštev ti arhivi, medtem ko so oni za nas zelo dragoceni. Iz vseh teh razlogov bi bilo potrebno to vprašanje končno že rešiti.

* Pri delu za to študijo sem mogel poleg virov in objavljenih razprav uporabljati tudi neobjavljene elaborate dr. Vojislava Jovanovića, bivšega načelnika zgodovinskega oddelka ministrstva za zunanje zadeve v Beogradu, dr. Pavleta Blaznika, znanstvenega sodelavca SAZU v Ljubljani, dr. Sergeja Vilfana, upravnika Mestnega arhiva v Ljubljani, Lojzeta Udeta, znanstvenega sodelavca NUK v Ljubljani, in Boža Otorepca, arhivarja Mestnega arhiva v Ljubljani, za kar se avtorjem teh elaboratov najlepše zahvaljujem.

¹ Za arhivalije, ki jih je Italija tedaj dobila iz Innsbrucka, prim. Otto Stolz: Geschichte und Bestände des Staatlichen Archives (jetzt Landesregierungsarchives) zu Innsbruck. Inventare österreichischer staatlicher Archive VI, Wien 1938, str. 27, 105.

² L. Bittner: Die zwischenstaatlichen Verhandlungen über das Schicksal der österreichischen Archive nach dem Zusammenbruch Österreich-Ungarns, Archiv für Politik und Geschichte, 3. Jahrgang, 1. Teil, Berlin 1925, str. 81, op. 1.

³ Original izjave ima paralelen srbskohrvatski in nemški tekst; tekst izjave je objavil J. Nagy, Arhivski ugovori, Vjesnik kr. Državnog arhiva u Zagrebu, II, Zagreb 1926, str. 85-86; tekst je očitno preveden iz nemščine in se s srbskohrvatskim originalom ne ujema dobesedno, pač pa smiselno.

⁴ Tekst rimske konvencije Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1924, St. 159. Vsebinsko konvencije J. Nagy, n.o.m., str. 93-94.

⁵ Objavljena je konvencija s Češkoslovaško 18. maja 1920 (Staatsgesetzblatt für die Republik Österreich, 1920, 148. Stück, 16. X. 1920), dodatna konvencija 31. maja 1922, ki se tiče je majhnega ozemlja nekdanje Spodnje Avstrije, ki je postalo češkoslovaško (Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1922, St. 112), in konvencija z Rumunijo 3. oktobra 1921 (Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 1922, 112. Stück, 9. VIII. 1922).

⁶ Najobsebnjša razprava o vsem tem problemu je L. Bittner, Die zwischenstaatlichen Verhandlungen über das Schicksal der österreichischen Archive nach dem Zusammenbruch Österreich-Ungarns, Archiv für Politik und Geschichte, 3. Jahrgang, 1. Teil, Berlin 1925, str. 58-98; avtor navaja mnogo podatkov in literature, je pa tendencen v nekaterih interpretacijah in v tem, da nekaterih dejstev ne omenja (tako npr. čl. 198 senžermenske pogodbe in protokola z Italijo 31. oktobra 1924, ki ga je sam podpisal). Krajše je govoril o istem problemu v predavanju Die österreichischen Archive nach dem Zusammenbruch Österreich-Ungarns, Bericht über die vierzehnte Versammlung deutscher Historiker zu Frankfurt a. M. 30. September-4. Oktober 1924, Frankfurt a. M. 1926, str. 34-36. kjer je potem v debati slavil dosežene uspehe H. Srblik. Pri nas je glavna razprava o tem J. Nagy, Arhivski ugovori, Vjesnik kr. Državnog arhiva u Zagrebu II, 1925, str. 1-18; II, 1926, str. 82-114. Ta razprava navaja tudi delo in druge objave v zvezi s tem problemom pri nas, a je ostala nedokončana (končuje se z besedami »Nastavit će se«, a nadaljevanje ni nikdar izšlo).

⁷ Objave Službene Novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca VI, br. 54, 7. III. 1924, prilog VII-1924; slovenski tekst Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti, VI, št. 21, 18. III. 1924; Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich, 15. XII. 1923. J. Nagy govori v že citirani razpravi o naših pripravah za sklenitev konvencije in objavlja njen celotni tekst (Vjesnik kr. Državnog arhiva u Zagrebu II, 1928, str. 100-114), ne daje pa njene analize. Pri Slovencih se je o konvenciji pisalo le mimogrede (prim. Fr. Zwitter, Vprašanje naših arhivov, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo XVI. 1935, str. 87-88, in Naše kulturne revindikacije v novih mirovnih pogodbah, ZC II-III, 1948-1949, str. 163 sl.).

⁸ Izjemne določbe glede vojaškega gradiva prve svetovne vojne pojasnjuje L. Bittner, Die zwischenstaatlichen Verhandlungen..., n.o.m., str. 90, z interesi zaveznikov nadzornih organov, njihovimi potrebami glede informacij.

⁹ F. Hauptman, Jugoslavensko-madarski arhivski pregovori i njihovi rezultati, Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1961, str. 47, 63, 90-94, 137, 139-140, 144 in nemški résumé str. 159.

¹⁰ Naše znanje o vseh teh akcijah med drugo svetovno vojno sloni na rokopisnih elaboratih, objavljenega je bilo pa zelo malo v publikacijah ter uradnih dokumentih in govorih iz prvih let po vojni (prim. Naše kulturne revindikacije..., n.o.m., str. 157, 164).

¹¹ Za vprašanja restitucij, rampasmana in priprave pogodbe z Avstrijo prim. Naše kulturne revindikacije..., n.o.m., str. 158, 164-165 in tam navedene dokumente in govore.

¹² Prim. publikacije, navedene v Vprašanju naših arhivov, n.o.m., str. 87, op. 12 in 13, in posebej Gesamtinventar des Steiermärkischen Landesarchivs, unter Mitarbeit der Beamten-schaft herausgegeben zum steirischen Gedenkjahr 1959 von Landesarchivdirektor Dr. Fritz Posch, Graz 1959.

¹³ O tem vprašanju je bilo tedaj in pozneje v avstrijskem, posebno v štajerskem tisku precej člankov in poročil; za sklepe odbora in del. zbora prim. Neue Zeit 23. XI. 1950, št. 273, in Südost-Tagespost 2. XII. 1950, št. 280; prim. tudi Die jugoslawischen Archivforderungen, Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs, 11, Graz 1961, str. 24-26. V Jugoslaviji so o tem razpravljali in sklepali zgodovinarji in arhivarji, širša javnost je bila o tem in o obstoju tega vprašanja informirana po nekaj beležkah v listih, edini informativni čisnek pa je P. Blaznik, Avstrijski arhivi in naše zahteve do njih, Delo, 17. januarja 1961, št. 15.

¹⁴ O Stolz, n.o.m., str. 27, 28, 29, 36, 105, 119, 135, 138, 147, 148, 152, 207, 215-217; Inventare österreichischer Archive IV, 1936, str. 224; VII, 1938, str. 21.

Povzetek

Po propadu Avstro-Ogrske je postalo aktualno tudi vprašanje pripadnosti historyčnih arhivov in drugih kulturnih dobrin na ozemlju nekdanje monarhije. Kar se tiče Avstrije, je bilo to vprašanje le v majhni meri načelno rešeno s senžermensko mirovno pogodbo 10. septembra 1919; odločanje o mnogih odprtih vprašanjih je bilo prepuščeno posebnim pogodbam med Avstrijo in drugimi nasledstvenimi državami (čl. 196 senžermenske mirovne pogodbe). Ze pred sklepom te mirovne pogodbe je delala na Dunaju likvidacijska komisija nasledstvenih držav in na podlagi njenih sklepov je izročila Avstrija nekatere historyčne arhive drugim nasledstvenim državam. Avstrijski arhivarji in zgodovinarji so se v tedanjem položaju postavili načelno na stališče, da naj velja za pripadnost arhivov načelo provenience, ki je bilo že prej priznано pri notranjem urejevanju arhivov; po tem načelu naj Avstrija izroči samo arhive, ki so nastali kot organske enote na ozemlju drugih nasledstvenih držav in prišli kasneje na avstrijsko ozemlje, ne pa arhivov ali delov arhivov, ki so nastali na ozemlju Avstrije in so samo po svoji vsebini v zvezi z ozemljem drugih nasledstvenih držav. Ne more biti dvoma o tem, da je bilo načelo provenience v korist Avstrije, ki bi mogla na podlagi tega načela ohraniti predvsem arhive centralnih ustanov nekdanje monarhije; vendar je pa bilo mogoče braniti to načelo tudi z znanstvenimi argumenti (nedeljivost arhivskih fondov) in avstrijski strokovnjaki so na ta način dosegli velike uspehe. V letih po senžermenski mirovni pogodbi je Avstrija sklenila vrsto specialnih pogodb s posameznimi nasledstvenimi državami na podlagi čl. 196 te pogodbe; med temi pogodbami je tudi arhivska konvencija z nekdanjo Kraljevino Srbom, Hrvatim in Slovencev od 28. junija 1923. Med vsemi temi pogodbami zavzema posebno mesto pogodba z Italijo od 4. maja 1920, ker je po tej pogodbi Italija dobila tudi umetniško, arheološko, bibliografsko in znanstveno gradivo iz avstrijskih zbirk, ki izhaja iz ozemlja, ki ga je pridobila Italija. Te pravice niso dosegle druge nasledstvene države, čeprav ne more biti dvoma o tem, da so mnogi predmeti te vrste (rezultati arheoloških izkopavanj, doživnostni izvodi knjig in časnikov itd.) prišli v avstrijske zbirke kot posledica avstrijske oblasti nad pokrajinami teh nasledstvenih držav; Avstrija se je v pogodbi s temi državami obvezala samo, da bo te predmete hranila in omogočala njihovo uporabo, njene obveznosti do izročitve kulturnih predmetov se pa omejujejo skoraj izključno na arhive. Kar se pa tiče določb o pripadnosti arhivov, so vse te pogodbe podobne med seboj in je mogoče v njih ugotoviti predvsem dva principa. Na eni strani vsebujejo vse pogodbe načelo provenience: arhive, ki so nastali kot organske enote na ozemlju drugih držav in bili preneseni pozneje na ozemlje Avstrije, mora Avstrija izročiti tem državam. Na drugi strani se pa Avstrija obvezuje, da bo brez ozira na princip provenience izročila določene arhive in arhivalije, ki se tičejo izključno ozemlja druge nasledstvene države; pri tem gre v glavnem za arhivalije iz zadnjih desetletij obstoja stare monarhije, za nekatere panoge uprave (železnice, kataster itd.), segajo pa te obveznosti tudi bolj daleč nazaj v zgodovino; v takih primerih so še aktualne potrebe administracije zmagale nad načelom provenience. Vsi ti principi so značilni tudi za konvencijo Avstrije s Kraljevino SHS 28. junija 1923.

Ta arhivska konvencija je pa ostala v glavnem nelizvršena; Avstrija je predala Jugoslaviji le malo arhivov in arhivalij in še te večinoma že v razdobju med 1918 in arhivsko konvencijo 1923, skoraj nič pa pozneje. Glavni vzrok za nelizvršitev teh obveznosti Avstrije je bil nacionalizem tedanjih avstrijskih arhivarjev; tedanji direktor dunajskega Staatsarchiva dr. Ludwig Bittner, odločilen strokovnjak za vse avstrijske vlade do leta 1936 za vprašanja arhivske konvencije z Jugoslavijo, je zavestno preprečeval izvedbo te konvencije; Avstrija je celo izročila Madžarski nekatere arhivalije, ki bi jih morala po arhivski konvenciji izročiti Jugoslaviji. Doba okupacije v drugi svetovni vojni po letu 1941 je bila tudi za Jugoslavijo doba uničevanja in ropa kulturnih dobrin; odneseni so bili arhivi, ki jih je po prvi svetovni vojni Avstrija izročila Jugoslaviji; iz Srbije in sosednjih pokrajin so odvažali na Dunaj arhivalije, ki naj bi dr. Bittnerju in krogu zgodovinarjev okrog njega služile za njihovo dokazovanje odgovornosti Srbije za prvo svetovno vojno; iz Severne Slovenije so bile skoraj vse kulturne dobrine odpeljane v sosednje avstrijske pokrajine. Za prva leta po zlomu nacizma 1945 je značilno predvsem prizadevanje, da se izvrši restitucija kulturnih dobrin, ki so bile v času druge svetovne vojne odnesene iz Jugoslavije in so bile v času zloma nacizma v Avstriji; restituiranega je bilo mnogo, vendar pa to delo ni bilo dovršeno. Vprašanje izvedbe arhivske konvencije je pa ostalo v teh letih odprto. Sele v letu 1958 je prišlo do protokola, ki sta ga odobrili obe vladi in kjer je bilo določeno, da se morata arhivska konvencija iz leta 1923 in restitucija kulturnih dobrin iz Avstrije dokončno izvesti; določen je bil rok, do katerega morajo biti predložene definitivne liste zahtev, in način obravnavanja teh zahtev po mešani komisiji strokovnjakov obeh držav. Jugoslavija je nato v predpisnem roku do 1. aprila leta 1960 predložila listo svojih zahtev. Na zasedanju mešane komisije leta 1961 in pri poznejših stikih med obema državama je pa prišlo do konkretnih razprav le za vprašanje restitucij; obstojl upanje, da bodo ta vprašanja v doglednem času zadovoljivo rešena. Glede mnogo bolj važnega vprašanja izvedbe arhivske konvencije iz leta 1923 je bilo pa od avstrijske strani tako na zasedanju mešane komisije leta 1961 kakor tudi pozneje odklanjano vsako razpravljanje o konkretnih jugoslovanskih zahtevah. Vzrok za to je v politični kampanji, ki je nastala v Avstriji, zlasti na Štajerskem, in ki odklanja vsako izvršitev arhivske konvencije. Treba je pa pomisliti, da sta arhivska konvencija in protokol iz leta 1958 mednarodni obvezi; Avstrija je obveze te vrste že izvršila v odnosu do vseh drugih nasledstvenih držav; določbe arhivske konvencije niso neugodne za Avstrijo in velika večina jugoslovanskih zahtev sloni na načelu provenience, ki se je zanj borila Avstrija; arhivalije, ki jih zahteva Jugoslavija, pomenijo zelo mnogo v primerjavi z vsebino arhivov v Jugoslaviji, a zelo malo v primerjavi z bogastvom avstrijskih arhivov. Vse to opravičuje pričakovanje, da bodo določbe arhivske konvencije iz leta 1923 končno že izvedene.

DAS ARCHIVÜBEREINKOMMEN MIT ÖSTERREICH AUS DEM JAHRE 1923 UND DIE FRAGE SEINER DURCHFÜHRUNG

Zusammenfassung

Nach dem Zerfall Österreich-Ungarns ist auch die Frage der Zugehörigkeit der historischen Archive und anderer Kulturgüter auf dem Gebiet der ehemaligen Monarchie aktuell geworden. Was Österreich anbelangt, ist diese Frage mit dem Friedensvertrag von Saint Germain vom 10. September 1919 nur in einem kleinen Ausmaß prinzipiell entschieden worden; die Entscheidung über viele offene Fragen hat man damals speziellen Verträgen zwischen Österreich und den anderen Nachfolgestaaten überlassen (Art. 196 des Friedensvertrages von Saint Germain). Bereits vor dem Abschluß dieses Friedensvertrages arbeitete in Wien die Liquidationskommission der Nachfolgestaaten und auf Grundlage ihrer Beschlüsse hat Österreich einige historische Archive den anderen Nachfolgestaaten übergeben. In dieser Situation haben sich die österreichischen Archivare und Historiker prinzipiell auf den Standpunkt gestellt, daß für die Zugehörigkeit der Archive das Provenienzprinzip, welches bereits früher bei der inneren Organisation der Archive anerkannt wurde, entscheidend sein soll; auf Grundlage dieses Prinzips sollte Österreich nur die Archive, die als organische Einheiten auf dem Gebiet der anderen Nachfolgestaaten entstanden sind, und später auf österreichisches Gebiet gekommen sind, übergeben, nicht aber die Archive oder Teile der Archive, die auf dem Boden Österreichs entstanden sind und nur ihrem Inhalt nach im Zusammenhang mit dem Gebiete anderer Nachfolgestaaten stehen («das Betreffsprinzip»). Es kann kein Zweifel sein, daß das Provenienzprinzip für Österreich günstig war, weil es auf Grundlage dieses Prinzips vor allem die Archive der Zentralinstitutionen der ehemaligen Monarchie für sich behalten konnte; doch konnte man dieses Prinzip auch mit wissenschaftlichen Argumenten verteidigen (Unteilbarkeit der Archivfonds) und die österreichischen Fachleute haben auf diese Weise große Erfolge erreicht. In den Jahren nach dem Friedensvertrag von Saint Germain hat Österreich eine Reihe von Spezialverträgen mit den einzelnen Nachfolgestaaten auf Grundlage des Artikels 196 dieses Friedensvertrages abgeschlossen; unter diesen Verträgen ist auch das Archivübereinkommen mit dem ehemaligen Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen vom 26. Juni 1923. Unter allen diesen Verträgen nimmt der Vertrag mit Italien vom 4. Mai 1920 eine besondere Stelle ein, weil Italien auf Grundlage dieses Vertrags auch das Recht auf künstlerisches, archäologisches, bibliographisches und wissenschaftliches Material aus österreichischen Sammlungen, inwieweit es aus dem von Italien annektierten Gebiet her stammt, anerkannt wurde. Dieses Recht wurde keinem anderen Nachfolgestaat anerkannt, wenn auch kein Zweifel darüber bestehen kann, daß viele Objekte dieser Art (Resultate der archäologischen Ausgrabungen, Pflicht-exemplare der Bücher und periodischen Publikationen usw.) als eine Folge der österreichischen Herrschaft über Gebiete dieser Nachfolgestaaten in die österreichischen Sammlungen gekommen sind; Österreich hat sich in diesen Verträgen nur verpflichtet, diese Objekte zu bewahren und ihre Benützung zu ermöglichen, während sich die österreichischen Verpflichtungen zur Übergabe der Kulturgüter fast ausschließlich auf Archive beschränken. Was aber die Bestimmungen über die Zugehörigkeit der Archive anbelangt, so sind alle diese Verträge sehr ähnlich und man kann in ihnen vor allem zwei Grundprinzipien feststellen. Einerseits kommt in allen diesen Verträgen das Provenienzprinzip zum Ausdruck; Österreich soll die Archive, welche als organische Einheiten auf dem Gebiet anderer Nachfolgestaaten entstanden sind und später auf österreichisches Gebiet gekommen sind, diesen Nachfolgestaaten übergeben. Andererseits verpflichtet sich aber Österreich, daß es ohne Rücksicht auf das Provenienzprinzip bestimmte Archive und Archivalien, die ausschließlich das Gebiet eines anderen Nachfolgestaates betreffen, übergeben wird; dabei handelt es sich in der Hauptsache um Archivalien aus den letzten Jahrzehnten der Existenz der alten Monarchie, für einige Gebiete der Verwaltung (Eisenbahnen, Kataster usw.) umfaßt aber diese Verpflichtung auch ältere Archivalien; in diesen Fällen haben die noch aktuellen Bedürfnisse der Verwaltung den Sieg über das Provenienzprinzip davongetragen. Alle diese Grundsätze sind charakteristisch auch für das Archivübereinkommen zwischen Österreich und dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen vom 26. Juni 1923.

Dieses Archivübereinkommen ist aber in der Hauptsache nicht durchgeführt worden; Österreich hat Jugoslawien nur wenige Archive und Archivalien übergeben und auch diese meistens in der Zeit zwischen 1918 und dem Abschluß des Archivübereinkommens im Jahre 1923, später aber fast gar nichts. Die Hauptsache für die Nichterfüllung dieser Verpflichtung Österreichs ist in dem Nationalismus der damaligen österreichischen Archivare zu suchen; der damalige Direktor des Wiener Staatsarchivs Dr. Ludwig Bittner, der entscheidende Fachmann für alle österreichischen Regierungen bis 1938 für die Fragen des Archivübereinkommens mit Jugoslawien, hat die Durchführung dieses Übereinkommens bewußt verhindert; Österreich hat sogar einige Archivalien, die es auf Grundlage des Archivübereinkommens an Jugoslawien übergeben mußte, an Ungarn übergeben. Die Zeit der Okkupation ist auch für Jugoslawien eine Zeit der Vernichtung und des Raubes der Kulturgüter gewesen; die Archive, welche nach dem ersten Weltkrieg Österreich an Jugoslawien übergeben hat, wurden wieder weggetragen; aus Serbien und den Nachbarländern wurden nach Wien diejenigen Archivalien fortgeschleppt, welche Dr. Bittner und dem Kreise der Historiker und Archivare, der sich um ihn sammelte, bei ihren Bemühungen, die Verantwortlichkeit Serbiens für den ersten Weltkrieg zu beweisen, vom Nutzen sein könnten; aus dem nördlichen Teil Sloweniens wurden fast alle Kulturgüter in die nachbarlichen Gebiete Österreichs fortgeschleppt. Die ersten Jahre nach dem Zusammenbruch des Nazismus 1945 sind vor allem durch die Bemühungen charakterisiert, die Kulturgüter, welche während des zweiten Weltkrieges aus Jugoslawien fortgeschleppt wurden und sich im Augenblick des Zusammenbruches des Nazismus in Österreich befanden, zu restituieren; vieles wurde restituiert, doch wurde diese

Aktion nicht zu Ende gebracht. Die Frage der Durchführung des Archivübereinkommens ist in diesen Jahren offen geblieben. Erst im Jahre 1958 ist ein Protokoll unterschrieben worden, welches von beiden Regierungen bestätigt wurde; das Protokoll stellt fest, daß das Archivübereinkommen aus dem Jahre 1923 und die Restitution der Kulturgüter aus Österreich endgültig durchgeführt sein müssen; es enthält Bestimmungen über die Frist, bis zu welcher die endgültigen Listen der Forderungen übergeben werden müssen, und über die Überprüfung dieser Forderungen durch eine gemischte Kommission der Fachleute beider Staaten. Jugoslawien hat dann in der vorgeschriebenen Frist bis zum 1. April 1960 die Liste seiner Forderungen übergeben. Bei der Tagung der gemischten Kommission im Jahre 1961 und bei den späteren Beziehungen zwischen den Staaten ist es aber nur für die Fragen der Restitution zu einer konkreten Behandlung der Forderungen gekommen; es besteht Hoffnung, daß diese Fragen in einer absehbaren Zeit auf eine zufriedenstellende Art gelöst sein werden. In der weit wichtigeren Frage der Durchführung des Archivübereinkommens vom Jahre 1923 hat aber die österreichische Seite sowohl bei der Tagung der gemischten Kommission im Jahre 1961 als auch später immer abgelehnt, über die konkreten jugoslawischen Forderungen überhaupt zu diskutieren. Die Ursache dafür ist in der politischen Aktion zu suchen, welche in Österreich und ganz besonders in der Steiermark entstanden ist und die jede Durchführung des Archivübereinkommens ablehnt. Man muß aber bedenken, daß das Archivübereinkommen und das Protokoll aus dem Jahre 1958 internationale Verpflichtungen sind; Österreich hat Verpflichtungen ähnlicher Art gegenüber allen anderen Nachfolgestaaten schon erfüllt; die Bestimmungen des Archivübereinkommens sind für Österreich nicht ungünstig und die große Mehrheit der jugoslawischen Forderungen beruhen auf dem Provenienzprinzip, also auf einem Prinzip, welches von österreichischer Seite formuliert und verteidigt wurde; die Archivalien, welche Jugoslawien fordert, bedeuten sehr viel im Vergleich mit dem Inhalt der jugoslawischen, aber sehr wenig im Vergleich mit dem Reichtum der österreichischen Archive. Wenn man das alles in Betracht zieht, so kann man wohl erwarten, daß die Bestimmungen des Archivübereinkommens vom Jahre 1923 schon einmal durchgeführt sein werden.

Dušan Kermavner

SEVERNA SLOVENIJA V ZRCALU R. GOLOUHA

(Koroške zadeve leta 1919 in delavsko gibanje od volitev leta 1920 do let 1923/24)

V svojih spominskih zapiskih, ki so izšli kot spomini — pod preširokim naslovom **POL STOLETJA SPOMINOV** in s še manj ustreznim podnaslovom **PANORAMA POLITIČNIH BOJEV SLOVENSKEGA NARODA**¹ — je Golouh umljivo posvetil vrsto strani severni Sloveniji, kjer je politično in drugače javno deloval najprej v letih 1920—1923 in nato še v dolgem razdobju 1926—1941.

Svojo mladost in prvo desetletje svoje slovenske družbene dejavnosti je preživel v Trstu, ki ga je zapustil po italijanski zasedbi leta 1918. Nato je bil leta 1919 v Ljubljani urednik socialnodemokratskega dnevnika »Napreja«, spomladi 1920 pa na čelu levega odcepljenega krila socialne demokracije do velikega razrednega spopada v času železničarske stavke in pokola na Zaloški cesti v Ljubljani dne 24. aprila 1920. Ko so ga maja izpustili iz zapora, se je junija še udeležil vukovarskega kongresa KPJ, a je usmerjal slovensko delegacijo proti njegovim zaključkom. Jeseni 1920 se je vrnil v socialnodemokratsko stranko in se je hkrati po želji njenega vodstva preselil v Maribor, da bi tam pomagal zmanjšati obseg razcepa v socialni demokraciji. V mariborskem volilnem okrožju je bil izvoljen v ustavodajno skupščino. V času svojega poslanstva (1920—1922) in še kot čelni kandidat pri volitvah v narodno skupščino v začetku leta 1923 je bil osrednja osebnost v mariborskem socialističnem gibanju. Maribor je zapustil jeseni 1923, a po treh letih se je z »Delavsko politiko«, kateri je bil urednik, spet vrnil vanj iz Ljubljane in je ostal v njem v raznih zaposlitvah vse do okupacije leta 1941.

O spominskih vrzelih in premikih v njegovi knjigi sem pisal že na nekaj mestih, vendar jih še zdaleč nisem izčrpal. V tem okviru hočem obravnavati nekaj s kritiko še nenačetih delov, ki se bodisi naravnost nanašajo na probleme in razmere severne Slovenije ali pa so v zvezi z Golouhovim pisanjem o njih. Pri tem se ogibam ponavljanju tistega, kar sem že obravnaval v drugih popravnih glosah.²

1. O KOROŠKIH ZADEVAH NA PARIŠKI MIROVNI KONFERENCI LETA 1919

Golouhovi zapiski o teh koroških zadevah so — kakor tudi v več drugih delih — časovno neurejeni. Naprej omenja prodor jugoslovanskih čet do Celovca iz začetka junija 1919 in njihov umik poleti 1919, nato razpravlja o »vprašanju koroškega plebiscita«, ki se je pojavilo v maju 1919, pripoveduje nekaj o svojih socialističnih shodih na Koroškem, ki pa niso bili spomladi, ampak poleti 1919 (vse to na str. 149—150). Zatem povzema proglas načelstva socialnodemokratske stranke Korošcem od konca 1919 (str. 151—152) in se vrača k »improvizirani ofenzivi jugoslovanskih čet«, ki se je začela konec aprila in »ponesrečila« začetek maja (str. 152—155), in k razgovoru posebne slovenske deputacije z Wilsonom v Parizu dne 5. junija 1919 (str. 156).

Uvodoma pravilno pove, da »se je za koroški plebiscit z vsem vplivom zavzemal takratni predsednik ZDA W. Wilson,« ki je sploh menil, »da bi s plebiscitom lahko povsod pravično rešili mejna vprašanja raznih držav«. Nedomišljena je pripoved o Wilsonovem »pričakovanju, da bo koroški plebiscit potrdil pravilnost [tega] načela«, kot

neumljivo pa moram označiti pohvalo Wilsona, češ da »se je bolj poglobil v nacionalno vprašanje Koroške in koroškega plebiscita kot vsi naši profesorski eksperti in kot sam predsednik slovenske deželne vlade dr. Brejc« (str. 149). Temu kar pripiše lahkovernost, češ da »je najbrž preveč verjel poročilom svojih zaupnikov na Koroškem«; po ovinku prek nekaj avstrijskih socialističnih predlogov, naj bi se sporazumeli za »Dravo kot naravno mejo med Koroško in Slovenijo«, omenja nato, da »se je nekaterim članom slovenske deželne vlade zdelo, da bi lahko s plebiscitom premaknili mejo čez Dravo«!

Potemtakem se ni bil zavzel za koroški plebiscit samo Wilson v Parizu, ampak tudi Brejc idr. doma! Takšno predstavo vsiljujejo Golouhovi zapiski, v katerih nadalje beremo, da »se je po dolgem in mučnem obravnavanju koroškega vprašanja [ni jasno, na kakšno »obravnavanje« je pisec tu mislil], ki je bilo pred zaostritvijo [s tisto šele pozneje omenjeno »improvizirano ofenzivo«] lahko rešeno v naš prid, sklenilo poslati k Wilsonu široko deputacijo ... iz zastopnikov slovenskih političnih strank, da pojasni situacijo« (str. 149). Ta »situacija« nam ostane neznana po besedah, češ da »se je spričo pomoči uradne Italije avstrijskim šovinistom nevarno zapletala« (prav tam), kakor tudi po poznejših besedah, da naj »bi se z osebno intervencijo pri Wilsonu utrdil naš položaj na Koroškem, kjer so že pridno rovarili tudi eksponenti italijanske diplomacije« (str. 156).

K tej nejasnosti se je obsodil Golouh sam, ko je pozabil na poglavitni namen tiste šestčlanske slovenske deputacije v Pariz, ki ji je tudi sam pripadal, in ko se ni šel poučit o tem namenu iz poročil svojih sodelegatov o njihovem pariškem zavzemaju pri Wilsonu dne 5. junija 1919 — proti plebiscitu v celotni celovški kotlini in za prisojno njenega južnega dela (poznejše plebiscitne cone A) Jugoslaviji brez plebiscita! A brž ko ugotovimo, da je v Golouhovem spominu zmanjkala bistvena okolnost »našega položaja na Koroškem« ali »situacije«, ki je nastopila, ko so na mirovni konferenci v Parizu odločujoči predvideli plebiscit v celovški kotlini, lahko odvržemo obe Golouhovi vzporedbi: o Wilsonovi »boljši poglobitvi v nacionalno vprašanje Koroške in koroškega plebiscita« v primeri s slabšo poglobitvijo »vseh naših profesorskih ekspertov« in dr. Brejca, in pa o Wilsonovi — »naklonjenosti slovenski stvari« ter o njegovi »bolj trezni in realni presoji položaja na tem [koroškem] odseku naše meje« v primeru z manjvredno presojo »nekaterih članov slovenske deputacije«.

Vsa ta hvala »jasnosti in treznosti Wilsonovega presojanja« se razpoči kakor milni mehurček, če ji spodemaknemo tisti edini podstavek, ki ga je »spominsko« izkonstruiral pisec, češ da »se imamo prav Wilsonu zahvaliti, da je Mežiška dolina ostala v mejah Jugoslavije«. Golouh namreč pripoveduje, da »je dr. Brejc med drugim predlagal [v razgovoru deputacije z Wilsonom], naj bi dodali plebiscitnemu ozemlju še Mežiško dolino, računajoč, da se bo s tem pri plebiscitu povečalo število glasov v našo korist«. Takšen Brejčev »predlog« Wilsonu se ne da zamisliti v okviru njegove argumentacije — proti plebiscitu, ki je bila zvezana z umikom naših ozemeljskih zahtev na Koroškem do črte, ki je nato obveljala kot demarkacijska črta med cono A in cono B. Brejčeva omemba Mežiške doline pri Wilsonu nikakor ni mogla imeti značaja »predloga«, naj bi še njo dodali plebiscitnemu ozemlju, ki takrat še ni bilo ločeno v dve coni, ampak je obsegalo celotno celovško kotlino kot — po presoji večine ameriških ekspertov in Wilsona — nedeljivo celoto. Brejc jo je mogel uvesti v razgovor le v zvezi, kakor je bil to storil dr. Svegel šest dni prej — dne 30. maja 1919 — v razgovoru iste deputacije s polkovnikom Housom, da »mirovna konferenca lahko — v svoji suverenosti — zmanjša plebiscitno ozemlje tudi na severu, kakor je to storila na jugu in vzhodu, kjer je bila Mežiška dolina takoj priznana Jugoslaviji, s čimer smo za bodoči plebiscit na Koroškem izgubili zanesljivih 10.000 slovenskih glasov«. ³ Prav lahko je ob takšni omembi Mežiške doline Wilsonov ekspert prišepnil predsedniku, kako naj odbije ta argument, in je Wilson utegnil reči: Pustite Mežiško dolino, saj jo že imate! — a to le v zvezi z vztrajanjem pri svojem stališču za plebiscit v celotni celovški kotlini!

Namen slovenske deputacije v Parizu je bil odvrniti nevarnost takšnega plebiscita, ki bi pomenil gotovo izgubo Slovenske Koroške, ne pa povečati plebiscitno cono A, o kateri še ni nihče ničesar vedel! Spričo tega razpade v nič Golouhova »sodba«, češ da »je Wilson s svojim odgovorom pokazal, da so mu podrobno [!] znane razmere v tem neznatnem delu sveta«, ali da je »pokazal, da razume in podpira [!] slo-

vensko stališče», ali končno tudi, da bi bil »naš obisk pri Wilsonu imel vsaj ta uspeh, da smo po njegovi zaslugi [!] rešili Mežiško dolino, da smo obdržali, kar smo že imeli!»

Golouh si je končno dovolil še, da je nekaj svojega sedanjega spominskega neznanja vnesel v povzetek proglaša načelstva socialnodemokratske stranke »Koroškemu ljudstvu«. Takrat v njem ni pisal — kar je tudi dandanes neumljivo — da bi bilo načelo samoodločbe »v primeru koroškega plebiscita pogazeno že z intervencijo Italije v korist nemških šovinističnih skupin v Avstriji«, in tudi ni razglašal dezinformacije, češ da so bile »pod vplivom Italije [!] velesile razdelile koroško plebiscitno zemljo v cono A in B« in da »naj bi se ljudstvo obeh con pod nadzorstvom Italije ... izjavilo« pri plebiscitu, h kateri državi želi pripasti: k Avstriji ali k Jugoslaviji (str. 151). Menim, da te dezinformacije ne potrebujejo nobenega zavračevalnega razpravljanja.

Po razboru te točke je pač upravičeno vprašanje: ali ima kakšen smisel izdajati spominske zapiske s stranmi, kjer tako rekoč ne drži nobena vrsta?!

2. O RAZCEPU SOCIALNE DEMOKRACIJE V MARIBORU LETA 1920

Posebna in tudi pomembna značilnost v razvoju slovenskega delavskega gibanja ob razcepu socialne demokracije spomladi 1920 je v okolnosti, da se je razcep izvedel domala le na področju bivše Kranjske in trboveljskega premogovnega revirja, medtem ko se je na področju severne Slovenije, tj. severno od Laškega, po zgledu in pod vplivom avstrijske socialne demokracije ohranilo enotno socialistično gibanje. Dne 11. aprila 1920 je bil v Ljubljani ustanovni zbor levičarske socialistične delavske stranke, v Mariboru pa izredni strankin zbor jugoslovanske socialnodemokratske stranke, in vaak od njiu je predstavljal delavsko organizirano gibanje na enem od obeh področij, prvi v osrednji, drugi v severni Sloveniji. Ker pa je levičarsko razpoloženje tudi v tej prevladovalo, so se sklicatelji mariborskega kongresa povezali s prireditelji ljubljanskega in povabili predstavnika odcepljenega levega krila v Maribor. Tako se prvi voditelj socialistične delavske stranke Rudolf Golouh ni udeležil ustanovnega kongresa te stranke, ampak je v njenem imenu nastopil na mariborskem za zopetno združitve, ki bi žrtvovala vrh desnega krila slovenske socialne demokracije. In prav mogoče je — da se zamisliti — da bi bilo da te združitve s tem žrtvovanjem tudi prišlo, če ne bi bili v nasledku aprilske železničarske stavke izgnani iz države voditelja levičarsko usmerjenega mariborskega delavskega gibanja Kolomana Wallischa v aprilu 1920. Kdo si bi upal zanikati, da k temu izgonu niso odločilno prispevali slovenski socialnodemokratski desničarji, ki so šele po njem lahko spet zgrabili v svoje roke vajeti »severnoslovenske« socialnodemokratske stranke?!

O zapletu in razpletu med aprilom in majem 1920 piše Golouh dosti obširno — z mnogimi netočnostmi med nekaterimi sprejemljivimi opisi. K pravi sliki tega dogajanja pa njegov tako nepopolni prikaz ne more privedi bralca, ki mu sploh otežuje preglednost huda časovna neurejenost (te je tudi drugje v knjigi na pretek). Ko je prikazal potek razkola do ljubljanskega kongresa dne 11. aprila 1920 (str. 188), opisuje železničarsko stavko v aprilu s pokolom na Zaloški cesti in s tako imenovano »Trboveljsko komuno« (str. 189—200); nato preide k »Rdečemu praporu«, ki sta ga začela izdajati Lovro Klemenčič in Vladimir Fabjančič v maju, ko je bil Golouh z nekaterimi drugimi voditelji socialistične delavske stranke v preiskovalnem zaporu (str. 200—202), in se šele nato po navedbi programske deklaracije beogradskega zedinjevalnega kongresa aprila 1919 (str. 203—207) vrne k mariborskemu kongresu dne 11. aprila 1920 ter k sledečim mu pogajanjem o zopetni združitvi razcepljene slovenske delavske stranke (str. 207—215). Temu hudo razmetanemu prikazu sledi oris vukovarskega kongresa (str. 215—236). Nato izvem nekaž o tem, kako se je Golouh kot »centrumaš« — ali kot »trnoglav, zedinjaš«, kakor se označuje sam (str. 237) — upiral vključitvi socialistične delavske stranke v Sloveniji v KPJ. Golouh ne omenja svojega poslednjega nastopa proti tej usmeritvi v okviru KPJ na njenem pokrajinskem strankinem svetu v začetku septembra 1920 v Ljubljani, marveč se ustavlja pri svojem pasivnem čakajočem stališču poleti 1920, ki pa je bilo v zvezi s takratnim prodorom rdeče armade do vrat Varšave, v vzhodno Galicijo in do mej Vzhodne Prusije. Takrat se res Golouh »ni upiral pregrupaciji našega delavstva na novi liniji KPJ in ni hotel ovirati tako

važnega razvojnega procesa v zgodovini socialnih bojov našega ljudstva« (str. 236—237), kakor bombastično pripoveduje. Na septembrskem strankinem svetu — ki je bil že po porazu rdeče armade pred Varšavo — pa se je krepko postavljajl po robu tisti »pregrupaciji« in »tako važnemu razvojnemu procesu« ter je tako pripravljajl svojo in peščice somišljenikov vrnitev v socialnodemokratsko stranko. Ta »razvojni proces« pa je v spominih zabrisal.

To vračanje Golouha v socialno demokracijo pa se stika z njegovo selitvijo iz Ljubljane v Maribor kot — reševalca takrat ogrožene enotnosti socialističnega gibanja v tem mestu. Desničarji so bili sicer vzeli v svoje roke vajeti »mariborske« socialnodemokratske stranke po aprilskem izrednem kongresu in po izgonu Kolomana Wal-lischa iz države, toda niso hkrati obvladali levičarskega razpoloženja mariborskega delavstva, predvsem v železniških delavnicah. Nekaj dni pred omenjenim slovenskim pokrajinskim svetom KPJ se je v Mariboru konferenca socialističnih zaupnikov skoroj soglasno izrekla za pristop k tretji internacionali, s čimer je prišel razkol tudi v Mariboru na dnevni red. Pojavila se je leva socialistična frakcija, ki ni hotela več podpirati desničarskega vodstva in ki se je približala pokrajinskemu vodstvu KPJ v Ljubljani. Njena poveljavna predstavnik sta bila: Jože Nachtigal, najbolj avtoritativni voditelj delavstva v železniških delavnicah, in Tone Gmajner, dotlej urednik obeh mariborskih socialističnih glasil, slovenske »Enakosti« in nemške »Volksstimme«. Te mariborske levičarske skupine Golouh v spominih sicer ni popolnoma izbrisal, toda omenil jo je šele potem, ko je že izvedel do konca svojo prekonstrukcijo in sebe postavil za »zastopnika levičarske struje«, medtem ko se je dejansko priselil v Maribor ravno zato, da bi pomagal nevarno levičarsko strujo oslabiliti!

Tista Golouhova »konferenca v Celju«, kjer so »sestavili kandidatno listo« za volitve v ustavodajno skupščino, je bila — XII. redni strankin zbor socialnodemokratske stranke v dneh 31. oktobra in 1. novembra 1920. V nasprotju s sočasnimi poročili — kakor bomo videli — pravi, da »se te konference ni udeležil in je šele naslednji dan zvedel, da so ga na predlog delegatov iz Maribora in Mežiške doline vključili v svojo kandidatno listo« (str. 240), potem ko so ga »zahtevali na listo«. — kot zastopnika levičarske struje tisti »delavski zaupniki«, ki so »zagovarjali združevalne težnje delavstva ob severni meji« (str. 239). Tu je Golouh s pomočjo nejasnosti zdrknil v docela krivo pripoved: Kakšne so bile te »združevalne težnje«? Po prvem videzu so se nanašale na združitev z odcepljenimi komunisti, saj jih veže s »aklepi mariborskega kongresa dne 11. aprila 1920«; zatem pa jih priceplja na »grupacijo, ki je bila formirana z ustanovitvijo socialistične delavske stranke dne 11. aprila 1920 v Ljubljani« in »ki je po kongresu v Vukovaru obstajala te idejno, ne pa organizacijsko«, ker ni hotela preiti v KPJ, a se v socialno demokracijo še ni vrnila. Namesto da bi bil jasno povedal, da je tej njegovi »grupaciji« preostala samo še ta zadnja pot in z njo prispevanje k utrditvi reformističnega gibanja, se skuša še motati v sredi med obema gibanjema in slika »tistih delavskih zaupnikov iz štajerskega okrožja vztrajanje« — pač: v okviru socialne demokracije! — tudi kot posledico okolnosti, da sta jih Klemenčič in Fabjančič, ki sta bila na čelu pokrajinskega vodstva KPJ, »ignorirala in se ob severni meji sploh nista pojavila«. Kajpak je takšno njuno ravnanje — da se ne bi bila prav nič zmenila za pristaše tretje internacionale v Mariboru — neverjetno in izključeno, a Golouhu je bilo potrebno, da si omogoči konstrukcijo drugega »levičarstva«, ki bi ga bil sam deležen. Zato trdi tudi še, da so se njegovemu sprejemu na socialnodemokratsko listo »vodje desničarske frakcije krčevito upirali, vdali pa so se po intervenciji Etbina Kristana, ki je menil, da je treba vsaj v mariborskem okrožju upoštevati razpoloženje tistega delavstva, ki je sicer levičarsko usmerjeno, ni pa še docela pretrgalo vseh vezí s stranko«. Gotovo sta se oba desničarska voditelja, na katera tu Golouh misli — namreč Anton Kristan in Albin Prepeluh — upirala Golouhovi čelni kandidaturi sploh in posebej še tam, kjer sta hotela biti izvoljena, tj. v ljubljanskem volilnem okrožju in v Ljubljani. Sprva domenjena čelna Golouhova kandidatura v Ljubljani (izpričana z dokumentom z dne 28. oktobra 1920 iz Kočmurjeve ostaline v arhivu CK ZKS) se je morala umakniti Prepeluhovi, ko je tega kot čelnega kandidata v ljubljanskem okrožju izrinil Anton Kristan. Golouhovo kandidaturo na listi za mariborsko okrožje pa sta tudi ta dva z drugimi »vodji desničarske frakcije« sprejela in pozdravila v računu, da bo pomagala odvrniti preteči odpad mariborskega delavstva od socialnodemokratske stranke.

Poglejmo, kako je v javnosti potekalo Golouhovo vračanje v to stranko, ki ga je v spominih tako sramežljivo prekril: Dne 17. oktobra je Golouh nastopil kot »reditelj« na ljubljanskem socialističnem shodu Etbina Kristana v dvorani hotela Union. Ko je Kristan kmalu po začetku svojega govora retorično vprašal, »kakšna bodi tista republika, da bi nam ugajala«, je dobil nepričakovan odgovor s številnimi »klici iz občinstva: Sovjetska!«: nastal je »nemir in hrup«, ker so skušali socialistični reditelji »prijeti« komunistične motilce, a ti so bili raztreseni po vseh delih dvorane. Tedaj je »za besedo prosil sodrug Golouh«, ki se je v izredno naglem tempu svoje tržške govorice spretno zaletaval v zahtevanje sovjetske republike, ko komunisti v Jugoslaviji niti ne zmorejo obdržati v rokah pri volitvah osvojenih občin (v Zagrebu, Osijeku, Beogradu, Kragujevcu itd.), in se je skliceval kar na — Lenina, češ da tudi on meni, »naj se ne igramo na socialno revolucijo v zahodni Evropi«, ko »so prilike v Rusiji take, da se bo tam socializem uresničil šele po petdesetih letih« (o takšni Leninovi izjavi italijanskemu socialistu Serrattiju so takrat poročali časniki). Po zaključku nedolgega Golouhovega govora, ki je poslušalce umljivo prav presenetil, je predsednik Janez Kocmur »pozdravil sodruga Golouha [spet] v socialnodemokratskih vrstah«, na kar je nadaljeval Etbina Kristan svoj silno dolgi govor med novimi medklici.

Ta uspešni pomirjevalni nastop je Golouhu izginil iz spomina, a ne docela. Po spominskem premiku ga je prenesel za več let na tako imenovani Sassenbachov shod dne 24. aprila 1924 v ljubljanskem »mestnem domu«. Na njem naj bi bil govoril tajnik socialistične sindikalne (amsterdamske) internacionale Johannes Sassenbach, a na shod so prišli v prevladujoči večini komunisti in so hoteli voliti predsedstvo; tega pa sklicatelj France Svetek ni dopustil, zaradi česar sploh ni prišlo do nobenih govorov, marveč po daljšem napetem in deloma burnem čakanju do pravega kratkega pretepa okrog odra in do policijske izpraznitve dvorane. Ne drži Golouhova pripoved, kako da je v trenutku, »ko je že kazalo, da se bo zborovanje spremenilo v vsesplošen pretep, stopil na oder« in z obuditvijo spomina na dne 24. aprila 1920 na Zaloški cesti padle žrtve dosegel, da »so se razburjeni zborovalci nenadoma osvestili in pomirili« (str. 310), in prav tako ne, da bi bil v tistem — negovorjenem — govoru dne 24. aprila 1924 »pozival vse revolucionarno delavstvo, naj se zopet združi v složno falango«. Že v govoru na volilnem shodu Etbina Kristana dne 17. oktobra 1920 je apeliral na tisto, kar je bilo v delavstvu nerevolucionarnega, in si ga je odtlej prizadeval »združevati« v znamenju reformističnega odrekanja revolucionarnosti.

Ista številka »Napreja« (št. 241 z dne 19. oktobra 1920), ki je poročata o Golouhovem nastopu na Kristanovem ljubljanskem shodu in o njegovi vrnitvi »v socialnodemokratske vrste«, pa je sporočila iz Maribora, da so tam »nekateri bivši pristaši naše stranke ustanovili novo stranko »ujedinjeni socialisti«, a da »se za njimi skriva komunistična stranka«. Načelstvo stranke je sklenilo dne 18. oktobra, da se vsakdo, ki pristopi k »ujedinjenim socialistom«, izločuje iz stranke in »ne bo imel pristopa na strankin zbor v Celju«. Kako je mariborski razcep v prvem trenutku vse prevrgel, je razvidno iz poročila, da se tamkajšnja »socialnodemokratska krajevna organizacija reorganizira na podlagi novih pristopnih izjav«!

Na strankinem zboru v Celju je že prvi dan Filip Uratnik poročal, »da je sodrug Golouh s 50 zaupniki zopet v naših vrstah«. Tako je opravičil njegovo udeležbo na kongresu in mu omogočil, da je prišel do besede v debati k poročilu o strankinem delu (Naprej št. 252 z dne 2. novembra 1920). Kandidatne liste za Ljubljano, za kranjsko in za štajersko okrožje — na tej so Golouha postavili na četrto mesto z izgledom na izvolitev — je zbor sprejel še pred referatom Etbina Kristana o »zedinjenju jugoslovanskega proletariata«, pri čemer pa je šlo za »zedinjenje« brez komunistov in proti njim; referent je še posebej »pozdravil pristop centrumaške skupine (Golouha) v Sloveniji« (Naprej št. 256 z dne 6. novembra 1920).

Takoj po zboru je Golouh v »Napreju« (št. 254 z dne 4. novembra) pod naslovom »Malo odgovora« napadel komuniste, da je vse njihovo gibanje v Jugoslaviji »le delo za reakcijo« in »ekstremistično varanje«, ki se bo kot takšno »v kratkem povsem očitno« razkrinkalo. Posebno obširno je poročala o zapetni pridružitvi k stranki »skupine centrumašev s sodrugom Golouhom na čelu, ki se je svoj čas od stranke odcepila, ker je bila mnjenja, da bo mogla ohraniti proletariata enoten«, mariborska »Enakost«, ki je kazala na to pridružitve kot na »najjačji dokaz«, »kje se dela za resnično ujediničenje, kje pa za razdor«; hkrati je silovito napadala tiste »nepokilcance«, ki sku-

šajo »pristaše socialne demokracije le prevariti« in z nekakšnim »lažujedinjenjem [!] našo stranko zavesti v komunistične vode« (št. 33 z dne 3. novembra 1920). Za odvrnitev »le še hujše zmede in razdora«, ki sta pretila od mariborske »socialistične levice«, je bila socialni demokraciji potrebna in dragocena Golouhova pomoč. Zato se »je preselil v Maribor na zahtevo mariborskega strankinega odbora ter sodruga Uratnika, ki me je zlasti silil sem gori«; tako je zapisal Golouh dve leti pozneje v polemiki zoper trditve, češ da »se je zatekel v severne kraje« zato, ker ga v Trbovljah in drugih delavskih krajih v osrednji Sloveniji niso več marali (Enakost št. 14 z dne 3. novembra 1922). Ne vemo, ali je takoj ob preselitvi v Maribor postal tudi urednik »Enakosti«.

Z dnem 14. novembra je datiral Golouh osebni razglas »Slovenskemu delavstvu!« s silovitimi napadi na »vukovarske ekstremiste«, katerim je med drugim očital, da so »na Štajerskem sklenili gnil kompromis z nekaterimi bivšimi člani socialnodemokratske stranke, ki niso niti komunisti niti socialni demokrati«, in da »komunisti na Štajerskem ne bodo kandidirali pod firmo komunistične stranke, marveč pod imenom levice socialnodemokratske stranke«, ker »mislijo, da bodo na ta način vlovili nekaj več kalinov« (Naprej št. 267 z dne 19. novembra).

V tem smislu je kajpak tudi govoril na socialnodemokratskih volilnih shodih po vseh večjih industrijskih krajih Štajerske in Kranjske, ne izvemši tisti »volilni shod v Mariboru«, na katerem je — po poročilu v »Enakosti« (št. 37 z dne 17. novembra 1920) — »obsodil demagoško politično delovanje komunistov« čisto v smislu svojega osebnega razglasa. A ta njegova usmerjenost je izginila v njegovem spominskem svetu in v spominih piše (str. 240), kako da je na tem shodu »izjavil, da vztraja na svoji zedinjevalni [!] liniji, katere proces še ni zaključen, poudaril znova [!], kaj vse ga loči od taktike slovenske socialne demokracije [v katero se je pravkar vrnil!], in druge internacionalne, omenil daljnosežni pomen sklepov vukovarskega kongresa« (ki ga ni mogel dovolj oblatiti!) itd.

Prav ugotavlja Golouh, da je socialnodemokratsko »vodstvo« polagalo vse svoje upe zlasti na severni del štajerskega okrožja« zato, ker so bile »na Kranjskem in v rudarskih revirjih prejšnje močne socialistične postojanke skoro že vse trdno v rokah KP«, in zaključuje svojo konstrukcijo, da ga je bilo to vodstvo sprejelo na »kandidatno listo za to okrožje, ker je imelo »posluš za razpoloženje med tamkajšnjim delavstvom«. Dejansko je pričakovalo od spretnega Golouhovega govorništva pomoč zoper nevarnost, da bi tisto »razpoloženje« nagnilo prevelik del mariborskih delavskih volivcev k — skupni listi »KSJ in socialistične levice«, za katero so se sporazumeli že na konferenci v Trbovljah dne 1. novembra in postavili mariborska levičarska kandidata Jožeta Nachtigala in Ivana Krajnika, oba iz železniških delavnic, na drugo in tretje mesto.

Preden je Golouh zaključil svojo konstrukcijo, ni smel omeniti te »socialistične levice«; to je lahko storil šele v priključku, le da jo je hkrati takoj tudi pokopal, kakor da pri volitvah sploh ne bi bila nastopila! Krivo pripoveduje, da »se je bila formirala v Mariboru skupina z namenom, da bi se za štajersko volilno okrožje vložila kandidatna lista pod naslovom socialistične stranke (levičarji), ki naj bi poleg [!] komunistične kandidatne liste predstavljala enotno [!] fronto slovenskega delovnega ljudstva«, in pravi, da je »komunistično vodstvo glede na poseben položaj v tem delu Slovenije sprejelo sugestijo« te skupine! Vsa ta konstrukcija o »tej tretji kandidatni listi«, ki »bi bila brez dvoma odtegnila socialnodemokratski stranki del glasov«, ne vzdrži kritike in je v nasprotju z vsemi podatki, ki izpričujejo, da je že od vsega začetka šlo za kombinirano komunistično-levosocialistično listo. Kriva je končno tudi Golouhova pripoved (str. 241), češ da »je ljubljansko vodstvo KP v zadnjem trenutku [!] predicalo svoj prvotni pristanek na to [tretjo] kandidatno listo«, in sicer — »očitno [!] glede na sklepe vukovarskega kongresa... proti sleherni [!] obliki sodelovanja s sorodnimi levičarskimi strukcijami«. To njegovo zadnjo trditev razveljavlja dejstvo, da so v mariborskem okrožju vložili listo »KSJ in socialistične levice«, ki je nato pri volitvah zbrala v Mariboru in okolici le za 10 odstotkov manj glasov od socialnodemokratske liste. V celotnem volilnem okrožju pa so tako močno prevladovali glasovi za to listo, da je prišlo z nje v ustavodajno skupščino kar šest socialistov, s komunistično-levosocialistične pa le čelni komunistični kandidat.

3. O NADALJNJI USODI MARIBORSKE »SOCIALISTIČNE LEVICE« IN O POZNEJŠIH ODMEVIH NJENEGA NASTOPA

Medtem ko je Golouh omenil mariborsko skupino »socialistične levice« samo v zvezi z neizpričanim načrtom, da bi vložila za volitve v ustavodajno skupščino še svojo »tretjo kandidatno listo«, pa so jo kot zavezniško skupino KPJ pri teh volitvah prezrli tudi pisci, ki so v zadnjih letih razpravljali o 59. mandatu KPJ.⁶ Tega mandata KPJ ni dobila, a po ugotovljenih napakah pri štetju glasov v mariborskem volilnem okrožju naj bi poklicali v ustavodajno skupščino namesto Zvonimira Bernota s socialnodemokratske liste, ki so ga sprva imeli za izvoljenega, a mu mandata niso mogli verificirati, kandidata z liste »KSJ in socialistične levice«. Če bi bilo do te zamenjave prišlo, bi bila po mnenju vseh piscev, ki niso upoštevali »kombiniranega« značaja te liste, dobila KPJ mandat več. A tudi če bi se bilo to zgodilo pred sprejemom zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi v avgustu 1921 in pred odvzemom mandatov vsem komunističnim poslancem, nikakor ni gotovo, da bi bil poslanec mariborske »socialistične levice« v ustavodajni skupščini član kluba komunističnih poslancev. V mariborski »socialistični levici« namreč ne smemo gledati kar kripto-komuniste, ki naj bi bili le iz taktičnih razlogov in le prehodno nastopali kot »socialistični levičarji«. Opraviiti imamo v resnici s takšnimi levičarji, ki jim ne moremo pripisovati prave volje, da bi se pomaknili še bolj v levo med komuniste, saj so se dejansko pomaknili nazaj v desno med socialiste, le da ta njihova razvojna pot doslej ni nikogar zanimala, marveč je ostala zakopana v takratnih časnikih.

Iz vsega dostopnega gradiva izhaja, da ni mogoče označevati kot komunista tistega njenega predstavnika, ki bi bil poklican v ustavodajno skupščino, če bi bila ta na predlog verifikacijskega odbora razveljavila mandat Zvonimira Bernota. Gre za profesorja Ivana Favaia, ki je vztrajno varoval neko razdaljo do komunistov, čeprav je res prevzel mesto tudi na kandidadni listi za Kranjsko, kar mu je potem nekoliko narobe hodilo. Ko je tik pred volitvami zavračal napade v »Napreju« in v »drugih listih, ki jih izdajajo desničarji«, je zapisal, da bi lahko »z interesantnimi konkretnimi dejstvi, z izjavami raznih »voditeljev«, s pismi in tako dalje« pojasnil javnosti, zakaj je »obrnil hrbet, torej ne morda baš na ljubo komunistom, nego proti sistemu in obenem metodam, kakor so žal v rabi pri »desničarjih««. Tudi v nadaljevanju je ostal neopredeljen: »Videč tedaj, da je ves boj proti temu sistemu brezuspešen, sem kot »gost« v stranki že itak neljub, šel svojo pot, ki obenem pelje na levo« — kako daleč v to smer, je pustil odprto! V zaključnem predzadnjem stavku je »na kratko povedal«: »Ker nismo videli v vsej desničarski politiki res proletarskega gibanja in smo spoznali, da v osebah, ki še sedaj stranko vodijo, ni garancije za res močno opozicijsko in razredno zavedno politiko, zato smo raje sledili »sirenskemu« glasovom« (Rdeči prapor št. 52 z dne 28. novembra 1920).

Ni videti, da bi bila Favaia »pot na levo« pripeljala v KP niti v tistih petih tednih do konca leta 1920, ki je prinesel »obznano«, niti do avgusta 1921, ko so izgnali komunistične poslance iz ustavodajne skupščine, niti do jeseni 1921, ko ga je kot socialist v obrambo socialistična »Enakost« (št. 42 z dne 13. oktobra 1921), ki je pri tem še posebej poudarila, da se Favaia »od časa volitev v konstituantno ni več javno udeleževal«.

Mariborska »socialistična levica« pa se je še živo uveljavljala tudi v letu 1921. Pri občinskih volitvah spomladi je vložila v Mariboru listo pod imenom »Delavska skupina« in zbrala zanjo 325 glasov, kar je bilo za 177 glasov manj, kakor jih je bila prejela komunistična-levosocialistična kandidatna lista v tem mestu pri volitvah v konstituantno; poslala je v občinski svet štiri odbornike (poleg 13 socialnodemokratskih, izvoljenih z nekaj več glasovi, kakor jih je zbrala njihova stranka jeseni 1920). Pravo trdnjavo je imela »socialistična levica« v Studencih, naselju delavcev iz železniških delavnic. Za občinske volitve so se ji pridružili tudi manjšinski studenški socialni demokrati in lista »Delavske in kmetijske skupine« je dobila 14 odbornikov, združena lista meščanskih strank pa deset. Za studenškega župana izvoljeni Alojz Kalloch je imel težave s potrditvijo, »ker je bil nastopil na čelu komunistične liste in za njo delal«, čeprav je bil vpisan v socialistični stranki; za njegovo potrditev se je trudil studenški voditelj »socialistične levice« Jože Nachtigal (vsi podatki po mariborski »Straži«, št. 70 z dne 24. junija 1921). Čeprav so takrat časniki pisali o tem iz-

vensocialističnem volilnem nastopu kot o »komunističnem«, se vendace ni odnos med odcepljenimi »levimi socialisti« in socialistično stranko tako dognal in zaostрил, kakor se je bilo to zgodilo na področju komunistično-socialističnega razcepa v osrednji Sloveniji.

To izpričuje dejstvo in način zopetne združitve v jeseni 1921, o kateri je poročala mariborska »Volksstimme« (št. 81 z dne 9. oktobra 1921): Dne 6. oktobra so se sešli »zastopniki obeh doslej deljenih bratskih delavskih skupin« in so ugotovili, da ni za nadaljnjo delitev »nobenih načelnih niti taktičnih razlogov«. Osemnajst podpisnikov, med katerimi je bil vidni levičar Ivan Krajnc, nosilec mariborske liste »Delavske skupine« pri občinskih volitvah, poleg socialističnega strankinega tajnika Lojzela Slanovca, je podpisalo poseben »združitelveni protokol« okrožne organizacije socialnodemokratske stranke in »socialistične levice Štajerske«. Za »načelno osnovo« združitve so priznali »program dunajske mednarodne delovne skupnosti socialističnih strank«, tako imenovane »dveinpolinternacionale«. Sporazumeli so se tudi o novem imenu »skupne stranke«, ki naj bi ga »v sporazumu z drugimi socialističnimi deželnimi strankami« sprejel naslednji strankin zbor, in sicer »Socialistična delavska stranka Jugoslavije« (pri tem imenu pa po združitvi nihče ni več vztrajal). Sklep, da se mora združitev posebej oznaniti delovnemu ljudstvu, so izvedli predvsem v Studencih, kjer so na obdnem zboru socialnodemokratske organizacije po Golouhovem referatu o notranjem in zunanjem političnem položaju združitve odobrili in so v novi odbor izvolili več dotedanjih »levih socialistov«, med njimi Jožeta Nachtigala (Volksstimme št. 85 z dne 23. oktobra 1921).

Prav mogoče je, da so to združitve takrat pospešili zaradi tega, ker je imel verifikacijski odbor konstituante odločiti o odvzemu mandata Zvonimiru Bernotu in o podelitvi istega mandata Ivanu Favalu. Tudi odpust le-tega iz državne službe, o katerem so ga obvestili dne 9. oktobra za konec oktobra, je bil bržčas v zvezi s tem mandatnim vprašanjem.

O odpustu profesorja Favaia je razpravljala »Enakost« (št. 42 z dne 13. oktobra 1921) v uvodniku »Zopet nasilje!«, kjer beremo naslednjo argumentacijo proti očitkom temu profesorju, češ »da je komunist«: »Mariborskim sodrugom je delovanje sodruga Favaia dobro znano. Vemo, da je podpredsednik izobraževalnega društva 'Svoboda', da je razlagal zelo mirno, po mnenju temperamentnih ljudi še premlrno, socialistične nauke, vemo, da ga delavci spoštujejo zaradi njegove objektivnosti in nesebičnosti, vemo z eno besedo, da je pošten socialist, da je socialistični stranki rad pomagal v njenem izobraževalnem in organizatoričnem delu.« Kar pa se tiče očitanega mu »komunizma«, je res le »naslednje: Profesor Favaia je bil z nekaterimi stvarmi v stranki nezadovoljen, pa se je zato pridružil mariborski skupini socialnodemokratskih disidentov in kot zastopnik te skupine je tudi pri volitvah kandidiral. Kot zastopnik socialnodemokratske levice, ki se je med tem zopet združila s socialnodemokratsko stranko, je dal svoje ime združenim kandidatom listi socialnodemokratske levice in komunistične stranke... ne kot komunist... To je bilo... naznanjeno... v letakih... ki so še danes... na razpolago. Vse to bi moralo biti policiji, ministrstvu in šolskemu svetu znano... [pa] tudi naslednje: Če nimamo na Štajerskem, in je tudi prej nismo imeli, organizirane, konstituirane komunistične stranke, se imamo zahvaliti ravno sodrugu Favalu, ki se je v času najhujšega razdora in spora izjavil proti taki organizaciji tudi zato, ker živimo na meji... Po njegovi zaslugi se v Mariboru komunistična stranka ni konstituirala, toda on je zato odpuščen iz službe kot komunist!« Ta argumentacija, ki jo je Favaia pač uveljavljal tudi v formalni pritožbi zoper odpust, je zadostovala, da so ga že po dveh mesecih spet sprejeli v državno službo z veljavnostjo od dne 1. novembra 1921 (Volksstimme št. 1 z dne 1. januarja 1922).

Nasproti nekaterim Golouhovim krivim formulacijam, ki zavajajo bralca v do-cela zgrešene predstave, češ da »se je vlada razdivjala nad celotnim [!] delavskim gibanjem v državi« (str. 240), da »je bilo z zakonom o zaščiti države komunistično in socialistično [!] gibanje izročeno policijskim oblastem na milost in nemilost« in da »je bila pokrajinski vladni upravi napoti vsaka delavska organizacija, ne glede na njeno ideološko usmeritev« (str. 250), je treba obnoviti pravo sliko o tem, da so samo komuniste oropali legalne eksistence! Medtem ko komunist ni smel biti v nobenem predstavniškem telesu in tudi ni mogel biti državni uradnik, socialistu ni smel nihče odreči teh pravic! Zato je bilo treba z ene strani Favaia kot komunista odpustiti

iz državne službe in mu tako preprečiti, da bi po odvzemu mandata Bernotu prišel v konstituantno, z druge strani pa dokazati, da je bil po krivem odpuščen, ker ni komunist in mu kot socialistu ni mogoče odrekniti pravice, da ostane profesor in da pride v skupščino, čeprav je bil kandidiral na skupni listi »KSJ in socialistične levice«, toda kot »socialistični levičar«.

Osrednje glasilo socialistične stranke Jugoslavije, beograjske »Socialističke radničke novine«, je takrat posvetilo članek »Štajerskim mandatom«, ki ga je prinesla »Volkstimme« (št. 87 z dne 30. oktobra 1921) na uvodnem mestu in kjer beremo: »V štajerskem volilnem okrožju je bila kompromisna kandidatna lista tudi formalno označena kot lista »KPJ in socialistične levice Štajerske«. Tu ni mogoče socialističnih glasov kar uničiti niti ni mogoče ignorirati stranke, ki je bila sklenila javen volilni kompromis z drugo stranko. Socialistične kandidate s te liste je treba brezpogojno poklicati v narodno skupščino, da bodo lahko tam zastopali svoje volivce — če vlada že noče, kar bi bilo najpravičnejše in skladno z ustavo, vrniti mandatjem uničene mandate.« Ta članek ni govoril samo o Favaia kot nasledniku Bernota, marveč v množini o »socialističnih kandidatih s te [kompromisne] liste«. Ni sicer šlo za množino, pač pa za — dvojino. Če bi namesto Bernota poklicali v skupščino Favaia, potem bi morali logično napraviti še en korak in poklicati namesto Mihe Korena, ki so mu bili mandat uničili kot komunistu, Jožeta Nachtigala, kandidata »socialistične levice«, ki je prav tako kakor Favaia imel pravico zastopati svoje levosocialistične volivce!

Ta izračun na podlagi članka iz beograjskega socialističnega glasila je razložil z vso jasnostjo javnosti Bernot (Naprej št. 134 z dne 15. junija 1922), ko so ga sredi leta 1922 iz socialistične stranke izrinjeni ali odpadli njegovi nasprotniki začeli javno napadati kot svojevrstnega »koritarja«, ki prejema poslanske dnevnice, čeprav se parlamentarnega dela ne udeležuje! Če bi mu vzeli mandat, ki ga niso verificirali, vendar pa ne razveljavili, potem bi namesto njega »prišla v skupščino dva socialisti, prvi namesto njega, drugi pa zato, ker bi s tem skupščina priznala [socialistične štajerske] levičarje sploh in morata poklicati tudi namestnika za uničeni komunistični mandat«, če pa bi sam odstopil, bi ostalo njegovo mesto nezasedeno iz istih razlogov, zaradi katerih mu skupščinska večina mandata ni hotela razveljaviti. Bernot se je zavedal, »da mu je to škodovalo pri komunističnem delavstvu, ki je mislilo, da ima po krivici njegov mandat, in tudi pri Mariborčanih [socialistih], ki so mislili, da zadržuje mandat profesorja Favaia«; nekaj pozneje, ko so se napadi na njegovo poslanstvo okrepili, pa je še pristavil, da mu »nihče izmed strankinih članov ni zameril njegovih dnevnic«, in to »tem manj, ker polaga račune o svojem delu in jelu« (Naprej št. 243 z dne 27. oktobra 1922).

V tem zadnjem poudarku je bil namig na tiste socialistične poslance, ki se niso strinjali s »progresivnim strankinim davkom« in niso hoteli plačevati od njih zahtevanih zvišanih prispevkov v strankino blagajno.

4. O RAZSULU V SLOVENSKI SOCIALISTIČNI STRANKI ZARADI BERNOTOVIH ORGANIZATORIČNIH REFORM LETA 1921/1922

Zaradi neizpolnjevanja obveznosti do stranke in zaradi nepripravljenosti za služnih socialističnih voditeljev, da bi se pokoravali strogemu vodstvu Zvonimira Bernota, ki je vzelo v roke »železno metlo«, da bi stranko očistilo »bacilov« nediscipline in nepoštenosti, je prišlo do tistega edinstvenega razsula v slovenski socialistični stranki, ki je zvezano z Bernotovim imenom in o katerem je Golouh v svojih spominskih zapisnikih kar precej napisal, a k njegovemu pravemu umevanju le malo prispeval!

Pri proučevanju slovenskega socialističnega gibanja v času po uvedbi zakona o zaščiti države in izgonu komunističnih poslancev iz konstituantne, tj. v drugi polovici leta 1921, mora ugodno presenetiti nekaj njegovih potez ne glede na njegov osnovni reformistični značaj: Čeprav so bila njena glasila, zlasti dnevnik »Naprej«, poudarjeno protiboljševiška — a največ v zvezi z represijami sovjetskega režima (obsodbe socialnih revolucionarjev ipd.), kar dandanes toliko ne moti — so zelo ublažila gonjo proti domačemu komunističnemu gibanju, ki je tako in tako docela izginilo iz javnosti — brez dvoma v računu, da bo mogoče zdaj privabiti komunistično delavstvo nazaj v socialistično stranko. K temu upanju je prispeval odpad obeh napadom najbolj izpostav-

ljenih desničarjev, nekdanjih nosilcev ministerializma v stranki: Antona Kristana, ki je spomladi 1921 odložil poslanski mandat in odšel za upravnika kraljevega veleposlstva v Belje, in Albina Prepeluha, ki se je povsem preusmeril v slovensko avtonomistično gibanje, ne da bi ga bil skušal pricepiti na delavsko gibanje, s katerim je pretrgal stike kot izdajatelj nedelavskega »Avtonomista«. (Tudi izrazito kmečkega značaja ni bil ta tednik in ne drži — kakor trdi Golouh na str. 61 — da bi bil Prepeluh zaradi nenaklonjenosti v socialistični stranki do dejavnosti med kmeti »zapustil socialistično vodstvo in prestopil v Radičevo kmečko stranko«, kar je storil šele pozneje in prekrstil »Avtonomista« v »Slovenskega republikanca«.) To »očiščenje« se je izvedlo tako rekoč samo od sebe, t.j. brez slehernih javnih sporov v socialistični stranki, ki je odpad obeh nepopularnih desničarskih voditeljev preprosto vzela v vednost z nekim olajšanjem. Poudarjanje njenega tajnika Bernota, da se mora stranka »očistiti« in predvsem navznoter postati res »socialistična«, je razodevalo, da je nekako »šla vase« in da se preraja. Na kulturnem področju so socialisti simpatično razvijali Cankarjev kult, katerega intenzivnost naj pokažem s podatkom, da je ob tretji obletnici Cankarjeve smrti njena prosvetna organizacija »Svoboda« priredila v 19 krajih predavanja »o Cankarjevem duševnem življenju« z recitacijami iz njegovih del z devetimi predavatelji, ki jih je prav imenoma navesti: Anton Podbevšek, Angelo Cerkvenik, Zvonimir Bernot, Ivan Fava, Rudolf Golouh, Albin Lajovic in France Gogala. Naj omenim še skromno, a prikupno revijo »Kres« (1921—1923), ki je Golouh nanjo pozabil. Skratka, videti je, kakor da bi se bil slovenski reformistični socializem v nekih ožjih mejah ujel v vlogi nekega razvojno potrebnega pomirjevalnega dodatka k tistemu elementarnemu, vso slovensko družbo pretresajočemu revolucionarnemu gibanju delavskih množic, ki so ga bolj izražali, kakor pa vodili komunisti — ob popolnem neumevanju starejše in največjega dela mlajše slovenske inteligence. Spomnim naj še na — med tem docela pozabljeno — kratkotrajno navdušenost Antona Podbevška za kulturno prenovitev v znamenju socializma: izstopil je iz uredništva »Treh labodov«, ker sourednika Josip Vidmar in Marlj Kogoj nista hotela sprejeti za revijo socialističnih smernic, niti pristati na njeno omejitve samo na »mlado umetniško pokolenje« in na Podbevška kot »edinega in glavnega urednika«; nato je kratek čas izdajal — »Rdečega pilota, prevratne mladine mesečnik za duhovno revolucijo« (napoved v »Kresu«, št. 8 od aprila 1922, str. 144).

Gibanje, ki je takrat budilo pri svojih prostodušnih pristaših tolikšen borbeni optimizem, pa je brž razočaralo: ni doživelo pričakovanega razcveta, marveč je šlo v prav klavirno razsulo.

V tem okviru ne morem razčlenjevati vzrokov tega razsula niti ne porazdeljevati krivde zanj med Bernota in njegove zoprnike. Dolžnega pa se čutim opozoriti na dejstva, ki jih je Golouh prezrl ali izbrisal, da je mogel obtožiti Bernota kot — edinega krivca za tisto razsulo ali — kakor pravi on (str. 258) — za »drugi razcep«, ki ga ocenjuje kot »najbolj absurdnega od vseh« in ki ga označuje kot najbolj »zlo posledico nekdanje pomanjkjive ideološke vzgoje članov socialistične stranke«. To je umeti tako, kakor da Bernot kot človek s potezami »verskega razkolnika in reformatorja« v znamenju »boja za poštenost v vsem javnem delu« (str. 258—259) ne bi bil mogel postati tajnik stranke, če bi bil njen vodilni krog sposoben spoznati, da Bernot »presoja maršalkaj ozko in mimo osnovnih načel socializma in razrednega boja« (str. 259) in da utegne s svojimi »novimi in nenavadnimi« idejami »zavesti ideološko slabo podkovane strankine pristaše ter z njihovo pomočjo napačno usmeriti delo stranke« (str. 262). Kako naj bi bili to vnaprej videli ali s kakšnim socialističnim izpraševanjem naj bi ga bili preizkusili, preden so ga vzdignili na mesto strankinega tajnika — na to vprašanje Golouh ne bi mogel odgovoriti! Veseli so bili — in še kako veseli — da so imeli v času velikega — komunistično-socialističnega — razcepa človeka, ki se je čvrsto postavil v bran komunističnemu valu, in se niso prav nič bali njegovih posebnih idej, ki so bile videti vse dobro uporabljive v prid socialistični stranki; prav nič jih tudi ni mogla motiti okolnost, da je bil Bernot ideološko ali filozofsko nekakšen masarykovec, saj so vendar masarykovci imeli v slovenski socialni demokraciji domovinsko pravico že od »davnih« časov, ko so ji pristopili mladi dr. Dragotin Lončar, dr. Anton Dermota in dr. Josip Ferfolja! Ko je Golouh v svojem prikazu slovenskega socialističnega gibanja pred prvo svetovno vojno omenil te tri intelektualce, »ki so študirali v Pragi« in »so se pridružili socialistični stranki«, ni obsodil le-te, ker

jih ni bila zavrnila, kakor naj bi bila leta 1920 Bernota, marveč je obdolžil »delavske organizatorje« ali »te bivše delavce, ki so polagoma osvojili osnovne pojme o socializmu«, da so — kar vsi počez z edino izjemo Golouha — »gledali nezaupljivo na intelektualce«, da so »jih odklanjali tudi iz osebnih razlogov«, imenovane tri »Pražane« pa da so pri tem »imenovali masarykovce«, čeprav sami niso natančno vedeli, kaj bi to pomenilo« (str. 62). Zadeva pa je docela drugačna. Izrečno kot masarykovci so imenovani trije s še nekaterimi somišljeniki med praškimi študenti (npr. z Antonom Kristanom) stopili v slovensko javno življenje s knjižico »Kaj hočemo?«, ki je izšla leta 1901. Imenovali so se masarykovce tudi še, ko so se »zbrali okrog prve slovenske socialne revije, 'Naši zapiski', in niso prenehali biti masarykovci, ko so se šele leta 1907 vključili v socialnodemokratsko stranko. Če pravi Golouh o njih, da »se je ta skupina miselno le malo razlikovala od ostalih socialističnih intelektualcev«, razen v tem, da »je upravičeno pripisovala večji pomen pravilni rešitvi nacionalnega vprašanja«, to lahko drži, če vzamemo npr. Antona Kristana, ki je bil prvotno prav tako masarykovec, le da se je prej pridružil socialni demokraciji, ali tudi — Etbina Kristana, ki sicer ni bil nikdar masarykovec, a od marksizma »neodvisen« socialističen razglabljalec, pravi predhodnik Zvonimira Bernota (na idejnem, ne na izrazito političnem področju)! Ne drži pa Golouhova teza o majhnem »miselnem razlikovanju« med slovenskimi socialističnimi intelektualci, če vzamemo npr. dr. Henrika Tumo, ki je bil sicer stopil v socialno demokracijo za masarykovci, a se je hkrati razvil iz nemasarykovskega pozitivista v zagovornika marksizma!

V čem naj bi se bila pokazala »nekdanja pomanjkljiva ideološka vzgoja članov socialistične stranke« — glede na njeno tradicionalno ideološko širino — v zvezi z Bernotovim »imenovanjem za tajnika« te stranke, nikakor ni mogoče videti, in nikakor tudi ni mogoče verjeti Golouhovi pripovedi o tem, kakor da se tisto »imenovanje« ne bi bilo izvršilo formalno v redu, marveč da je dr. Milan Korun »pregovoril neka [!] strankinih pristašev ter med odsotnostjo večine članov vodstva izročil [!] strankino tajništvo Bernotu« (str. 258). V vsem tem ne tiči nič drugega, kakor le nezgodovinska misel — ne samo Golouhova, ampak tudi drugih socialističnih veljakov, ki so bili prepustili upravo stranke Bernotu, da jo je obrnil proti njim! — da se pri rednem strankinem poslovanju ob zadostni povprečni skrbnosti članov njenih forumov in udeležencev njenih kongresov ne bi bilo smelo zgoditi, da bi bili vzdignili na ključno mesto v stranki človeka, ki jih je nato začel metati iz nje!

Po Golouhovem docela krivem »prikazu« naj bi bila v razsulu odločilno — negativno — vlogo odigrala Bernotova zamisel, ki je bila res utopistična v hujšem smislu te besede, o »uvedbi pšenične valute kot vsesplošnega plačilnega sredstva«, v zvezi »z abstraktnimi načeli o poštenosti, ki naj bi vodila vsa človeška dejanja, in o progressivnem davku na osebne dohodke državljanov« (str. 259).

Najprej izverno, da je to — nazadnje omenjeno — »načelo začel takoj praktično izvajati na račun socialističnih poslancev, od katerih je zahteval, da vsak mesec sproti nakažejo strankini blagajni precejšen del dnevnice«; če tega »davka niso v redu plačali, jih je napadal v 'Napreju' na veliko veselje meščanskega tiska«! Naj začnem popravljati zgodbo od tega — krivega — konca. Po strankinem »pravilniku« o »progressivnem strankinem davku« je bilo strankino vodstvo, tj. pokrajinski odbor socialistične stranke Jugoslavije, »določilo poslancem prispevek, ki je minimalen« — po besedah Filipa Uratnika na strankinem zboru v Celju v začetku leta 1923 (Naprej št. 8 z dne 12. januarja 1923) — toda ti so se izgovarjali, češ da zahteva stranka od njih preveč, in razen Etbina Kristana in dr. Koruna prispevkov deloma sploh niso plačevali, deloma pa so manj dajali, tako da so v začetku leta 1922 »dolgovali stranki 47.000 kron« (Naprej št. 8 z dne 12. januarja 1922). Ni jih pa zaradi tega »Naprej« kar stalno »napadal«, marveč je samo sporočil javnosti sredi 1922 o izključitvi iz stranke najprej dveh poslancev (Josipa Kopača in Filipa Kisoverja), ker nista hotela plačati »poslanskega davka« (Naprej št. 128 z dne 8. junija 1922), nato pa še drugih dveh (Ivana Tokana in Rudolfa Golouha) jeseni 1922, hkrati pa tudi ljubljanske in mariborske strankine organizacije, ki sta držali z »odžiganimi« uglednimi socialisti bodisi poslanci ali neposlanci. Drži torej tisto, kar je bil Golouh takrat zatrdil v posebni »Izjavi strankini javnosti«, objavljeni v mariborski »Enakosti« (št. 9 z dne 29. septembra 1922): »Ne očita se mi nobenih načelnih ali taktičnih zločinov, izključen sem samo zato, ker nisem po njihovih računih ptačal, kar bi moral plačati.« Ta okolnost pa je v Golo-

uhovih spominih docela zabrisana. Ko je namreč omenil napade »Napreja« na poslanke, »če (!) niso v redu plačevali predpisane davka« stranki, je prešel k Bernotovi domisli o »pšenični valuti«, obširno navedel nanjo se nanašajoče odstavke iz treh Bernotovih člankov (str. 259—262), omenil neugotovljive komentarje teh člankov v meščanskih listih, ki se menda za idejo »pšenične valute« niso prav nič zmenili, in porinil to vprašanje v središče vsega idejnega spora v socialističnih vrstah, kjer da se je bil zlasti tudi sam spoprijel z Bernotovo »vseodrešilno idejo«, sklicujé se na »resne ekonomiste, meščanske in socialistične«. Toda o tej Bernotovi utopični valutni zamisli ni bilo niti najmanjše polemike niti v tisku niti na kongresih stranke in se sploh zdi, da jo je Bernot samo v tistih treh člankih razpredel, nato pa se je očitno dal prepričati — bržčas najbližjemu mu ekonomistu Filipu Uratniku — da se je zaletel v nedomišljeno utopijo, in je obmolknil! Ne sklada se z dejstvi trditve v Golouhovi zapiski, češ da se Bernot v tem pogledu ni dal nikomur poučiti, marveč da je gnil »pšenično valuto« kar naprej (str. 263 in 266) in da je vrh tega v nadaljnjih člankih »še vse huje (?) postavljaj na glavo osnovne principe [katere?] delavskega gibanja« (str. 263).

Ker smo »pšenično valuto« tako izločili, preostaneta le še »poštenost in red« v stranki, ki pa ne zadostujeta, da bi mogli priznati Golouhovo predstavo, češ da se je v njunem »znamenju« Bernoto posrečilo »zanesti v delavske vrste v razmeroma kratkem času obupen miselni nered«, niti njegovo razlago, da so se v tem »pokazale zle posledice zanemarjane ideološke vzgoje strankinih članov«, kajti — tako meni Golouh — »v idejno čvrsto zasidrani sredini bi bil vsak poskus ločitve duhov zaradi zaved, ki niso sodile v okvir delavske borbe, njene taktike in njenih končnih ciljev, takoj v kati zatrt«. Temu abstraktnemu obžalovanju dejstva, da je bilo v socialistični stranki toliko ljudi dobre volje in ustrezne izobraženosti ali »podkovanosti«, ki so se v nemall za Bernotovo reformo socialistične stranke »v glavi in v udih« in za njeno očiščenje od vsega, kar je bilo videti koruptno, bo treba postaviti nasproti konkretno razlaskavo, zakaj je mogel tako silno uspeti — čeprav v celotnem obsegu samo trenutno — Bernot s svojim bojem za »poštenost« v socialistični stranki. Takšne raziskave se v tem okviru ne morem lotiti.

Ogledati si moram tu le dejstvene okoliščnosti razsula, ki je v Bernotovih očeh bilo zdravilno čiščenje stranke, potrebno za njen veliki razvoj v prihodnosti, medtem ko je dejansko Bernot stopil na pot, ki ga je vodila od poraza do poraza! Pri vsakem novem spopadu je izgubil bodisi nekaj strankinih organizacij ali vsaj nekaj pristašev. Ta resnica je krivo povzeta v Golouhovi formulaciji, češ da »je Bernot izključeval tudi lastne privrženke, če mu niso brezpogojno pritrjevali«, in da »ni pomislil, da bo tako ostal nazadnje sam«. Izključeval je vse tiste, ki so potegnili z njegovimi zoprniki, ker je videl v njih tudi nasprotnike reda v stranki in s tem stranke same, ostajal pa je s tistimi, ki se niso dali omajati v vncmi za red v stranki, s skoraj samimi delavci. O Bernotovi strančici je bilo mogoče po letih razsula reči, da je izgubila »vse«, le ne »časti« in delavskega značaja. Značilno je, da je Bernotov razhod z vso tako imenovano »delavsko birokracijo« v Golouhovi očeh pomenil njegovo popolno osamitev, ker mu Bernotovi delavski pristaši prav nič ne pomenijo.

Golouh je postavil stvari na glavo, ko je med žrtve Bernotovega čiščenja uvrstil tudi — Antona Kristana, ki »je odložil poslanski mandat in odšel v Belje« že spomladi 1921, in Albina Prepeluha, ki je tudi v tistem času »užaljen zapustil stranko in začel izdajati „Avtonomista“« (str. 264). Oba sta jo ubrala po teh svojih poteh, preden ju je Bernot začel napadati — Prepeluha še dosti huje kakor Antona Kristana, ki je prišel na vrsto šele potem, ko se je leta 1923 vrnil v Ljubljano in je skušal znova obvladati socialistično gibanje, kar pa se mu je le v omejeni meri posrečilo.

Bernotovo uvažanje reda v stranki se je začelo sredi leta 1921 z izključitvijo ljubljanske strankine organizacije, ki ni hotela obračunati prispevkov niti ni poskusila se glede tega pogoditi s pokrajinskim edborom (Ljudski glas št. 26 z dne 1. julija 1921). Razpor se ni mogel izgladiti in leto dni zatem je izključena organizacija pod vodstvom Janeza Kocmurja, ki so ga podpirali dr. Ljudevit Perle, dr. Celestin Jelenc in drugi manj znani številni ljubljanski socialisti, začela izdajati tednik »Zarjo«, po katerem so se imenovali »zarjani«. Nemogoča je Golouhova formulacija, v kateri je nekaj, kar je bilo ugotovljivo šele na koncu razsula, prestavil v njegov začetek: »V Ljubljani so člani socialistične stranke, ki so se od vsega začetka uprli metodam splošnega napadanja in medsebojnega izključevanja, ustanovili svojo skupino in začeli izdajati...

„Zarjo!“ Ne drži tudi trditev v naslednjem stavku, češ da »se je ta skupina močno uveljavila že pri prvih občinskih volitvah v Ljubljani« (spomlad 1921), pri katerih da »je sestavila po dogovoru s slovenskim vodstvom KP skupno kandidatno listo, dobila večino glasov in izvolila dr. Periča za mestnega župana«. Ker vsega tega ni bilo, tudi ni res, da »bi to bil takrat prvi primer skupnega nastopa obeh delavskih struj pod geslom enotne fronte proletariata... ne samo pri nas, temveč v Evropi sploh« (str. 264)!

5. ZVEZE OPOZICIJSKIH STRANK V MESTNIH OBČINSKIH ZASTOPIH

Pri tistih »prvih občinskih volitvah v Ljubljani« je imela vsaka stranka lastno kandidatno listo, in je s komunistične liste prišlo v občinski odbor šest, s socialistične pa pet kandidatov. Teh 11 odbornikov je bilo kajpak v manjšini in so se za prvo volitev župana sporazumeli glasovati za komunista Ljudevita Vencajza, za drugo volitev pa so se zedinili za skupnega kandidata vseh opozicijskih strank narodnega socialista Antona Peska, ki je bil izvoljen z glasovi lastne stranke, klerikalne in obeh delavskih, proti kandidatu liberalne stranke z njeno relativno večino odbornikov. Iste opozicijske stranke, ki so izvolile Peska, so se potem, ko izvolitev le-tega ni bila potrjena zaradi tako imenovane »Peskove atere«, o kateri ni vredno izgubljati besed, zedinile na skupnega kandidata dr. Ljudevita Periča, ki je postal župan za kratko dobo, kajti liberalci, ki so kot pristaši centralizma sedeli v beograjski vladi skupaj z radikali, so ga odstavili in občinski odbor razpustili.

Enako neskladno z dejstvi — kakor za ljubljanske občinske volitve — je tudi Golouhovo poročanje, češ da »sta si na osnovi podobnega medsebojnega sporazuma z glasovi izvoljenih socialističnih in komunističnih občinskih svetnikov izbrali socialističnega župana tudi mesti Maribor in Ptuj« (str. 264—265). Tudi v Mariboru 13 socialističnih odbornikov skupaj s štirimi »komunističnimi« ali prav »levosocialističnimi«, ki so bili izvoljeni na posebni listi »Delavske skupne«, niso imeli večine in niso mogli »izvoliti« socialističnega župana Viktorja Grčarja, če ne bi bili pridobili zanj tudi še devetih glasov narodnosocialistične ali sedem glasov klerikalne stranke, kolikor niso hoteli apelirati na podporo sedmih glasov vladajoče liberalne stranke. Podobno je bilo tudi v Ptuj, kjer pa ni bilo nobenih komunistov.^{5a}

Ves ta zanimivo zapleteni politični položaj v mestih Ljubljani, Mariboru in Ptuj, ki je vodil do zvez med opozicijskimi strankami, je Golouh izbrisal in ga spominsko poenostavil v — »prvi evropski primer enotne fronte proletariata«; ljubljansko skupino »zarjanov«, ki je svoj razmeroma nevelik pomen povečala s srečno okolnostjo, da je imela najbolj sprejemljivega skupnega opozicijskega kandidata za župana v osebi dr. Periča, pa je povzdignil kot zelo zaslužno za »skupno afirmacijo delavskih sil v času izjemnih zakonov« in kot reševalko »ugleda socialistične stranke v času njenega najhujšega notranjega razdora« (str. 265). Vsega tega takrat še ni bilo in zato tudi ni bilo nobenih zaslug in nobenega reševanja.

Kar Golouh nato piše še o tem, se sploh ne nanaša na čas pred jesenjo 1922, marveč šele na tako imenovano »Zvezo delovnega ljudstva« ali »klerokomunistično zvezo« pri drugih ljubljanskih občinskih volitvah, ki so bile decembra 1922. O teh pa je v Golouhovi zapiski le neznatna — kakor nalašč zabrisana — sled v formulaciji »volilna koalicija z opozicijskimi strankami« in v podatkih o volitvah, ki so z njo zvezani: »To ljubljansko akcijo so Bernotovi somišljeniki hudo napadali... [in] tudi volilno koalicijo z opozicijskimi strankami, postavili so svojo kandidatno listo in dobili pri volitvah le kakih 200 glasov [dejansko nekaj manj od 300, kar pa je bilo prav tako hud poraz]. Bernot je v času občinskih volitev in še pozneje nepopustljivo napadal tudi komunistično vodstvo v Ljubljani...«

»Te ljubljanske akcije«, katere širši opozicijsko koalicijski značaj — da je namreč poleg socialistov in komunistov obsegala tudi krščanske socialiste kot predstavnike celotne klerikalne stranke — je Golouh prikril, pa niso hudo napadali samo »Bernotovi somišljeniki«, ampak sta ji ugovarjali tudi osrednje vodstvo socialistične stranke Jugoslavije v Beogradu in — mariborsko Golouhovo glasilo »Enakost«, za katero je bila vsakršna volilna zveza s klerikalci nekaj za socialiste nedopustnega (Enakost št. 14 z dne 3. novembra in št. 18 z dne 1. decembra 1922)!

Pred jesenjo 1922 se ni bilo pojavilo v Sloveniji nobeno vprašanje kakšne skupne — bodisi samo delavske ali tudi širše — volilne koalicije. Ko pa je beograjska vlada zato, da bi zagotovila ljubljansko občino liberalni stranki kot stranki z relativno večino v Ljubljani, raztegnila na večja mesta v Sloveniji veljavnost srbskega zakona o občinskih volitvah, po katerem je najmočnejša stranka dobila polovico odborniških mest in bila še proporcionalno udeležena pri razdelitvi druge polovice, se je ob razpisu novih občinskih volitev v Ljubljani pojavila možnost takšne opozicijske koalicije kot »nujnost« ali — kakor je zapisala »Zarja« (št. 21 z dne 21. oktobra 1922): »Edina obramba proti temu nasilju je volilno združenje opozicijskih strank na enotnem komunalnem programu.« Takšen komunalni program pa je bil že takrat izdelal in predložil ne samo socializem, ampak tudi krščanski socializem pokrajinski sekretar KPJ Lovro Klemenčič, ki je dal zaželeni volilni koaliciji tudi ime »Zveza delovnega ljudstva«; da so bili te zveze »rodni očetje v glavnem komunistični voditelji«, je poudaril ob neki poznejši priliki tudi »Socialist« (št. 12 z dne 6. marca 1925). Komunistični pobudniki niso pričakovali, da bodo krščanski socialisti sprejeli »klerokomunistično« zvezo; ko pa so to vendarle storili, so se tako komunisti kakor socialisti »zarjani« brez pomislekov podali v nevarno zavezništvo z optimističnim upanjem, da bodo v skupnem ljudskem gibanju proti hegemonističnemu sistemu tudi sami okrepili svoje politične pozicije.

Značilno je, da je zamislil udeležbo v najširši opozicijski volilni koaliciji tudi Bernot, ki je v uvodniku »Kaj je s predvolitvami?« (Naprej št. 233 z dne 15. oktobra 1922) sporočil: »Organizacija naše stranke je sklenila, da bo sestavila skupno listo z drugimi opozicijskimi strankami in takrat, če bodo te pripravljene izvesti predvolitve, na podlagi katerih bo pravično razdeljeno število mandatov, ki naj posameznim strankam pripadejo.« Nekaj tednov pozneje je o tem poročala »Zarja« (št. 24 z dne 11. novembra): »Socialisti okoli 'Napreja' so bili celo prvi, ki so sklicali sestanek vseh [kakpak: opozicijskih] strank, a »privlekli so kot pogoji za skupni nastop predvolitve in proglasili to za principialno vprašanje«; glede na to, da bi bile takšne predvolitve »tehnično in finančno težko izvedljive«, se druge stranke z njimi niso strinjale, v čemer so našli Bernotovi socialisti »dobrodošel vzrok, da so prekinili pogajanja« z njimi. Na tisti sestanek opozicijskih strank niso bili povabili »zarjanov«, čeprav je bilo vseh pet socialističnih občinskih odbornikov iz razpuščenega občinskega odbora v njihovi organizaciji; nemara bi sploh ne hoteli sesti z njimi za isto mizo! Bernotovo pojmovanje stranke je bilo izrazito sektantsko; čeprav je »načelno« priznaval možnost skupnega nastopa na temelju predvolitev kot kriterija za porazdelitev kandidatov na skupni listi med stranke, je vendarle pisal v »Napreju« proti kompromisu sploh, tudi proti volilnemu sporazumu s komunisti, z »zarjani« pa še posebej!

Proti Klemenčičevi politiki široke ljudske fronte z desničarsko socialistično frakcijo »zarjanov« in s krščanskimi socialisti oziroma kar s klerikalci, ker jih ni bilo mogoče ločiti, pa se je vzdignil tudi del komunistov; v očeh teh je volilno sodelovanje z reformističnimi in malomeščanskimi strankami in skupinami moglo samo zavajati proletarijat od tiste revolucionarne poti, po kateri naj bi ga vodila KP. To politično strujo, ki ni odobraval Klemenčičeve politične linije, poznajo tudi Golouhovi spomini, kjer pa jo najdemo v krivi luči, ker Golouh pozna samo skupni nastop komunistov z »zarjani« (str. 264 in 292, kjer mu je koalicija teh dveh strank »Zveza delovnega ljudstva«, ne pa tudi skupnega nastopa obeh strank s krščanskimi socialisti ali klerikalci. Golouh pripoveduje o »hudih sporih« v takratnem ljubljanskem vodstvu KPJ, kjer da je nasprotoval enotnemu nastopu Dragotin Gustinčič in na njegovih »sejah in na partijskih sestankih skušal uveljaviti svoje mnenje, [češ] da so skiepi vukovarskega kongresa [?] zoper paktiranje s sorodnimi delavskimi frakcijami še vedno veljavni, a »ko ni prodri, je objavil v tržaškem [komunističnem glasilu] 'Delu' članek, v katerem je ostro obsodil ljubljansko koalicijo« in ki ga je Bernot »tako po ponatisnil v 'Napreju'« (str. 265—266). Preden si nekoliko ogledamo vehementni Gustinčičev članek »Na blodnih potih«, naj popravim Golouhovo krivo predstavo, kakor da bi bil Gustinčič takrat član ljubljanskega vodstva KP. Gustinčiča že od leta 1920 ni bilo v Ljubljani, marveč se je iz Trsta, kjer je pozimi 1922 izdal »Komunistični koledar«, preselil v Idrijo, konec 1922 pa se umaknil zaradi fašistovskih pretenj na Dunaj. Gustinčič je — torej iz Idrije — pisal: »Proletarci Slovenije, pozor! Vezati se pri občinskih volitvah z malomeščani zato, da se lahko pošlje v občinske svete par sodrugov, da se... jim

nudi prilika, da sklepajo z buržoazijo prijateljstvo... je neodpušljiva napaka... Opozicija... proti temu političnemu šarlatanstvu v delavskih vrstah... je torej na pravi poti... Za nas niso buržoazni Gosarji, malomeščanski Golouhi, Prepeluhi in podobni kalini manj reakcionarni od Tavčarja, Hribarja, Trillerjev in drugih kanonikov» (po pomanisu v »Napreju« št. 248 z dne 3. novembra 1922 iz »Dela« št. 153 z dne 26. oktobra 1922).

Pa ne samo Gustinčič iz Idrije in »Dela« iz Trsta, ampak tudi komunisti — zlasti tisti iz frakcije okrog Triše Kaclerovića — iz Beograda in Zagreba so podprli ljubljansko opozicijo proti Klemenčičevemu vodstvu, ker se niso strinjali z njegovo politiko tako široke enotne opozicijske fronte, kaclerovičevci pa tudi zaradi tega, ker so hoteli odvzeti nasprotni frakciji okrog Sime Markovića oporo v Klemenčičevem pokrajinskem vodstvu v Sloveniji. Naj omenim, da je bil poglavitni predstavnik opozicije zoper Klemenčičevo vodstvo član osrednjega odbora SKOJ in njegov sekretar v Sloveniji Ciril Stukelj, kateremu se je po neizbežnem zlomu Klemenčičevih ljudsko-frontovskih in enotnofrontovskih konceptov in eksperimentov odpirala pot do vodstva KP v Sloveniji. Neizbežnost njihovega zloma izhaja iz več okolištin: Prva potreba komunističnega gibanja je bila, da se po organizatoričnem razbitju z obznano in z uvedbo zakona o zaščiti države zbere v nekoliko organizirani stranki in znova uveljavi — ne toliko pri volitvah, kakor v množičnih akcijah delavstva v perečih vprašanjih njegove eksistence. Od zveze bodisi z desnimi reformisti poudarjeno malomeščanskega značaja, kakršni so bili »zarjani«, ali s krščansko socialističnim levim krilom klerikalne stranke si niso pri tem mogli obetati kakšne okrepiteve; vse verjetneje je bilo, da bodo okrepili te zaveznike — kar se je potem tudi pokazalo v močni okrepositvi klerikalne stranke pri skupščinskih volitvah marca 1923 in pozneje. Hkrati se je prav takrat spremenila dotlej markovičeva večina v centralnem komiteju KPJ v kaclerovičevsko, s čimer je Klemenčič prišel ob dotedanjo zaslobo v središču (Simo Markovića so bili prijeli v Ljubljani malo pred sklenitvijo »Zveze delovnega ljudstva«, za katero je bil še odobril Klemenčičev komunalni program, in ga obsodili na dveletni zapor). Vendar je imei Klemenčič veliko avtoriteto med komunističnimi delavskimi zaupniki v Ljubljani in okolici, v zasavskem rudarskem revirju in na Jesenicah; potreben je bil še znaten napor po zgrešenem drugem Klemenčičevem eksperimentu s tako imenovano »Socialistično stranko delovnega ljudstva«, da ga je bilo mogoče na konferenci KPJ za Slovenijo v aprilu 1923 zrušiti in izključiti skupaj z manj pomembnim Vladislavom Fabjancičem.

A čeprav so Klemenčičevi koncepti bili obsojeni na neizbežen zlom, jim ni mogoče odreči velike pomembnosti v slovenskem političnem razvoju. To pomembnost je mogoče prav oceniti le v zvezi z vsem razvojem KPJ od dotedanjega jalovega — socialističnemu enakega — stališča v narodnostnem vprašanju, češ da se proletariata ne tičejo trenja med silami centralistično-hegemonističnega sistema in partikularističnimi ali separatističnimi težnjami nesrbških narodov, pa do priznanja vseh pravic slovenskemu, hrvaškemu idr. narodom in vstopa v boj zoper hegemonistični sistem — ne zaradi kakšnega »separatizma«, ampak zaradi revolucionarnega koncepta, zaradi težnje po vodilni vlogi delavskega razreda v boju ljudskih množic vseh narodov in narodnih manjšin v Jugoslaviji. O razvoju tega novega komunističnega koncepta mi v tem okviru ni mogoče razpravljati. Omeniti hočem le, da je bil po svojih izjavah v letih 1920, 1921 in 1922 Klemenčič prvi pobudnik novega stališča komunistov v narodnostnem vprašanju. Tu naj navedem samo na to vprašanje se nanašajoči odstavek v Klemenčičevem prvem razglasu »Zveze delovnega ljudstva« — »Ljubljanskemu delovnemu ljudstvu«: »Stoječ na stališču popolne samoodločbe vseh narodov, torej tudi samoodločbe in avtonomije slovenskega delavsko-kmečkega naroda, stoječ na podlagi enotne fronte, enotnega komunalnega programa in skupnega nastopa gre ljubljansko delovno prebivalstvo v boj za zmago »Zveze delovnega ljudstva«, da porazi zvezo kapitalistov v mestni občini ljubljanski« (Zarja št. 22 z dne 28. oktobra 1922).

Ko sem »Zvezo delovnega ljudstva« ne glede na svoje nekdanje — v letu 1922 — in sedanje prepričanje, da je bila predčasen eksperiment, za katerega je skoraj moral Klemenčič poplačati s tem, da bi bil prenehal biti delavski politik, nedavno označil kot »prelomno«,⁷ pa sem mislil na okolnost, da je Klemenčič z njo zadal smrtno rano dotedaj veljavni »napredni« dogmi, češ da se neklerikalni Slovenci lahko vežejo le med seboj — ne glede na razredne in ideološke razlike — medtem ko je izključeno

njihovo povezovanje s klerikalci, čeprav bi ti imeli podobne razredne in narodnopolitične težnje. Z »Zvezom delovnega ljudstva« je bilo načeloma rešeno vprašanje o sodelovanju komunistov s krščanskimi socialisti, čeprav se je moglo v praksi takšno sodelovanje razviti šele pozneje, ko je klerikalni premik na desno odbil krščanske socialiste v odpor in na levo.

To razglabljanje pa ni v nobeni zvezi z Golouhovimi spomini, kjer sploh manjka vsakršna omemba krščanskih socialistov, ki so v Sloveniji — na vso jezo socialne demokracije — že od Krekovih časov predstavljali upoštevne del delavstva in s tem tudi slovenskega ljudstva ali naroda. O njih sem tu moral govoriti samo zaradi tega, ker je Golouh krivo predstavil prvo volilno enoinofrontovsko ali — bolje — ljudsko-frontovsko koalicijo pri občinskih volitvah v Ljubljani kot zgolj komunistično-socialistično, medtem ko je dejansko bila še tudi »krščanskosocialistična«. Ker je Golouh pisal nekaj o nasprotovanjih — bernotovskih in komunističnih — zoper to koalicijo, ki je ni pravilno predstavil, in je pri tem pozabil, da ji je tudi sam nasprotoval, je bilo treba o zadevi razpravljati toliko, da bodo bralci lahko prav razumeli zblíževalno do-
gajanje v slovenskem delavskem gibanju pri skupščinskih volitvah marca 1923.

6. PRED RAZPISOM VOLITEV V NARODNO SKUPŠČINO KONEC LETA 1922

Pri teh volitvah so mariborski socialisti postavili za čelnega kandidata, ki je po vseh pričakovanjih lahko računal z izvolitvijo, Golouha. O njem lahko ugotovimo, da se je v času svojega poslanstva v ustavodajni skupščini trdno povezal z mariborskim socialističnim gibanjem, kjer je užival vsesplošno zaupanje in se mu je zaradi tega tudi posrečilo obdržati okrog sebe strnjen vodilni kader. Od tega kadra se je oddal vsakršen vpliv tajnika strankinega pokrajinskega odbora Bernota in njegovih pristašev. Predvsem Golouh je vodil mariborsko okrožno konferenco dne 25. junija 1922, ki je soglasno sklenila ustanoviti okrožno organizacijo in obnoviti tednik »Enakost«. Tudi o sodrugih, ki so nastopali na tej konferenci, bi morali kaj povedati spomini kakkega mariborskega socialista, ki si jih nujno želimo, npr. o Staudingerju, Druzoviču itd., ki so skupaj z Erzenom, Ošlakom, Petejanom, Favailem in Nachtigalom podpirali Golouha. Ta konferenca je že pomenila upor proti Bernotovemu pokrajinskemu vodstvu, kateremu je odrekla pravico, da bi odločalo o izključitvah poslancev.

Sledila je važna celjska konferenca v dneh 28. in 29. julija, katere sta se udeležila kot zastopnika glavnega odbora stranke iz Beograda Nedeljko Divac in Dragiša Lapčević, od poslancev pa Etbin Kristan, dr. Milan Korun in Golouh. To bo pač tista konferenca, ki jo Golouh prikazuje docela neresno kot nekakšno zasebno Bernotovo zabavo, uvedeno z »Bernotovim nabiranjem v okolici [zborovalnega prostora] zelišč« oziroma »regrata« menda kot simbola za plevel, ki ga je treba izrjavati iz stranke, medtem ko ga je šaljivi Golouh sprejel »za simbol sprave« (str. 266 in 268). Takrat je šlo res za poslednji poskus sprave, ki se je pa razbila, ker je nato zmanjkalo potrpljenja na obeh straneh. Ker Golouh tudi še po tisti pravni konferenci ni ugodil nalogu, naj izvrši zanemarjane obveznosti po strankinem pravilniku, ga je pokrajinsko vodstvo septembra 1922 izključilo, medtem ko mu je okrožni odbor mariborski izrekel zaupnico, da »izvršuje v polni meri svoje dolžnosti do stranke in svojih volivcev, se ravna po navodilih, ki mu jih daje okrožna organizacija oziroma lokalni odbor stranke v Mariboru, zato tudi uživa zaupanje članstva naših organizacij in odborov« (Enakost št. 8 z dne 22. septembra 1922). Dne 15. oktobra je naslednja mariborska izredna okrožna konferenca sklenila po Erzenovem in Golouhovem referatu, da se mora »sedanje pokrajinsko načelstvo, ki je s svojim početjem osmešilo strankino delo, umakniti iz svojih samolastno (?) prisvojenih pozicij« (Enakost št. 12 z dne 20. oktobra 1922). Golouh je v referatu poudarjal, da so bili socialisti s komunisti skupaj v Sloveniji »najmočnejša politična razredna stranka«, in je menil: Če bi stranka »sledila resno in dostojno svojemu delu, razvila večjo organizatorično širokogrudno sposobnost, zlasti pa plemenitejšo in globljo duševnost [vse silno megleno!], bi mogli v tem času že premagati razcep v delavskih vrstah [kakor da so bili povsod enaki »levi socialisti« à la v Mariboru in Studencih!] in pridobiti vse, kar je v jedru ostalo zdravega v tem narodu.« Veliko si je Golouh obetal od sposobnejšega vodstva reformistične stranke v pr-

vih dveh letih ilegalnosti KP! V njegovih očeh je res bilo nesposobno Bernotovo vodstvo krivo vsega neuspeha: »Namesto tega je pokrajinsko načelstvo zaneslo formalistične spore v stranko, gledalo na koledar in štelo novce tistih par organizacij, ki so redno obračunavale, druge pa napadalo in izključevalo.« Omenim naj, da ta konferenca ni več izvodila v okrožni odbor Jožeta Nachtigala, ker so bili že julija 1922 ob — Golouhovem sodelovanju izvedli političen napad nanj, ki naj bi ga bil v stranki potisnil v kot, napad, ki ga Golouh prestavlja v poznejši čas in predstavlja kot — Petejanovo dejanje proti volilnemu uspehu stranke!

Dva dni potem, ko je prinesla »Enakost« v poročilu z okrožne konference Golouhov referat in navedeni sklep, je Bernot v »Napreju« (št. 139 z dne 22. oktobra 1922) uvedel izraz »golouhovstvo« med napadom, ki ga okrajšano navajam: »Golouhovstvo... je že začelo priporočati prepeluhovstvo. Koliko časa še in bo pozvalo Toneta Kristana nazaj? E, Golouh ne more čisto pozabiti na svoje dobrotnike, ki so mu pri zeleni mizi pomagali do socialističnega mandata in tako iz zadrege, ko je spoznal, da mu v komunistični internacionali ne plihljajo več ugodni vetri!... Slovenska politična terminologija prihaja polagoma do svojega tehničnega izraza za politiko lavi-ranja 'od brega do brega', kakor pravi Cankar. Ta izraz je kratak — golouhovstvo...« Prav nobene potrebe ne bi bilo po navajanju takšnega napadanja, če ne bi bil Golouh v zapiskih krivo zapisal, da so »ti ljudje«, tj. Bernot in njegovi pristaši, »označili za 'golouhovstvo' — načelo enotne fronte, ki se je izkazalo pri občinskih volitvah v Ljubljani, v Ptuj in v Mariboru oziroma leta 1923 v štajerskem volilnem okrožju sploh« (str. 270).

Videli smo, da je bilo težišče spora med mariborskimi socialisti in Bernotovim vodstvom drugje in da je zaradi tega izraz »golouhovstvo« prišel v neko omejeno rabo za nekaj drugega, ne pa za — enotnofrontovstvo, čeprav je res tudi to predstavljalo eno izmed spornih zadev med obema vrstama reformistov, zlasti še ali — bolje — pravzaprav šele, odkar je za skupščinske volitve v marcu 1923 prišla enotna komunistično-socialistična lista na dnevni red. O tej zadevi razpravljam v naslednjem razdelku. Popravim naj prej še enkrat krivo Golouhovo pripoved, češ da se je bilo »načelo enotne fronte« v tistem smislu, v katerem ga rabi Golouh, »izkazalo pri občinskih volitvah v Ljubljani, v Ptuj in v Mariboru«. Ne, to načelo je moralo šele počakati na svojo priložnost!

Preden pa se obrnem k tej, ki je nastopila šele ob razpustu konstituante konec leta 1922, naj popravim napako, ki se je zaradi nekoliko krivega Golouhovega spominjanja zasedala v njegove spomine v zvezi z njegovo poslansko dejavnostjo pred tem razpustom. Ko pozneje omeni »viničarje v Slovenskih goricah in v Halozah« in jih označi kot »do skrajnosti izkoriščane kmečke pavperje, ki so živeli še v polfevdalnih razmerah« in »so bili nujno potrebni pomoči!«, pove tudi, da se mu »je posrečilo, ko je bil še narodni poslanec, izsiliti znosnejši in modernejši viničarski red« (str. 284). Ustavil sem se že pri predstavi, kako je Golouh »izsiljeval« uvedbo takšnega reda, kot nesprejemljivi; izraziti bi se bil moral drugače, npr. »z uspehom prizadeval«. Toda tudi cela Golouhova izditev mi ni šla v glavo, ker sem se spomnil, da je mariborska oblastna skupščina sklepala leta 1928 prvi viničarski red v času od ustanovitve Jugoslavije; pri razpravi sem bil navzoč kot poročevalec takratnega legalnega komunističnega tednika »Enotnosti«, poleg poročevalca »Delavske politike« — Golouha, s katerim sva se ne samo strpno, ampak prijateljsko razgovarjala. Znano mi je tudi bilo, da je tisto uredbo kot pomanjkljivo spremenil banski svet leta 1939, in ko sem pogledal poročila o zasedanjih oblastne skupščine leta 1928 in tega sveta, sem ugotovil, da je Golouhovo zatrjevanje nekega v času njegovega poslanstva »izsiljenega viničarskega reda« zmotno. Res se je Golouh udeleževal v tistem času anket o pripravljanem viničarskem redu in je o zadevi tudi pisal prej in pozneje (npr. Volksstimme št. 58 z dne 20. julija 1922), toda v svojem prizadevanju ni uspel. Ostalo je pri tem, da je kmetijsko ministristvo, ki ga je takrat vodil Ivan Pucelj, odklonilo uzakonitev izdelanega viničarskega reda (Enakost št. 41 z dne 8. oktobra 1921). Volilni oklic okrožnega odbora socialistične stranke na »Proletariat mariborskega okrožja« za volitve v narodno skupščino marca 1923 je izrecno obtoževal vladu, da »je na prizadevanje slovenskega ministra samostojne kmečke stranke ob odobravanju klerikalcev in narodnih socialistov pokopala predloženi zakon«, razglasal, da socialisti zahtevajo znova, da ga vlada sprejme; prej pa je najostreje označil »socialne razmere viničarjev« kot

tako »sramotne, da bi spričo njih celotni kulturni svet strmel«, in kot »sramoto za državo, da trpi takšno izsesavanje in ugonabljanje s strani tujih in domačih veleposestnikov in posvetnih ter cerkvenih fevdalcev« (Volksstimme št. 4 z dne 14. januarja 1923).

7. O SOCIALISTIČNO-KOMUNISTIČNI VOLILNI KOALICIJI V SLOVENIJI PRI SKUPŠČINSKIH VOLITVAH LETA 1923

Iz navedb v prejšnjem razdelku izhaja, da ni »Napreja« začel besno napadati Golouha šele takrat, ko je ta »šel na delo, da se vsaj za štajersko volilno okrožje sestavi enotna kandidatna lista zastopnikov socialističnih in komunističnih delavcev« (str. 269), ampak da ga je napadal že prej, kakor je tudi Golouh že prej najhuje napadal Bernota.

Kakor ob drugih prilikah tudi pri tej vidi Golouh samo sebe »na delu« za skupni nastop. Njemu »se je zdelo potrebno... združiti v enotno fronto slovensko socialistično in komunistično delavstvo« in zato je kar »stopil v stik s trboveljskimi rudarji«, in ti, o katerih bi bil moral povedati, da so se v veliki večini imeli za komuniste, so kar »sprejeli njegov predlog in določili svojega kandidata«, kakor da ne bi bili prav nič povezani s svojo stranko, ampak docela »avtonomni« (str. 270)! »Temu dogovoru« — Golouha z anonimnimi »trboveljskimi rudarji« — »slovensko vodstvo KP ni nasprotovalo« — pravi in misli Golouh — iz razloga, ker »v takratnih izjemnih policijskih razmerah tudi ni moglo in ni smelo samostojno poseči v volilni boj«.

Dejansko pa je prav to »slovensko vodstvo KP«, ki po Golouhovi pripovedi »ni nasprotovalo« njegovemu »dogovoru«, dalo prvo pobudo za skupni nastop pri skupščinskih volitvah, kakor je bilo dalo nekaj mesecev prej pobudo za »Zvezo delovnega ljudstva« pri ljubljanskih občinskih volitvah. Nastopil je Emil Stefanovič, ki ga sicer nista bila »Klemenčič in Fabjančič« pritegnila v komunistično vodstvo v Ljubljani, kakor si to zamišlja Golouh (str. 265), a ki ga je Klemenčič uporabil najprej jeseni 1921 za izdajatelja »Delavskih novic«, da bi z njegovo pomočjo zagotovil legalno izhajanje v komunističnem duhu pisanega glasila, katerega uredništvo je zaupal članu SKOJ Cirilu Štuklju; očitno se je Stefanovič dal Klemenčiču »uporabiti«, a je pri tem zasledoval še svoj politični smoter priti s pomočjo delavskih glasov do poslanskega mandata, kakor je pokazal potem razplet pred skupščinskimi volitvami leta 1923.

Stefanovič je brez dvoma mislil na svojo kandidaturo na socialistično-komunistični listi, ko je dne 14. januarja 1923 — po načrtu, ki mu ga je izdelal prvi »strateg« vse tiste enotne delavske fronte pri teh volitvah, Lovro Klemenčič — govoril zanjo na dveh velikih delavskih shodih, dopoldne v Zagorju in popoldne v Trbovljah, ter predlagal na obeh enako resolucijo, ki jo je treba v poglavitnih delih navesti:

»1. Zahtevamo, da se sestavi enotna fronta med skupino okoli »Delavskih novic« [ta je bila kot pobudnica na prvem mestu], socialisti na Štajerskem [ti so prišli po prvi pomembnosti med socialističnimi skupinami na drugo mesto], socialisti okrog »Zarje«, »Napreja«, krščanskimi in narodnimi socialisti [torej v najširšem obsegu, z zadnjimi celo v širšem, kakor je bila ljubljanska »Zveza delovnega ljudstva«, ki narodnih socialistov ni obsegala] na: političnem, gospodarskem, strokovnem in kulturnem polju. 2. Enotna fronta med temi socialističnimi skupinami se ima postaviti na podlagi razrednega boja za izboljšanje življenjskih pogojev vsega delovnega ljudstva, s končnim ciljem osvoboditve dela izpod kapitalizma z jasno začrtanim in dosegljivim akcijskim programom... 4. Tiste... ki bi bili proti... smatra rudarski proletarijat za razdirače in zločince nad delovnimi množicami, ki hočejo iskati potem od kapitala izmozganega proletariata svoja korita. 5. ...Če se ne bi hoteli ujediniti v smislu gori navedenih točk, pozivljamo celokupni proletarijat Slovenije, da preide preko dotičnih voditeljev na dnevni red za enotno fronto delavstva, kmetov in nameščencev. 6. Resolucija naj se priobči v vseh delavskih glasilih. 7. Da se bo naša resolucija upoštevala, pooblašamo in delamo odgovorne sodruge Cepina [= Cebina], Benedika, Salamona in Stefanoviča, da jo pri skupnih sestankih uveljavljajo in nam o uspehu poročajo. — Dovolj je bilo bratormornega klanja! — Zivela enotna fronta delovnega ljudstva!»

Ista številka »Zarje« (št. 3 z dne 20. januarja 1923) je poročala, da »sklicujejo ljubljanski delavski občinski svetniki in uredništvo »Delavskih novic« konferenco enot-

ne proletarske fronte dne 21. januarja 1923 v Ljubljani v Delavskem domu, Turjaški [zdaj: Novi] trg 2« in da »so na konferenco vabljene vse socialistične skupine«. Medtem ko pri prvi pobudi na shodih v Zagorju in v Trbovljah Golouh ni bil navzoč ali vsaj govoril ni, pa se je pojavil kot predstavnik mariborske okrožne organizacije na tej konferenci v ljubljanskem Delavskem domu, ki se je je udeležilo po poročilu v »Zarji« (št. 4 z dne 27. januarja) 92 zastopnikov in ki so jo vodili sklicatelji, t.j. predstavniki KP. Konference se niso udeležili krščanski socialisti, ki so samo poslali pismo, da zanje predstavlja slovenska ljudska stranka — enotno fronto slovenskega naroda. Narodni socialisti so s konference odšli, ker so jim nekateri komunisti odrekli značaj delavske stranke in jih niso hoteli oprostiti greha njihovih dveh poslancev, ki sta bila glasovala v konstituenti za zakon o zaščiti države! Končno Bernotova socialistična frakcija ni marala ničesar slišati o tej enotni fronti. Ostali so torej samo — že tako in tako v »Zvezi delovnega ljudstva« pobrateni — komunisti in skoraj zgolj na Ljubljano omejeni »zarjani«, ki so se sporazumeli ne samo za enotno volilno koalicijo, marveč kar za »skupno socialistično stranko delovnega ljudstva«, kateri je Klemenčič vnaprej izdelal pet programskih resolucij in statut. Kaj so se namenili storiti mariborski socialisti sprito ustanovljene socialistično-komunistične stranke, še ni bilo gotovo. Njegov predstavnik Golouh je kajpak pozdravljal to združitev in se izjavljal za sodelovanje mariborskih socialistov z njo, ne da bi povedal, v kakšni obliki; ali s pristopom k tej stranki, kar bi bili radi videli njeni pobudniki, ali zgolj s sprejemom volilne koalicije z njo; o tem je imela odločiti mariborska okrožna konferenca teden dni pozneje. Zato je ljubljanska konferenca sklenila, naj bi vsaka od obeh strank delegirala v »akcijski odbor enotne proletarske fronte« po tri člane in naj bi njene sklepe »predložili v potrditev mariborski okrožni konferenci«. Treba je bilo torej počakati na to konferenco.

Na tej je Golouh pozdravil ljubljanske sklepe — po poročilu v »Enakosti« (št. 5 z dne 2. februarja 1923) — izrecno kot »korak na desno« in z oceno, »da bo proletariat, združen v tej [novi] stranki našel pot v sindikalno in politično enotni socialistični pokret v državi«. A na mariborsko konferenco je prišel intervenirat poglaviti socialistični voditelj dr. Topalović iz Beograda proti sleherni združitvi s komunisti, razen če bi se ti odrekli svoji taktiki in svojim direktivam, predvsem enaindvajsetim pogojem kominterne iz leta 1920. Zastonj je ugovarjal Klemenčič, ki so ga podprli predstavniki »zarjanov«. Mariborska konferenca ni sprejela vstopa v socialistično stranko delovnega ljudstva, marveč je bila pripravljena le sprejeti komunistične kandidate za okraj, v katerega sta spadala Trbovlje in Hrastnik s komunistično večino!

Klemenčičev enotnofrontovski eksperiment ni dal tistih rezultatov, ki si jih je obetal od njega njegov pobudnik. Najboljše so bile še programske resolucije, ki so obravnavale po vrsti: a) splošne politične, b) socialnopolitične in c) agrarnopolitične zahteve, č) razčlenbo političnega položaja v Jugoslaviji in d) platformo o znanstveni utemeljitvi programa.

Programskim smernicam, pri katerih se ne morem tu ustavljati, je bilo dobro poznati, da so iz komunistične delavnice, in v vsej akciji so bili po industrijskih središčih osrednje Slovenije komunisti odločilno aktivni. Nobene bojazni ni bilo čutiti, da bi tukaj šibki reformisti mogli imeti kakšne svoje račune in početi kakšne lastne uspehe. Nasploh so komunisti naklonjeno sprejemali enotnofrontovsko komunistično-socialistično stranko in so bili pripravljeni izpričati pri volitvah čim večjo strnjenoost delavstva. Klemenčič je brez težav potegnil na svojo linijo vse vidnejše komunistične aktiviste z edino izjemo Marceia Žorge, ki je že na ustanovni konferenci nastopil zoper novo z reformisti mešano stranko.

Opozicija v Sloveniji proti njegovi politiki enotne fronte se je lahko zdela Klemenčiču neupoštevna, ker je fanatični odpor komunistične mladinske organizacije (SKOJ) skoraj nič ni mogel ovirati. Toda odpor zoper njega je z vso silo podprlo osrednje vodstvo KPJ, ki se mu je posrečilo na konferenci v dneh 13. in 14. januarja 1923 v Beogradu ustanoviti »neodvisno delavsko stranko Jugostavije«, in je nato razglasilo Klemenčičevo vodstvo v Ljubljani za odpadniško separatistično. Tržaško »Delo« je prineslo oster napad Vladimira Martelanca (psev. Peter Razbojnik) pod naslovom »Napačna pota slovenskega proletariata v Jugoslaviji« (št. 156 z dne 1. februarja, ponatiskan tudi v »Napreju« št. 29 z dne 27. februarja 1923), ki je obveščal tudi o tem, da »sta oba lista razrednozavednega proletariata, belgrajski »Radnik« in zagrebška

'Borba' ostro nastopila proti skupini okrog 'Delavskih novic', proti »združitvi komunistov z najbolj desničarskimi elementi socialne demokracije... ki so bili izključeni iz oficijalne socialistične stranke, ker se ji niso zdeli dovolj vredni socialisti«, in proti ljubljanskemu »bojkotiranju in sabotiranju« nove neodvisne delavske stranke, »edine legalne predstavnice jugoslovanskega komunističnega proletariata«. Šest tednov nato je »Delo« (št. 162 z dne 15. marca 1923) prineslo po zagrebški »Borbi« hujši napad na resolucijo, ki jo je sprejel trboveljski shod socialistične stranke delovnega ljudstva po Klemenčičevem govoru; »Borba« je obveščala delavce v Sloveniji, da pojde neodvisna delavska stranka samostojno na volitve in da se ne sporazumeva niti se nikdar ne bo sporazumevala z nobeno drugo stranko v kakšnih volitvah. Končno je »Delo« (št. 164 z dne 29. marca 1923) objavilo tudi še uradno izjavo ilegalne KPJ proti skupini okrog »Delavskih novic« zaradi skupne liste s krščanskimi socialisti in s socialističnimi disidenti »zarjani« pri občinskih volitvah v Ljubljani in zaradi združitve »lažikomunistov in socialističnih disidentov skrajne desnice v socialistično stranko delovnega ljudstva«; ta »popolnoma malomeščanska in provincialna stranka se postavlja nasproti pošteni marksistični neodvisni delavski stranki, ustanovljeni v zadnjem času za vso Jugoslavijo«.

Ta silovita gonja se je v Golouhovi spominskih zapiskih ublažila v — »neke pomisleke centralnega vodstva KPJ v Beogradu, ki se je čutilo vezano na načelne sklepe vukovarskega kongresa« (ti venomer strašijo po Golouhovem spominu)! In še tisti »pomisleki« so se »centralnemu vodstvu«, ko »je trezno presodilo možnosti«, razpršili: po Golouhovem spominu »je poslalo v Trbovlje svojega člana Miljuša, zelo zmognega in predanega srbskega intelektualca, ki je po razgovoru s tamkajšnjimi rudarji odobril sklenjeni sporazum« (str. 270)! Miljuš, ki je bil predsedoval ustanovni konferenci neodvisne delavske stranke Jugoslavije v dneh 13. in 14. januarja 1923 in ki je bil eden od izdajateljev zagrebške »Borbe«, je kajpak mogel priti v Trbovlje le kot nasprotnik socialistične stranke delovnega ljudstva in kandidiranja komunistov na — Golouhovi listi za mariborsko okrožje!

Golouh piše, da je »po vsem tem«, tj. po volilnem sporazumu s komunisti, »pričakoval, da se bo Bernotova frakcija pridružila skupni fronti«, in je lepo izračunal, da bi bila v tem primeru prišla v narodno skupščino poleg njega kot čelnega kandidata še dva kandidata z delavske liste ali vsaj še eden. Z Bernotovo frakcijo so se zastopniki mariborskih socialistov pogajali še vse do vložitve liste; iz tistega, kar sta obe strani o teh pogajanjih objavili (Volksstimme št. 14 z dne 18. februarja in Naprej št. 53 z dne 8. marca 1923), lahko razberemo, da je bila absolutna zapreka sporazumu čelna Golouhova kandidatura, pri kateri so Mariborčani neomajno vztrajali; ni seveda gotovo, da bi se bili sporazumeli za drugega čelnega kandidata. Ker se Bernotovo vodstvo ni vdalo Golouhovi čelni kandidaturi in je vložilo svojo listo s Franjom Korenom na čelu, so izstopili iz Bernotove stranke poleg dr. Koruna tudi France Svetek, Filip Uratnik in Jože Golmajer.

Pri sestavljanju kandidatne liste z Golouhom na čelu je prišlo že na mariborski okrožni konferenci do težav pri kandidatu za volilni okraj Maribor z okolico. Prevladujoča struja je izglasovala s 23 glasovi kandidaturo profesorja Ivana Favaia in železničarja Bračiča za namestnika, medtem ko je manjšinska struja z osmimi glasovi hotela kandidaturo Jožeta Nachtigala. Tako je poročala »Volksstimme« (št. 9 z dne 1. februarja 1923) in nobenega razloga ni, da bi njenemu poročilu ne verjeli.

S tem poročilom se ne da uskladiti Golouhova slabo zlepljena zgodba, češ da je bil njegov rival Josip Petejan nekako in central »spor z Nachtigalom«, da »bi oslabil pri volitvah skupno listo« (str. 271). O tem, da je bil Petejan skupaj z vsem socialističnim vodstvom proti Nachtigalovi kandidaturi, ni treba dvomiti; ni pa to vodstvo ravnalo tako z namenom, da bi socialistična lista prišla ob glasove in da Golouh ne bi bil izvoljen, marveč je hotelo preprečiti le Nachtigalovo izvolitev! Zadeva je tekla docela drugače, kakor jo je prikazal Golouh.

Nachtigal, ki je bil res »zelo agilen agitator in glavni zaupnik delavstva v železniških delavnicah«, je bil namreč užaljen, ker je večina tiste konference izglasovala kot mariborskega kandidata Favaia namesto njega, in se je hotel zato maščevati nad »nezvestimi« dotedanjimi sodrugi s kandidaturo na listi srbske radikalne stranke, ki je sploh zbiral kandidata iz odpadkov drugih strank. Pridružil se ji je v Mariboru tudi že dotlej pasivizirani bivši strankin tajnik in socialistični podžupan Lojze Slano-

vec. Na radikalski listi se je dal kandidirati tudi bivši komunistični poslanec Miha Koren iz Trbovelj. V ljubljanskem okraju pa ga je posnema njegov kolega iz Zagorja Valentin Mlakar. Oba sta bila na ljubljanski konferenci dne 21. januarja 1923 izvoljena v odbor socialistične stranke delovnega ljudstva, a ker ju ta ni bila postavila za kandidata, sta odšla na listo radikalske stranke, v katero je stopil za enega njenih tajnikov za Slovenijo tudi Emil Stefanovič, prav tako užaljen, ker ga ni nova stranka kandidirala! Najmanj se je pri teh spreobrnitvah v vladajočo radikalsko stranko mogoče čuditi ravno Stefanoviču, ki mu prav lahko verjamemo, da je le iz karierističnih namenov prišel med delavce; ni si treba beliti las z Golouhom, da bi bilo Stefanovičevo vlogo »danes težko razumeti« (str. 294) in da utegne biti »za resnicoljubnega zgodovinarja trd oreh« (str. 293—294). Seveda pa je treba zavarovati bralca in zgodovinarja pred Golouhovo dezinformacijo, češ da se je bil Stefanovič »uveljavljal v neodvisni delavski stranki« ip. To ime prenaša tu Golouh nazaj v čas, ko takšne stranke še ni bilo. Že nekaj mesecev pred njeno ustanovitvijo v aprilu 1923 v Sloveniji je bil Stefanovič postal eden izmed tajnikov srbske radikalne stranke za Slovenijo.

A vrnilo se k Nachtigalu, o katerem Golouh ne pove, da je bil iz užaljenosti postal kandidat na radikalski listi. Ko se je to izvedelo, je »Volksstimme (št. 15 z dne 22. februarja 1923) razglasila, da ga socialistična stranka ni mogla kandidirati kot nekdanjega »denuncianta«, ker je bilo v posebnem protokolu z dne 4. julija 1922 ugotovljeno, da je bil po prevratu pomagal jugoslovanskim oblastem označevati nemškutarske delavce v železnih delavnicah; tisti protokol je prinesla »Volksstimme« v celoti s podpisniki vred, med katerimi je na prvem mestu Golouh. Razčiščevanja očitkov zoper Nachtigala torej ni sprožil Petejan »sredi priprav za volitve«, ko je imel Golouh kot čelni kandidat »polne roke dela«, marveč je zadeva stekla že pol leta prej, preden so se začele priprave na volitve! Vsa konstrukcija, češ da je Petejan nekaj kriv razsulu socialističnih pozicij v Studenci pred volitvami v zvezi z Nachtigalovim prestopom k radikalski listi, je videti kot zgradba iz kart, ki se ob najmanjšem kritičnem prijemu sesuje. Studenški delavci so se res »pri volitvah večidel vzdržali glasovanja« (str. 271): verjeli so Nachtigalu, da so ga socialisti izigrali pri kandidaturi, niso mu pa hoteli slediti in glasovati za radikalsko listo. Strankino organizacijo v Studenci je moralo socialistično vodstvo razpustiti, ker se je v zvezi z Nachtigalom več odbornikov in članov obrnilo zoper njega (Volksstimme št. 25 z dne 29. marca 1923).

Pri volitvah Golouhu ni »manjkalo le kakih sto glasov« (str. 272), marveč — po poročanju »Volksstimme« (št. 24 z dne 25. marca 1923) — 359 glasov. Če bi jih bil prejel, bi bil prišel v narodno skupščino namesto čelnega kandidata z nemške liste, ki se je bolj približala količniku. Ker so nepopolna štetja glasov dajala socialistično-komunistični listi več glasov ko nemški, so sprva celo sklepali na Golouhovo izvolitev; Golouha v tej negotovosti si je še privoščil »Naprej« z zafrkalcijo (št. 65 z dne 23. marca 1923). Golouh ni pozabil na to negotovost, vendar je na naslednji strani (str. 273) spominsko izkonstruiral »na dan po volitvah navsezgoda« Petejanovo »neskončno veselje« spričo neizvolitve rivala Golouha!

Golouh nato obtožuje Bernota in njegove pristaše, češ da »so vso odgovornost za polom po volitvah valili nanj in na komunistično vodstvo, sploh na politiko enotne fronte, ki je volitvam leta 1923 dala globlji smisel in zbujala upanje, da se bo proletariat še znašel na isti liniji v boju za višje cilje«, čemur »pa se je ta skupina krčevito upirala«. Odgovornost za to, da ni bil v mariborskem volilnem okrožju izvoljen noben socialist, je vsekakor bila tudi pri Golouhu in njegovih pristaših, ker niso bili v zadnjih pogajanjih z bernotovi pripravljeni odstopiti od Golouhove čelne kandidature, ki je bila kamen spotike; le če bi bili še to potezo poskusili in se navzlic njej ne bi bernotovci pridružili skupnemu nastopu, bi mogli vso odgovornost za »polom« prevalliti nanje. Tako pa je prišlo po volitvah znova do združitvenih pogajanj in 22. aprila je bila v Zidanem mostu »zedinjevalna konferenca«, kjer so delegati obeh socialističnih strank dosegli sporazum (Naprej št. 90 z dne 24. aprila in št. 108 z dne 17. maja 1923). Pri zadnjih pogajanjih v Celju pa se je tudi ta poslednji poskus združitve reformističnega tabora razbil, pri čemer je Bernotova skupina spet izgubila nekaj svojih vidnih aktivistov, med njimi tudi čelnega kandidata v štajerskem volilnem okrožju pri skupščinskih volitvah Franja Korena (Volksstimme št. 52 z dne 1. julija 1923). Ni bilo torej tako, kakor je na nekem prejšnjem mestu (str. 286) zapisal Golouh: »Ker je Koren grajal nekatere sestavke, objavljene v listu [Napreju], je Ber-

not izključil iz »stranke« še njega.« Bernot le ni hotel pred zoprniki, ki so se odcepili od matične stranke zaradi njegovih reform v smeri reda in neke absolutne »poštenosti«, kapitulirati niti ne odstopiti od politične dejavnosti. Čeprav je bila ta res bolj »verskorazkolniška« kakor pa politična, je vendarle o njej treba razpravljati brez zafrikantskih prijemov, ki v Golouhových zapiskih izražajo nekdanjo piščevjo zamero.

V nasprotju z Golouhovo trditvijo, češ da v novi skupščini »ni bilo več niti enega delavskega predstavnika« (str. 273), najdem v listih iz povolilnega časa trditve, da sta bila izvoljena dva socialisti v Vojvodini, in da je bil eden od njiju Nedeljko Divac (prim. Volksstimme št. 40 z dne 20. maja 1923).

8. O »NEODVISNI DELAVSKI STRANKI JUGOSLAVIJE« V SLOVENIJI

Ko je KPJ — že pred skupščinskimi volitvami v mareu 1923 — dobila možnost legalnega delovanja kot »neodvisna delavska stranka Jugoslavije«, je odpadla potreba po iskanju posrednih oblik v zvezi bodisi z nezanesljivimi političnimi zavezniki, ki so le s svojimi posebnimi računi nudili komunistom »kritje« za njihovo legalno dejavnost, kakor npr. Emil Stefanovič od jeseni 1921 dalje kot izdajatelj »Delavskih novic«, ali pa z odcepljenimi skupinami reformistov, kakor npr. »zarjani«, s katerimi so komunisti zato, da bi si omogočili udeležbo pri skupščinskih volitvah leta 1923, ustanovili skupno »socialistično stranko delovnega ljudstva«. Z ustanovitvijo neodvisne delavske stranke januarja 1923 v Beogradu za vso državo je odpadla potreba tudi v Sloveniji po enotnofrontovski stranki, v kateri njen reformistični del ni resno jemal le na papirju priznanega skupnega programa s komunisti. Ko so ti brž po skupščinskih volitvah raztegnili organizacijo svoje nove legalne stranke v Slovenijo, je enotnofrontovska stranka z »zarjani« v trenutku razpadla, ne da bi bil kdo po njej žaloval.

Mariborska »Enakost« je poročala o novi stranki takole: »Stranko tvorijo komunisti-ekstremisti, ki v današnjih razmerah ne morejo nastopati pod praviim imenom... [Na ustanovni konferenci dne 15. aprila 1923 v Ljubljani sprejeta] resolucija o zedinjenju proletariata se ostro obrača proti tistim, ki so ustanovili socialistično stranko delovnega ljudstva, očita se jim, da so izdali proletariat, ker so nalašč napačno poročali o ustanovitvi neodvisne stranke v Beogradu in so tako zavedli delavstvo [v Sloveniji]... Socialistična stranka delovnega ljudstva je bila delo oportunistov, reformistov, centurmašev« (Enakost št. 19 z dne 27. aprila 1923). V eni naslednjih številk se je isti list (št. 21 z dne 11. maja 1923), ki mu je bil Golouh blizu, strinjal z oznako, ki jo je dalo novo slovensko glasilo neodvisne delavske stranke »Glas svobode« bivši socialistični stranki delovnega ljudstva, češ da je predstavljala — »družbo z omejeno zavezo za osiguranje mandatov« in »ričet-stranko«. Pisec je bil namreč mnenja, da je bolj v prid bodočemu zedinjenju delavstva »v eni politični stranki« reformističnega značaja, če si v danem položaju — v Sloveniji, kjer »manjši del delavstva« odklanja reformizem — »stojita nasproti dve stranki, ki jasno in odločno povesta, kaj hočeta«, kakor pa da bi se družili v takšni »breznačelni šviga-švaga stranki«, kakršna je bila »razpadla stranka delovnega ljudstva«. Z njenim razpadom so potemtakem bili zadovoljni tudi socialisti, vsaj mariborski, najbrž pa ne povsem »zarjani«, katerih sodba o zadevi ni ohranjena, ker se je bila »Zarja« tik po volitvah »spojila z Delavskimi novicami« (Zarja št. 12 z dne 24. marca 1923). Da so se prenehale izhajati čez dva tedna in da komunisti niso hoteli imeti z njimi več »nobenega opravka«, »zarjanom« ni moglo biti všeč.⁸

Namesto »Delavskih novic«, ki jih je izdajalo dotedanje vodstvo KPJ v Sloveniji s Klemendičem na čelu, je začelo v aprilu 1923 izhajati slovensko glasilo neodvisne delavske stranke »Glas svobode«, ki ga Golouh v spominh nikjer ne omenja, kakor tudi ne pove ničesar točnega o organizacijskih oblikah komunistične dejavnosti v tistih letih. V njegovi sliki te dejavnosti je polno stvarne in časovne zmede, ki bi ji naravno bralci nasledili, če je ne popravimo, ker je pravilna slika nasploh neznana.

Medtem ko v prikazu dogajanja v tistih letih na doslej razbranih straneh ni nikjer navedel nobenega imena za komunističnosocialistično volilno koalicijo niti pri občinskih volitvah v Ljubljani — kjer je sploh pozabil, da je šlo za »klerokomunistično« zvezo s socialisti »zarjani« kot tretjim udeležencem — niti pri skupščinskih vo-

litvah leta 1923, pa je na poznejšem mestu (str. 292—293) uporablil ime »Zveze delovnega ljudstva« za vse skupno nastopanje komunistov in »zarjanov«; tako je iztisnil pravi izvesek njihove volilne koalicije leta 1923, ki so jo imenovali — »socialistična stranka delovnega ljudstva«. Pravilno je označil kot izhodišče odločitve zanjo okolnost, da »je bila KP razpuščena, javno delo za čije te stranke prepovedano«, odtod je izvirala potreba po nekem »okrilju«, ki bi omogočalo komunističnemu vodstvu »priti javno v stik z množicami« ne zgolj po še docela nerazviti ilegalni dejavnosti; to Golouh krivo opiše z besedami »zgolj zarotniške akcije«. Nato prav nadaljuje, da je potreba po legalni obliki politične dejavnosti »vodila do ustanovitve neodvisne delavske stranke«, ki »je bila le drugo ime za KP«, in točno pove, da »je bila tudi ta stranka že leta 1924 razpuščena z odlokom ministrskega sveta«; v Sloveniji je obstajala dejanska samo dobro leto: od aprila 1923 do julija 1924.

V nadaljevanju pa jo je Golouh razširil nazaj vse do leta 1921, ker je vanjo postavil — Emila Stefanoviča, ki se je že pred njeno ustanovitvijo razšel z delavskim gibanjem in prešel v srbsko radikalno stranko! Golouh namreč piše (str. 293): »Politika je tudi nad to [neodvisno delavsko] politično stranko bdela in ji ovirala javno delo, pa so morali njeni pobudniki uporabljati take dvoilčne ljudi, kakor je bil Emil Stefanovič, ki je, kot vse kaže, bil s pristankom [dejansko: na njuno pobudo] Klemenčiča in Fabjančiča nekaj časa med njenimi organizatorji.« A ne samo, da »dvoilčni« Stefanovič pripada ves razdobju do ustanovitve neodvisne delavske stranke, marveč velja to tudi za Klemenčiča in Fabjančiča, ki tudi nista bila nikoli v tej stranki, ker sta bila ob ustanovitveni konferenci te stranke 15. IV. 1923 izključena iz KPJ! V nadaljnjem Golouhovem pisanju o teh osebnostih je treba posebej popraviti, da ni mogel Fabjančič nikjer »potrditi«, da bi bil Stefanovič kdaj »lastnik glavnega glasila neodvisne delavske stranke«, bil je namreč formalni lastnik — po Klemenčičevem nagovoru — »Delavskih novic«, ki so bile legalno glasilo KPJ za Slovenijo, a ki so prenehale tik pred razširjivijo neodvisne delavske stranke Jugoslavije na Slovenijo.

Okolnost, da je Vladislav Fabjančič jeseni 1923 za nekaj kratkih mesecev (do marca 1924) obnovil izdajanje »Delavskih novic«, pri katerih pa je Lovro Klemenčič le v začetku nekaj malega sodeloval, je bila usodna za Golouhovo še hujšo zmedo v »podatkih« nekaj strani pozneje: Tam beremo najprej, da »sta Klemenčič in Fabjančič začela leta 1924 izdajati »Delavsko-kmetijske novice« (str. 296) — a lista s takšnim imenom sploh nikoli ni bilo! To krivo ime za neobstoječi list, v katerem naj bi bila Klemenčič in Fabjančič zastopala zamisel »ustanoviti novo — splošno delavsko — stranko« (str. 298 in 299), je v Golouhovi knjigi dve strani pozneje (str. 298) zamenjalo ime »Delavsko-kmetijski list«, ki je izhajal šele od poletja 1924 in ki je imel s Klemenčičem in Fabjančičem le toliko »stika«, da ju je kdaj pa kdaj napadel — pretežno surovo zafakljivo v stilu njunega tudi osebnega zoprnika, ki je bil pripravil in izvedel njun izgon iz KP spomladi 1923, Cirila Štuklja! Vrhunec v vseh pogledih pa doseže ta zmeda v poznejšem stavku: »V »Delavsko-kmetiskem listu«, ki jih (!) očitno je bilo ime prej zapisano v obliki »Delavsko-kmetijske novice« (!) je začel Klemenčič (!) izdajati skupno s Fabjančičem leta 1924, se je še nadalje zavzemal za ustanovitev nove delavske stranke« (str. 312). Kajpak je docela krivo tudi vse, kar koli piše Golouh v zvezi s tem neobstoječim listom oziroma v zvezi s tistimi docela nepomembnimi zgolj Fabjančičevimi obnovljenimi »Delavskimi novicami« v času od jeseni 1923 do spomladi 1924, o KP oziroma o neodvisni delavski stranki, ki nista imeli z izključitvama Klemenčičem in Fabjančičem nobenega stika več. Nobenega smisla nima seveda ugotavljanje, da se z dejavnostjo obeh po njuni izključitvi »osrednje vodstvo KP ni strinjalo« (str. 298) ali »da Klemenčič ni bil pooblaščen govoriti v imenu komunistične neodvisne delavske stranke« (str. 312).

Stališče teh dveh bivših komunistov — le do spomladi 1923 članov KPJ — lahko postane docela jasno le, če poznamo čas in razlog njunega razhoda s KP ob ustanovitvi neodvisne delavske stranke, in če vemo, da se je Fabjančič že v času obnovljenih »Delavskih novic« (jesen 1923—spomlad 1924) poslovil od delavskega gibanja (kar sicer ni razvidno na straneh njegovega lista, pri katerem je Klemenčič brž opustil vsakršno sodelovanje), Klemenčič pa je najprej poskusil v Novem mestu z izdajanjem brezbarvnih »Dolenjskih novic«, nato pa se je še v letu 1924 pridružil Bernotovi socialistični frakciji in je odločilno vplival na njeno sicer počasno, a vztrajno preusmerjanje v levo zlasti s tem, da je vnašal v njeno glasilo »Naprej« novo, komuni-

stičnemu sorodno stališče v narodnostnem vprašanju s priznavanjem pravice nesrb-skim narodom hrvaškemu, slovenskemu idr., do lastnega narodnostnega, v federalistični državni ureditvi zagotovljenega obstoja.

Ker o nadaljnjem razvoju Bernotove socialistične frakcije v tem okviru ne bo več govora, Klemenčiča ne bo treba več omenjati. Od Fabjančiča pa moram samo še odšteti pomotno Golouhovo pripoved, da ga je bil videl na odru dvorane ljubljanskega »mestnega doma« na tako imenovanem Sassenbachovem shodu dne 24. aprila 1924, kjer da »mu ni uspelo pritegniti nase pozornosti razburjenih poslušalcev« (str. 309). Ze spredaj sem popravil krivo Golouhovo pripoved, da se je to posrečilo njemu (str. 310), tu pa naj še zanikam vsakršen poskus Fabjančiča, da bi bil v tistem času nastopil na kakršnem koli detavskem shodu. Na tistem — »Sassenbachovem« — shodu pa se sploh ni bil »pojaval na tribuni«, tj. ni z odra govoril nihče drugi, ko edinole socialistični skilcatelj shoda France Svetek, ki ni dopustil, da bi zborovalci izvolili predsednika, in ni hotel dati nikomur besede, dokler se zborovalci ne umirijo; ti pa niso hoteli odnehati, dokler niso po razmeroma dolgem vznemirjenem čakanju, da se jim vda Svetek, tega z njegovimi reditelji vred iztisnili z odra, na kar je policija dvorano izpraznila.

Ta dogodek je iz časa, ko je komunistično gibanje v Sloveniji z izkoriščanjem zelo razširjenih možnosti legalne politične dejavnosti v obliki neodvisne detavske stranke doživelo izreden vzpon in je v osrednji Sloveniji po obiskanih shodov in po bojnem razpoloženju delavstva precej spominjalo na dobo revolucionarnega vala po vojni do leta 1920. Množični prihod komunistov na »Sassenbachov« shod je bil odgovor na socialistično zavrnitev komunističnega poziva na skupno prvomajniško proslavo in razbitju reformistovskega shoda je sledila v Ljubljani samo komunistična prvomajska manifestacija, ki je bila po množičnosti edinstvena v zgodovini tega mesta, saj je le socialnodemokratska manifestacija leta 1918 bila večja od nje. Takšen uspeh je dosegla KP v času neodvisne delavske stranke z drugačno »taktiko enotne fronte«, kakor pa jo je bilo poskusilo Klemenčičevo vodstvo. To novo taktiko enotne fronte — bolj s socialističnimi delavci, kakor z njihovimi voditelji — je izvajala vzporedno s poudarjenim omejevanjem od dejansko stagnirajočega in še naprej razpadajočega reformističnega tabora.

Prehod k tej novi taktiki ji je močno olajšalo odklonilno stališče socialistične stranke do vsakršne enotne fronte s komunisti. Na zedinjevalnem pokrajinskem kongresu socialistične stranke Jugoslavije v Celju dne 12. avgusta 1923, ki se ga ni udeležila Bernotova frakcija, je Petejan v referatu o reorganizaciji stranke dejal, da »je treba vnesti jasnost v odnos do komunistov in pribiti, da predstavljajo socialisti in KP v načelnih vprašanjih dva različna svetova« (Volksstimme št. 65 z dne 16. avgusta 1923), in je ta odnos zgostil v formulo: »Vsiljeni boj komunistov sprejemamo in ga bomo bojevali stvarno principiarno: tu demokracija, tam diktatura« (Zarja št. 15 z dne 18. avgusta 1923). Kongres socialistične stranke Jugoslavije v Beogradu septembra 1923 je v posebni resoluciji razglasil, da »je politično sodelovanje s KP nemogoče« in da »mora socialistična stranka odklanjati tako enotno fronto kakor tudi skupne akcije s komunisti«, ki jim gre pri vsem tem le za dezorganizacijo socialističnega gibanja (Volksstimme št. 79 z dne 4. oktobra 1923). O vsem tem ni sledu v Golouhovich spominskih zapisnikih.

Golouh sploh ne omenja vsega tega obdobja neodvisne delavske stranke, ki res ni trajalo dolgo, kajti valu množičnih aretacij po vsej Sloveniji, ki so sledile spopadu z »orjuno« v Trbovljah dne 1. junija 1924, in zlasti razpustu neodvisne delavske stranke Jugoslavije dne 12. julija 1924, je sledil velik upad pred tem tako krepkega gibanja. V njegovih zapisnikih je v vsem času po letu 1921, ko je oblast izgnala komunistične poslance iz konstituantne in razbila, kar je bilo tedaj strankinega ogrožja, pa tja do leta 1925, KP stalno upadala ali le životalnila zaradi stopnjevanje preganjanosti: »Stalno in vse hujše preganjanje komunističnih voditeljev in zaupnikov je močno zdesetkalo komunistične vrste. Nekdanje beograjsko vodstvo [KPJ] je bilo skoro vse v zaporu [v letih 1921—1923], prav tako [?] tudi člani vodstev v Zagrebu in v drugih večjih mestih. Tudi voditelji slovenske komunistične stranke so bili stalno pod nadzorstvom in se niso mogli dosti gibati [a se dejansko niso »gibali« manj od socialističnih, ki so bili prosti tistega nadzorstva]. Z izdajanjem »Delavskih novic«, »Enotnosti« itd. so sku-

šali vsaj deloma zbirati razpršene pristaše. Na kake množične manifestacije in akcije nekdanjega značaja in obsega ni bilo moč misliti» (str. 289—290).

Ko je tako krivo zanikal ali izbrisal množično komunistično gibanje v osrednji Sloveniji — v času spopadov z »orjuno« in velike rudarske stavke leta 1923! — je opozoril na splošno izkustvo, da »se v ljudskih gibanjih javljajo vselej v času zastojev in kriz notranja nesoglasja«, in je skušal nekaj opisati takratne »spore v KP«, o katerih je zapisal najprej, da »so bili še hujši kakor v socialistični stranki, ki je vsaj nekoliko [! v prav nič zmanjšani meri!] iahko še javno delovala« (str. 290).

»Spore v KP« je nasplošno označil tako, da »so se v njej pod pritiskom nastalih razmer pojavile razne grupe, ki so sektaško obravnavale probleme partijske taktike«, potek teh sporov pa tako, da »so se posamezni zagovorniki takšne ali drugačne usmeritve političnega in organizacijskega deta menjavali naglo drug za drugim«. Dejansko je šlo v tistih sporih za mehkožno popuščanje od samostojne vloge KP kot nositeljice revolucionarnega koncepta na enem koncu, pa trdovratne obrambe njene samostojnosti in radikalne ločenosti od reformističnega koncepta na drugem. Golouh označuje zastopnike tega vztrajanja pri komunističnem konceptu kot »sekteše« seveda z vidika svojega »centrumškega« pogleda na radikalno in reformistično strujanje v delavskem gibanju kot na dva tečaja enega in istega pojava, ki se »izživlja« v obeh in sta mu ne samo oba »potrebna«, marveč naj bi se tudi ne »oddaljevala« preveč drug od drugega. Ko pa so se komunisti branili »sekteškega obravnavanja problemov partijske taktike«, so mislili na nekaj čisto drugega, namreč na nesektaško ohranjanje ali pa sektaško zanemarjanje stika z množicami (ne pa z reformisti)!

Nato je Golouh omenil Jako Žorgo kot zastopnika »hudo radikalnih nazorov med člani ljubljanskega vodstva KP« (str. 290), tri strani pozneje (str. 293) pa ga je napravil za pglavitnega nasprotnika »zveze delovnega ljudstva in skupnemu nastopu pri občinskih volitvah«. Iz dejstva pa, da je Jaka Žorga kandidiral na listi socialistične stranke delovnega ljudstva, lahko razberemo, da ni bil tako »hudo radikalen« njen nasprotnik kakor npr. njegov starejši in takrat mnogo pomembnejši brat Marcel Žorga, ki je proti ustanovitvi tiste stranke nastopil in odklonil kandidaturu na njeni listi.

Sledl oznaka Klemenčiča in Fabjančiča, ki sta to stranko ustanovila, češ da »sta se sčasoma precej unesla«, tj. odmaknita od prejšnjega »tesnega sodelovanja s skupno okrog Živote Milojkovića«, kakor Golouh imenuje vodilno skupino v KPJ od vukovarskega kongresa do izgona komunističnih poslancev iz konstituante, in da sta »ubirala tišje strune«, čeprav sta še napadala »posamezne voditelje socialistične socialno-demokratske stranke«, s čimer pa da »sta streljala v prazno« — spričo tega, ker da »so bili vsi ti voditelji... v delavskem gibanju že hudo osameli« in »so se stvari razvijale veščidel mimo njih«.

O Dragotinu Gustinčiču, ki ga spet krivo postavlja v »ljubljansko vodstvo« — ker ne ve, da je bil do konca 1922 v Primorju, odtlej pa na Dunaju, kjer je postal predstavnik KPJ v balkanski komunistični federaciji kominterne — pa pove, da »je še vedno vztrajal na prvotnem stališču stroge samostojnosti in ločenosti KP«. To stališče pa je Golouhu neka Gustinčičeva posebnost, in sicer — zastarela, ker je bila po njegovi sodbi v nasprotju s takratnim »stalnim pozivanjem vodstva tretje internacionale k prilaganju partijskega deta politiki enotne fronte vseh naprednih sil«, kar da »je bilo tista leta osnovno taktično geslo vsega mednarodnega komunističnega gibanja«. V tej formulaciji tiči docela kriva Golouhova predstava, kakor da bi bila komunistična taktika enotne fronte pripravljena žrtvovati »strogo samostojnost in ločenost KP« in kakor da bi bila potemtakem njena prava predstavnik pri nas Klemenčič in Fabjančič! V tem primeru seveda ne bi bili smeli izključiti iz KPJ (in iz kominterne) teh dveh, marveč bi se bilo moralo to primeriti njenemu nasprotniku Gustinčiču in tistim, ki so prav tako napadali Klemenčičevo taktiko (kakor Marcelu Žorgi, Cirilu Štadlju, izdajateljem tržaškega »Deta«, beograjskim voditeljem KPJ)!

Tu je treba vnesti osnovno abecedo v tako hudo zmedeno zadevo! Predvsem je nujno opozoriti, da je bil pojem »vseh naprednih sil« v tistem času še docela neznan, do njega je prišlo šele zaradi poznejše potrebe po razširitvi protifašističnega boja v času taktike ljudske fronte po letu 1934! Takrat v času po III. kongresu kominterne, ki je bil leta 1921, in zlasti po IV. kongresu jeseni 1922, je bila prišla na dnevni red samo »enotna fronta proletariata«, ki se je vdeležal z razvitim demokratičnim kmeč-

kim gibanjem — kakor v Bolgariji, Jugoslaviji, Slovaški idr. — razširila v enotno fronto delavskega in kmečkega gibanja. Ko so komunisti takrat ustvarjali svoje strateške načrte, so jih formulirali tudi kot geslo o »delavskih vladah« v Nemčiji idr. ozioroma o »delavsko-kmečkih vladah« v Češkoslovaški, Bolgariji, Jugoslaviji idr. Ta gesta naj bi mobilizirala v skupen boj tudi socialistične in kmečke množice, ki še niso sledile komunističnim strankam (npr. pristaše Stambolijskega, Radiča ip.), naj bi podprla vztrajanje socialističnih in kmečkih strank v boju zoper meščanske nasprotnike delavsko-kmečke oblasti ter okrepila komunistični vpliv na množice. To so bili revolucionarni strateški koncepti, ki niso predstavljali nobenega popuščanja reformističnim konceptom ali kakšnih »korakov v desno«, kakor je npr. — po svojih željah — ocenjeval Golouh na mariborski konferenci dne 28. januarja 1923 od Klemenčiča ustanovljeno socialistično stranko delovnega ljudstva.

Vso Klemenčičevo uporabo komunistične taktike enotne fronte od zveze delovnega ljudstva do socialistične stranke delovnega ljudstva je razčlenil Dragotin Gustinčič (psevd. D. Anin) v knjižici »Enotna fronta proletariata v Sloveniji« (Dunaj 1923, 47 strani), katere prvi teoretski del (str. 5—22) je izšel hkrati tudi v tržaškem »Delu« (v petih nadaljevanjih maja 1923). A ta knjižica ni prišla med slovensko delavstvo, ker je slovensko vodstvo KP v Ljubljani ocenilo njeno razširjanje kot neustrezno zaradi neugodnih oznak nekaterih izmed voditeljev neodvisne delavske stranke, ki so prej sodelovali pri Klemenčičevem izvajanju široke politike enotne fronte. Klemenčič se je v obširnem zagovoru pritožil na eksekutivo kominterne zoper izključitev, a ker je bil glede na vedenje po izključitvi (sodelovanje pri Fabjančičevem nadaljevanju »Delavskih novic« idr.) videti kot odpadnik, ni prejel odgovora (pritožba je šla o priliki V. kongresa kominterne v arhiv, kjer morda še sedaj leži).

Za omembo Gustinčiča opozarja Golouh, da »so se med člani komunističnega vodstva uveljavili novi, mlajši agitatorji«, in navaja, da »je živahno nekaj časa delal Ciril Štukelj« (str. 290). Iz tako neopredeljenega pisanja ni prav nič razvidno, da je Štukelj prišel na čelo tega vodstva, ko je aprilska konferenca KP leta 1923 odstavila in izključila dotedanjega pokrajinskega sekretarja za Slovenijo Lovra Klemenčiča. Štukelj je bil pokrajinski sekretar KPJ za Slovenijo v času obstoja neodvisne delavske stranke in po njenem razpustu vse do jeseni 1925, bil je urednik njenega glasila »Glasa svobode«, ki po 1. juliju 1924 ni mogel več iziti zaradi teroristične pretnje orjune tiskarnam, nato pa — od poletja 1924 — »Delavsko-kmeškega lista«, dokler ni ta jeseni 1925 prešel v roke novega vodstva KPJ v Sloveniji, ki mu je bil na čelu Gustinčič.

Kar nato beremo v Golouhových zapiskih o Štuklju in o Alojzu Sedeju, ki je bil pred aretacijo v maju 1924 in po izpustu iz zapora spomladi 1925 Štukljeva »desna roka«, pa bolj zakriva, kakor odkriva tisto hudo krizo slovenskega komunističnega gibanja, ki so jo socialistični voditelji, med katere sta odšla Štukelj in Sedej s še nekaterimi dotedanjimi komunisti, temeljito izkoristili v okreplitev svojega tabora, ne da bi bili vendarle mogli severnoslovensko situacijo razširiti na osrednjo Slovenijo. Zgodbe o tej krizi sem se že nekoč dotaknil na drugem mestu,³ a jo nameravam še podobno razčleniti, kakor sem storil tu z razdobjem od volitev v konstituanto leta 1920 do let 1923/24, da ne bi obveljalo tisto, kar je v Golouhových zapiskih krivo prikazano.

OPOMBE

¹ Ljubljana 1966, izd. in zal. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. — Če upoštevamo sično fragmentarnost podatkov o mladostnem anarhističnem obdobju pisca do leta 1910, je naslov preširok za dve petini, kajti dogajanje po letu 1941 je Golouh posvetil vrst komaj za dobro stran. — Stvarni obseg je v podnaslovu večkrat povečan. Zaman iščeš v knjigi kaj o dvoboju med obema tradicionalnima meščanskima taboroma, ki je zavzemal večji del dogajanja na slovenskem političnem odru tudi še v času med obema vojnama; krščanske socialiste je pisec popolnoma prezrl ip. A spomini ne samo ne nudijo »panorame političnih bojev slovenskega naroda«, ampak tudi ni v njih »prikazana razvojna pot slovenskega delavskega gibanja, ki se je... naposled izoblikovalo in uveljavilo« (str. 5). Tisto delavsko gibanje, ki se je »naposled uveljavilo«, tj. revolucionarno, je namreč prav huda žrtev Golouhovega spominskega — brisanja!

² Prvo sočlenje ob Golouhových spominih (z neodvisnimi socialisti) in »O socialističnem zanikanju narodnega vprašanja v kraljevini Jugoslaviji« v NASIH RAZGLEDIH z dne 24. decembra 1966 in z dne 14. januarja 1967; »O vlogi izbrisov in anonimite v spominih Rudolfa Golouha« in »Se o pripomoči k italijanski zasedbi Trsta jeseni 1918« v SODOBNOSTI 1967, št. 2 (str. 190—201) in št. 4 (str. 413—424). Prim. še obenem Golouhove reakcije na kritiko: »Pismo uredniku«,

ki je izgubilo naslov »Dovolj zavijanj in zameglevanj«, v SODOBNOSTI 1987, št. 7 (str. 665—672) in »Neopravičen hrup ob soočenjih krivih spominov z dejstvi« v NASIH RAZGLEDIH z dne 10. junija 1987.

³ A. Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, str. 289.

⁴ F. Klopčič, Zaton slovenske socialnodemokratske stranke 1919—1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja I/1980, str. 101, opomba pod črto.

⁵ V. Melik, Izidi volitev v konstituanto leta 1920, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja III/1982, str. 48, F. Klopčič, Još o broju komunističkih poslanika izabranih v konstituanto 1920, godine, in Petra Milosavičevića razpravljanje k temu članku, oboje v Jugoslovenskom istorijskom časopisu 1985, št. 3, str. 91—101.

⁶ Tudi v Mariboru so širje nesocialistični opozicionarji podprli kandidaturu socialista Grčarja za župana (prim. Stražo št. 46 z dne 15. junija 1921). Pozneje pa so se socialisti zblizali z vladajočo liberalno ali »demokratsko« stranko in so skupaj z njo sestavljali »socialnodemokratsko-demokratsko magistratno večino« (prim. Stražo št. 32 z dne 21. marca 1923). Mariborski socialisti so sploh ostali zvesti stari dogmi o »napredni« solidarnosti vseh protiklerikalnih življev!

⁷ To je edino mesto v Golouhovih zapiskih, kjer je le posredno omenjeno neko komunistično gibanje v Slovenskem primorju. Na to področje, kjer se ni vzdržalo nobeno reformistično gibanje, gleda Golouh čisto enostransko zgolj skozi prizmo »splošnega nacionalnega gibanja«, »slovenske lredente«, »skupne fronte naprednih sil vseh političnih smeri — delavcev, kmetov in intelektualcev« (str. 275), kakor da se tam ne bi bila — in še kako močno — uveljavila in vzdržala tudi razredna ločitve med meščansko in proletarsko orientacijo; ti dve gibanji sta se mogli zlit v eno samo protifašistično fronto šele po zlomu kraljevine Jugoslavije in zrasti v »splošnem uporpu primorskega ljudstva za druge vojne« na bojni klic OF. In knjigo s tolikšno vrzeljo je pisec uvedel, češ da je v njej »hkrati prikazana razvojna pot slovenskega delavskega gibanja« (str. 51).

⁸ Sodobnost 1987, str. 191.

⁹ »Zarje« je potem še nekaj številki izšlo v času od avgusta do novembra 1923, ko se je združila z »Enakostjo« v skupni tednik »Socialist«.

¹⁰ Sodobnost 1987, str. 198—200.

SEVERNA SLOVENIJA V ZRCALU R. GOLOUHA

Povzetek

Avtor kritično razčlenjuje del spominskih zapiskov Rudolfa Golouha, ki so izšli kot spomini, ne da bi bil kdo kaj preverjal, koliko se navedbe strinjajo z ugotovljenimi dejstvi.

V prvem razdelku popravlja sliko o koroškem vprašanju na mirovni konferenci sredi leta 1919 v Parizu, kamor je bil odšel v slovenski medstrankarski deputaciji tudi pisec spominov.

V nadaljnjih šestih razdelkih daje popravno sliko odnosov v slovenskem delavskem gibanju v času med volitvami v konstituanto leta 1920 in skupščinskimi volitvami leta 1923. Naslovi teh razdelkov so: O razcepu socialnodemokratskega gibanja v Mariboru leta 1920, O nadaljnji usodi mariborske »socialistične leve« in o poznejših odmevih njenega nastopa, O razsulu v slovenski socialistični stranki zaradi Bernotovih organizatoričnih reformov leta 1921/1922, Zveze opozicijskih strank v mestnih občinskih zastopih leta 1921 in ljubljanska »Zveza delovnega ljudstva« leta 1922. Pred razpisom volitev v narodno skupščino konec leta 1922 in O socialistično-komunistični volilni koaliciji v Sloveniji pri skupščinskih volitvah leta 1923.

V zadnjem razdelku osvetljuje avtor nekatere značilnosti slovenskega delavskega gibanja v obdobju »neodvisne delavske stranke Jugoslavije«, ki je predstavljalala legalno obliko ilegalne KPJ v letih 1923 in 1924.

DAS NÖRDLICHE SLOWENIEN IM SPIEGEL R. GOLOUH'S

Zusammenfassung

Der Verfasser nimmt eine kritische Analyse eines Teils der Erinnerungsaufzeichnungen Rudolf Golouh's vor, die als Memoiren herausgegeben worden sind, ohne daß jemand die Angaben auf ihre Übereinstimmung mit feststellbaren Tatsachen geprüft hätte.

Im ersten Kapitel berichtigt er das Bild über die Erörterung der Frage Kärntens auf der Friedenskonferenz Mitte 1919 in Paris, wohin als Mitglied einer slowenischen zwischenparteilichen Deputation auch der Memoirenverfasser gefahren ist.

In weiteren sechs Kapiteln gibt der Verfasser ein berichtigtes Bild über die Beziehungen in der slowenischen Arbeiterbewegung in dem Zeitabschnitt zwischen den Wahlen in die Versammlungsversammlung im J. 1920 und den Nationalversammlungen im J. 1923. Die Überschriften der Kapitel lauten: Die Spaltung der sozialdemokratischen Bewegung in Maribor im J. 1920, Das weitere Schicksal der Mariborer Gruppe »Sozialistische Linke« und Nachwirkungen ihres Auftritts, Die Zerrüttung in der slowenischen sozialistischen Partei wegen der organisatorischen Reformen Bernot's im J. 1921/1922, Die Verbindungen der oppositionellen Parteien in den städtischen Gemeindevertretungen im J. 1921 und der »Bund des arbeitenden Volkes« in Ljubljana im J. 1922, Vor der Wahlauswahl in die Nationalversammlung Ende 1922 und Das sozialistisch-kommunistische Wahlbündnis in Slowenien bei den Nationalversammlungen im J. 1923.

Im letzten Kapitel beleuchtet der Verfasser einige Eigentümlichkeiten der slowenischen Arbeiterbewegung in der Zeit der »Unabhängigen Arbeiterpartei Jugoslawiens«, die eine legale Form der illegalen kommunistischen Partei in den Jahren 1923 und 1924 war.

POROČILA

O PREGLEDIH ARHEOLOŠKIH NAJDB NA AVSTRIJSKEM ŠTAJERSKEM

V primerjavi s Slovenijo, kjer so se v povojnem obdobju muzejske ustanove pomnožile in razširile, skoraj povsod pa so naši službena mesta tudi šolani arheologi. v arheološki dejavnosti na Štajerskem v tem obdobju ni bilo skoraj nobenih sprememb. Edinega deželnega arheologa v graškem Joaneju Walterja Schmidta je po njegovi smrti leta 1951 zamenjal njegov učenec Walter Modrižan, poleg njega pa je tam do svoje prerane smrti leta 1965 deloval Konrad Zeilinger in se je še nekaj časa prostovoljno udeleževala tudi pokojna Marianne Grubinger. Na graški univerzi se je ukvarjal z antično arheologijo nedavno umrl in zadnja leta v Karnuntu delujoči Erich Swoboda, proučuje pa jo tam še Erna Diez. Poleg tega ozkega kroga arheologov v deželnem glavnem mestu, ki se mu po številnih prispevkih v domačem tisku pridružuje še filološko izobraženi upokojeni uradnik Josef Roeger, a mu v primeri z Ljubljano manjka podmladek, pa v drugih štajerskih mestih, ki imajo bolj ali manj razvite lokalne muzeje, ni nobenega arheologa, kar jih prav tako loči od razmer pri nas.

Tako stanje ima seveda tudi svoj odsev v arheološki literaturi. Predvsem tod ni bilo več tako obsežno razvite terenske dejavnosti, kot jo je poprej razvijal W. Schmid ali kot se je v povojnih letih razmahnila tudi na Slovenskem. Če pa upoštevamo razen nekaj izjem precej razdrobljeno terensko delovanje slovenskih arheologov, to na Štajerskem tudi ni bila posebna hiba, čeprav tam ni prišlo do tako široko zasnovanih akcij, kot so npr. na Stalenskem vrhu na Koroškem, v Karnuntu ob Donavi ali nedavna izkopavanja na Bledu, Ptujskem gradu, v Stični in Ormožu pri nas. Zato tudi ni bilo take obilice gradiva za objavo, čeprav vse, kar je bilo izkopano, še ni objavljeno in so v zalogi še zaostanki iz časov delovanja W. Schmidta. V tej stvari so štajerski arheologi prisiljeni k večji racionalnosti, na razpolago pa so jim v domači deželi tudi bolj skromne možnosti. Ker nečesa podobnega, kot daje Sloveniji akademija znanosti z rednim arheološkim glasilom, zborniki razprav in monografijami, na Štajerskem ni, je bil že W. Schmid prisiljen ustanoviti lastno muzejsko glasilo »Schild von Steier«, od katerega pa je utegnil izdati le prvo številko, medtem ko je dediščino za njim prevzel njegov naslednik. Temu časopisu, ki bi ga lahko še najboljše vzporejali s »Situlo« ljubljanskega Narodnega muzeja, pa je uspelo oddelku za predzgodovino in rano zgodovino Joaneja pridružiti le skromne zvezke v zbirki »Kleine Schriften«, ne da bi se mogel lotiti tudi prepotrebne izdajanja katalogov. Ker so možnosti objavljanja na univerzi še mnogo bolj skromne, preostaja graškim piscem na razpolago predvsem le še dvojje periodik Zgodovinskega društva — časopis »Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark« in pa list »Blätter für Heimatkunde«, prvi kot dedič nekdanjih »Mitteilungen« še izpred prve svetovne vojne, drugi pa zasnovan v času prve republike. Poleg tega pa seveda še precej bolj razvejeni dunajski tisk z vrsto publikacij s staro tradicijo in novim glasilom »Archaeologia Austriaca«, kjer pa so prispevki iz Štajerske že kar izjemno redki.

V pisanju v časopisu »Schild von Steier« je najplodovitejši, razumljivo, prvi arheolog v Joaneju W. Modrižan, ki je v tem glasilu objavil — kot smo od enega samega z vsemi panogami ukvarjajočega se deželnega arheologa že kar navedeni pričakovati

— vrsto prispevkov iz vseh arheoloških obdobij. Casopis je že v svoji drugi številki leta 1953 (prva, Semidova iz leta 1945, je že davno pošla in bodo — kot kaže — aktualni članki postopoma ponatisnjeni) napovedal postati to, kar je še danes in kar je štajerski arheologiji tudi najbolj manjkalo, publikacija za objavljane arheološkega gradiva. V tem smislu nam pomeni »Schild von Steler« zbornik poročil o novih najdbah in deloma tudi o starejših še neobjavljenih skupinah ter nam tako kolikor toliko tekoče v svojem nevezanem izhajanju predstavlja nova odkritja na Štajerskem. V njem pa so našli prostor tudi nekateri pregledi prazgodovinskih in poznejših najdb, ki naj bodo tu — kot delo enega pisca in izdani v različnih publikacijah — posebej obravnavani, medtem ko puščam za sedaj podrobnejše poročanje o tem časopisu ob strani. Gre namreč za pisanje, ki nam predstavlja štajerske arheološke najdbe v celotnosti, bodisi v regionalnih pregledih, bodisi po tematiki. V času, ko ima redkokatera pokrajina objavljene monografije o svoji davnini, nam pomenijo taki pregledi tiste stopnice, po katerih si moramo utreti pot k pregledu nad celoto. V Avstriji je to deloma opravil R. Pittioni, ki je v svojem orisu avstrijske prazgodovine leta 1954 sproti opredeljeval tudi štajerske najdbe, vendar je bilo v tistem okviru povedanega bolj malo, da bi omogočalo podrobnejši vpogled, čeprav so številne reprodukcije gradiva skušale to nadomestiti.

Z W. Modrijanom je Štajerska prvič pridobila pisca, ki se je — na videz po naključnih pobudah in brez kakega perspektivnega načrta — lotil opisovanja arheoloških najdb njenih posameznih predelov. Kljub tej nenačrtosti pa so se z leti sestavki že tako pomnožili, da skupno dajejo neko že precej določno podobo. Razmeroma bogato slikovno gradivo v teh pregledih pa nam, zlasti če pritegnem še druga poročila, nadomešča nekak katalog. Zato bi bilo želeli — ker sistematične monografije o prazgodovini in antiki Štajerske v doglednem času najbrž ni pričakovati — da bi se to regionalno pisanje nadaljevalo in tako sčasoma zapolnilo praznine, ki nas sedaj zlasti v obmejnih predelih še motijo.

Prvi Modrijanov sestavek te vrste je izšel leta 1952 v glasilu tovarne papirja v Frohnleitu »Die Schweizerpost« kot »Interessante Funde und Fundstellen im Bezirk Frohnleiten«, a nam ni na razpolago. Sledil mu je sestavek »Vor- und frühgeschichtliche Funde aus dem Bezirk Mureck«, ki je bil objavljen leta 1954 v zborniku »Festschrift Julius Franz Schütz«. To na cmureški sodni okraj omejeno obravnavano območje je slovenskemu ozemlju še najbližje, saj meji nanj, in pomeni obravnavanje istih kultur. To se vidi iz opisa gradiva, kjer zbuja posebno pozornost predvsem številna provincialna gomilna grobišča ob Muri, a tudi iz piščevega poseganja na območje Slovenskih goric, kjer je poleg nekaj prazgodovinskih predmetov omenjena še vrsta antičnih najdišč na Apaškem polju in objavljena slika antične stekleničke iz Rožengrunta. K skromnemu kataloškem navajanju najdb, deloma upodobljenih na dveh tabelah, pogrešamo zlasti arheološko razčlenjene karte najdišč, ki so na skici prikazane le kot krajevne oznake. Žal ni pisec doslej od nikoder dobil zadosine pobude, da bi na podoben način opisal še za nas posebno zanimive sosednje okraje Radgono, Lipnico in območje za Kozjakom.

Naslednje leto je na pobudo domačega arhivarja pričela v Welzu izhajati vrsta publikacij »Weiz, Geschichte und Landschaft in Einzeldarstellungen«, kjer je v prvem zvezku izšla (leta 1965 ponatisnjena) Modrijanova »Die Vor- und Frühgeschichte«. Na razmeroma majhnem in daleč od velikih prometnih poti ležečem območju Welza in okolice so bile prav tako na razpolago le redke in večinoma pasamične najdbe, zato je pisec npr. mlajšo železno dobo oziroma obdobje »vzhodnonoriške kulture« lahko prikazal le s karto celotnega vzhodnoštajerskega območja. Pač pa so številne najdbe antičnih kamnov omogočile podrobnejšo karto za antiko, ki prinaša poleg krajevnih oznak za najdišča še zgolj domnevane trase rimskih cest.

Naslednji in zaradi bogastva najdb najboljše pregled »Vor- und frühgeschichtliche Funde aus dem Bezirk Leoben« je v letih 1956 in 1957 izšel v 6. in 7. zvezku časopisa »Schild von Steler«, ki ga je zavoľjo tega deloma dotirala tudi mesina občina Leoben, saj se veže na leto pred tem modernizirane zbirke v lokalnem muzeju.

Obravnavano območje je tu grafično prikazano na reprodukciji karte najdišč v muzeju, težišče prazgodovinskega dela pa so najdbe iz žganih grobov pri gradnji stanovanskega naselja Leoben-Hinterberg, ki so bili odkriti v tem času. Ti grobovi so poleg razmeroma številnih bronastodobnih najdb že sami po sebi pomenili preseneče-

nje v tem delu doline Mure, prinesli pa so še nekaj novih dognanj. Njihova časovna pripadnost Ha B in Ha C obdobju je tod prvi dokaz kontinuirane naselitve iz obdobja kulture žarnih grobišč v starejšo železno dobo. Očitna sorodnost s podonavskimi kulturami tipa Stillfried in kalenderberško kulturo pa kaže, da je bila dolina Mure nad Bruckom že bolj v dosegu vplivov iz podonavskega severa kot pa npr. južna Pomurje in Podravje z »ruško skupino« in halštatskim središčem ob Solbi. Te najdbe v Leobnu, ki so tudi obsežnejše obravnavane, izvirajo iz grobov v kamnitih skrinjah in imajo obilico železa, kar je morda celo obogatilo razvoj sicer razmeroma kratkotrajne skupine (Modrijan predlaga zanjo naziv »tip Leoben«), po kateri do antike ni drugih najdb. Antično obdobje, ko so bili ti kraji zvezani s cesto iz Flavie Solve proti severu in zahodu, je prikazano pretežno s posamičnimi najdbami, med katerimi je marmorna grobna kapela iz Donawitza najimenitnejša, pomembna pa je še najdba talilnih peči na Erzbergu in nekaj solidnih ostankov rimskih cest, prikazanih tudi na karti.

Skoraj hkrati, leta 1957, je izšel tretji, posebni zvezek glasila Zgodovinskega društva »Beiträge zur Geschichte von Murau«, ki je nastal z objavo razširjenih referatov s popotnega zborovanja zgodovinarjev po tem predelu gornje Mure in prinaša kot prvi sestavek Modrijanov prikaz »Die Vor- und Frühgeschichte«, zajemajoč sosednja okraja Murau in Oberwölz. Med redkejšimi posamičnimi prazgodovinskimi najdbami je tu omenjena založna najdba iz Schönberga, ki jo je W. Schmid podrobneje objavil v Germanii leta 1940. V antiki je ležalo to območje ob glavni noriški cesti k Donavi, ta pa je imela od postaje Ad pontem nekaj odcepih po dolini. Taka precej prometna lega je bila vzrok za precejšnje število večnoma v slikah podarjih rimskih kamnov. Med njimi je tudi kip Rimljana v togi, najden v bližini Châtisse, sedanjega Katscha, kjer je W. Schmid izkopal — in tudi objavil — ruševine obsežne vile rustike, nedaleč stran pa še ranoantično grobišče. Dvoje kart, tokrat v znakih preciznejših, daje potreben pregled nad lego najdišč.

In slednjč je bila gornja dolina Mure leta 1962 obravnavana še v njenem osrednjem delu, največji ravnini gornje Stajerske — Aichfeldu, ko je v zbirki »Judenburger Museumschriften« kot tretji zvezek izšel Modrijanov pregled »Das Aichfeld. Vom Steinbeil bis zur römischen Poststation«. Ta s slikami in opombami bogato opremljena obravnava območja političnih okrajev Judenburg in Knittelfeld podaja eneolitske najdbe iz Pölsbals, kjer je W. Schmid ugotovil enega od redkih tlorisov tako zgodnjih koč, podrobneje opisane pri R. Pittionlju v drugem zvezku »Schild von Steier«. Orisana je tudi po H. Müller-Karpeju v časopisu »Archaeologia Austriaca« znana založna najdba iz Judenburga, poleg drugih posamičnih najdb pa še Ha A žarni grob iz Oberzieraing ter kljub Schmidovi posebni publikaciji še zelo podrobno tudi znana halštatska najdba iz gomile v Strettwegu — bronast kulni vozček. Modrijan datira to zamimivo najdbo v 7. stol. pred n. št. in ji pripisuje srednjeitalski izvor, ne da bi mogel to tudi dokazati. Kot povsod drugod ob gornji Muri tudi na tem območju niso znane nobene zanesljive latenske ali keltske najdbe, kar je ena izmed karakteristik tega dela Stajerske. Lega ob glavni cesti s številnimi postajami in ugodnimi naseljitvenimi možnostmi je povzročila tudi vrsto antičnih najdb, med katerimi je spet obilica napisnih kamnov in vsaj ena raziskana obcestna postaja mansio Monate, o njej pa podaja Modrijan ponatis manj znanega Schmidovega poročila. Skica območja z imeni najdišč in trasami rimskih cest je omejena le na antično obdobje.

K tem regionalnim pregledom, ki obsegajo do sedaj približno petino Stajerske, relativni delež pa je glede na goratost dežele še večji, je W. Modrijan leta 1956 v obsežnem zborniku »Die Steiermark — Land, Leute, Leistung« podal še podoben, le bolj zgoščen pregled arheoloških obdobj celotne dežele »Aus der Vor- und Frühgeschichte der Steiermark«. Razmeroma kratak prikaz, ki bi ga lahko primerjali z znanim, a skromnejšim Schmidovim orisom »Die Südsteiermark im Altertum« iz leta 1925, je opremljen s šestimi tabelami, ki prinašajo po kronološkem zaporedju izbrane posnetke predmetov ter arheološke karte, opremljene sicer z znaki, a zelo redko z imeni najdišč. Tu je orisanih poleg gornjih še nekaj najdb iz drugih predelov, npr. še neobjavljena bronastodobna naselbina na Buchkoglu pri Wildonu (s tlorisi stavb), že v drugem zvezku »Schild von Steier« objavljeni Ha A grobovi v Wörtschachu, doslej le na kratko omenjena Ha B naselbina v Tillmitschu z najstarejšo topilnico železa v teh krajih (limonit), nad 1000 gomil na bogatem halštatskem območju ob Solbi (Modrijan ga povezuje z Italijo prek Radlja in južne Koroške), gradišča »vzhodnonoriške kultu-

re« ob vzhodnem robu dežele, med antičnimi objekti tudi še neobjavljene 150 m dolge ruševine vile rustike na graškem letališču Thalerhof (s tlorisom), medtem ko je rani srednji vek bolj kot v tekstu prikazan na tabeli 8, žal brez potrebe brez imen najdišč.

Ta pregled je bil podlaga podobni obravnavi »Funde und Fundstätten in Steiermark von der Urzeit bis ins frühe Mittelalter«, ki je izšla leta 1959 v vrsti kratkih uvodov v prazgodovinske spomenike posameznih avstrijskih dežel ob priliki zborovanja avstrijskih arheologov v Lipnici in je bila objavljena v desetem zvezku »Mittellungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte«. Novo je v tem sestavku v primeri s poprejšnjim Modrijanovim pisanjem le naštevanje rano-srednjeveških (po Schmidu karantanskih) najdb.

Poleg takega regionalnega obravnavanja pa je podal W. Modrijan še nekaj tematskih orisov, ki z drugih vidikov izpopolnjujejo pregled nad štajerskimi najdbami. Prvi je bil sestavek »Jungsteinzeitliche Funde aus Steiermark« leta 1953 v »Neue Chronik zur Geschichte und Volkskunde der innerösterreichischen Alpenländer«, priloži graške »Tagespost«. Temu kratkemu orisu štajerskega neolita je priključena tudi karta najdišč kamnitega orodja, razvrščenega po treh osnovnih tipih: podonavske, nordijske in zahodne kulture. Sledil je leta 1959 prav tako iz referata nastali oris »Zur Problematik der Ostnordischen Kultur«, objavljen v zborniku referatov na simpoziju v gradu Wartenstein leta 1958 »Beiträge Österreichs zur Erforschung der Vergangenheit und Kulturgeschichte der Menschheit«. Gre v glavnem za povzetek Schmidovih dognanj, dopolnjenih s nekaj novimi podatki, med katerimi je najzanimivejša Modrijanova teza o »limesu« iz vzhodnoštajerskih gradišč od Ringa pri Hartbergu do Pošte na Pohorju, pa morda še domneva o premiku središča halštatske naselitve iz Burgstalla na Frauenberg nad Lipnico v mlajši železni dobi. Sestavek je opremljen s karto halštatskih najdišč in več slikami, med katerimi tri prikazujejo teren in najdbe na štajersko-slovenskem gradišču med Spiljem in Sentiljem ter tako dopolnjujejo doslej le iz krajših Schmidovih in Baševih opisov znano podobo tega zanimivega najdišča.

V enajstem zvezku »Schild von Steier« je W. Modrijan objavil pregled »Die Frühmittelalterfunde (8. bis 11. Jahrhundert) der Steiermark«, ki je ob svoji neizenačenosti v podajanju gradiva imel predvsem namen »zapolniti nekaj praznin in odpraviti nekaj napak« pri poprejšnjih pogostih, a različnih objavah. Podobno kot poprejšnji je tudi ta pregled pojmovan predvsem topografsko in podaja deloma prav podrobne podatke o najdiščih in najdbah s šestindvajsetih štajerskih najdišč. S tem se ta sestavek deloma uvršča k podobnim, a izčrpnjšim pregledom za Severno Slovenijo (J. Korošec — 1947), Koroško (H. Dolenz — H. Mitscha-Märheim — 1960) in Gornjo Avstrijo (E. Beninger — A. Klöber — 1962).

Zadnje Modrijanovo delo te vrste je vodnik po novem joanejskem lapidariju »Die Römersteinsammlung im Eggenberger Schlosspark«, ki je izšel leta 1965 kot 12. zvezek »Schild von Steier«. Čeprav obravnava samo kamne iz municipalnega območja Flavie Solve in torej razen mariborskih kamnov slovenske najdbe niso zajete, pa je v njem podano v muzeju shranjeno in doslej težko dostopno gradivo iz osrednjega Pomurja, ki ga v precejšnji meri dopolnjuje še leta 1959 ponovno izdani vodnik E. Diezove o Flavii Solvi z objavo kamnitega gradiva na sekovskem gradu. Najdbe so večinoma opremljene s slikami, oris pa je le začasna rešitev, ker bo dokončni vodnik napisala E. Diezova, najboljša poznavalka štajerskih rimskih kamnov, šele pozneje. Deloma je v tej objavi zajeta tudi kot disertacija izdelana dopolnitev CIL III za pretežni del Avstrije, ki jo je leta 1964 na Dunaju sestavil E. Weber, sicer pa je gradivo podano večinoma po že objavljenih podatkih in ima zato vodnik predvsem praktičen namen.

Količinsko najbolj s časopisom »Schild von Steier« in njegovim urednikom W. Modrijanom zvezano pisanje o štajerskih arheoloških najdbah zbujajo prikazanih pregledih pozornost že zato, ker so delo enega samega človeka. Na Slovenskem tako aktivnost pogrešamo kljub precejšnjemu številu po vsej deželi razmeščenih arheologov, posebno ker bi bila ob takem stanju ta dejavnost lažja in bi jo upravičeno smeli pričakovati. Nekaj je bilo res napisanega (J. Korošec, Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji, 1947; S. Gabrovec, Najstarejša zgodovina Dolenjske, 1956; A. Bolta-V. Kolšek, Najstarejša zgodovina spodnje Savinjske doline in Savinjska dolina v rimski dobi, 1959, ter S. Gabrovec, Kamniško ozemlje v prazgodovini, 1966 itd. — če ne upo-

števanje starejših del), ali pa je v pripravi, vendar precej višje od Modrijanovih pri-ložnostnih pregledov zastavljeni cilj sistematične topografske obdelave Slovenije kljub ugodnim razmeram ne daje prepričljivih obetov. S tem pa moremo to vprašanje tudi realno pojasniti: vse je odvisno od človeka, čeprav je treba za dokončno presojo upo-števati tudi določeno časovno razdobje ter druge bolj ali manj subjektivne činitelje.

Metodološko je opisanim Modrijanovim orisom skupna topografska tendenca ob opisovanju in večinoma sprotnem opredeljevanju najdb. Ob tem pa tudi zadostno po-udarja naselitvene probleme in ne govori o najdbah le v njihovem abstrahiranem kulturnem pomenu. Pri opredeljevanju posameznih obdobij in kulturnih stopenj ni prevzel Pittionijeve periodizacijske sheme Litikum — Keramikum — Metalikum, temveč se drži ustaljenega sistema, ne da bi ravno posebno poskušal upoštevati lastna dognanja. Kamnito orodje prisoja 3. in deloma še 2. tisočletju pred n. št. in ga ima za dokaz širjenja podonavskih neolitskih kultur, pri čemer so deloma opazne še Schmi-dove razlage in — v lokalnem — tudi Pittionijeve opredelitve. Prav tako s Pittioni-jem pripisuje eneolitškemu Pölshalsu »deloma nordijsko orientiran« oziroma badeni-ziran značaj, ne da bi pri teh keramičnih najdbah opozoril tudi na česte sorodne jugo-vzhodne pojave. Po naštevanju posamičnih bronastodobnih predmetov so na vrsti nova odkritja — Ha A grobovi v Wörtschachu in Ha B—C grobovi ob Muri, od katerih pa so v teh pregledih le tisti iz Leobna podrobneje opisani. Pri obravnavanju štajerske hal-šatske kulture ob Solbi, pri kateri se zavzema za smotnejše poimenovanje »tipa Wies« v »tip Sulmtal« oziroma halštatsko kulturo ob Solbi, ni poleg nekaterih podrob-nosti (npr. pri strettweškem vozličku) podano mnogo novega. To velja tudi za Kelte, o katerih ob gornji Muri sploh ni sledu, najdbe iz drugih najdišč pa je pregledno podal v drugem zvezku »Schild von Steier« (ob poznejših Modrijanovih dopolnitvah) že K. Zeilinger. Na podoben način je orisana tudi antika, medtem ko leže ranosrednje-veške štajerske najdbe večinoma zunaj opisanih območij in pri njih ni več toliko govora o vprašanih naselitve kot v poprejšnjih obdobjih. Za rani srednji vek ugo-tavlja Modrijan predvsem pomanjkanje najdb iz 7. in ranega 8. stoletja, torej za čas po slovanski naselitvi, medtem ko poznejše najdbe nevtravno označuje s »karantan-skim tipom«, vzporejanim s »küttlaško kulturo« 9. in 10. stoletja.

Stanko Pahič

CERKVENJAK

Spominski zbornik družbenih organizacij Cerkvenjaka, izdan ob odkritju spome-nika žrtvam fašističnega nasilja, otvoritvi novih poslovnih prostorov trgovskega pod-jetja Izbira Cerkvenjak, novem prazniku občine Lenart 14. julija 1964. Podatke zbral in uredil Ciril Patuc, 40, 103 + I, br.

Delo daje zemljepisni, zgodovinski in narodopisni pregled ozemlja, ki spada pod krajevni odbor Cerkvenjak. Na 15 straneh lepo in pregledno opisuje narodnoosvobo-dilno gibanje tega območja in prinaša več uspešnih fotografij, kratke življenjepisne podatke padlih žrtev, našteva vse internirance pa tudi organizatorje in prve odbornike OF v posameznih naseljih.

Cerkvenjak je izredno lepa izletniška točka v Slovenskih goricah, četudi je še doslej nisimo znali izkoristiti za tujski promet. Prav zato bi si želeli pri zemljepisnih podatkih natančnejši opis posameznih naselij, zlasti glede njihove lege, pri krajevnih imenih pa še naglas in dosledno uporabo imen, tako kakor jih ljudstvo izgovarja, to-rej ne Andrejski vrh, marveč Mali in Veliki Andrejsak. Pogrešamo tudi imena za po-samezne dele krajev in naselij, kakor npr. Hrčki vrh, Turnoš (Turnoš), Brézovnjak, Húda lúknja (Húda lúknja), Prístava, Vršéc. Nikjer se ne omenja zelo lep razgled vsaj s Cerkvenjaka, če že ne tudi z drugih najvažnejših razglednih točk. Vrednost dela bi zelo dvignilo naštevanje vseh znamenitejših krajev in planin, ki se vidijo, saj jih tudi vsi domačini ne poznajo, a kako naj potem zbudijo tujcu zanimanje za pre-krašen vidik na širokem obzorju.

Pregledno, poučno in zanimivo je napisal strokovni učitelj Vlado Lorber svoj pri-spevek »Slovenske gorice v pradavnini«. Pisec velja za dobrega poznavalca prazgodo-

vine in je sam in v družbi s strokovnjaki odkopaval v Slovenskih goricah. Prispevek »Kratek pregled dogodkov, ki so se vsaj deloma odrazili tudi v cerkvenjaški zgodovini«, le kronološko našteva nekatere dogodke in bi ga bilo treba vključiti in primerno obdelati v naslednjem članku »Zgodovina kraja«. Tudi za nedomačina so zanimivi sestavki »Razvoj šolstva«, »Šolski prostori« in »Sola v novi Jugoslaviji«.

Stil kaže, da je več avtorjev napisalo razdelek »Delo družbenih organizacij in društev«. V nekaterih poglavjih je premalo podatkov, zlasti statističnih, preveč pa tujk in zelo slab časnikarski jezik. Če bi pregledal besedilo pred tiskom dober slavist, bi ga marsikje znatno skrajšal, temeljito opilil in zahteval ponekod podatke namesto časnikarskih fraz in splošnih sodb.

Privlačne so strani od 64 do konca knjige, ki opisujejo jedi in delovne navade v tem kraju. Napačno se navajajo kot narodna jed tudi melonovi štruklji, saj melone v Sloveniji sploh ne uspevajo in jih večina tamkajšnjega ljudstva niti ne pozna. Pisec navaja samo ajdove in »oženjene« krapce, ne pa pšeničnih, ki so še pogostejši. »Koruznjak« ali »zlevanke« ni isto kot »koruznice«. Le-te so na ognjišču pečeno koruzno testo, omešeno z vročo vodo. Glavna sestavina »sirekov« ali suhega sira niso sir, paprika, čebula in sol, marveč je to suh sir, ki so mu pri mesenju dodali primerno količino soli, včasih tudi paprike ali popra, redkokje tudi čebule. Kot prleške gibanice navaja pisec samo pšenične, a še bolj cenjene so ajdove, le ajde se v zadnjem času v teh krajih malo seje, ker ne uspeva več kot nekoč. V »klojčovi župi«, ki jo imenujejo tudi »ključevov«, ne kuhajo jabolk, marveč posušene krljice ali režnje jabolk, ki jih tu imenujejo ključjece ali klopce. Še bolj kot pražena prosena kaša se uživa kuhana na mleku.

Pri kmetskih opravilih je treba marsikaj dopolniti. Ob žetvi sušijo na njivah snopje ne samo v »razatavah«, marveč tudi v »križkih« in še od razstav manjših »japéclih«. Z mlatilnicami omlačena slama se ne more škopati ali šopati. Ko se je prej sejalo več rži, se je uporabljala za šopanje samo ržena slama, zdaj pa šopajo za pokrivanje tudi pšenično, toda na slemenih hiš kijubuje viharjem samo ržena. V stopi se ne more phati navadno posušeno proso ali ajda. Proso se mora prej dobro posušiti na peči, ajda pa se skuha, posuši na peči in nato pred phanjem namoči, da se ne lomi. Ko se ajda ali proso opše, se ne dobi kaša, marveč »pšeno«, in če se le-to skuha, se imenuje kaša. Jabolka in hruške so v bližnji preteklosti za jabolčnik ali hruškovnico še »tukli« ali »kukli« s »pehi«. Svež sladek jabolčnik ali hruškovnico še zdaj imenujejo »tuklo« ali »kuklo«. Koruznim klasom pravijo »látovje«, pod kapom ali na podstrešju obesijo samo velike láte. Lákač se imenuje v narečju »kožuháč« ali »kožeháč«, terica pa »trlja«. Pogostejše kot »projnik« se za zakol pitan mlad prašič imenuje »prolenk«. Iz slame spletena okrogla posoda za zrnje ali semenje ni »slajača«, marveč »slanjača«, pri čemer se nj izgovarja nosno. Navadnejši izraz kot »klečaja« je »ključanja«, nj pa se izgovarja nosno. Škoda, da spis ne navaja vseh ključanj v kraju, saj je v Brezovnjaku iz leta 1747, v Smolčincih pa celo iz leta 1603 in ima še leseno ključavnico ali »záklep«. Vlado Lorber je ustvaril lep šolski muzej, o katerem prinaša knjiga dve dobri sliki, toda bralec bi želel zvedeti o njem kaj več. Saljivih vaških grbov mladi rod več ne pozna in zato bi jih kazalo navesti ne le za 7, marveč tudi za drugih 8 naselij tega krajevnega odbora.

Več lepih fotografij pojasnjuje bivališča, življenje, opravila in običaje ljudstva tega kraja. Pod fotografijami tamburaških zborov iz leta 1928 in igralcev Sodnika Zalamejskega bi si želeli njih imena in še morda poklic. Na sliki notranjosti lovske kočje v Dóbravi ni nič posebnega razen dveh neimenovanih oseb in bi prav tako lahko brez škode izostala kot gasilska parada. Če ne bi bili priobčeni slíki »V cerkvenjaški gostilni« in »Notranjost špecerijske trgovine«, bi bilo knjigi samo v korist. Delo bi pridobilo pri vrednosti, če bi se pri vseh sestavkih pisci podpisali in s tem prevzeli popolno odgovornost.

Kljub nekaterim pomanjkljivostim je delo hvale vreden prispevek k podrobnejšemu spoznavanju Slovenskih goric. Zlasti v narodopisnem oziru je rešilo marsikatero starino pozabe. Zeleti je, da bi ga posnemali tudi v drugih krajih.

Jan Sedivý

Europa Verlag, Dunaj 1966. Monografija iz zbirke Dokumentacijskega arhiva avstrijskega odporiškega gibanja, Strani 67, format 8°.

V drobni knjižici s skrbno zbranimi podatki in spomini, deloma tudi z dokumenti, dasi brez pomembnega znanstvenega aparata, je pisec, sam udeleženec, iskreno in preprosto opisal skromne, toda hude spopade maloštevilne partizanske četice na zgornjem Štajerskem v letih 1944—1945. Kot sam pravi, četa »ni nikdar štela več ko 20 mož«, toda njene akcije — vsega devet, med njimi tri miniranja železniških prog v izredno občutljivem železarskem središču — so močno vznemirile nacistične in ji nakopale številna zasledovanja, oborožene boje itd. Prasket pušk in avtomatov ter eksplozije min na samem območju Hitlerjeve »alpske trdnjave« so glasno odjeknile tudi med avstrijskim ljudstvom.

Pisec podaja zelo prepričljivo predzgodovino partizanske čete. Šele potrpežljive priprave so omogočile njen nastanek. To je bila podtalna dejavnost komunistov in komunističnih mladincev, ki je zajela nato revolucionarne socialiste in bivše schutzbundovce ter navsezadnje tudi preproste kmečke ljudi iz krščanskih vrst. Skromni organizacijski stiki leta 1941, sestanki julija 1942 z razdelitvijo obveznosti in območij, priprava javk in opornih točk, pritegnitev žena, zbiranje orožja, leta 1943 ustanovitev organizacije z imenom Avstrijskega gibanja za neodvisnost, ki se je jeseni istega leta preoblikovala v Avstrijsko osvobodilno fronto, in končno začetek vojaških akcij spomladi 1944 — takšna je bila razvojna pot antifašistov razne strankarske pripadnosti v delavskem središču Leoben-Donawitz. Tako je rasla množična podlaga za partizansko borbo. Potrebno je bilo predvsem premagati politično mrtvilo med avstrijskim narodom, ki se je šele zadnje desetletje pred vojno in še posebej pod nemško okupacijo po letu 1938 zavedel svoje narodnostne posebnosti kot samostojna avstrijska nacija, različna od nemške.

Železarji in železničarji so sestavljali jedro podtalne organizacije in moštvo partizanske čete. Iz njihovih vrst je bilo največ žrtev. Na čelu gibanja so bili avstrijski komunisti.

Kar knjižici daje privlačnost za nas, je njena iskrena izpoved o vplivu partizanske vojne v Sloveniji na dogajanja v Avstriji in na neposredno dejavnost imenovane partizanske čete.

Pisec priznava vpliv »poročil o odporu jugoslovanskih partizanov« že leta 1941, ko se je organizacija na zgornjem Štajerskem šele porajala. Pri tem so avstrijski aktivisti »poiskali zveze s Slovenci, s tako imenovanimi tujimi delavci, ki so bili zaposleni v donaviški železarni«. In ko je gestapo aretirал slovenskega delavca po imenu Štefan, ni iz njega izsilil nobenih priznanj o njegovih stikih z nami — piše avtor — čeprav so ga mučili.

Med vodilnimi aktivisti je bil Jugoslovčan Janko K., ki so ga klicali za Kosa. Ko je Seppu Filzu in Toniju W. grozila aretacija, ju je aprila 1943 odpeljal k slovenski partizanski enoti, ki je delovala v Rožu in v okolici Jesenic. Toni W. je postal Tič, Sepp pa Još. Nekaj tednov sta bila med slovenskimi partizani v Karavankah in v triglavskem pogorju, kakor trdi pisec, sta pa »po pogovoru s političnim komisarjem partizanske brigade na Gorenjskem sklenila, da se vrneta v Avstrijo.« Tako sta tudi storila. Pisec pravi pri tem: »Četudi je bilo očitno, da v Avstriji verjetno ni moglo priti do tako razsežnih obrambnih bojev proti fašistom, kakor se je zgodilo v Sloveniji in v vsej Jugoslaviji, je pa brezdvomno bila sveta naloga avstrijskih patriotov, da tudi na avstrijskih tleh prispevajo svoj delež v boju proti nemškemu okupatorju.«

Skupina Leoben-Donawitz je vzdrževala stike s slovenskim osvobodilnim gibanjem; kurirji so odhajali v Maribor, Zidani most, Celovec in Bejak. Razglas Komunistične partije Avstrije z dne 3. avgusta 1943, ki ga je bilo najprej slišati po radiu, se je nato pojavil v obliki letaka, ki ga je podpisal Franc Honner, organizator avstrijskega bataljona v jugoslovanski partizanski vojski, in te letake so trosili na zgornjem Štajerskem. V Gradcu in drugod se je širilo ilegalno glasilo avstrijskega osvobodilnega gibanja »Die Wahrheit«, ki ga je na Dunaju organiziral in izdajal Karel Hudomal, slovenski komunist, ki je zato tudi moral v Mauthausen in je tam umrl.

Tako se je v dejavnosti in v akcijah koval pravi internacionalizem.

Knjižica ima shematičen zemljevid z oznako akcij, nadalje seznam žrtev in deportiranih žena, med katerimi je več nedvomno slovenskih priimkov, na koncu pa tri pesmi zgornještajerskih partizanov, nastale poleti 1944.

Marljivi Dokumentacijski arhiv avstrijskega odporniškega gibanja na Dunaju, v katerega dejavnosti se že zdaj solidarno uveljavljajo bivši avstrijski borci iz treh političnih strank Avstrije, je poleg imenovane knjige izdal več drugih, npr. Ella Lingers, *Eine Frau im Konzentrationslager*, Felix Romanik, *Österreichs wirtschaftliche Ausbeutung 1938—1945*, Jonny Moser, *Die Judenverfolgung in Österreich 1938—1945*, brošura o iztrebitvi Ciganov v Burgenlandu idr.

France Klopčič

OB PETNAJSTLETNICI MUZEJA LJUDSKE REVOLUCIJE SLOVENJ GRADEC

Ena izmed slovenjegraških kulturno-prosvetnih ustanov je muzej ljudske revolucije. Misel o ustanovitvi muzeja je vzniknila že leta 1948 na velikem zborovanju dvesto predstavnikov množičnih organizacij iz Mežiške, Mislinjske in zgornje Dravske doline. Okrajni muzej NOB je bil odprt ob desetletnici OF, deset let pozneje je dobila ustanova naziv Muzej ljudske revolucije. Zakaj tudi ne? Industrijska Mežiška dolina je imela v nekdanjem Guštanju partijsko organizacijo že od 1. maja 1920, po tretjem kongresu KPJ na Dunaju pa v istem kraju še sedež okrožnega komitaja KP »Sever«. Policija je delo ravenških komunistov odkrita leta 1930, ko je večina partijscev emigrirala, med njimi tudi okrožna sekretarja Lovro Kuhar in Ignac Teršek. Po ustanovitvi KPS je partijska dejavnost znova zaživela, tedaj tudi v Mislinjski dolini, in se je izražala v boju proti nacizmu. Tako po okupaciji so se tudi naše skupine pripravljale za odhod v pohorsko partizansko četo, bile pa so izdane, zato najdemo na petih nacističnih objavah o usmrčitvi upornikov tudi imena naših predvojnih komunistov in skojevcev iz vseh treh dolin, skoraj petdeset privrženecv Osvobodilne fronte pa so nacisti ob istem času pomorili v taboriščih. Kljub temu pa so v dobi okupacije zoreli novi in novi kadri. Čeravno je partija pretpeta leta 1941 na slovenskem Štajerskem hude udarce, se je narodnoosvobodilno gibanje v štajersko-koroškem kotu le razvijalo, dokler ni ob ustanovitvi Pohorske brigade in ob prihodu XIV. divizije zajelo celotnega ljudstva. Novo partijsko delovanje se je pričelo v pozni jeseni 1942, ko je CK KPS ustanovil okrožna komiteja za Koroško in za Šaleško-mislinjsko področje, toda do tedaj je poteklo že več kot poldrugo leto vojne...

Iz bogatega gradiva je nastala z leti stalna muzejska razstava, ki je kronološko urejena in jo še vedno izpopolnjujemo. V vseh šestih razstavnih sobah so dinamično prikazani delavski štrajki, boj KPJ proti buržoaziji bivše Jugoslavije, kulturno-prosvetno delo delavskega razreda, diferenciacija nazorov pred zlomom prve Jugoslavije, prihod okupatorja in njegova tiranija, upor in boj tukajšnjega ljudstva itd. Že zdavnaj smo hoteli začeti pisati trilogijo o lokalnem delavskem gibanju, NOB in povojni obnovi ter socialistični izgradnji dežele, toda ta zamisel zahteva vpogled v bogate in ohranjene nacistične arhive, kjer bi lahko izpisali za najmanj dva tisoč naših zaprtih ljudi vrsto podatkov, ki bi obogatili delo ter zgovorno pokazali medvojno diferenciacijo našega ljudstva, toda arhivi so za nas nedostopni! Naš muzej proučuje tudi antifašistični boj koroških Slovencev, vendar te naloge še nismo dokončali.

Ravnatelj muzeja je napisal vrsto zgodovinskih sestavkov, ki jih omenja tudi Bibliografija člankov iz NOB, izšli sta v tisku tudi njegovi knjigi *Življenje in delo narodnega heroja Franja Vrnčiča* ter *Partizanski tisk ob Mislinji, Meži, Dravi*.

Še posebno pa se je naš muzej uveljavil v družbi s prirejanjem bogatih in premišljenih potujočih občasnih razstav, s katerimi se tudi poglobljamo v nedavno preteklost. Scenarije razstav, ki so osnova našega muzeja, imamo ohranjene; prav vsi imajo jasen učno-vzgojni namen. Ker hočemo, da odnesejo prav vsi obiskovalci z razstave močne vtise, razlagamo dogodke vsakomur, še posebno šolskim skupinam, ki si pa ob vsakem obisku ogledajo le eno temo. Ker so posamezne teme izpopolnjene z več fotografijami, dokumenti in trodimenzionalnimi eksponati, je obisk v muzeju največkrat pretresljivo doživetje. Pedagoško delo v muzeju je zaradi različnih starost-

nih dob obiskovalcev težko in bi moral imeti muzej za to službo izvrstnega pedagoga, ki nima le razuma, temveč tudi odnos do naše revolucije.

Vredno je omeniti nekaj večjih občasnih razstav, s katerimi smo potovali tudi po Mežiški, Dravski in Misijski dolini, kot na primer: 1. Tisk partizanskih tehnik, ki so delovale v Mežiški in Misijski dolini; 2. Mežiška dolina v boju; 3. Koroška v boju; 4. Naših sto talcev; 5. Naši odbori OF v luči razvoja ljudske oblasti v Sloveniji; 6. Partizanska saniteta v Misijski dolini in na zahodnem Pohorju; 7. Odrngani od domačij — izseljenci in interniranci; 8. Boji po kapitulaciji Nemčije v okrožju Dravograd; 9. Zgornja Dravska dolina med NOB; 10. Naši okrajni in okrožni komiteji KPS; 11. Nacistični teror v gestapovskem morišču Dravograd itd.

Letos smo priredili spominsko razstavo v partizanski bolnišnici Trška gora pod Mašo Kopo, kjer je odslej stalna razstava o delovanju zahodnopohorskih bolnišnic, v Dravogradu smo obnovili bivše gestapovske ječe, gradivo za stalno razstavo je pripravljeno in čakamo le na razstavno sobo. Iz teh razlogov je razumljivo, da doživljamo vedno izredno naklonjenost organov oblasti vseh občin na območju bivšega okraja Slovenj Gradec, ki nas skupno financirajo, čeravno je ustanovitelj muzeja le skupščina občine Slovenj Gradec. Muzej ima zbranega tudi dovolj gradiva o povojni obnovi in socialistični izgradnji treh dolin. Ker obstajajo želje, da bi rad imel vsak večji dolinski kraj tak muzej ali vsaj njegov del, menimo, da bi v bližnji prihodnosti zares lahko vzpostavila in financirala npr. železarna Ravne memorialni muzej o delavskem gibanju in partijskem okrožju Sever, ki je imelo središče v takratni železarni, Dravograd bi lahko imel zraven memorialnega muzeja o nacističnem terorju tudi stalno razstavo o povojni obnovi in socialistični izgradnji koroškega območja, pač zato, ker leži na vpadni prometni žili iz Avstrije, v Radljah ob Dravi bi pa lahko priredili stalno razstavo o razvoju NOB na njenem občinskem območju.

V povezavi z zavodom za prosvetno-pedagoško službo bomo iz muzeja vzpostavili v vseh šolah partizanske kottiče z značilnostmi posameznega kraja, za mlajše prosvetne delavce bomo znova pripravili seminar o poučevanju zgodovine NOB v osnovnih šolah ter vztrajali na vseh šolskih konferencah, da naj prenesejo pouk o NOB v muzej; pomagali bomo šolam s snovjo za medobčinsko tekmovanje »Kaj veš iz NOB?« ter pripravili za višje razrede osemletnih šol predavanja, ki jih zanimajo.

Naš muzej je dandanes že kulturna potreba in se domačini zavedajo, kaj vse je v njegovih zbirkah zbranega. Nekaj tisoč dokumentov, ki jih hranijo v republiških arhivih iz naših krajev, smo mikrofilmali. Po ukinitvi okraja nimamo glede financiranja nobenih težav. Ob 20-letnici vstaje so darovale štiri občine muzeju prispevek 50.000 N din za arhitektonsko ureditev muzejskih prostorov in stalne razstave; to so občine Dravograd, Radlje ob Dravi, Ravne na Koroškem in Slovenj Gradec. Dandanes želi muzejska skupnost financiranje za muzejske storitve neposredno od uporabnika, vendar nam po stari navadi še naprej nakazujejo deleže iz štirih občinskih proračunov. Idealna rešitev bi bila tudi v tem, da bi industrija naročila muzeju, naj pripravi reprezentančno publikacijo iz delavskega gibanja, NOB in povojne izgradnje, ter s tem razbremenila občine direktnega financiranja muzeja, enako bi lahko večje šole naročile sestavo zgodovinske članke iz NOB ter plačale vsaka po dvanajstino letnega proračuna muzeja, ki znaša že tri leta 63.000 N din.

Oceno našega muzejskega dela je napisal v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja ter v Naših razgledih dr. Marjan Britovšek. Muzej vodi le ravnatelj in tajniška moč, potreboval bo čimprej tudi kustosa zgodovinarja in nekaj časa arhivarja za ureditev vseh fondov. Kljub temu je opravil muzej v petnajstih letih obsežno delo, ki je manj poznano po arhivih, zato pa mnogo bolj po stalni razstavi, ki jo je zelo estetsko uredil ugledni strokovnjak inž. arh. Rudi Zupan iz Maribora.

Bogdan Žolnir

KAZALO

	Stran
Janko Glazer: FRANJO BAŠ IN CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE	5
Vladimir Bračić: OB ŽIVLJENJSKEM JUBILEJU PROFESORJA ILEŠICA . .	7
Svetožar Ilešič: SEVEROVZHODNA SLOVENIJA IN NJENA REGIONALNA RAZČLENITEV	9
La Slovénie nordorientale et ses sous-regions	24
Vladimir Bračić: VZHODNI DEL HALOZ V LUCI CENILNEGA ZAPISNIKA GOSPOŠČINE BORL IZ LETA 1542	25
Der östliche Teil von Haloze im Lichte des Gültsschatzungsprotokolls der Herrschaft Borl aus dem Jahre 1542	73
Antoša Leskovec: POHORSKI GOZD MARIBORSKE MEŠČANSKE SRENJE . .	75
Die Waldallmende der Mariborer Bürger am Pohorje	83
Jan Sedivý: IZ ZGODOVINE MARIBORSKE KLASIČNE GIMNAZIJE II . .	84
De l'histoire du lycée classique de Maribor	141
Sergej Vrišer: DELA STAJSERSKIH BAROCNIH KIPARJEV V MEDMURJU . .	144
Steirische Bildhauerwerke in Medmurje	156
Bruno Hartman: ROKOPISNA BOŽIČNA IGRA Z BREZE	157
Das Weihnachtsspiel von Breza (Pirk)	183
Franjo Baš: MARIBOR V AVSTRIJSKI USTAVNI DOBI	184
Maribor in der österreichischen Verfassungszeit	230
Uredništvo: BAŠEV ZBORNIK	243
Jakob Richter: PRIZADEVANJE ZA RAZŠIRJENJE »NOVIC«	244
Breda Požar: FRANCE PREŠEREN, POSREDNIK SLOVENSKE KULTURE V NEMŠKEM KULTURNEM KROGU	246
France Prešeren, mediator of the slovene culture in the german cultural circle	250
Jos.(lp) Wester: KORESPONDENCA AŠKERC-SKET	280
Manica Špendal: JANEZ MIKLOŠIČ, ZBOROVODJA, GLASBENI PEDAGOG IN SKLADATELJ (1823—1901)	265
Fran Zwitter: ARHIVSKA KONVENCIJA Z AVSTRIJO IZ LETA 1923 IN VPRAŠANJE NJENE IZVEDBE	270
Das Archivübereinkommen mit Österreich aus dem Jahre 1923 und die Frage seiner Durchführung	285
Dušan Kermavner: SEVERNA SLOVENIJA V ZRCALU R. GOLOUHA	287
Das nördliche Slowenien im Spiegel R. Golouh's	313
POROČILA	
Stanko Pahlč: O pregledih arheoloških najdb na avstrijskem Stajerskem . .	314
Jan Sedivý: Cerkvenjak	318
France Klopčič: Muchitsch Max: Die Partisanengruppe Leoben-Donawitz . .	320
Bogdan Zolnir: Ob petnajstletnici muzeja ljudske revolucije Slovenj Gradec	321

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

NOVA VRSTA

3. (XXXVIII.) LETNIK 1967

UREDIL

S SODELOVANJEM UREDNIŠKEGA ODBORA JOŽE KOROPEC

IZDALO

ZDRUZENJE VISOKOSOLSKIH ZAVODOV V MARIBORU

**V SODELOVANJU S PODRUŽNICO ZGODOVINSKEGA DRUŠTVA
V MARIBORU**

ZALOŽILA

ZALOŽBA OBZORJA MARIBOR

ZA ZALOŽBO JOŽE KOSAR

NATISNILO

**DECEMBRA 1967 CP MARIBORSKI TISK
V MARIBORU**